ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ
1974

ΔΩΡΕΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1976

Μεταλλογραφήματα Κ. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ
Ἁγίου Μάρκου 14

Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ Α.Ε. - Πανεπιστημίου 39 - ΑΘΗΝΑΙ
Τηλ. 32 28 315 - 32 30 595

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
1976 : 544

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελὶς

Εὐεργέται

Διοικητικὸν Συμβούλιον διὰ τὴν τριετίαν 1972 - 1974

Ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι

Ἐπίτιμοι σύμβουλοι

Ἐπίτιμοι ἑταῖροι

Ἀντεπιστέλλοντες ἑταῖροι

Τακτικοὶ ἑταῖροι

Νέοι ἑταῖροι

Ἔκθεσις τοῦ Γ. Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας περὶ τοῦ ἔργου αὐτῆς κατὰ τὸ ἔτος 1974 — 1 - 3

Α΄. ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. Ἀνασκαφὴ ἐν Μοσχάτῳ Ἀττικῆς ὑπὸ Ἰωάννου Παπαχριστοδούλου (πίν. 1 - 7) — 5 - 8
2. Ἀνασκαφὴ Μυκηναϊκῆς Τανάγρας ὑπὸ Θεοδώρου Σπυροπούλου (πίν. 8 - 11) — 9 - 33
3. Ἀνασκαφὴ Ἐρετρίας ὑπὸ Πέτρου Γ. Θέμελη (παρένθ. πίν. Α΄ καὶ πίν. 12 - 28) — 34 - 46
4. Ἀνασκαφὴ Νέας Ἀγχιάλου ὑπὸ Παύλου Ἡρ. Λαζαρίδη (παρένθ. πίν. Β΄ καὶ πίν. 29 - 33) — 47 - 57
5. Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι Ἀμφιπόλεως ὑπὸ Δημητρίου Ἰ. Λαζαρίδη (παρένθ. πίν. Γ΄, Δ΄ καὶ πίν. 34 - 50) — 58 - 64

Σελὶς

6. Ἀνασκαφὴ Φιλίππων ὑπὸ Στυλιανοῦ Πελεκανίδη (πίν. 51 - 55) 65 - 72

7. Ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Δωδώνης ὑπὸ Σωτηρίου Ἰ. Δάκαρη (πίν. 56 - 59) 73 - 78

8. Ἀνασκαφὴ Ρωμαϊκῆς Νικοπόλεως ὑπὸ Φωτίου Πέτσα (παρένθ. πίν. Ε' καὶ πίν. 60 - 70) 79 - 88

9. Ἀνασκαφὴ Μυκηνῶν ὑπὸ Γεωργίου Ἐ. Μυλωνᾶ (πίν. 71 - 73) 89 - 92

10. Ἱερὸν Μαλεάτου Ἀπόλλωνος εἰς Ἐπίδαυρον ὑπὸ Βασιλείου Κ. Λαμπρινουδάκη (πίν. 74 - 82) 93 - 101

11. Ἀνασκαφὴ Μεσσήνης ὑπὸ Ἀναστασίου Κ. Ὀρλάνδου (πίν. 83 - 87) 102 - 109

12. Ἔρευναι εἰς Μάνην ὑπὸ Νικολάου Β. Δρανδάκη (πίν. 88 - 108) 110 - 138

13. Ἀνασκαφαὶ Πύλου ὑπὸ Γεωργίου Στυλ. Κορρὲ (πίν. 109 - 113) 139 - 162

14. Ἀνασκαφὴ Ζαγορᾶς Ἄνδρου ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Καμπίτογλου (πίν. 114 - 125) 163 - 180

15. Ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι ἐν Πάρῳ ὑπὸ Δημητρίου Σκιλάρντι (πίν. 126 - 130) 181 - 188

16. Ἀνασκαφὴ Νάξου ὑπὸ Βασιλείου Κ. Λαμπρινουδάκη (πίν. 131 - 134) 189 - 193

17. Ἀνασκαφὴ Σελλάδας Θήρας ὑπὸ Νικολάου Σ. Ζαφειροπούλου (πίν. 135 - 140) 194 - 200

18. Ἀνασκαφὴ εἰς «Ἄφωτην» Καρπάθου ὑπὸ Ἠλία Ε. Κόλλια (παρένθ. πίν. F' καὶ πίν. 141 - 149) 201 - 206

19. Ἀνασκαφὴ Ἀρχανῶν ὑπὸ Ἰωάννου Σακελλαράκη (πίν. 150 - 154) 207 - 212

20. Ἀνασκαφὴ εἰς Βασιλικὴν Ἱεραπέτρας ὑπὸ Ἀντωνίου Α. Ζώη (παρένθ. πίν. Ζ' καὶ πίν. 155 - 159) 213 - 221

21. Ἱερὸν Ἑρμοῦ καὶ Ἀφροδίτης εἰς Σύμην Βιάννου ὑπὸ Ἀγγελικῆς Λεμπέση (παρένθ. πίν. Η' καὶ πίν. 160 - 169) 222 - 227

Σελὶς

22. Ἱερὸν κορυφῆς Γιούχτα ὑπὸ Ἀλεξάνδρας Καρέτσου (παρένθ. πίν. Θ' καὶ πίν. 170 - 179) 228 - 239

Β' ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΩΝ ΚΑΙ ΕΛΑΣΣΟΝΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

1. Εἰς Κεντρικὴν Κρήτην ὑπὸ Ἀλεξάνδρας Καρέτσου (πίν. 180 - 184) 240 - 246

2. Εἰς Δυτικὴν Κρήτην ὑπὸ Ἰωάννου Παπαποστόλου (πίν. 185 - 191) 247 - 256

Γ' ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΩΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ (πίν. 192)

I. Εἰς Δωδώνην 257

II. Εἰς Θήραν 257

III. Εἰς Μονὴν Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος 257 - 258

IV. Εἰς Ζαγορὰν Ἄνδρου 258

ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ ΜΟΥΣΕΙΩΝ 258

Δ' ΕΞΑΓΟΡΑ ΚΤΗΜΑΤΩΝ 259

Ε' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ 260 - 261

ς' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΤΟ ΕΤΟΣ 1974 262 - 263

Ζ' ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑΣ
Ἀπολογισμὸς ἐσόδων καὶ ἐξόδων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1974 (παρένθ. πίν.) 264 - 267

Η' ΚΙΝΗΣΙΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1974 268 - 284

Θ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1974 285 - 295

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΘΩΝ
ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΦΙΛΑΡΧΑΙΩΝ
Η ΕΝ ΛΟΝΔΙΝῼ ΕΛΛ. ΚΟΙΝΟΤΗΣ
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΕΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΤΩΝ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΝΙΔΗΣ
DUC DE LUYNES
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΕΝΑΡΔΑΚΗΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΡΣΑΚΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΑΣ
ΣΙΜΩΝ Γ. ΣΙΝΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΣ
ΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡ. ΣΟΥΤΣΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΠΑΤΡΩΝ
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
HILARION ROUX
ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
HEINRICH SCHLIEMANN
ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΒΑΛΛΙΕΡΗΣ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΧΙΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΗΦΑΙΣΤΙΔΗΣ
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ
ΣΟΛΩΝ ΧΡΗΣΤΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ Ι. ΠΡΩΙΟΣ
ΟΘΩΝ Α. ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΒΕΝΙΑΜΙΝ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΕΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
GEORGES CLEMENCEAU
A. E. H. GOEKOOP
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΦΟΙΒΟΣ ΦΑΡΜΑΣ

ΔΩΡΗΤΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

WILLIAM PATON
ΜΙΧΑΗΛ Π. ΒΛΑΣΤΟΣ
ΠΕΤΡΟΣ ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΔΙΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 1972 - 1974

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΙΚ. ΒΕΛΤΣΟΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ

ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΗΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΕΠΟΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ
ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΚΟΡΡΕΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΤΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΡΑΥΛΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

† **Carl William Blegen.**

Louis Robert. — 31 Av. du Parc Montsouris, Paris XIVe, France.

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

† **Ὁ Βασιλεὺς τῆς Σουηδίας Γουσταῦος Ἀδόλφος.**

Pierre Amandry. — Διδότου 6, Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, Ἀθῆναι.

Oscar Broneer. — Παλαιὰ Κόρινθος.

Ward M. Canaday. — 500 Security Bldg., Toledo 4, Ohio, U.S.A.

Georges Daux. — 6 Av. Paul - Appell, 75 - Paris XIVe, France.

Pierre Demargne. — 120 Brd de Montparnasse, Paris, France.

William Bell Dinsmoor. — Σουηδίας 54, Ἀθῆναι.

André Grabar. — 2 Av. Dode de la Brunerie, Paris XVIe, France.

Βάσος Καραγιώργης. — Κυπριακὸν Μουσεῖον, Λευκωσία, Κύπρος.

Emil Kunze. — Grosshesselohe/B Immergrünstrasse 1. München.

Paul Lemerle. — École des Hautes Études. Sorbonne, Paris, France.

Doro Levi. — Ἀμαλίας 56, Ἰταλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, Ἀθῆναι.

Pierre de la Coste - Messelière. — Les Ousches, par Melle, Deux-Sèvres.

Benjamin Dean Meritt. — Institute for Advanced Study, Princeton, N.J., U.S.A.

Charles H. Morgan. — Amherst College, Amherst, Mass., U.S.A.

Homer Thompson. — Institute for Advanced Study, Princeton, N.J., U.S.A.

Eugene Vanderpool. — Σουηδίας 54, Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασσικῶν Σπουδῶν, Ἀθῆναι.

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

Äke Äkerström. — Eklandagatan 10, 412 55 Güteborg, Sweden.

Emmett L. Bennett Jr. Institute for Research in the Humanities University of Wisconsin, Madison, WI 53706, U.S.A.

Helmuth Berve. — Rainweg 9, Hechendorf (Pilsensee).

Hans Gunler Buchholz. — 6306 Lang-gons bei Giessen, Espenstr. 10, W. Deutschland.

Veselin Čaikanovič. — Gledstonova 22, Beograd, Yougoslavie.

Rhys Carpenter. — "Jerry Run", R. D. 2, Downington, Pa, U.S.A.

John Caskey. — University of Cincinnati, Cincinnati, Ohio, U.S.A.

Hector W. Catling. — Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, Σουηδίας 52, Ἀθῆναι.

John Chadwick. — Downing College, Cambridge England.

Otto Demus. — 1 Hofburg (Schweizerhof), Wien, Österreich.

Pierre Devambez. — Direction des Musées de France - Arts et Lettres - Palais du Louvre, Paris, France.

† **Πορφύριος Δίκαιος.**

† **Fritz Eichler.**

Sir John Forsdyke. — 13. Sandringam Road, London, N. W. 11, England.

Gallet de Santerre. — Université de Dijon, France.

Stanislaw J. de Gasiorowski. — Ul. Jozefa Pilsudskiego 6, Krakow, Pologne.

Roland Hampe. - Archäolcgisches Institut der Universität - Marstallhof 4, Heidelberg, Deutschland.

Herbert Hunger. — 40 Weissgerberlände, Wien III, Österreich.

Ulf Jantzen. — Γερμανικὸν Ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτοῦτον, Φειδίου 1, Ἀθῆναι.

Hamit Zübeyr Kosay. — T. K. Kültür Bakanliği, Ancara, Turquie.

James Mc Credie. —'Αμερικανικὴ Σχολὴ Κλασσικῶν Σπουδῶν Σουηδίας 54, 'Αθῆναι.

Ernst Meyer. — Universität, Zürich, Schweiz.

Kazimierz Michalowski. — Brzozowa 12, Warszawa, Pologne.

Kurt Müller. — Dahlmannstrasse 10, I, Göttingen, Deutschland.

Denis Page. — Jesus College, Cambridge, England.

† **'Αλέξανδρος Ραγκαβῆς.**

Jeanne Robert. — 31 Av. du Parc Montsouris, Paris XIVe, France.

Fritz Schachermeyr. — Liechtensteinstr. 59, Wien IX, Österreich.

Henri - Arnold Seyrig. — Institut Français, B. P. 1424, Beyrouth, Liban.

Hidenaka Tanaka. — Imperial University, Kyoto, Japan.

Lincoln Mac Veagh. — Casa das Laranjeiros, Estoril, Portugal.

Carl Weickert. — Devrientweg 6, Berlin - Lichterfelde, Deutschland.

Arthur Maurice Woodward. — 21 Byng Road, Tunbridge Wells, Sussex, England.

Walther Wrede. — Allmandweg 47, Nagold, Deutschland.

ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΕΣ ΕΤΑΙΡΟΙ

Richard David Barnett. — British Museum, London, W.C. I.

Henri Ducoux. — 37 Av. de Versailles, Paris, France.

P. M. Fraser. — Oxford University, England.

Ernest Jos. Goerlich. — Wien, III/40, Arsenal, Objekt V III, Stlege III 8, Österreich.

Karl Kübler. — Linsenbergstrasse 25, Tübingen - Lustnau, Deutschland.

Αἰκατερίνη Melrose, 7135 Aberdeen Av. Dallas,Texas, U.S.A.

Ibraim Noshy. — Egyptian University of Cairo, Egypt.

Asher Ovadiah. — 10, Ben - Tabbai Str. Ranot - Gonen (San - Simon), Jerusalem, Jsrael.

Iwan Velkoff. — Musée National, Sofia, Bulgarie.

ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1974

Σημ.—Οἱ δι' ἀστερίσκου σημειούμενοι ἑταῖροι εἶναι ἰσόβιοι

1. *'Αγγελόπουλος Θεόδωρος
2. 'Αδαμίδης Κωνσταντῖνος
3. 'Αλεξανδρῆ Ὄλγα
4. *'Αλεξανδρῆς Κωνσταντῖνος
5. *'Αλεξίου Στυλιανὸς
6. 'Αναργύρου Εὐάγγελος
7. *'Αναστασιάδης 'Αναστάσιος
8. 'Ανδρειωμένου 'Αγγελικὴ
9. *'Ανδρόνικος 'Εμμανουὴλ
10. *'Αντωνιάδης 'Ιωάννης
11. 'Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μυρτάλη
12. Βαβρίτσας 'Ανδρέας
13. * Βαλάσης Θωμᾶς
14. Βάλδκιρχ-Κοτιώνη 'Αλεξάνδρα
15. Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου Εἰρήνη
16. Βασιλείου 'Ιωάννης
17. * Βασσενχόβεν Λουδοβῖκος
18. * Βελουδίου Μαρία
19. * Βέλτσος Γεώργιος Νικολ.
20. Βοβολίνης Σπυρίδων
21. Βοκοτόπουλος Παναγιώτης
22. Βορίδης Κίμων
23. Βουκίδης Τιμολέων
24. Γαζῆς 'Αλέξανδρος
25. * Γιαλούρης Νικόλαος
26. * Γιαννακόπουλος Γεώργιος
27. * Γιαννουλάτου 'Αρτεμισία
28. Γκόφας Δημήτριος
29. Δαβάρας Κωνσταντῖνος
30. * Δάκαρης Σωτήριος
31. Δασκαρόλης 'Αθανάσιος
32. * Δημαρᾶς 'Ιωάννης
33. * Διαμαντοπούλου 'Αγνὴ
34. Διαπούλης Χαράλαμπος
35. * Δοντᾶς Γεώργιος Σπ.
36. * Δουκάκη Εὐανθία
37. * Δραγούμης Φίλιππος Στεφ.
38. * Δρανδάκης Νικόλαος
39. Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φανὴ
40. *Ἔξαρχος Νικόλαος
41. Ζαφειρόπουλος 'Ιωάννης
42. * Ζαφειρόπουλος Νικόλαος
43. Ζέπος Παναγιώτης
44. Ζώης 'Αντώνιος
45. Ζώρα Καλλιόπη
46. *'Ηλιόπουλος Γεώργιος
47. Θέμελης Πέτρος
48. Θεοχάρη Μαρία
49. * Θεοχάρης Δημήτριος
50. Θρεψιάδη 'Αντιγόνη
51. *'Ιακωβίδης Σπυρίδων
52. 'Ιακωβίδου 'Αθηνᾶ
53. Καζαμίας Θωμᾶς
54. Καλίτσης Κωνσταντῖνος
55. * Καλιτσουνάκις Δημήτριος
56. Καλλίας Κωνσταντῖνος
57. * Καλλιγᾶς Μαρῖνος
58. Καλλιγᾶς Πέτρος
59. * Καλλιπολίτης Βασίλειος
60. Καλογεροπούλου 'Αθηνᾶ
61. * Καλοκύρης Κωνσταντῖνος
62. Καμπίτογλου 'Αλέξανδρος
63. Κανατσούλης Δημήτριος
64. * Κανελλόπουλος Παναγιώτης

65. Κανελλόπουλος Παῦλος
66. Καπετανόπουλος Ἠλίας
67. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θ.
68.* Καραθανάσης Δημήτριος
69. Καραμανώλη-Σιγανίδου Μαρία
70. * Καρανδρέας Ἀπόστολος
71. Καρδαρᾶ Χρυσούλα
72. * Καρούζου-Παπασπυρίδη Σέμνη
73. * Kent John
74. Κεραμόπουλλος Δημήτριος Ἀ.
75. Κιουσόπουλος Δημήτριος
76. Κόλιας Ἠλίας
77. * Κόλλας Περικλῆς
78. Κονιδάρης Γεράσιμος
79. * Κοντῆς Ἰωάννης
80. * Κοντολέοντος Εὐρυδίκη
81. * Κοντολέων Νικόλαος
82. * Κοντόπουλος Ἀλέξανδρος
83. Κορρὲς Γεώργιος
84. * Κορρὲς Στυλιανὸς
85. Κορωναῖος Δημήτριος
86. * Κοσμόπουλος Δημήτριος
87. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χάιδω
88. Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου Ἰ.
89. Κουμανούδης Ἰωάννης
90. Κουμανούδης Στέφανος
91. Κουνουπιώτου-Μανωλέσου Ἑλ.
92. Κουρέτας Δημήτριος
93. * Κουρμούλης Γεώργιος
94. Κριεζῆς Ἀντώνιος
95. * Κριμπᾶς Ἠλίας
96. Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος
97. * Κτιστόπουλος Κωνσταντῖνος
98. Κύρου Ἄδωνις Κ.
99. Κωνσταντινίδης Δημήτριος
100. Κωνσταντινόπουλος Γρηγόριος
101. Κωνσταντίνου Θεόδωρος
102. * Κωνσταντίνου Ἰωάννα
103. * Κωττάκης Λεωνίδας
104. Λαζαρίδης Δημήτριος
105. * Λαζαρίδης Παῦλος Ἡρ.
106. Λαμπρινουδάκης Βασίλειος
107. * Λάππας Γεώργιος
108. * Λογοθέτης Κωνσταντῖνος
109. * Μακαρόνας Χαράλαμπος
110. Μανούσακας Μανοῦσος
111. * Μαντζούνης Παναγιώτης Δ.
112. * Μαντζούφας Γεώργιος
113. * Μαριδάκης Γεώργιος
114. * Μαρινᾶτος Σπυρίδων
115. * Μαρκεζίνης Σπυρίδων
116. * Μαστροκώστας Εὐθύμιος
117. * Μαυρούλιας Ἰωάννης
118. * Μέγας Γεώργιος
119. Μερτικόπουλος Θεόδωρος
120. Μεταξᾶς-Μεσσηνέζης Διον.
121. * Μηλιάδης Ἰωάννης
122. * Μιράσγεζης Δημοσθένης
123. * Μιτσὸς Μάρκελλος
124. Μουτσόπουλος Νικόλαος
125. * Μπακαλάκης Γεώργιος
126. Μπενάκης Λουκᾶς Ἀ.
127. Μπίτζιος Κωνσταντῖνος
128. Μπόνης Κωνσταντῖνος
129. Μπορμπουδάκης Ἐμμαν.
130. Μπότσαρης Δημήτρ. Τ.Ν.
131. Μπούρας Χαράλαμπος
132. * Μπουφίδης Νικόλαος
133. Μπρούμης Ἰωάννης
134. Μπρούσκαρη Μαρία
135. * Μυλωνᾶς Γεώργιος
136. * Μυλωνᾶς Παῦλος Κ.
137. Νικονᾶνος Νικόλαος
138. * Νομικὸς Μάρκος
139. Νταῆς Ἀστέριος
140. Ντούμας Χρίστος
141. * Ξυγγόπουλος Ἀνδρέας
142. Οἰκονομίδου Ἀδαμαντία
143. *Ὀρλάνδος Ἀναστάσιος Κ.
144. * Πάλλας Δημήτριος

145. * Παμπούκας 'Απόστολος
146. Παναγιωτόπουλος Γεώργιος
147. * Πανταζόπουλος Νικόλαος
148. Παντελίδου Μαρία
149. * Παπαδόπουλος Θωμᾶς
150. Παπαδόπουλος Στυλιανὸς
151. Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου Φωτ.
152. Παπαθανασόπουλος Γεώργιος
153. * Παπαϊωάννου Κωνσταντῖνος
154. Παπαντωνίου Γεώργιος
155. Παπαντωνίου Ροζαλίνδη
156. Παπαπάνος Κωνσταντῖνος
157. Παπαστάμου Δημήτριος
158. Παπασταύρου 'Ιωάννης
159. * Παπαφλέσσας Γρηγόριος
160. * Παπαφλέσσας Κωνσταντῖνος
161. Πασαδαῖος 'Αριστείδης
162. * Πελεκανίδης Στυλιανὸς
163. Πελεκίδης Χρύσης Εὐστρ.
164. Πέππα-Δελμούζου Κωνσταντίνα
165. * Πεσματζόγλου Γεώργιος
166. Πετράκος Βασίλειος
167. * Πέτσας Φώτιος
168. Πλατῆς Γεώργιος
169. * Πλάτων Νικόλαος
170. Πολίτης Λῖνος Ν.
171. * Πολυγένης 'Ιωάννης Κ.
172. * Πουλόπουλος 'Απόστολος
173. Πουρναρόπουλος Γεώργιος
174. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη Εὐαγγελία
175. * Ρουμπάνης Γεώργιος
176. Ρωμιοπούλου Αἰκατερίνη
177. Σακελλαράκης 'Ιωάννης
178. Σακελλαρίου 'Αγνὴ
179. Σακελλαρίου Μιχαὴλ Β.
180. Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος
181. Σεργόπουλος Γεώργιος
182. * Σκάσσης 'Ερρῖκος
183. Σολομωνίδης Γεώργιος
184. * Σπυριδάκις Γεώργιος
185. * Σταθάτου 'Ελένη
186. Σταθάτου Χριστίνα
187. Στασινοπούλου-Τουλούπα ῎Εβη
188. * Σταυρόπουλος Κωνσταντῖνος 'Α.
189. Στεφανόπουλος Πολύβιος
190. * Στίκας Εὐστάθιος
191. * Συνοδινὸς 'Ελευθέριος
192. Συριόπουλος Κωνσταντῖνος
193. * Σωτηρίου Μαρία
194. * Τεγοπούλου-'Ηλιοῦ 'Αλεξάνδρα
195. Τζαβέλλα Τερψιχόρη-Χαρὰ
196. Τζαννετᾶτος Θησεὺς
197. Τζεδάκης 'Ιωάννης
198. * Τοὺλ Χάρης
199. * Τραυλὸς 'Ιωάννης Μ.
200. * Τριανταφυλλίδης Περικλῆς
201. Τριανταφυλλόπουλος 'Ιωάννης
202. Τσάκος Κωνσταντῖνος
203. Τσαντίλας 'Ιωάννης
204. Τσιριντάνης 'Αλέξανδρος
205. Τωμαδάκης Νικόλαος
206. Φατούρου Κάντω
207. * Φιλιππάκη Βαρβάρα
208. * Φουντούλης Δημήτριος
209. * Χαρίτος 'Ιωάννης
210. Χαρλαύτης Νικόλαος
211. * Χατζηδάκης 'Εμμανουὴλ
212. * Χατζηκακίδης 'Αθανάσιος
213. Χουρμουζιάδης Γεώργιος
214. * Χατζηνικολάου ῎Αννα
215. * Χρήστου Χρύσανθος
216. * Χριστόπουλος Μιχαὴλ
217. Χριστόπουλος Παναγιώτης

ΝΕΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

Ἐκλεγέντες κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 23/12/1974.

1. Ἀντουράκης Γεώργιος
2. Βαγιακάκος Δικαῖος
3. Βρανούσης Λέανδρος
4. Γαλλῆς Κωνσταντῖνος
5. Γιαννουλίδου Καλλιόπη
6. Γουλανδρῆ Αἰκατερίνη Ν.
7. Δεληβορριᾶς Ἄγγελος
8. Ζερβουδάκη Ἠὼ
9. Θεοχάρη Μαρία Δ.
10. Κοκολάκης Μίνως
11. Κοντὸς Παναγιώτης
12. Κοντοῦ-Θεοφανοπούλου Δήμητρα
13. Κυριαζόπουλος Βασίλειος
14. Λαζαρῆς Ἀνδρέας
15. Λούβαρης Νικόλαος
16. Μανάφης Κωνσταντῖνος
17. Μουρίκη Ντούλα
18. Μπαμπινιώτης Γεώργιος
19. Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου Εὐτυχία
20. Οἰκονομόπουλος Ἀθανάσιος
21. Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος
22. Παπαποστόλου Ἰωάννης
23. Παπαχριστοδούλου Ἰωάννης
24. Πουλιανὸς Ἄρης
25. Σακελλαράκη-Σαπουνᾶ Ἔφη
26. Σῖνος Στέφανος
27. Σκιλάρντι Δημήτριος
28. Τουράτσογλου Ἰωάννης
29. Φωτίου Κωνσταντῖνος
30. Χατζῆ Δέσποινα

ΕΚΘΕΣΙΣ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΑΥΤΗΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1974

Ἀγαπητοὶ Ἑταῖροι, Κυρίαι καὶ Κύριοι,

Πρὶν ἢ προβῶμεν εἰς τὴν ἔκθεσιν περὶ τοῦ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἔργου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, θὰ ἀναμνησθῶμεν μετ' εὐλαβοῦς συγκινήσεως τῶν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐκλιπόντων προσφιλῶν ἡμῶν ἑταίρων καὶ συναγωνιστῶν ἐν τῷ ἐπιστημονικῷ στίβῳ.

Τὸ ὑπὸ δεινοῦ κλυδωνισμοῦ τοῦ Ἔθνους ἕνεκα τῆς εἰς Κύπρον βαρβάρου τουρκικῆς εἰσβολῆς συνταραχθὲν ἔτος 1974 δὲν περιλαμβάνει εὐτυχῶς εἰμὴ δύο μόνον ὀνόματα ἑταίρων, τῶν ὁποίων τὴν ἀπώλειαν βαθέως αἰσθανόμεθα: τὸ τοῦ Πολυβίου Στεφανοπούλου, διαπρεποῦς νομομαθοῦς καὶ ἐνθουσιώδους λάτριος τῶν ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν τῆς χώρας, οἰκτροῦ, φεῦ, θύματος τῆς ἐσχάτως σοβούσης ἐπαράτου νόσου, καὶ τὸ τοῦ ἐκλεκτοῦ συναδέλφου καθηγητοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Σπυρίδωνος Μαρινάτου, τὸν ὁποῖον ὅλως ἀδοκήτως ἀφήρπασεν ἀφ' ἡμῶν ὁ θάνατος ἐπ' αὐτῶν τῶν ἐπάλξεων τοῦ ἔργου του, ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Θήρας, εἰς τὴν ὁποίαν ὁλοψύχως εἶχεν ἀφιερωθῆ ἀπὸ ἑπταετίας.

Ὁ εἰς ἡλικίαν 73 ἐτῶν ἐκλιπὼν συνάδελφος, διατελέσας ἐπὶ μακρὰ ἔτη πολύτιμος σύμβουλος τῆς Ἑταιρείας μας καὶ τρὶς ἀναδειχθεὶς γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς τῶν Ἀρχαιοτήτων, ὑπῆρξε διαπρεπὴς ἀρχαιολόγος, ἐξαιρέτως προαγαγὼν τὴν ἐπιστήμην. Τὰ συγγράμματά του ἀποτελοῦν ἀνεξίτηλον μαρτύριον ὄχι μόνον τῆς πο-

λυμαθείας καὶ τῆς ὀξυνοίας του, ἀλλὰ καὶ τῆς χαλκεντέρου φιλοπονίας του. Ἡ Προϊστορικὴ Ἑλλὰς ὑπῆρξε τὸ κύριον θέμα τῆς γονίμου ἐπεξεργασίας τοῦ ἀνδρός, ὅστις εἰς πλεῖστα σημεῖα ἐγένετο καινοτόμος ἐρευνητὴς καὶ ἑρμηνευτής, μετὰ τῆς αὐτῆς ἐμβριθείας μελετήσας καὶ τὴν προϊστορίαν τῶν θολωτῶν κτισμάτων καὶ τὰ προϊστορικὰ ἀγγεῖα τῆς Θήρας καὶ τὰς περιφήμους θηραϊκὰς τοιχογραφίας, τὰς ὁποίας διὰ τῆς σκαπάνης του ἀπεκάλυψε.

Διὰ τῶν ἐν Θήρᾳ ἀνασκαφικῶν του ἀποκαλύψεων τὸ ὄνομα τοῦ Μαρινάτου κατέστη εὐφήμως γνωστόν, ὄχι μόνον εἰς τὸν στενὸν κύκλον τῶν εἰδικῶν, ἀλλὰ καὶ ἀνὰ σύμπαντα τὸν κόσμον, ὅπου τὸ ὑπὲρ τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν διαφέρον δικαίως θεωρεῖται ὡς τὸ βάθρον παντὸς ὑπερτέρου πολιτισμοῦ. Αἱ νεώτεραι ἔρευναι τοῦ Μαρινάτου εἰς Θήραν ἀπετέλεσαν νέα ἀνεκτίμητα προσκτήματα τῆς ἐπιστήμης. Βάσκανος ὅμως μοῖρα ἐπέπρωτο δυστυχῶς νὰ μὴ τοῦ ἐπιτρέψῃ νὰ συντελέσῃ τὸ μνημειῶδες αὐτοῦ περὶ τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ σύγγραμμα, ὅπερ θὰ ἀπετέλει ἄξιον ἐπιστέγασμα τοῦ μεγάλου ἔργου του.

Μεταβαίνοντες ἤδη ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν θὰ εἴπωμεν κατ' ἀρχὰς περὶ τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας, τὸ ὁποῖον διά τε τὰς ἐθνικὰς περιστάσεις καὶ τὴν δυσκολίαν τῆς ἐξευρέσεως καταλλήλων ἐργατῶν ὑπῆρξεν, εἰς ὡρισμένας περιοχάς, κατ' ἀνάγκην περιωρισμένον. Ἐγένοντο παρὰ ταῦτα ὁπωσδήποτε ἐνδιαφέρουσαι ἐργασίαι μὲ ἀξιόλογα εὑρήματα, οὕτω δὲ δὲν διεκόπη τὸ νῆμα τῆς δράσεως τοῦ ἡμετέρου ἱδρύματος.

(Ἕπεται ἡ ἔκθεσις περὶ τῆς ὁποίας βλ. τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1974).

. . . .

. . . .

Τοιαύτη ὑπῆρξε, κυρίαι καὶ κύριοι Ἑταῖροι, ἡ δρᾶσις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ παρελθὸν κεκινημένον ἔτος 1974,

δρᾶσις ἐπιστημονικὴ καὶ συνάμα ἐθνικὴ διότι ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη ἐν Ἑλλάδι εἶναι ἀσχολία περὶ τὴν ἱστορίαν αὐτῆς ταύτης τῆς Χώρας τὴν ὁποίαν, θείᾳ εὐδοκίᾳ, κατοικοῦμεν ὄχι ὡς ἐπήλυδες ἀλλ᾽ ὡς αὐτόχθονες, ἔχοντες βαθεῖαν ἐπίγνωσιν τοῦ βάρους καὶ τῆς σημασίας τῆς μεγάλης κληρονομίας μας, ἀντλοῦντες δὲ θάρρος ἐξ αὐτῆς ἵνα ἀντεπεξέλθωμεν νικηφόρως κατὰ τῶν πολυαρίθμων ἀπειλῶν ἐναντίον τῆς συνεχείας τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΝ ΜΟΣΧΑΤΩ ΑΤΤΙΚΗΣ

(Πίν. 1 - 7)

Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίσθη ἐφέτος διὰ περιωρισμένου συνεργείου ἐργατῶν ἀπὸ 12 Ὀκτωβρίου μέχρι 2 Νοεμβρίου[1]. Ἡ ἔρευνα ἐνετοπίσθη κυρίως εἰς τὰ τετράγωνα Γ5 καὶ Δ5 [2]. Ἐπίσης ἠρευνήθη διὰ τομῆς ἡ πρὸς Δυσμὰς συνέχεια τοῦ ἀποκαλυφθέντος πέρυσι τοίχου 21, μέχρις ἀποστάσεως 11 μ. (εἰκ. 1, πίν. 3α). Εἰς τὸ ἐρευνηθὲν τμῆμα ὁ τοῖχος ἐσῴζετο μόνον κατὰ τὴν θεμελίωσιν, ἡ ὁποία ἀπετελεῖτο ἐξ ἀργῶν λίθων. Εἶναι σαφὲς ὅτι οὗτος ἀπετέλει πρόδρομον τοῦ τοίχου 11, ὡς τοῖχος περιβόλου βορείως τοῦ ναοῦ (εἰκ. 1 - 2, πίν. 1 - 2).

Ἐφέτος ὡλοκληρώθη ἡ ἔρευνα τοῦ μεταξὺ τῶν τοίχων 5 καὶ 20 χώρου, ἀπεδείχθη δὲ ὅτι πρόκειται περὶ μεγάλης ἀποχετευτικῆς αὔλακος, διὰ τῆς ὁποίας τὰ ὕδατα διωχετεύοντο ἐκτὸς τοῦ περιβόλου, διὰ μέσου τοῦ τοίχου 21 ἀρχικῶς καὶ ἐν συνεχείᾳ διὰ τοῦ τοίχου 11, ὅπως δεικνύουν τὰ εἰς τοὺς τοίχους τούτους ὑπάρχοντα ἀντίστοιχα ἀνοίγματα (πίν. 3β, 4α). Ἡ συνέχεια τοῦ ἀγωγοῦ, εἰς μικρότερον πλάτος, διεπιστώθη καὶ ἀμέσως ἔξωθεν τοῦ τοίχου 11, εἰς τὸ σημεῖον δὲ τοῦτο ὁ ἀγωγὸς ἐκαλύπτετο ὑπὸ μεγάλης πλακός. Διὰ τῆς αὔλακος ἐπεδιώκετο προφανῶς ἡ λύσις τοῦ καὶ σήμερον ἀκόμη ἀπασχολοῦντος τὴν περιοχὴν προβλήματος τῆς ἀποχετεύσεως τῶν ὑδάτων — σημειωτέον ὅτι εἰς διεξαχθεῖσαν τομὴν εἰς τὸν πρὸ τοῦ ναοῦ χῶρον ἡ στάθμη τοῦ ὕδατος εὑρέθη εἰς βάθος μόλις 0.85 μ. ἐκ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ναοῦ.

Ἡ αὖλαξ παρουσιάζει διεύρυνσιν ἐκ Νότου πρὸς Βορρᾶν, ὁ δὲ πυθμὴν αὐτῆς καλύπτεται κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τεμαχίων σχιστολιθικῶν πλακῶν. Ἐκ τῆς ἐντὸς αὐτῆς ἐπιχώσεως συνάγεται ὅτι ἡ αὖλαξ ἔπαυσε νὰ χρησιμοποιῆται κατὰ τοὺς μέσους ἑλληνιστικοὺς χρόνους, τὰ δὲ ἐντὸς αὐτῆς εὑρεθέντα ἴχνη καύσεως καὶ οἱ καταπεσόντες λίθοι ὁδηγοῦν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ παῦσις τῆς λειτουργίας της συμπίπτει πρὸς μίαν καταστροφὴν καὶ ἀναμόρφωσιν τοῦ πέριξ χώρου. Ἐξ ἄλλου ἐκ τῶν ὀστράκων, τὰ ὁποῖα εἶχον συλλεγῆ κατὰ τὴν

---

1. Τὴν ἀνασκαφὴν παρηκολούθησεν ὡς βοηθὸς ἡ τελειόφοιτος τῆς Ἀρχαιολογίας δ. Βασιλικὴ Γκουζούλη.

2. Πρβ. ΠΑΕ 1973, σ. 5 - 10.

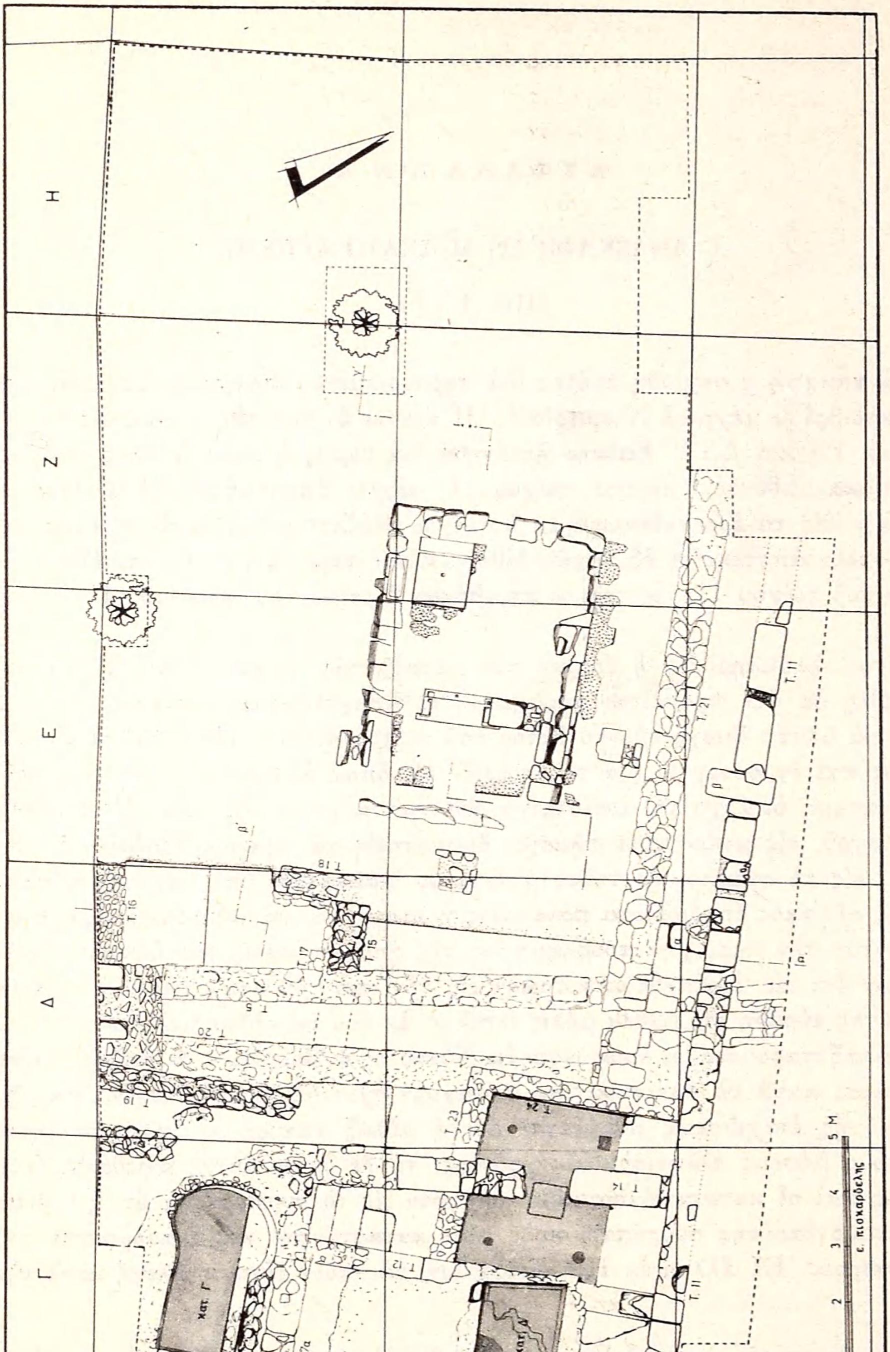

Εἰκ. 1. Μοσχᾶτον, κτῆμα Μιχαλοδημητράκη. Κάτοψις τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ τὸ 1974 (πρβ. ΠΑΕ 1973, παρένθ. πίν. Α΄, ἔνθα κάτοψις ὁλοκλήρου τοῦ ὑπὸ ἀνασκαφὴν χώρου).

πρώτην φάσιν τῆς ἀνασκαφῆς ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τῶν θεμελίων τοῦ τοίχου 5, συνάγεται ὅτι ἡ κατασκευὴ τῆς αὔλακος ἀνάγεται εἰς τὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ τὸ α' ἥμισυ τοῦ 4ου αἰῶνος.

Ἀνατολικῶς τῆς προαναφερθείσης αὔλακος καὶ νοτίως τοῦ τοίχου 11, ὅπου κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος εἶχεν ἐπισημανθῆ δάπεδον ἐκ κονιάματος, ἐξηρευνήθη συστηματικῶς τετράπλευρος χῶρος περικλειόμενος ὑπὸ τῶν τοίχων 12, 23 καὶ 24 (χῶρος Ε, εἰκ. 2, πίν. 4β, 5α). Ὁ τοῖχος διεπιστώθη ὅτι εἶναι μετα-

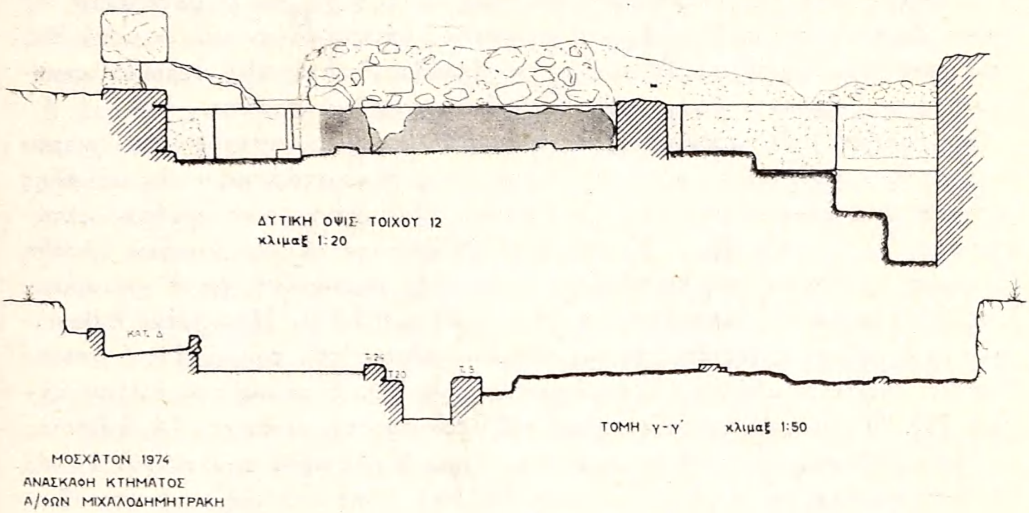

Εἰκ. 2. Μοσχᾶτον. Ἡ δυτικὴ ὄψις τοῦ τοίχου 12 καὶ ἡ τομὴ γ-γ'.

γενέστερος τοῦ τοίχου 20 καὶ βαίνει ἐν μέρει ἐπ' αὐτοῦ. Οἱ τοῖχοι 23 καὶ 24 εἶναι σχετικῶς μικροῦ πλάτους καὶ ἐκτισμένοι διὰ μικρῶν λίθων. Ὁ τοῖχος 12 ἀντιθέτως εἶναι παχύτερος καὶ μνημειωδέστερος, ἀποτελεῖται δὲ ἐκ κανονικῶν ὀρθογωνίων πωροπλίνθων ἐπιμελοῦς κατασκευῆς. Εἰς τὸ τμῆμα του τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν χῶρον Ε φέρει εἰς τὴν δυτικήν του ὄψιν ἐπάλειψιν διὰ κονιάματος ἐρυθροῦ καὶ κιτρινωποῦ χρώματος (εἰκ. 2, πίν. 5β), ἐνῷ νοτιώτερον (μέχρι τῆς συναντήσεώς του μετὰ τοῦ τοίχου 7α) διακρίνεται γυμνὴ ἡ δυτικὴ ὄψις τῶν λίθων, ἡ ὁποία εἶναι ἐφωδιασμένη διὰ περιτενείας (πίν. 6α). Ὁ χῶρος Ε εἶναι ἐφωδιασμένος διὰ δαπέδου ἐκ κονιάματος, εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν λίθιναι βάσεις κιονίσκων (τρεῖς κυκλοτερεῖς καὶ μία τετράπλευρος). Περὶ τὸ μέσον τοῦ δαπέδου ὑπάρχει τετράγωνον πλαίσιον σχηματιζόμενον ἐξ ἁπλῆς σειρᾶς χαλίκων, τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου καταλαμβάνει χάλιξ μεγαλυτέρου μεγέθους (πίν. 6β). Τὸ δάπεδον δὲν φθάνει πρὸς Βορρᾶν μέχρι τοῦ τοίχου 11, ἀλλὰ σταματᾷ κανονικῶς εἰς ἀπόστασιν 2.45 μ. ἐκ τοῦ τοίχου 23. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ χῶρος Ε ἦτο ἀνοικτὸς ἐκ Βορρᾶ πρὸ

τῆς κατασκευῆς τοῦ τοίχου 11, ἀφοῦ καὶ ὁ τοῖχος 21 διακόπτεται δυτικῶς τοῦ τοίχου 24 καὶ δὲν φαίνεται νὰ συνεχίζετο πρὸς Ἀνατολάς.

Κατὰ μῆκος τῆς πρὸς Βορρᾶν ἀπολήξεως τοῦ δαπέδου ἤρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται μικρὰ αὖλαξ, ἡ ὁποία συνεχίζεται πρὸς Δυσμὰς κάτωθεν τοῦ τοίχου 24, καταλήγουσα προφανῶς εἰς τὸν μέγαν ἀγωγόν. Πρὸς τὴν αὔλακα ταύτην ἀντιστοιχεῖ ἐξ Ἀνατολῶν κάθετος ὀρθογωνία ἐγκοπὴ ἐπὶ τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ τοίχου 12, διευρυνομένη εἰς τὸ κάτω μέρος (πίν. 7α).

Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ ἀπέβλεπε προφανῶς εἰς τὴν ἀποχέτευσιν τῶν ὑδάτων τῆς στέγης. Μετὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τοίχου 11 ὁ χῶρος Ε μετεβλήθη εἰς χῶρον κλειστὸν πανταχόθεν, ἔχοντα προφανῶς ἐπικοινωνίαν μόνον μετὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ περιβόλου. Ὑπεράνω τοῦ δαπέδου διεπιστώθη στρῶμα καταστροφῆς περιλαμβάνον σημαντικὸν ἀριθμὸν κεραμίδων στέγης.

Δὲν εἶναι ἐπὶ τοῦ παρόντος σαφὲς πότε ἐπῆλθεν ἡ καταστροφὴ τοῦ χώρου Ε, εἶναι ὅμως πιθανὸν ὅτι αὐτὴ συμπίπτει πρὸς τὴν κατάργησιν τῆς μεγάλης ἀποχετευτικῆς αὔλακος καὶ τὴν πρὸς αὐτὴν συνδεομένην γενικωτέραν καταστροφήν. Ἐντὸς τοῦ χώρου Ε, παρὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν, εὑρέθη ἐρριμμένη ὀρθογωνία πωρίνη πλὰξ ἐν μέρει ἀποκεκρουμένη, μετὰ σαμαροειδοῦς ἄνω ἐπιφανείας, διαστάσεων 1.08 × 0.53 × 0.10 μ. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ τμήματος τῆς ἐπιστέψεως τοῦ ἄνω μέρους τοῦ τοίχου 11, ὁ ὁποῖος ἀπετέλει τοῖχον περιβόλου (τὸ τεμάχιον ἐτοποθετήθη βορείως τοῦ τοίχου 11) (πίν. 7β). Ὁ χῶρος Ε διασχίζεται ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου τοίχου 14, ὁ ὁποῖος συνδέεται πιθανῶς πρὸς τὰς κατασκευὰς Γ καὶ Δ καὶ πρὸς τὸν τοῖχον 11 εἰς τὴν ἐντελῶς τελευταίαν φάσιν του (πίν. 4β, 5α). Ἐπὶ τοῦ τοίχου τούτου διεπιστώθη ἀμέσως νοτίως τῆς πρώτης ἐκ Βορρᾶ μεγάλης λιθοπλίνθου, ἄνοιγμα πλάτους 1.85 μ., τὸ ὁποῖον διελύθη ἐν μέρει, πρὸς πλήρη ἀποκάλυψιν τοῦ κάτωθεν εὑρισκομένου τετραγώνου ἐκ χαλίκων πλαισίου τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου Ε. Διεπιστώθη ἐπίσης εἰς τὴν ἐφετινὴν ἀνασκαφὴν ἡ συνέχεια τῆς μεταγενεστέρας στρώσεως κεραμίδων, ἡ ὁποία εἶχε τὸ πρῶτον διαπιστωθῆ πέρυσι [1] καὶ ἡ ὁποία εὑρίσκεται ἀρκετὰ ὑψηλότερον τῆς ἄνω σῳζομένης ἐπιφανείας πάντων τῶν παλαιοτέρων τοίχων 5, 20, 23 καὶ 24 ὡς καὶ τῆς στρώσεως τῆς εὑρεθείσης ὑπεράνω τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου Ε.

Εἰς τὴν τομὴν Θ3 τοῦ τετραγώνου Α3 συνεπληρώθη ἐφέτος ἡ ἀποκάλυψις τοῦ λιθοστρώτου μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ κτήματος.

ΙΩΑΝΝΗΣ Χ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

1. Πρβ. ΠΑΕ 1973, παρένθ. πίν. Α' καὶ εἰκ. 2.

2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ ΤΑΝΑΓΡΑΣ

(Πίν. 8 - 11)

Ἡ τρέχουσα ἀνασκαφικὴ περίοδος, ἡ ἑβδόμη κατὰ σειράν, διεξήχθη εἰς δύο θέσεις τοῦ ἀνασκαπτομένου ἀπὸ ἐτῶν χώρου τῆς μυκηναϊκῆς Τανάγρας. Κατ' ἀρχὴν ἠρευνήθη τμῆμα τοῦ νεκροταφείου τῆς θέσεως «Δένδρον». Ἀνεσκάφη ἡ ἀκραία ἀνατολικὴ σειρὰ τῶν θαλαμοειδῶν τάφων τοῦ νεκροταφείου, ἤτοι συνολικῶς δεκαπέντε τάφοι. Οὐδεὶς τῶν τάφων τούτων εἶχε διατηρήσει τὴν ὀροφήν του, ὡς ἄλλως τε συμβαίνει εἰς τὴν πλειονότητα τῶν τάφων τοῦ τε παρόντος καὶ τοῦ ἑτέρου νεκροταφείου τῆς μυκηναϊκῆς Τανάγρας. Εὐάριθμοι μόνον τάφοι ἔχουν διατηρήσει τὰς ὀροφάς των, αὐτοὶ δὲ οἱ τελευταῖοι διατηροῦν εἰς καλὴν ἢ ἀρίστην κατάστασιν καὶ τοὺς δρόμους των, εἰς τρόπον ὥστε διατηρούμενοι ἀνοικτοὶ μετὰ τὴν ἀνασκαφήν των ἀποτελοῦν μνημεῖα ἀντιπροσωπευτικὰ τῆς ταφικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Οἱ λοιποὶ τάφοι μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν καὶ τὴν λοιπὴν μελέτην των καταχώννυνται.

Καταχωρῶ ἐνταῦθα περιγραφικὴν ἔκθεσιν τῆς ἀνασκαφῆς τῶν ἐρευνηθέντων κατὰ τὴν ἐφετινὴν περίοδον τάφων καὶ τῶν κτερισμάτων των (εἰκ. 1 - 6 καὶ πίν. 8 - 9).

Ὁ πρῶτος τάφος, ὅστις ἔλαβε τὸν ἀριθμὸν 76 ἐν συνεχείᾳ τῆς περυσινῆς ἀριθμήσεως, εὑρέθη διὰ τομῆς ἀνοιχθείσης εἰς τὸ νότιον κράσπεδον τῆς διερχομένης πλησίον τοῦ νοτίου πέρατος τοῦ νεκροταφείου ἀγροτικῆς ὁδοῦ. Ὁ θάλαμός του εἶναι ἀρκετὰ εὐρύχωρος καὶ καταλαμβάνει ἱκανὸν μέρος τῆς ὁδοῦ. Ὁ δρόμος του ἀνοίγεται πρὸς Β, διὰ μέσου τῆς ὁδοῦ. Δυστυχῶς ὁ τάφος εὑρέθη συλημένος καὶ τοῦτο εἶναι ἰδιαιτέρως λυπηρὸν λόγῳ τῶν μεγάλων του διαστάσεων καὶ τῆς θέσεως, τὴν ὁποίαν κατέχει ἐν τῷ νεκροταφείῳ. Οἱ λίθοι τῆς εἰσόδου ἐκρημνίσθησαν ἐντὸς τοῦ θαλάμου κατὰ τὴν σύλησιν ἢ μετ' αὐτήν, ὀλισθήσαντες εἰς τὸ κενόν. Παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ τάφου καὶ ἐντὸς τοῦ θαλάμου εἰς τὸ δάπεδον αὐτοῦ εὑρέθησαν θραύσματα μεγάλου ἀγγείου, κρατῆρος ἢ ἀμφορέως. Ἐπὶ τοῦ ἑνὸς διετηρήθη καὶ μέρος τῆς κατακορύφου λαβῆς, ἡ ράχις τῆς ὁποίας φέρει ἀβαθεῖς ἐγχαράξεις. Ἐντὸς τοῦ ἀγγείου ἀπέμειναν ἴχνη κεκαυμένης ὕλης, ἀγνώστου προελεύσεως καὶ συστάσεως. Εἰς ἣν θέσιν εὑρέθησαν τὰ δύο θραύσματα τοῦ ἀγγείου ὑπάρχει εἰς τὸ δάπεδον τοῦ θαλάμου εὐμεγέθης κηλὶς καλυπτομένη ὑπὸ ἐλαφρᾶς ἐπιχώσεως κεκαυμένης ὕλης. Συνελέγησαν ἐνταῦθα ἴχνη θυσίας ἢ νεκρικοῦ δείπνου. Πιθανὸν τὸ προϊὸν τῆς θυσίας (ὁλοκαυτώματος;) ἐναπετέθη ἐντὸς τοῦ ἀγγείου, ὡς ἔγι-

νε καὶ μὲ τὸν γνωστὸν ὡς «Οἰδίποδος παίδων μνήματα» μέγαν θαλαμοειδῆ τάφον εἰς τὰς Θήβας[1], ἔνθα ἐπὶ τοῦ θρανίου τοῦ τάφου εὑρέθη μέγας ἀπιόσχημος ἀμφορεὺς πλήρης τέφρας καὶ κεκαυμένων ὀσταρίων.

Ὁ τάφος 77 εἶναι εὐρὺ ἐλλειψοειδὲς ὄρυγμα διαστάσεων 3.47 × 2.10 μ. (εἰκ. 1). Εἰς τὸ δυτικὸν πέρας του ὁ θάλαμος σχηματίζει χαμηλὸν ἀναβαθμόν, δίκην ταπεινοῦ θρανίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὑρέθησαν μόνον ὀλίγα διαλελυμένα ὀστᾶ. Ἀνατολικῶς τοῦ θρανίου τούτου καὶ παρὰ τὸ νότιον πέρας τοῦ τάφου ἀπεκα-

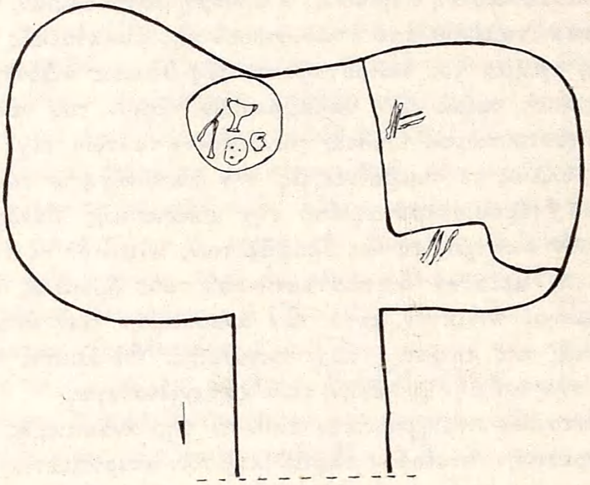

Εἰκ. 1. Τάναγρα. Κάτοψις τοῦ τάφου 77.

λύφθη ἀβαθὴς ἀποθέτης, διαμ. περ. 0.50 καὶ βάθους 0.20 μ., ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὑρέθησαν δύο τοὐλάχιστον κρανία καί τινα ὀστᾶ μετὰ ὑψίποδος κύλικος τῶν ΥΕ ΙΙΙΒ1 χρόνων. Ὁ τάφος 78 εἶναι σχεδὸν περιφερής, διαστάσεων 2.74 × 2.65 μ. (εἰκ. 2). Εἰς τὸ μέσον σχεδὸν τοῦ θαλάμου ἀπεκαλύφθησαν λείψανα ὀστῶν καὶ ὡς κτερίσματα δύο κύλικες — ὧν ἡ ἑτέρα ἀκεραία —, ἀρτόσχημον, πρόχους καὶ σφονδύλια στεατίτου (βλ. κατωτέρω).

Ὁ μικρὸς τάφος 79 (εἰκ. 3) ἔδωκε πλὴν λειψάνων τινῶν ὀστῶν καὶ ἓν κύπελλον ὁμοῦ μεθ' ἑνὸς σφονδυλίου ἐκ πηλοῦ. Οἱ τάφοι 80, 81 (εἰκ. 4) καὶ 82 (βλ. εὑρήματα ἐκ τῶν τάφων τούτων κατωτέρω) δὲν παρουσίασαν νέα στοιχεῖα.

Μόνον κτέρισμα τοῦ τάφου 83 (εἰκ. 5) ὑπῆρξε μικρὰ πρόχους, ἐνῷ ὁ τάφος 84 ἔδωσε θραύσματα μόνον ἀγγείων καὶ πόδα λάρνακος, ἄρα ὁ τάφος ἦτο συλημένος ὡς καὶ ὁ τάφος 85.

---

1. Βλ. Θ. Γ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΝ, ΑΔ 26, 1971, Β' 1 Χρον., σ. 195 - 224. ΑΔ 27, 1972, Β' 2 Χρον. (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

Ὁ τάφος 86 (εἰκ. 6) ὑπῆρξε μᾶλλον πλούσιος εἰς εὑρήματα, συγκριτικῶς πρὸς τοὺς λοιποὺς τοὐλάχιστον. Εἰς τὸν δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ μυχὸν τοῦ θαλάμου ἀπεκαλύφθησαν τετριμμένα λείψανα ὀστῶν καὶ μία ὁμὰς ἀγγείων, ἡ ὁποία περιλαμβάνει πρόχουν, προχοΐσκην μὲ γεφυρόστομον προχοήν, κυάθιον, κύπελλον, ἀσκόν, ἑτέραν προχοΐσκην. Εὑρέθησαν ὡσαύτως τέσσαρα σφονδύλια στεατίτου καὶ χαλκοῦν μαχαίριον (βλ. καὶ κατωτέρω). Περαιτέρω πρὸς

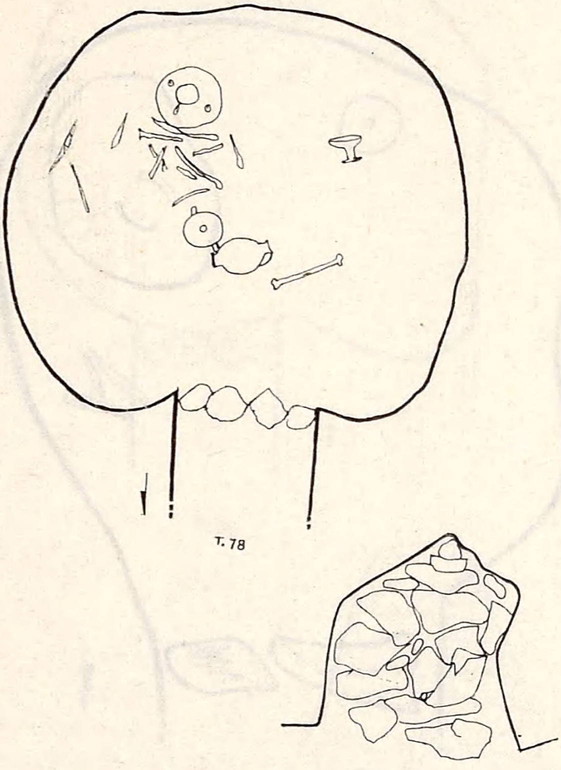

Εἰκ. 2. Τάναγρα. Κάτοψις καὶ εἴσοδος τοῦ τάφου 78.

τὸ νότιον πέρας τοῦ τάφου εὑρέθησαν τρία ἀκόμη ἀγγεῖα, ἤτοι ψευδόστομος ἀμφορίσκος, τρίωτος πυξὶς καὶ μόνωτον κύπελλον, τῶν ΥΕ ΙΙΙΒ1 χρόνων.

Οἱ τάφοι 87 - 91 (εἰκ. 7) δὲν παρουσίασαν ἀξιοσημείωτον διαφορὰν κατασκευῆς ἢ κτερισμοῦ (βλ. κατωτέρω), ἄρα ἡ πληρεστέρα περιγραφὴ καὶ ἀνάλυσις αὐτῶν, ὁμοῦ μετ' ἄλλων τάφων θὰ γίνῃ κατὰ τὴν ὁριστικὴν δημοσίευσιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ νεκροταφείου.

Διὰ νὰ συμπληρώσω τὴν ἔκθεσιν ἀνασκαφῆς τοῦ νεκροταφείου καταχωρίζω ἐνταῦθα περιγραφὴν καὶ προσωρινὰς παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν παραστάσεων, μιᾶς δι' ἑκατέραν περίπτωσιν μακρᾶς πλευρᾶς, δύο λαρνάκων παλαιοτέρας

ἀνασκαφικῆς περιόδου, ἀποκατασταθεισῶν ἐν τῷ μεταξὺ καὶ παρουσιασθεισῶν ἤδη εἰς τὸ Ἔργον 1974, σ. 15 εἰκ. 10 καὶ σ. 16 εἰκ. 11 (βλ. καὶ ἐνταῦθα πίν. 10-11).

Ἡ μακρὰ πλευρὰ τῆς πρώτης λάρνακος παριστᾷ ὀλιγοπρόσωπον πομπὴν γυναικῶν κινουμένων ἐπὶ δεξιά (πίν. 10α). Ἡ κίνησις εὑρίσκεται ἐν πλήρει ἐξελίξει εἰς τὸ δεξιὸν τμῆμα τῆς παραστάσεως, ἐνῷ αἱ πρὸς τὸ ἀριστερὸν μέ-

Εἰκ. 3. Τάναγρα. Κάτοψις τοῦ τάφου 79.

ρος μορφαὶ παρίστανται στατικώτεραι, περίπου ἀκίνητοι. Ἡ διαφοροποίησις αὕτη δὲν εἶναι τυχαία. Ἡ παράστασις ἔχει τὸ νοηματικὸν καὶ λειτουργικόν της ἐπίκεντρον εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς πομπῆς, ἔνθα ἀφήνεται πολὺς χῶρος διὰ τὴν ἄνετον ἀνάπτυξιν τῆς χειρονομούσης ζωηρῶς προπομποῦ. Ἡ μορφὴ αὕτη ἀναστρέφουσα ἐκτείνει ζωηρῶς καὶ ἐν εἴδει προσταγῆς τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὴν ἀκολουθοῦσαν ὁμάδα, ἐνῷ διὰ τῆς ὁμοίως προτεινομένης καὶ ἀνατεινομένης ἀριστερᾶς φέρει ἱερὸν παλλάδιον. Αἱ ἀκολουθοῦσαι γυναῖκες μετά τινων μικροδιαφορῶν ἀνατείνουν τὰς χεῖρας σπεύδουσαι ἐν γόῳ καὶ ἐκστάσει

ἐκεῖ, ὅπου ὁδηγεῖ αὐτὰ ἡ παλλαδοφόρος ἱέρεια. Ποῦ πορεύονται ἄρα αἱ τεταραγμέναι γυναῖκες; Τίς κινεῖ τὴν περίφροντιν σπουδήν των; Δὲν μοὶ φαίνεται πιθανώτερον ὅτι καταπλαγεῖσαι ἐκ τοῦ ἀτρεκοῦς θανάτου θρηνολογοῦν τὸν θανόντα, ἀλλ' ὅτι παρακινούμεναι ὑπὸ τῆς ἀνυπομόνου παρακελεύσεως τῆς ἱερείας σπεύδουν νὰ ἱκετεύσουν τὴν θεὰν *αἴ κ' ἐλεήσῃ*.

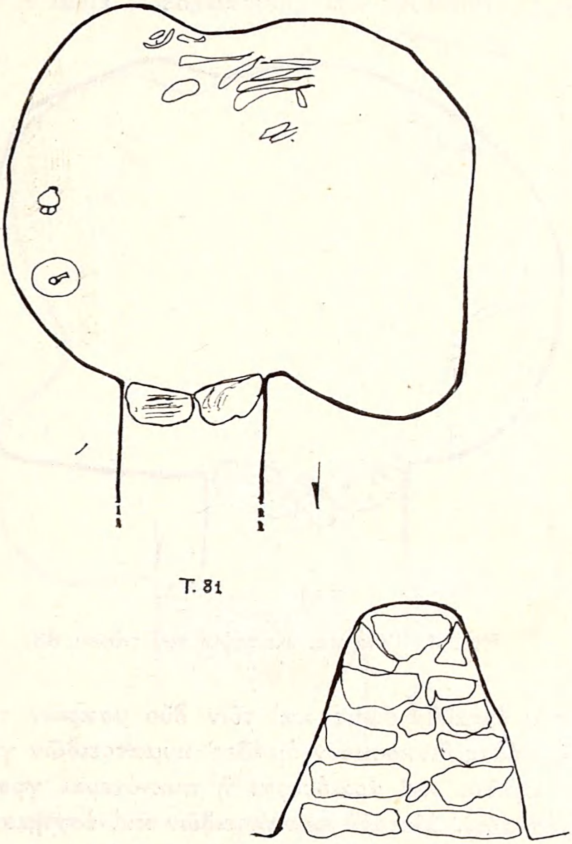

Εἰκ. 4. Τάναγρα. Κάτοψις καὶ εἴσοδος τοῦ τάφου 81.

Τὸ εἴδωλον τῆς θεᾶς φέρει διὰ χειρὸς ἡ ἱέρεια ἐνδεδυμένον διὰ πραγματικῶν ἐνδυμάτων κατὰ γνωστὴν συνήθειαν τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ κύκλου, οἰκείαν καὶ εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν μέχρι σήμερον. Ἡ ἀνάτασις τῶν χειρῶν τοῦ εἰδωλίου εἶναι γνωστὴ καὶ ἐκ τῶν πολυπληθῶν εὑρημάτων τοῦ ὑστεροελλαδικοῦ θρησκευτικοῦ κύκλου.

Τὸν ἔλεον καὶ τὸν φόβον τοῦ θανάτου φαίνεται ὅτι παριστᾷ ὁ ζωγράφος, ὁ προτρέχων ἀρκετοὺς αἰῶνας τὸν τραγικὸν λόγον καὶ χορόν.

Ὁ «ἀδέξιος» ζωγράφος ἀπέδωσε τόσον σχηματικῶς τὰς ἀσάρκους μορφὰς τῶν γυναικῶν, ἀδιαφορήσας διὰ πάντα κανόνα εἰκονογραφίας καὶ μέτρου,

κατώρθωσεν ὅμως νὰ ἀποτυπώσῃ τὴν νοηματικὴν ἔννοιαν τῆς παραστάσεως, τὴν τόσον πολύτιμον καὶ εὔγλωττον δι' ἡμᾶς. Ἀφοῦ ἐπεράτωσε τὴν ἀσύμμετρον καίτοι ἰσοκέφαλον ζωφόρον του, καταγίνεται νὰ συμπληρώσῃ ἐν παιδαριώδει ἀμελείᾳ τὸν λοιπὸν χῶρον τῆς πλευρᾶς τῆς λάρνακος δι' ἀτέχνων ἰχνογραφημάτων.

Ἐπιμελεστέρας κατασκευῆς καὶ ζωγραφήσεως εἶναι ἡ ἑτέρα λάρναξ, τῆς

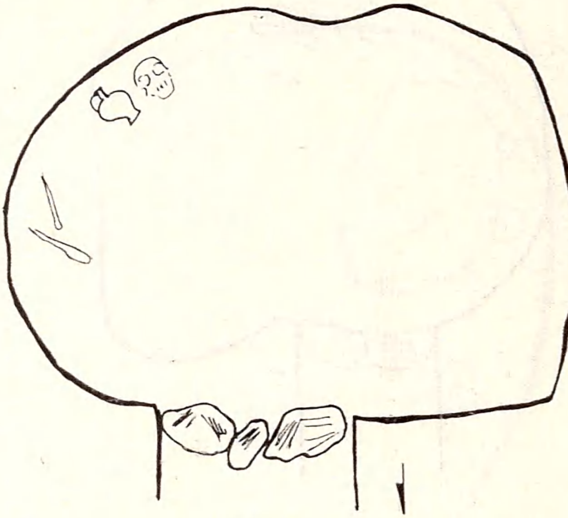

T 83

Εἰκ. 5. Τάναγρα. Κάτοψις τοῦ τάφου 83,

ὁποίας παρέχονται ἐνταῦθα ὄψεις καὶ τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν της (πίν. 10β, 11α). Τοὺς πόδας διακοσμοῦν ὁμάδες κυματοειδῶν γραμμῶν, ἐνῷ ὁμόκεντροι ἄτεχνοι κύκλοι καὶ ἀραιότεραι ἢ πυκνότεραι γραμμαὶ πλαισιώνουν τὴν κυρίαν παράστασιν. Μεταξὺ φοινικοειδῶν καὶ ἐσχηματοποιημένων φυτικῶν γραμμῶν ζωγραφεῖται πτερωτὴ Σφίγξ, τὰ μέλη τῆς ὁποίας ὀλίγου δεῖν ἔλαβον τὴν ρευστότητα τοῦ φυτικοῦ της πλαισίου. Ὁ ζωγράφος ἐνεθυμήθη ἐνταῦθα τὴν κεντρομόλον συντακτικὴν ἀρχὴν τῆς κρητομυκηναϊκῆς πολιτιστικῆς παραδόσεως, συνανέμειξεν ὅμως τὸ κεντρικὸν θέμα τῆς παραστάσεώς του μετὰ τῶν παραπληρωμάτων τῆς ἀπεικονίσεως τοσοῦτον, ὥστε τὸ ὅλον θέμα ἔλαβε τὴν εἰκόνα ἀψύχου ὑφάνσεως καὶ πυκνῆς καλλιγραμμίας. Ἡ διατήρησις τῶν χρωμάτων εἶναι ἀπιστεύτως λαμπρά, ἡ δὲ λάρναξ αὕτη ἀποτελεῖ ἓν ἀπὸ τὰ ὀλίγα παραδείγματα πραγματικοῦ κομψοτεχνήματος.

Ἴσου ἐνδιαφέροντος ὑπῆρξεν ἡ ἔρευνα τοῦ ἑτέρου τῶν δύο μυκηναϊκῶν οἰκισμῶν, οἱ ὁποῖοι ἐνετοπίσθησαν εἰς Τάναγραν. Ὡς ἔγραψα καὶ εἰς προηγουμένην ἔκθεσιν, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1972 εἶχον ἐντοπισθῆ δύο οἰκισμοὶ τῶν μυκηναϊκῶν

χρόνων, οἱ ὁποῖοι φαίνεται ἐκ λόγων τοπογραφικῆς συναρτήσεως ὅτι ἀντιστοιχοῦν εἰς τὰ δύο μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα. Ὁ εἷς ἐκ τῶν δύο οἰκισμῶν καταλαμβάνει χαμηλὸν γήλοφον εἰς τὸ κράσπεδον τῆς στεφάνης τῶν βουνῶν, τὰ ὁποῖα ἀρχίζουν ἀπὸ τῆς πόλεως τῶν κλασσικῶν χρόνων κατὰ τὴν θέσιν «Γκριμάδα» καὶ φθάνουν μέχρι τοῦ «Ἅρματος» πρὸς Δ. Πέραν τοῦ γηλόφου

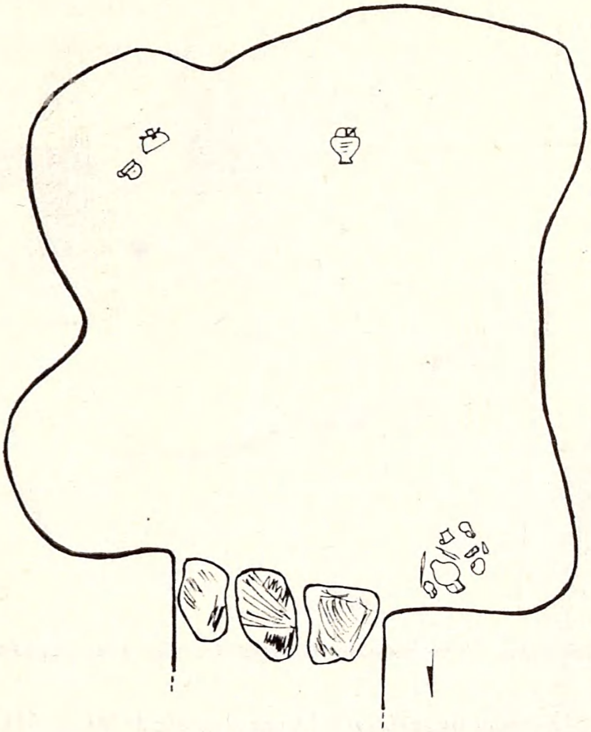

Τ. 86

Εἰκ. 6. Τάναγρα. Κάτοψις τοῦ τάφου 86.

πρὸς Β ἁπλοῦται ἡ ἐπιμήκης καὶ εὔφορος κοιλάς, τὴν ὁποίαν κατέχει σήμερον τὸ ὁμώνυμον στρατιωτικὸν ἀεροδρόμιον. Ἡ θέσις τοῦ γηλόφου, εἶναι ὡς ἐκ τούτου λίαν ἐπίκαιρος καὶ κατάλληλος διὰ τὴν ἀνάπτυξιν ἑνὸς οἰκισμοῦ.

Δοκιμαστικαὶ τομαὶ διενεργηθεῖσαι εἰς τὴν παροῦσαν θέσιν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1970 ἀπεκάλυψαν ἱκανὰ λείψανα κτισμάτων καὶ ἐπιπολαίας μᾶλλον ἐπιχώσεις τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων μὲ ἄφθονα κεραμεικὰ εὑρήματα. Εἰς μίαν θέσιν ἀπεκαλύφθη καὶ περιφερὴς ἀποθέτης πλήρης ὀστράκων τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ δύο κομβία στεατίτου. Αἱ ἐνδείξεις αὗται ὡδήγησαν εἰς λεπτομερεστέραν ἔρευναν τοῦ χώρου κατὰ τὴν τρέχουσαν ἀνασκαφικὴν περίοδον. Οὕτω πλὴν τομῶν τινων διενεργηθεισῶν εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ οἰκι-

σμοῦ πρὸς διαπίστωσιν τῆς πυκνότητος τῶν κτηρίων καὶ διατηρήσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐπιχώσεων, ἀνεσκάφη ἓν πλῆρες δωμάτιον μὲ τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα (εἰκ. 8).

Τὸ δωμάτιον εἶναι ἐπίμηκες ὀρθογώνιον κτίσμα μὲ κύριον ἄξονα ἀπὸ Α πρὸς Δ. Τὸ σωθὲν θεμέλιον τῶν τοίχων ἑδράζεται ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου ἐκ μαλακοῦ τεφροφαίου ἀσβεστολίθου καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ μικροὺς ἀργοὺς λίθους ἄνευ

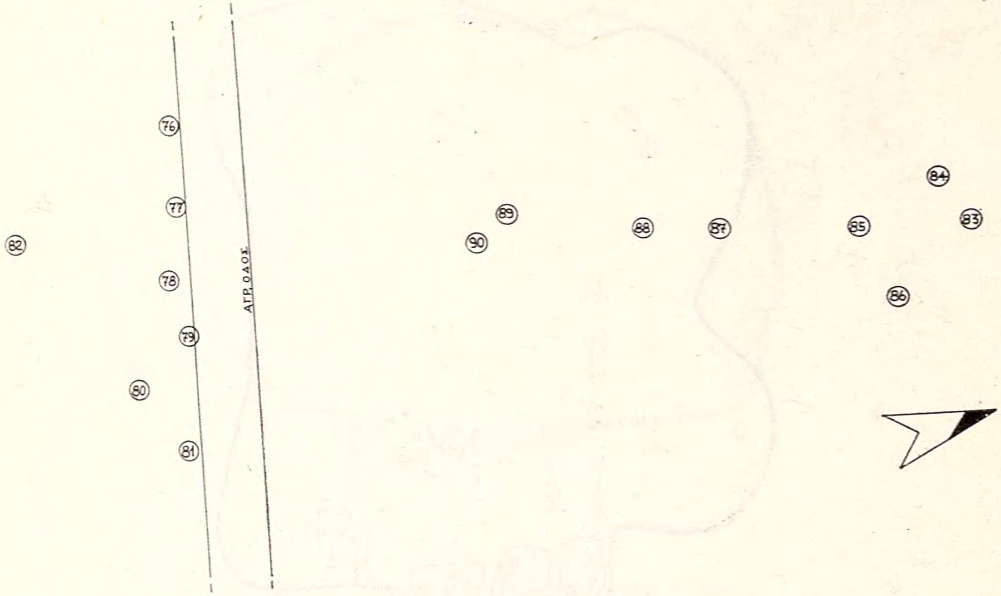

Εἰκ. 7. Τάναγρα. Τοπογραφικὸν διάγραμμα τῶν ἀνασκαφέντων τάφων.

συνδετικοῦ. Τὸ ὕψος τῶν θεμελίων διατηρεῖται εἰς 0.50 μ. Ἡ εἴσοδος πρὸς τὸ δωμάτιον ἠνοίχθη εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ κτίσματος καὶ ἔχει πλάτος 1.05 μ. Ὁ βόρειος καὶ ὁ νότιος τοῖχος τοῦ δωματίου δὲν εἶναι ἐξωτερικοί, ἀλλὰ διάμεσοι τοῖχοι (μεσοτοιχία) διπλοῖ, κλείοντες ἀντιστοίχους πλευρὰς ἑτέρων δωματίων ἑνὸς κτηριακοῦ συγκροτήματος, τοῦ ὁποίου δὲν ἀπεκαλύφθη εἰσέτι τὸ σύνολον.

Αἱ ἐπιχώσεις τοῦ δωματίου εὑρέθησαν τεταραγμέναι ἀπὸ νεωτέραν κατάληψιν τοῦ χώρου καὶ ἀπὸ γεωργικὰς ἐργασίας, εἰς τρόπον ὥστε τὰ κινητὰ εὑρήματα συμποσοῦνται εἰς εὐάριθμα μόνον ὄστρακα τῶν ΥΕ ΙΙΙΒ χρόνων. Τὸ δάπεδον τοῦ δωματίου συμπίπτει πρὸς τὸν φυσικὸν βράχον, ὁ ὁποῖος ἔχει ἰσοπεδωθῆ ἐπιμελῶς.

Δὲν δυνάμεθα νὰ προεξοφλήσωμεν ἀσφαλῶς τὴν ἔκτασιν καὶ πυκνότητα τῶν κτισμάτων τοῦ παρόντος οἰκισμοῦ. Ἐπιφανειακαὶ ἐνδείξεις ὑποδεικνύουν ἱκανὴν ἔκτασιν τοῦ χώρου καὶ ὑπισχνοῦνται εὐτυχέστερα εὑρήματα. Ἡ ἀπουσία

κινητῶν εὑρημάτων δὲν στερεῖ τὴν ἔρευναν τοῦ ἐνδιαφέροντος, τὸ ὁποῖον ἐνυπάρχει εἰς τὴν ἀποκάλυψιν ἑνὸς οἰκιστικοῦ συνόλου τῶν ὑστεροελλαδικῶν χρόνων ἐν συναρτήσει μάλιστα πρὸς τὸ ἀντιστοιχοῦν εἰς αὐτὸ καὶ ἐν ἐκτάσει ἀνασκαφὲν νεκροταφεῖον του. Ἡ περαιτέρω ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκισμοῦ μέλλει νὰ ἀποκαταστήσῃ ἱκανὰς συναρτήσεις τοπογραφικὰς καὶ λοιπὰς πρὸς τὸ νεκροταφεῖον τῆς θέσεως «Δένδρον». Ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ ἡ παράλληλος ἀνα-

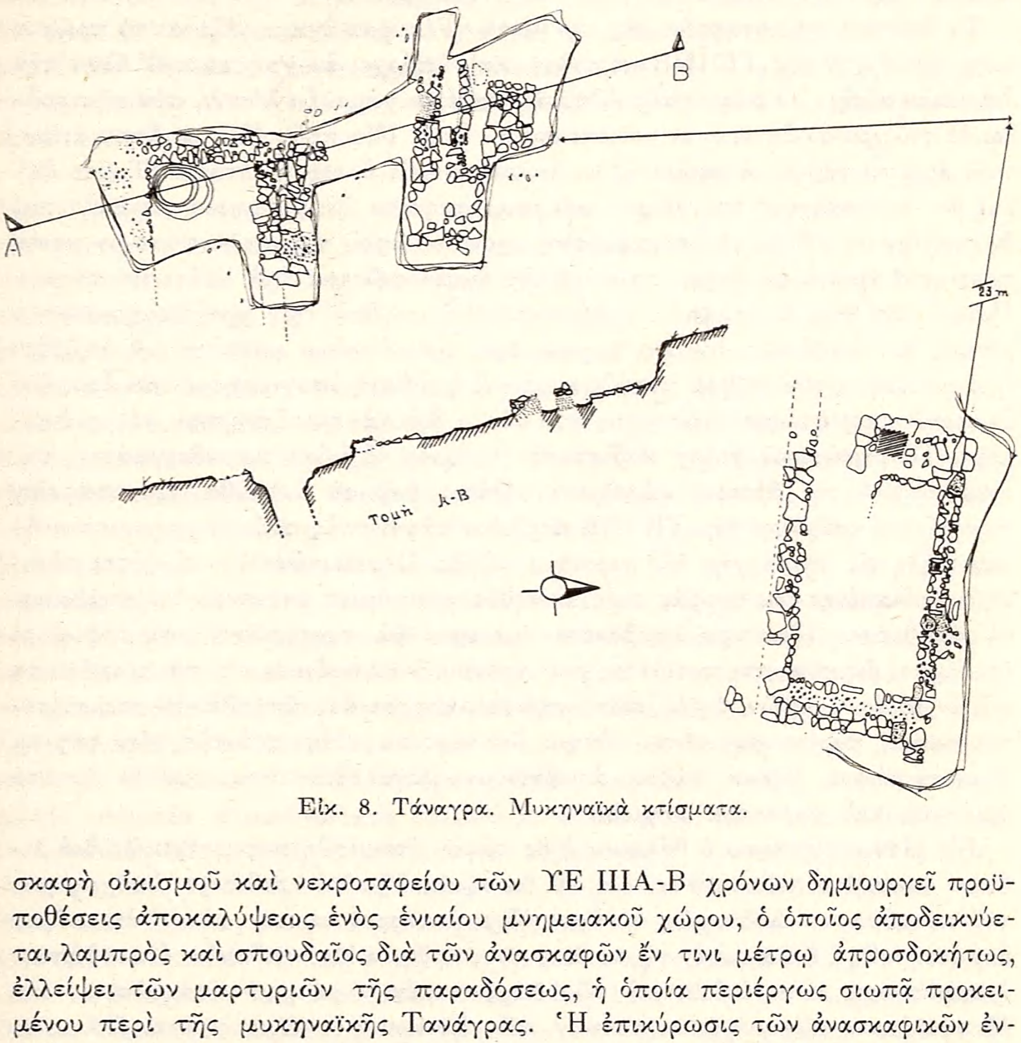

Εἰκ. 8. Τάναγρα. Μυκηναϊκὰ κτίσματα.

σκαφὴ οἰκισμοῦ καὶ νεκροταφείου τῶν ΥΕ ΙΙΙΑ-Β χρόνων δημιουργεῖ προϋποθέσεις ἀποκαλύψεως ἑνὸς ἑνιαίου μνημειακοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος ἀποδεικνύεται λαμπρὸς καὶ σπουδαῖος διὰ τῶν ἀνασκαφῶν ἔν τινι μέτρῳ ἀπροσδοκήτως, ἐλλείψει τῶν μαρτυριῶν τῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία περιέργως σιωπᾷ προκειμένου περὶ τῆς μυκηναϊκῆς Τανάγρας. Ἡ ἐπικύρωσις τῶν ἀνασκαφικῶν ἐνδείξεων διὰ τῶν πορισμάτων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκισμοῦ θὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν ὁριστικὴν διατύπωσιν τῶν συμπερασμάτων καὶ εἰς τὴν διευκρίνησιν περιπλόκων ζητημάτων τοῦ χώρου τῆς Τανάγρας. Τὰ ζητήματα ταῦτα εἶναι χρονολογικά, τοπογραφικά, εἰδολογικὰ καὶ θέματα σχέσεων πρὸς ἄλλα σύγχρονα

κέντρα, ἐπιδράσεων ἀσκηθεισῶν ἐκεῖθεν, εἰδικῶν πολιτιστικῶν καὶ ἐθιμικῶν ἰδιομορφιῶν τοῦ παρόντος χώρου, ὡς καὶ θέματα ἱστορικῶν τυχῶν τῆς ἀκμαίας μυκηναϊκῆς κοινότητος τῆς Τανάγρας. Τὰ νεκροταφεῖα τῆς μυκηναϊκῆς Τανάγρας παρουσίασαν πλουσίας ταφὰς καὶ ἐξόχου σπουδαιότητος εὑρήματα. Οἱ ἐπιλεγέντες πρὸς λάξευσιν τῶν τάφων λόφοι ἐχρησιμοποιήθησαν ἐντατικῶς καὶ ἐπὶ σειρὰν γενεῶν. Τὰ παλαιότερα εὑρήματα τοῦ νεκροταφείου τῆς θέσεως «Δένδρον» ἀνήκουν εἰς τοὺς ΥΕ ΙΙΙΑ1 χρόνους.

Τὸ δεύτερον νεκροταφεῖον εἰς τὴν θέσιν «Γέφυρα» ἐγκαινιάζεται τὸ πρῶτον κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου καὶ ὑπάρχει ἐν χρήσει καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν αὐτῆς. Ὁ κύριος αὐτοῦ πυρὴν κατέχει χαμηλὸν λόφον, σὺν τῇ προόδῳ δὲ τοῦ χρόνου ἐκτείνεται καὶ ἐπέκεινα αὐτοῦ, ἰδίᾳ πρὸς Νότον, ὅπου ἀπαντοῦν ἀρκετοὶ τάφοι, οἱ ὁποῖοι ὅμως ἁπλοῦνται εἰς ἀραιὰν διάταξιν. Τοῦτο δηλοῖ ὅτι ἡ κατάληψις τοῦ χώρου τοῦ νεκροταφείου ἐνεῖχε περιστασιακὴν καὶ ἔν τινι ἐννοίᾳ αὐθαίρετόν πως ἐκλογὴν χώρου, ἀφοῦ τὸ ὑπολειπόμενον κενὸν παρείχετο ἄριστα ἐκ λόγων γεωλογικῆς διαμορφώσεως διὰ λάξευσιν τάφων. Πιθανὸν φαίνεται ὅτι τάφοι τινὲς ἐγκατελείποντο ὑπὸ τῶν χρησιμοποιούντων αὐτοὺς διὰ διαφόρους λόγους, κυριώτερος τῶν ὁποίων φαίνεται νὰ ὑπῆρξεν ἡ καταπόνησις τοῦ σαθροῦ πετρώματος καὶ ἡ πιθανὴ ὑποχώρησις τῶν ὀροφῶν· ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἠνοίγοντο νέοι τάφοι διὰ νὰ φιλοξενήσουν νέους ἐνοίκους. Τὸ φαινόμενον τοῦτο καθίσταται πιθανὸν ἐξ ἐνίων παραδειγμάτων τοῦ νεκροταφείου τῆς θέσεως «Δένδρον». Οὕτω ἐνῷ τὸ ἐνταῦθα νεκροταφεῖον συνεχίζεται καθ' ὅλην τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδον τάφοι τινὲς παύουν χρησιμοποιούμενοι ἤδη εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς περιόδου αὐτῆς. Σημειωτέον ὅτι οἱ τάφοι αὐτοὶ εἶχον βυθισμένας τὰς ὀροφάς των. Συνηθέστερον ὅμως φαίνεται ὅτι συμβαίνει τὸ ἀντίθετον. Ἰδιαιτέρα λαμβάνεται μέριμνα νὰ συντηρῶνται οἱ τάφοι, οἱ ὁποῖοι καὶ διευρύνονται προϊόντος τοῦ χρόνου ἀνοιγομένων εἰς τὰ τοιχώματα αὐτῶν εὐρέων μυχῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι ἀπετίθεντο παλαιότεραι ταφαί, παρέχουσαι οὕτω ἔδαφος διὰ νέας καταθέσεις ἐντὸς τῶν τάφων. Τοιουτοτρόπως ἱκανοὶ τάφοι ἀποβαίνουν μεγαλοδιάστατα, καίτοι ἥκιστα ἁρμονικὰ καὶ σύμμετρα μνημεῖα.

Εἰς μίαν περίπτωσιν ὁ θάλαμος ἑνὸς τάφου ἐτειχίσθη περιμετρικῶς διὰ λιθίνου δακτυλίου πιθανώτατα, διὰ νὰ διασφαλισθῇ ἀπὸ πιθανὴν ὑποχώρησιν τοῦ πετρώματος. Δυστυχῶς ὁ τάφος εἶχε καταρρεύσει καὶ οὕτω ἀγνοοῦμεν ἐὰν ἐτειχίσθη ὁ θάλαμος ἐν τῷ συνόλῳ του, πρᾶγμα λίαν πιθανόν· ὁπωσδήποτε ἡ περίπτωσις εἶναι ἐνδεικτικὴ τῶν λαμβανομένων μέτρων στερεώσεως καὶ ἐξασφαλίσεως τῶν μνημείων τούτων, τῶν ὁποίων ἡ ἐκτέλεσις εἶναι ἄλλως τε καὶ δαπανηρὰ καὶ κοπιώδης. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι αἱ αὐταὶ οἰκογένειαι ὑπεχρεοῦντο εἰς διάνοιξιν ἑτέρων τάφων περιορίζει ὡς εἰκὸς τὴν ἀριθμητικὴν παρουσίαν κτηρίων εἰς τοὺς ἐντοπισθέντας καὶ ἐν μέρει ἐρευνηθέντας δύο οἰκισμούς, οἱ ὁποῖοι φαίνεται νὰ ἀντιστοιχοῦν εἰς τὰ μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα τῆς

περιοχῆς. Ἡ ἐν ἐξελίξει ἀνασκαφὴ τῶν οἰκισμῶν τούτων μέλλει νὰ ἐνισχύσῃ ἢ νὰ ἄρῃ λογικοφανεῖς τινας συλλογισμοὺς ἀντληθέντας ἐκ τῆς μακρᾶς ἐρεύνης τῶν νεκροταφείων. Ἓν ἄλλο ζήτημα, τὸ ὁποῖον προκαταρκτικῶς καὶ ἀκροθιγῶς συζητεῖται ἐνταῦθα, εἶναι αἱ πήλιναι λάρνακες τῶν νεκροταφείων. Αἱ ἀνακαλυφθεῖσαι λάρνακες δὲν εἶναι μόνον γραπταί. Αἱ τελευταῖαι ἐγγίζουν ἤδη τὰς πεντήκοντα. Τὸ γεγονὸς εἶναι μοναδικῆς σπουδαιότητος διὰ τὴν μυκηναϊκὴν τέχνην, τὴν θρησκείαν καὶ τὴν φιλολογικὴν παράδοσιν, ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι τοῦ παρόντος. Τὸ πρόβλημά μας ἐνταῦθα εἶναι τὸ ἑξῆς: τὸ ἔθος ταφῆς ἐντὸς λαρνάκων εἶναι σχεδὸν μοναδικὸν διὰ τὴν μυκηναϊκὴν Τάναγραν ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν γνωστῶν καὶ τεκμηριωθέντων ἐθιμικῶν χαρακτήρων τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου.

Ἐκ τῶν διακοσίων πεντήκοντα θαλαμοειδῶν τάφων, οἱ ὁποῖοι ἠρευνήθησαν μέχρι στιγμῆς εἰς τὰ νεκροταφεῖα τῆς περιοχῆς, προῆλθον περὶ τὰς πεντήκοντα γραπταὶ καὶ ὀλιγώτεραι ἄγραφοι λάρνακες. Ἐὰν εἰς αὐτὰς ὑπολογίσῃ τις τὰς πρὸ τῆς συστηματικῆς ἐρεύνης τοῦ χώρου συληθείσας καὶ πωληθείσας, κυρίως εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ὁ ἀριθμὸς τῶν λαρνάκων ἐγγίζει ἴσως τὴν ἑκατοντάδα, ὅπερ δηλοῖ ὅτι αἱ λάρνακες δὲν χρησιμοποιοῦνται μὲ ἰδιαιτέραν συχνότητα ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς, δοθέντος μάλιστα ὅτι αἱ πλεῖσται ἀνευρέθησαν, εἰς περισσότερα παραδείγματα, ἐντὸς τῶν ἰδίων τάφων. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ τάφος 6 τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1969 τοῦ νεκροταφείου παρὰ τὴν θέσιν «Γέφυρα», ὁ ὁποῖος περιεῖχε δεκαὲξ λάρνακας γραπτὰς καὶ μή. Ἀπὸ ἄποψιν στατιστικὴν οἱ μεγάλοι καὶ οἱονεὶ ἀξιόλογοι τάφοι φαίνεται ὅτι ἐφιλοξένουν ἱκανὰς καὶ σπουδαίας, ἐξ ἀπόψεως παραστάσεων, λάρνακας. Τὰ πράγματα ἐν τούτοις συγχέονται ἀρκούντως, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι σημαντικώταται καὶ ἄλλως ἀρκεταὶ λάρνακες προῆλθον ἐκ τάφων μικρῶν καὶ εὐτελῶν θὰ ἔλεγον, ὁρῶν τούτους καθ' ἑαυτοὺς καὶ ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς μεγαλυτέρους καὶ μνημειωδεστέρους. Εἶχον καὶ παλαιότερον τονίσει ὅτι αἱ λάρνακες δὲν φαίνεται νὰ δηλοῦν δαψιλῆ ταφήν, ὅσον περίεργον καὶ ἂν φαίνεται τοῦτο, ἐν ὄψει μάλιστα λαρνάκων τινῶν, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν μνημεῖα ἀξιολογώτατα ἐπιμελοῦς κατασκευῆς καὶ διακοσμήσεως. Ὁ συλλογισμὸς οὗτος ἀπέρρευσεν ἀπὸ τὴν ἀξιολόγησιν τῶν τάφων καθ' ἑαυτοὺς ὡς μνημείων, τὰ ὁποῖα λόγῳ θέσεως καὶ ἀναλογιῶν ἔδει νὰ ὑπαγορεύουν τὴν ἰδέαν μιᾶς ἀξιολογήσεως ἀντιστοιχούσης εἰς τὰ κρατοῦντα οὐ μόνον ἐν τῷ θανάτῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ζωῇ αὐτῇ. Οὐχ ἧττον τὰ πραγματικὰ δεδομένα δὲν φαίνεται νὰ ἐνισχύουν τὰς ὑποθέσεις αὐτάς. Μικροὶ ὡς εἶπον καὶ «ἄσημοι» τάφοι ἔδωσαν ἀξιόλογα παραδείγματα γραπτῶν λαρνάκων καὶ μάλιστα οὐχὶ ἓν ἢ δύο μόνον ἕκαστος τάφος. Συνεπῶς ἢ πρέπει νὰ ἐπιφυλαχθῶμεν τοὐλάχιστον ἐν τῇ συναγωγῇ συμπερασμάτων βάσει τῆς μορφολογίας τῶν τάφων, ἢ δικαιούμεθα νὰ συμπεράνωμεν τὰ κάτωθι:

Οἱ θάπτοντες ἐντὸς τῶν λαρνάκων δὲν φαίνεται νὰ προσέφερον τοιουτοτρό-

πως ἰδιαιτέρως πολύτιμον κτέρισμα εἰς τοὺς νεκρούς των. Τοῦτο δὲν σημαίνει τι διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης καὶ διὰ τὰς ἰδικάς μας ἐκτιμήσεις. Αἱ λάρνακες δὲν διακρίνονται διὰ τὴν ἐπιμελῆ κατασκευήν των, ἐν πλειονότητι δὲ δὲν διακρίνονται διὰ τὴν ἐπιμελῆ ζωγράφησίν των. Τοῦτο εἶναι ὁρατὸν ἐν μέσῳ τῆς ἐρασμίας ποικιλίας καὶ ἐκλεκτῆς ποιότητος τῶν κεραμοπλαστικῶν καὶ κοροπλαστικῶν ἀποκτημάτων τῆς ἀνασκαφῆς, ἔργα διὰ τὰ ὁποῖα κατέστη καὶ βραδύτερον περιώνυμος ἡ βοιωτικὴ αὕτη πόλις. Ἡ κατασκευὴ καὶ λοιπὴ ἐπεξεργασία τῶν περισσοτέρων λαρνάκων εἶναι μᾶλλον ἀμελὴς καὶ οἱονεὶ πρόχειρος. Τὰ τοιχώματά των συνέρχονται ἐντόνως ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ὀπτήσεώς των, ἡ ὁποία δὲν εἶναι κατὰ κανόνα ἐπιτυχής, τὰ καλύμματά των δὲν ἐφαρμόζουν σχεδὸν ποτὲ ἐπιτυχῶς. Ἱκαναὶ λάρνακες φέρουν λεπτὸν ροδίζον ἐπίχρισμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ζωγραφοῦνται αἱ παραστάσεις, πλεῖσται ὅμως ζωγραφοῦνται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ κιτρινορροδίνου πηλοῦ. Τὰ χρώματα τῶν παραστάσεων εἶναι εἰς πλείονας περιπτώσεις τόσον λεπτὰ καὶ εὐτελῆ, ὥστε θὰ ἀπετρίβοντο ἔτι καὶ κατὰ τὴν ἀρχικήν των ἐπίθεσιν ἐπὶ τῶν λαρνάκων. Αἱ λάρνακες προωρίζοντο βεβαίως νὰ εἶναι ἀθέατοι, τοῦτο δὲ ἀσφαλῶς ἐπηρέαζε τὴν ὅλην των κατασκευαστικὴν καὶ διακοσμητικὴν οἰκονομίαν. Αἱ παρατηρήσεις μου ἀνάγονται εἰς τὴν κατασκευαστικὴν πλευρὰν τῶν ταφικῶν τούτων μνημείων καὶ δὲν προσδιορίζουν τὴν ποιότητα καὶ τὴν στάθμην τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, πράγματα ἀλλότρια πρὸς τὴν περιπτωσιακὴν ἐργασίαν τοῦ τεχνίτου καὶ γραφέως τῶν παραστάσεων.

Αἱ λάρνακες ἀπετέλουν προϊόντα εἰδικῶν τινων δημιουργῶν ἐν τῇ ὁμηρικῇ ἐννοίᾳ. Ἡ συντεχνιακή, ὡς φαίνεται, αὕτη κοινότης ἐπιδιδομένη εἰς τὴν ἐκπόνησιν τῶν λαρνάκων ἐφωδίαζε τὴν κοινότητα τῆς Τανάγρας χωρὶς νὰ δυνηθῇ νὰ ὑποκαταστήσῃ πλήρως τὸ γνωστὸν ἤδη ἔθιμον τῆς καταθέσεως τῶν νεκρῶν ἐν τῷ τάφῳ ἐν ἄλλῃ τινι σκευῇ. Τῷ ὄντι οἱ πλεῖστοι τάφοι παρουσίασαν ἀπόθεσιν τοῦ νεκροῦ ἐντὸς τοῦ θαλάμου εἰς τὴν γνωστὴν ἤδη στάσιν τῆς συστολῆς τῶν ἄκρων καὶ ἐν τῷ τύπῳ τοῦ ὑπνοῦντος ἀνθρώπου, τοῦτο δὲ συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς τάφους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἔδωσαν ἓν ἢ πλείονα παραδείγματα λαρνάκων. Οὐδαμοῦ ἐξηκρίβωσα ἴχνη περικαλύμματος ἢ φορείου ἢ κλίνης τοῦ νεκροῦ ἐντὸς τῶν τάφων, τοῦτο ὅμως δὲν δύναται νὰ ἀποκλεισθῇ καὶ ἐν ὄψει τῶν σχετικῶν φιλολογικῶν μαρτυριῶν, πρὸ πάντων δὲ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, πρὸς ἃ ἀνεκτίμητα καὶ μοναδικὰ σχόλια ἑρμηνευτικὰ καὶ ἱστορικὰ παρέχουν αἱ γραπταὶ λάρνακες τῆς Τανάγρας καὶ ἐν ὄψει τῶν παριστωμένων ἐπὶ τῶν λαρνάκων αὐτῶν ἐπικηδείων θεραπειῶν τοῦ νεκροῦ, ἐν οἷς ἥ τε κλίνη καὶ τὸ φάρος (σάβανον) εἰκονίζονται ἐν τῇ μεταθανατίῳ θεραπείᾳ ὡς συστατικὰ βεβαίως καὶ τῆς ταφῆς αὐτῆς. Πέραν αὐτοῦ ἐπιτρέπεται βασίμως ἡ πιθανολόγησις ταφῆς ἐντὸς ξυλίνων, παρὰ τὰς πηλίνας, λαρνάκων. Ἡ καταγωγὴ τῆς λάρνακος ὡς χρηστικοῦ σκεύους ἐκ τοῦ καθ' ἡμέραν βίου εἶναι σχεδὸν βεβαία. Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος ἡ ἀναδρομὴ εἰς τὴν ὑπάρχουσαν βιβλιο-

γραφίαν, ἀλλ' ἔχομεν λαλοῦν παράδειγμα ἐκ τῆς ἡμετέρας πινακοθήκης. Οὕτως εἰς τὴν λάρνακα τοῦ τάφου 3 τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1970[1] ὁ ζωγραφήσας τὴν παράστασιν παρέστησεν εἰς τὸ πλαίσιον αὐτῆς καὶ μεταξὺ τῶν γραπτῶν ἀβάκων τοὺς ἥλους δι' ὧν συνηλοῦτο τὸ ξύλινον πρότυπον ἑρμηνεύων οὕτω καὶ δι' ἡμᾶς τὴν προέλευσιν, πιθανώτατα δὲ καὶ τὴν παράλληλον χρῆσιν τοῦ προτύπου. Ἐὰν οἱ ἀνωτέρω συλλογισμοὶ εἶναι ἀκριβεῖς, τότε δυνάμεθα νὰ ὑπολογίσωμεν εἰς ἐκτεταμένην χρῆσιν τοῦ ἐθίμου καταθέσεως ἐντὸς λαρνάκων τῶν νεκρῶν τῆς μυκηναϊκῆς Τανάγρας, ὥστε τὸ ἔθος νὰ ἀποτελῇ ἰδιοτυπίαν τοῦ χώρου. Δὲν εἶναι ἴσως ἄτοπον νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι καὶ αἱ ξύλιναι λάρνακες ἐζωγραφοῦντο, ἴσως μάλιστα, ἔν τινι μέτρῳ, ἦσαν αὗται καὶ πολυτελέστεραι ἐν παντί, ἀφαιρουμένου τοῦ φθαρτοῦ των χαρακτῆρος, δι' ὅπερ δὲν ἐπολυπραγμόνει ὁ Μυκηναῖος ἐξ ὅσων καλῶς γνωρίζομεν διὰ τὰς μεταθανατίους πεποιθήσεις αὐτοῦ καὶ τὰς ἐκεῖθεν ὁριζομένας ἐπικηδείους θεραπείας τῶν νεκρῶν του.

Αἱ παραστάσεις τῶν λαρνάκων δὲν ὁμοιάζουν πρὸς τὰς παραστάσεις τῆς μεγάλης τέχνης τῶν ἀνακτορικῶν κέντρων τῆς Ἑλλάδος. Τὰ τελευταῖα αὐτὰ ἔργα δὲν συγκινοῦν μὲ τὸ μήνυμά των, τὸ καλλιτεχνικόν, αἱ λάρνακες εὑρίσκονται πλησίον μας μὲ τὴν λιτὴν ἀλήθειαν καὶ τὸν ἐκφραζόμενον ψυχισμὸν τῶν δημιουργῶν των.

Αἱ γνωσταὶ συμβατικότητες εἰς τὴν παράστασιν τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν υἱοθετοῦνται εἰς τὰς λάρνακας ὡς ζωγραφικὸς κανών, ἀλλ' οἱ Ταναγραῖοι ζωγράφοι καταλύουν πάντα κανόνα αὐτοσχεδιάζοντες μέχρι παραμορφώσεως, ἔστιν ὅτε δὲ μέχρι βαρβαρικῆς δυσμορφίας τῶν θλιβερῶν μορφῶν ἐνίων παραστάσεων. Πολλαχοῦ ὅμως ἀποδίδεται ἐπιτυχῶς ὄχι μόνον ἡ ἀκρίβεια τῶν ἀσάρκων μορφῶν, ἀλλὰ διατηρεῖται καὶ ποιά τις χάρις τῶν γυναικείων κινήσεων. Εἰς ἄλλας παραστάσεις ἐπιτυγχάνεται ὁ δραματικὸς ὀλοφυρμὸς τῶν θρηνητριῶν ἢ διαφυλάσσεται ἡ σοβαρότης καὶ τὸ ἦθος τοῦ ἀνδρικοῦ χοροῦ τῶν θρηνούντων.

Αἱ παραλλαγαὶ αὗται ἀνάγονται πιθανὸν εἰς διαφόρους ἐκτελεστὰς τῶν παραστάσεων, ἴσως δὲ καὶ εἰς διαφοράν τινα χρονικῆς ἐκτελέσεως.

Ὁ ἐκπληκτικὸς παραστατικὸς κύκλος τῶν λαρνάκων τῆς Τανάγρας ἀποτελεῖ ἤδη τὴν πληρεστέραν, σχεδὸν τὴν ἀποκλειστικὴν ζωγραφικὴν κωδικοποίησιν τῶν ἐθίμων θεραπείας τῶν νεκρῶν τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου. Δυνάμεθα νῦν, σχεδὸν βῆμα πρὸς βῆμα νὰ παρακολουθήσωμεν ἐν ζωγραφικῇ ἀντιπαραβολῇ τὰ ταφικὰ θέσμια — τὸ γέρας θανόντων — ὡς ἐκτίθενται εἰς τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα. Ἐν τῷ συνόλῳ των καὶ πέραν αὐτῶν ἐκτίθενται νῦν εἰς τὰς λάρνα-

1. Βλ. ΠΑΕ 1970, πίν. 48α καὶ Archaeology 25, 1972, ἔγχρ. πίν. σ. 208, κάτω ἀριστερά.

κας: ὁ θρῆνος, ἡ πρόθεσις, ἡ ἐκφορά, ἡ ταφή, αἱ θυσίαι ζῴων, αἱ σπονδαί, οἱ ἀγῶνες.

Ὁ θρῆνος ἀποτελεῖ τὸ συνηθέστερον θέμα τοῦ εἰκονογραφικοῦ θεματολογίου τῶν λαρνάκων. Ποικίλαι στάσεις, διάταξις καὶ ἐνδυματολογικαὶ διαφοροποιήσεις τῶν μορφῶν, κυριώτατα γυναικῶν, ὑποδηλοῦν ἐξαιρετικῶς πλουσίαν ἀνάπτυξιν τοῦ θεσμίου τούτου. Ἡ πρόθεσις ἀντιπροσωπεύεται σαφῶς μὲν διὰ τοῦ παραδείγματος τῆς λάρνακος ἐκ τοῦ νεκροταφείου τῆς θέσεως «Δένδρον»[1], ἐμμέσως δὲ διὰ τῶν γνωστῶν ἀπεικονίσεων ἐπὶ τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς λάρνακος ἐκ τοῦ τάφου 22 τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1969, εἰς τὰς ὁποίας ὁ νεκρὸς τίθεται (θάπτεται) ἐντὸς τῆς λάρνακος. Τὸ θέμα τῆς ἐκφορᾶς δὲν λαμβάνει σαφῆ ἔκφρασιν, ὑπάρχει ὅμως ἡ γνωστὴ πάλιν ἐπὶ τῆς αὐτῆς λάρνακος τοῦ τάφου 22 παράστασις τῶν δύο ἀντωπῶν ἁρμάτων, τὰ ὁποῖα φαίνεται, τοὐλάχιστον ἀναλογικῶς πρὸς τὰ ἐπὶ τῶν γεωμετρικῶν κρατήρων καὶ ἀμφορέων τοῦ Διπύλου παριστώμενα, ὅτι μετέχουν τῆς νεκρικῆς πομπῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ.

Τὴν θυσίαν ζῴων ὑπαινίσσεται πάλιν ἡ ἐπὶ τῆς αὐτῆς λάρνακος παράστασις τῶν αἰγοειδῶν, τὸ μέγιστον τῶν ὁποίων πλήττεται διὰ μαχαίρας ὑπὸ ἀνδρικῆς μορφῆς. Ἡ παράστασις ἐνθυμίζει τὴν ὁμηρικὴν περιγραφὴν Ψ 30: *Πολλοὶ μὲν βόες ἀργοὶ ὀρέχθεον ἀμφὶ σιδήρῳ / σφαζόμενοι πολλοὶ δὲ ὄϊες καὶ μηκάδες αἶγες.* Τὴν θυσίαν αἰγῶν καὶ προβάτων εἰς τοὺς τάφους ἐπιβεβαιοῦν καὶ ἀνασκαφικὰ εὑρήματα τῶν δύο νεκροταφείων τῆς Τανάγρας, ὅπου εὑρέθησαν περισσότεραι κεφαλαὶ αἰγῶν καὶ μία κεφαλὴ κριοῦ ἐντὸς τῶν τάφων.

Τὰς ἐπιταφίους χοάς, τὴν σπονδήν, μαρτυρεῖ εὐγλώττως ἡ παράστασις ἑτέρας λάρνακος ἐκ τοῦ νεκροταφείου τῆς θέσεως «Δένδρον»[2], ἔνθα παρίσταται γυνὴ κρατοῦσα μεγάλην κύλικα, ἀφ' ἧς ἀσφαλῶς σπένδει διὰ τὸν νεκρόν. Λείψανα σπονδικῶν ἀγγείων (κυλίκων) καὶ λείψανα νεκρικοῦ δείπνου εὑρέθησαν εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ νεκροταφείου. Τέλος περὶ τῶν ἀγώνων γίνεται εἰς ἕτερον σημεῖον λόγος. Ἀλλὰ πέρα τῶν γνωστῶν εἰς τὸν Ὅμηρον ἐθίμων καὶ θεσμίων παρίστανται εἰς τὰς λάρνακας θρησκευτικὰ σύμβολα καὶ εἰκονίζονται λατρευτικαὶ καὶ τελετουργικαὶ πράξεις καὶ ἀλληγορικαὶ ἀπεικονίσεις ἐμπλουτίζουσαι διὰ νέου ὑλικοῦ τὸ μέγα κεφάλαιον τῆς λατρείας καὶ τῆς κρητομυκηναϊκῆς θρησκείας. Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὸ σχηματικὸν τοῦτο περίγραμμα θὰ λάβῃ ἐν καιρῷ τὴν δέουσαν διερεύνησιν καὶ ἑρμηνείαν.

Αἱ ἀμφιλογίαι τῶν λογίων καὶ αἱ παρακινδυνευμέναι ἑρμηνεῖαι λαμβάνουν νῦν ὁριστικὴν λύσιν. Τὰ ὁμηρικὰ νεκρικὰ θέσμια εἶναι μυκηναϊκά, ἐπὶ πᾶσι δὲ αὐτὴ ἡ λατρεία τῶν νεκρῶν καὶ οἱ ἐπιτάφιοι ἀγῶνες. Ἡ τεραστία σημασία τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν καὶ τῶν πρὸς αὐτὴν ἀμέσως ἐξηρτημένων ἀγώ-

1. ΠΑΕ 1970, σ. 34, πίν. 48α.
2. ΠΑΕ 1973, σ. 21, πίν. 10β.

νων διὰ τὴν θρησκευτικὴν καὶ πολιτιστικὴν ζωὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ ἄρχεται ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν τοὐλάχιστον χρόνων, εἶναι δὲ καὶ τὸ συμπέρασμα τοῦτο καρπὸς τῆς ἐρεύνης τῶν ἀνεκτιμήτων θησαυρῶν τῆς Τανάγρας. Οὐδαμόθεν ἐξ ὅσων γνωρίζω ὑπεστηρίζετο ὅτι τὰ ὁμηρικά «ἆθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ» ἀνῆγον τὴν ἀρχήν των εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, τοὐναντίον ἀνεζητεῖτο ἡ καταβολή των εἰς τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, εἰς περίοδον ἀναβιώσεως τῆς προγονολατρείας ἢ καὶ ἐξ ὑπαρχῆς ἀπονομῆς τῶν τιμῶν εἰς τοὺς ἡρωικοὺς προγόνους ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἀνακαλύψεως τῶν τάφων των, εἰς περίοδον γενικωτέρας ἀναβιώσεως τοῦ μύθου, μὲ τὴν ὁποίαν συνέπιπτε καὶ ἡ συγγραφὴ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν. Αἱ ἐπιφυλάξεις διὰ τὴν ἀρχαιότητα τῶν ἐπιταφίων κυρίως ἀγώνων, ἀφοῦ διὰ τὴν περίπτωσιν τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν ὑπῆρχον ἤδη πλείονες ἐνδείξεις (πρβ. σαρκοφάγον Ἁγίας Τριάδος) αἴρονται νῦν κατὰ τρόπον ἀσφαλῆ. Τὴν πρώτην ἔνδειξιν παρέχει ἡ λαμπρὰ λάρναξ τοῦ τάφου 22 τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1969[1]. Εἰς τὴν κάτω ζωφόρον τῆς μιᾶς τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς λάρνακος ταύτης παρίστανται ἀντωπὰ δύο ἅρματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων δύο ἄνδρες μονομαχοῦν διὰ ξιφῶν.

Δὲν ἐπιθυμῶ νὰ ὑπεισέλθω ἐντεῦθεν εἰς λεπτομερῆ σχολιασμὸν τῆς παραστάσεως ἐπιφυλασσόμενος νὰ πράξω τοῦτο εἰς τὴν προσεχῆ, ὡς ἐλπίζω, ὁριστικὴν δημοσίευσιν τῶν λαρνάκων.

Μολονότι ἡ κεντρικὴ σκηνὴ φαίνεται νὰ ἐνθυμῆται τὸ ὁμηρικὸν ἔθος τῆς μονομαχίας ἐν πεδίῳ τῶν ἡρώων, τὰ ἅρματα ἐφ' ὧν ἐπιβαίνουν τρεῖς μορφαὶ δὲν φαίνεται ὅτι συνδέονται μὲ τὸ θέμα τῆς κεντρικῆς εἰκόνος. Κατ' ἀκολουθίαν παριστώμενα ἐπὶ τῆς λάρνακος θεωροῦνται συμμετέχοντα εἰς δημοτελῆ τινα πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ ἐκδήλωσιν. Ἀσφαλέστερα ἐν τούτοις στοιχεῖα παρέσχεν ἡ ἔρευνα τοῦ λαμπροῦ μνημειακοῦ χώρου τοῦ Μεγάλου Καστελλίου Θηβῶν. Ἐνταῦθα ἀπεκαλύφθη περὶ τὸν λόφον λαξευτὴ ὁδὸς μήκους 400 μ. Ἡ ὁδὸς ἔχει σκαφῆ εἰς τὸν βράχον, μετρεῖ δὲ πλάτος 6 περίπου μ. καὶ εἰς τὰ βαθύτερα σημεῖα της ἡ ὁδὸς μετρεῖ περίπου 4 μέτρα. Εἰς τὸ πρόσθιον τμῆμα τοῦ λόφου καὶ δυτικώτερον τοῦ μεγάλου τάφου τοῦ γνωστοῦ ὡς «Οἰδίποδος παίδων μνήματα» διετηρήθη πλὴν τῆς ὁδοῦ καὶ ταπεινὸν τμῆμα τοῦ βράχου τοῦ λόφου, τὸ ὁποῖον διατηρεῖ πρὸς τὴν ἐξωτερικήν, τὴν βορείαν, πλευράν του βαθμίδας τινὰς ἑδωλίων προοριζομένας διὰ τοὺς θεωμένους τοὺς τελουμένους ἐκεῖ ἀγῶνας κατὰ τὴν ρητὴν μαρτυρίαν τοῦ Ὁμήρου Ψ 579 - 580 *ὅς ποτε Θήβασδε ἦλθεν δεδουπότος Οἰδιπόδαο / ἐς τάφον, ἔνθα δὴ πάντας ἐνίκα Καδμείονας.*

Οὕτω καὶ τὰ γνωστὰ θραύσματα δίνων τοῦ ἀγγειογράφου Σοφίλου, τὰ ὁποῖα παριστοῦν τοὺς ἥρωας θεωμένους τά «ἐπὶ Πατρόκλῳ ἆθλα», ἔχουν τὸ

---

1. ΑΑΑ ΙΙΙ, 1970, σ. 197 εἰκ. 17.

πρότυπόν των εἰς τὴν παροῦσαν ταφικὴν κατασκευὴν τῶν Θηβῶν. Ἡ ὁδὸς καὶ αἱ πρὸς αὐτὴν συναρτώμεναι λοιπαὶ κατασκευαὶ εἶναι ἀσφαλῶς μυκηναϊκῶν χρόνων. Τοῦτο ἀποδεικνύεται βασίμως καὶ ἀπὸ τὴν γενικωτέραν οἰκονομίαν καὶ λειτουργικὴν σχέσιν, ἣν ἔχει ἡ ὁδὸς πρὸς τοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους τοῦ λόφου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κινητὰ εὑρήματα προσδιορίζοντα τὰ χρονικὰ ὅρια κατασκευῆς τῶν καινοφανῶν αὐτῶν ταφικῶν κατασκευῶν.

Ἐξ ὅσων γνωρίζω αἱ κατασκευαὶ αὗται δὲν εἶναι μόνον μοναδικαὶ καθ' ἑαυτάς, ἀλλὰ καὶ αἱ πρῶται αἱ ὁποῖαι βεβαιοῦν καὶ τεκμηριοῦν τὴν διεξαγωγὴν ταφικῶν ἀγώνων εἰς τὴν μυκηναϊκὴν περίοδον.

Ἡ δημοτικότης τῶν ἐπιταφίων ἀγώνων μετεβιβάσθη εἰς τὸν ἑλληνικὸν ἱστορικὸν βίον καὶ ὡδήγησεν εἰς τὴν καθιέρωσιν τῶν μεγάλων πανελληνίων ἀγώνων, οἱ ὁποῖοι, καίτοι προσέλαβον διάφορον χαρακτῆρα, εἶχον ἀπαραγνωρίστως τὴν ἀρχήν των εἰς τοὺς ἐπιταφίους ἀγῶνας τοὺς ἐγκαινιασθέντας ἤδη εἰς τὴν μυκηναϊκήν, εἰ μὴ καὶ εἰς ἔτι παλαιοτέραν περίοδον. Τὴν δημοτικότητα τῶν σχετικῶν ἐθιμικῶν καὶ τελετουργικῶν διαδικασιῶν ἐπικυροῦν αἱ γραπταὶ λάρνακες τῆς Τανάγρας, εἰς τὰς ὁποίας πάλιν κωδικοποιοῦνται οὐ μόνον τὰ θέσμια περὶ τὸν νεκρόν, ἀλλὰ ἐκφράζεται εὐγλώττως ἡ μέθεξις τῆς ὅλης κοινότητος εἰς αὐτά.

Ἐπαγγελματίαι θρηνῳδοί, ἄνδρες ἐν ἐπισήμῳ ἐμφανίσει, γυναῖκες θεώμεναι τὰ δρώμενα ὄπισθεν παραθύρων δίδουν τὸ μέτρον συμμετοχῆς τῆς κοινότητος εἰς τὰ τελούμενα ἐπὶ τοῖς νεκροῖς.

Ἀκριβῶς δὲ τὰ δ ρ ώ μ ε ν α ἐπὶ τῷ νεκρῷ ἢ τῷ τάφῳ ἀποτελοῦν τὴν ἀπαρχὴν τοῦ δ ρ ά μ α τ ο ς, τὸ ὁποῖον ἐπίσης ἐξειλίχθη βραδύτερον εἰς θεσπέσιον ἄθλημα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Αἱ παραστάσεις τῶν λαρνάκων διαφωτίζουν κατὰ τρόπον ἀποκαλυπτικὸν καὶ τὸ σπουδαῖον τοῦτο ζήτημα. Πέρα τοῦ κατὰ περίπτωσιν δρωμένου ὑπάρχει ἐνταῦθα ὄρχησις καὶ ᾆσμα. Τὸ δρώμενον συνιστᾷ τὴν ἐθιμικὴν τελετουργίαν — τὸ γέρας θανόντων — ἡ ὄρχησις τοῦ χοροῦ ἢ τῶν χορῶν καὶ ὁ γόος συμπληροῦν ἐκφραστικῶς τὴν θεσμικὴν πρᾶξιν. Ὁ θρῆνος — ὁ ἔ λ ε γ ο ς — περιλαμβάνει κατὰ τὴν ὁμηρικὴν ἑρμηνείαν γόον καὶ ἔπαινον διὰ τὸν νεκρόν. Ὁ γόος εἶναι τὸ ἐνορχηστρωτικὸν μέλος, ὁ ἔπαινος ἡ διαλογικὴ καὶ διαλεκτικὴ συζυγία τῶν ἡμιχορίων. Πάντα ταῦτα εἰκονογραφοῦνται πλουσίως εἰς τὰς λάρνακας. Αἱ παραστάσεις γυναικείου χοροῦ εἶναι συνηθέσταται. Ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ ἡμιχόρια, ὡς δεικνύουν περισσότερα παραδείγματα. Τμῆμα τοῦ χοροῦ παρίσταται ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς τῆς λάρνακος, ἐνῷ ὁ λοιπὸς εἰκονογραφεῖται ἐπὶ τῆς ἑτέρας. Εἰς τὴν σπουδαίαν λάρνακα τοῦ τάφου 22 τῆς ἀνασκαφῆς 1969 ὁ χορὸς περιλαμβάνει δεκατρεῖς γυναικείας μορφὰς ὀρχουμένας ἐν θρήνῳ πρὸς τὰ δεξιά. Αἱ θρηνήτριαι παρίστανται ἐναλλὰξ διὰ μέλανος καὶ ἐρυθροῦ, μετὰ τὴν δεκάτην ὅμως μορφὴν ἀπ' ἀριστερῶν ἡ ἑνδεκάτη εἶναι ὁμοιόχρωμος πρὸς τὴν προηγουμένην. Ἡ διαφοροποίησις δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαία. Ὁ ζωγράφος ἐπισημαίνει ἐνταῦθα

τὸ πέρας τοῦ ἡμιχορίου ἐκ δέκα γυναικῶν καὶ προαναγγέλλει τὴν ἀρχὴν τοῦ ἑτέρου ἡμιχορίου, χωρῶν δι' ἐναλλακτικῆς πάλιν χρωματικῆς διαφοροποιήσεως εἰς ἀνάπτυξιν αὐτοῦ. Εἰς ἄλλας παραστάσεις τοῦ χοροῦ τῶν γυναικῶν προεξάρχει θρηνῳδὸς ἀντιθέτου φορᾶς πρὸς τὸν χορὸν καὶ χειρονομοῦσα χαρακτηριστικῶς οἱονεὶ κατευθύνουσα τήν τε ὄρχησιν καὶ τὸν θρῆνον. Γενικῶς οὐδὲν ἐλλείπει διὰ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν γένεσιν ἀλλὰ καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ δράματος ὡς ἐθιμικῆς π ρ ά ξ ε ω ς, ἔτι δὲ μᾶλλον ὡς φιλολογικοῦ εἴδους εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἤδη περίοδον. Πρὸς τὸν τελευταῖον ἰσχυρισμὸν ἐπικουρεῖ τὸ ἔπος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀντλῶ ὡρισμένα χαρακτηριστικὰ δείγματα. Εἰς τὸ Ψ ὁ Ἀχιλλεὺς προεξάρχει τοῦ θρήνου διὰ τὸν νεκρὸν τοῦ Πατρόκλου. Ψ 17-18 *τοῖσι δὲ Πηλεΐδης ἁδινοῦ ἐξῆρχε γόοιο / χεῖρας ἐπ' ἀνδροφόνους θέμενος στήθεσσιν ἑταίρου*, Ω 723-4 *τῇσιν δ' Ἀνδρομάχη λευκώλενος ἦρχε γόοιο / Ἕκτορος ἀνδροφόνοιο κάρη κατὰ χερσὶν ἔχουσα*. Ω 747-8 *τῇσιν δ' αὖθ' Ἑκάβη ἁδινοῦ ἐξῆρχε γόοιο*. Σ 50-51 *τῶν δὲ καὶ ἀργύφεον πλῆτο σπέος· αἱ δ' ἅμα πᾶσαι στήθεα πεπλήγοντο, Θέτις δ' ἐξῆρχε γόοιο* [ἐκ τοῦ θρήνου τῶν Νηρηίδων διὰ τὸν νεκρὸν τοῦ Πατρόκλου].

Τὸν νεκρὸν τοῦ Ἀχιλλέως θρηνεῖ ὁ χορὸς τῶν Μουσῶν : *Μοῦσαι δ' ἐννέα πᾶσαι ἀμειβόμεναι ἐπὶ καλῇ θρήνεον* (ω 60).

Τέλος εἰς τὴν ταφὴν τοῦ Ἀχιλλέως ὑπάρχει καὶ χορὸς ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι μὲ τοὺς τέκτονας, τοὺς μάντεις, τοὺς κήρυκας καὶ τοὺς ἰατροὺς ἀποτελοῦν τοὺς δημιουργούς.

Τοσοῦτον πολύτιμα λοιπὸν καὶ κεφαλαιώδη ζητήματα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτιστικοῦ βίου διαφωτίζει ἢ καὶ ἐπιλύει ὁ εἰκονογραφικὸς θησαυρὸς τῶν σαρκοφάγων τῆς Τανάγρας, ἐνῷ ἀφήνει ἀπέραντον πεδίον ἐρεύνης τῶν ἐθιμικῶν πράξεων, τῶν πραγματολογικῶν στοιχείων, τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν καὶ τῶν ἀσαφῶν φιλολογικῶν παραδόσεων ἐν σχέσει πρὸς τὰ εἰκονογραφηθέντα συναφῆ εἰς τὰς λάρνακας. Ἡ μελέτη τῶν ζητημάτων τούτων, τὰ ὁποῖα προσωρινῶς καὶ ἐν κεφαλαίῳ μόνον ἐπισημαίνονται ἐνταῦθα, θὰ γίνῃ προσεχῶς ὑπὸ τοῦ ὑπογραφομένου ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ὁριστικῆς δημοσιεύσεως τῆς ἀνασκαφῆς τῆς μυκηναϊκῆς Τανάγρας. Ἀξίζει ὅμως πρὸς συμπλήρωσιν τῆς παρούσης, ἔστω καὶ προσωρινῆς εἰκόνος, νὰ διερωτηθῶμεν πόθεν προέκυψεν ὁ ἐκπληκτικὸς οὗτος εἰκονογραφικὸς κύκλος ἐν ᾗ πληρότητι ἐκφράζεται εἰς τὰς λάρνακας τῆς ὑστερομυκηναϊκῆς Τανάγρας. Ὡς ἔγραψα καὶ παλαιότερον, ἐνῷ ἡ ἐν χρόνῳ ἐμφάνισις τῶν λαρνάκων ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ ἀνερμήνευτος καὶ σχεδὸν αἰφνιδία ἐν τῇ μυκηναϊκῇ Τανάγρᾳ, αἱ εἰκονογραφικαὶ παραστάσεις βεβαιοῦν καὶ ἐκφράζουν μακραίωνα θρησκευτικὸν καὶ ἐθιμικὸν βίον. Ἡ μυκηναϊκὴ Τάναγρα συμφώνως πρὸς τὰς ἐνδείξεις τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων ἀρχίζει κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙΑ1 περίοδον, καίτοι δὲν προέκυψεν εἰσέτι ἀσφαλὴς ἔνδειξις ὅτι τὸ ἔθος καταθέσεως ἐντὸς πηλίνων λαρνάκων ἀρχίζει ἀπὸ τῆς περιόδου ταύτης. Τοῦτο ἴσως εἶναι πρόσθετος ἔνδειξις ὅτι αἱ παραστάσεις τῶν

λαρνάκων δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἐν χρόνῳ ἐμφάνισιν τῶν μνημείων τούτων, οὔτε βεβαίως εἰς τὰς λάρνακας ἐδοκίμασαν τὸ πρῶτον οἱ Ταναγραῖοι ζωγράφοι τὰς ἐπιτεύξεις τοῦ χρωστῆρος των.

Ὅταν ἐμφανίζωνται αἱ γραπταὶ λάρνακες τῆς Τανάγρας, ὁ ἐθιμικὸς καὶ τελετουργικὸς κύκλος τῶν παραστάσεων εἶναι ἤδη κωδικοποιημένος, αἱ δὲ εἰκονογραφικαὶ παραλλαγαὶ καὶ αἱ τεχνοτροπικαὶ διαφοραὶ δὲν ὑποδηλοῦν ἀναζητήσεις τῶν ζωγράφων ἢ διεύρυνσιν τῶν θεματολογικῶν προτύπων. Τούτου δοθέντος αἱ λάρνακες ἀποτυπώνουν τὴν ζῶσαν θρησκευτικὴν πίστιν καὶ τὴν ἐν λειτουργίᾳ ἐθιμικὴν πρᾶξιν, ἡ ὁποία διὰ μακρῶν χρόνων βεβαίως ἀνήχθη εἰς τύπον λειτουργικὸν καὶ εἰκονογραφικόν. Πόσον μακρὰν ἄγονται αἱ ἐθιμοτυπίαι αὗται δὲν εἶναι εὔκολον νὰ διακριβωθῇ, τοὐλάχιστον εἰς τὴν παροῦσαν ἔκθεσιν, εἶναι ὅμως προφανὴς ἡ κ ο ι ν ὴ γλῶσσα τῆς κρητομυκηναϊκῆς παραδόσεως, ἐκφραζομένης διὰ συμβόλων καὶ πράξεων οἰκείων εἰς τὸν προμνησθέντα πολιτιστικὸν καὶ ἱστορικὸν κύκλον. Δὲν εἶναι ὅμως παντάπασιν ἄτοπον νὰ ἐπισημάνωμεν ἐνταῦθα μίαν ἔντονον καὶ ἔκδηλον ἑ λ λ α δ ι κ ό τ η τ α τοῦ εἰδολογικοῦ περιεχομένου τῶν μυκηναϊκῶν νεκροταφείων τῆς Τανάγρας, ἔτι πλέον δὲ καὶ αὐτῶν τῶν εἰκονιστικῶν παραστάσεων ἐπὶ τῶν γραπτῶν λαρνάκων. Ἐξ ἀπόψεως ἱστορικῆς τὸ πρᾶγμα εἶναι κατ' ἀρχὴν εὐεξήγητον διὰ τὰς σαρκοφάγους τῆς Τανάγρας. Ἡ μινωικὴ καλλιτεχνικὴ καὶ θρησκευτικὴ παράδοσις εὑρισκομένη ἐν παρακμῇ κατὰ τὴν παροῦσαν περίοδον δὲν εἶναι νοητὸν ὅτι ἐπηρέασεν ἀ μ έ σ ω ς τὴν εἰκονογράφησιν τῶν ταναγραϊκῶν λαρνάκων. Περὶ τῆς ἐμμέσως ἀσκηθείσης ἐπιδράσεως ἔγινεν ἤδη ἀνωτέρω λόγος. Πέραν αὐτῆς ὅμως καὶ ἀνεξαρτήτως αὐτῆς ὁ γηγενὴς ἑλλαδικὸς πολιτιστικὸς κύκλος φαίνεται ἐν οἴκῳ εἰς τὰς γραπτὰς λάρνακας τῆς Τανάγρας. Τοῦτο ἐνισχύεται ἐκ λόγων τεχνοτροπικῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς φιλολογικῆς παραδόσεως, τὴν ὁποίαν διασῴζει τὸ ἔπος. Ἡ φιλολογικὴ παράδοσις ἐπικουρεῖ μὲ τὴν σειράν της τὰς ἑρμηνευτικάς μας ἐκτιμήσεις, καθ' ὃν τρόπον αἱ εἰκονιστικαὶ παραστάσεις τῶν λαρνάκων βοηθοῦν εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἀναφορῶν τοῦ ἔπους. Τὸ ἔπος εἶναι βεβαίως καρπὸς μακραίωνος ἱστορικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ βίου, ὡς ὑπεθέσαμεν καὶ διὰ τὰς παραστάσεις ἐπὶ τῶν λαρνάκων, ὡς δὲ τὸ ἔπος καίτοι συντεθὲν ἐν τῇ ὀγδόῃ π.Χ. ἑκατονταετηρίδι ἐνσωματώνει καὶ διατηρεῖ στοιχεῖα μακροῦ καὶ ἀπωτάτου παρελθόντος, οὕτω καὶ αἱ παραστάσεις τῶν λαρνάκων, καίτοι γραφεῖσαι κατὰ τὴν δεκάτην τρίτην ἑκατονταετηρίδα π.Χ., κωδικοποιοῦν ἐθιμικὰ καὶ θρησκευτικὰ στοιχεῖα ἀπωτέρου παρελθόντος, βιοῦντα βεβαίως ἐν ἀδιασπάστῳ ἱστορικῷ καὶ ἐθνικῷ βίῳ μέχρι τῆς εἰκονογραφήσεώς των. Κατ' ἀναλογίαν τὸ ἔπος συντηρεῖ μὲν μέσῳ τοῦ μέτρου, τοῦ ποιητικοῦ, καὶ τῶν παγίων ἐκφράσεων (formulaic expressions), πρὸ πάντων δὲ τοῦ παραδοσιακοῦ ἐπιθέτου, ὡς ἐν ἀσφαλεῖ κιβωτῷ τὴν μακρὰν ἑλληνικὴν παράδοσιν, συμπληροῖ ὅμως ταύτην διὰ τῆς ζώσης καὶ δρώσης ἱστορικότητος τοῦ ἑλληνικοῦ

βίου. Ἡ συναλληλία τῶν δύο τούτων ἐκφράσεων τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος εἶναι ἀξιοσημείωτος καὶ λίαν διδακτική, ἐπιτρέπεται δὲ νὰ συναγάγωμεν ὅτι τὰ δύο αὐτὰ προϊόντα τοῦ ἑλληνικοῦ ἱστορικοῦ βίου ἀνεπτύχθησαν παραλλήλως καὶ ἀπετύπωσαν τὴν παράδοσιν τοῦ ἑλλαδικοῦ πρὸ πάντων χώρου καὶ τῶν κατοίκων του.

Ὡς πρὸς τὸ ἔπος, τοῦτο φαίνεται νὰ ἰσχύῃ κυρίως διὰ τὴν Ἰλιάδα, ἡ ὁποία ἐκφράζει πρὸ πάντων τὸν ἡρωικὸν βίον τοῦ μεσογειακοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ἐνῷ ἡ Ὀδύσσεια φαίνεται νὰ ἀποτελῇ τὸ νησιωτικὸν ἔπος τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ Τάναγρα τῶν ἱστορικῶν χρόνων εἶναι βεβαίως μεσόγειος περιοχή, ἡ δὲ μυκηναϊκὴ Τάναγρα, ἀνασκαπτομένη ἀπὸ ἐτῶν, ἱδρύθη μακρὰν τῆς θαλάσσης καὶ τῆς κοιλάδος ἐπὶ τῶν κλιτύων τῶν βουνῶν. Οἱ λόγοι οὗτοι φαίνεται νὰ συνδέωνται πρὸς ἀποφυγὴν κινδύνων αἰφνιδίων ἐπιδρομῶν ἀπὸ θαλάσσης (τοῦ Δηλίου) καὶ ὀχλήσεων ἀπὸ τὰ ἕλη τῆς περιοχῆς τῆς κοιλάδος. Τὴν ἑλώδη Βοιωτίαν σκιαγραφεῖ θαυμασίως ὁ Στράβων μετὰ ἀρκετοὺς αἰῶνας, εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι δύο οἰκισμοὶ συνώνυμοι, ὁ Ἑλεὼν καὶ τὸ Εἰλέσιον, τῶν ὁποίων ὁ δεύτερος πιθανολογεῖται ὡς ὀνοματοθεσία τῆς μυκηναϊκῆς Τανάγρας, εὑρίσκονται εἰς τὴν ὅμορον περιοχήν[1].

Ἀνεξαρτήτως πάντως τῶν ἐκτεθέντων λόγων γεγονὸς παραμένει ὅτι ἡ Τάναγρα εἶναι μεσόγειος οἰκισμός, στοιχεῖον ἱκανὸν νὰ προσδώσῃ εἰς αὐτὴν τὸν χαρακτῆρα ἐκεῖνον, τὸν ὁποῖον ἀπεδώσαμεν εἰς τὰ προϊόντα τῶν κατοίκων της. Ὑπάρχει βεβαίως ἡ περίπτωσις τῆς μινωικῆς Κρήτης, ἡ ὁποία δὲν δύναται νὰ παροραθῇ ἐν ὄψει τῆς εὐρυτάτης ἐκεῖ χρήσεως πηλίνων, γραπτῶν καὶ μή, λαρνάκων διὰ ταφικοὺς σκοπούς. Εἰς τὴν Κρήτην ἡ συνήθεια ταφῆς ἐντὸς λαρνάκων προηγεῖται πολὺ τῆς ἐμφανίσεώς των εἰς τὴν Τάναγραν καὶ τοῦτο βεβαίως ἐνισχύει ἐπίδρασιν ἀσκηθεῖσαν ἐκεῖθεν εἰς τὴν βοιωτικὴν κώμην. Αἱ κατασκευαστικαὶ καὶ μορφολογικαὶ λεπτομέρειαι τῶν λαρνάκων εἶναι καὶ εἰς τὰς δύο περιοχὰς κοιναί, ἡ διαφορὰ ἔγκειται εἰς τὸν εἰκονογραφικὸν κύκλον τῶν λαρνάκων τῆς Τανάγρας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν συνήθη διακοσμητικὸν τῶν λαρνάκων ἐκ Κρήτης, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τὰ τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικὰ ἑκατέρας ὁμάδος. Φαίνεται ὅμως ὅτι τὸν εἰκονογραφικὸν κύκλον τῶν λαρνάκων τῆς Τανάγρας, τὸν πολυσήμαντον διὰ τὰς παραστάσεις, τὰς ὁποίας ἐσκιαγράφησα ἀνωτέρω, εἰσάγει ἡ λάρναξ τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἡ ὁποία ἐν τούτοις ἔμεινε σχεδὸν ἄνευ συνεχείας εἰς τὸν τόπον κατασκευῆς της. Τὴν διακοπτομένην παράδοσιν εἰς τὴν Κρήτην, ἴσως περιπτωσιακήν, συνεχίζουν λαμπρῶς αἱ

1. Πρβ. ΣΤΡΑΒ. IX, 406· *Πλαταιὰς γὰρ ἀπὸ τῆς πλάτης τῶν κωπῶν εἰρῆσθαι πιθανὸν καὶ Πλαταιέας τοὺς ἀπὸ κωπηλασίας ζῶντας, ἀλλὰ νῦν, ἄπωθεν τῆς λίμνης οἰκοῦντες, οὐκ ἂν προσαγορεύοιντο ἐτύμως. Ἕλος τε καὶ Ἑλεὼν καὶ Εἰλέσιον ἐκλήθη διὰ τὸ ἐπὶ τοῖς ἕλεσιν ἱδρῦσθαι.*

λάρνακες τῆς Τανάγρας. Ἡ χρονικὴ ἀπόστασις μεταξὺ τῆς λάρνακος τῆς Ἁγίας Τριάδος καὶ τῶν λαρνάκων τῆς Τανάγρας, εἶναι σχετικῶς μικρά, αὐτὴν τὴν στιγμὴν δύναμαι νὰ τὴν ὑπολογίσω εἰς δύο ἢ τρεῖς γενεάς. Ἡ συγγένεια, ἡ εἰκονογραφική, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν χρονικῆς ἀποστάσεως καὶ ἀναλόγου τεχνοτροπικῆς ἐκφράσεως, εἶναι ἐντυπωσιακή. Ἰδιαιτέρως μεταξὺ τῆς λάρνακος ἐκ Κρήτης καί ἐκείνης τοῦ τάφου 22 ἐκ Τανάγρας ὑπάρχουν τόσαι ὁμοιότητες καί «ἐκλεκτικαὶ συγγένειαι», ὥστε τὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα νὰ δικαιολογοῦν, εἰ μή τι ἄλλο, τὴν κοινὴν κοιτίδα ἀφ' ἧς ἀπέρρευσαν, ἐὰν ὄχι καὶ τοὺς αὐτοὺς φορεῖς εἰς τὴν ἐκτέλεσίν των. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ ὑποστηρίξωμεν μίαν ἄφιξιν Κρητῶν εἰς τὴν Τάναγραν, οἱ ὁποῖοι μετέφεραν ἐκεῖ τὸ ἔθος τοῦτο; Καὶ ἂν τοῦτο συμβαίνῃ, πότε ἔγινεν ἡ ἄφιξις ἐκείνη; Τὸ νεκροταφεῖον τῆς θέσεως «Γέφυρα», τὸ ὁποῖον ἔδωσε πολυαρίθμους καὶ ἀξιολόγους γραπτὰς λάρνακας, φαίνεται νὰ ἱδρύεται τὸ πρῶτον κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ1 περιόδου, ἀνάλογον δὲ εἰκόνα, ὡς πρὸς τὴν ἐμφάνισιν τῶν λαρνάκων φαίνεται νὰ παρέχῃ καὶ τὸ ἕτερον νεκροταφεῖον. Τὸ ὅριον τοῦτο φαίνεται νὰ δηλοῖ τὸν πιθανὸν χρόνον τοῦ ἐποικισμοῦ τῆς περιοχῆς. Ἤδη ἡ παρουσία εἰκονογραφικῶν θεμάτων, οἰκειοτέρων εἰς τὴν μινωικὴν ἀτμόσφαιραν, λ.χ. ταυροκαθάψια, ἱερὸν κορυφῆς, διπλοῖ πελέκεις γραπτοί, ἓν μικρὸν γυναικεῖον εἰδώλιον τοῦ τύπου τῶν γνωστῶν ἐκ Γάζι καί τινα ἄλλα ὄχι τοσοῦτον ἐμφανῆ θέματα προσανατολίζουν πρὸς τὴν Κρήτην. Θὰ ἠδύνατό τις περαιτέρω νὰ τονίσῃ τὸν καλλιτεχνικὸν καὶ θρησκευτικὸν συγκρητισμὸν τῶν δύο κέντρων, τοῦ μινωικοῦ καὶ τοῦ ἑλλαδικοῦ, ὁ ὁποῖος διὰ τὴν συγκεκριμένην περίοδον ἔχει πλέον λάβει παγίαν ἔκφρασιν εἰς τρόπον, ὥστε νὰ καθίσταται δυσχερὴς ἡ διάκρισις τοῦ μινωικοῦ ἀπὸ τὸ ἑλλαδικόν. Τοῦτο ἐνισχύεται περαιτέρω ἐξ ἱστορικῶν περιστατικῶν. Ἡ μινωικὴ Κρήτη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς 14ης ἑκατονταετηρίδος π.Χ. τελεῖ ὑπὸ μυκηναϊκὴν κατοχὴν ἢ ἐπιρροήν, συνεπῶς ἐὰν ὑποθέσωμεν μίαν κίνησιν Κρητῶν πρὸς τὴν Τάναγραν μετὰ τὸ ἀνωτέρω χρονικὸν ὅριον δὲν εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἀναζητήσωμεν ἀπαραιτήτως ἐπείσακτα στοιχεῖα γνησίως μινωικὰ εἰς τὴν μυκηναϊκὴν Τάναγραν.

Ἀνεξαρτήτως τῶν λόγων, οἱ ὁποῖοι ὑπηγόρευσαν τὴν πιθανολογουμένην μετακίνησιν Μινωιτῶν εἰς Τάναγραν, οἱ ἔποικοι ᾐσθάνοντο ἀσφαλῶς εἰς τὴν νέαν των πατρίδα, ὡς συνεχισταὶ μιᾶς κοινῆς πολιτιστικῆς κληρονομίας. Τοιουτοτρόπως ἡ 13η ἑκατονταετηρὶς π.Χ. προκύπτει ὡς ἡ πρώτη βεβαία ἑνοποίησις πολιτιστική, ἀλλὰ καὶ πολιτικὴ τοῦ συνόλου ἑλληνικοῦ χώρου, ἐν τῷ πλαισίῳ δὲ τούτῳ καθίσταται νοητὴ ἡ ἀκώλυτος καὶ ἀβίαστος πρόσμιξις τῶν πολιτιστικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα παλαιότερον προσδιώριζον τὰς ἐπιδόσεις τῶν ἐπὶ μέρους γεωγραφικῶν διαμερισμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Ὡς συμβαίνει εἰς ἀναλόγους πολιτικὰς περιστάσεις, οὕτω καὶ ἐν τῇ παρούσῃ, ἡ ἐπιβληθεῖσα Pax Mycenaea ἐδημιούργησε τὰς προϋποθέσεις ἑνὸς χαρίεντος,

ὅσον καὶ περιπλόκου συγκρητισμοῦ, ὁ ὁποῖος ὡς εἰς πᾶσαν περίπτωσιν, ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴν τῆς καλλιτεχνικῆς ὑποχωρήσεως.

Ἐν τῷ πλαισίῳ τούτῳ ἐξηγεῖται καὶ τὸ χαρακτηριστικὸν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὠνομάσαμεν ἑλλαδικότητα καὶ ἡ πιθανὴ ἀναγωγὴ τοῦ ἐθίμου ταφῆς ἐντὸς λαρνάκων εἰς τὴν μινωικὴν Κρήτην. Τὰ εἰδικώτερα ἱστορικὰ περιστατικὰ μιᾶς ἐγκαταστάσεως Κρητῶν εἰς Τάναγραν μᾶς διαφεύγουν, ἐλπίζω ὅμως ὅτι περαιτέρω μελέτη τοῦ ζητήματος μέλλει νὰ ἀποκαλύψῃ ἀνυπόπτους πτυχὰς τοῦ θέματος. Τὸ πρόβλημα τοῦτο συνδέεται κατ' ἀρχὴν πρὸς τὸν ὁρισμὸν τοῦ ὀνόματος τῆς μυκηναϊκῆς κώμης, ἡ ὁποία ἀνασκάπτεται εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Τανάγρας. Ποία ἀπὸ τὰς πολλὰς πόλεις τοῦ *Ὁμηρικοῦ Καταλόγου* δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ ἀνασκαπτόμενον μυκηναϊκὸν κέντρον τῆς Τανάγρας; Ὁ χαρακτηρισμός «μυκηναϊκὸν κέντρον» φαίνεται καλῶς δικαιολογούμενος καὶ ἕνεκα τῆς γεωγραφικῆς σπουδαιότητος τοῦ χώρου καὶ λόγῳ τῶν σημαντικῶν εὑρημάτων τῆς ἐρεύνης αὐτοῦ. Ἡ Ταναγραϊκὴ ἀπετέλεσεν ἀείποτε σημαντικὸν γεωγραφικὸν κέντρον τῆς Βοιωτίας, τὸ ὁποῖον διετήρησε τὴν πολιτιστικὴν καὶ πολιτικὴν ἀνεξαρτησίαν του ἀπὸ τῶν Θηβῶν. Ἡ Τάναγρα ἥ τε ἱστορικὴ καί, ὡς φαίνεται, καὶ ἡ προϊστορικὴ πόλις, ἀπετέλεσε τὸ κέντρον τῶν κωμῶν καὶ οἰκισμῶν ὁλοκλήρου τῆς χερσονήσου. Οἱ οἰκισμοὶ οὗτοι ἀπεκάλυψαν παλαιότερον ἢ ἐσχάτως ἐνδιαφέροντα μυκηναϊκὰ λείψανα ἢ ἐνδείξεις. Μυκηναϊκοὶ τάφοι καὶ ἐπιφανειακὰ εὑρήματα ἐνετοπίσθησαν ἢ ἐσυλήθησαν εἰς τὰς ἀκολούθους θέσεις: Ἅρμα, Μυκαλησσόν, Δράμεσι (Ὑρία), Ἀσωπίαν, Σχηματάρι. Μυκηναϊκοὶ οἰκισμοὶ ἢ τάφοι ἀνεσκάφησαν ὑπὸ τοῦ ὑπογραφομένου εἰς Σαλγανέα, Φάρον, Καλλιθέαν. Εἰς τὴν Αὐλίδα εἶναι γνωστὴ ἡ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολις. Περαιτέρω ἡ Ἀνθηδὼν εἶναι γνωστὸν μυκηναϊκὸν κέντρον. Ἐπίκεντρον τοῦ χώρου τούτου φαίνεται σαφῶς ὅτι εἶναι ἡ Τάναγρα, ἡ ἐλέγχουσα τὰς εὐφόρους κοιλάδας τῆς περιοχῆς καὶ τὴν θάλασσαν τοῦ Εὐβοϊκοῦ (Δήλιον-Ὑρία). Ὡς ἐκ τούτου εἶναι ἀπορίας ἄξιον, τοὐλάχιστον, ὅτι τὸ μυκηναϊκὸν κέντρον τῆς περιοχῆς, τὸ ὁποῖον ὁσημέραι ἀποκαλύπτεται εὐρύτερον καὶ σπουδαῖον δὲν ἔλαβεν εἰς τὴν παράδοσιν τὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν βεβαιοῦν αἱ ἀνασκαφαί μας καὶ λοιπαί μας ἐκτιμήσεις. Ἀσφαλῶς ἡ πίστις μας πρὸς τὴν παράδοσιν εἶναι συνεχής, ἀλλὰ αἱ πληροφορίαι αὐτῆς δὲν φαίνεται ὅτι εἰς πᾶσαν περίπτωσιν ἀποδίδουν τὴν πραγματικὴν εἰκόνα[1]. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα εἶναι λ.χ. ἡ περίπτωσις τῶν Θηβῶν. Εἰς τὸν *Ὁμηρικὸν Κατάλογον* αἱ Θῆβαι ἀπουσιάζουν κατὰ τρόπον προβληματίσαντα τὰ μέγιστα τὴν ἀρχαιολογικὴν καὶ ἱστορικὴν ἔρευναν. Ἀντὶ τῆς περιωνύμου πόλεως μνημονεύεται εἰς τὸν *Κατάλογον,* τὸν ὁποῖον εὐλόγως ὑπέθεσεν ἡ ἔρευνα ὡς κώδικα πολιτικῆς γεωγραφίας τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος, τὸ πόλισμα Ὑποθῆβαι. Οἱ

1. J. Chadwick, Homère, un menteure, Diogène 77, 1972, σ. 1 κέ.

μελετηταὶ προσεπάθησαν νὰ συμβιβάσουν τὰ πράγματα ἑρμηνεύσαντες ἐν πολλοῖς αὐθαιρέτως καὶ προσαρμόσαντες ἐνίοτε βεβιασμένως τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα πρὸς τὴν ἱστορικότητα τῆς παραδόσεως. Ἐπιστεύθη ὅτι αἱ Θῆβαι τῆς 13ης ἑκατονταετηρίδος π.Χ. ἀπετέλουν πλέον σκιὰν ἐνδοξοτέρου παρελθόντος μετὰ τὴν ὁριστικήν, ὡς ἐσφαλμένως ἡρμηνεύθη, καταστροφὴν τῆς πόλεως εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΑ2 ἢ εἰς τὰς πρώτας βαθμίδας τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου. Ἐν τούτοις ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα μαρτυρεῖ σαφῶς καὶ ἀναντιλέκτως πρόοδον καὶ ἀκμὴν τῶν Θηβῶν καθ' ὅλην τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδον καὶ ὁριστικὴν καταστροφὴν τῆς πόλεως εἰς τὸ τέλος τῆς περιόδου ταύτης [1]. Ὑπὸ τὸ πρῖσμα τοῦτο ἢ ἡ παράδοσις ψεύδεται ἢ καλύτερον ἀπαιτεῖται σωφρονεστέρα ἀνάπλασις τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος τῆς Ἑλλάδος μὲ κύριον ὁδηγὸν τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν. Ἐπιφυλασσόμενος νὰ ἀναπτύξω εὐρύτερον ἀπὸ ἄλλης θέσεως τὰ σχετικὰ πρὸς τὰς Θήβας ζητήματα τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως, φρονῶ ὅτι διὰ τὴν περίπτωσιν τῶν μυκηναϊκῶν κέντρων τῆς περιοχῆς τῆς Τανάγρας τὸ ζήτημα τῆς ὀνοματοθεσίας παρουσιάζει ἐνδιαφερούσας ἱστορικὰς ἀπόψεις. Εἰς τὸν *Ὁμηρικὸν Κατάλογον* μνημονεύονται αἱ ἀκόλουθοι πόλεις, αἱ κατὰ τεκμήριον ἀνήκουσαι εἰς τὸν ὅμορον γεωγραφικὸν χῶρον. *Ὑρίη, Αὐλίς, Σκῶλος, Μυκαλησσός, Ἅρμα, Εἰλέσιον, Ἐλεών, Γραῖα.*

Ἡ πιθανὴ ταύτισις τῶν ἀνωτέρω πόλεων πρὸς συγχρόνους θέσεις ἢ κώμας εἶναι ἡ ἑξῆς:

Ὑρίη: Πιθανὸν ὁ παρὰ τὸ χωρίον Δράμεσι μέγας προϊστορικὸς γήλοφος κατὰ Blegen [2] ἢ ὁ μυκηναϊκὸς οἰκισμὸς παρὰ τὸ χωρίον Φάρος [3]. *Αὐλίς:* Ἡ ὁμώνυμος ἀκρόπολις καὶ οἰκισμὸς παρὰ τὸ ἱερὸν τῆς Ἀρτέμιδος. *Σκῶλος:* Πιθανὸν ἡ περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ χωρίου Σχηματάρι. *Μυκαλησσός:* Ἡ γνωστὴ θέσις, σήμερον γνωστὴ ὡς Ριτσώνα κατὰ τὴν ὁδὸν ἀπὸ Θηβῶν πρὸς Χαλκίδα. *Ἅρμα:* Ὅπου τὸ ὁμώνυμον σήμερον χωρίον. *Ἐλεών:* Ὅπου τὸ ὁμώνυμον χωρίον.

Πᾶσαι αἱ ἀνωτέρω θέσεις ἔδωσαν εὑρήματα τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων εἴτε ἐκ συστηματικῶν εἴτε ἐκ λαθραίων ἀνασκαφῶν.

Ἀπομένει ἡ ταύτισις τῆς πόλεως *Εἰλέσιον* πρὸς μυκηναϊκόν τινα τόπον, καὶ ὡς τοιοῦτος, σχεδὸν κατὰ τὴν εἰς ἄτοπον ἀπαγωγήν, ἐθεωρήθη πιθανὸς ὁ χῶρος τῶν ἡμετέρων ἀνασκαφῶν (βλ. καὶ ἀνωτέρω). Ἡ ταύτισις ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι παντάπασι βεβαία. Ὡς ἐμνημόνευσα προηγουμένως, ἱκαναὶ θέσεις εἰς τὴν ὅμορον πρὸς τὴν Τάναγραν περιοχὴν ἔδωσαν εὑρήματα τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων καὶ δὲν φαίνεται νὰ μνημονεύωνται εἰς τὸν *Νεῶν Καταλό-*

1. Th. G. Spyropoulos - J. Chadwick, The Thebes Tablets II, 1975, Suppl. Minos IV, σ. 54 - 55..
2. Hesperia, Suppl. 8, σ. 39 κέ.
3. Θ. Γ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΔ 24, 1969, Α' Μελέται, σ. 49.

γον, ἴσως διότι ἦσαν ἀσήμαντα πολίσματα. Τὸ ὄνομα Τάναγρα ἔλαβεν ἡ πόλις κατὰ τὰ μυθευόμενα ἐκ τῆς κόρης τοῦ Αἰόλου ἢ τοῦ Ἀσωποῦ Τανάγρας, ἥτις ὑπανδρεύθη τὸν οἰκιστὴν Ποίμανδρον [1].

Τὴν διασπορὰν τῶν οἰκισμῶν τῆς Τανάγρας βεβαιοῖ ἡ παράδοσις, καθ' ἣν ὁ τόπος ᾠκεῖτο κατὰ κώμας, δυνατὸν δὲ κῶμαι τινὲς μνημονευόμεναι εἰς τὸ ἔπος ἢ ἀλλαχοῦ, λ.χ. *Ἕλος, Εἰλέσιον*, σχετίζονται πρὸς ὁμόρους οἰκισμοὺς τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Ὁ κύριος ὅμως πυρὴν τῶν προϊστορικῶν κωμῶν τῆς Ταναγραϊκῆς, πρέπει καθ' ἡμᾶς νὰ εἶναι ἡ ὁμηρικὴ *Γραῖα*· Β, 498 *Θέσπειαν Γραῖαν τε καὶ εὐρύχορον Μυκαλησσόν*.

Ἤδη τὸ ἔπος καταλέγει τὴν Γραῖαν μεταξὺ τῶν βοιωτικῶν πόλεων, οἱ δὲ κάτοικοι τῆς Τανάγρας ἐπίστευον βραδύτερον ὅτι ἡ πόλις των ἦτο διάδοχος τῆς ὁμηρικῆς Γραίας [2].

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀκολουθούμενος ὑπὸ τοῦ σχολιαστοῦ τοῦ Ὁμήρου Εὐσταθίου θέλει τὴν Γραῖαν εἰς τὸν Ὠρωπόν, ὡς ἐπίσης καὶ ὁ Θουκυδίδης καὶ Στέφανος ὁ Βυζάντιος, εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι ἡ ἀττικὴ κώμη, συνώνυμος τῆς βυζαντινῆς, ἔλαβεν ἐκεῖθεν τό τε ὄνομα καὶ τοὺς κατοίκους [3].

Ἔχομεν οὕτω καὶ εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν παράδειγμα, οὐχὶ μεμονωμένον, τῆς μετακινήσεως κατοίκων καὶ ὀνομάτων ἐκ Βοιωτίας πρὸς τὴν Ἀττικήν. Τῷ ὄντι, διὰ διαφόρους κατὰ περίπτωσιν λόγους, πληθυσμοὶ ἐκ Βοιωτίας μετῴκησαν εἰς τὴν Ἀττικὴν μετενεγκόντες εἰς τὴν νέαν των πατρίδα καὶ τὰ ὀνόματα τῶν πρώτων κοιτίδων των. Τοιαῦτα παραδείγματα εἶναι αἱ κῶμαι Ἀθῆναι καὶ Ἐλευσίς, τὰς ὁποίας ὁ Στράβων μνημονεύει ὡς πόλεις τῆς Κωπαΐδος, παρὰ τὸν Τρίτωνα ποταμόν. Αἱ δύο αὐταὶ πόλεις εἶναι συνώνυμοι πρὸς τὰς πόλεις τῆς Ἀττικῆς, ἀναφέρονται δὲ ὑπὸ τοῦ Στράβωνος ὡς ἐπικλυσθεῖσαι ὑπὸ τῶν ὑδάτων τῆς Κωπαΐδος. Οἱ διασωθέντες ἐκ τῆς καταστροφῆς κάτοικοι τῶν δύο αὐτῶν πόλεων κατέφυγον εἰς τὴν ὅμορον Ἀττικήν, ἔνθα ἵδρυσαν τοὺς ὁμωνύμους οἰκισμούς, καθ' ὃν τρόπον οἱ κάτοικοι τῆς Ἄρνης, ἡ ὁποία παρομοίως κατεστράφη ὑπὸ ἀναλόγου πλημμυρίδος τῶν ὑδάτων τῆς Κωπαΐδος λίμνης, κατέφυγον εἰς τὴν Θεσσαλίαν, ἔνθα ἵδρυσαν τὴν ὁμώνυμον πόλιν καὶ τὸ ἱερὸν τῆς Ἰτωνίας Ἀθηνᾶς. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἐπανῆλθον εἰς τὴν Βοιωτίαν καὶ δὴ εἰς τὴν ἀρχικήν των πατρίδα, ἔνθα ἐπανίδρυσαν τὸ ἱερὸν τῆς θεᾶς παρὰ τὴν Κορώνειαν [4].

---

1. ΣΤΡΑΒ. IX, 404. ΠΑΥΣ. IX, 20.1.
2. ΣΤΡΑΒ. IX, 404· *τινὲς δὲ τῇ Τανάγρᾳ τὴν αὐτὴν* (δηλ. τὴν Γραῖαν) *φασίν*. . .
3. V. WILAMOWITZ, Hermès XXI, 1886, σ. 106 κέ.
4. ΣΤΡΑΒ. IX, 411· *κατελάβοντο δὲ ταύτην ἐπανιόντες ἐκ τῆς Θετταλικῆς Ἄρνης οἱ Βοιωτοί, ὅτεπερ καὶ τὸν Ὀρχομενὸν ἔσχον, κρατήσαντες δὲ τῆς Κορωνείας ἐν τῷ πρὸ αὐτῆς πεδίῳ, τὸ τῆς Ἰτωνίας Ἀθηνᾶς ἱερὸν ἱδρύσαντο, ὁμώνυμον τῷ Θετταλικῷ, καὶ τὸν παραρρέοντα ποταμόν, Κουάριον προσηγόρευσαν ὁμοφώνως τῷ ἐκεῖ*. . .

Αἱ πόλεις τῆς Κωπαΐδος Ἀθῆναι καὶ Ἐλευσὶς φαίνονται καταστραφεῖσαι πρὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων διότι δὲν ἀναφέρονται εἰς τὸ ἔπος, εἰς τὸν *Νεῶν Κατάλογον*, ὁ ὁποῖος, ὡς εἴπομεν, καταλογογραφεῖ τὸν χάρτην τῆς πολιτικῆς γεωγραφίας τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου, τοῦτο δὲ εἶναι στοιχεῖον σπουδαῖον τῆς ἑρμηνείας καὶ χρονολογήσεως τῶν κωπαϊδικῶν τεχνικῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα ἀπὸ ἄλλης θέσεως διεπραγματεύθη καὶ τὰ ὁποῖα εὐρύτερον θὰ ἀναπτύξῃ προσεχῶς ὁ ὑπογραφόμενος[1].

Εἰς τὴν νέαν των πατρίδα μετέφεραν οἱ διαφυγόντες οὐ μόνον τὸ ὄνομα τῆς πρώτης των πατρίδος, ἀλλὰ καὶ τὴν κυρίαν αὐτῶν λατρείαν καὶ θεότητα. Οὕτω τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια ἀνάγονται εἰς προμυκηναϊκοὺς ἤδη χρόνους, τὸ δὲ ἱερὸν τῆς Ἰτωνίας Ἀθηνᾶς, τὸ ὁποῖον ἀνεδέξατο τὰς λατρείας τῶν παλαιῶν καὶ ὁμόρων πρὸς αὐτὸ θρησκευτικῶν κέντρων τῶν Μινυῶν — ἓν τῶν ὁποίων θὰ ἦτο ἀσφαλῶς ἡ βοιωτικὴ Ἐλευσὶς — διέσωσε σημεῖα τῆς ἀρχεγόνου λατρείας τοῦ Ἅδου κατὰ τὴν πολύτιμον μαρτυρίαν τοῦ Στράβωνος[2]. Τὰ σπουδαῖα ὅμως ταῦτα ζητήματα θὰ ἀναπτυχθοῦν εὐρύτερον εἰς μελλοντικὴν ἔρευνά μου, ἐπ' εὐκαιρίᾳ δημοσιεύσεως τῶν ἀνασκαφῶν μου εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἰτωνίας Ἀθηνᾶς παρὰ τὴν βοιωτικὴν Κορώνειαν.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἱκανὰς ἀναλογίας παρουσιάζει καὶ ἡ περίπτωσις τῆς *Γραίας*. Οἱ κάτοικοι τῆς βοιωτικῆς πόλεως κατέφυγον εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ ἵδρυσαν ἐκεῖ ὁμώνυμον κώμην. Ἐτόνισα προηγουμένως τὴν κυρίαρχον θέσιν, ἣν κατεῖχεν ἡ Γραῖα ὡς μυκηναϊκὸν καὶ προμυκηναϊκὸν κέντρον, ὡς βραδύτερον ἡ ἱστορικὴ Τάναγρα μεταξὺ τῶν κωμῶν τῆς Ταναγραϊκῆς. Τὸ κῦμα τῶν ἐποίκων πρὸς τὴν Ἀττικὴν θὰ περιέλαβεν ἀναμφισβητήτως καὶ κατοίκους τῶν λοιπῶν κωμῶν. Μία τῶν κωμῶν τούτων εἶναι τὸ *Ἅρμα*, παρὰ τὸ ὁποῖον ἐθρυλεῖτο ἡ ἐξαφάνισις τοῦ Ἀμφιαράου καὶ ἔνθα ἐλατρεύθη ἀσφαλῶς ὁ ἥρως καὶ περιώνυμος μάντις. Τὴν λατρείαν τοῦ Ἀμφιαράου καὶ τὸ μαντεῖον αὐτοῦ μετέφεραν οἱ μετοικήσαντες εἰς τὴν νέαν των πατρίδα, ὡς οἱ εἰς Θεσσαλίαν διαφυγόντες τὴν λατρείαν τῆς Ἰτωνίας Ἀθηνᾶς. Τὸ μαντεῖον καὶ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου εἰς τὴν Ἀττικὴν ἔχει λοιπὸν τὴν ἀρχήν του εἰς τὴν βοιωτικὴν πόλιν *Ἅρμα*, τὴν ἐντασσομένην εἰς τὴν μεγάλην καὶ σπουδαίαν βοιωτικὴν *Γραῖαν*. Τοιαύτας προεκτάσεις λοιπὸν λαμβάνει ἡ ἔρευνα τῆς μυκηναϊκῆς Ταναγρας, τῆς *Γραίας*, ἡ ὁποία, ὄχι τυχαίως βεβαίως, κατέστησε πρώτη γνωστὸν καὶ ἐπωνύμως πρὸς αὐτὴν τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν εἰς τὴν Εὐρώπην.

Ταῦτα ὡς ἐν συνόψει μακροχρονίου ἔργου καὶ ὡς ἐν πλαισίῳ τῆς μελλού-

---

1. Θ. Γ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Αἰγυπτιακὸς ἐποικισμὸς ἐν Βοιωτίᾳ, ΑΑΑ V, 1972, σ. 16 - 27. Τοῦ αὐτοῦ: Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ Κωπαϊδικοῦ χώρου, ΑΑΑ VI, 1973, σ. 201. Τοῦ αὐτοῦ: Another Mycenaean Palace discovered, Antike Welt (προσεχῶς).

2. ΣΤΡΑΒ. IX, 411· *συγκαθίδρυται δὲ τῇ Ἀθηνᾷ καὶ Ἅιδης κατά τινα, ὥς φασί, μυστικὴν αἰτίαν.*

σης συστηματικωτέρας διαπραγματεύσεως τῶν πολυπλόκων, ἀλλὰ καὶ τοσοῦτον θελκτικῶν ζητημάτων τῆς μυκηναϊκῆς Τανάγρας. Ἡ μυκηναϊκὴ Τάναγρα διὰ τῶν γραπτῶν της πρὸ πάντων λαρνάκων ἀποτελεῖ κιβωτὸν διαφυλάξασαν τὴν πολύτιμον ἱστορικὴν καὶ πολιτιστικὴν κληρονομίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους τῶν ἡρωικῶν αἰώνων. Καὶ τὸ τελευταῖον γραπτὸν θραῦσμα λάρνακος εἶναι μνημεῖον ἀνεκτίμητον διὰ τὴν παράδοσίν μας. Διὰ τοῦτο ἡ όριστικὴ καὶ πλήρης ἔρευνα τοῦ συνόλου χώρου της εἶναι ἐπιβεβλημένη.

Πέρα τῆς εὐγνωμοσύνης μου πρὸς τὴν σεβαστὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν ἂς εἶναι ἡ παροῦσα μακροτέρα ἔκθε- σις μνημόσυνον τῶν Διδασκάλων μου Σπυρίδωνος Μαρινάτου καὶ Νικολάου Κοντολέοντος, οἱ ὁποῖοι γενναιοδώρως ἐβοήθησαν τὴν ἐγκαινίασιν καὶ τὴν συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς, ὅταν ἀντίξοοι καταστάσεις ὑπενόμευον τὴν ἐξέλιξίν της.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Γ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΡΕΤΡΙΑΣ

(Παρένθ. πίν. Α΄ καὶ πίν. 12 - 28)

Διὰ πιστώσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατέστη δυνατὸν νὰ συνεχισθῇ κατὰ τὸ 1974 ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου Ο.Τ. 740 Ἐρετρίας, εὑρισκομένου εἰς τὴν συμβολὴν τῶν ὁδῶν Ἀντιόχου Θεοδίκου καὶ Κτησικλέους Χαρτίωνος, ἡ ὁποία εἶχεν ἀρχίσει τὸ 1969[1]. Τὸ οἰκόπεδον εὑρίσκεται περὶ τὸ μέσον τοῦ βορείου τμήματος τῆς ἀρχαίας πόλεως, περὶ τὰ 200 μ. νοτίως τοῦ Γυμνασίου καὶ ὁμοίως περὶ τὰ 200 μ. βορείως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Περιλαμβάνεται ἐντὸς τοῦ τετραγώνου συντεταγμένων Ε/5 τοῦ γενικοῦ σχεδίου τῆς ἀρχαίας πόλεως, τὸ ὁποῖον, συμπληρωθὲν ἐφέτος καὶ διὰ τῶν πλέον προσφάτων ἀνασκαφικῶν δεδομένων, παρουσιάζεται ἐνταῦθα[2] (παρένθ. πίν. Α΄).

Ἡ συνέχισις τῆς διακοπείσης τὸ 1969 ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκοπέδου τούτου ἐκρίθη ἀναγκαία διὰ τὸν ἑξῆς λόγον: ἡ διαδοχὴ τῶν διαφόρων οἰκοδομικῶν φάσεων ἀπὸ τῆς γεωμετρικῆς μέχρι τῆς ὑστέρας ρωμαϊκῆς περιόδου, ἰδιαιτέρως σαφὴς εἰς τὸν τομέα τοῦτον, πιστεύεται ὅτι θὰ συμβάλῃ ἀποφασιστικῶς εἰς τὴν μελέτην τῆς πολεοδομικῆς ἐξελίξεως τῆς Ἐρετρίας ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἱστορικὰ δεδομένα, κυρίως τῶν χρονολογημένων στρωμάτων καταστροφῆς (τοῦ 490, τοῦ 197 καὶ ἴσως καὶ τοῦ 87 π.Χ.). Ἀλλὰ καὶ τὰ κινητὰ εὑρήματα, ἰδιαιτέρως ἀξιόλογα, ἀπετέλουν κίνητρον διὰ τὴν συνέχισιν καὶ ὁλοκλήρωσιν τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ ἀποκάλυψις μάλιστα ἐννέα σχεδὸν ἀκεραίων παναθηναϊκῶν ἀμφορέων (πίν. 12 - 13) τῆς ἐποχῆς τῶν ἀρχόντων *Χαρικλείδους* (363/2 π.Χ.) καὶ *Καλλιμήδους* (360/59 π.Χ.) ἐντὸς δύο ἀποθετῶν ὑπερέβη τὰς προσδοκίας μας[3]. Ἡ Γενικὴ Διεύθυνσις Ἀρχαιοτήτων κατανοήσασα τὴν σημασίαν τῶν ἀνωτέρω προέβη εἰς τὴν ἀπαλλοτρίωσιν τοῦ οἰκοπέδου, διαστ. 31 × 50 μ., ἰδιοκτησίας Βασ. Πουρῆ, ὁ ὁποῖος τὸ εἶχεν ἀγοράσει παρὰ τοῦ Ἐρετριέως Ἰωάννου Βράκα.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1974 ἦτο σύντομος (ἀπὸ 26 / 11 / 74 μέχρι 7 / 12 / 74), ἀλλ' ἀποδοτική. Κατωτέρω ἐκτίθενται τὰ ἀποτελέσματα καὶ τῶν δύο ἀνασκα-

---

1. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ἐρέτρια. Πομπικὴ ὁδὸς καὶ παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς, ΑΑΑ ΙΙ, 1969, σ. 403 κέ.
2. Πρβ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, Ἐρετριακά, ΑΕ 1969, σ. 151, εἰκ. 4.
3. Βλ. ΑΑΑ ΙΙ, 1969, σ. 409 κέ. Ἔργον 1974, σ. 17 κέ.

φικῶν περιόδων 1969 καὶ 1974. Κατὰ τὴν πρώτην περίοδον πολύτιμος ὑπῆρξεν ἡ συμβολὴ τοῦ ἐκτάκτου ἀρχαιολόγου κ. Γεωργίου Μάντζιου. Αἱ φωτογραφίαι ὀφείλονται εἰς τὸν κ. Β. Σταματόπουλον.

Ὁ πρὸς ἀνασκαφὴν χῶρος κατενεμήθη εἰς τετράγωνα πλευρᾶς 5 μέτρων, ἀριθμηθέντα κατὰ τὸ σύστημα τῶν συντεταγμένων διὰ γραμμάτων τοῦ ἀλφαβήτου καὶ ἀραβικῶν ἀριθμῶν. Μεταξὺ τῶν τετραγώνων ἀφέθη ἄσκαπτος λωρὶς ἑνὸς μέτρου, ἡ ὁποία ἀφῃρέθη ἐκ τῶν ὑστέρων μόνον ὅπου ἦτο ἀναγκαῖον νὰ ἀποκαλυφθῇ πληρέστερον ἓν ἀρχιτεκτονικὸν σύνολον. Μέχρι στιγμῆς ἀνεσκάφησαν ἐννέα συνολικῶς τετράγωνα (Α1 - Α3, Β1 - Β3 καὶ Γ1 - Γ3), ἤτοι χῶρος διαστάσεων 15 × 15 μ. (εἰκ. 1 καὶ πίν. 14).

Ὁδὸς καὶ ἀγωγὸς ὑδρεύσεως

Ἐντὸς τῶν τετραγώνων Α1, Α2 καὶ Α3 εἰς βάθος περὶ τὰ 0.20 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας ἀπεκαλύφθη ὁδόστρωμα πάχους 0.20 μ. ἐκ συνεκτικοῦ, συμπαγοῦς μίγματος λίθων μετρίου μεγέθους, ὀστράκων, θραυσμάτων κεράμων καὶ ἀμμοασβεστοκονίας. Ἐπὶ τοῦ ὁδοστρώματος κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ τετραγώνου Α1 ἀπεκαλύφθη τμῆμα θεμελιώσεως τοίχου εὐτελοῦς κατασκευῆς ἐκ λίθων καὶ κεράμων, κατευθυνόμενον ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον, ὡς καὶ μικρὸν μέρος στρώσεως δαπέδου, ἀποτελούμενον ἐκ μικρῶν ἀκανονίστων λίθων, ἐμπεπηγμένων ἐντὸς σιμεντώδους κονιάματος, πάχους 0.05 μ. περίπου (πίν. 15α). Τὸ τοιχίον καὶ τὸ δάπεδον ἀποτελοῦν μέρος κτίσματος, κατασκευασθέντος ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, ὅτε αὕτη ἔπαυσε πλέον νὰ χρησιμοποιῆται. Τοῦτο συνέβη πιθανῶς κατὰ τὴν ὑστέραν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν (Γ′ - Δ′ μ.Χ. αἱ.). Λέγομεν πιθανῶς, διότι ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τοῦ εὐτελοῦς τούτου κτίσματος δὲν εἶναι εἰσέτι ἀπολύτως βεβαιωμένη, λόγῳ διαταραχῆς τῆς ἐλαχίστης ἐπιφανειακῆς ἐπιχώσεως.

Εἰς ἀρκετὰ σημεῖα τὸ ὁδόστρωμα εὑρέθη κατεστραμμένον, λόγῳ τῆς ἀνορύξεως ὀρθογωνίων λάκκων, χρησιμοποιηθέντων διὰ ταφὰς τοῦ ϛ′ μ.Χ. αἱ. Ἐντὸς τῶν τετραγώνων Α1, Α2 καὶ Α3 ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἠρευνήθησαν μέχρι στιγμῆς τέσσαρες τάφοι, τρεῖς καλυβῖται (τάφοι 1, 2 καὶ 4) καὶ εἷς λακκοειδὴς μὲ κάλυψιν πλακῶν (τάφος 10) (εἰκ. 1). Οἱ τάφοι περιγράφονται κατωτέρω, σ. 45, ὁμοῦ μετὰ τῶν ὑπολοίπων ἕξ, οἱ ὁποῖοι ἀπεκαλύφθησαν εἰς ἕτερα σημεῖα τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου.

Ἡ ἀποκάλυψις τῶν τάφων ἔδωσεν ἀφορμὴν νὰ ἐρευνηθοῦν καὶ τὰ βαθύτερα στρώματα τῆς ὁδοῦ. Οὕτω κάτωθεν τοῦ πρώτου ὁδοστρώματος ἀπεκαλύφθη δεύτερον, παλαιότερον, τῆς αὐτῆς πρὸς τὸ πρῶτον συστάσεως, ἀλλὰ κατά τι παχύτερον (0.25 - 0.30 μ.) καὶ σκληρότερον. Ὄστρακά τινα εὑρεθέντα ἐντὸς αὐτοῦ δὲν εἶναι νεώτερα τοῦ τέλους τοῦ 5ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἱ.· δυνάμεθα οὕτω νὰ χρονολογήσωμεν τὴν κατασκευήν του περὶ τὸ 400 π.Χ. Τὸ ὁδόστρωμα τοῦτο ἐπικάθηται ἀμμώδους στρώματος μεγάλου πάχους, τὸ ὁποῖον, ὡς διεπιστώθη ἐκ τῆς περισυλλεγείσης κεραμεικῆς, πρέπει νὰ ἐσχη-

ματίσθη κατὰ τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. διὰ τῶν ἐπαλλήλων ἀποθέσεων χειμάρρου, ὅστις διὰ τῆς Δυτικῆς Πύλης κατηυθύνετο πρὸς τὰ ΝΑ τῆς πόλεως, ἤτοι πρὸς τὸ ὑπάρχον ἐκεῖ ἕλος[1]. Λόγῳ τῆς ἀσταθείας τῆς ἄμμου τὸ ὁδόστρωμα τῆς περὶ τὸ 400 π.Χ. ὁδοῦ κατεσκευάσθη ἀρκούντως παχὺ καὶ ἰδιαιτέρως σκληρόν. Τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ ταύτης ὑπερβαίνει τὰ 5 μ. Τὸ ἀνατολικὸν αὐτῆς κράσπεδον, ἀποτελούμενον ἐκ μιᾶς στρώσεως πεπλατυσμένων ἀκατεργάστων λίθων, σῴζεται εἰς μῆκος 7 μ. περίπου. Ἐπ' αὐτοῦ ἔχει τοποθετηθῆ τὸ κράσπεδον τοῦ νεωτέρου καταστρώματος, σῳζόμενον εἰς μεγαλύτερον μῆκος καὶ ἀποτελοῦν συγχρόνως τὴν θεμελίωσιν τῶν παρὰ τὴν ὁδὸν κτισμάτων.

Ἡ ἐποχὴ κατασκευῆς τῆς ὁδοῦ εἶναι περίοδος ἀκμῆς διὰ τὴν Ἐρέτριαν. Τότε ἐνισχύθησαν καὶ ὡλοκληρώθησαν αἱ ὀχυρώσεις, ἰδίᾳ τὸ ἀνατολικὸν καὶ δυτικὸν σκέλος τῶν τειχῶν. Ὡς ἐβεβαιώθη κατόπιν ἐπιφανειακῆς ἐρεύνης καί τινων δοκιμαστικῶν τομῶν ἐντὸς τοῦ ὑπ' ἀριθ. 726 οἰκοπέδου, ἡ ὁδός, κατευθυνομένη πρὸς Νότον διέρχεται παρὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἐγγίζει τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς κρήνης καὶ καταλήγει προφανῶς εἰς τὴν ἀγοράν (παρένθ. πίν. Α΄). Βαίνουσα σχεδὸν παραλλήλως πρὸς τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τῶν τειχῶν, τέμνει τὴν πόλιν κατὰ μῆκος εἰς δύο τμήματα. Πρέπει νὰ ἀποτελῇ μίαν τῶν κυρίων ὁδικῶν ἀρτηριῶν, συνδέουσα τὸν χῶρον τῆς ἀγορᾶς μὲ τὰ δημόσια οἰκοδομήματα τῶν νοτίων ὑπωρειῶν τῆς ἀκροπόλεως. Κατὰ τὸ βόρειον αὐτῆς πέρας συνεδέετο καθέτως πρὸς ἑτέραν ὁδόν, ἡ ὁποία, τέμνουσα ἐγκαρσίως τὴν πόλιν, κατηυθύνετο ἐκ τῆς Δυτικῆς Πύλης διὰ τοῦ F/5 πρὸς πύλην τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους.

Περὶ τὸ μέσον τῆς ὁδοῦ, πλησίον τῆς ἀνατολικῆς αὐτῆς πλευρᾶς, ἀπεκαλύφθη χάνδαξ, πλ. 0.60 μ. καὶ βάθους 0.85 μ. περίπου, ὁ ὁποῖος τέμνει τὸ ὁδόστρωμα, ὡς καὶ μέρος τοῦ ἀμμώδους ὑπεδάφους. Ἐντὸς τοῦ χάνδακος εἶναι τοποθετημένος ἀγωγὸς ὑδρεύσεως (ἀπεκαλύφθη μέχρι στιγμῆς εἰς μῆκος 12.50 μ.), ἀποτελούμενος ἐκ πηλίνων σωλήνων μήκους 0.60 μ. καὶ διαμ. 0.23 μ. περίπου (πίν. 15β), ἕκαστος τῶν ὁποίων φέρει ἀνὰ τρεῖς ἢ τέσσαρας δακτυλίους μολύβδου (πίν. 16α-β). Διὰ μῆκος ἀγωγοῦ 12.50 μ. ἔχουν χρησιμοποιηθῆ 40 περίπου δακτύλιοι, οἱ ὁποῖοι δὲν καλύπτουν τυχὸν ρωγμὰς τῶν πηλοσωλήνων, ἀλλὰ ἔχουν τοποθετηθῆ κατὰ πυκνὰ διαστήματα προληπτικῶς. Ἂν λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψιν ὅτι ἕκαστος μολύβδινος δακτύλιος ἔχει πλάτος 0.15 μ. περίπου καὶ πάχος 0.008 μ., ὑπολογίσῃ δὲ καὶ τὸ μέγα μῆκος τοῦ ἀγωγοῦ, ὁ ὁποῖος διασχίζει κατὰ μῆκος τὴν πόλιν, ἀντιλαμβάνεται τὴν τεραστίαν ποσότητα τοῦ χρησιμοποιηθέντος μολύβδου καὶ τὴν ἀντίστοιχον δαπάνην κατασκευῆς ὁλοκλήρου τοῦ ὑδρευτικοῦ ἔργου. Τὸ πόσιμον ὕδωρ ἦτο βεβαίως πολυτιμότερον τοῦ μολύβδου, ὁ ὁποῖος εἰσήγετο πιθανῶς ἐκ τῆς Λαυρεωτικῆς[2]. Ἡ Ἐρέτρια πάσχει καὶ σή-

1. Πρβ. Auberson καὶ Schefold, Führer durch Eretria, 1972, σ. 60.
2. Ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν ἀργυρούχων καὶ μολυβδούχων κοιτασμάτων τοῦ Λαυρίου

μερον ἐκ τῆς ἐλλείψεως καλοῦ ποσίμου ὕδατος. Τὰ ὑπάρχοντα ἀρχαῖα καὶ σύγχρονα φρέατα δίδουν ὑφάλμυρον ὕδωρ. Τὸ πόσιμον μεταφέρεται σήμερον ἐκ πηγῶν μακράν, βορειοδυτικῶς τῆς ἀκροπόλεως κειμένων. Τὸ αὐτὸ συνέβαινε προφανῶς καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Τὸ ὕδωρ κατηυθύνετο διὰ τοῦ ἐντὸς τῆς ὁδοῦ ἀγωγοῦ πρὸς τὴν μεταξὺ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Θόλου τῆς Ἀγορᾶς εὑρισκομένην κρήνην (παρένθ. πίν. Α΄), ἐκ τῆς ὁποίας ὑδρεύετο ἡ πόλις. Ἡ θέσις τῆς κρήνης περὶ τὸ θρησκευτικὸν καὶ ἐμπορικόν, ἀλλὰ καὶ τοπογραφικὸν κέντρον τῆς Ἐρετρίας ὁμιλεῖ ἀκριβῶς περὶ τῆς σημασίας της διὰ τὴν πόλιν. Ὁ προσανατολισμός της ἐξ ἄλλου ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὁδὸν δεικνύει ὅτι πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονος πρὸς αὐτὴν καὶ τὸν ἀγωγόν. Δὲν νοεῖται παρουσία κρήνης ἄνευ ἀγωγοῦ ὕδατος. Ἑπομένως ἡ ἀρχικὴ κατασκευή της πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος καὶ ὄχι εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχήν [1].

Ὁ χάνδαξ τοῦ ἀγωγοῦ ἦτο πλήρης ἐρυθρωπῆς γῆς, κεράμων, λίθων καί τινων θραυσμάτων ἀγγείων. Περιεῖχε δηλαδὴ ἀκριβῶς τὰ προϊόντα τῆς ἐκσκαφῆς του, τὰ ὁποῖα προῆλθον ἐκ τῆς τομῆς τοῦ ὁδοστρώματος. Ὁπωσδήποτε ἀκριβῆ στοιχεῖα διὰ τὴν χρονολόγησίν του πιστεύεται ὅτι θὰ προκύψουν μὲ τὴν πρόοδον τῆς ἀνασκαφῆς. Ἐβεβαιώθη πάντως ἐκ γενομένων στρωματογραφικῶν τομῶν ὅτι ἀμέσως μετά, ἢ καλύτερον συγχρόνως μὲ τὴν τοποθέτησιν τοῦ ἀγωγοῦ κατεσκευάσθη καὶ τὸ νεώτερον ὁδόστρωμα, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. [2] (πίν. 15β). Δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ τόσον ζωτικῆς σημασίας διὰ τοὺς Ἐρετριεῖς καὶ πολυδάπανον ἔργον τῆς ὑδρεύσεως ἐπραγματοποιήθη κατὰ τὴν περίοδον τῆς πολιτικῆς ἰσχύος τοῦ Ἐρετριέως φιλοσόφου Μενεδήμου, φίλου τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Ἀντιγόνου Γονατᾶ [3]. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν παρατηρεῖται σχετικὴ οἰκοδομικὴ δραστηριότης εἰς τὴν πόλιν. Τότε κατεσκευάσθη καὶ τὸ λεγόμενον «Διατείχισμα», μία δευτέρα ὀχυρωματικὴ γραμμὴ κατὰ μῆκος τοῦ παραλιακοῦ τείχους [4]. Ἀξίζει τέλος νὰ μνημονεύσωμεν ἐνταῦθα τὴν ἐπιγραφὴν IG XII, 9, 191, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἓν εἶδος συμβολαίου μεταξὺ τῆς πόλεως καί τινος ἐργολάβου ὀνόματι *Χαιρεφάνους*, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε νὰ ἀποξηράνῃ τὴν ἐν *Πτέχαις λίμνην* (αὕτη ταυτίζεται πρὸς τὸ εὑρισκόμενον εἰς τὰ ΝΑ τῆς πόλεως ἕλος [5]) ἐντὸς τεσσά-

---

ἤρχισε νὰ ἀναζωογονῆται τὸ 367 π.Χ., ἤκμασε δὲ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 350 καὶ 338 π.Χ. Πρβ. Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. Γ2, σ. 11.

1. Πρβ. AUBERSON καὶ SCHEFOLD, ἔ.ἀ. σ. 122, εἰκ. 25 a - b.

2. Παρόμοιος τῆς αὐτῆς περίπου ἐποχῆς ἀγωγὸς μὲ μολυβδίνους δακτυλίους μόνον πέριξ τῶν ἁρμῶν τῶν πηλοσωλήνων εὑρέθη εἰς Πέλλαν. Βλ. Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑ, Ἀνασκαφαὶ Πέλλης 1957 - 60, ΑΔ 16, 1960, πίν. 51γ.

3. ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ. II, 124 - 144.

4. ΑΔ 24, 1969, Χρονικά, σ. 193 κέ.

5. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΑΕ 1969, σ. 157, εἰκ. 3.

ρων ἐτῶν. Ἡ ἐπιγραφὴ χρονολογεῖται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 322 καὶ 308 π.Χ.[1] Ἡ ἀποξήρανσις ἑπομένως τοῦ ἕλους, διὰ τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποιήθησαν, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφήν, καὶ ὑπόγειοι ὀχετοί, ἐπραγματοποιήθη συγχρόνως μὲ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀγωγοῦ καὶ τῆς κρήνης. Δὲν ὑποστηρίζομεν βεβαίως ὅτι ὁ ἐργολάβος *Χαιρεφάνης* κατεσκεύασεν ἐντὸς τεσσάρων ἐτῶν καὶ τὸν ἀγωγόν, ὁπωσδήποτε ὅμως ἀμφότερα τὰ ἔργα, ἀποξήρανσις - ὕδρευσις, ὑψίστης σημασίας διὰ τὴν πόλιν, ἀποβλέποντα εἰς τὴν ἐξασφάλισιν ὅρων ὑγιεινῆς καὶ ἀνέτου διαβιώσεως διὰ τοὺς Ἐρετριεῖς, σχετίζονται μεταξύ των, ἐξετελέσθησαν δ' ἴσως καὶ συγχρόνως δημοσίᾳ δαπάνῃ.

Ὁ πήλινος ἀγωγὸς φέρει κατὰ διαστήματα ὀρθογώνια ἀνοίγματα καθαρισμοῦ, διαστάσεων 0.16 × 0.06 μ., ἅτινα φράσσονται διὰ θραυσμάτων κεράμων ἢ λίθων, συγκρατουμένων δι' ἀσβεστοκονίας (πίν. 16β). Παχὺ ἀσβεστῶδες ἵζημα ἐπικάθηται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγωγοῦ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δεικνύει τὴν ἐπὶ μακρὸν χρόνον χρησιμοποίησίν του.

Γεωμετρικὸν ἀνάλημμα

Κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ τετραγώνου Α3 ἀπεκαλύφθη μέρος τοίχου, κατευθύνσεως ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ, ἀποτελοῦντος τὸ δυτικὸν κράσπεδον τῆς ὁδοῦ. Διερευνητικὴ τομή, ἀνασκαφεῖσα παρὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἀνατολικὴν παρειάν του, ἐβεβαίωσεν ὅτι πρόκειται περὶ ἰσχυροῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος προϋπῆρχε τῆς ὁδοῦ. Εἶναι ἐκτισμένος διὰ μεγάλων φυσικῶν ἀκατεργάστων λίθων. Εἴς τινα σημεῖα μικροὶ λίθοι πληροῦν τὰ κενὰ τῶν ἁρμῶν (πίν. 17α). Παρόμοιον σύστημα δομήσεως ἀπαντᾷ εἰς ὑστερογεωμετρικὰ ἢ πρώιμα ἀρχαϊκὰ ἀναλήμματα τῆς Δυτικῆς Πύλης. Ἔχει πάχος 0.80 μ. καὶ σῴζεται εἰς ὕψος 1.75 μ. ἀπὸ τῆς κατωτάτης στρώσεως τῶν θεμελίων του. Ἐπίχωσις πάχους 0.15 μ. μόνον ἐκάλυπτε τὴν ἄνω αὐτοῦ ἐπιφάνειαν. Ἀπὸ βάθους 0.90 μ. περίπου ἄρχεται ὁμοιογενὲς ἀμμῶδες - χαλικῶδες στρῶμα, περιέχον καί τινας κροκάλας ποταμοῦ. Ἐντὸς τοῦ στρώματος τούτου, παρὰ τὸ ἀνάλημμα, περισυνελέγησαν ὄστρακά τινα ἀφ' ἑνὸς χονδροειδῆ χειροποίητα, κακῶς ὠπτημένα (πηλὸς ἐντόνως ἐρυθρός), ἀφ' ἑτέρου γραπτά (ἓν ἐκ χείλους σκύφου μὲ διακόσμησιν ὁμοκέντρων κύκλων[2]), ἅπαντα τῆς ὑστέρας γεωμετρικῆς περιόδου (τέλη 8ου π.Χ. αἰ.).

Τὸ ἀμμῶδες στρῶμα ἐξαπλοῦται πρὸς τὰ ΒΑ καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου, προέρχεται δὲ προφανῶς ἐκ τῶν ἀποθέσεων χειμάρρου, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς Δυτικῆς Πύλης ἔρρεε πρὸς τὰ ΝΑ τῆς πόλεως, πρὸς τὴν

1. Auberson καὶ Schefold, ἔ.ἀ. σ. 22.

2. Πρβ. L. Kahil, Céramique géométrique et subgéométrique d'Érétrie, AK 11, 1968, 2, σ. 100, πίν. 27,1.

κατεύθυνσιν τῆς ἐν *Πτέχαις λίμνης*. Τὸ ἀνάλημμα πρέπει νὰ κατεσκευάσθη εἰς τὰ τέλη τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. (περὶ τὸ 700 π.Χ.), ἵνα συγκρατήσῃ τυχὸν ροὴν ἢ ὑπερχείλισιν τῶν ὑδάτων πρὸς Νότον. Φαίνεται ὅτι τὸ ἀνάλημμα τοῦτο ἀποτελεῖ συνέχειαν παρομοίων ἀναλημμάτων τοῦ χειμάρρου, τὰ ὁποῖα ἐκ τῆς Δυτικῆς Πύλης κατευθύνονται πρὸς τὰ ΝΑ[1].

Τὸ γεωμετρικὸν ἀνάλημμα ἐχρησιμοποιήθη κατὰ τὸν 4ον καὶ 3ον π.Χ. αἰ. ὡς ἀνάλημμα καὶ κράσπεδον τῆς ὁδοῦ. Ἡ ἀνωτάτη μάλιστα σειρὰ τῶν λίθων του ἀποτελεῖ σαφῶς μεταγενεστέραν προσθήκην, πιθανῶς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

Ἀνακεφαλαίωσις. Περὶ τὸ 700 π.Χ. ἓν ἰσχυρὸν ἀνάλημμα κατασκευάζεται κατὰ μῆκος τῆς νοτίας ὄχθης τοῦ χειμάρρου, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τῆς Δυτικῆς Πύλης κατευθύνεται πρὸς τὰ ΝΑ, πρὸς τὴν ἑλώδη περιοχὴν τῆς πόλεως. Ἐπὶ τῶν ἀποθέσεων τοῦ χειμάρρου, ἀποτελουμένων ἐκ παχέος στρώματος ἄμμου καὶ χαλίκων, κατασκευάζεται περὶ τὰ τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. ὁδός, πλάτους 5 - 6 μ. περίπου, τῆς ὁποίας τὸ ὁδόστρωμα, λόγῳ τοῦ ἀσταθοῦς ὑπεδάφους, ἀποτελεῖται ἐκ συμπαγοῦς μείγματος λίθων, ὀστράκων, θραυσμάτων κεράμων καὶ ἀμμοασβεστοκονίας. Ἡ ὁδὸς αὕτη, ἀποτελοῦσα κεντρικὴν ἀρτηρίαν τῆς πόλεως, συνέδεε τὴν περιοχὴν Θεάτρου - Γυμνασίου μὲ τὸν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τὴν Ἀγοράν. Τέμνει τὴν πόλιν κατὰ μῆκος ἀπὸ Β πρὸς Ν εἰς δύο τμήματα, εἶναι δὲ σύγχρονος πρὸς τὰ δύο μακρὰ σκέλη τῶν τειχῶν τῆς Ἐρετρίας, τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικόν. Περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἀμέσως μετὰ ἢ συγχρόνως πρὸς τὰ ἔργα ἀποξηράνσεως τοῦ ἕλους, τοποθετεῖται εἰς τὸ μέσον τῆς ὁδοῦ πήλινος ἀγωγὸς ὕδατος, ἐνισχυμένος κατὰ πυκνὰ διαστήματα διὰ δακτυλίων μολύβδου. Ὁ ἀγωγὸς ἔφερε πόσιμον ὕδωρ ἐκ πηγῶν, βορείως καὶ βορειοδυτικῶς τῆς ἀκροπόλεως κειμένων, καὶ ἐτροφοδότει τὴν παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος κρήνην. Κατὰ τὴν αὐτὴν χρονικὴν περίοδον νέον ὁδόστρωμα ἐπιστρώννυται ἐπὶ τοῦ πρώτου, ὑπερκαλύπτον καὶ τὸν χάνδακα τοῦ ἀγωγοῦ. Νέα κράσπεδα κατασκευάζονται ἐπὶ τῶν παλαιοτέρων. Κατὰ τὴν ὑστέραν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν (Γ' - Δ' μ.Χ. αἰ.) ἡ ὁδὸς δὲν χρησιμοποιεῖται πλέον, τοὐλάχιστον εἰς τὸ σύνολόν της. Ἐπ' αὐτῆς ἀνεγείρονται κατοικίαι εὐτελοῦς κατασκευῆς.

Οἱ ἀποθέται

Παρὰ τὴν ἐξωτερικὴν παρειὰν τοῦ ἀνατολικοῦ κρασπέδου τῆς ὁδοῦ (τετρ. Β1, Β2), ὡς καὶ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ (τετρ. Α2) ἀπεκαλύφθησαν ἑπτὰ συνολικῶς ἀποθέται - βόθροι (εἰκ. 1, α - η). Σημαντικοὶ ἀπεδείχθησαν οἱ ἀποθέται **α**, **β** καὶ γ, λόγῳ τοῦ περιεχομένου των. Οἱ **α** καὶ **β** περιεῖχον τὰ θραύσματα τῶν γνωστῶν πλέον ἐννέα παναθηναϊκῶν ἀμφορέων, οἱ ὁποῖοι κατανέμονται εἰς δύο ἀπολύτως χρονολογουμένας ὁμάδας, χάρις εἰς τὰ ὀνόματα τῶν ἐπωνύμων

1. Auberson καὶ Schefold, ἔ.ἀ. σ. 58, εἰκ. 7 καὶ σ. 60, εἰκ. 8.

ἀρχόντων: *Χαρικλείδαυς* (363/2 π.Χ.) καὶ *Καλλιμήδους* (360/59 π.Χ.). Τὰ θραύσματα τῶν ἀμφορέων ἀπερρίφθησαν ἐντὸς τῶν δύο πρὸς τοῦτο ἀνορυχθέντων βόθρων περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἴσως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς κατασκευῆς τοῦ ὑδαταγωγοῦ καὶ τῆς ἐπιστρώσεως τοῦ δευτέρου ὁδοστρώματος.

Εἰκ. 1. Ἐρέτρια. Ο.Τ. 740 (Ε/5). Γενικὴ κάτοψις τῆς ἀνασκαφῆς. (Σχέδιον Ἰ. Σέμψη, συμπληρωθὲν ὑπὸ Κ. Ἠλιάκη.)

Εἰκάζεται ὅτι κατὰ τὴν πρόοδον τῆς ἀνασκαφῆς βορειότερον θὰ ἀποκαλυφθοῦν καὶ ἕτεροι ἀποθέται, περιέχοντες καὶ τὰ ἐλλείποντα θραύσματα ὡρισμένων ἀμφορέων.

Τὸ περιεχόμενον τοῦ ἀποθέτου γ σχετίζεται πρὸς τὴν λατρείαν ἀγνώστου μέχρι στιγμῆς θεότητος. Εἰς τὸν πυθμένα του, ἐντὸς στρώματος πυρᾶς (πίν.

17β) εὑρέθησαν ὀστᾶ ζῴων, τρία unguentaria, ὕψους 0.12 μ. περίπου ἕκαστον (πίν. 18α), τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.[1], τέσσαρες ἀστράγαλοι (πίν. 18β) καὶ δεκατρία εἰδώλια νέων καὶ νεανίδων ἑπτὰ διαφορετικῶν τύπων (πίν. 19α-β, 20α-ε), χρονολογούμενα εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.: ἓν τεθραυσμένον καὶ ἐλλιπὲς εἰδώλιον ἡμιγύμνου νέου τοῦ τύπου *α* (πίν. 19α), ἀνὰ δύο εἰδώλια κορασίδων τῶν τύπων *β* καὶ *γ* (πίν. 20α - β), πέντε εἰδώλια νέων τοῦ τύπου *δ* (πίν. 20γ) καὶ ἀνὰ ἓν κορασίδος τῶν τύπων *ε*, *ζ* καὶ *η* (πίν. 20δ - ε, 19β). Ἅπαντα τὰ εἰδώλια ἦσαν ἀκέραια πλὴν τῶν δύο μοναδικῶν, μεγαλυτέρων καὶ καλυτέρας τέχνης εἰδωλίων τοῦ ἡμιγύμνου στηριζομένου ἐπὶ πεσσίσκου νεανίου τύπου *α* καὶ τῆς ἐνδεδυμένης χιτῶνα καὶ ἱμάτιον κορασίδος τύπου *η*. Τὸ γεγονὸς ὅτι μόνον τὰ δύο ταῦτα ὑπερέχοντα εἰς μέγεθος καὶ ποιότητα εἰδώλια εὑρέθησαν τεθραυσμένα καὶ ἐλλιπῆ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ τυχαῖον. Ἴσως λόγοι λατρευτικοί, ἄγνωστοι εἰς ἡμᾶς, ἐπέβαλον τὴν ἀπὸ σκοποῦ καταστροφὴν καὶ ἀπόρριψίν των εἰς τὸν λάκκον τῆς πυρᾶς ὁμοῦ μετὰ τῶν ὑπολοίπων. Τὰ εἰδώλια, τὰ unguentaria καὶ οἱ ἀστράγαλοι ἔφερον σαφῆ ἐπ' αὐτῶν τὰ ἴχνη τῆς πυρᾶς (ἐκ νέου ὄπτησις τοῦ πηλοῦ μέχρι σημείου νὰ καταστῇ φαιός, καταστροφὴ τῶν χρωμάτων, ἰδίᾳ τοῦ λευκοῦ ἐπιχρίσματος τῶν εἰδωλίων). Εἰδώλια κορασίδων καὶ νεανίων, ὀρθίων ἢ καθημένων, εὑρέθησαν καὶ εἰς ἕτερα σημεῖα τῆς πόλεως, πάντοτε ἐν σχέσει πρὸς ἴχνη πυρᾶς μὲ ὀστᾶ, ἀπετέλουν δὲ προφανῶς προσφορὰς εἰς θεότητας μικρῶν, οἰκιακῶν ἴσως ἱερῶν[2]. Τὰ εἰδώλια ταῦτα ὡς καὶ ἑκατοντάδες ἑτέρων ἐκ παλαιῶν μὴ δημοσιευμένων ἀνασκαφῶν, τὰ ὁποῖα φυλάσσονται εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ Μουσείου Ἐρετρίας, μαρτυροῦν ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ τὴν ὕπαρξιν ἐντοπίου ἐρετριακῆς κοροπλαστικῆς, ἰδιαιτέρως ἀνθηρᾶς κατὰ τὸ β' ἥμισυ τοῦ 4ου μέχρι καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος.

Ὁ ἀποθέτης *γ* πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονος μὲ τοὺς ἀποθέτας **α** καὶ **β** τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων. Βεβαίως οἱ παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς ἐφυλάσσοντο ἐπὶ μίαν σχεδὸν πεντηκονταετίαν πρὶν καταστραφοῦν καὶ ἀπορριφθοῦν ὡς ἄχρηστοι εἰς τοὺς παρὰ τὴν ὁδὸν ἀποθέτας. Ἐὰν ἡ καταστροφή των ἐγένετο ἀπὸ σκοποῦ ἢ ὀφείλεται εἰς τυχαῖον γεγονὸς δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν. Σημειοῦμεν πάντως ὅτι οἱ ἀμφορεῖς ἐδόθησαν ὡς ἔπαθλα καὶ μετεφέρθησαν εἰς τὴν Ἐρέτριαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς δευτέρας Ἀττικῆς Συμμαχίας (377 - 357

---

1. Πρβ. Agora XII, 1970, σ. 340, ἀριθ. 1490, 1491, πίν. 63· τοῦ 325 - 300 π.Χ. J. Metzger, Die hellenistische Keramik in Eretria, 1969, σ. 66, ἀρ. 1 (νεώτερον τῶν ἰδικῶν μας, σχῆμα περισσότερον ραδινόν).

2. ΑΔ 23, 1968, Χρονικά, πίν. 181 β. ΑΔ 24, 1969, Β1 Χρονικά, πίν. 204 - 205. Πρβ. καὶ ΑΕ 1969, ἔ.ἀ. σ. 177, ἀριθ. 3 καὶ 168, σημ. 1 (=ἱερὸν Ἀρτέμιδος Ὀλυμπίας, ἔνθα εὑρέθη μέγας ἀριθμὸς εἰδωλίων).

π.Χ.), εἰς τὴν ὁποίαν ἀνῆκε καὶ ἡ Ἐρέτρια, ἐνῷ κατεστράφησαν καὶ ἀπερρίφθησαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς μακεδονικῆς ἐπιρροῆς.

Οἱ λοιποὶ ἀποθέται **δ**, **ε** καὶ ζ εἶχον χρησιμοποιηθῆ μόνον δι' ἀπορρίμματα, περιεῖχον δὲ ἀσημάντους ποσότητας ὀστράκων καὶ ὀστῶν.

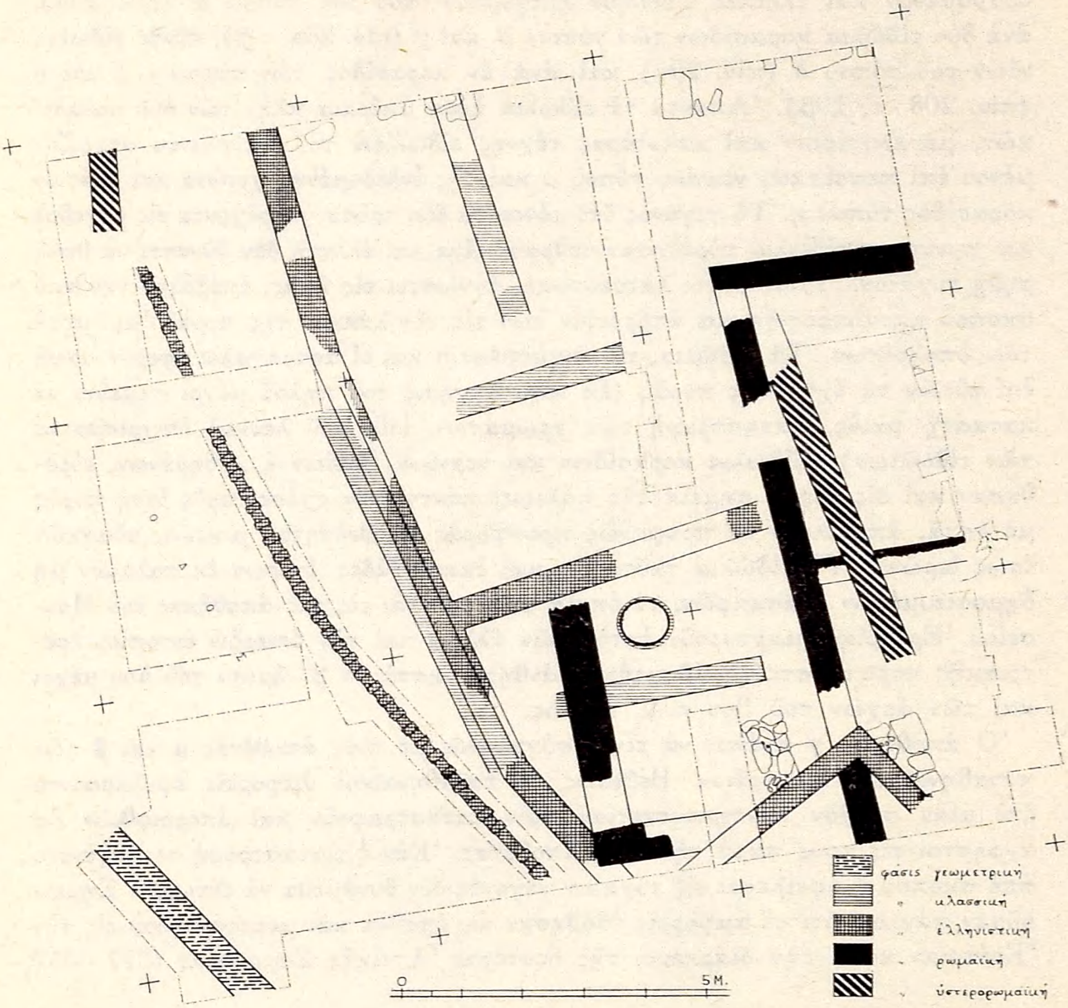

Εἰκ. 2. Ἐρέτρια. Ο.Τ. 740 (Ε/5). Αἱ πέντε ἐπάλληλοι οἰκοδομικαὶ φάσεις. (Σχέδιον Κ. Ἠλιάκη.)

Ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα

Περὶ τὰ τέλη τοῦ 5ου - ἀρχὰς 4ου π.Χ. αἰ. χρονολογοῦνται καὶ αἱ πρῶται κατασκευαὶ ἀνατολικῶς τῆς ὁδοῦ. Ἐκ τῆς περιόδου ταύτης σῴζονται πενιχρὰ

ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα οἰκίας (εἰκ. 2, τοῖχοι α, β, γ), εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει φρέαρ (πίν. 21α) διαμ. 0.90 μ., ἐκ πηλίνων δακτυλίων[1] ἐντὸς ὑπαιθρίου χώρου, φέροντος μωσαϊκὸν δάπεδον ἐκ φυσικῶν χαλίκων λευκῶν καὶ μελανῶν. Μικρὸν μόνον τμῆμα τοῦ δαπέδου τούτου σῴζεται εἰς τὸ τετρ. Β2 (εἰκ. 1). Ἡ στάθμη τοῦ ὕδατος εὑρίσκεται εἰς βάθος 3 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ στομίου τοῦ φρέατος. Ἡ οἰκία αὕτη ἐθεμελιώθη ἐπὶ τοῦ ἀμμώδους γεωμετρικοῦ στρώματος τῶν ἀποθέσεων τοῦ ποταμοῦ συγχρόνως πρὸς τὴν πρώτην ὁδόν.

Ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, τὰ τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. εἶναι ἐποχὴ ἀκμῆς διὰ τὴν Ἐρέτριαν, ἡ ὁποία ἀνακτᾷ καὶ πάλιν τὴν ἀνεξαρτησίαν της μετὰ τὴν ἀπαλλαγήν της ἐκ τῆς ἀθηναϊκῆς κηδεμονίας (411 π.Χ.)[2].

Λόγῳ τῆς μικρᾶς ἐκτάσεως τῆς ἀνασκαφῆς δὲν εἶναι εἰσέτι δυνατὸν νὰ προσδιορισθοῦν οὔτε οἱ λόγοι οὔτε ἀκριβῶς οἱ χρόνοι ἐγκαταλείψεως ἢ καταστροφῆς τῆς κλασσικῆς ταύτης οἰκίας. Πάντως τὰ εἰκονιζόμενα ἐνταῦθα θραύσματα ἐρυθρομόρφων ἀγγείων (πίν. 21β) σχετίζονται πρὸς τὰ ἀνωτέρω περιγραφέντα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα.

Πενιχρὰ μέχρι στιγμῆς εἶναι καὶ τὰ λείψανα τῆς ὑστέρας κλασσικῆς ἢ πρωΐμου ἑλληνιστικῆς περιόδου, τὰ σχετιζόμενα πρὸς τὸ δεύτερον ὁδόστρωμα καὶ τὸν ἀγωγὸν τοῦ ὕδατος. Τὰ ἑλληνιστικὰ κράσπεδα τῆς ὁδοῦ συνδέονται ἐγκαρσίως μὲ τοίχους (εἰκ. 2, τοῖχοι δ καὶ ε), τῶν ὁποίων ἡ τοιχοδομία διαφέρει τῶν προηγουμένων (πίν. 22α). Λόγῳ τῶν μεταγενεστέρων κατασκευῶν καὶ τῶν τάφων, τῶν ὁποίων οἱ λάκκοι προχωροῦν εἰς βάθος, τὰ στρώματα ἦσαν διατεταραγμένα. Ἡ περισυλλεγεῖσα κεραμεικὴ πάντως, ἂν καὶ πτωχή, δεικνύει ὅτι ἔχομεν μίαν πρώιμον καὶ μίαν νεωτέραν ἑλληνιστικὴν φάσιν, τὰς ὁποίας δὲν δυνάμεθα εἰσέτι νὰ διακρίνωμεν ἐπὶ τῶν ἐρειπίων. Ὁ μεγαρικὸς σκύφος ἀττικοῦ τύπου τοῦ πίν. 23α, ἐκ φαιοῦ πηλοῦ μὲ βαθύφαιον ἐπίχρισμα καὶ ἀνάγλυφον φυτικὴν διακόσμησιν, χρονολογούμενος περὶ τὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.[3], ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν νεωτέραν ἀρχιτεκτονικὴν φάσιν. Τὸ ἁλατοδοχεῖον καὶ τὸ πινάκιον[4] (πίν. 23β), ἀνήκουν εἰς τὴν πρώιμον ἑλληνιστικὴν φάσιν.

Ὁ μεγαρικὸς σκύφος θεωρεῖται ὡς γνωστὸν ἀθηναϊκὴ ἐπινόησις τῶν μέσων τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.[5] Ὁ σκύφος τοῦ πίν. 24α, εὑρεθεὶς εἰς τὸ νότιον τμῆμα τῆς τάφρου Β2 ἐν σχέσει πρὸς τὸν τοῖχον δ (εἰκ. 2), ἀνήκει εἰς τὰ πρώιμα ἀττι-

1. Τὸ φρέαρ ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ μέχρι τῆς ὑστέρας ἀρχαιότητος, ὅτε καὶ ἐπεσκευάσθησαν τὰ τοιχώματά του.

2. Θουκ. VIII, 95.

3. Πρβ. Hesperia 3, 1934, σ. 383, εἰκ. 70, D39. Metzger, ἔ.ἀ. σ. 63, ἀριθ. 13, πίν. 25, 41 a - b.

4. Metzger, ἔ.ἀ. σ. 46, ἀριθ. 6, πίν. 5.

5. P. Hellström, Labraunda II 1, Pottery of Classical and Later Date, 1965, σ. 19 κέ. καὶ σημ. 7, ἔνθα ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

κὰ παραδείγματα. Τὸ ὡραῖον μεταλλικὸν σχῆμα του, τὸ ἀπέριττον καὶ ἀκριβὲς σχέδιον τῆς διακοσμήσεώς του καὶ τὸ καλῆς ποιότητος μέλαν γάνωμα ἀνήκουν ἀκόμη εἰς τὸν κόσμον τῆς πρωίμου ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Σαφέστερα καὶ καλύτερον διατηρούμενα εἶναι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου. Οἱ τοῖχοι η, θ καὶ ι (εἰκ. 2) ἀνήκουν εἰς μέγα οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον ἐκτείνεται πρὸς Ἀνατολὰς εἰς τὸ ἄσκαπτον. Μέχρι στιγμῆς ἀπεκαλύφθησαν ἐν μέρει μόνον δύο χῶροι κατὰ τὰ τετράγωνα Γ1, Γ2 καὶ Γ3. Ὁ βορειότερος χῶρος ἔχει εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἄνοιγμα εἰσόδου, τὸ ὁποῖον ὁδηγεῖ εἰς αἴθριον. Σῴζεται μικρὸν τμῆμα τοῦ δαπέδου τοῦ αἰθρίου εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ τετραγώνου Β2, ἀποτελούμενον ἐκ θραυσμάτων κεράμων ἐμπεπηγμένων ἐντὸς συνδετικοῦ κονιάματος (πίν. 22β). Παρόμοιον ἄνοιγμα εἰσόδου ὑπῆρχεν εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νοτιωτέρου χώρου. Ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὰ τετράγωνα Γ1 καὶ Γ2 δὲν ἔχει εἰσέτι προχωρήσει εἰς βάθος, οὕτω ἡ χρονολόγησις τοῦ μεγάλου ρωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος παραμένει ἀβεβαία. Ἡ περισυλλεγεῖσα κεραμεικὴ δὲν ἔχει εἰσέτι μελετηθῆ, τὰ εὑρεθέντα πάντως νομίσματα, ἓν αὐτόνομον Χαλκίδος τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. καὶ ἓν Τραϊανοῦ τοῦ Α′ μ.Χ. αἰ., καθορίζουν τὰ χρονικὰ πλαίσια ἐντὸς τῶν ὁποίων πρέπει νὰ χρονολογηθῆ ἡ ρωμαϊκὴ αὐτη οἰκοδομικὴ φάσις.

Ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ὡς ἄνω οἰκοδομήματος ἀνηγέρθη ἕτερον, δυνάμενον νὰ χρονολογηθῆ προχείρως, συμφώνως πρὸς τὴν περισυλλεγεῖσαν κεραμεικήν — θραύσματα ὑαλίνων ἀγγείων καὶ νομίσματα—, εἰς τὸν Γ′ - Δ′ μ.Χ. αἰ. Τῆς ὑστέρας ρωμαϊκῆς ταύτης οἰκοδομικῆς φάσεως ἀπεκαλύφθη μέχρι στιγμῆς εἷς μόνον τοῖχος η (εἰκ. 2) ἐντὸς τοῦ τετραγώνου Γ2 καὶ ἐν μέρει τοῦ Γ3. Πρόκειται περὶ θεμελιώσεως ἀμελοῦς κατασκευῆς ἐκ μιᾶς σειρᾶς ἀκανονίστων λίθων ἄνευ συνδετικοῦ κονιάματος. Ἡ ἀνωδομὴ ἀπετελεῖτο ἐξ ὠμοπλίνθων καὶ θραυσμάτων κεράμων καὶ ὀπτοπλίνθων. Στρῶμα ἐκ τῶν ὑλικῶν αὐτῶν τῆς ἀνωδομῆς, στρῶμα καταστροφῆς τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ κτηρίου, ἀπεκαλύφθη εἰς βάθος 0.20 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας ἐντὸς τοῦ τετραγώνου Γ1 καὶ Γ2/βόρειον. Τὸ στρῶμα καταστροφῆς παρουσιάζει ἔντονα ἴχνη πυρός. Θραῦσμα πηλίνης πλακὸς μετὰ μαστοειδοῦς ἀποφύσεως ἐξ ἐπενδύσεως τοίχου ὑποκαύστου, ὡς καὶ πηλίνη κυκλικὴ πλὰξ ἐκ κιονίσκου ὑποκαύστου, ἀποτελοῦν ἐνδείξεις διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ ἀποκαλυπτομένου οἰκοδομήματος ὡς βαλανείου, μολονότι ταῦτα εἶναι δυνατὸν νὰ ἐχρησιμοποιήθησαν ἐνταῦθα ἁπλῶς καὶ μόνον ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν. Ἀναφέρομεν τέλος τὴν εὕρεσιν ἑνὸς πηλίνου γλωσσοειδοῦς ὑποστηρίγματος τῶν πρὸς ὄπτησιν ἐντὸς κεραμεικοῦ κλιβάνου ἀγγείων [1], ὡς καὶ ἡμίσεος μαρμαρίνου ἰγδίου μετὰ τριγωνικῆς συμφυοῦς λαβῆς (πίν.

---

1. Βλ. A. Kalogeropoulou, From the technique of Pottery, AAA III, 1970, 3, σ. 433, εἰκ. 6 - 10.

24β) ἐντὸς τοῦ στρώματος καταστροφῆς εἰς τὰ τετράγωνα Γ1 καὶ Γ2. Ἐντὸς τοῦ τετραγώνου Γ2, εἰς βάθος 0.50 μ. εὑρέθη τμῆμα μαρμαρίνου σηκώματος, διαστ. 0.21 × 0.19 μ., τὸ ὁποῖον σῴζει τρεῖς κυκλικὰς κοιλότητας, ἐξ ὧν ἡ μία μόνον ἀκεραία, διαμ. 0.095 μ. (πίν. 26α). Ἡ εἰς τὸ μέσον τῆς κοιλότητος ὀπὴ φράσσεται διὰ χαλκοῦ ἥλου ἐντὸς μολυβδοχοήσεως. Τὸ στρῶμα ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὑρέθη τὸ σήκωμα δύναται ἐπὶ τοῦ παρόντος, πρὸ τῆς μελέτης τῆς κεραμεικῆς, νὰ χαρακτηρισθῇ ἁπλῶς ὡς ἑλληνιστικόν. Εἶναι πιθανὸν ὅτι εὑρισκόμεθα εἰς τὸν χῶρον δημοσίου κτηρίου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐφυλάσσετο τὸ σήκωμα.

Οἱ τάφοι

Ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἀπεκαλύφθησαν δέκα τάφοι, ὀκτὼ κεραμοσκεπεῖς καλυβῖται καὶ δύο ἁπλοῖ λάκκοι καλυπτόμενοι ὑπὸ λιθίνων πλακῶν (εἰκ. 1), ἅπαντες τοῦ αὐτοῦ προσανατολισμοῦ ἀπὸ Α πρὸς Δ.

Τάφος 1 (τετρ. Α1): Ἐκαλύπτετο ὑπὸ λακωνικῶν στρωτήρων καὶ καλυπτήρων. Διαστ. 1.70 × 0.60 μ. Περιεῖχεν ἕνα νεκρὸν μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς Δ, παντελῶς ἀκτέριστον. Ὁ λάκκος τοῦ τάφου εἶχε κόψει τὰ δύο ὁδοστρώματα, ἔφθανε δὲ εἰς βάθος 0.80 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας.

Τάφος 2 (τετρ. Α2): Ὅμοιος καθ' ὅλα πρὸς τὸν ἀνωτέρω. Βάθος ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας 0.30 μ. Χαλκῆ περόνη καὶ χαλκοῦν ἐνώτιον παρὰ τὸ κρανίον.

Τάφος 3 (τετρ. Β2): Ὅμοιος πρὸς τοὺς δύο ἀνωτέρω (πίν. 25α - β). Παρὰ τὸ ἀριστερὸν τοῦ κρανίου προχοΐσκη ἐλλιπὴς τὸ στόμιον, ὕψ. 0.10 μ. (πίν. 26β). Ἐντὸς τοῦ ἀγγείου τεμάχιον χαλκοῦ ἐλάσματος.

Τάφος 4 (τετρ. Α3): Ὅμοιος πρὸς τοὺς ἀνωτέρω. Μῆκος σκελετοῦ 1.40 μ. Χαλκῆ κοχλιαρόσχημος περόνη παρὰ τὸ ἀριστερὸν τοῦ κρανίου.

Τάφος 5 (τετρ. Β3): Κεραμοσκεπὴς ὡς οἱ ἀνωτέρω. Προχοΐσκη παρὰ τὸν ἀριστερὸν μηρὸν τοῦ σκελετοῦ, ὕψ. 0.106, διαμ. 0.087 μ. (πίν. 27α - β καὶ 28α).

Τάφος 6 (τετρ. Γ3): Κεραμοσκεπὴς ὁμοίας κατασκευῆς, τοῦ αὐτοῦ προσανατολισμοῦ πρὸς τοὺς ἀνωτέρω. Μῆκος 2.10 μ. Περιεῖχε δύο σκελετοὺς μὲ τὰ κρανία πρὸς Δ, οἱ ὁποῖοι ἐχωρίζοντο δι' ἐγκαρσίας πηλίνης πλακὸς (πίν. 27γ). Ὁ δυτικώτερος εἶχε παραμερισθῇ κατὰ τὸ κάτω ἥμισυ, ἵνα ὁ τάφος δεχθῇ τὸν δεύτερον νεώτερον νεκρόν. Μόνωτον εὐρύστομον ἀγγεῖον παρὰ τὸ δεξιὸν τοῦ κρανίου τοῦ πρώτου νεκροῦ, ὕψ. 0.094, διαμ. κοιλίας 0.095 μ. (πίν. 28β).

Τάφος 7 (τετρ. Γ3): Ἐκαλύπτετο διὰ λιθίνων πλακῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ δυτικωτέρα πωρίνη ἀπετέλει ἀπότμημα γείσου ἐφθαρμένον. Περιεῖχε δύο σκελετούς. Ὁ εἷς παλαιότερος, παρεμερισμένος εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ τάφου. Προχοΐσκη εἰς θραύσματα παρὰ τὸ δεξιὸν τοῦ κρανίου τοῦ παλαιοτέρου

νεκροῦ, ἑτέρα ἀκεραία, ὕψ. 0.142, διαμ. 0.078 μ., παρὰ τὸ ἄνω δεξιὸν τοῦ κρανίου τοῦ δευτέρου νεκροῦ (πίν. 28γ).

Τάφος 8 (τετρ. Β2/Γ2): Κεραμοσκεπὴς ὡς οἱ ἀνωτέρω. Εὑρίσκετο εἰς βάθος 1.10 μ. Κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν λίθοι ἐστήριζον τοὺς κεράμους. Προχοΐσκη ἀκεραία, ὕψ. 0.125, διαμ. 0.087 μ., εὑρέθη παρὰ τὸ δεξιὸν τοῦ κρανίου (πίν. 28δ).

Τάφος 9 (σημεῖον ἐπαφῆς τῶν τετρ. Β2/Γ2 καὶ Β3/Γ3): Ὡς ὁ ἀνωτέρω κεραμοσκεπής. Τὸ δυτικὸν αὐτοῦ τμῆμα ἐστηρίζετο ἐπὶ τοῦ χείλους τοῦ φρέατος. Περὶ τὸ κρανίον εὑρέθησαν τὰ ἑξῆς χαλκᾶ ἀντικείμενα: τοξοειδὴς πόρπη, ἐνώτιον καὶ κρίκος.

Τάφος 10 (τετρ. Β2): Ἁπλοῦς λάκκος καλυπτόμενος διὰ τριῶν πλακῶν, ἐξ ὧν ἡ πρὸς Δ πώρινον ἑδώλιον θεάτρου ἢ σταδίου. Περιεῖχεν ἕνα νεκρὸν μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς Δ, ὡς καὶ ἅπαντες οἱ ἀνωτέρω. Κατ' ἐξαίρεσιν οἱ πόδες τοῦ νεκροῦ ἦσαν συνεσταλμένοι, προφανῶς λόγῳ ἐλλείψεως χώρου, διότι παρὰ τοὺς πόδας του εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ τάφου εἶχον συσσωρευθῆ τὰ ὀστᾶ ἑτέρων δύο νεκρῶν. Κτέρισμα οὐδέν.

Οἱ ἐρευνηθέντες μέχρι στιγμῆς δέκα τάφοι ἀποτελοῦν, ὡς εἶναι προφανὲς μέρος ὠργανωμένου νεκροταφείου τοῦ ϛ' μ.Χ. αἰῶνος. Ἡ μελέτη τῶν ἀγγείων δὲν ἔχει εἰσέτι ὁλοκληρωθῆ, ὁπωσδήποτε ὅμως ἀνήκουν εἰς αὐτὴν τὴν χρονικὴν περίοδον. Ἡ ἐπιμελὴς κατασκευὴ τῶν τάφων, ἡ πυκνὴ σχετικῶς διάταξίς των, ὁ κοινός τους προσανατολισμός (τὰ κρανία πάντοτε πρὸς Δ), ἡ παρουσία κτερισμάτων, ἤτοι ἀγγείων καλῆς ποιότητος (ποικιλία σχήματος, καλὴ ὄπτησις) καὶ χαλκῶν κοσμημάτων, πάντα ταῦτα δεικνύουν ὅτι τὸ νεκροταφεῖον ἀνῆκεν εἰς καλῶς ὠργανωμένην καὶ σχετικῶς εὐημεροῦσαν χριστιανικήν, ὡς πιστεύομεν, κοινότητα. Τὸ κέντρον της πρέπει νὰ τοποθετηθῇ περὶ τὸν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, ἔνθα ὑπῆρχε παλαιοχριστιανικὴ βασιλική. Εἰς τὴν βασιλικὴν αὐτὴν ἀνῆκεν ἴσως ἓν μαρμάρινον θωράκιον, τὸ ὁποῖον φυλάσσεται εἰς τὸ Μουσεῖον Ἐρετρίας. Εἶναι φυσικὸν ἄλλωστε ὁ σημαντικώτερος τόπος λατρείας τῆς πόλεως, ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος, νὰ διατηρῇ τὴν ἱερότητά του καὶ νὰ ἐξακολουθῇ νὰ παραμένῃ κέντρον τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς καὶ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους. Τὸ αὐτὸ ἄλλωστε παρατηρεῖται εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ μεγάλα ἱερὰ τῆς Ἑλλάδος. Συμφώνως πρὸς τὴν πληροφορίαν τοῦ *Ἱεροκλέους*, ἡ Ἐρέτρια δὲν ἦτο ἕδρα ἐπισκόπου, ὅπως ἡ Χαλκὶς καὶ ἡ Κάρυστος τὸ 458 μ.Χ.· ἐξηκολούθει ἐν τούτοις νὰ ζῇ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς μακρᾶς ἱστορίας της, συσπειρωμένη πέριξ τοῦ παναρχαίου θρησκευτικοῦ κέντρου της.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΕΑΣ ΑΓΧΙΑΛΟΥ

(Παρένθ. πίν. Β′ καὶ πίν. 29 - 33)

Τὸ ἔτος 1974 ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα περιωρίσθη εἰς δύο τομεῖς τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου τῆς παλαιοχριστιανικῆς πόλεως τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν: τὸν τομέα ΣΤ (ΤΜ-ΣΤ), τὸν ἐκτεινόμενον πρὸς Ν τοῦ ναοῦ, καὶ τὸν τομέα Θ (ΤΜ-Θ), ἤτοι τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ νοτίου κλίτους (εἰκ. 1 κάτοψις)[1]. Αἱ ἐργασίαι, αἱ ὁποῖαι διεξήχθησαν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑπογράφοντος καὶ τὴν συνεργασίαν τῆς ἐπιμελητρίας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων δ. Εὐλ. Ἰατρίδου ἔχουν ὡς ἑξῆς:

1. ΤΟΜΕΥΣ ΣΤ (ΤΜ-ΣΤ) α) Δωμάτιον VII. Πέρυσιν εἶχεν ἀποκαλυφθῆ ὀλιγώτερον ἀπὸ τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ δωματίου VII[2]. Ἐφέτος ὡλοκληρώθη ἡ ἀποκάλυψις τοῦ δωματίου τούτου. Ἡ ἐπίχωσις, ὕψους 1.75 μ., ἐσκάφη εἰς πέντε ζώνας. Σημειοῦται ὅτι ἀπὸ βάθους 0.70 μ. ἕως 1.75 μ. ὑπῆρχον πολλὰ συντρίμματα ὠμῶν πλίνθων καὶ ἄφθονα σπαράγματα τοιχογραφιῶν. Παρετηρήθη ἤδη ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ δωματίου τούτου (Τ1α, Τ1β, Τ2, Τ4 κλπ.) παρουσιάζουν ἰδιομορφίαν εἰς τὴν κατασκευήν των. Μέχρις ὕψους δηλαδὴ 0.50-0.55 μ. εἶναι λιθόκτιστοι, ἀπὸ τοῦ σημείου ὅμως τούτου καὶ ἄνω ἀποτελοῦνται ἀπὸ συμπαγῆ μᾶζαν ὠμοῦ πηλοχώματος[3]. Ἐκ τῶν τοίχων λοιπὸν τούτων προέρχονται τὰ εὑρεθέντα συντρίμματα. Τὰ ἄφθονα δὲ σπαράγματα ἐπιχρισμάτων μετὰ χρώματος, τὰ περισυλλεγέντα πέρυσι καὶ ἐφέτος, ἀνήκουν εἰς τὸν ζωγραφικὸν διάκοσμον τοῦ δωματίου VII, ὁ ὁποῖος ὡς φαίνεται δὲν περιωρίζετο μόνον εἰς τοὺς τοίχους, ἀλλ' ἐπεξετείνετο καὶ εἰς τὴν ὁριζοντίαν ὀροφήν[4]. Περισυνελέγη ἓν τμῆμα μεγάλων διαστάσεων (0.86 × 0.47 μ.) μὲ ἴχνη ζωγραφικοῦ διακόσμου διὰ χρώματος ἐρυθροῦ, κυανοῦ καὶ μαύρου.

Τὸ δωμάτιον VII ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ βορείως τούτου Χ διὰ δύο θυρῶν, αἱ ὁποῖαι ἀνοίγονται εἰς τὸν τοῖχον Τ2 - Τ4 καὶ μὲ τὸ δυτικῶς του VIII διὰ μιᾶς μεγάλης θύρας μήκους 1.85 μ., ἡ ὁποία ἀνοίγεται εἰς τὸν τοῖχον Τ1α-Τ1β. Εἰς τὸν ἀποκαλυφθέντα ἐφέτος νότιον τοῖχον του ἀνοίγονται δύο θύραι, μή-

---

1. Ἔργον 1974, σ. 24 - 31.
2. ΠΑΕ 1973, σ. 30, εἰκ. 1.
3. Αὐτόθι σ. 30.
4. Αὐτόθι σ. 29, 30.

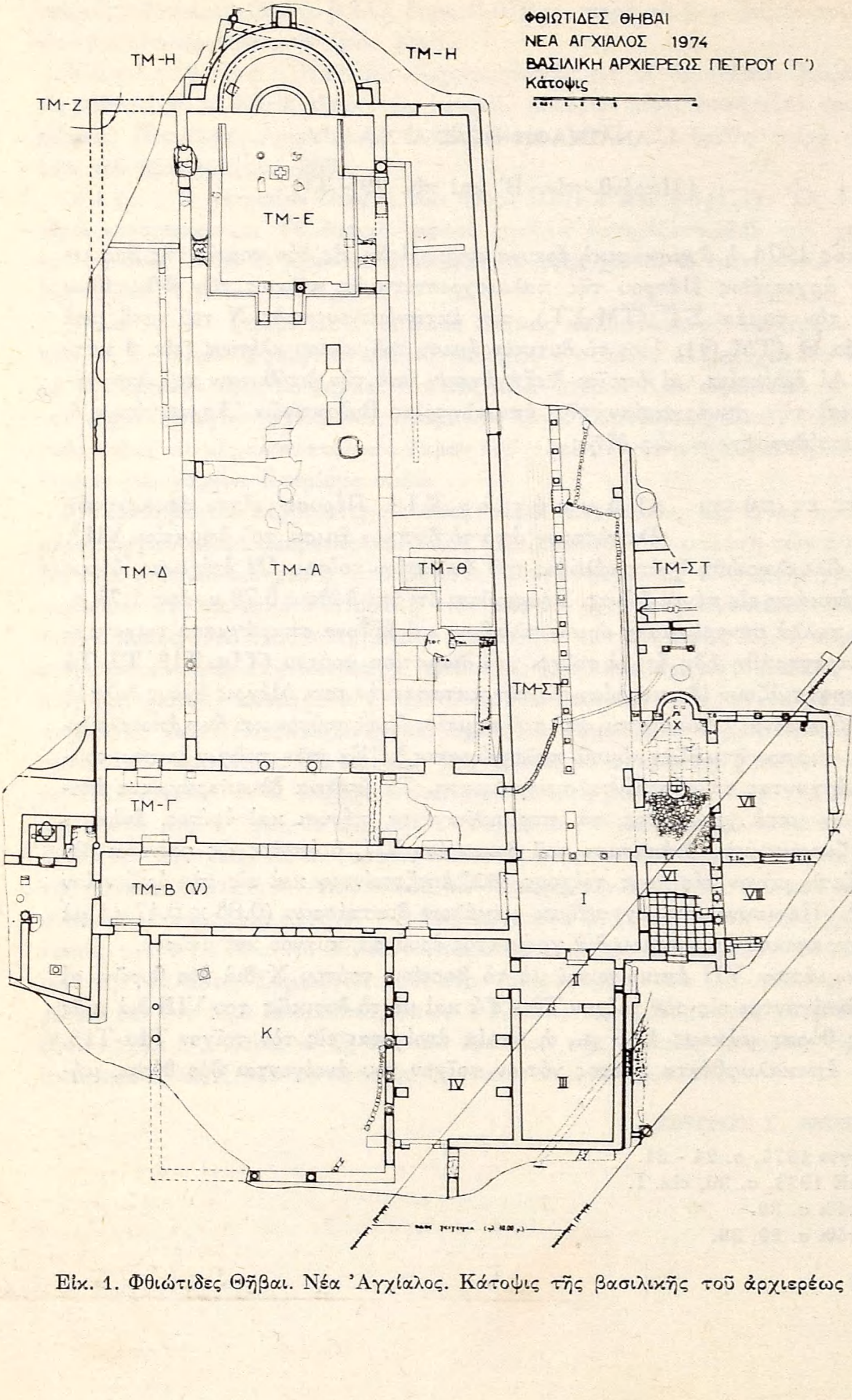

Εἰκ. 1. Φθιώτιδες Θῆβαι. Νέα Ἀγχίαλος. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου.

κους 1.10 μ. ἑκάστη. Τέλος εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ δωματίου διαμορφώνεται τρίβηλον, μήκους 4.20 μ. Αἱ βάσεις τῶν δύο κιόνων τοῦ τριβήλου σῴζονται ἀκέραιαι κατὰ χώραν (εἰκ. 2). Ἐγκοπαὶ ἐπὶ τῆς πλίνθου τῶν βάσεων δηλοῦν ὅτι ἐκεῖ προσηρμόζοντο θωράκια. Ἐξ ἑνὸς τμήματος τόξου ἐκ πλίνθων ποὺ εὑρέθη παρὰ τὸν στυλοβάτην τοῦ τριβήλου συνάγεται, ὅτι τοῦτο ἔφερε τόξα ἐπὶ τῶν κιόνων του. Τὸ τρίβηλον τοῦτο ἀσφαλῶς θὰ εἶναι ἀντίστοιχον ἑτέρου, διαμορφουμένου εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ δωματίου VIII, μέρος μόνον τοῦ ὁποίου (τὸ βόρειον) ἔχει μέχρι τοῦδε ἀποκαλυφθῆ (εἰκ. 2, λεπτομέρεια κατόψεως).

Ἐπὶ τοῦ πατώματος τοῦ VII εὑρέθη στρῶμα καταλοίπων πυρκαϊᾶς, πάχους 0.10 - 0.15 μ. Τὸ στρῶμα τοῦτο εἶχεν ἐπιδράσει δυσμενῶς καὶ εἶχεν ἀλλοιώσει τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσίν του ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ψηφιδωτοῦ ἐφαίνετο ὡς νὰ εἶχεν ἐπιχρισθῆ διὰ μαύρου χρώματος, ὥστε νὰ μὴ διακρίνωνται αἱ ψηφῖδες καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα.

Μετὰ ὅμως ἀπὸ πρόχειρον καθαρισμὸν κατέστη δυνατὴ ἡ φωτογράφησις καὶ ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωσις τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου. Τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ λιθίνων ψηφίδων, μεγαλυτέρων διαστάσεων τῶν συνήθων καὶ ἀκανονίστου σχήματος, κατὰ τὴν τεχνικὴν τοῦ opus sectile.

Εἰς τὸ μέσον ἓν τμῆμα, χωριζόμενον διὰ πλαισίου καὶ ἐπεστρωμένον ἐν μέρει διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, δεικνύει πιθανῶς τὴν θέσιν φορητῆς τραπέζης ἢ ἄλλου ἀγνώστου πρὸς τὸ παρὸν ἀντικειμένου.

Τὰ διακοσμητικὰ θέματα διακρίνονται σαφῶς εἰς δύο κατηγορίας. Εἰς τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ δαπέδου, τὸ δυτικόν, ἁπλοῦνται συμπλεκόμενοι κύκλοι. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν μία αὐστηρῶς γεωμετρικὴ σύνθεσις μὲ διασταυρουμένας καθέτως εὐθείας γραμμάς, περιλαμβάνει ἓξ μικρὰ καὶ δύο μεγαλύτερα τετράγωνα καὶ ἑπτὰ ὀρθογώνια παραλληλόγραμμα. Ἐντὸς τῶν μικρῶν τετραγώνων σχηματίζονται ὀκτάφυλλοι ἢ τετράφυλλοι ρόδακες, ἐντὸς τῶν δύο μεγάλων ἐγγράφονται τετράκτινοι κύκλοι καὶ ἐντὸς τῶν ὀρθογωνίων ρόμβοι. Καὶ αἱ δύο ὁμάδες περιβάλλονται ὑπὸ πλαισίου μὲ κυματοειδῆ βλαστὸν καὶ ἀνεμιζόμενα φύλλα κισσοῦ (εἰκ. 2).

Πλὴν τῶν πολυαρίθμων σπαραγμάτων τοιχογραφιῶν, ἡ συναρμολόγησις τῶν ὁποίων ἐλπίζεται ὅτι θὰ μᾶς προσφέρῃ πολύτιμα στοιχεῖα διὰ τὸν ζωγραφικὸν διάκοσμον τοῦ μνημείου, περισυνελέγησαν καὶ τὰ ἑξῆς:

1) Ἓν χαλκοῦν νόμισμα Θεοδοσίου τοῦ Α′ (379-395 μ.Χ.) ἐκ Κυζίκου.

2) Δύο ἁλύσεις ἐκ σιδήρου, μήκους 1.10 μ. περίπου, καὶ τμῆμα ἑτέρας, μήκους 0.45 μ. Αἱ ἀκέραιαι φέρουν εἰς τὸ ἓν ἄκρον δακτύλιον καὶ εἰς τὸ ἕτερον ἄγκιστρον ἀναρτύσεως, εἰς δὲ τὸ μέσον τοῦ μήκους των σταυρόν, ἀποτελούμενον ἐκ δύο ἐλασμάτων, μήκους 0.12 μ. Αἱ ἁλύσεις αὗται πιθανὸν ἀνῆκον εἰς πολυκάνδηλον, τὸ ὁποῖον θὰ ἐφώτιζε τὸ δωμάτιον (πίν. 29α).

3) Ἀρτόσχημον πήλινον φλασκίον μὲ μίαν λαβὴν ἐπὶ τῆς ἄνω κυρτῆς ἐπι-

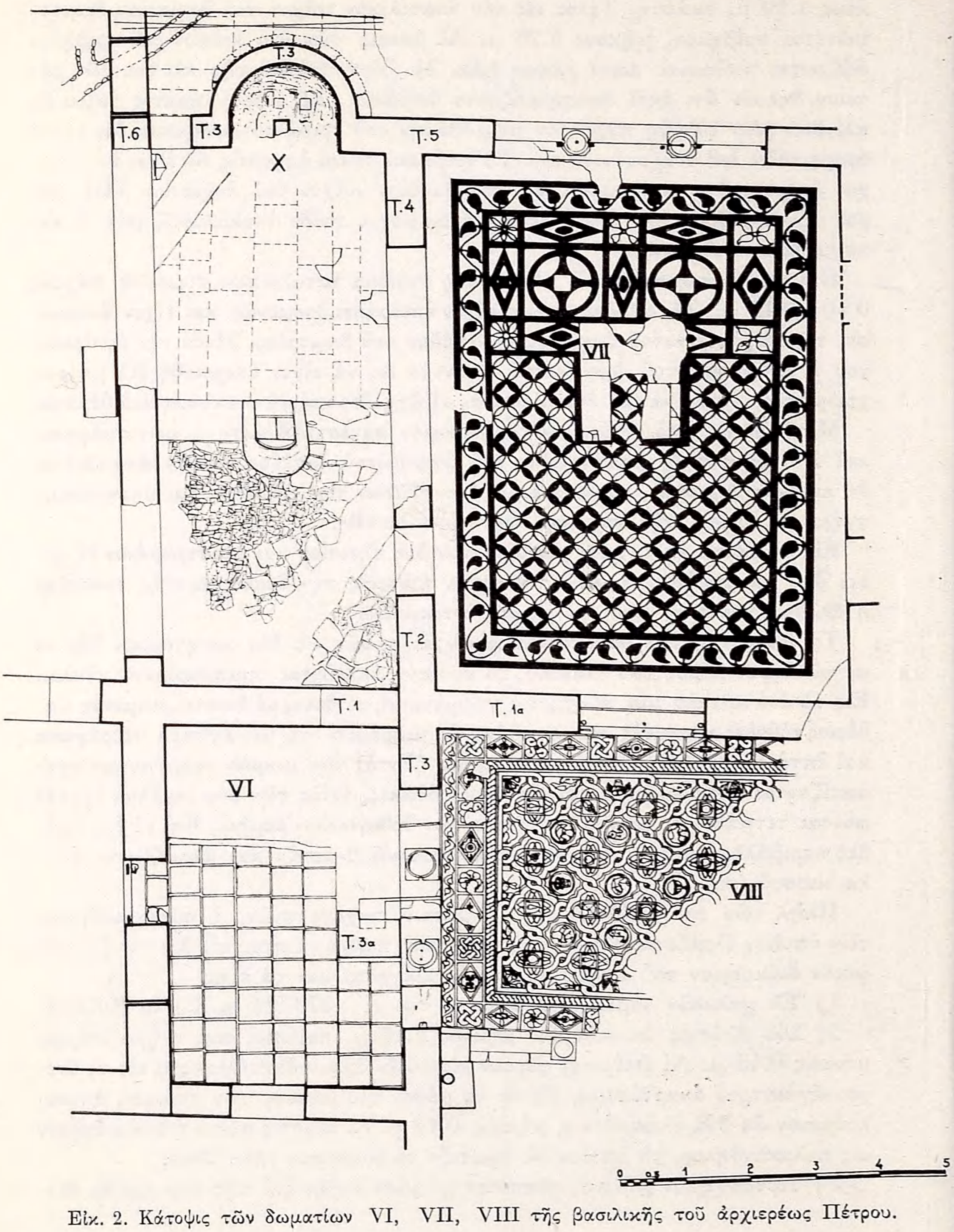

Εἰκ. 2. Κάτοψις τῶν δωματίων VI, VII, VIII τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου.

φανείας του καὶ ἓν στόμιον (ροὴν) διαπλατυνόμενον εἰς τὰ χείλη. Κατεσκευασμένον ἐκ μέλανος πηλοῦ, ἔχει διάμετρον 0.165 μ. Τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν κοσμοῦν δύο κύκλοι περὶ τὴν λαβήν (πίν. 29β).

4) Περίαπτον, σχεδὸν ἀκέραιον. Ἐλλείπουν δύο τμήματα ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ ἡμίσεος τῆς στεφάνης, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχῃ θιγῆ ἡ παράστασίς του. Εἶναι ἐκ πηλοῦ, ὁ ὁποῖος φέρει σημαντικὴν πρόσμειξιν ἀνθρακικοῦ ἀσβεστίου καὶ λεπτοκόκκου ἄμμου. Ἡ πρόσμειξις τοῦ ἀνθρακικοῦ ἀσβεστίου μὲ τὸν πηλὸν εἶναι μᾶλλον φυσική. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια παρουσιάζεται λεπτόκοκκος, λόγῳ εἰδικῆς κατεργασίας τοῦ πηλοῦ κατὰ τὴν κατασκευήν, ἐνῷ εἰς τὸν ἐσωτερικὸν τὸ πληρωτικὸν ὑλικὸν εἶναι χονδρόκοκκον. Μετὰ τὴν ἀποτύπωσιν τῆς παραστάσεως, περὶ τῆς ὁποίας θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω, τὸ περίαπτον ὑπέστη θερμικὴν κατεργασίαν εἰς χαμηλὴν θερμοκρασίαν. Τοῦτο εἰκάζεται ἐκ τῆς διαφόρου ἀποχρώσεως τῆς ἐπιφανείας κατὰ τόπους. Ὁ πηλός, παρ' ὅλον ὅτι δὲν ἀποβάφει, εἶναι εὔθραυστος (πίν. 29δ).

Τὸ περίαπτον εἶναι εἷς, σχεδὸν πλήρης, δίσκος μὲ μεγίστην διάμετρον 0.048 μ. καὶ πάχος 0.012 μ. Ἡ ὀπισθία πλευρά του εἶναι ἀδιακόσμητος καὶ κυρτή. Εἰς τὸν περιβαλλόμενον ὑπὸ δύο κύκλων κάμπον, διαμέτρου 0.034 μ., εἰκονίζεται ἡ ἑξῆς παράστασις: εἰς τὸ δεξιὸν ἥμισυ ἀνδρικὴ μορφὴ καθημένη ἐπὶ ὄνου — ἂν κρίνῃ κανεὶς ἐκ τῶν μακρῶν ὤτων του —, ὁ ὁποῖος βαδίζει πρὸς τὰ ἀριστερά. Τὸ βάδισμα τοῦ ὄνου εἶναι ζωηρόν, ὡς δεικνύει τό «δρασκέλισμά» του καὶ ἡ ὑπερύψωσις καὶ λίαν ἔντονος κάμψις τοῦ δεξιοῦ προσθίου ποδός. Διακρίνονται σαφῶς, τὸ ἄνοιγμα τοῦ στόματός του, ὁ ρώθων, ὁ χαλινός, τὰ δύο μακρὰ ὦτα ὑψούμενα παραλλήλως καὶ κατακορύφως καὶ ἡ μακρὰ οὐρὰ εἰς ἡμικύκλιον πρὸς τὰ κάτω.

Τὸ σῶμα τοῦ ἱππέως εἶναι ὁρατὸν μόνον κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευράν του καὶ ἡ κεφαλὴ κατὰ κρόταφον. Φέρει ἀχειρίδωτον χιτῶνα, τοῦ ὁποίου διαγράφονται ἐντόνως τρεῖς πτυχώσεις εἰς τὴν ἀριστερὰν ὁρατὴν πλευράν. Τὸ πρόσωπον, νεανικόν, ἀγένειον, στέφεται ὑπὸ βραχείας κόμης, ἡ ὁποία ἀφήνει τελείως ἐλεύθερον τὸν λαιμόν. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, κρόταφος, ὀφθαλμός, μύτη, στόμα, σιαγὼν καὶ ἡ καμπυλωτὴ παρειὰ ἐνθυμίζουν τὰς μορφὰς τῶν αὐτοκρατόρων ἐπὶ τῶν νομισμάτων. Τὴν κεφαλὴν περιβάλλει σταυροφόρος φωτοστέφανος, τοῦ ὁποίου εἶναι ὁραταὶ αἱ τρεῖς κεραῖαι. Ἑπομένως, ἡ εἰκονιζομένη μορφὴ εἶναι ὁ Χριστός. Ἡ ἀριστερὰ χεὶρ ὑψοῦται εἰς τὴν κίνησιν τῆς εὐλογίας. Ἐκ τῆς χειρὸς ὑψοῦνται δύο γραμμαί, ὡς κλειστὴ σφενδόνη (διχάλα). Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ ἂν πρόκειται περὶ ἀντικειμένου τινός, τὸ ὁποῖον κρατεῖ διὰ τῆς χειρός του ὁ Χριστός, ἢ ἂν πρόκειται διὰ δύο δάκτυλα, τὰ ὁποῖα ἀπὸ ἀδεξιότητα τοῦ κατασκευαστοῦ ἐπεμηκύνθησαν ὑπερβολικά. Ἡ δεξιὰ χεὶρ τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι ὁρατή, φαίνεται ὅμως ὅτι κρατεῖ ἀνισοσκελῆ σταυρόν, ὁ ὁποῖος προβάλλει ἀπὸ τῆς πλάτης του. Ἀπὸ τοῦ ἰδίου

σημείου προβάλλει ἐπίσης, κάτωθεν τοῦ σταυροῦ, ἓν εἶδος καμπύλης ποιμενικῆς ῥάβδου.

Ἀριστερά, πρὸ τῆς κεφαλῆς τοῦ ὄνου, ἵσταται ἑτέρα μορφὴ μὲ μακρὸν ποδῆρες ἱμάτιον, μὲ πολλὰς πτυχώσεις ἐπὶ τοῦ στήθους καὶ εἰς τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ σώματος. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἔχουν ἀποσβεσθῆ. Διακρίνεται ὅμως σαφῶς τὸ στρογγυλούμενον βραχὺ γένειον. Δασεῖα κόμη περιβάλλει τὸ πρόσωπον μέχρι περίπου τοῦ ὕψους τοῦ στόματος. Ἡ μορφὴ αὕτη, ἡ ὁποία φέρει ἐπίσης φωτοστέφανον ἀλλ' ἁπλοῦν, ἵσταται κατ' ἐνώπιον, στρέφει ὅμως τὴν κεφαλὴν κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸν ἐρχόμενον ἔφιππον Χριστόν. Διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς κρατεῖ ὑψηλὸν σταυρόν, μὲ κεραίας λεπτοτέρας τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ. Ὑπὲρ τὸν φωτοστέφανον, πρὸς τὰ δεξιὰ ὑπάρχει ἡμισέληνος. Μία ἐλαφρῶς καμπυλουμένη πρὸς τὰ κάτω γραμμὴ ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ ὄνου καὶ τῆς ὀρθῆς μορφῆς ὑποδηλοῖ τὸ ἔδαφος.

Αἱ μορφαὶ ἔχουν πλαστικότητα καὶ εὐκαμψίαν, ἐνῷ ἡ ὅλη σύνθεσις παρουσιάζει ζωηρὰν κίνησιν.

Ἡ περιγραφεῖσα παράστασις, λόγῳ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ ὄνου, τῶν σταυρῶν τοὺς ὁποίους φέρουν ἀμφότεραι αἱ μορφαὶ καὶ τῆς ζωηρᾶς κινήσεως τοῦ ζῴου, δύναται νὰ ἑρμηνευθῆ ὡς συνεπτυγμένη ἀπεικόνισις τῆς Εἰσόδου εἰς Ἱεροσόλυμα. Ὁ πρὸ τοῦ Χριστοῦ ἱστάμενος θὰ εἶναι εἷς τῶν μαθητῶν αὐτοῦ καὶ πιθανώτατα ὁ Πέτρος, ἂν κρίνῃ κανεὶς ἀπὸ τὸν φωτοστέφανον, τὴν κόμην καὶ τὸ βραχὺ γένειον. Τὸ περιγραφὲν περίαπτον, ἐκ τῆς διατάξεως τῆς παραστάσεως καὶ τῆς ὅλης τεχνοτροπίας του θὰ ἠδύνατο νὰ χρονολογηθῆ εἰς τὴν μέσην παλαιοχριστιανικὴν περίοδον, ἤτοι τὸν Δ' αἰῶνα.

β) Χῶρος Χ

Εἰς τὸν χῶρον Χ, βορείως τοῦ δωματίου VII, τὸν γνωστὸν μέχρι τοῦδε ὡς «ἐργαστήριον τοῦ κλιβάνου» (τήξεως δηλαδὴ ὑαλομάζης διὰ τὴν κατασκευὴν ψηφίδων) ἐγένετο λεπτομερὴς ἔρευνα τοῦ δαπέδου. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρεύνης ταύτης εἶναι λίαν σημαντικά (εἰκ. 1 καὶ 2).

Διεπιστώθη ὅτι τὸ πάτωμα τῆς ἡμικυκλικῆς, σχεδὸν πεταλοειδοῦς, ἀψῖδος τοῦ Χ ἦτο ἐπεστρωμένον διὰ πλακῶν, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μαρμαρίνων. Τὸ ὑπόστρωμα τῆς πλακοστρώσεως εἶναι ἐκ κορασανίου, πάχους 0.04-0.05 μ. Ἐκ τῶν ἀποτυπώσεων τῶν σχημάτων τῶν πλακῶν ἐπὶ τοῦ ὑποστρώματος ἐξάγεται, ὅτι τὸ πάχος τούτων ἦτο 0.03 μ. περίπου.

Ἐξ ἑνὸς τεμαχίου μαρμαρίνης ζεύξεως, τὸ ὁποῖον εὑρέθη ἐμπεπηγμένον καθέτως ἐπὶ τοῦ κορασανίου τοῦ ὑποστρώματος, συνάγεται ὅτι αἱ μαρμάριναι πλάκες δὲν ἐφήπτοντο, ἀλλ' ἐμεσολάβει μεταξὺ αὐτῶν ζεῦξις. Εἶναι πιθανὸν νὰ ἐσχηματίζοντο καὶ σχέδια ἐπὶ τῆς πλακοστρώσεως.

Ὁ χῶρος τῆς ἀψῖδος πληροῦται ἰσχυρᾶς κατασκευῆς ἐκ πηλίνων πλακῶν καὶ ἀσβεστοκονίας. Αἱ διαστάσεις τῶν πλακῶν εἶναι: 0.27 × 0.17 - 0.19 ×

0.035 - 0.04 μ. Ἡ ἰσχυρὰ κατασκευὴ δὲν συνεχίζεται δυτικῶς τῆς διαμέτρου τῆς ἀψῖδος. Εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ χώρου τῆς ἀψῖδος σχηματίζεται τετράγωνον κενόν, διαστάσεων πλευρῶν 0.25 × 0.25 μ. Αἱ πλευραί του εἶναι κατεσκευασμέναι διὰ πηλίνων πλακῶν, τῶν ἰδίων ὡς ἀνωτέρω διαστάσεων, καὶ συνδετικοῦ μείγματος μεταξὺ αὐτῶν, πάχους 0.025 μ. Αἱ παρειαὶ τοῦ τετραγώνου ὀρύγματος ἦσαν ἐπενδεδυμέναι δι' ὀρθομαρμαρώσεως. Οὕτω αἱ διαστάσεις αὐτοῦ ἐσμικρύνοντο εἰς 0.19 × 0.21 - 0.22 μ. (εἰκ. 2, πίν. 30α). Εἰς τὸν πυθμένα του καὶ εἰς βάθος 0.35 μ. ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τῆς πλακοστρώσεως τῆς ἀψῖδος, ὑπάρχει μαρμαρίνη πλάξ.

Ἐκ τῆς θέσεως καὶ ἐκ τῆς ὅλης κατασκευῆς τοῦ ὀρύγματος τούτου καθίσταται σαφὲς ὅτι πρόκειται περὶ ἐγκαινίου.

Εἰς ἀπόστασιν 0.20 μ. δυτικῶς τοῦ ὀρύγματος καὶ εἰς τὸ αὐτὸ βάθος μὲ τὸ τοῦ πυθμένος αὐτοῦ, εὑρέθη ὀστέινον πλακίδιον μὲ ἀνάγλυπτον μορφὴν ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς (πίν. 29γ). Τὸ πλακίδιον τοῦτο διατηρεῖ τὴν φυσικὴν κυρτότητα τοῦ ὀστοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐλήφθη. Φέρει κατακορύφους ρωγμάς, αἱ ὁποῖαι ἀκολουθοῦν τὴν φορὰν τῶν ἰνῶν τοῦ κυψελοειδοῦς ἱστοῦ του.

Εἰς τὴν κοίλην πλευράν του παρουσιάζει σημεῖα ἀπολεπίσεως καὶ ἔναρξιν κονιορτοποιήσεως. Εἰς τὴν κυρτὴν πλευράν του εἰκονίζεται μορφὴ ἁγίου μετὰ φωτοστεφάνου, εἰς τὸν τύπον τοῦ διακόνου. Ὁ ἅγιος ἵσταται κατ' ἐνώπιον πατῶν σταθερῶς καὶ ἐπὶ τῶν δύο ποδῶν. Φέρει ποδῆρες, χειριδωτὸν στιχάριον καὶ ἐπ' αὐτοῦ τὸ ὀράριον, τὸ ὁποῖον διακλαδοῦται ἐπὶ τῶν ὤμων του. Εἰς τὸ ἄκρον τῆς ταινίας τοῦ ὀραρίου, ἡ ὁποία καταπίπτει ἀπὸ τῆς ὀσφύος πρὸς τὰ κάτω, εἶναι χαραγμένον τὸ γράμμα Η. Εἰς τοὺς καρποὺς τῶν χειρῶν φέρει ἐπιμάνικα.

Διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς κρατεῖ θυμιατήριον, διὰ τῆς ἀριστερᾶς πρὸ τοῦ στήθους κλειστὸν Εὐαγγέλιον, εἰς τὸ ἐξώφυλλον τοῦ ὁποίου ἔχουν χαραχθῆ γραμμαὶ καὶ σταυρός, μὲ πεπλατυσμένα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν. Ἡ κόμη του εἶναι βραχεῖα, ἐστρογγυλευμένη. Ὀλίγαι χαραγαὶ εἰς τὰς παρειὰς δηλοῦν προφανῶς γένειον, τὸ ὁποῖον πάντως ἀφήνει ἀκάλυπτον τὴν σιαγόνα. Τὸ στρογγύλον πρόσωπον, αἱ πεπλατυσμέναι διαστάσεις του, οἱ ἔντονοι ὀφθαλμοὶ χωρὶς νὰ διακρίνεται ἡ κόρη, ἡ ἔλλειψις τοῦ λαιμοῦ καὶ ἡ ἐν γένει ἐργασία τῆς μορφῆς συσχετίζει τὸ πλακίδιον τοῦτο πρὸς ὡρισμένα ὑπατικὰ δίπτυχα τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ Ε' μ.Χ. αἰ., ὡς καὶ πρὸς ἀνάλογα ὀστέινα ἀνάγλυφα, αἰγυπτιακῆς προελεύσεως, ἐπαρχιακῶν ἐργαστηρίων τοῦ Ε' - Ϛ' μ.Χ. αἰ. Διαστάσεις πλακιδίου: ὕψος 0.09, μῆκος 0.046 καὶ πάχος 0.007 μ.

Πέρα τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων καὶ ἡ ἔρευνα τοῦ γνωστοῦ μέχρι σήμερον «κλιβάνου» ἦτο λίαν διαφωτιστική. Οὗτος εὑρίσκεται εἰς τὸ μέσον καὶ εἰς τὸν ἄξονα τοῦ χώρου Χ καὶ σχηματίζει ἐν κατόψει βαθεῖαν κόγχην, τὸ ἀνοικτὸν μέρος τῆς ὁποίας ἀντικρύζει τὴν ἀψῖδα τοῦ χώρου, ἡ ὁποία περιεγράφη ἤδη. Ὁ «κλίβανος» εἶναι κατεσκευασμένος ἀπὸ ὀπτὰς πλίνθους, αἱ ὁποῖαι ὅμως,

δὲν εἶναι ἀκέραιαι, ἀλλὰ τεθραυσμέναι κατὰ μέσον πλάτος 0.16 - 0.19 μ., ὅσον δηλαδὴ εἶναι καὶ τὸ πλάτος τῶν τοιχωμάτων του. Τὸ πάχος τῶν πλίνθων ποικίλλει ἀπὸ 0.03 - 0.035 μ. Ἀλλὰ καὶ ἡ ποιότης καὶ τὸ χρῶμα τῶν πλίνθων δὲν εἶναι τὸ αὐτό. Ἀκέραιαι ὁπωσδήποτε πλίνθοι ὑπάρχουν εἰς τὸ πάτωμα. Αἱ διαστάσεις των εἶναι 0.345 - 0.35 × 0.26 - 0.275 μ. Αἱ πλίνθοι συνδέονται δι' ἀσβεστοκονίας, πάχους 0.015 - 0.025 μ. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κατασκευῆς ταύτης ἔφερε λεπτὸν ἐπίχρισμα, πάχους ἀνίσου, 0.005 - 0.01 μ.· ὅμοιον ἐπίχρισμα ἀλλ' ἐκ κορασανίου σῴζεται καὶ εἰς τὴν βάσιν τῆς ἀνατολικῆς προσόψεως. Τὸ πάτωμα δὲν εἶναι ἐπίπεδον, ἀλλὰ κλιμακοῦται πρὸς τὸ βάθος εἰς τρία ἐπίπεδα, ἕκαστον τῶν ὁποίων εἶναι χαμηλότερον τοῦ πρώτου κατὰ 0.04 μ. Αἱ δύο πρῶται βαθμίδες εἶναι ἀπὸ πηλίνας πλάκας, ἡ δὲ τρίτη ἀπὸ λιθίνην, φαιοῦ χρώματος. Οὕτω, ἡ πρώτη βαθμὶς φαίνεται ὡς ὑποπόδιον. Εἰς ἕτερον ὑποπόδιον-βαθμίδα ἀνῆκε, πιθανῶς, καὶ ἄλλη λιθίνη πλάξ, ἡ ὁποία εὑρίσκεται κατὰ 0.10 μ. χαμηλότερον, πρὸ τῆς προηγουμένης. Τὸ πλάτος, ἐσωτερικῶς, τῆς περιγραφείσης κόγχης εἶναι 0.60 μ., τὸ δὲ βάθος της 0.79 μ. Αὕτη δὲν εὑρίσκετο ἀνεξάρτητος, ἀλλ' ἦτο ἐνσωματωμένη εἰς τοῖχον πλάτους 0.64 μ., τὰ λείψανα τοῦ ὁποίου εὑρέθησαν τώρα διὰ τῆς λεπτομεροῦς ἐρεύνης. Ὁ τοῖχος οὗτος ἐκ κοινῆς τοιχοποιίας, χωρίζει τὸν χῶρον Χ εἰς δύο ἴσα μέρη, τὸ ἀνατολικὸν καὶ δυτικόν, τὸ μῆκος ἑκάστου τῶν ὁποίων εἶναι 4.20 μ. Ὁ τοῖχος δὲν συνδέεται ὀργανικῶς μὲ τοὺς δύο πλαγίους τοίχους (βόρειον καὶ νότιον) τοῦ Χ.

Τὰ πατώματα τῶν δύο μερῶν τοῦ Χ ἦσαν τελείως διάφορα. Τὸ ἀνατολικὸν ἦτο ἐπεστρωμένον διὰ κανονικῶν ὀρθογωνίων παραλληλογράμμων πλακῶν φαιῶν ἢ ὑπολεύκων, μαρμαρίνων ἢ σχιστολιθικῶν, τοποθετημένων κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ μήκους τοῦ χώρου. Τὸ δυτικόν, ἀντιθέτως, ἦτο ἐπεστρωμένον διὰ πλακιδίων παντοειδοῦς ὑλικοῦ, ποικίλων διαστάσεων καὶ σχημάτων, χωρὶς συνοχὴν καὶ τάξιν εἰς δευτέραν χρῆσιν (ζεύξεις, πλάκες ὀρθομαρμαρώσεως κ.ἄ.). Κάποια τάξις καὶ ὁπωσδήποτε περισσότερον συγκεκριμένα σχήματα πλακῶν παρατηροῦνται εἰς μικρὸν τμῆμα τοῦ πατώματος, σῳζόμενον εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ χώρου Χ (εἰκ. 2, πίν. 30β).

Τομὴ διερευνητικὴ (πλάτους 0.65 μ. καὶ μήκους 2.20 μ.) ἐγένετο εἰς τὴν λωρίδα, ὅπου ἦτο θεμελιωμένος ὁ τοῖχος τῆς προσόψεως τῆς κατεδαφισθείσης οἰκίας Ζορμπᾶ. Εἰς βάθος 1.25 μ. εὑρέθη παρθένον στρῶμα. Μέχρι βάθους 0.75 μ. ἀπὸ τοῦ πατώματος εὑρέθησαν ὄστρακα καὶ χονδρόκοκκος ἄμμος. Ἀπὸ τοῦ βάθους τούτου ἕως τοῦ 1.25 μ. τὰ χώματα εἶναι τελείως καθαρά. Ἴχνη παλαιοτέρας τοιχοποιίας δὲν παρετηρήθησαν.

Συμφώνως πρὸς τὰ νέα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἔδωσεν ἡ ἀνωτέρω λεπτομερὴς ἔρευνα, ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ χώρου Χ ὡς ἐργαστηρίου τήξεως ὑαλομάζης διὰ τὴν κατασκευὴν ψηφίδων εἶναι σκόπιμον νὰ ἐπανεξετασθῇ.

Ἡ διαρρύθμισις τοῦ χώρου τούτου, ἡ θέσις του καὶ ἡ ὅλη κατασκευή του,

ἔτι δὲ ἡ ἀποκάλυψις τοῦ ἐγκαινίου εἰς τὴν ἀψῖδα, ὁδηγοῦν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ χῶρος X ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ κάποιαν ἱεροτελεστίαν, ὁ δὲ μέχρι τοῦδε ὀνομαζόμενος «κλίβανος» θὰ ἦτο ἀσφαλῶς εἶδος θρόνου ἑνὸς προσώπου, τὸ ὁποῖον ἀνῆκεν εἰς τὴν ἱερατικὴν τάξιν.

2. ΤΟΜΕΥΣ Θ (ΤΜ-Θ). Εἰς τὸν τομέα Θ (ΤΜ-8), δηλαδὴ τὸ νότιον κλῖτος τῆς βασιλικῆς, ἡ ἔρευνα συνεχίσθη εἰς μῆκος 7.30 μ. εἰσέτι πρὸς Ἀνατολὰς ἀπὸ τοῦ σημείου ποὺ εἶχε διακοπῆ πέρυσι[1] καὶ οὕτω τὸ ἀνασκαφὲν μέχρι τοῦδε μέρος τοῦ κλίτους ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ του τοίχου ἔχει μῆκος εἰς μὲν τὴν βορείαν μακρὰν πλευρὰν 7.14 μ., εἰς δὲ τὴν νοτίαν 17.50 μ. (εἰκ. 1 καὶ 3). Συγκεκριμένως ἠρευνήθησαν οἱ ὑποτομεῖς ΥΠ-ΘΙΙ καὶ ΥΠ-

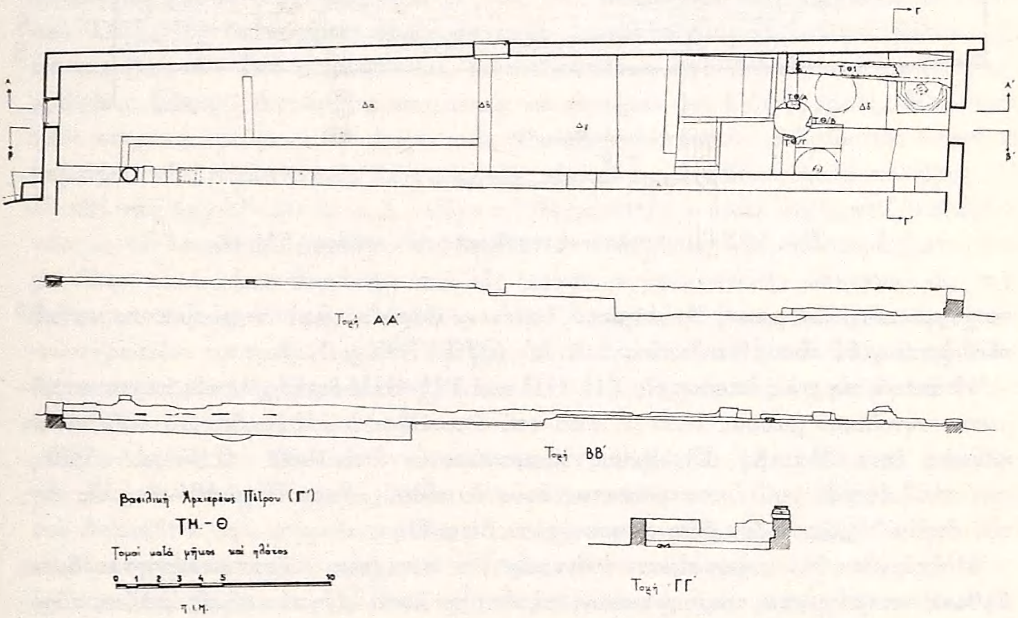

Εἰκ. 3. Κάτοψις καὶ τομαὶ τοῦ ἀνασκαφέντος ΤΜ-Θ εἰς τὸ νότιον κλῖτος.

ΘΙΙΙ, ὡς καὶ ἡ στενὴ λωρὶς μεταξὺ τῶν τοίχων ΤΘ1 καὶ τοῦ νοτίου τῆς βασιλικῆς εἰς τὸν ὑποτομέα ΥΠ-ΘΙ. Εἰς τὴν θέσιν ταύτην ἀπεκαλύφθη τὸ πλαίσιον τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ διαχώρου 4 τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου Δδ. Τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἁπλοῦν μαίανδρον καὶ πλαγιάζοντα ὀρθογώνια παραλληλεπίπεδα. Ἐπίσης διεπιστώθη ἡ ὕπαρξις ἑτέρου τοίχου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔχει θεμελιωθῆ ὁ νότιος τοῖχος τῆς βασιλικῆς. Εἰς τὸν παλαιότερον τοῦτον τοῖχον ὑπῆρχε θύρα, ἀνοίγματος 1.53 μ. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὅτι τὸ ψηφιδω-

1. ΠΑΕ 1973, σ. 31, εἰκ. 1.

τόν, τὸ ἀντιστοιχοῦν εἰς τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας, διακόπτεται κατ' εὐθεῖαν γραμμήν, προφανῶς ἐκ τοῦ μονολίθου κατωφλίου. Ὅτε ἐκτίσθη ὁ τοῖχος ΤΘ1, ὁ ὁποῖος κατέστρεψε μέρος τοῦ ψηφιδωτοῦ Δδ, ἡ θύρα ἠχρηστεύθη. Ἀργότερον, κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ νοτίου τοίχου τῆς βασιλικῆς ἀφηρέθη καὶ τὸ μαρμάρινον, πιθανῶς, κατώφλιον.

Εἰς τὸν χῶρον τῆς στενῆς, ὡς ἄνω, λωρίδος περισυνελέγησαν σπαράγματα

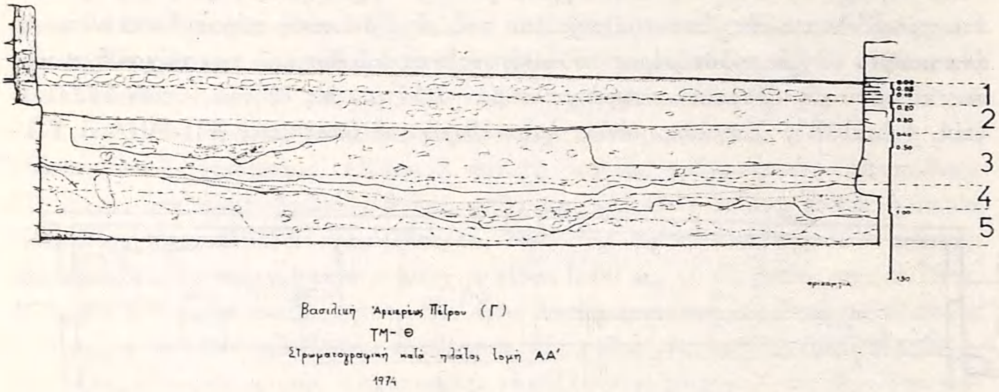

Εἰκ. 4. Στρωματολογικὴ σχεδίασις τοῦ τομέως ΤΜ-Θ.

τοιχογραφιῶν, ὄστρακα, θραύσματα ὑαλίνων σκευῶν καὶ νομίσματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἓν εἶναι Θεοδοσίου τοῦ Α' (379 - 395 μ.Χ.).

Ἡ σκαφὴ εἰς τοὺς ὑποτομεῖς ΥΠ-ΘΙΙ καὶ ΥΠ-ΘΙΙΙ διεξήχθη εἰς πέντε στρώματα, συνολικοῦ βάθους 1.25 μ. ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ νοτίου κλίτους (πίν. 31α - β). Εἰς βάθος κυμαινόμενον ἀπὸ 0.82 - 0.94 μ. εὑρέθησαν τὰ λείψανα τοῦ ὑποστρώματος ἑνὸς δαπέδου, χαρακτηρισθέντος ὡς Δγ, τοῦ ὁποίου ὅμως οὐδὲν ἕτερον στοιχεῖον διεσώθη.

Ἡ ἐπίχωσις δὲν παρουσίασεν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, περισυνελέγησαν ὅμως ἄφθονα σπαράγματα τοιχογραφιῶν, τὰ ὁποῖα κατὰ μεγαλυτέρας μάζας εὑρέθησαν κατὰ μῆκος τοῦ νοτίου τοίχου. Αἱ τοιχογραφίαι ἀνῆκον εἰς τὸ κτήριον τὸ ὁποῖον προϋπῆρξε τῆς βασιλικῆς. Τὸ κτήριον τοῦτο, τὸ ὁποῖον εἶναι μεταγενέστερον τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου Δδ, ἔχει δύο οἰκοδομικὰς περιόδους. Εἰς τὴν πρώτην ἀνήκουν οἱ τοῖχοι ΤΘ2, ΤΘ3 καὶ ΤΘ4, εἰς τὴν δευτέραν ὁ ΤΘ1. Οἱ ΤΘ3 καὶ ΤΘ4 σήμερον εὑρίσκονται κάτωθεν τοῦ νοτίου τοίχου τῆς βασιλικῆς. Εἰς τὸν ΤΘ4 ἠνοίγετο καὶ ἡ θύρα, περὶ τῆς ὁποίας ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω. Ὁ ΤΘ2 ἀρχικῶς δὲν ἦτο τόσον βραχὺς ὅσον εἶναι σήμερον, ἀλλὰ συνεχίζετο πρὸς Βορρᾶν. Κατὰ τὴν δευτέραν ὅμως περίοδον, ὅτε κατεσκευάσθη καὶ ὁ ΤΘ1, κατηδαφίσθη καὶ τὰ λείψανά του ἐκαλύφθησαν διὰ στενῆς λωρίδος ψηφιδωτοῦ (διάχωρον 6). Τὸ ἀπομεῖναν τμῆμα τοῦ ΤΘ2 ἡνώθη μὲ τὸν ΤΘ1 καὶ ἀμφότεροι ἀπετέλεσαν μέρος τοῦ κτηρίου κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον αὐ-

τοῦ (εἰκ. 1). Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ ΤΘ1.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μέχρι τοῦδε εὑρεθέντων στοιχείων εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθοῦν αἱ ἑξῆς οἰκοδομικαὶ περίοδοι: πρώτη καὶ δευτέρα εἰς τὰς ὁποίας ἀνήκουν οἱ τοῖχοι ΤΘ/Α, ΤΘ/Β καὶ ΤΘ/Γ, τὰ λείψανα τῶν ὁποίων εὑρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον Δδ. Τρίτη, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν οἱ τοῖχοι ΤΘ2, εἰς τὴν ἀρχικήν του μορφήν, ὁ ΤΘ3 καὶ ὁ ΤΘ4. Τετάρτη, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει ὁ ΤΘ2 μετὰ τὴν μετασκευήν του, τὸ διάχωρον 6 τοῦ ψηφιδωτοῦ Δδ καὶ ὁ τοῖχος ΤΘ1. Πέμπτη, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει ἡ βασιλικὴ εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῆς κατασκευὴν (εἰκ. 1).

Ἀπὸ τὰς τοιχογραφίας τῶν πρὸ τῆς βασιλικῆς κτηρίων, σῴζονται ἐλάχιστα τμήματα, ὕψους 0.18 ἕως 0.20 μ., εἰς τὰς ἐπιφανείας τῶν τοίχων ΤΘ1, ΤΘ2 καὶ ΤΘ3. Ὁ διάκοσμος εἶναι συνεχὴς κιονοστοιχία, αἱ ἰωνικαὶ βάσεις τῆς ὁποίας βαίνουν ἐπὶ στυλοβάτου, ἀποτελουμένου ἀπὸ διπλᾶς καὶ τριπλᾶς ἐγχρώμους ζώνας. Δυνάμεθα ἑπομένως νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τῶν κτηρίων τούτων θὰ ἀνῆκεν εἰς τὸν ἀρχιτεκτονικὸν ρυθμὸν τῆς δευτέρας περιόδου τῆς πομπηιανῆς ζωγραφικῆς, ὡς οὗτος ἀνεβίωσε κατὰ τὸ τέλος τοῦ Γ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ' μ.Χ. αἰῶνος. Μεταξὺ τῶν κιόνων ἐσχηματίζοντο ὀρθογώνια, τὰ ὁποῖα ἐκοσμοῦντο, ὡς δεικνύουν συναρμολογηθέντα σπαράγματα, ἀπὸ μεγάλην ποικιλίαν θεμάτων καὶ εἰς μεγάλην χρωματικὴν κλίμακα, ὡς π.χ. ἄνθη, καρποί, φυλλοφόροι κλάδοι, πτηνά, γραμμικὰ κυματοειδῆ, ἀπομιμήσεις πολυχρώμων μαρμάρων κλπ. Τὰ χρώματα ἦσαν φωτεινὰ καὶ ζωηρά, ἐρυθρόν, πράσινον, λευκόν, πορτοκαλόχρουν κ.ἄ., συμπληρούμενα ἁρμονικῶς διὰ τῶν ἐνδιαμέσων τόνων (πίν. 31γ).

Εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου ἐκτείνεται τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον Δδ. Ὑπενθυμίζεται ὅτι τοῦτο εὑρίσκεται εἰς βάθος 1.25 μ. ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς [1]. Καὶ τὰ νέα τμήματα τοῦ ψηφιδωτοῦ Δδ, ὡς καὶ τὰ πέρυσινὰ ποκαλυφθέντα, ἀποτελοῦνται ἀπὸ διάχωρα (17 ἐν ὅλῳ), περιβαλλόμενα ὑπὸ πλαισίων ποικίλων θεμάτων καὶ πληροῦνται μὲ γεωμετρικὰ σχέδια εἰς πλουσίαν κλίμακα μορφῶν, εἰς ἁρμονικὴν σύνθεσιν χρωμάτων καὶ εἰς ἀρίστην ἐκτέλεσιν. Ἡ παρεχομένη σχεδιαστικὴ ἀποτύπωσις τῶν μέχρι τοῦδε ἀποκαλυφθέντων ψηφιδωτῶν Δδ, δίδει εἰκόνα τῆς διατάξεως τῶν διαχώρων καὶ τοῦ πλούτου τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων (παρένθ. πίν. Β' καὶ πίν. 32 - 33).

ΠΑΥΛΟΣ ΗΡ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

---

1. ΠΑΕ 1973, σ. 31.

5. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Παρένθ. πίν. Γ', Δ' καὶ πίν. 34 - 50)

Συνεχίσθησαν κατὰ τὸ ἔτος 1974 αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ αἱ ἔρευναι τῆς ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως ὑπὸ τοῦ ὑπογράφοντος, βοηθουμένου ὑπὸ τῆς ἀρχαιολόγου ἐπιστημονικῆς βοηθοῦ δ. Ἑλένης Τρακοσοπούλου ὡς καὶ τῆς τελειοφοίτου τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Σχολῆς τοῦ Ε.Μ.Π. δ. Ἀναστασίας Δ. Λαζαρίδου, ἥτις καὶ ἐξεπόνησε τὰ σχέδια τῶν ἀνασκαφῶν. Ἀξιόλογος ἦτο ἐπίσης ἡ βοήθεια, ἣν προσέφεραν εἰς τὴν ἐν γένει ἐποπτείαν τῶν ἐργασιῶν ὁ τεχνίτης - συντηρητὴς τοῦ Μουσείου Καβάλας κ. Ἀριστείδης Γανίτης καὶ ὁ φύλαξ ἀρχαιοτήτων Ἀμφιπόλεως κ. Ἀλέξανδρος Κοχλιαρίδης[1]. Οἱ ἐργασίαι, αἵτινες διήρκεσαν ἀπὸ 9 Ὀκτωβρίου ἕως 3 Δεκεμβρίου, ἐχρηματοδοτήθησαν κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν διὰ ποσοῦ τριακοσίων τεσσαράκοντα χιλιάδων δραχμῶν. Διὰ τὴν ἐκσκαφήν, φόρτωσιν καὶ ἀποκομιδὴν τῶν μεγάλων στρωμάτων τῶν ἐπιχώσεων, ἐχρησιμοποιήθη μηχανικὸς ἐκσκαφεὺς καὶ ἀνατρεπόμενον αὐτοκίνητον.

Αἱ ἔρευναι κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο περιωρίσθησαν εἰς τοὺς δύο, μεγίστου ἐνδιαφέροντος, τομεῖς τοῦ παρελθόντος ἔτους[2], ἤτοι: α) εἰς τὸ τεῖχος τοῦ βορειοτέρου τμήματος τῆς πόλεως καὶ β) ἐκτὸς αὐτῆς εἰς τὸν ὑπερμεγέθη τύμβον τῆς θέσεως «Καστάς», ἐγγὺς τοῦ λόφου ὕψ. 133 μ., εἶχον δὲ σημαντικὰ ἀποτελέσματα.

ΤΟΜΕΥΣ α

Εἰς τὴν βορειοτέραν περιοχὴν τῆς πόλεως συνεχίσθη ἡ ἔρευνα κατὰ μῆκος τοῦ τείχους, τόσον κατὰ τὴν ἐξωτερικήν, ὅσον καὶ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτοῦ πλευρὰν διὰ τῆς διαπλατύνσεως τῶν τάφρων καὶ τῆς ἀποκαλύψεως μεγάλων τμημάτων. Οὕτω τὸ ἀνασκαφὲν μέχρι τοῦδε τμῆμα τείχους ἔχει ὁλικὸν μῆκος 151 μ. (παρένθ. πίν. Γ', πίν. 34α - β), ἀποτελεῖ δὲ μνημειακὸν καὶ λίαν ἐντυπωσιακὸν σύνολον (παρένθ. πίν. Δ'). Τὰ συνοπτικὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν ἦσαν τὰ ἀκόλουθα:

---

1. Εἰς τοὺς ἄνω συνεργάτας μου ὡς καὶ εἰς τοὺς ἐργάτας τῶν ἀνασκαφῶν, ἐκφράζω τὰς εὐχαριστίας μου καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης, διότι διὰ τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ ζήλου αὐτῶν συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῆς τόσον δυσκόλου, λόγῳ τῶν μεγάλων ἐπιχώσεων καὶ κατολισθήσεων, ἀνασκαφῆς.

2. Ἔργον 1973, σ. 39 κἑ. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1973, σ. 43 κἑ.

1. Περὶ τὰ 17.40 μ. ΒΑ τοῦ μέχρι τοῦδε γνωστοῦ ἀκραίου σημείου τοῦ τείχους (παρένθ. πίν. Γ', Χ13Ψ8) καὶ εἰς ἐπίπεδον κατὰ πολὺ ὑψηλότερον τούτου, ἐπὶ τῶν κλιτύων τοῦ λόφου τοῦ ὁρίζοντος τὸν τομέα τῶν ἀνασκαφῶν ἐξ Α, ἀπεκαλύφθη μικρὸν τμῆμα τείχους, μήκ. 1.47 μ. καὶ ὕψ. 0.65 μ., δεικνύον τὴν κατεύθυνσιν τούτου ἐπὶ τοῦ λόφου καὶ δὴ εἰς τὸ βορειότερον τμῆμα τῆς πόλεως (παρένθ. πίν. Γ', Χ14 Ψ10).

2. Ἀπεκαλύφθη ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τὸ μεταξὺ τοῦ συγκροτήματος τῶν ὀχετῶν, τοῦ ἀποκαλυφθέντος κατὰ τὸ 1972 [1] καὶ τῶν ἀναβασμῶν τμῆμα τείχους 11 μ. περίπου, καλυπτόμενον ὑπὸ στρωμάτων ἐπιχώσεων ὕψ. 10 μ. περίπου. Τὸ τμῆμα τοῦτο, οἰκοδομηθὲν συμφώνως πρὸς τὸ ψευδοϊσόδομον σύστημα, διατηρεῖται εἰς τὸ ἐπιβλητικὸν ὕψος τῶν 7.25 μ. (παρένθ. πίν. Δ' καὶ πίν. 35α - β, 36α). Εἰς ὕψος 3 μ. περίπου ἀπὸ τῆς εὐθυντηρίας τοῦ τείχους καὶ ἀνατολικῶς τοῦ ἀγωγοῦ τοῦ ἀνασκαφέντος κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος [2], ἀπεκαλύφθησαν δύο εἰσέτι ὅμοιοι ἀγωγοὶ ἀποχετεύσεως (πίν. 35α - β). Οὗτοι κατὰ μὲν τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν ἔχουν ἄνοιγμα διαστάσεων $\pm$ 0.75 $\times$ 0.62 μ. (πίν. 37α - β), κατὰ δὲ τὴν ἐξωτερικὴν στόμιον, διαστάσεων $\pm$ 0.50 $\times$ 0.20 μ., εἰς τὸ ὁποῖον δίδουν σχῆμα ὑδρορρόης δύο κάθετοι λιθόπλινθοι, ἑδραζόμεναι ἐπὶ ὁμοίας ὁριζοντίου καὶ ἐξέχουσαι τῆς ἐπιφανείας τοῦ τείχους κατὰ 0.30 - 0.35 μ. (πίν. 35α).

Κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ τείχους, ὀκτὼ μέτρα ἀνατολικῶς τῆς γωνίας τῶν ἀναβασμῶν καὶ δὴ εἰς τὸ ὑψηλότερον τμῆμα τῆς νεωτέρας ἑλληνιστικῆς φάσεως, εὑρέθη ἐντειχισμένη ἀκέφαλος γυναικεία ἑρμαϊκὴ στήλη, ὕψ. 0.45 μ. (πίν. 36β).

Πρὸς τούτοις κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ αὐτοῦ τμήματος καὶ εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς μέτρου ἀπὸ τῆς εὐθυντηρίας τοῦ τείχους, εἰς ἐπίπεδον δὲ ὀλίγον χαμηλότερον αὐτῆς, ἀπεκαλύφθη θεμέλιον τοίχου ἀταυτίστου οἰκοδομῆς. Τοῦτο ἀνεσκάφη ἐπὶ μήκους $\pm$ 5 μ., ἔχει πλάτος 0.40 μ., διατηρεῖται δὲ εἰς ὕψος 0.45 μ. (παρένθ. πίν. Γ', Χ9-10Ψ6-7).

3. Ἀπεκαλύφθησαν πλήρως ἡ ἐσωτερικὴ καὶ ἡ ἐξωτερικὴ αὐλὴ τῆς κλασσικῆς πύλης (παρένθ. πίν. Γ', Χ5-6Ψ4-5), ἔτι δὲ διὰ τῆς ὑποστηλώσεως τοῦ ἄνωθεν τῆς πύλης ἑλληνιστικοῦ τείχους, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔχουν διευθετηθῆ τρεῖς μεγάλοι ὀχετοί, ἐπετεύχθη κατὰ μέγα μέρος ἡ ἀποχωμάτωσις καὶ ἔρευνα τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτῆς (πίν. 38α). Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς διατηρεῖται καθ' ὅλον τὸ μῆκος , ἐνῷ ἀντιθέτως ὁ δυτικὸς κατεστράφη κατὰ μέγα μέρος, διατηρούμενος μόνον ἐγγὺς τῆς παρειᾶς τοῦ τείχους ἐπὶ μήκους $\pm$ 1.30 μ. (πίν. 38β).

---

1. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1972, σ. 64 κέ., εἰκ. 1 - 3, πίν. 32 - 38.
2. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1973, σ. 48.

4. Ἠρευνήθη ὁ διαπιστωθεὶς κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος πρὸ τοῦ τείχους κεραμεικὸς κλίβανος (παρένθ. πίν. Γ', Χ5Ψ5, παρένθ. πίν. Δ'), σχήματος ἀκανονίστου τραπεζίου, διατηρούμενος εἰς ὕψος 1.05 μ. ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τῆς εὐθυντηρίας. Τὸ μῆκος τῆς βορείας καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς αὐτοῦ εἶναι ± 4.20 μ., τῆς ἀνατολικῆς 4.35 μ., τῆς δὲ δυτικῆς ± 2.85 μ., εἶναι ὅμως πιθανὸν ὅτι τὸ βόρειον ἄκρον τῆς πλευρᾶς αὐτῆς, κατεστράφη. Διεπιστώθη ἐπίσης ὅτι ὁ κλίβανος δὲν περιεβάλλετο ὑπὸ τοίχων, ἀλλ' ὅτι εἶχεν οἰκοδομηθῆ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸ τεῖχος δι' ὠμῶν καὶ ὀπτῶν πλίνθων καὶ κεράμων. Εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς βορείας πλευρᾶς αὐτοῦ, ἀπεκαλύφθη τοξοειδὲς ἄνοιγμα, μήκους ± 0.60 μ. καὶ ὕψους ± 0.50 μ., ἐσωτερικῶς δὲ τούτου τοιχίον ἐξ ὀπτῶν πλίνθων, πάχους 0.27 μ., τὸ ὁποῖον ἀφ' ἑνὸς μὲν χωρίζει τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κλιβάνου, ἀφ' ἑτέρου δὲ στηρίζει τὸ δάπεδον, τὸ φέρον τὰς ὀπάς. Ἡ ἔρευνα ἀπεκάλυψεν ἐνδιαφερούσας τεχνικὰς λεπτομερείας τῆς κατασκευῆς τοῦ κλιβάνου.

5. Δυτικῶς τῆς κλασσικῆς πύλης καὶ τοῦ κλιβάνου, τὸ τεῖχος ἀπεκαλύφθη καθ' ὅλον τὸ μῆκος μέχρι τῶν κλιτύων τοῦ παρακειμένου λόφου (παρένθ. πίν. Γ', Χ1 - 5Ψ3 - 5). Τὸ τμῆμα τοῦτο, λίαν ἐπιμελοῦς τοιχοποιίας κλασσικῶν χρόνων, διασῷζον 8 - 9 δόμους λιθοπλίνθων ὁλικοῦ ὕψους ± 5 μ., ἐντυπωσιάζει τὸν θεατὴν (παρένθ. πίν. Δ', πίν. 39α - β, 40α). Ἐπὶ τοῦ ὑψηλοτέρου δόμου τοῦ κλασσικοῦ τείχους διεπιστώθη δόμος, ὕψ. 0.12 μ., ἀποτελούμενος ἐκ λιθοπλίνθων διαστ. ± 0.34 × 0.12 μ. καὶ ὠμῶν πλίνθων διαστ. ± 0.15 × 0.12 μ. εἰς διαδοχικὴν ἐναλλαγήν, παρέχουσαν διακοσμητικὴν ἐντύπωσιν. Ἄνωθεν τοῦ δόμου αὐτοῦ διασῴζεται ἡ μεταγενεστέρα, πάντως ἑλληνιστικῶν χρόνων, φάσις τοῦ τείχους.

6. Εἰς ἀπόστασιν 30.60 μ. δυτικῶς τῆς κλασσικῆς πύλης, ἀνεσκάφη καὶ νέον συγκρότημα ὀχετῶν, ὁμοίας ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς πρὸς τὸ ἀποκαλυφθὲν κατὰ τὸ 1972 εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου, ἀρίστης δὲ διατηρήσεως (παρένθ. πίν. Γ', Χ2-3Ψ3-4, πίν. 40β, 42α). Τὸ συγκρότημα τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ δύο πεσσῶν τριγωνικῆς τομῆς, ὕψους 2.84 μ., καὶ τριῶν ἀγωγῶν μεταξὺ αὐτῶν, ὁλικοῦ μήκους 4.07 μ. (πίν. 41α - β). Ἡ εὐθυντηρία τῶν ὀχετῶν, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἑδράζονται οἱ πεσσοί, ἔχει μεγάλην κλίσιν πρὸς τὰ ἔξω πρὸς διευκόλυνσιν τῆς ροῆς τῶν ὑδάτων. Ἐπὶ τῆς εὐθυντηρίας, ἐσωτερικῶς τῶν στομίων, ἀπεκαλύφθησαν τρεῖς τετράγωνοι τόρμοι — διαστάσεων 0.25 × 0.20 μ., 0.25 × 0.30 μ. καὶ 0.18 × 0.18 μ. — διὰ τὴν τοποθέτησιν ὀβελίσκων πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς μειώσεως τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀνοίγματος καὶ ἀποτροπῆς κινδύνων διεισδύσεως τοῦ ἐχθροῦ ἐντὸς τῶν τειχῶν διὰ μέσου αὐτοῦ (εἰκ. 1, πίν. 42β).

Ἐξωτερικῶς τοῦ τείχους καὶ εἰς ὑψηλὸν σχετικῶς στρῶμα ἐπιχώσεων ἀπεκαλύφθη, ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῶν ὀχετῶν, τοῖχος προχείρου κατασκευῆς, ὁ ὁποῖος πιθανῶς διωχέτευε τὰ διὰ τῶν ἀγωγῶν ρέοντα ὕδατα (παρένθ. πίν. Γ', Χ2Ψ4).

7. Περὶ τὰ 8.50 μ. δυτικῶς τῶν ὀχετῶν τὸ τεῖχος ἀπολήγει μὲ ὀδοντωτὴν διάταξιν τῶν ἀκραίων λιθοπλίνθων του ἐπὶ τῶν ἀποτόμων κλιτύων τοῦ βραχώδους λόφου, αἵτινες ἔχουν λαξευθῆ πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἐνσφηνώσεως τῶν λιθοπλίνθων (πίν. 43α, 44). Τὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ τείχους, διατηρούμενον εἰς ὕψος ± 6.25 μ., ἔχει οἰκοδομηθῆ μέχρι τοῦ ὕψους τῶν ± 3.75 μ. συμφώνως πρὸς τὸ ἰσόδομον σύστημα, ἄνωθεν δὲ τοῦ σημείου τούτου συμφώνως πρὸς

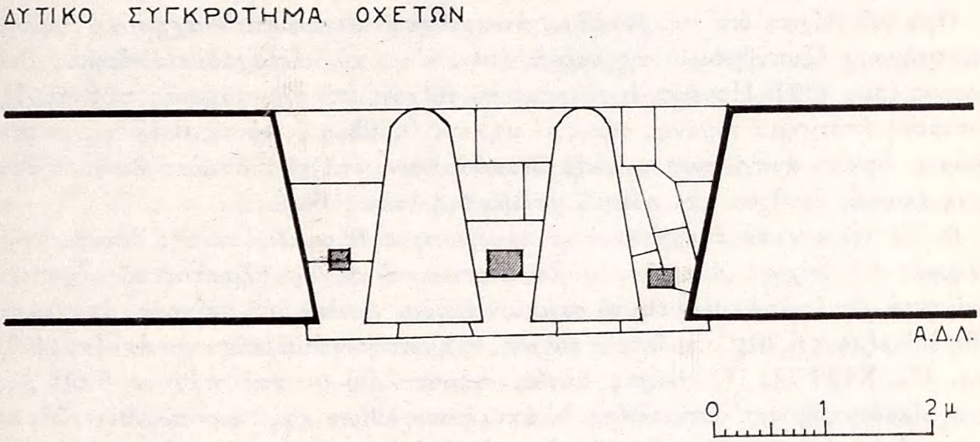

Εἰκ. 1. Τὸ νέον ἀποκαλυφθὲν συγκρότημα ὀχετῶν.

λίαν ἐπιμελῆ τοιχοποιίαν ἐπαλλήλων σειρῶν ὀρθοστατῶν, ἀπεχόντων μεταξύ των ἓν μέτρον περίπου, τῶν μεταξὺ τούτων κενῶν πληρουμένων διὰ μικρῶν, ἐπιμήκων συνήθως λίθων, ἐπιμελοῦς ἁρμολογήσεως. Ἡ σπανία αὕτη τοιχοποιία, δίδουσα εἰς τὴν ἐπιφάνειαν σχῆμα ἄβακος, δημιουργεῖ ἐντύπωσιν λίαν διακοσμητικοῦ συνόλου (πίν. 43β).

Ἐν τέλει εἰς ἐπίπεδον ἓν περίπου μέτρον ὑψηλότερον τοῦ ὑψηλοτέρου σημείου τοῦ τείχους, ἀπεκαλύφθησαν τέσσαρες εἰσέτι λιθόπλινθοι τῆς ἐξωτερικῆς ὄψεως τοῦ τείχους, ἐσφηνωμέναι κυριολεκτικῶς ἐπὶ τοῦ βράχου.

Κατὰ τὴν διερεύνησιν τῆς τομῆς ἐσωτερικῶς τοῦ τείχους, εἰς τὴν περιοχὴν μεταξὺ τῆς κλασσικῆς πύλης καὶ τοῦ δυτικοῦ συγκροτήματος τῶν ὀχετῶν, ἀπεκαλύφθη μόνον κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν καὶ ἐπὶ μήκους 21.60 μ. εὐτελὴς τοῖχος οἰκοδομῆς ἑλληνιστικῶν χρόνων, παράλληλος πρὸς τὸ τεῖχος (παρένθ. πίν. Γ΄, Χ4-5Ψ3-4). Τὸ θεμέλιον αὐτοῦ εὑρίσκεται ἐπὶ στρώματος ἐπιχώσεως εἰς ὕψος 2.40 - 2.90 μ. ἄνωθεν τοῦ ἐπιπέδου τῆς εὐθυντηρίας τοῦ τείχους, ἀπὸ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ὁποίου ἀπέχει 4.85 - 4.93 μ. Διεπιστώθησαν προσέτι δύο μικρὰ τμήματα διαχωριστικῶν (;) τοίχων, ἀνηκόντων πιθανῶς εἰς δωμάτια. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἔχει οἰκοδομηθῆ διὰ κροκαλῶν,

ἀργῶν λίθων, λιθοπλίνθων πωρολίθου καὶ πηλοῦ, διατηρεῖται δὲ εἰς ὕψος ἀπὸ 0.30 - 0.70 μ.

Εἴς τι σημεῖον ἄνωθεν τοῦ θεμελίου, ἐπὶ τῆς παρειᾶς τῆς τομῆς, διεπιστώθησαν πέντε ἐπάλληλοι ὠμαὶ πλίνθοι, μήκους 0.45 - 0.50 μ. καὶ ὕψους 0.09 μ. Στρῶμα πηλοῦ ζωηροῦ ἐρυθροῦ χρώματος, ἀποκαλυφθὲν ἄνωθεν τοῦ θεμελίου, ὀφείλεται πιθανῶς εἰς κεκαυμένας πλίνθους, καθόσον εἰς πλεῖστα σημεῖα τῆς ἀνασκαφῆς, τόσον ἐγγὺς ὅσον καὶ ἄνω τοῦ θεμελίου διεπιστώθησαν ἄνθρακες καὶ ἴχνη πυρᾶς.

Πρὸ τοῦ τοίχου, ἐπὶ τοῦ δαπέδου, ἀνευρέθησαν ἄωτον ἀπιδόσχημον ἀγγεῖον, ἀποτμήματα ὀξυπυθμένων ἀμφορέων (πίν. 45α) καὶ εἷς σχεδὸν ἀκέραιος ἀμφορεύς (πίν. 45β). Προσέτι ἐγγύτατα τοῦ τοίχου, ἐπὶ τῆς παρειᾶς τῆς τομῆς ἀνευρέθη ἀπότμημα πηλίνης σίμης — μήκους 0.225 μ., ὕψους 0.17 μ. — φερούσης ὡραίαν ἀνάγλυφον φυτικὴν διακόσμησιν, ἐπὶ τῆς ὁποίας διεσώθησαν ἴχνη λευκοῦ, ἐρυθροῦ καὶ κυανοῦ χρώματος (πίν. 46α).

8. Ἐν τέλει κατὰ τὴν γενομένην τομὴν πρὸς ἀποκάλυψιν τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους, ἀνατολικῶς τοῦ ἀνατολικοῦ συγκροτήματος τῶν ὀχετῶν καὶ παρὰ τὴν ὑπάρχουσαν εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο γωνίαν τοῦ τείχους, ἀπεκαλύφθη ἐπὶ μήκους 6.20 μ. καὶ ἕτερος τοῖχος, σχηματίζων ἀμβλεῖαν γωνίαν (παρένθ. πίν. Γ', Χ12Ψ7). Ὁ τοῖχος αὐτός, ὕψους 2.05 μ. καὶ πάχους 0.60 μ., ἔχει οἰκοδομηθῆ μετ' ἐπιμελείας δι' ἐπιμήκων λίθων καὶ πωροπλίνθων, ἑδράζεται οὐχὶ ἐπὶ τοῦ βράχου ἀλλ' ἄνωθεν αὐτοῦ ἐπὶ συμπαγοῦς στρώματος, ἐχρησίμευε δὲ πιθανῶς ὡς τοῖχος ἀντιστηρίξεως.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν μεγάλων στρωμάτων τῶν ἐπιχώσεων περισυνελέγησαν καὶ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, πολλὰ ἐνδιαφέροντα ὄστρακα ἐρυθρομόρφων ἀγγείων, ἀποτμήματα ἢ ὄστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων καὶ ὀλίγα ὄστρακα ρυθμοῦ «Δυτικῆς κλιτύος». Τὰ ἐρυθρόμορφα ὄστρακα ἀνήκουν συνήθως εἰς κρατῆρας, πελίκας, σκύφους, πυξίδας καθὼς καὶ εἰς ἄλλων σχημάτων ἀγγεῖα. Ἐκ τῶν παραστάσεων τὰς ὁποίας ἔφερον διασῴζονται κεφαλαὶ γυναικῶν καὶ ἐφήβων, πόδες, χεῖρες ἢ μέρη σωμάτων (πίν. 47α - γ), μικρὸν τμῆμα ἀπεικονίσεως ἐφίππου (πίν. 47δ), ἀνθέμια καὶ διάφορα φυτικὰ κοσμήματα (πίν. 45γ). Ἐκ τῶν πλέον ἀξιολόγων ἐρυθρομόρφων ὀστράκων τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., εἶναι τὸ τοῦ πίν. 46β, διασῷζον τὸ κάτω μέρος γυναικείας μορφῆς, ἐνδεδυμένης χιτῶνα μὲ πλουσίαν πτύχωσιν καὶ διακόσμησιν, ἥτις ἐκράτει πιθανῶς θύρσον. Πρὸς τούτοις ἀνευρέθησαν τρία ἀρυβαλλοειδῆ ληκύθια μὲ διακόσμησιν ἀνθεμίων καὶ τὸ ἄνω τμῆμα πελίκης μετὰ παραστάσεως δύο ἀντωπῶν ἐφήβων ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως (πίν. 46γ) καὶ δύο ἐρώτων ἐπὶ τῆς ἄλλης.

Τὰ πλέον ἀξιόλογα ἐκ τῶν μελαμβαφῶν ἀγγείων ἢ ἀποτμημάτων εἶναι ὀξύβαφον πινάκιον (πίν. 48α), τὸ μεγαλύτερον τμῆμα κανθάρου, ἀποκεκρουμένου κατὰ τὴν ἑτέραν λαβήν (πίν. 48β), περίπου τὸ ἥμισυ κανθάρου, φέροντος

εἰς τὴν γάστραν ἔκτυπα ἐπιμήκη φύλλα (πίν. 47ε) καὶ μελαμβαφὴς σκύφος, ἀποκεκρουμένος κατὰ τὴν μίαν λαβήν (πίν. 48γ). Εἰς μελαμβαφῆ ὁμοίως ἀγγεῖα ἀνήκουν διάφορα ὄστρακα μὲ ἐγχάρακτον γραμμικὴν διακόσμησιν (πίν. 47ς) ἢ ἐμπαιστὴν διακόσμησιν ἀνθεμίων, ὡς καὶ ὄστρακα ἐκ τῆς βάσεως ἀγγείων, φέροντα ἐγχάρακτα γράμματα.

Ἀνευρέθησαν ἐπίσης ἀποτμήματα εἰδωλίων ἢ προτομῶν γυναικῶν, κεφαλὴ εἰδωλίου γυναικός (πίν. 48δ), εἰδώλιον παιδός (πίν. 48ε), μήτρα εἰδωλίου πτηνοῦ, ὡς καὶ λύχνοι ἢ ἀποτμήματα ἐξ αὐτῶν, μελαμβαφεῖς ἢ ἀβαφεῖς, ἀνήκοντες εἰς τὴν κλασσικὴν ἢ ἑλληνιστικὴν ἐποχήν, ἄνευ διακοσμήσεως (πίν. 49α) ἢ μετ' ἀναγλύφου διακοσμήσεως βλαστοῦ μετὰ φύλλων καὶ βότρυος, μέγα πλῆθος ἐνσφραγίστων λαβῶν ὀξυπυθμένων ἀμφορέων, πολλὰ χαλκᾶ νομίσματα καὶ χαλκῆ αἰχμὴ βέλους.

Ἐκ τῶν λοιπῶν εὑρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς ἀναφέρονται πύραυνον — διαμέτρου 0.325 μ. — μετὰ δύο πλαγίων λαβῶν καὶ ἐξέχοντος στομίου, φέρον ἔντονα ἴχνη πυρᾶς, ἀσκοειδές, ἀβαφὲς ἀγγεῖον (πίν. 49β), ἀποτμήματα μεγάλου ἀβαφοῦς, μετὰ διπλῆς λαβῆς ἀγγείου, φέροντος κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν ἐγχαράκτους δι' ἀκίδος γραμμάς, πλακίδιον πηλοῦ μὲ ἡμισφαιρικὰς κοιλότητας ἐπὶ τῆς μιᾶς ἐπιφανείας, ἐπὶ τῆς ὁποίας πολλαὶ ρωγμαὶ ἐκ τῆς ἰσχυρᾶς ὀπτήσεως (πίν. 49γ), ἀπότμημα λιθίνου χειρομύλου, ὡς καὶ ἀπότμημα ἐκ τοῦ χείλους πηλίνης σαρκοφάγου, καλυπτομένης δι' ἐρυθροῦ γανώματος καὶ φερούσης κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν πλευρὰν ἀνάγλυφον ἰωνικὸν κυμάτιον.

ΤΟΜΕΥΣ β

Ὁ εἰς τὴν θέσιν «Καστὰς» βορειοανατολικῶς τῆς πόλεως καὶ ἐγγὺς τοῦ λόφου, ὕψους 133 μ., ὑπερμεγέθης τύμβος [1], ὑπῆρξε καὶ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἀντικείμενον ἐντατικῆς ἐρεύνης. Κατ' ἀρχὰς ἠρευνήθη ἡ ἐγγὺς τῆς ἀποκαλυφθείσης κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος συστάδος τάφων περιοχή [2], ἔνθα ἀνευρέθησαν δύο εἰσέτι λακκοειδεῖς τάφοι, χρονολογούμενοι ὁμοίως εἰς τὴν πρώιμον ἐποχὴν τοῦ Σιδήρου.

Τάφος VI. Ἀπεκαλύφθη εἰς ἀπόστασιν ± 3 μ. βορείως τοῦ παιδικοῦ τάφου III τοῦ παρελθόντος ἔτους. Ὁ νεκρὸς ἐναπετέθη μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΑ, εἶχε δὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ βορειοανατολικὰ καὶ τὰς χεῖρας ἡνωμένας εἰς τὴν μέσην (πίν. 50α). Τὸ ὕψος τοῦ σκελετοῦ ἦτο 1.65 μ. Προφανῶς ὁ τάφος ἀνῆκεν εἰς γυναῖκα, καθόσον εἰς τὸν δεξιὸν ὦμον ἀνευρέθη χαλκῆ βελόνη, μήκους 0.10 μ., ἐγγὺς δὲ τῆς βελόνης λεπτὰ ἐλάσματα σιδήρου σχηματίζοντα τμῆμα ἁλύσεως, μήκους ± 0.12 μ.

1. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1964, σ. 39· 1965, σ. 49, 50, πίν. 62 - 64· 1971, σ. 57 κέ., εἰκ. 3, πίν. 76β· 1972, σ. 70, πίν. 45 - 47· 1973, σ. 50 κέ., πίν. 67 - 71.

2. ΠΑΕ 1973, σ. 52 κέ., εἰκ. 3, πίν. 69 - 71.

Τάφος VII. Ἀπεκαλύφθη εἰς ἀπόστασιν 3.50 μ. βορείως τοῦ ὑπ' ἀριθ. VI. Ὁ νεκρὸς ἐναπετέθη μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ, ἔχων τὴν κεφαλὴν πρὸς ΝΔ, μὲ τὰς χεῖρας κατὰ μῆκος τοῦ σώματος. Μῆκος σκελετοῦ 1.70 μ. Ἄνωθεν τοῦ σκελετοῦ διεπιστώθη σειρὰ ἀργῶν λίθων, καλυπτόντων τὸν τάφον. Ἐγγὺς τοῦ ἀριστεροῦ γόνατος εὑρέθη ἀκεραία μικρὰ κύλιξ (πίν. 49δ).

Ἀκολούθως πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἐρεύνης τῆς περιφερείας τοῦ τύμβου ἐγένετο δι' ἐκσκαφέως μεγάλη περιφερειακὴ τομή, πλάτους 5 - 7 μ., ἥτις ἔφθανε μέχρι τοῦ στερεοῦ ἐδάφους (πίν. 50β). Κατὰ τὴν διάνοιξιν τῆς τομῆς περισυνελέγησαν ἀποτμήματα κεράμων, πίθων καὶ ὀξυπυθμένων ἀμφορέων, λαβαὶ καὶ ὄστρακα ἀγγείων μελαμβαφῶν, ἐρυθροβαφῶν καὶ ἀβαφῶν ὡς καὶ πλῆθος λατυπῶν καὶ τεμαχίων μαρμάρου, φερόντων ἴχνη ἐργασίας. Κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ τύμβου καὶ εἰς ἐπίπεδον ὑψηλότερον τῆς τομῆς αὐτοῦ, διεπιστώθη στρῶσις ἀργῶν λίθων, κάτωθεν τῆς ὁποίας ἀνευρέθησαν χαλκῆ πόρπη, ὄστρακα μελαμβαφοῦς ἀγγείου, ὡς καὶ χαλκοῦν περίτμητον ἔλασμα.

Ἐν τέλει ἐντὸς τοῦ στερεοῦ ἐδάφους τῆς τομῆς ἀπεκαλύφθησαν δύο εἰσέτι τάφοι:

Τάφος VIII. Εὑρέθη κατὰ τὴν ΒΔ πλευρὰν τοῦ τύμβου εἰς ἀπόστασιν 7 μ. ἀπὸ τῆς περιφερείας καὶ εἰς βάθος 3.80 μ. ἀπὸ τὴν πρανῆ ἐπιφάνειαν τοῦ τύμβου. Ἦτο λακκοειδὴς μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον — ἡ κεφαλὴ πρὸς Νότον — καὶ οὐδὲν κτέρισμα περιεῖχε.

Τάφος IX. Ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ τύμβου, εἰς ἀπόστασιν 9.50 μ. ἀπὸ τῆς περιφερείας τούτου καὶ εἰς βάθος 3 μ. Ἦτο κιβωτιόσχημος μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ, ἐκτισμένος διὰ πλακῶν καὶ ὀρθίων λίθων καὶ καλυπτόμενος ὑπὸ μεγάλης πωροπλίνθου καὶ ὑπὸ μικρῶν ἀργῶν λίθων (πίν. 50γ). Ὁ νεκρὸς εἶχεν ἐνταφιασθῆ μὲ τεταμένους τοὺς πόδας καὶ τὰς χεῖρας καὶ μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς ΒΔ. Ἐγγὺς τοῦ δεξιοῦ γόνατος ἀνευρέθη ἀκεραία κύλιξ, φέρουσα ἀμαυρόν - καστανόχρουν γάνωμα (πίν. 49ε) καὶ πλησίον ταύτης περισυνελέγησαν μικρὰ τεμάχια σιδήρου, ὁμοιάζοντα πρὸς ἥλους, ἐνῷ λεπτὸς σιδηροῦς ὀβελίσκος ὑπῆρχεν ἐγγὺς τῆς ἀριστερᾶς χειρός. Αἱ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις τοῦ τάφου ἦσαν 1.70 × 0.38 × 0.40 μ.

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τοῦ τύμβου ἐγένετο μεγάλη δοκιμαστικὴ τομή, μήκους ± 11 μ., ἐκ τῆς περιφερείας πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ἄνευ ἀποτελέσματος. Ἡ ἔρευνα τοῦ τύμβου θὰ πρέπει νὰ συνεχισθῆ καὶ εἰς τὸ μέλλον πρὸς ἀνεύρεσιν τῆς ἀναζητουμένης ἐπιταφίου οἰκοδομῆς.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

ΚΑΤΟΨΙΣ ΤΟΥ ΑΠΟΚΑΛΥΦΘΕΝΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΑΣ ΑΝΑΣΚΑΦΑΣ 1972-1974 ΤΕΙΧΟΥΣ ΕΙΣ ΤΟ ΒΟΡΕΙΟΤΕΡΟΝ ΤΜΗΜΑ ΤΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

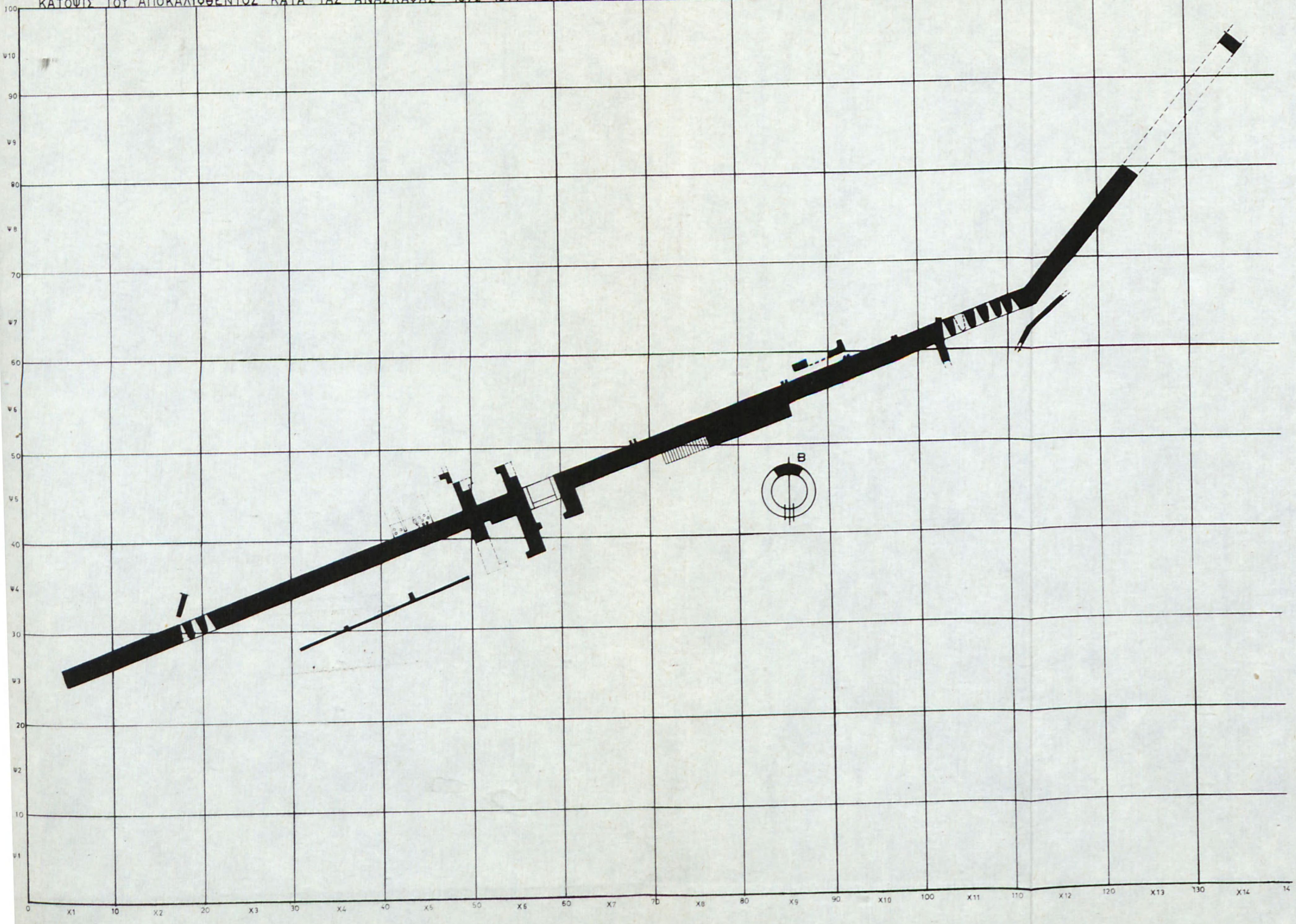

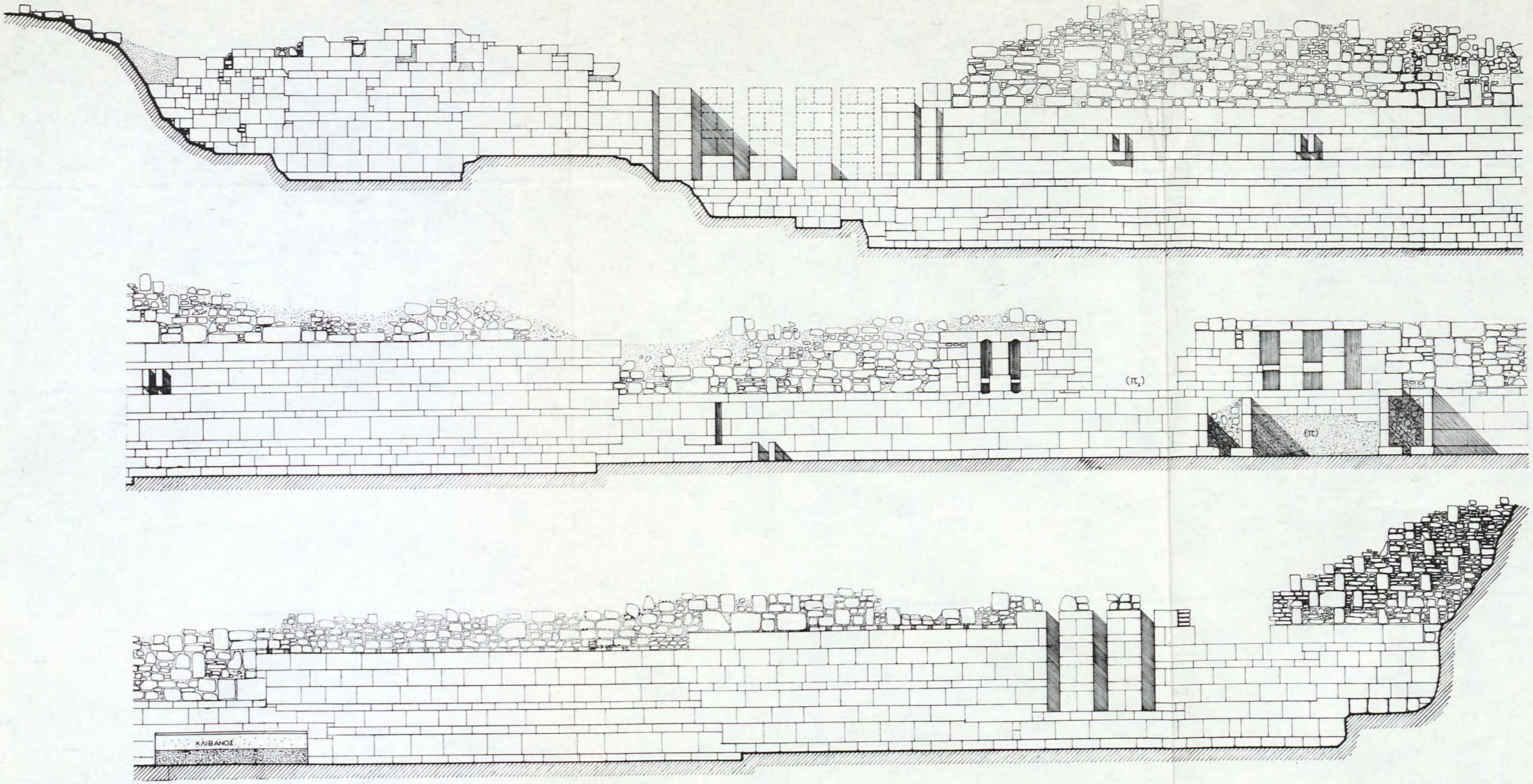

ΓΕΝΙΚΗ ΟΨΙΣ ΤΟΥ ΒΟΡΕΙΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ ΤΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

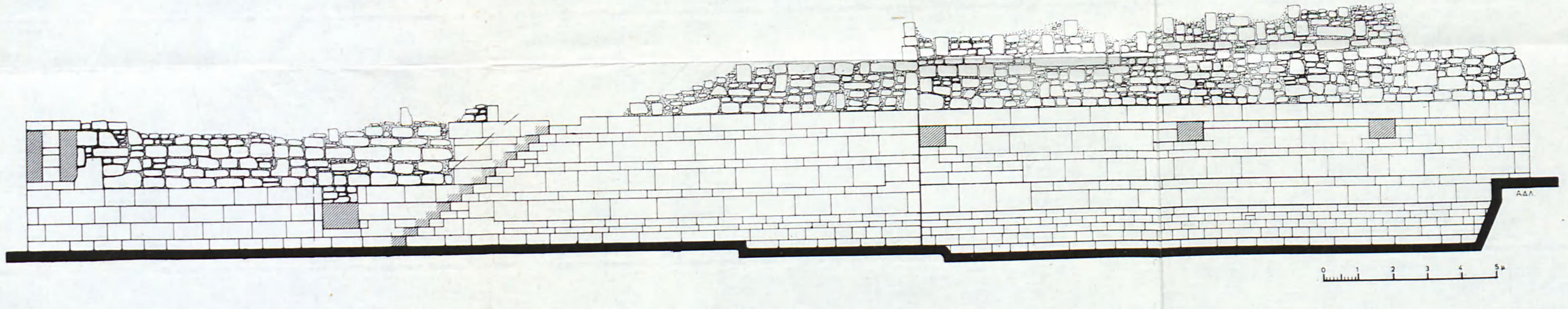

ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΟΨΙΣ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΒΟΡΕΙΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΦΙΛΙΠΠΩΝ

(Πίν. 51 - 55)

Αἱ ἀνασκαφαὶ εἰς τὸ συγκρότημα τοῦ Ὀκταγώνου τῶν Φιλίππων δὲν προσέλαβον ἐφέτος τὴν προβλεφθεῖσαν ἔκτασιν ἕνεκα τῶν κατὰ τὸν Ἰούλιον γεγονότων, περιορισθεῖσαι εἰς τρεῖς κυρίως τομεῖς: 1) εἰς τὸ Ἐπισκοπεῖον καὶ τὴν ἀνατολικῶς αὐτοῦ διερχομένην Πάροδον Β, 2) εἰς τὴν ἔρευναν ἐνίων διαμερισμάτων ἐκ τῶν βορείως τοῦ αἰθρίου τοῦ ἀρχαιοτέρου τοῦ Ὀκταγώνου ναοῦ προσκτισμάτων, 3) εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τῆς πρὸ τοῦ προπύλου τοῦ ἀρχαιοτέρου ναοῦ διερχομένης Ἐμπορικῆς ὁδοῦ καὶ τοῦ παραλλήλως καὶ βορείως πρὸς αὐτὴν βαίνοντος τοίχου τῆς νοτίας στοᾶς τοῦ Ὀκταγώνου καὶ τῆς κλίμακος τῆς ὁδηγούσης πρὸς αὐτὴν καὶ 4) εἰς τὴν ἔρευναν τῆς πρό τινων ἐτῶν ἀναφανείσης ἀφετηρίας στοᾶς δυτικῶς τοῦ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἐγνατία προπύλου τοῦ Ὀκταγώνου.

Εἰς τὴν ἀνασκαφὴν ἔλαβον μέρος οἱ βοηθοὶ τῆς ἕδρας τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας κ. Γ. Γούναρης καὶ δ. Α. Τσιτουρίδου, ἡ ἀρχαιολόγος δ. Ἕλλη Πελεκανίδου, ὁ σχεδιαστὴς κ. Ἀργ. Κούντουρας καὶ φοιτηταὶ καὶ φοιτήτριαι τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δι' ἐκπαίδευσιν.

1. Ἐπισκοπεῖον — Πάροδος Β

Ἐγένετο ἡ πλήρης ἀποκάλυψις τοῦ ΝΑ διαμερίσματος (LXV), τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ τὸ τελευταῖον πρὸς ἔρευναν δωμάτιον τοῦ διωρόφου μεγάρου τοῦ ἐπισκοπείου, καταλαμβάνοντος ἔκτασιν 1.150 μ.^{2}, ΒΑ τοῦ ὀκταγώνου ναοῦ. Ὁ ἀνασκαπτόμενος χῶρος LXV, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 6.50 × 6.10 μ. μὲ ἐλαφρὰν ἀπόκλισιν (6.15 μ.) τοῦ νοτίου τοίχου, ἐπικοινωνεῖ διὰ δύο θυρῶν: μίαν, διαστάσεων 1.25 μ. κατὰ τὸ κέντρον περίπου, πρὸς τὸ διαμέρισμα XLIII καὶ ἑτέραν, ἀνοίγματος 1.35 μ., κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ δυτικοῦ τοίχου, πρὸς τὸν χῶρον LXIV. Οἱ περικλείοντες τὸ δωμάτιον τοῖχοι, ἐξ ἐπιμεμελημένης ἀργολιθοδομῆς, πάχους 0.70 μ., διατηροῦνται εἰς ὕψος 0.45 μ.

Κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ διαμερίσματος ἀπεκαλύφθη κτιστὸς ὀρθογώνιος χῶρος σχηματιζόμενος ἐκ τῶν δύο τοίχων, δυτικοῦ καὶ νοτίου, τοῦ διαμερίσματος καὶ ἑτέρων δύο προσκεκολλημένων ἀντιστοίχως ἐπ' αὐτῶν (πίν. 51α). Αἱ διαστάσεις τοῦ χώρου εἶναι: μῆκος 2.00 μ., πλάτος 1.25 μ., ἐλάχιστον βάθος

0.60 μ. πρὸς τὴν νοτίαν πλευρὰν καὶ μέγιστον πρὸς τὴν βορείαν 0.45 μ. Οἱ τοῖχοι αὐτοῦ ἐσωτερικῶς εἶναι ἐπικεχρισμένοι δι' ἰσχυροῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος, κατὰ μῆκος δὲ τῶν ἁρμῶν ἐπαφῆς εἰς τὸν πυθμένα περιβάλλονται διὰ προσθέτου κονιάματος τετραγώνου διατομῆς πρὸς πρόληψιν διαφυγῆς τοῦ ἐν αὐτῷ ὑγροῦ. Διὰ τὴν ἀπορροὴν ἐχρησίμευε τετράγωνος ὀπή, διαστάσεων 0.20 × 0.15 μ., ἀνοιγομένη κατὰ τὸ κέντρον τῆς βορείας στενῆς πλευρᾶς καὶ κατά τι ὑπὲρ τὸν πυθμένα (πίν. 51β), ἥτις κατὰ τὸ κάτω τμῆμα αὐτῆς δι' ἐπαλείψεως δι' ὑδραυλικοῦ κονιάματος μεταβάλλεται εἰς ἡμικυκλικήν.

Ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ παρὰ τὸν ἀκραῖον τοῖχον τοῦ τελευταίου γωνιαίου δωματίου τοῦ ἐπισκοπείου θέσις τοῦ κατασκευάσματος τούτου, τὸ ὕψος του ἐν σχέσει πρὸς τὴν στάθμην τοῦ ἐξωτερικοῦ δαπέδου τοῦ κατὰ Νότον ὑπαιθρίου ἐλευθέρου χώρου, ἡ ἔντονος κλίσις τοῦ πυθμένος πρὸς τὴν βορείαν στενὴν πλευράν, ἔνθα ἡ ὀπὴ ἀπορροῆς του, προσέτι δὲ καὶ ἡ εὕρεσις περὶ αὐτὸ θραυσμάτων μεγάλου πίθου, μορφῆς γνωστῆς καὶ ἐκ τοῦ μεγάλου ληνοῦ ἐν τῷ αὐτῷ ἐπισκοπείῳ [1], τότε εὐλόγως, νομίζω, δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι πρόκειται περὶ κτιστοῦ ληνοῦ διὰ τὴν συμπίεσιν σταφυλῶν, τὰς ὁποίας ἐναπέθετον εἰς αὐτὸν διὰ θυρίδος εὑρισκομένης ἄνωθεν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ περιέχοντος τὸν ληνὸν δωματίου LXV.

Παρὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ληνοῦ καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς αὐτὴν ἀνεφάνη τοῖχος, πάχους 0.70 μ. καὶ μήκους 1.70 μ., ἐξ ἰσχυρᾶς ἀργολιθοδομῆς, κατεστραμμένος κατὰ τὴν βορείαν ἀκμὴν αὐτοῦ. Τίνα προορισμὸν ἐξετέλει ὁ τοῖχος οὗτος δὲν εἶναι δυνατὸν πρὸς τὸ παρὸν νὰ λεχθῇ.

Διὰ τὴν πλήρη ἔρευναν τοῦ δωματίου LXV ἐγένετο τομὴ μήκους 3.90 μ., πλάτους 1.47 μ. καὶ βάθους 0.90 μ. ἀπὸ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ ληνοῦ μέχρι τοῦ βορείου τοίχου τοῦ δωματίου. Εἰς βάθος 0.43 μ. ἐκ τοῦ δαπέδου καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.17 μ. ἐκ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ ληνοῦ ἀνεφάνη τοῖχος ἔχων κατεύθυνσιν ἐκ Βορρᾶ πρὸς Νότον, μήκους 2.75 μ., μεγίστου πλάτους 0.46 μ. καὶ μεγίστου ὕψους 0.48 μ., ἐπιμελοῦς ἀργολιθοδομῆς βαίνων παραλλήλως καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ δωματίου. Κατὰ τὴν βορείαν ἀπόληξιν τοῦ διαπιστωθέντος τοίχου καὶ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ σχηματίζεται κτιστὸν κυκλικὸν ὑπόβαθρον διαμέτρου 0.41 μ. καὶ σῳζομένου ὕψους ± 0.19 μ. Ἐπίσης ἐπὶ τοῦ παραλλήλως βαίνοντος τοίχου καὶ εἰς ἀπόστασιν 0.625 μ. βορείως τῆς νοτίας ἀπολήξεως αὐτοῦ ἐπικολλᾶται καθέτως ἕτερος τοῖχος, πλάτους 0.49 μ. καὶ ὕψους 0.36 μ. ἀποκαλυφθεὶς εἰς μῆκος 0.98 μ., ἔχων κατεύθυνσιν ἐκ Δ πρὸς Α. Οἱ ἀνωτέρω τοῖχοι, ἀνεξάρτητοι ἀπ' ἀλλήλων, ἀνήκουν εἰς πολὺ προγενεστέραν καὶ τοῦ ἀρχαιοτέρου τοῦ Ὀκταγώνου ναοῦ ἐποχήν. Ἡ διαπίστωσις αὕτη ἐνισχύει τὴν διατυπωθεῖσαν παλαιότερον γνώμην ὅτι εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἐπισκοπείου ὑπῆρχον κτίσματα τῆς ρωμαιοκρατίας, ἅτινα ἠχρη-

1. ΠΑΕ 1966, σ. 51 κέ., εἰκ. 2, πίν. 35β.

στεύθησαν κατὰ τὴν ἵδρυσιν εἰς τὸν χῶρον τοῦτον τοῦ πρώτου ναοῦ καὶ τοῦ συγχρόνου πρὸς αὐτὸν ἐπισκοπείου.

Ἐκ τῆς διανοιχθείσης τομῆς περισυνελέγη νόμισμα ἡμικατιωμένον τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰῶνος (Ἀρκαδίου;).

Ἐξωτερικῶς καὶ κατὰ μῆκος τοῦ ΝΑ τμήματος τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ἐπισκοπείου καὶ εἰς μῆκος 9.60 μ. ἐπεχειρήθη δοκιμαστικὴ τομή, πλάτους 1.80 καὶ βάθους ± 0.50 μ., ἵνα διακριβωθῇ ἐὰν ἡ ἀνατολικῶς τοῦ δακτυλίου τῆς κόγχης τοῦ Ὀκταγώνου ἐλευθέρα, ὡς φαίνεται καὶ σήμερον, ἔκτασις, ἔνθα καὶ αἱ ταφαὶ νεογεννήτων νηπίων [1], παρέμεινε πάντοτε οἰκοδομικῶς ἀχρησιμοποίητος καὶ ὑπαίθριος. Κατὰ τὴν σκαφὴν καθ' ὅλον τὸ μῆκος καὶ παρὰ τὸν νότιον τοῖχον τοῦ διαμερίσματος LXV παρετηρήθησαν πυκνὰ ἴχνη πυρὸς καὶ πολλοὶ ἧλοι. Ἐπίσης εὑρέθη ἀμφικίων προερχόμενος ἐκ τοῦ δευτέρου ὀρόφου τῆς ΝΑ πλευρᾶς τοῦ κτίσματος καὶ νόμισμα τοῦ Θεοδοσίου Α'.

Παραλλήλως πρὸς τὰς ἐν τῷ ἐπισκοπείῳ ἐργασίας συνεχίσθη δι' ἑτέρου συνεργείου εἰς μῆκος 14.50 μ. ἡ ἀπομάκρυνσις τῶν μεγάλων ὄγκων τῶν χωμάτων καὶ τῶν κρημνισμάτων ἐκ τῆς Παρόδου Β. Αὕτη βαίνει, ὡς ἐσημειώθη ἤδη, κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐπισκοπείου καί, διαπλατυνομένη κατὰ 0.20 μ. (πλάτος 3.90 μ.), συνεχίζεται πρὸς Νότον μὲ τὴν αὐτὴν ἐλαφρὰν κατωφέρειαν, ἥτις παρετηρήθη ἤδη ἀπὸ προηγουμένας ἐρεύνας. Ἡ κλίσις αὕτη τῆς ὁδοῦ ἐπεβλήθη ἕνεκα τῆς διαφόρου στάθμης τῆς ὑπαρχούσης μεταξὺ τῆς κατὰ Βορρᾶν Ἐγνατίας καὶ τῆς πρὸς Νότον Ἐμπορικῆς ὁδοῦ, μετὰ τῆς ὁποίας συναντᾶται, ὡς ὑποθέτω, ἡ Πάροδος Β. Εἰς ἀπόστασιν 9.50 μ. νοτίως τοῦ διαμερίσματος LXV, ὁ ὁρίζων τὴν πάροδον ἀνατολικὸς τοῖχος κάμπτεται πρὸς Ἀνατολάς, τῆς γωνίας λαμβανούσης μορφὴν ἡμικυκλικὴν διὰ τὴν ἀνετωτέραν κυκλοφορίαν, ἐνῷ ὁ δυτικὸς τοῖχος συνεχίζεται πρὸς Νότον παρεκκλίνων ἐλαφρῶς ἐκ τῆς εὐθείας αὐτοῦ (πίν. 52α).

Πολλοὶ μαρμαρόλιθοι τοῦ ὁδοστρώματος εὑρέθησαν κατὰ χώραν σχεδὸν ἀνέπαφοι. Οἱ ἄλλοι ἀνεφάνησαν εἴτε ἐν θρύμμασι εἴτε κλίναντες κατὰ τὴν μίαν πλευράν, κατεχώσθησαν δὲ ἐν μέρει ἐντὸς τοῦ κατὰ τὸν ἄξονα τῆς Παρόδου μεγάλου ὑπονόμου.

2. Τὰ πρὸς Βορρᾶν τοῦ αἰθρίου τοῦ ἀρχαιοτέρου τοῦ Ὀκταγώνου ναοῦ προσκτίσματα

Βορείως τοῦ αἰθρίου, εἰς τὸν χῶρον I συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφὴ ἐξ οὗ σημείου διεκόπη πέρυσιν, ἤτοι 5.60 μ. ἀπὸ τοῦ νοτίου τοίχου μὲ κατεύθυνσιν πρὸς Βορρᾶν (πίν. 52β). Τὸ διαμέρισμα τοῦτο, διαστάσεων 7.90 μ. × 7.50 μ., ὁρίζεται

---

1. ΠΑΕ 1966, σ. 49, εἰκ. 1, πίν. 33β.

ὑπὸ τεσσάρων παραλλήλων τοίχων ἐξ ἐπιμελοῦς ἀργολιθοδομῆς μετὰ παρεμβλήτων εἰς τὸν βόρειον τοῖχον ἐγγωνίων μαρμάρων προερχομένων ἐκ δευτέρας χρήσεως. Ἐκ τῶν τοίχων τούτων οἱ τρεῖς, ἤτοι ὁ βόρειος, ὁ νότιος καὶ ὁ ἀνατολικός, φέρουν ἀπὸ μίαν εἴσοδον. Ἐκ τούτων ἡ νοτία, πλάτους 2.10 μ., παρὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ δωματίου, διατηροῦσα τὸν οὐδόν, φέρει πρὸς τὴν βορείαν στοὰν τοῦ αἰθρίου. Ἡ ἑτέρα, πλάτους 1.95 μ., ἀνοίγεται κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Τῆς εἰσόδου ταύτης διατηρεῖται κατὰ χώραν τμῆμα μόνον τοῦ μαρμαρίνου οὐδοῦ ἐκ δευτέρας χρήσεως, φέροντος ἐγχάρακτον ἐπιγραφήν: *ΑΝΤΙΓΕΝ*[ΗC] καὶ στηριζομένου ἐπὶ ἐξ ἀργολιθοδομῆς ὑποδομῆς, ὕψους 0.28 μ. Ἡ θύρα αὐτὴ ὁδηγεῖ πρὸς τὴν μεταξὺ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς καὶ τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ὀκταγώνου στενὴν σχετικῶς πάροδον. Τὸ τρίτον ἄνοιγμα, πλάτους 1 μ., εὑρισκόμενον κατὰ τὸ κέντρον περίπου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, φέρει πρὸς τὸ παραπλεύρως δωμάτιον Ζ.

Κατὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν φερτῶν χωμάτων καὶ τῶν κρημνισμάτων παρετηρήθησαν εἰς πολλὰ σημεῖα τοῦ διαμερίσματος ἔντονα ἴχνη πυρός, ἀπηνθρακωμένα ξύλα, τέφρα καὶ κέραμοι ἠμαυρωμένοι καὶ πολλαὶ ἄλλαι ἐνδείξεις βιαίας καταστροφῆς, ὡς ἐπὶ παραδείγματος κατὰ μῆκος εἰς στρῶμα κρημνισμάτων παρουσιάζον κλίσιν ἐξ Α πρὸς Δ, μεγίστου ὕψους ἐκ τοῦ δαπέδου 1.57 μ. καὶ ἐλαχίστου 0.33 μ., εὑρέθησαν πολλοὶ κέραμοι, ἐξ ὧν πλείονες στρωτῆρες καὶ ἐλάχιστοι καλυπτῆρες. Κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ ὑπὸ ἔρευναν δωματίου ἀπεκαλύφθη δεξαμενή, διατηρουμένου ὕψους 1.50 μ. - 0.80 μ. Σχηματίζεται ἐκ δύο τοίχων, ἀνατολικοῦ καὶ βορείου, τοῦ δωματίου Ι, εἰς τοὺς ὁποίους προσκολλῶνται καθέτως δυτικῶς καὶ νοτίως δύο ἕτεροι τοῖχοι ὀργανικῶς μετ' ἀλλήλων ἑνούμενοι (πίν. 53α). Οὗτοι, πάχους 0.44 μ., σῴζονται εἰς ὕψος 1.10 μ. καὶ συνίστανται ἐκ προχείρου μᾶλλον ἀργολιθοδομῆς, ἐπικεχρισμένης ἐξωτερικῶς μὲν διὰ λεπτοῦ κονιάματος, ἐκπεσόντος εἴς τινα σημεῖα, ἐσωτερικῶς δὲ διὰ κορασανίου. Εἰς τοὺς ἁρμοὺς προσαρμογῆς τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ τοίχου τοῦ πυθμένος προσετέθη ἐνισχυτικὸν κονίαμα πρὸς στεγανοποίησιν αὐτῶν. Παρὰ τὸν πυθμένα καὶ εἰς ἀπόστασιν 0.65 μ. ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ ἀνοίγεται εἰς τὸν νότιον τοῖχον ὀπὴ ἀπορροῆς, κυκλικῆς διατομῆς, διαμέτρου 0.14 μ.

Κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἐπιφανείας τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου τούτου (Ι) καὶ εἰς ἀπόστασιν ± 2.50 μ. ἐκ τοῦ νοτίου τοίχου ἀπεκαλύφθησαν πίθοι, οἵτινες ἐνῷ εἰς τὴν πρώτην σειρὰν εἶναι τακτοποιημένοι ὁριζοντίως καὶ κατὰ παράταξιν καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ διαμερίσματος, οἱ ὄπισθεν αὐτῶν ἐτοποθετήθησαν ἄνευ ἰδιαιτέρας περὶ τὴν θέσιν αὐτῶν προσοχῆς (πίν. 53α). Εἷς μόνον εὑρίσκεται μεμονωμένος εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ διαμερίσματος. Ἅπαντες σῳζόμενοι σχεδὸν μέχρι τῆς κοιλίας εἶναι ἐμπεπηγμένοι εἰς τὸ δάπεδον, συγκείμενον ἐκ συμπιλητοῦ χώματος. Ἐπ' αὐτοῦ καὶ καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν εὑρέθησαν ἐν τεμαχίοις τὰ ἄνω τμήματα τῶν πίθων ὡς καὶ πολλὰ καλύμματα αὐτῶν, κυκλικὰ ἐκ σχιστολίθου μετὰ κυκλικῆς ὀπῆς κατὰ τὸ κέντρον.

Ἐκ τῶν κινητῶν εὑρημάτων περισυλλεγέντων ἐκ τῶν κρημνισμάτων, τὸ πλέον σημαντικὸν εἶναι δύο τμήματα τοῦ αὐτοῦ κιονίσκου μετὰ συμφυοῦς βάσεως (πίν. 54α - β). Οὗτος, ἀποκεκρουμένος κατὰ τὴν ἄνω ἀπόληξιν, συναρμολογούμενος ἔχει ὕψος 0.58 μ., διάμετρον ἄνω 0.13 μ., πρὸς τὴν βάσιν 0.135 μ. Κατὰ τὸ κάτω τμῆμα αὐτοῦ κοσμεῖται διὰ δύο διώτων ἀγγείων στηριζομένων ἐπὶ τριγωνικῶν βάσεων καὶ κοσμουμένων εἰς τὴν κοιλίαν διὰ ραβδώσεων, εἰς τὸν λαιμὸν δὲ διὰ διαγωνίων γλυφῶν καὶ περὶ τὸ στόμιον δι' ἐπαλλήλων κύκλων. Μεταξὺ τῶν ἀγγείων εἰκονίζονται ἐσχηματοποιημέναι οὐραὶ παγωνίων. Ἐκ τῶν ἀμφορέων ἀναδύονται ἀνὰ δύο κληματίδες καταλαμβάνουσαι ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ κιονίσκου, αἱ ὁποῖαι συμπλεκόμεναι σχηματίζουν ἐλλείψεις περιβαλλούσας φύλλα, καρποὺς ἀμπέλου καὶ πτηνά. Τὸ ἀνάγλυφον εἶναι ὑψηλόν, τονιζόμενον δι' ἐντόνων περὶ τὰ περιγράμματα ἐκβαθύνσεων. Ἡ γενικὴ ἐργασία ἐπιμελής.

Κατὰ τὴν ἔρευναν διεπιστώθη ὅτι ὁ χῶρος οὗτος ὡς καὶ ἅπαντα τὰ κατὰ Βορρᾶν προσκτίσματα εἶναι σύγχρονα τοῦ ἀρχαιοτέρου τοῦ Ὀκταγώνου ναοῦ. Ἀργότερον, ὅτε οὗτος ὡς καὶ τὰ περὶ αὐτὸν κτίσματα κατεστράφησαν καὶ ἀνηγέρθη τὸ ἐπ' αὐτῶν συγκρότημα τοῦ Ὀκταγώνου, ἐκαλύφθησαν διὰ τῶν ἰδίων κρημνισμάτων καὶ διὰ φερτοῦ ὑλικοῦ μέχρι τῆς στάθμης εἰς ἣν ᾠκοδομήθη τὸ Ὀκτάγωνον, ἤτοι 2 μ. ὑπεράνω τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου τοῦ αἰθρίου καὶ τῶν προσκτισμάτων. Ταῦτα δὲν ἠχρηστεύθησαν ἀλλ' ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπερυψωθέντων τῶν δαπέδων αὐτῶν. Περισυλλεγὲν ἐκ τῶν τοῦ εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ διαμερίσματος Ι πίθου χωμάτων νόμισμα τοῦ Ἀρκαδίου μαρτυρεῖ ὅτι ἡ καταστροφὴ τοῦ πρώτου καὶ ἡ ἵδρυσις τοῦ δευτέρου συγκροτήματος, τοῦ Ὀκταγώνου, ἐγένετο μεταξὺ τῶν ἐτῶν 395 καὶ 408, χρονολογία ἐπιμαρτυρουμένη καὶ ἄλλοθεν [1].

Ἡ σκαφὴ συνεχίσθη πρὸς Βορρᾶν, εἰς τὸν χῶρον Κ (πίν. 52β), ὅστις δὲν ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὸ νοτίως αὐτοῦ δωμάτιον Ι. Οὗτος, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 8.30 μ. × 3.70 μ., ἦτο κεχωσμένος διὰ φερτῶν κυρίως χωμάτων, κρημνισμάτων διαπιστωθέντων μόνον εἰς τὸ κατώτατον στρῶμα, ἔνθα καὶ στρῶμα κεράμων στέγης, στρωτήρων ὡς ἐπὶ τὸ πολύ. Μεταξὺ τῶν χωμάτων τῶν ὑψηλοτέρων στρωμάτων παρετηρήθησαν ὄστρακα ἀγανώτων ἀγγείων μεγάλων καὶ μικρῶν, πολλαὶ λαβαὶ αὐτῶν καὶ θραύσματα ὑάλου.

Προεκταθείσης τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς Ἀνατολάς, ἀπεκαλύφθη ὁ παραπλεύρως χῶρος Θ μήκους 8 μ. καὶ πλάτους κατὰ μὲν τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα 2.50 μ. κατὰ δὲ τὸ δυτικὸν 2.70 μ., τοῦ ὁποίου ἡ σύνθεσις τῶν χωμάτων καὶ τῶν κρημνισμάτων τῆς καταχώσεως εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τοῦ προηγουμένου Κ. Χωρίζεται ἐξ αὐτοῦ δι' ἐγκαρσίου τοίχου ἄνευ ἰσχυρᾶς ὑποθεμελιώσεως, τοῦθ'

1. ΠΑΕ 1962, σ. 178.

ὅπερ δηλοῖ ὅτι οὗτος εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη. Ὁ τοῖχος οὗτος εἰς τὸ βόρειον τμῆμα αὐτοῦ φέρει εἴσοδον πλάτους 1.50 μ. διατηροῦσαν τὸν μαρμάρινον οὐδόν. Εἰς ὅλον τὸ διαμέρισμα παρατηροῦνται ἔνιαι πρόχειροι μεταβολαί, ἀκαθορίστου χρόνου. Οὕτω ὁ βόρειος τοῖχος, κατὰ τὸ μέσον αὐτοῦ ἐκρημνίσθη καὶ εἰς τὸ δημιουργηθὲν ἄνοιγμα, μήκους 2.10 μ., ἐκτίσθη δι' ἀργῶν λίθων καὶ ἄνευ ἰσχυροῦ κονιάματος κογχωτὸς τοῖχος πάχους 0.50 μ. καὶ διατηρουμένου ὕψους 0.43 μ. Ἐκ τῆς ὅλης ἐρεύνης κατέληξα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ διαμερίσματα Κ καὶ Θ ἀπετέλουν ἀρχικῶς ἑνιαῖον χῶρον μήκους 16.90 μ., ὁ ὁποῖος ἐσχημάτιζε διαχωριστικὸν διάδρομον, ὅστις κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα αὐτοῦ ἡνοῦτο μετὰ τοῦ καθέτως πρὸς αὐτὸν διαμερίσματος, τὸ ὁποῖον δὲν ἠρευνήθη εἰσέτι. Ὁ οὕτω διαμορφούμενος στενομήκης χῶρος Κ καὶ Θ (πίν. 52β) ἐκ τῆς δυτικῶς αὐτοῦ στενῆς πλευρᾶς ὁδηγεῖ δι' ἰσοπλατοῦς πρὸς αὐτὴν ἀνοίγματος (2.70 μ. × 0.79 μ.) πρὸς τὴν μεταξὺ τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου καὶ τῆς Ἀγορᾶς πάροδον. Θὰ ἦτο ἴσως πρόωρον καὶ παρακεκινδυνευμένον νὰ συναγάγῃ τις ἐκ τῶν προτέρων πρὸ τῶν σκαφικῶν ἐρευνῶν, ὁριστικὰ συμπεράσματα ἐπ' αὐτοῦ. Οὐχ ἧττον νομίζω ὅτι εἶναι νόμιμον νὰ διατυπωθῇ ἡ σκέψις ὅτι κατὰ τὴν ἐπανοικοδόμησιν ἐπὶ τοῦ παλαιοτέρου τοῦ Ὀκταγώνου συγκροτήματος οἱ ἀνασκαπτόμενοι χῶροι παρέμειναν ὡς εἶχον. Προσθῆκαι μόνον τινὲς καθ' ὕψος εἰς τοὺς τοίχους πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῆς χθαμαλότητος αὐτῶν ἐκ τῆς ὑπερυψώσεως τῶν δαπέδων ἐγένοντο ὡς καὶ κατὰ περιόδους διὰ προχείρων κατασκευῶν ἐσωτερικαὶ διαρρυθμίσεις ἐπῆλθον. Αἱ τελευταῖαι διακρίνονται μᾶλλον εὐκρινῶς διότι οἱ περισσότεροι τῶν διαχωριστικῶν τοίχων ἐκτίσθησαν ἄνευ ἰσχυρᾶς ἑδράσεως ἐπὶ τῶν ἀνυψωθέντων δαπέδων. Ἀλλὰ τὰ παρουσιαζόμενα ἐπὶ τοῦ προκειμένου προβλήματα ὡς καὶ τὰς πιθανὰς λύσεις των θὰ περιλάβωμεν λεπτομερῶς εἰς τὴν παρασκευαζομένην δημοσίευσιν τοῦ συνόλου τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ὀκταγώνου.

3. Ἐμπορικὴ ὁδός. Κλῖμαξ τῆς στοᾶς τοῦ Ὀκταγώνου

Ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ τῆς βαινούσης παραλλήλως πρὸς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ὀκταγώνου, συνεχίσθη πρὸς Ἀνατολὰς (πίν. 55). Ἤρχισεν εἰς ἀπόστασιν 1.40 μ. ἐκ τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ, ὁ ὁποῖος προχωρεῖ ὑπογείως κατὰ μῆκος τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ, καὶ 3.70 μ. ἐκ τῆς πρώτης βαθμίδος τῆς κλίμακος, ἥτις φέρει πρὸς τὴν νοτίαν στοὰν τοῦ Ὀκταγώνου. Τὰ ἐπὶ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ κρημνίσματα ὑπερβαίνουν πολλάκις καθ' ὕψος τὰ 3.50 μ. Ἡ ἐπίχωσις αὐτὴ διαχωρίζεται εὐκρινῶς εἰς δύο κύρια στρώματα: τὸ ἄνω, ὕψους $\pm$ 2 μ., συνίσταται ἐκ φερτῶν χωμάτων ἀποτεθέντων κατὰ καιροὺς ἐκ προγενεστέρων ἐρευνῶν ἐν τῷ χώρῳ· τὸ κάτω ἀποτελεῖται ἐκ κρημνισμάτων καταπεσόντων κατὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ παρακειμένου Ὀκταγώνου. Διὰ τοῦτο ἐν συμφυρμῷ πρὸς αὐτὰ παρετηρήθησαν πολ-

λὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἀκέραια καὶ ἐν τεμαχίοις, ἤτοι θωράκια, κίονες, βάσεις, κιονόκρανα, ἀμφικιόνια κ.ἄ. Εἰς πολλὰ σημεῖα τὰ ὑπολείμματα πυρκαϊᾶς ἦσαν ἐμφανῆ.

Ἡ ἀποκαλυπτομένη ὁδὸς διατηρεῖ κατὰ μέγα μέρος τὸ ἐκ μεγάλων μαρμαρολίθων καθέτως πρὸς τὸν ἄξονα αὐτῆς τεθειμένων ὁδόστρωμα. Ἐπ' αὐτοῦ εὑρέθη κατακείμενον τμῆμα μεγάλου πλινθοκτίστου τόξου, παραμορφωθείσης τῆς κανονικῆς αὐτοῦ μορφῆς. Αἱ συνιστῶσαι τοῦτο πλίνθοι ἔχουν μῆκος 0.38 μ., πλάτος 0.30 μ. καὶ πάχος 0.03 μ. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὁδοστρώματος, εἴτε ἐντελῶς ἐπ' αὐτοῦ εἴτε ἐκ τῶν κατωτάτων κρημνισμάτων περισυνελέγησαν νομίσματά τινα: ἓν ρωμαϊκόν, τρία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ἓν Θεοδοσίου Β'. Μόνον ἕν, τῆς Θεοδώρας (1054 - 1056), εὑρέθη εἰς ὕψος $\pm$ 1 μ.

Βαῖνον παραλλήλως πρὸς τὴν ὁδόν, ἀπεκαλύφθη κατὰ Νότον, εἰς τὴν ἰδίαν ἔκτασιν ὁ ὑπερυψωμένος πεζόδρομος συνεχιζόμενος πρὸς Ἀνατολάς. Ἐκ τοῦ πραγματικοῦ πλάτους αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἐξηκριβώθη παλαιότερον, ἤτοι 2 μ., εἰς τὰ ἀποκαλυφθέντα σημεῖα διατηρεῖται μόνον εἰς πλάτος 0.90 μ. Τὸ μέγιστον ὕψος αὐτοῦ ἐκ τῆς ὁδοῦ μετρεῖ 0.58 μ.

Συγχρόνως ἠρευνήθη καὶ ἡ κλῖμαξ ἡ φέρουσα ἐκ τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ εἰς τὴν νοτίαν στοὰν τοῦ Ὀκταγώνου. Ἀπεκαλύφθησαν αἱ κατὰ Δυσμὰς βαθμίδες αὐτῆς. Ἐκ τούτων αἱ τέσσαρες σῴζονται ἀκέραιαι. Ἐκ τῶν ὑπολοίπων μόνον ἐνδείξεις διετηρήθησαν. Ἡ κλῖμαξ ὁδηγεῖ εἰς πλατύσκαλον, τὸ ὁποῖον ἀπεκαλύφθη εἰς μῆκος 7 μ.

Πρὸς διακρίβωσιν τοῦ σημείου συμβολῆς τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ μετὰ τῆς Παρόδου Β, ἐγένετο νοτίως τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ δακτυλίου τοῦ Ὀκταγώνου τομὴ διαστάσεων 4 $\times$ 1.10 $\times$ 0.45 μ. (πίν. 53β). Εἰς βάθος 2 μ. ἐκ τῆς ἐπιφανείας τῆς ἐπιχώσεως διεπιστώθη ὁδόστρωμα, τοῦ ὁποίου οἱ μαρμαρόλιθοι ἔχουν διαγώνιον φοράν, ἔνδειξις ἐνδεχομένως τῆς βορειοανατολικῆς κατευθύνσεως, τὴν ὁποίαν λαμβάνει ἡ Ἐμπορικὴ ὁδός, ὁδηγοῦσα πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πύλην τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, τὴν χαρακτηριζομένην ὡς Πύλην τῆς Νεαπόλεως. Ἐκ τῶν ἐπιπολαίων χωμάτων τῆς τομῆς περισυνελέγησαν τρία νομίσματα: τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, τοῦ Κωνσταντίου καὶ τοῦ Ἀρκαδίου. Ἐκ τοῦ σημείου τούτου ἡ ἀποχωμάτωσις προὐχώρησε πρὸς Βορρᾶν παρὰ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ Ὀκταγώνου. Ἐνταῦθα παρετηρήθησαν τὰ ἑξῆς εἰς τὴν πρόσχωσιν στρώματα ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω: στρῶμα πάχους 0.50 μ. ἐκ λίθων ἀργῶν προερχομένων ἐκ κρημνισμάτων· στρῶμα πάχους 0.50 μ. ἐξ ἐρυθροῦ χώματος ἀναμεμειγμένου μετὰ πολλῶν κεράμων ἐκ τῆς νοτίας στοᾶς τοῦ Ὀκταγώνου καὶ τοῦ δακτυλίου τῆς κόγχης αὐτοῦ· στρῶμα πάχους 0.52 μ. ἐκ χώματος καὶ κονιάματος, προερχομένου πιθανῶς ἐκ τοῦ ἐπιχρίσματος τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ τοίχου τῆς νοτίας στοᾶς τοῦ Ὀκταγώνου. Ἡ ἔρευνα εἰς τὸν τομέα τοῦτον θὰ συνεχισθῇ.

4. Στοὰ δυτικῶς τοῦ προπύλου τοῦ Ὀκταγώνου

Δυτικῶς τοῦ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἐγνατίας προπύλου τοῦ Ὀκταγώνου, ἔνθα πρὸ ἐτῶν ἀνεφάνησαν αἱ πρῶται ἐνδείξεις στοᾶς [1], συνεχίσθη ἐφέτος ἡ σκαφή. Ἀπεκαλύφθη, νοτίως καὶ εἰς ἀπόστασιν 3.20 μ. ἐκ τῶν ἀναφανέντων παλαιότερον δύο βάσεων, τῶν κιόνων αὐτῶν καὶ τῶν κιονοκράνων, τοῖχος εἰς μῆκος 7.50 μ. συνεχιζόμενος πρὸς Δυσμάς. Οὗτος συνίσταται ἐξ ἐπιμελοῦς ἀργολιθοδομῆς μετὰ παρεμβλήτου μαρμαρίνου ὑλικοῦ ἐκ δευτέρας χρήσεως. Ἐκ τοῦ χώρου τούτου περισυνελέγησαν δύο νομίσματα, τοῦ Βαλεντινιανοῦ καὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄. Ἡ ἔρευνα διακοπεῖσα καὶ ἐνταῦθα ἕνεκα τῶν γεγονότων τοῦ Ἰουλίου θὰ συνεχισθῇ.

Καθ᾽ ὅλον τὸν χρόνον τῆς ἀνασκαφῆς συνεργεῖον τεχνιτῶν ἐξετέλεσεν εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ Ὀκταγώνου ἐργασίας συντηρήσεως τῶν τοίχων, τοῦ βαπτιστηρίου καὶ τοῦ εἰς τὸ πρεσβυτέριον ἄμβωνος.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ

1. ΠΑΕ 1964, σ. 177, πίν. 164β.

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΗΣ ΔΩΔΩΝΗΣ*

(Πίν. 56 - 59)

Συνεχίσθησαν αἱ ἀνασκαφαὶ εἰς τὴν Δωδώνην κατὰ τοὺς μῆνας Ἰούλιον καὶ Αὔγουστον μὲ δύο διακοπάς, λόγῳ τῶν κρισίμων ἐθνικῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα ὡδήγησαν εἰς τὴν βάναυσον παραβίασιν ἐκ μέρους τῶν Τούρκων τῆς κυριαρχίας καὶ ἀκεραιότητος τῆς ἑλληνικῆς Κύπρου.

Λόγῳ τῶν ἐθνικῶν γεγονότων καὶ τῆς σχετικῶς περιωρισμένης πιστώσεως, ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἐπεξετάθη οὐσιαστικῶς εἰς τὸ Βουλευτήριον, ἀλλὰ περιωρίσθη εἰς τὸ πρὸς Νότον τούτου ἀποκαλυφθὲν κατὰ τὸ ἔτος 1972 βορειότερον τμῆμα τοῦ οἰκοδομήματος Ο (εἰκ. 1, πίν. 56α)[1].

Τοῦτο εἶναι μέγα οἰκοδόμημα, ἀγνώστων εἰσέτι διαστάσεων, τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθησαν μερικῶς ἡ βορεία καὶ ἡ ἀνατολικὴ πλευρά (εἰκ. 1 καὶ 2 Α, Β, Γ, Δ). Κατὰ τὰ φαινόμενα, τὸ μέγα τοῦτο οἰκοδόμημα συνδέεται μετὰ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐξωτερικοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου, ὁ ὁποῖος ἀνάγεται εἰς τὸ β' ἥμισυ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Τὸ μερικῶς ἀνασκαφὲν κατὰ τὸ δυτικὸν τμῆμα (εἰκ. 2 καὶ πίν. 56β) εἶναι στενόμακρον ἰσοδομικὸν οἰκοδόμημα, διαστάσεων 33.35 × 7.70 μ. (εἰκ. 2 Α, Β, Γ, Δ), τὸ ὁποῖον ὡς στοὰ περιβάλλει ἐξωτερικῶς τὴν βορείαν καὶ ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ κυρίως οἰκοδομήματος Ο.

Ἀλλὰ ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἐξήντλησε τὰς ἐντὸς τούτου ἐπιχώσεις, αἱ ὁποῖαι σύγκεινται ἐξ ἀργιλικῆς γῆς ὠχροκιτρίνης (στρῶμα γ), πάχους ἑνὸς μέτρου περίπου, προερχομένης πιθανῶς ἐκ τῆς διαλύσεως τῶν ὠμῶν πλίνθων τῆς ἀνωδομίας. Ὑποκάτω τοῦ στρώματος τούτου ἐκτείνεται τὸ μελανὸν στρῶμα (δ), ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶναι θεμελιωμένη ἡ λιθίνη βάσις τοῦ οἰκοδομήματος. Αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν ὁρατῶν ἰσοδομικῶν στρώσεων ἐξ ἀσβεστολίθου ἐπιμελεστάτης ἐργασίας, ὕψους 1.20 μ. (πίν. 57α), καὶ τοῦ θεμελίου της. Μερικαὶ ἐνδείξεις ὑποδεικνύουν ὅτι τὸ λιθολόγημα τοῦτο δὲν εἶχεν ὑποστῆ τὴν τελικὴν ἐπεξεργασίαν, δι' ἀγνώστους εἰσέτι λόγους. Ἡ ἐξ ὠμῶν πλίνθων ἀνωδομία ἦτο ἐπιχρισμένη μὲ ἀμμοκονίαν καὶ βαφὴν χρώματος τεφροῦ, τὸ ὁποῖον λαμβάνει ὁ ἀσβεστόλιθος τῆς Δωδώνης ἐκτεθειμένος εἰς τὰς ἀτμοσφαιρικὰς ἐπιδράσεις.

---

* Εἰς τὴν ἀνασκαφὴν ἔλαβον μέρος ἡ δ. Καίτη Ἀργυροκαστρίτου, πτυχιοῦχος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, καὶ αἱ φοιτήτριαι τοῦ αὐτοῦ Πανεπιστημίου Μέλπω Πωλογιώργη, Κατερίνα Ραπίτη, Ἑλένη Πέππα καὶ Ἀθηνᾶ Ἀγόρου.

1. Σχετικῶς ἰδὲ ΠΑΕ 1972, σ. 94 κέ. καὶ 1973, σ. 87 κέ.

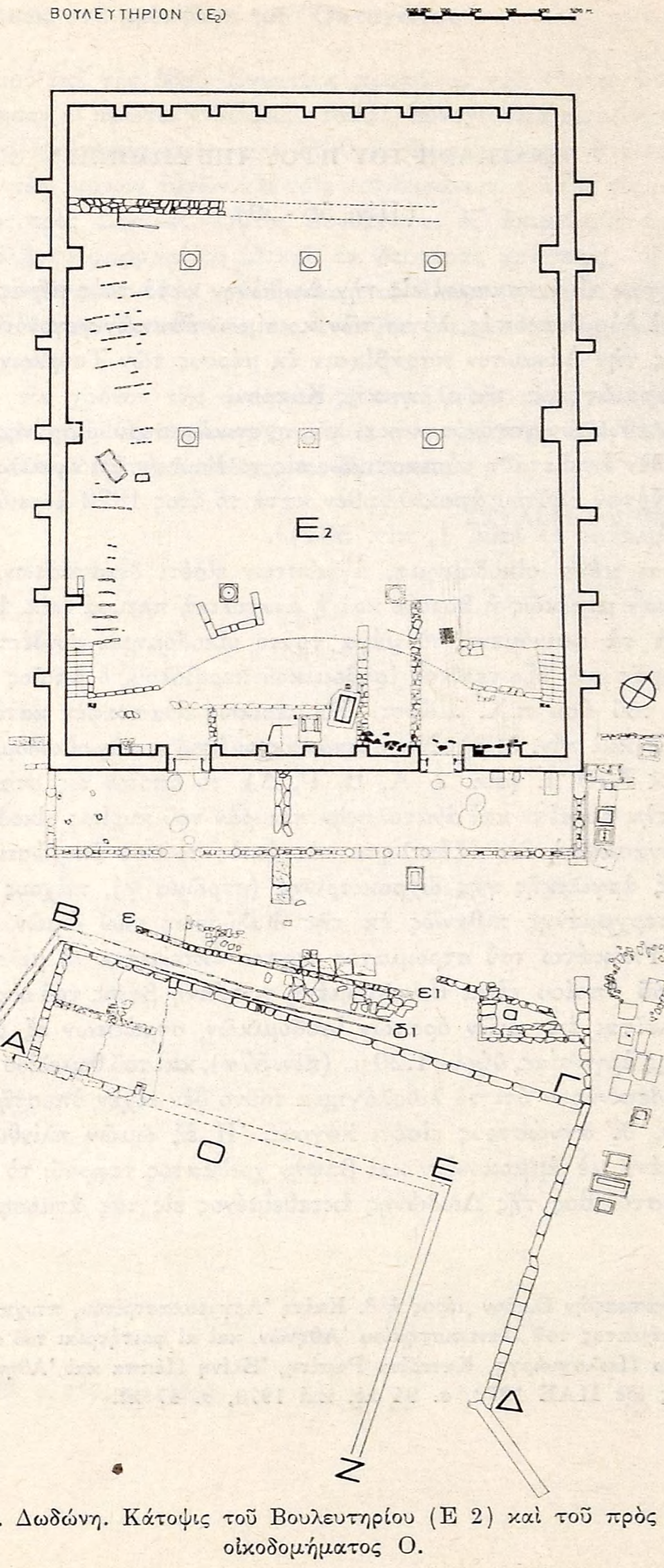

Εἰκ. 1. Δωδώνη. Κάτοψις τοῦ Βουλευτηρίου (Ε 2) καὶ τοῦ πρὸς Νότον οἰκοδομήματος Ο.

Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν ἀποκαλυφθέντων τοίχων εἶναι ἀνώμαλος. Ἐσωτερικῶς τὸ ἐπίμηκες οἰκοδόμημα Α, Β, Γ, Δ, διαιρεῖται εἰς δύο διὰ τοίχου ἐκ μικρῶν ἀπελεκήτων λίθων καὶ πηλοῦ (πίν. 57β). Ἐντὸς τούτου εἶναι ἐντοιχισμένον τεμάχιον ἐξ ἀμμολίθου, προερχόμενον ἐκ παραστάδος παραθύρου

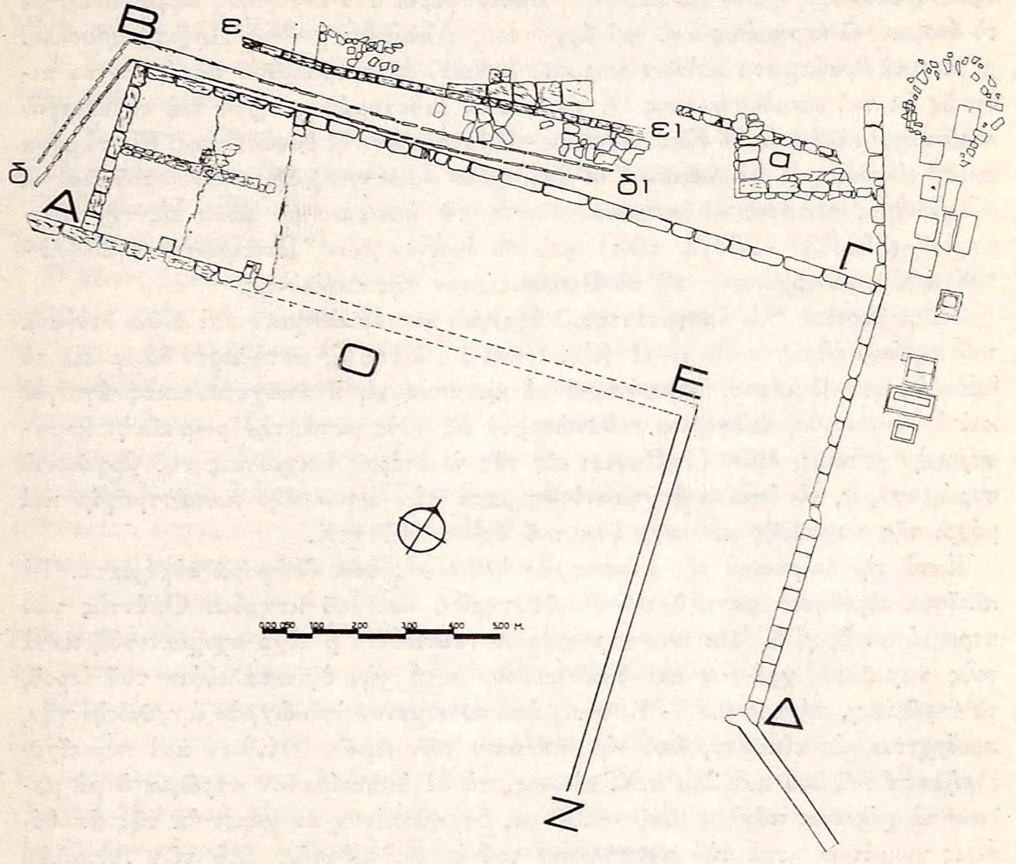

Εἰκ. 2. Κάτοψις τοῦ οἰκοδομήματος Ο καὶ τῆς βορείας προσθήκης (Α, Β, Γ, Δ).

τοῦ Βουλευτηρίου, ἀπόδειξις ὅτι ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος κατεσκευάσθη μετά τινα καταστροφὴν τοῦ Βουλευτηρίου, ἴσως μετὰ τὴν αἰτωλικὴν καταστροφὴν τοῦ ἔτους 219 π.Χ. Σύγχρονοι εἶναι καὶ αἱ δύο ἀντηρίδες τῆς νοτίας πλευρᾶς (Α, Ε) τοῦ οἰκοδομήματος (πίν. 56β).

Πρὸ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ ἐπιμήκους κτηρίου διεπιστώθη ὅτι τὸ ἀποχετευτικὸν ρεῖθρον (δ - δ1), τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀποκαλυφθῆ κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν ἐτῶν 1972 - 73, κάμπτεται παρὰ τὴν ΒΔ γωνίαν, κατευθυνόμενον πρὸς τὸ οἰκοδόμημα Ο (πίν. 57α), διὰ νὰ δεχθῇ τὰ ἀποχετευόμενα ὕδατα ἐκ τοῦ οἰκο-

δομήματος τούτου, τὸ ὁποῖον θὰ ἐχρησίμευεν ὡς δημόσιος ξενὼν ἢ Καταγώγειον καὶ ὡς Πρυτανεῖον. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαχθῇ ἐκ τοῦ μεγέθους καὶ τῆς γειτνιάσεώς του πρὸς τὸ Βουλευτήριον καὶ ἐκ τῶν πολυαρίθμων ὀστράκων, ἀγγείων οἰκιακῆς χρήσεως (λεκάναι, χύτραι, λοπάδες, λύχνοι, κοτύλαι, φιάλαι, φιαλίδια). Μεταξὺ τούτων περιλαμβάνεται καὶ τμῆμα ὀξυπυθμένου ἀμφορέως μὲ λαβήν, ἡ ὁποία φέρει δύο ἐντύπους σφραγῖδας, μὲ τὸ ὄνομα τοῦ κεραμέως καὶ τοῦ ἄρχοντος, *Νικάρχ[ο]υ ἐπὶ Ἀρ[ισ]τοβούλου*.

Μερικὰ θραύσματα κιόνων δωρικοῦ ρυθμοῦ ἐκ πωρολίθου προέρχονται πιθανῶς ἐκ τοῦ οἰκοδομήματος Ο, τὸ ὁποῖον ἐνδεχομένως εἶχεν εἰς τὸ κέντρον περίστυλον αὐλήν, ὡς τὸ Καταγώγειον - Πρυτανεῖον τῆς Κασσώπης. Εἰς τὸ μέγα τοῦτο οἰκοδόμημα θὰ διέμενον οἱ ἐπίσημοι φιλοξενούμενοι τοῦ ἱεροῦ καὶ οἱ πολυάριθμοι σύνεδροι, οἱ ἐκπροσωποῦντες τὰ ἠπειρωτικὰ φῦλα εἰς τὴν Συμμαχίαν (342/330 - 233/2 π.Χ.) καὶ τὸ Κοινὸν τῶν Ἠπειρωτῶν (233/2 - 168 π.Χ.), συνερχόμενοι εἰς τὸ Βουλευτήριον τῆς Δωδώνης.

Τέλος βορείως τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ διεπιστώθησαν καὶ ἄλλα λείψανα τοῦ πηλίνου ὑδραγωγοῦ ε - ε1 (εἰκ. 1 καὶ 2), ὁ ὁποῖος μετέφερεν ὕδωρ εἰς τὸ ἱερὸν ἐκ τοῦ Τομάρου. Ἀμφότεραι αἱ κατασκευαί, ὁ ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς καὶ ὁ ὑδραγωγός, ἀνάγονται πιθανώτερον εἰς τοὺς μετὰ τὴν ρωμαϊκὴν καταστροφὴν χρόνους, διότι ἑδράζονται εἰς τὰς ἀνωτέρας ἐπιχώσεις τοῦ ἀργιλικοῦ στρώματος γ, τὸ ὁποῖον ἐσχηματίσθη μετὰ τὴν αἰτωλικὴν καταστροφὴν καὶ μέχρι τῆς ρωμαϊκῆς καταστροφῆς τοῦ ἔτους 167 π.Χ.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς ἦλθον εἰς φῶς διάφορα εὑρήματα. Τὰ πλεῖστα εὑρέθησαν μεταξὺ τοῦ Βουλευτηρίου καὶ τοῦ κτηρίου Ο, ἐντὸς τῶν στρωμάτων β, γ, δ. Ἐκ τῶν στρωμάτων τούτων τὸ β εἶχε σχηματισθῇ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους καὶ βραδύτερον, μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ ἱεροῦ, τὸ στρῶμα γ, πάχους 0.75 - 1.00 μ., ἀποτελούμενον ἀπὸ ὠχρὰν ἀργιλικὴν γῆν, προέρχεται, ὡς εἴπομεν, ἀπὸ τὴν διάλυσιν τῶν ὠμῶν πλίνθων καὶ περιεῖχεν εὑρήματα τοῦ 3ου καὶ 2ου π.Χ. αἰῶνος, τὸ δὲ ὑποκείμενον στρῶμα δ μὲ μελανωπὰ χώματα, πάχους 0.40 - 0.50 μ., ἐσχηματίσθη ἐν μέρει ἐκ τῆς ἀποθέσεως χωμάτων μετὰ τὴν πυρπόλησιν τοῦ ἱεροῦ, πιθανῶς ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν τὸ 219 π.Χ. (Πολύβ. 4. 67)[1], καὶ περιεῖχε ποικίλα εὑρήματα τοῦ 4ου καὶ 3ου π.Χ. αἰῶνος. Εἰς τὸ βάθος τοῦ στρώματος τούτου ἀπαντοῦν ἴχνη τῆς λιθοστρώτου ἱερᾶς ὁδοῦ, τῆς ὁποίας λείψανα διεπιστώθησαν καὶ κατὰ τὴν ἐφετινὴν ἀνασκαφήν[2]. Ὑπὸ τὸ στρῶμα τοῦτο ἐκτείνεται τὸ ε, μὲ ὄστρακα σχεδὸν ἀμιγῶς προϊστορικὰ τῆς τοπικῆς χειροποιήτου κεραμεικῆς καὶ ἓν ὄστρακον μὲ γραπτὴν γεωμετρικὴν κόσμησιν ἐξ ὁμορρόπων γωνιῶν τοῦ βορειοδυτικοῦ γεω-

1. Ἰδὲ ΠΑΕ 1973, σ. 90 - 91.
2. Λείψανα τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ εὑρέθησαν ὡς πέρυσιν, βλ. αὐτόθι.

μετρικοῦ ρυθμοῦ. Ἐκ τῶν εὑρημάτων τούτων περιγράφομεν τὰ σπουδαιότερα:

1. Τμῆμα χείλους μετὰ λαιμοῦ μελαμβαφοῦς ἀμφορίσκου, μὲ χαρακτὸν (in grafitti) τὸ ὄνομα τοῦ ἀναθέτου κατὰ γενικήν, *Νικάνδρου* (πίν. 58α). Ἡ μορφὴ τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ ἀγγείου καὶ ἡ καλὴ ποιότης τοῦ γανώματος εἶναι τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος (στρῶμα δ).

2. Χυτὸς χαλκοῦς πέλεκυς μονόστομος, μὲ δύο πλευρικὰς ἀποφύσεις (πίν. 58γ), μήκους 11.2 ἑκ., πλάτους ἄνω 1.9 ἑκ., κάτω 3.6 ἑκ.[1] (στρῶμα γ).

3. Χαλκοῦν χυτὸν οὖς γρυπὸς ἐκ λέβητος[2], εὑρεθὲν ἐντὸς τοῦ στρώματος γ (πίν. 58β, ἀριστερά).

4. Χαλκοῦν ἔλασμα, ἀνῆκον εἰς πόδα τρίποδος, ἐκ δύο συμφυῶν ράβδων τομῆς κυκλικῆς, συνδεομένων μὲ δύο ἐγκαρσίους δεσμούς, μήκ. 0.33 μ. (πίν. 58δ).

5. Χαλκοῦν εἰδώλιον λέοντος κορινθιακῆς τέχνης, εὑρεθὲν ἐντὸς τοῦ ἀργιλικοῦ στρώματος τοῦ Ο (πίν. 59α - β).

Ὁ λέων, ὕψους 5.3 καὶ μήκ. 7.8 ἑκ., παριστάνεται ἀναπαυόμενος, στρέφων καθέτως πρὸς τὸ σῶμα τὴν κεφαλήν του κατ' ἐνώπιον. Ἡ ἐπίπεδος βάσις, τὰ ἴχνη συγκολλήσεως καὶ τὸ κοῖλον ἐσωτερικῶς σῶμα, τὸ ὁποῖον ἐπληροῦτο διὰ μολύβδου, ἀποδεικνύουν ὅτι τοῦτο ἐκόσμει ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν σκεύους. Αἱ λεπτομέρειαι τῆς χαίτης περὶ τὸ πρόσωπον, τοῦ τριχώματος, τοῦ ρύγχους καὶ τῶν πλευρῶν δηλώνονται διὰ χαρακτῶν γραμμῶν, ἐνῷ οἱ θύσανοι τῆς χαίτης ἀποδίδονται διὰ φλογοειδῶν καὶ κυματοειδῶν γραμμῶν. Ἡ οὐρά του δὲν ὀρθώνεται, ὅπως εἰς τὰ λακωνικὰ εἰδώλια, ἀλλὰ εἶναι προσκολλημένη ἐπὶ τῶν νώτων καὶ φέρει τρῆμα πρὸς ἐξάρτησιν[3].

Τὸ πρόσωπον ἔχει ἀποβάλει πλέον τὴν δαιμονικὴν ἀγριότητα τῶν πρωίμων ἀρχαϊκῶν χρόνων. Τὸ βλέμμα τοῦ ζῴου φαίνεται ὡς νὰ περιεργάζεται τὸν θεατὴν καὶ τὸ ἡμιάνοικτον στόμα δὲν ἀπειλεῖ, ἀλλὰ μορφάζει.

Κατωτέρω παρατίθεται κατάλογος ἐκ 14 χαλκῶν νομισμάτων, μὲ τὴν δήλωσιν τῶν στρωμάτων, ἐντὸς τῶν ὁποίων εὑρέθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφήν. Τὸν κατάλογον τοῦτον ἔθεσα ὑπ' ὄψιν τῆς ἐφόρου τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, κ. Μάντως Καραμεσίνη - Οἰκονομίδου, τὴν ὁποίαν εὐχαριστῶ θερμῶς διὰ τὰς παρατηρήσεις της.

Στρῶμα β :

1. Νικοπόλεως, ἐποχῆς Τραϊανοῦ, πρβ. Οἰκονομίδου, σ. 81, ἀρ. 36 - 37, πίν. 14.

---

1. Πρβ. ὁμοίους πελέκεις ἐκ Δωδώνης, ΠΑΕ 1966, σ. 78 - 79, πίν. 79δ καὶ 1967, σ. 46, πίν. 32γ, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Τὸ ἕτερον οὖς ἐκ Δωδώνης περιγράφεται εἰς ΠΑΕ 1973, σ. 92, πίν. 112β.

3. Ἰδὲ H. Gabelmann, Studien zum frühgriechischen Löwenbild, 1965, σ. 67 κέ., πίν. 9,1 καὶ H. Payne, Perachora I, παρένθ. πίν. 19,1.

2. 'Αντιγόνου Γονατᾶ, πρβ. Gaebler, πίν. XXXIV, ἀρ. 10.
3. Κοινοῦ 'Ηπειρωτῶν, 233/2 - 168 π.Χ., πρβ. Franke, Die Griech. Münzen, σ. 216, ἀρ. 663 κέ., πίν. 44.
4. 'Αμβρακίας, πρβ. αὐτόθι σ. 329, ἀριθ. 72 - 74, πίν. 67 (2ος - 1ος αἰ. π.Χ.), καὶ SNG Cop., ἀρ. 24, κεφαλὴ 'Απόλλωνος πρὸς ἀρ. (περίπου 238 - 168 π.Χ.).
5. Θεσσαλονίκης, 187 - 31 π.Χ., πρβ. Gaebler, σ. 121, ἀρ. 20, πίν. XXIII, ἀρ. 10.

Στρῶμα γ :

6. 'Αμβρακίας, πρβ. Franke, ἔ.ἀ. σ. 329, ἀριθ. 76 κέ., SNG Cop., ἀρ. 23.
7. Συμμαχίας 'Ηπειρωτῶν, 342/330 - 300 π.Χ., πρβ. Franke, ἔ.ἀ. πίν. 12, VI - R1 (ἡ αὐτὴ σφραγίς).
8. Κοινοῦ 'Ηπειρωτῶν, 233/232 - 168 π.Χ., πρβ. αὐτόθι ἀρ. 488 κέ., πίν. 38. BO.
9. "Αργους 'Αμφιλοχικοῦ, περὶ τὰ 300 - 250 π.Χ., πρβ. SNG Cop., ἀρ. 319.
10. Κερκύρας, 300 - 229 π.Χ., πρβ. BMC, ἀρ. 256 - 258, ἐν τῷ πεδίῳ *ΦΙ*.
11. 'Αμβρακίας, περὶ τὰ 238 - 168 π.Χ. μ. πρβ. BMC ἀριθ. 24 (ὄπισθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ 'Απόλλωνος *ΚΑΛΛΩΝ*) καὶ SNG Cop., ἀρ. 31.
12. 'Αμβρακίας, ὡς τὸ ὑπ' ἀριθ. 4.

Στρῶμα γ/δ :

13. 'Ηπειρωτικῆς Συμμαχίας καὶ βασιλέως Πύρρου, πρβ. Franke, ἔ.ἀ. πίν. 54, ἀριθ. 1.

Στρῶμα δ :

14. "Αργους 'Αμφιλοχικοῦ, περὶ τὰ 350 - 250 π.Χ., πρβ. SNG Cop., ἀρ. 319.

ΣΩΤΗΡΙΟΣ Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ

(Παρένθ. πίν. Ε′ καὶ πίν. 60 - 70)

Τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπεφάσισε καὶ κατὰ τὰ κεκανονισμένα τὸ Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν ἐνέκρινε νὰ ἐπαναληφθῇ ἀπὸ τοῦ 1974 ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ τομέως τῆς Νικοπόλεως ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

Ὁ ὑπογραφόμενος ἐπανήρχετο οὕτω εἰς γνώριμον ἀπὸ τριακονταετίας ἔδαφος [1], τοῦ ὁποίου τὴν ἔρευναν καὶ τὴν σχετικὴν πρὸς ταύτην βιβλιογραφίαν παρηκολούθησε μετ' ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος καὶ ἀπὸ τὴν κατὰ καιροὺς ἕδραν του ὡς ἐπιμελητὴς ἢ ἔφορος Ἀρχαιοτήτων, μάλιστα δὲ ἀπὸ τῆς μεταθέσεώς του εἰς Πάτρας (1969) καὶ ἔτι περισσότερον ἀπὸ τῆς ἐκλογῆς του εἰς τὴν ἕδραν τῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἰωαννίνων (1972). Καρπὸς τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ ὑπῆρξε πλὴν ἄλλων τὸ ἄρθρον Νικόπολις εἰς τὴν Ἔγχρωμον Ἐγκυκλοπαιδείαν «Δομή» [2]. Ἡ συνέχισις τῆς ἐπιφανειακῆς τοπογραφικῆς καὶ μνημειακῆς ἐρεύνης τῆς περιοχῆς, ὑπῆρξεν εἷς ἀπὸ τοὺς ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς τῆς πρώτης αὐτῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1974. Ἀπεβλέψαμεν εἰς τὴν σύνταξιν ἀκριβοῦς καὶ λεπτομεροῦς τοπογραφικοῦ σχεδίου τῆς Νικοπόλεως τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων μὲ τὴν συνεργασίαν τοῦ ἐν Ἰωαννίνοις ἀρχιτέκτονος κ. Ἀναστασίου Παπασταύρου, ὁ ὁποῖος ἀνεξαρτήτως μελετᾷ τὰ βυζαντινὰ τείχη τῆς Νικοπόλεως κατόπιν προθύμου συναινέσεως τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἐρευνητοῦ τῆς Νικοπόλεως, καθηγητοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἀναστασίου Ὀρλάνδου, Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας.

Ὁπωσδήποτε, μὲ τὴν προηγηθεῖσαν πεῖραν τοῦ τόπου καὶ τῶν μνημείων, διὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης ἐπελέξαμεν ἄνευ δισταγμοῦ, ἐκ τῶν πολλῶν καὶ σπουδαίων μνημείων τῆς Νικοπόλεως, τὸ ὑπὸ τοῦ Ὀκταβιανοῦ, ὡς παραδίδεται, ἱδρυθὲν εἰς ἀνάμνησιν τῆς νίκης του κατὰ τὸ 31 π.Χ. μνημεῖον, γνωστὸν ὡς ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος. Τὴν σπουδαιότητα τοῦ μνημείου ἐδιδάχθην τὸ πρῶτον ἀπὸ τὸν καθηγητήν μου εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Θεσσαλονί-

1. ΑΕ 1950 - 51, Χρον., σ. 31 κἑ.
2. Δομὴ 11, 1972, σ. 322 κἑ.

κης Κ. Α. Ρωμαῖον, ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστόν, συνέβαλεν εἰς τὴν μελέτην τῆς λατινικῆς ἐπιγραφῆς του.

Ἐδόθη εἰς τὸ μνημεῖον τοῦτο προτεραιότης: α) διότι συνδέεται ἀμέσως πρὸς τὸ σημαντικώτερον γεγονὸς τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, σημαντικώτατον δὲ καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀρχαίου κόσμου γενικῶς, β) διότι εἶναι γνωστὸν ἀπὸ τὰς ἱστορικὰς πηγὰς καὶ ἡ δεδομένη χρονολογία του δύναται νὰ ἀποτελέσῃ βάσιν τῆς περαιτέρω ἀρχαιολογικῆς ἐρεύνης τῆς Νικοπόλεως τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, μάλιστα κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ συνοικισμοῦ της, ὅτε καὶ οἰκοδομικὸν ὑλικὸν ἐκ τῶν συνοικισθεισῶν ἑλληνικῶν πόλεων ἐχρησιμοποιήθη καὶ γ) διότι ἔχει ἀνασκαφικὴν ἱστορίαν ἑβδομήκοντα περίπου ἐτῶν, κατὰ τὰ ὁποῖα τὸ ἐνδιαφέρον περιωρίσθη κυρίως εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς λατινικῆς ἐπιγραφῆς του, ἐνῷ τὸ μνημεῖον παραμένει σχεδὸν ὅλως ἀδημοσίευτον.

Τὴν κατάστασιν διατηρήσεως τοῦ μνημείου δεικνύουν αἱ πρῶται δύο φωτογραφίαι (πίν. 60α - β), ληφθεῖσαι μετὰ πρῶτον ἐπιφανειακὸν καθαρισμὸν τοῦ ἐδάφους. Ἡ ὑψηλὴ θέσις εὑρίσκεται εἰς ἀπόστασιν ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῶν βιοτικῶν δραστηριοτήτων τῶν περιοίκων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ τρέχοντος τουρισμοῦ. Διὰ τοῦτο ἴσως τὸ μνημεῖον δὲν ἐγνώρισε τὴν στοργήν, τὴν ὁποίαν δοκιμάζουν πλέον εὐπρόσιτα μνημεῖα τῆς πεδινῆς Νικοπόλεως.

Μετὰ τὸν ἐπιφανειακὸν καθαρισμὸν τοῦ ἐδάφους κατεβλήθη φροντίς: α) διὰ τὴν διαπίστωσιν τῶν περάτων τοῦ μνημείου καὶ β) διὰ τὴν εὕρεσιν τῶν γνωστῶν, ἐνδεχομένως δὲ καὶ ἄλλων ἀγνώστων ἐνεπιγράφων λίθων τῆς γνωστῆς λατινικῆς ἐπιγραφῆς. Οὕτω ἐκαθαρίσθη ὄχι μόνον ἡ νοτία μακρὰ πλευρὰ τοῦ ἀναλήμματος, ἀλλὰ καὶ ἡ ΝΔ γωνία (πίν. 61α), ἐνῷ λίθοι τοῦ ἀναλήμματος, ἐν οἷς καὶ ἐνεπίγραφοι, ἀπεκαλύφθησαν διάσπαρτοι εἰς μακρὰν ἀπόστασιν. Ἄλλοι λίθοι ἐνεπίγραφοι εὑρέθησαν ἡμίχωστοι (πίν. 61β) καὶ ἄλλοι δυσκόλως ἀναγνωρίζονται ἐκ πρώτης ὄψεως ἄνευ μετακινήσεως ἢ πλήρους ἀποκαλύψεώς των. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει διὰ τὰ ὀλίγα οὕτω εὑρεθέντα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὡς π.χ. ὁ πώρινος κίων τῆς αὐτῆς εἰκόνος (πίν. 61β, ἄνω). Μεταξὺ τοιούτων ἀστρωματίστων κινητῶν εὑρημάτων περιλαμβάνεται καὶ πήλινον ἀνθέμιον καλυπτῆρος.

Κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τῆς ἀνασκαφῆς ἐπ' εὐκαιρίᾳ παρηκολουθήσαμεν τὰς ἐκσκαφάς, τὰς ὁποίας εἶχεν ἀπὸ καιροῦ ἀρχίσει νὰ ἐνεργῇ ἡ Κοινότης Σμυρτούλας ἐν συνεργασίᾳ μετὰ ἰδιωτῶν εἰς περιοχὴν μεταξὺ τοῦ θεάτρου καὶ τοῦ ναοῦ (πίν. 62α, κάτω ἀριστερὰ) πρὸς ἰσοπέδωσιν χώρου. Αἱ ἐκσκαφαὶ ἐτέλουν ὑπὸ τὸν ἔλεγχον καὶ τὴν παρακολούθησιν τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων, ἀλλ' ἐπωφελήθημεν διαπιστώσαντες οὕτω ὅτι τὸ ἔδαφος εἶναι παρθένον καὶ τοῦτο ἐνεθάρρυνε τὴν διὰ μηχανικοῦ προωθητῆρος ὅλως ἐπιφανειακὴν διαπλάτυνσιν καὶ ὁμάλυνσιν τῆς ὁδοῦ προσπελάσεως πρὸς τὸν ναόν. Οὕτω ἐγένετο προσιτὴ καὶ δι' ἐπιβατηγοῦ αὐτοκινήτου ἡ περιοχὴ τοῦ ναοῦ (πίν. 63α). Διὰ τῆς διανοίξεως ρείθρου πρὸς τὰ ἀνάντη τῆς ὁδοῦ ἐπεδιώχθη ἡ σταθεροποίησις τῆς βατότητος τῆς ὁδοῦ ταύτης, ἡ ὁποία ἐνδεχομένως θὰ

χρησιμεύση διὰ τὴν κίνησιν ὀχημάτων εἴτε πρὸς ἀποκομιδὴν χωμάτων ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν, εἴτε πρὸς μετακίνησιν τῶν διασπάρτων λίθων, τὴν μερικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ μνημείου καὶ τὴν διαρρύθμισιν τοῦ χώρου.

Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς περιοχῆς τοῦ ναοῦ (πίν. 62β, ἀριστερὰ) δὲν εἴχομεν προλάβει νὰ ἐπιχειρήσωμεν σκαφήν, ἕως ὅτου ἠναγκάσθημεν νὰ διακόψωμεν τὸ ἔργον ἕνεκα τῆς ἐπιστρατεύσεως.

Διὰ νὰ κλείσωμεν τὴν εἰσαγωγικὴν περιγραφὴν τῆς θέσεως πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴν ἔκθεσιν τῶν πρώτων φροντίδων, περιοριζόμεθα νὰ ἐξάρωμεν τὰ πανοραμικὰ προσόντα τῆς θέσεως, χάριν τῶν ὁποίων ἄλλωστε ἐπελέγη αὕτη ἀπὸ τὸν Ὀκταβιανὸν διὰ τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ στρατηγείου του. Ἀπὸ τῆς αὐτῆς θέσεως τώρα δυνάμεθα νὰ λάβωμεν τὴν καλυτέραν εἰκόνα τῆς γεωγραφίας καὶ τῆς μνημειακῆς τοπογραφίας τῆς περιοχῆς, ἀπὸ τό «Μάζωμα» εἰς τὸν δυτικὸν μυχὸν τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου (πίν. 61α καὶ 62α), τό «Προάστειον», τὴν ἐντὸς τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν τειχῶν Νικόπολιν μέχρι καὶ τοῦ λιμένος Κομάρου εἰς τὸ Ἰόνιον Πέλαγος (πίν. 62β).

Ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος τοῦ μνημείου ἐκαθαρίσθη κατὰ τὴν δυτικὴν καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν του μέχρι τῆς εὐθυντηρίας. Εἶναι πολὺ κατεστραμμένος κατὰ τὴν δυτικὴν πλευράν, ὅπου ἔχει λιθολογηθῆ ἐνιαχοῦ μέχρι καὶ τοῦ κατωτέρου δόμου (πίν. 61α). Εἰς τὰ σῳζόμενα μέρη τῆς πλευρᾶς αὐτῆς δὲν παρετηρήθησαν πράγματα ἀξιομνημόνευτα εἰς τὴν παροῦσαν βραχεῖαν ἔκθεσιν.

Ἀντιθέτως εἰς τὴν νοτίαν μακρὰν πλευρὰν τῆς κυρίας ὄψεως τοῦ ἀναλήμματος (πίν. 63β) παρατηροῦνται — καὶ δημοσιεύονται νῦν τὸ πρῶτον — ἀξιόλογα πράγματα. Εἶναι ἀγκυρόσχημα λαξεύματα. Τὰ μεγαλύτερα καταλαμβάνουν ὁλόκληρον τὸ ὕψος τῶν δύο ὑπὲρ τὴν εὐθυντηρίαν δόμων καὶ μέρος τοῦ ὑπερκειμένου δόμου (πίν. 64α). Τὰ μικρότερα ἔχουν μόνον τὸ ὕψος τῶν δύο κατωτέρων ἐκ τῶν προαναφερθέντων δόμων (πίν. 64β, δεξιά). Πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ ἔδιδον τὴν ἐντύπωσιν φθορᾶς τῶν λίθων. Παρατηρηθέντα ἐκαθαρίσθησαν καὶ παρέχουν τώρα σαφεστέραν τὴν εἰκόνα των παρὰ τὰς φθοράς (π.χ. πίν. 65α, πρβ. πίν. 64α καὶ 64β). Ἀναφέρονται ὡς ἐπληροφορήθην ἤδη ἀπὸ τὸν καθηγητὴν κ. Eugène Vanderpool, μόνον ἀπὸ τὸν Stuart Rossiter [1].

Τὰ λαξεύματα δὲν εἶναι κατανεμημένα κατ' ἀπολύτως κανονικὰ διαστήματα καὶ δὲν ἔχουν ἐντελῶς ὅμοιον μέγεθος καὶ σχῆμα. Τοῦτο φαίνεται καθωρίσθη ἀπὸ τὰ καθ' ἕκαστα τῶν λαφύρων, διὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν ὁποίων ἐλαξεύθησαν. Ἀτυχῶς τὸ προορισθὲν διὰ τὴν ἀποτύπωσιν τῆς ἀνασκαφῆς μέρος τῆς πιστώσεως δὲν ἠδυνήθην νὰ χρησιμοποιήσω μετὰ τὴν ἕνεκα τῆς ἐπιστρατεύσεως διακοπὴν τῶν ἐργασιῶν, ὅθεν τὸ ἐπέστρεψα εὐελπιστῶν ὅτι θὰ δυνηθῶ εἰς τὸ προσεχὲς μέλλον νὰ δώσω τὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀξιόλογον εἶναι τὸ

1. Blue Guides, Greece, 1967, σ. 435 [2α ἔκδ. 1973, σ. 453 κέ.].

εὕρημα ἐντὸς ἑνὸς τῶν λαξευμάτων, ἤτοι ὄγκος μολύβδου εἰς σχῆμα ἰδιόρρυθμον.

Ἐν τῇ προσπαθείᾳ νὰ καθορισθοῦν τὰ πρὸς Βορρᾶν πέρατα τοῦ μνημείου ἀνεζητήθη καὶ ἀπεκαλύφθη, καθ' ὅλον τὸ ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς μῆκος του, στυλοβάτης στοᾶς (πίν. 65β, πρβ. πίν. 66β). Ἐσαλεύθη ἐκ κατολισθήσεων τοῦ ἐδάφους, ἄλλως διατηρεῖται καλῶς ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ ἄκρου (πίν. 66α) μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ (65β καὶ 66β). Ἐκτὸς τῶν συνήθων τόρμων καὶ τῶν αὐλακώσεων διὰ τὴν μολυβδοχόησιν παρατηροῦνται καὶ ἄλλα λαξεύματα, τὰ ὁποῖα εἴτε προδίδουν προηγουμένην χρῆσιν τῶν πλίνθων (πίν. 65β, δεξιά), εἴτε εἶναι θέσεις στηλῶν πιθανῶς (πίν. 65γ, μέσον). Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον, κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ στυλοβάτου εὑρέθη διατηρημένον εἰς ὕψος ὀλίγων ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου πλινθόκτιστος ἡμικυκλικὸς πεσσός (πίν. 65α, κάτω ἀριστερά).

Πληρέστερος καὶ ἀκριβέστερος λόγος περὶ τοῦ στυλοβάτου καὶ τῆς στοᾶς, ὡς ἄλλωστε καὶ περὶ τοῦ ἀναλήμματος, εἶναι σκόπιμον νὰ γίνῃ ὅταν ἡ περιγραφὴ καὶ αἱ σχετικαὶ παρατηρήσεις θὰ συνοδεύωνται ἀπὸ τὰ ἀναγκαῖα σχέδια.

Ἡ λατινικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ μνημείου ἀπησχόλησε τελευταίως τὸν James H. Oliver (Amer. Journal of Philology 90, 1969, σ. 178 κέ.). Δὲν εἶναι ἀκόμη καιρὸς δι' ἀναθεώρησιν τοῦ ζητήματος, ἡ ὁποία θὰ καταστῇ ἐνδεχομένως ἐπιβεβλημένη σὺν τῇ προόδῳ τῆς ἀνασκαφῆς. Ἐδῶ ἀρκούμεθα νὰ δώσωμεν εἰκόνας λίθων τινῶν (πίν. 67 - 70), οἱ ὁποῖοι (κατὰ τὴν ἀρίθμησιν τοῦ Jean Gagé, τὴν ὁποίαν ἐτήρησαν καὶ ἄλλοι πρὸς ἀποφυγὴν συγχύσεως) εἶναι οἱ ὑπ' ἀριθ. 2, 6, 11, 13, 19, 20, 21, 22, 23 καὶ 24. Ὁ James Oliver ἀνασυνθέτων τὴν ἐπιγραφὴν δέχεται τὴν ἑξῆς σειρὰν τῶν γνωστῶν λίθων:

20) TVNO, 24) RI, 1) R . DIV, 2) F . VICT, 23) SEC, 11) O . O, 12) VOD, 14) PRO, 15) BLIC, 18) GES, 19) T · IN . HAC, 13) C · REGI, 10) ON, 4) VL, 3) MPERAT, 5) PTIM, 6) VM . PA, 7) AC, 8) EPARTA, 9) A. TERRA, 21) ASTRA, 22) QVIBV, 25) ESSV, 16) IS, 17) A

Πλείονα γράμματα ἀμφισβητοῦνται καὶ τίθεται ὑπ' αὐτὰ στιγμή. Ὁ S. Oliver ὁπωσδήποτε συμπληρώνει:

[Nep]*tuno* [·et · Ma]*rt*[i · Imp· Caesa]*r* · *div*[i · Iuli·]*f* · *vict*[oriam · con] *sec*[utus · bell]*o* · *quod* · *pro*[·re · pu]*blic*[a·]*ges*[si]*t* · *in* · *hac* · *region*[e · cons]*ul*[· quintum · i]*mperat*[or · se] *ptimum* · *pace*[·] *parta* · *terra*[· marique · c]*astra* [·ex·] *quibu*[s · egr]*essu*[s · est · spoli]*is* [· ornat]*a* · [dedicavit]

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν γενικὴν τοπογραφίαν τῆς ρωμαϊκῆς Νικοπόλεως πλη-

Εἰκ. 1. Χάρτης τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀκτίου καὶ τῆς Νικοπόλεως βάσει ὁμοίων τοῦ Leake καὶ τοῦ Φιλαδελφέως (ΠΑΕ 1913).

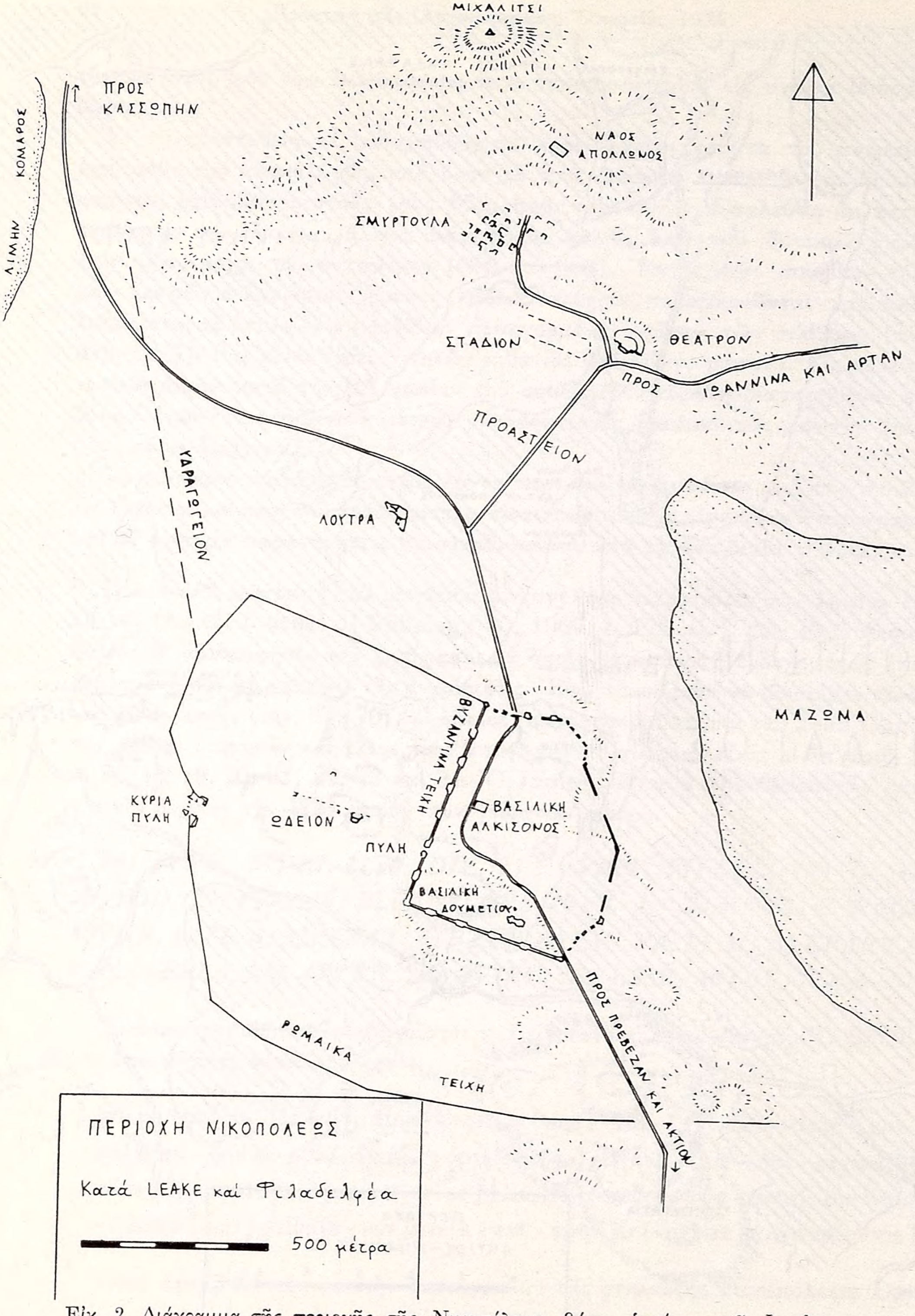

Εἰκ. 2. Διάγραμμα τῆς περιοχῆς τῆς Νικοπόλεως βάσει ὁμοίων τοῦ Leake καὶ τοῦ Φιλαδελφέως (ΠΑΕ 1913).

ρεστέρα περιγραφὴ μετὰ σχεδίων παραμένει ἀκόμη ἡ γενομένη ἀπὸ ἑνὸς καὶ ἡμίσεος αἰῶνος (καὶ πλέον) ὑπὸ τοῦ W. M. Leake, δημοσιευθεῖσα τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1835 [1] (πρβ. σχέδια εἰκ. 1 - 4 καὶ παρένθ. πίν. Ε'). Ὁ Leake (σ. 178) τὴν 22 Ἰουνίου 1805 σημειώνει ὅτι τὸ χωριό (ὁ Μύτικας, ἡ Σμυρτούλα δὲν ὑπῆρχε) «and the further part of the ruins of Nicopolis» ὑπάγονται εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν τοῦ Ἀλῆ-Πασᾶ, ἐνῷ «the nearer ruins» καὶ τὸ Μάζωμα

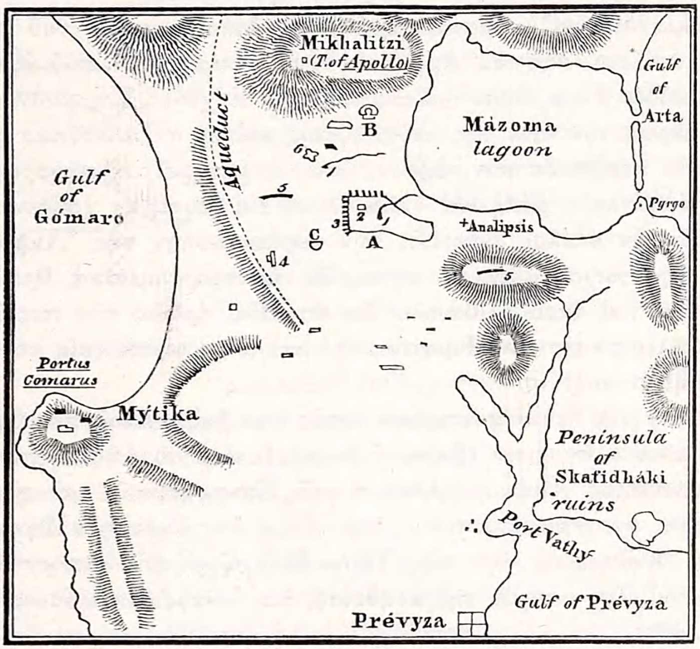

Εἰκ. 3. Ἡ περιοχὴ τῆς Νικοπόλεως κατὰ τὸν Leake.

ἀνήκουν εἰς τὴν Πρέβεζαν. Τὴν 24 Ἰουνίου περιγράφει (σ. 185 κέ.) τὰ ἐρείπια, ἀφοῦ προηγουμένως μνημονεύει ἀπὸ τὰς πηγὰς τὸν Στράβωνα (324 - 325 = VII, 7, 5 κέ.) καὶ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀντιπάτρου, ὡς ὑποσημειώνει [2]. Μεταφράζων τὸν Στράβωνα μνημονεύει τὸ τέμενος, τὸ προάστειον, τὸ ἄλσος, τὸ γυμνάσιον, τὸ στάδιον. «There is another sanctuary on the sacred hill of Apollo, which rises above the grove». Καὶ τὸ σημειώνει εἰς τὴν ὀρθὴν κατεύθυνσιν ἀπὸ τοῦ θεάτρου εἰς τὸ σχέδιόν του (σ. 187, ἐνταῦθα εἰκ. 3). Ἐκ

1. W. M. Leake, Travels in Northern Greece, τ. I - IV, London 1835, ἀνατύπωσις Amsterdam 1967.

2. Gow-Page, The Garland of Philip, 1968, I, σ. 388 - 9· II, σ. 421 κέ., ὅπου τὸ ἐπίγραμμα ἀποδίδεται εἰς ἀνώνυμον.

Πρεβέζης μεταβαίνων εἰς Νικόπολιν (Paleoprevyza) σημειώνει καὶ ἑρμηνεύει ἀρχαῖα ὡς ἑξῆς:

Τὰ πρῶτα λείψανα ποὺ συναντᾷ εἶναι «some small arched buildings of brick, probably sepulchral», ὅπως πράγματι ἀπεδείχθησαν ἐν τῷ μεταξύ. Σημειώνει ἐν συνεχείᾳ «the remains of a strong wall following the crest of a height which falls to the lagoon of Mazoma» καὶ τὰ ἑρμηνεύει ὀρθῶς ὡς μέρος τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ τείχους τῆς πόλεως.

Τὸ Μάζωμα, συνεχίζει, καταλαμβάνει τὸ ἥμισυ σχεδὸν τοῦ πλάτους τοῦ ἰσθμοῦ καὶ χωρίζεται ἀπὸ τὸν 'Αμβρακικὸν μὲ τό «ράμμα», ποὺ ἀφήνει ἄνοιγμα εἰς τὰ ἑκατέρωθεν ἄκρα, ὅπου συλλαμβάνονται οἱ ἰχθύες. Σημειώνει τὸν πύργον εἰς τὸ ΝΑ ἄκρον, τὸν ναὸν τῆς 'Αναλήψεως καὶ τό «Παλαιόκαστρο», δηλαδὴ τὸν βυζαντινὸν περίβολον τῶν τειχῶν, ὅπου παρατηρεῖ τὰ προρρωμαϊκά, «ἑλληνικὰ» ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ ἄλλα ὑλικὰ εἰς δευτέραν χρῆσιν.

Εἰς τὸ δυτικὸν σκέλος διακρίνει τὴν κυρίαν πύλην τῆς 'Ακροπόλεως καὶ περιγράφει τὴν τοιχοδομίαν. 'Αναγνωρίζει ὑστερορρωμαϊκὰ θραύσματα ἐντειχισμένα ἐδῶ καὶ ἐκεῖ. Πιθανολογῶν ἀποδίδει ὀρθῶς τὸν περίβολον αὐτὸν τῆς «'Ακροπόλεως» εἰς τὸν 'Ιουστινιανὸν καὶ παραπέμπει εἰς τὸν Προκόπιον («Περὶ Κτισμάτων»).

'Απὸ τὰ ὑπέργεια λείψανα κτηρίων ἐντὸς τοῦ βυζαντινοῦ περιβόλου διακρίνει τὸ λεγόμενον «Βαγιένη» (βαένι = βαρέλι), ἀπὸ τὸ ὁποῖον πηγάζει ὕδωρ. Τὰ συνεχόμενα πρὸς 'Ανατολὰς ἐρείπια τοῦ 'Επισκοπικοῦ καὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Δουμετίου, ἀνεσκαμμένα τώρα, τοῦ εἶπον ὅτι εἶναι ἡ «Μητρόπολη» τῆς Νικοπόλεως. 'Ενθυμεῖται τὴν πρὸς Τίτον ἐπιστολὴν τοῦ 'Αποστόλου Παύλου καὶ πιθανολογεῖ, ὄχι μακρὰν τῆς ἀληθείας, ὅτι ὁ ναὸς εἶναι ἴσως ὁ ἀρχαιότερος τῆς 'Ελλάδος.

'Εξερχόμενος ἀπὸ τὴν 'Αραπόπορταν πρὸς Δυσμὰς μὲ κατεύθυνσιν πρὸς τὸν Μύτικαν προσέχει τό (μικρόν) «θέατρον», δηλαδὴ τὸ 'Ωδεῖον, τὸ ὁποῖον περιγράφει καὶ σχεδιάζει, ὅσον ἐπέτρεπεν ἡ πυκνὴ βλάστησις. Εἶναι ἡ «Σκοτινή», ὡς γράφει, ἐνῷ τὸ προσεχὲς ἐρείπιον τὸ γράφει εἰς τὴν ἀγγλικὴν Bughi, εἰς τὴν ἑλληνικήν «Μπούγη», ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «Μπούφη». Εἰς τοῦτο ἀναγνωρίζει στοιχεῖα ἀνακτόρου (ἀλλὰ πρβ. ΠΑΕ 1913, σ. 107 κέ., εἰκ. 13, ΑΕ 1952, παράρτ., σ. 16 κέ.) συνδυασμένα πρὸς τὸ 'Υδραγωγεῖον.

Μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ χωρίου Μύτικας παρατηρεῖ ἄλλο μικρότερον κτήριον ὅμοιον, ἀλλὰ κανονικώτερον, ἐνῷ εἰς τὸ τοπογραφικὸν σχέδιόν του (παρένθ. πίν. Ε') σημειώνει ἑκατέρωθεν τῆς ὁδοῦ πρὸς τὸν Κόμαρον «ναοὺς καὶ τάφους».

Πορευόμενος ἐκεῖθεν πρὸς τὸ θέατρον παρατηρεῖ τὸ ἀπὸ τοῦ βορειοδυτικοῦ πύργου τῆς «ἀκροπόλεως» πρὸς Δυσμὰς κατευθυνόμενον (ρωμαϊκὸν) τεῖχος τῆς πόλεως (σ. 190, πρβ. σ. 193). Σημειώνει δευτέραν πηγὴν ὕδατος περαιτέρω καὶ πλησίον αὐτῆς τὰ ἐρείπια (καλούμενα Καλπετζάκι) θερμῶν, τῶν ὁποίων παραθέτει πρόχειρον σχεδιάγραμμα (εἰκ. 4). Περαιτέρω σημειώνει

ἐρείπια, τὰ ὁποῖα μετὰ τῶν Θερμῶν ἀποδίδει εἰς τὸ Γυμνάσιον. Τοῦτο κατὰ τὸν Στράβωνα ἦτο πλησίον τοῦ Σταδίου, τὸ ὁποῖον εὐκόλως ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸ σχῆμα του εἰς θέσιν, ἡ ὁποία ὡς ἐκ τούτου ὀνομάζεται ἀπὸ τοὺς κατοίκους «Καράβι».

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Leake περιγράφει τὸ μέγα θέατρον. «From the back of the theatre, the hill of Mikhalitzi rises steeply to the summit, which is about 500 feet above the theatre». Οὐδεὶς λόγος ἐξ αὐτοψίας περὶ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, τὸ ὁποῖον ἐν τούτοις σημειοῦται, ὡς ἐλέχθη, εἰς τὸ τοπογραφικὸν διάγραμμα καὶ συζητεῖται ἐν συνεχείᾳ μὲ βάσιν τὰς πηγάς, κυρίως τὸν Δίωνα Κάσσιον, ἀλλὰ τοποθετεῖται «exactly on the summit of the hill» (σ. 193), «on the summit of the mountain» (σ. 194), καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές.

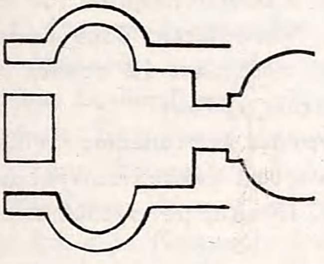

Εἰκ. 4. Αἱ Θέρμαι κατὰ Leake.

Κατὰ τὰ ἄλλα ὁ Leake δίδει τὴν πρώτην καὶ τελευταίαν πλήρη περιγραφὴν τοῦ συνόλου τῶν ρωμαϊκῶν τοὐλάχιστον λειψάνων τῆς Νικοπόλεως μετὰ τοπογραφικοῦ σχεδίου καὶ κατόψεων ἀκριβῶν, ἐφ' ὅσον ἦτο τοῦτο δυνατὸν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν καὶ ἐπιφανειακῶν παρατηρήσεων χωρὶς ἀνασκαφήν. Ὅσα προσετέθησαν μεταγενεστέρως ὑπῆρξαν συμπληρωματικὸν ἀποτέλεσμα ἐξ ἀνασκαφῶν ἢ τυχαίων εὑρημάτων ὡς πρὸς τὴν τοπογραφίαν τῆς ρωμαϊκῆς Νικοπόλεως τοὐλάχιστον, διότι ἡ εἰκὼν τῆς βυζαντινῆς Νικοπόλεως ἐπλουτίσθη μετὰ τὸν Leake οὐσιωδῶς καὶ τοῦτο εἶναι ἔργον κυρίως τοῦ Ἀλ. Φιλαδελφέως, τοῦ Γ. Σωτηρίου καὶ τοῦ Ἀν. Ὀρλάνδου.

Εἰς τὴν παροῦσαν βραχεῖαν ἔκθεσιν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῇ τὸ ἱστορικὸν τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης τοῦ ρωμαϊκοῦ τομέως τῆς Νικοπόλεως. Αὕτη ὑπῆρξεν ἔργον τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων μᾶλλον, ἡ ὁποία εἶχεν ἕδραν ἀρχικῶς τὴν Πρέβεζαν, κατόπιν τὴν Κέρκυραν καὶ ἀπὸ τοῦ 1945 τὰ Ἰωάννινα. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία περιλαμβάνεται εἰς τὰ τελευταῖα εὐτυχῆ δημοσιεύματα. Εἶναι κυρίως μελέται τοῦ Θ. Σαρικάκη [1] καὶ ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Μάντως Καραμεσίνη-Οἰκονομίδου [2]. Εἰς τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφίαν πρέπει νὰ προστεθῇ τὸ ὀγκῶδες περὶ Ἠπείρου σύγγραμμα τοῦ N. G. L. Hammond [3] καὶ αἱ δημοσιεύσεις πορισμάτων νεωτέρων ἀνασκαφῶν ἢ τυχαίων εὑρημάτων [4].

1. ΑΕ 1965, σ. 145 κέ., καὶ 1967, σ. 178 κέ.

2. Μ. ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, Ἡ νομισματοκοπία τῆς Νικοπόλεως, 1975· Εἰς τὴν σ. 13, σημ. 6, ὅλαι αἱ παραπομπαὶ νοοῦνται εἰς τὰ Χρονικὰ τοῦ ΑΔ.

3. N. G. L. HAMMOND, Epirus, 1967.

4. ΑΔ 25, 1970, Χρον., σ. 310 κέ. ΑΑΑ ΙΙΙ, 1970, σ. 39 κέ.· IV, 1971, σ. 430 κέ..

Ὁ N. G. L. Hammond περιγράφει καὶ ταυτίζει τοὺς κατὰ Στράβωνα (VII, 7, 5) δύο λιμένας τῆς Νικοπόλεως συμφωνῶν βασικὰ πρὸς τὸν Leake, τὸν Oberhummer καὶ τὸν Lehmann-Hartleben. Ταυτίζει δηλαδὴ τὸν πλησιέστερον πρὸς τὸ Γλυκὺ καὶ μικρότερον λιμένα (τὸν Κόμαρον) πρὸς ἀρχαῖον μῶλον, ὁ ὁποῖος διακρίνεται ἀκόμη εἰς τὴν θάλασσαν τοῦ Ἰονίου δυτικῶς τῆς Νικοπόλεως. Τὰ 60 στάδια τοῦ Στράβωνος, ἀπὸ τὸν Κόμαρον πρὸς τὸν Ἀμβρακικόν, μετροῦνται κατὰ τὸ πλάτος τοῦ ἰσθμοῦ εἰς τὸ σημεῖον αὐτό. Ἐξ ἄλλου ὁ δεύτερος λιμήν, «ὁ ἀπωτέρω καὶ μείζων καὶ ἀμείνων πλησίον τοῦ στόματος τοῦ κόλπου (τοῦ Ἀμβρακικοῦ) διέχων τῆς Νικοπόλεως ὅσον δώδεκα σταδίους», ταυτίζεται πρὸς τὸ Βαθύ. Τοῦτο ἀπέχει πράγματι 12 στάδια ἀπὸ τὴν Νικόπολιν καὶ διατηρεῖ ἀρχαῖα λείψανα ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἀντιθέτως ὁ Hammond (σ. 62 κἑ.) δὲν περιγράφει λεπτομερῶς τὰ ἐρείπια τῆς Νικοπόλεως, ἐπειδὴ δὲν τὰ ἐμελέτησεν εἰδικῶς καὶ ἀνασκάπτονται ἀκόμη. Παρατηρεῖ ὅτι ἡ καλυτέρα περιγραφὴ εἶναι τοῦ Leake, μὲ σχέδια· ἔκτοτε δὲν ἔγιναν καλύτερά τους[1].

Ἐν κατακλεῖδι συνοψίζοντες παρατηροῦμεν ὅτι τὰ σπουδαιότερα ὀφέλη ἐκ τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφικῆς ἐργασίας, περιωρισμένης ἕνεκα τῶν δεινῶν περιστάσεων, εἶναι: α) ἡ ἀναζωπύρησις τοῦ ἐνδιαφέροντος διὰ τὸν ρωμαϊκὸν τομέα τῆς Νικοπόλεως καὶ μάλιστα διὰ τὸ σπουδαιότερον μνημεῖον αὐτῆς, καὶ β) ἡ διαπίστωσις τῶν ἀγκυροσχήμων λαξευμάτων, τὰ ὁποῖα φέρουν εἰς τὴν μνήμην τὸ ἐπίγραμμα[2]:

Ἔμβολα χαλκογένεια, φιλόπλοα τεύχεα νηῶν,
Ἀκτιακοῦ πολέμου κείμεθα μαρτύρια·
ἠνίδε, σιμβλεύει κηρότροφα δῶρα μελισσῶν
ἑσμῶι βομβητῆι κυκλόσε βριθόμενα.
Καίσαρος εὐνομίης χρηστὴ χάρις· ὅπλα γὰρ ἐχθρῶν
καρποὺς εἰρήνης ἀντεδίδαξε τρέφειν.

ΦΩΤΙΟΣ ΠΕΤΣΑΣ

VI, 1973, σ. 220 κἑ. Ἐνημερωμένον μέχρι τοῦ 1971 καὶ μὲ ἐγχρώμους φωτογραφίας καὶ σχέδια εἶναι τὸ ἐκλαϊκευτικὸν ἄρθρον τῆς Δομῆς, 11, 1972, λ. *Νικόπολις*. Τὰ ψηφιδωτὰ τελευταίως χαρακτηρίζονται εἰς τὸν Κατάλογον τῆς Γ. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΑΤΖΑΚΑ, Ἑλληνικὰ 26, 1973, σ. 242 κἑ.

1. Πρβ. Δομή, ἔ.ἀ. σ. 323.
2. Τελευταίως, Gow-Page, ἔ.ἀ.· τ. I σ. 298 - 299· τ. II, σ. 331.

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

(Πίν. 71 - 73)

Ἡ ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ περιωρίσθη εἰς τὴν Δυτικὴν κλιτὺν τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν, μολονότι ἐγένετο δοκιμαστικὴ ἐργασία εἰς τὸν λόφον τοῦ Καλκανίου. Συνδιευθυντὴν τῆς ἀνασκαφῆς ηὐτύχησα νὰ ἔχω καὶ πάλιν τὸν καθηγητὴν κ. Σπυρίδωνα Ἰακωβίδην, βοηθοὺς δὲ τὰς δίδας Δέσποιναν Δανιηλίδου, Ἄρτεμιν Ὀνάσογλου, Βασιλικὴν Ζωγράφου, Μαργαρίταν Τσιμπουξῆ καὶ τοὺς κ. Σωτήριον Κόντην καὶ Ἐμμανουὴλ Στεφανίδην. Ἀρχιτέκτων τῆς ἀνασκαφῆς ἦτο ὁ κ. Kenneth Schaar καὶ τοπογράφοι ὁ κ. Ἰωάννης Μάμμας καὶ ὁ κ. Παναγιώτης Οἰκονομόπουλος. Εἰς τοὺς συνεργάτας τούτους, ὡς καὶ εἰς τοὺς ἐργάτας καὶ τὸν ἐργοδηγόν των κ. Παναγιώτην Βλάχον ἐκφράζω καὶ ἐντεῦθεν θερμὰς εὐχαριστίας.

ΤΟΜΕΥΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ

Αἱ εἰς τὴν δυτικὴν κλιτὺν τῆς ἀκροπόλεως ἐργασίαι ἐνετοπίσθησαν εἰς τὸ νότιον καὶ τὸ βόρειον ἄκρον τῆς περιοχῆς τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου τῶν Μυκηνῶν. Εἰς τὸ νότιον ἄκρον ἀπεκαλύφθησαν πλήρως τὰ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου Χρήστου Τσούντα πρότερον μερικῶς ἀνασκαφέντα κτίσματα καὶ τὰ μεταξὺ αὐτῶν τμήματα ἀσκάπτου ἐπιχώσεως. Τὰ κτίσματα ἐκεῖνα προφανῶς ἀνῆκον εἰς ΥΕ ΙΙΙΓ χρόνους (πίν. 71) καὶ ἐπ᾽ αὐτῶν εἶχον οἰκοδομηθῆ, εἰς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, κτήρια, ἐλάχιστα ἴχνη τῶν ὁποίων διεσώθησαν. Τὰ ΥΕ ΙΙΙΓ κτίσματα κατέχουν ἀκανονίστους τετραπλεύρους χώρους διακρινομένους ἀπ᾽ ἀλλήλων ὑπὸ ὀχετῶν ἑδραιωμένων εἰς τὸν βράχον καὶ κεκαλυμμένων ὑπὸ τετραπλεύρων λίθων (πίν. 72α). Οἱ ὀχετοὶ εἶχον διέξοδον εἰς τὸ Δυτικὸν Κυκλώπειον Τεῖχος καὶ εὑρέθησαν πλήρεις χωμάτων περιεχόντων ὄστρακα, οὐδὲν τῶν ὁποίων ἀνῆκεν εἰς μεταγενεστέρους τῶν ΥΕ ΙΙΙΓ χρόνους. Οὕτω ἀποδεικνύεται ὅτι εἶχον ἐγκαταλειφθῆ καὶ πληρωθῆ καὶ ἔπαυσαν νὰ λειτουργοῦν πρὸ τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου.

Κατὰ τὸ ἀποκαλυφθὲν ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ ὀχετοῦ ΘΙ, καὶ παρὰ τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τοῦ ΥΕ ΙΙΙΓ δωματίου Θ3 εὑρέθησαν συντετριμμένα ἑπτὰ ἀγγεῖα, ἐν οἷς καὶ μέγας ψευδόστομος ἀμφορεὺς καὶ σφαιρικὴ γραπτὴ πρόχους, χαρακτηριστικὰ τῶν ΥΕ ΙΙΙΓ χρόνων. Εἰς τὸ δάπεδον τοῦ δωματίου Θ3 καὶ εἰς βάθος 1.65 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς κλιτύος, εὑρέθησαν εἰς σωρὸν 550 κογχύλια (κῶνοι) διάτρητα κατὰ τὴν μίαν τῶν πλευρῶν ἢ τὸν πυθμένα. Με-

ταξύ των εὑρέθησαν καὶ δώδεκα μολύβδινα σφαιρίδια, τὰ ὁποῖα ἀρχικῶς θὰ ἐπλήρουν τὸ κοῖλον τῶν κογχυλίων. Τοιαῦτα διάτρητα κογχύλια εὑρέθησαν εἰς προϊστορικοὺς τάφους, ἀκόμη καὶ τῶν Μυκηνῶν, ἀλλ' ἤδη τὸ πρῶτον εὑρέθησαν εἰς τόσον μέγαν ἀριθμὸν εἰς συνοικισμόν. Ὁ συνάδελφος κ. Σπ. Ἰακωβίδης ἐδέχθη ὅτι κογχύλια τοῦ εἴδους τούτου ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ παιδικὸν παιγνίδιον. Εἰς μικροὺς λάκκους καὶ εἰς κοιλώματα τοῦ βράχου εὑρέθησαν κατάλοιπα ὀστῶν νηπίων προφανῶς ἀνήκοντα εἰς ταφὰς ὑπὸ τὸ δάπεδον κτισμάτων ΥΕ ΙΙΙΓ χρόνων.

Ἐφέτος συνεπληρώθη ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ νοτίου ἄκρου τῆς κατὰ μῆκος τοῦ Δυτικοῦ Κυκλωπείου Τείχους περιοχῆς, τῆς ἐρευνηθείσης τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Τσούντα. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι εὐθὺς κάτωθεν τῶν ἐπιχώσεων καὶ τῶν ΥΕ ΙΙΙΒ καὶ Γ θεμελίων τῆς περιοχῆς εὑρέθησαν μόνον μεσοελλαδικὰ κατάλοιπα, ὀλίγα τοιχάρια καὶ ὄστρακα μινύεια καὶ μετ' ἀμαυροχρώμου διακοσμήσεως. Προφανῶς ὁ χῶρος κατείχετο εἰς μεσοελλαδικοὺς χρόνους, ἐγκατελείφθη δὲ μετ' αὐτοὺς καὶ ἐχρησιμοποιήθη πάλιν εἰς ΥΕ ΙΙΙΒ2 καὶ ΙΙΙΓ χρόνους. Μετὰ τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ὁπότε ἐγένετο πλήρης καταστροφὴ τῶν κτισμάτων, ἐχρησιμοποιήθη καὶ πάλιν εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον.

Εἰς τὸ βόρειον τμῆμα τῆς κλιτύος, συνεχίσθη ἡ ἔρευνα τῆς ἐπιχώσεως κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν πλευρὰν τοῦ δωματίου Τ7. Ἡ προσεκτικὴ ἀνασκαφὴ τῆς ἐπιχώσεως ἐπέτρεψε τὴν στρωματογραφικὴν μελέτην τοῦ χώρου, αὕτη δὲ ἐπεκύρωσε πλήρως τὰ χρονολογικὰ συμπεράσματα τῆς σκαφῆς τοῦ 1975, ἀπέδωσε πλῆθος ὀστράκων καὶ ἔφερεν εἰς φῶς λείψανα θεμελίων, τὰ ὁποῖα ἴσως ἀνήκουν εἰς τὴν ΜΕ ἐποχήν. Δυστυχῶς, λόγῳ τῆς διακοπῆς τῆς ἐργασίας δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ πλήρης ἀνασκαφὴ τῆς περιοχῆς ταύτης. Ὁ καθαρισμὸς τοῦ πρὸς τὰ ΒΑ χώρου τοῦ κυκλικοῦ βωμοῦ ἐπέτρεψε τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ ΝΔ τοίχου τοῦ δωματίου Τ4 καὶ ἔφερεν εἰς φῶς μέρος τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου πρὸς τὸν βωμόν, καὶ οὕτω συνέδεσε τὴν πρώτην οἰκοδομικὴν φάσιν τοῦ δωματίου Τ4 μὲ τὴν χρῆσιν τοῦ κυκλικοῦ βωμοῦ, πρὸς τὸν ὁποῖον τὸ δωμάτιον ἦτο σύγχρονον. Ἐπίσης ἐπέτρεψε τὴν ἀποκάλυψιν καὶ τῆς πρὸς τὸν βωμὸν θύρας τῆς πρώτης φάσεως τοῦ δωματίου Τ4, ἡ ὁποία μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ βωμοῦ ἐκλείσθη διὰ τοίχου (πίν. 73). Παρὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς θύρας ταύτης εὑρέθη ἀποτύπωμα τῆς ξυλίνης δοκοῦ τοῦ περιθωρίου καὶ εἰς τὸ δάπεδον κοίλωμα, τὸ βάθος τοῦ ὁποίου ἐκαλύπτετο ὑπὸ κυκλικοῦ λίθου ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐστερεοῦτο ἡ δοκός. Τὰ ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ χώρου ὄστρακα ὑποδεικνύουν ὅτι ἡ ἀρχαιοτέρα χρῆσις τοῦ χώρου ἀνάγεται εἰς τοὺς μετὰ τὰ μέσα τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου χρόνους καὶ ὅτι ὁ χῶρος ἐχρησιμοποιεῖτο, προφανῶς διὰ θρησκευτικὴν λατρείαν, μέχρι τοῦ τέλους τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Πλὴν τῶν ὀστράκων εὑρέθησαν καὶ δύο γλυπταὶ ψηφῖδες· ἡ μία τούτων φέρει γεωμετρικὴν διακόσμησιν καὶ ἡ ἑτέρα παράστασιν αἰγάγρου. Μεταξὺ τῶν

ὀστράκων καταλέγεται καὶ ἓν φέρον παράστασιν σφιγγὸς καὶ ἀνῆκον εἰς πυξίδα, τεμάχια τῆς ὁποίας εὑρέθησαν τὸ 1973.

Μικρὰ ἔρευνα ἐγένετο κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ πρώτου δωματίου τοῦ ὑπογείου τῆς Οἰκίας Τσούντα. Ἄσκαπτος ἐπίχωσις ὡς καὶ ἐπικείμενος ἑλληνιστικὸς τοῖχος εἶχον διαφυλάξει μαρτυρίας διὰ τὴν χρονολογίαν τῆς καταστροφῆς τῆς οἰκίας ἐκείνης ὡς καὶ διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ χώρου. Τὰ ἀδιατάρακτα χώματα τῆς ἐπιχώσεως καὶ τὰ εἰς αὐτὰ εὑρεθέντα πολυάριθμα ὄστρακα ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ καταστροφὴ ἐγένετο εἰς τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ ἐποχῆς, ἐὰν μὴ εἰς μεταβατικὴν ἀπὸ τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ πρὸς τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδον, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀνοικτὰ ἀγγεῖα μὲ τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν μελαμβαφῆ ἤρχισαν νὰ πολλαπλασιάζωνται. Πρὸς τούτοις ἡ ἔρευνα τοῦ χώρου ἀπέδειξεν ὅτι ὁ μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς Οἰκίας Τσούντα καὶ τοῦ Δυτικοῦ Κυκλωπείου Τείχους χῶρος, μέσου πλάτους 4.20 μ., κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ2 περίοδον, ἦτο εὐρὺς διάδρομος, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τῆς πλατείας τοῦ κυκλικοῦ βωμοῦ ἔφερε πρὸς Νότον καὶ πρὸς τὴν βάσιν τῆς κλίμακος, ἡ ὁποία κεῖται κατὰ μῆκος τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς τῆς Οἰκίας Τσούντα.

Αἱ ἐφετιναὶ ἐργασίαι συνεπλήρωσαν τὴν ἔρευναν λωρίδος, μέσου πλάτους 30 μ., κατὰ μῆκος τοῦ Δυτικοῦ Κυκλωπείου Τείχους καὶ ἔφεραν εἰς φῶς τὰ εἰς ταύτην διασῳζόμενα ἐνδιαφέροντα λείψανα κτισμάτων ΥΕ ΙΙΙΒ καὶ Γ χρόνων. Ὑπὸ τῶν τεχνιτῶν τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως ἐστερεοποιήθησαν οἱ τοῖχοι τῶν κτισμάτων τούτων ὡς καὶ οἱ ἀποκαλυφθέντες βωμοὶ καὶ οὕτω ἐξησφαλίσθη ἡ καλὴ διατήρησις τῶν λειψάνων τῆς περιοχῆς πλὴν τῶν καταλοίπων τῶν ἀποκαλυφθέντων ὑπὸ τῶν Ἄγγλων συναδέλφων.

Ἡ γενικὴ μελέτη τῶν κτηρίων τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν ὡς καὶ ἡ τοποθέτησίς των εἰς ἀκριβῆ πρὸς ἄλληλα σχέσιν καὶ ἐντὸς γενικοῦ σχεδίου προσέκρουε πάντοτε εἰς τὸν σχετικὸν ἀνακριβῆ καθορισμὸν ὑψομέτρων, τὰ ὁποῖα ἐστηρίζοντο ἐπὶ τῶν ὄντως θαυμαστῶν καταμετρήσεων τοῦ Steffen. Ἐπειδὴ ὅμως τὴν ἐποχὴν τοῦ Steffen ἡ ἀκρόπολις δὲν εἶχεν ἀνασκαφῆ πλήρως, ὑπῆρχε πάντοτε ἡ ὑπόνοια ἀνακριβείας τῶν δεδομένων του. Διὰ τοῦτο ὁ Wace, μολονότι ἐχρησιμοποίησε τὰ ὑψόμετρα τοῦ Steffen, ἔγραφεν ὅτι «These (levels) and all similar levels are reckoned from an arbitrary point approximately 200 m· above sea level, deduced from Steffen's plan» (*BSA* 25, 1921 - 1923, σ. 20, σημ. 1). Τὴν ἐκ νέου τοπογραφικὴν καὶ ὑψομετρικὴν μελέτην τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν ἀνελάβομεν καὶ ἐφέραμεν εἰς πέρας τῇ βοηθείᾳ τοῦ συναδέλφου καθηγητοῦ τοῦ Πολυτεχνείου κ. Ἰωάννου Μπαντέκα καὶ τῶν μαθητῶν του τοπογράφων κ. Μάμμα καὶ Οἰκονομοπούλου. Ἤδη ἔχομεν πλήρη καὶ ἀκριβεστάτην μελέτην τῶν ὑψομέτρων καὶ τῶν θέσεων τῆς ἀκροπόλεως καὶ ἔχομεν ἐγκαταστήσει πολλὰ σημεῖα εἰς τὴν ἐπιφάνειάν της, δυνάμενα νὰ χρησιμοποιηθοῦν εἰς μελλοντικὰς ἐργασίας.

Ἐκτὸς τῆς ἀκροπόλεως ἡ ἔρευνα δὲν ἐξειλίχθη ὡς εἶχε προγραμματισθῆ

λόγῳ τῆς περικοπῆς τοῦ χρόνου τῆς ἀνασκαφῆς. Ἐπεσημάνθη ἡ θέσις δύο θαλαμοειδῶν τάφων εἰς τὸν λόφον τοῦ Καλκανίου καὶ ἀνεσκάφησαν δύο σκαπταὶ ἐν τῷ μαλακῷ βράχῳ θῆκαι γνωσταὶ ἀπὸ πολλοῦ εἰς τοὺς χωρικούς. Αἱ ταφαὶ τῶν θηκῶν ἦσαν ἀκτέριστοι (πίν. 72β). Εἷς καὶ μόνος νεκρὸς εἰς στάσιν τεταμένην μὲ τὰς χεῖρας κατὰ μῆκος τοῦ σώματος εὑρέθη εἰς ἑκάστην θήκην. Ἐκ τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς θέσεως τῶν νεκρῶν εἶναι δυνατὸν νὰ τεθοῦν οἱ τάφοι εἰς ὑστερορρωμαϊκοὺς χρόνους.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

10. ΙΕΡΟΝ ΜΑΛΕΑΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΕΙΣ ΕΠΙΔΑΥΡΟΝ

(Πίν. 74 - 82)

Μετὰ διακοπὴν 23 ἐτῶν ἐπανελήφθη ἐφέτος (26 Σεπτ. - 14 Ὀκτ.)* ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Μαλεάτου Ἀπόλλωνος ὑπὲρ τὸ Ἀσκληπιεῖον τῆς Ἐπιδαύρου. Ἤδη αἱ ἐπιτυχεῖς ἐργασίαι τοῦ Παπαδημητρίου εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀρχαίου βωμοῦ καὶ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὰς οἰκοδομικὰς ἐπιγραφὰς μεγάλου πωρίνου ἀναλήμματος[1] ἔδειξαν τὴν ἔξοχον σημασίαν τοῦ ἱεροῦ ὡς προδρόμου τῆς περιφήμου λατρείας τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ καθ' ἑαυτό, ὡς τόπου συνεχοῦς χρήσεως ἀπὸ τῶν ΠΕ χρόνων καὶ λατρείας ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων μέχρι τῆς ὑστέρας ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

Τῆς ἀνασκαφῆς προηγήθη γενικὸς καθαρισμὸς τοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος ἐπέτρεψε τὴν ἐκ νέου ταύτισιν τῶν διαφόρων θεμελίων οἰκοδομημάτων καὶ μεγάλου ἀριθμοῦ ἐνεπιγράφων λίθων, καλυπτομένων πρὶν ἀπὸ τὴν ὀργιώδη βλάστησιν (πίν. 74α). Πλὴν τῶν ἀναφερομένων ἤδη ὑπὸ τοῦ Παπαδημητρίου (ΠΑΕ 1948, σ. 94) παρετηρήθησαν: α) ὀχετὸς κεκαλυμμένος διὰ μεγάλων ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν μεταξὺ τῆς ρωμαϊκῆς «σκανᾶς» καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος (πίν. 74β), πιθανώτατα ὁ *ὀχετὸς ὁ πρὸ τᾶς παστάδος τᾶς παρ' Ἀπόλλωνα*, τοῦ ὁποίου τὰ ἔξοδα ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν *ἐπὶ Κυνὸς σκαναμάτων*[2] καὶ β) παλαιότερον, ἑλληνικῆς ἐποχῆς κτήριον ὑπὸ τὴν σκανὰν κατὰ τὸ ΒΔ ἄκρον αὐτῆς (πίν. 75β), τοῦ ὁποίου ἡ τοιχοδομία ὁμοιάζει πολὺ πρὸς τὴν τοῦ καταγωγίου εἰς τὸ Ἀσκληπιεῖον. Ἀμφότερα σημειώνονται ἐν μέρει ἀσαφῶς εἰς τὸ δημοσιευόμενον ἐν IG IV² 1, πίν. 3, σχέδιον τοῦ Καββαδίου.

Κατὰ τὴν ἐπανάληψιν τῶν ἐργασιῶν ἐκρίθη σκόπιμον νὰ συνεχισθῇ κατ' ἀρχὴν τὸ πρόγραμμα τοῦ Παπαδημητρίου, δηλαδὴ ἡ ἀνασκαφὴ τῆς βαθυτάτης ἐπιχώσεως (4 - 5 μ.) εἰς τὸ ἀπότομον βόρειον πρανὲς τοῦ λόφου καὶ ἡ δι' αὐτῆς ἀποκάλυψις τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος τοῦ συγκρατοῦντος ἀπὸ Βορρᾶ τὴν πλατεῖαν τοῦ ἱεροῦ[3]. Ἐσκάφησαν 5.5 περαιτέρω μέτρα πρὸς Δυσμὰς

* Τῆς ἀνασκαφῆς μετέσχον ἡ βοηθὸς τῆς Β' Ἕδρας Ἀρχαιολογίας κ. Αἰκ. Γκιολὲ καὶ ὁ φοιτητὴς Ἀρχαιολογίας κ. Ἰω. Νερατζῆς.

1. IG IV² 1, 106 III 108, στ. 159 κἑ. ΠΑΕ 1948 - 1951. BCH 73, 1949, σ. 361 κἑ.

2. IG IV² 1, 109, στ. 122. 144. 153. Πρβ. A. Burford, Temple Builders at Epidauros, 1969, σ. 79. IG, ἔ.ἀ. 108, στ. 163. Burford, ἔ.ἀ. σ. 256: *παστάς*=στοά.

3. ΠΑΕ 1951, σ. 205.

παραλλήλως πρὸς τὸ ἀνάλημμα ἐπὶ 9 μ. καθέτως πρὸς αὐτό (εἰκ. 1). Οὕτω τὸ φαινόμενον τμῆμα τοῦ ἐπιβλητικοῦ τούτου κτηρίου μετρεῖ τώρα 15 μ., ἀκριβῶς τὸ ἓν τρίτον τοῦ συνολικοῦ μήκους αὐτοῦ (πίν. 76α). Ἐνῷ ὅμως καὶ εἰς τὸ νέον τμῆμα τὸ κτήριον διατηρεῖται πρὸς τὰ ἐπάνω μέχρι τοῦ δωδεκάτου δόμου, ὅπως καὶ εἰς τὸ ἀποκαλυφθὲν ὑπὸ τοῦ Παπαδημητρίου δυτικὸν ἄκρον, ἐν τούτοις τὸ σῳζόμενον ὕψος εἶναι ἐδῶ μικρότερον: ὁ μαλακὸς καστανέρυθρος βράχος ἐπὶ τοῦ ὁποίου πατεῖ τὸ κτήριον ὑψώνεται σημαντικῶς πρὸς Ἀνατο-

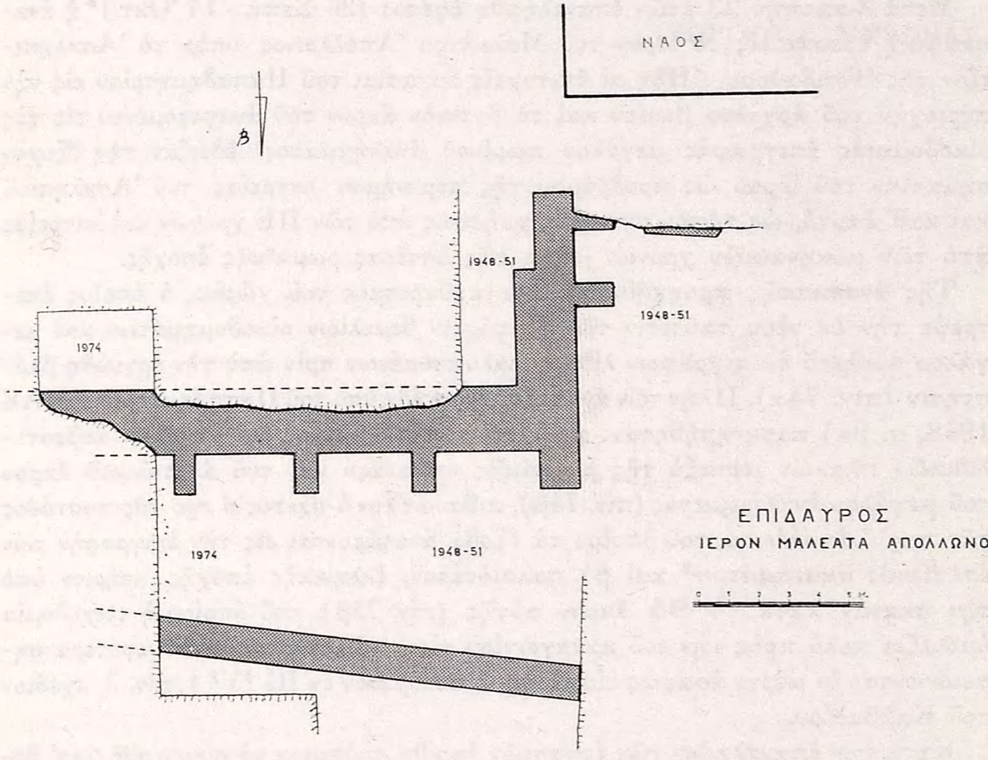

Εἰκ. 1. Ὁ χῶρος τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, εἰς τὸν ὁποῖον ἐπανελήφθη ἡ ἀνασκαφή.

λάς (πίν. 76β) οὕτως, ὥστε καὶ ἡ εὐθυντηρία, ἡ ὁποία τὸν παρακολουθεῖ, νὰ εὑρίσκεται μετὰ τὴν τρίτην πρὸς Δυσμὰς ἀντηρίδα κατὰ ἕνα, μετὰ δὲ τὴν τετάρτην κατὰ δύο ἀκόμη δόμους ὑψηλότερον. Οὕτω ὁ τρίτος δόμος καὶ πρῶτος φαινόμενος εἰς τὸ τμῆμα Παπαδημητρίου ὑπὲρ τὴν ὑπευθυντηρίαν καὶ εὐθυντηρίαν, εὐδιακρίτους ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν περιτενείας, κατὰ τὴν τρίτην ἀντηρίδα διαθέτει περιτένειαν μόνον κατὰ τὴν δυτικὴν καὶ προσθίαν (βόρειον) ὄψιν του, ὄχι δὲ καὶ κατὰ τὴν ἀνατολικήν, ὅπου μεταβάλλεται εἰς εὐθυντηρίαν — ἐνῷ ὁ πρῶτος καὶ ὁ δεύτερος δόμος διακόπτονται — καὶ συνεχίζεται οὕτω ἄνευ

ὑπευθυντηρίας μέχρι τῆς τετάρτης ἀντηρίδος. Ἐδῶ πάλιν οἱ δύο ἐγκάρσιοι λίθοι τοῦ πέμπτου δόμου τῆς ἀντηρίδος ἔχουν περιτένειαν μόνον εἰς τὴν πρόσοψιν καὶ τὴν δυτικὴν πλευράν, ἐνῷ ὁ μοναδικὸς δρομικὸς λίθος τοῦ τετάρτου δόμου ἔχει ἐπεξειργασμένην καὶ τὴν ἀνατολικὴν πλευράν. Τοῦτο ὅμως ἐκ περισσοῦ, διότι καὶ οἱ δύο αὐτοὶ δόμοι συνεχίζονται εἰς τὸ ἀνάλημμα πρὸς Ἀνα-

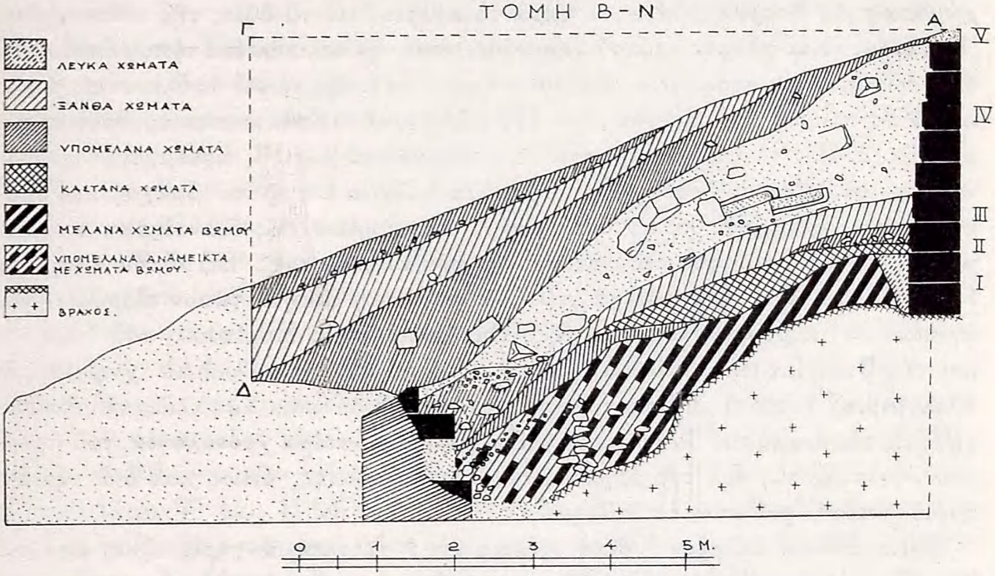

Εἰκ. 2. Τομὴ τῶν στρωμάτων εἰς τὴν ἐπίχωσιν βορείως τοῦ ἀναλήμματος.

τολὰς ὡς εὐθυντηρία καὶ ὑπευθυντηρία, ἐνῷ ὁ τρίτος δόμος διακόπτεται μετὰ τὴν τρίτην ἀντηρίδα. Τοιουτοτρόπως ἡ εὐθυντηρία ἀνήρχετο ἐπὶ 5 μ. μήκους περὶ τὰ 1.20 μ.

Διὰ τὴν βάσει κυρίως τῶν ἐπιγραφῶν[1] καὶ γενικώτερον τοῦ συστήματος τοιχοδομίας[2] εἰς τὸ τέλος τοῦ 4ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. χρονολογουμέ-

1. IG IV² 1, 106. 108. ΠΑΕ 1949, σ. 92 καὶ 1950, σ. 194, περὶ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἱερέως Ἀριστοκλέους. Ν. ΦΑΡΑΚΛΑΣ, Ἐπιδαυρία, 1972, σ. 51: τέλ. 4ου-ἀρχαὶ 3ου π.Χ. αἰ. Ἡ BURFORD, ἔ.ἀ. σ. 74 καὶ 209: 335 - 320 π.Χ., πρβ. ὅμως H. PHILIPP, Gnomon 45, 1973, σ. 707.

2. ΠΑΕ, ἔ.ἀ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ὑλικὰ Δομῆς 2, σ. 229. 253, 269, καὶ εἰκ. 182, ἀρ. 3. R. MARTIN, Manuel d'Architecture I, σ. 387 κέ., 416 κέ. Πρβ. W. WREDE, Att. Mauern, 1933, εἰκ. 50-52. Ἡ ὕπαρξις περιτενείας εἰς τὰς τρεῖς μόνον πλευρὰς τοῦ ἀπέργου, παρὰ τὴν ἐκτὸς τῆς Ἀττικῆς συνήθειαν, MARTIN, ἔ.ἀ. σ. 419, εἶναι μία ἀκόμη περίπτωσις ἀττικῆς ἐπιδράσεως εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς Ἐπιδαύρου. Ἡ χρῆσις ἄλλωστε διαμπερῶν ὀπῶν μολυβδοχοήσεως κεκρυμμένων γόμφων εἰς τὴν πρόσοψιν τῶν ἀντηρί-

νην ταύτην κατασκευὴν κατέστη ἐφέτος δυνατὸν νὰ προκύψουν σαφέστεραι ἐνδείξεις:

Εἰς τὸ ἀνασκαφὲν τοὐλάχιστον τμῆμα ἡ τάφρος θεμελιώσεως τοῦ ἀναλήμματος ἔχει κοπῆ ἐντὸς τοῦ στρώματος τῶν μελανῶν χωμάτων ἀπὸ τὴν τέφραν τοῦ ἐπὶ τοῦ λόφου ἀρχαίου βωμοῦ (εἰκ. 2, I), τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται ἀμέσως ἐπὶ τοῦ βράχου, καθαρώτερον παρὰ τὸ ἀνάλημμα καὶ ἀναμεμειγμένον μὲ ἄλλα χώματα πρὸς Βορρᾶν, φθάνει δὲ παρὰ τὸ κτήριον εἰς τὸ ὕψος τῆς εὐθυντηρίας. Ἡ τάφρος εἶναι πλήρης λευκοῦ χώματος, ἀπὸ τὴν τελικὴν ἐπὶ τόπου ἐπεξεργασίαν τῶν πρώτων στρώσεων τῶν λίθων (πίν. 77α), προχωρεῖ δὲ ὀλίγον εἰς βάθος καὶ ἐντὸς τοῦ μαλακοῦ βράχου (πίν. 77β). Οὕτω τὸ λεπτὸν καστανέρυθρον στρῶμα (εἰκ. 2, II), τὸ ὁποῖον καλύπτει τὴν τέφραν τοῦ βωμοῦ, προέρχεται προφανῶς ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ ὀρύγματος τῆς θεμελιώσεως ἐντὸς τοῦ βράχου καὶ ἐπομένως ἔχει σφραγίσει ὑπ᾽ αὐτὸ τὰ μέχρι τῶν χρόνων τῆς διανοίξεως τῶν θεμελίων τοῦ ἀναλήμματος πεσόντα εἰς τὴν γῆν ἀντικείμενα: Ἐξ αὐτῶν (στρῶμα I καὶ II) νεώτερα εἶναι μερικὰ τεμάχια πρωίμων ἑλληνιστικῶν εἰδωλίων καὶ ἀγγείων καὶ κυρίως νομίσματα τῆς Ἐπιδαύρου, τῆς Κορίνθου, τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Βοιωτίας (πίν. 82α - β), ὅλα κοπῆς 4ου π.Χ. αἰ., ἀλλὰ μὲ ἴχνη μακρᾶς κυκλοφορίας, ὥστε ἡ πτῶσις των εἰς τὴν γῆν νὰ δύναται ἀσφαλῶς νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.[1] Ἑπομένως ἡ ὑστέρα χρονολογία, τοῦ πρωίμου 3ου π.Χ. αἰ., διὰ τὰς ἐργασίας τοῦ ἀναλήμματος, ὅπως καὶ διὰ τὴν ἐπ᾽ αὐτοῦ στοάν[2], φαίνεται ἐπιβεβλημένη.

Ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξεν ἡ διαπίστωσις ὅτι ἡ τετάρτη ἀντηρὶς εἶναι ἀπὸ τοῦ 9ου (7ου εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ) δόμου καὶ ἄνω ἀνεκτισμένη κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους μὲ τεμάχια κατεστραμμένων ἤδη πωρολίθων ἐκ τοῦ ἀναλήμματος καὶ προχειρότερον ὑλικόν (πίν. 77γ). Εἰς τὴν πρόσοψιν μάλιστα τοῦ σωζομένου 9ου δόμου εἶχεν ἐπαναχρησιμοποιηθῆ τεμάχιον πώρου σῷζον ἀρτίαν τὴν περιτένειαν (πίν. 77δ). Τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶναι ἴσως δυνατὸν νὰ συνδυασθῇ πρὸς τὴν πολὺ κακὴν διατήρησιν τῆς προσόψεως τῶν τριῶν ἀνωτάτων σωζομένων δόμων (10ος - 12ος) καὶ τὴν μετρίαν τῶν δύο ἀμέσως κατωτέρων (9ος - 8ος), ἡ ὁποία μαρτυρεῖ ὅτι ἀπὸ τοῦ 8ου δόμου ὁ τοῖχος ἔμεινε πολὺ μεγαλύτερον χρόνον ἐκτεθειμένος ἢ τὸ κατώτερον τμῆμα. Πράγματι ἓν λεπτὸν στρῶμα ξανθῆς γῆς, προερχομένης ἀπὸ διάλυσιν πωρολίθων καὶ ἑπομένως, πιθανώτατα, ἀπὸ μερικὴν καταστροφὴν τοῦ κτηρίου, φθάνει μέχρι τοῦ ἁρμοῦ μεταξὺ 7ου καὶ 8ου δόμου (εἰκ. 2, III).

δων (πίν. 75β) ἀποτελεῖ κατ᾽ ἀρχὴν ἔνδειξιν ὑπὲρ τῆς χρονολογήσεως πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., Martin, ἔ.ἀ. σ. 286.

1. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὴν διευθύντριαν τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς τοῦ Ἐθν. Μουσείου κ. Ἀ. Καραμεσίνη - Οἰκονομίδου διὰ τὴν πολύτιμον ὑπόδειξιν.

2. Πρβ. G. Roux, Architecture de l'Argolide, σ. 211, σημ. 1 καὶ σ. 403 - 4, 423.

Ὑπὲρ τὸ στρῶμα III εἰς τὴν ἐπίχωσιν διεπιστώθη ἄλλο, παχύτατον παρὰ τὸν τοῖχον ἰδίως (περὶ τὰ 2 μ.) στρῶμα (εἰκ. 2, IV καὶ πίν. 76β), δημιουργηθὲν ἀπὸ τὴν τελικὴν καταστροφὴν τοῦ ἀναλήμματος καὶ περιέχον κατ' ἀντίστροφον σειρὰν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ κτηρίου τούτου καὶ τῶν ἐπ' αὐτοῦ κατασκευῶν ἐντὸς ξανθοῦ χώματος ἀπὸ τὴν κονιορτοποίησιν τῶν πώρων: εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος συνηντήθησαν οἱ μέχρις ἀμορφίας σχεδὸν κατεστραμμένοι λίθοι τοῦ ἀναλήμματος (πίν. 78γ μέσον, 78α), σπανίως σῴζοντες τὴν περιτένειαν, ἐνῷ ἀμέσως ὑπ' αὐτούς: α) Πλάκες φαιοῦ τιτανολίθου μετὰ λοξῶς ἀποτετμημένων τριῶν ἢ μιᾶς μόνον ἐκ τῶν ἀκμῶν τῆς ἄνω ἐπιφανείας των, πάχους 27 - 28 ἑκ. καὶ ποικίλλοντος μήκους καὶ πλάτους. β) Τεμάχια παραλληλεπιπέδων πωρολίθων τομῆς 37.5 × 49.5 ἑκ. καὶ μήκους ὑπολογιζομένου περὶ τὰ 1.30 μ., μὲ ταινιωτὰς ἐντομάς, βάθους 2 ἑκ. καὶ πλάτους 22.5 ἑκ., εἰς τὰς δύο πλατυτέρας πλευράς των. γ) Πλάκες πώρου, πάχους 22 ἑκ. καὶ ὑπολογιζομένων διαστάσεων 0.70 × 1.23 μ. (πίν. 78β - γ). Ἀνάλογα τεμάχια εὑρίσκονται εἰς τὸν ἀνεσκαμμένον ἤδη ὑπὸ τοῦ Παπαδημητρίου χῶρον. Οἱ τιτανόλιθοι προέρχονται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀπὸ τοὺς *καταληπτῆρας*[1] τοῦ ἀναλήμματος, οἱ διαθέτοντες μίαν μόνον λοξότμητον ὄψιν (πίν. 75γ) ἀπὸ τὴν ἐπίστεψιν τῶν τοίχων, οἱ εἰργασμένοι εἰς τὰς τρεῖς πλευράς (πίν. 78β κέντρον) ἀπὸ τὴν ἐπίστεψιν τῶν ἀντηρίδων. Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ λίθοι ἔχουν μῆκος 73 καὶ πλάτος 91 ἑκ., ἑπομένως πρέπει νὰ ἐξεῖχον τῶν τοίχων τῆς ἀντηρίδος περὶ τὰ 10 ἑκ. (πάχος ἀντηρίδος εἰς τὴν βάσιν 77 ἑκ., ΠΑΕ 1950, σ. 195, εἰκ. 1). Ἡ ἄνω ἐπιφάνειά των εἶναι ἁδρότερον ἐπεξειργασμένη ἀλλὰ λεία, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἐπ' αὐτῆς δὲν ἐστηρίζετο οἱονδήποτε διακοσμητικὸν ἀρχιτεκτονικὸν μέλος[2]. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῶν πλακῶν ἐκ τῆς ἐπιστέψεως τῶν τοίχων ἀντιθέτως ὑπάρχουν ὀρθογώνιοι ἐγκοπαὶ 4.5 ἑκ. βαθεῖαι, εἰς τὰς ὁποίας τὸ πιθανώτερον εἶναι νὰ θεωρήσωμεν ὅτι ἐφηρμόζοντο αἱ βάσεις τετραγώνων στηριγμάτων. Ἡ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς θὰ δείξῃ ἐὰν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ ἰδιαιτέρως ἑλκυστικὴ ὑπόθεσις, νὰ ἀποκαταστήσωμεν τοὺς παραλληλεπιπέδους πώρους μὲ τὰς ἐντομάς, οἱ ὁποῖοι εὑρέθησαν ὑπὸ τοὺς καταληπτῆρας (πίν. 78γ ἀριστερά), ἐντὸς τῶν ὑποδοχῶν αὐτῶν, ὡς πεσσοὺς τοῦ ὀπισθίου τοίχου τῆς ἐπὶ τοῦ ἀναλήμματος στοᾶς ἢ στηθαίου ὑψουμένου ἐπὶ τῆς ἐπιστέψεως τοῦ ἀναλήμματος. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει αἱ 22 ἑκ. παχεῖαι πώριναι πλάκες (πίν.

1. R. Martin, ἔ.ἀ. σ. 374 - 5. Πρβ. τὴν ἐπίστεψιν τοῦ ἀναλήμματος τοῦ θεάτρου ἐν Δήλῳ, Délos VIII, 1, εἰκ. 1, τοῦ Ὀλυμπιείου τῶν Ἀθηνῶν, AM 48, 1923, σ. 186, καὶ ἐν Ἐπιδαύρῳ τοῦ ὀπισθίου τοίχου τοῦ Ἀβάτου, ΠΑΕ 1905, σ. 63 κέ., εἰκ. 13 καὶ πίν. Ζ, 5. Ἀνάλογος, μὲ συνεχῆ ἐντομὴν διὰ τὴν ὑποδοχὴν στηθαίου, εἶναι ἡ ἐπίστεψις τοῦ ἀναλήμματος ἐν Καλυδῶνι, E. Dyggve, Das Laphrion von Kalydon, 1948, σ. 31 κέ., πίν. 28.

2. Βλ. ΠΑΕ 1951, σ. 206 καὶ Burford, ἔ.ἀ. σ. 74, δι' ἐσφαλμένην ἀποκατάστασιν δωρικῶν ἡμικιόνων ἐπ' αὐτῶν.

78γ ὀπίσω) θὰ ἔκλειον τὰ μεταξὺ τῶν πεσσῶν διαστήματα, προσαρμοζόμεναι εἰς τὰς 22.5 ἑκ. πλατείας ἐντομὰς τῶν τελευταίων. Ὑπὲρ τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἓν τοιοῦτον τεμάχιον πεσσοῦ, σῳζόμενον ὁλόκληρον ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴν Παπαδημητρίου (Α7, πίν. 75δ) παρουσιάζει μείωσιν 1 ἑκ. καθ' ὕψος, εἰς δὲ τὴν βάσιν του φέρει ὀπίσω ἐγκοπὴν 7 ἑκ. πλατεῖαν καὶ 4 ἑκ. βαθεῖαν, οὕτως ὥστε ἡ βάσις νὰ ἔχῃ τὰ μέτρα τῶν ὑποδοχῶν εἰς τοὺς καταληπτῆρας (49.5 - 7 = 42.5 ἑκ., ὑποδοχή : 43 ἑκ.)[1]. Πεσσοὶ καὶ πώριναι πλάκες, ὡς καὶ τεμάχιον ἐπικράνου ποὺ εὑρέθη μαζί, σῴζουν ἐντονώτατα ἴχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος[2].

Εἰς τὸ βάθος τοῦ στρώματος καταστροφῆς, ἐντὸς ἀργυροῦ χώματος ἐκ τῆς δημιουργίας ἁλάτων ἀπὸ τὴν διήθησιν τῶν ὑδάτων διὰ τῶν ὑπερκειμένων λίθων, εὑρέθη στρῶσις μὲ πλῆθος ἀπὸ θραύσματα κεραμίδων (πίν. 78δ), ὡς καὶ μέγα πλῆθος σιδηρῶν ἥλων διαφόρων τύπων καὶ μεγεθῶν, προφανῶς ἀπὸ τὴν στέγην τῆς ὑπὲρ τὸ ἀνάλημμα στοᾶς.

Εἰς τὴν διαδρομήν του πρὸς ΝΑ παρηκολουθήθη καὶ ὁ δεύτερος πώρινος τοῖχος, ὁ ὁποῖος ὑπάρχει χαμηλότερον, πρὸς Β τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος. Πρὸς αὐτὸν ὁ βράχος κατέρχεται ἀποτόμως (πίν. 76β καὶ εἰκ. 2) καὶ δι' αὐτὸ δὲν κατέστη δυνατὴ ἐφέτος ἡ ὁλοκλήρωσις τῆς ἐρεύνης μέχρι τῶν θεμελίων του. Πάντως ἤδη ἀπεκαλύφθη ἀπὸ Νότου εἰς ὕψος 1.60 μ. καὶ διεπιστώθη ὅτι πρὸς τὴν πλευρὰν αὐτὴν δὲν εἶχε πρόσωπον, διότι εἰς ὡρισμένα σημεῖα λίθοι τῶν ἀνωτέρων στρώσεων ἐστηρίζοντο ἐπὶ θραυσμάτων πώρου καὶ χώματος. Πρόκειται ὄντως περὶ ἀναλήμματος (βλ. ΠΑΕ 1951, σ. 207), ἀλλὰ πολὺ προχείρου κατασκευῆς.

Μικρὰ σκαφὴ ἐπεχειρήθη καὶ εἰς τὸν χῶρον ἐντὸς τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος παρὰ τὸν βόρειον αὐτοῦ τοῖχον καὶ εἰς ἀπόστασιν 13 μ. ἀπὸ τῆς δυτικῆς ἐσωτερικῆς γωνίας αὐτοῦ. Διεπιστώθη ὅτι τὸ γέμισμα τοῦ ἀναλήμματος ἀποτελεῖται ἀπὸ στρώματα μελανῆς γῆς περιεχούσης πολλοὺς λίθους ἐναλλασσόμενα πρὸς στρώματα λευκῆς λατύπης ἐκ τῆς ἐπὶ τόπου τελικῆς ἐπεξεργασίας τῶν πωρολίθων τοῦ κτηρίου, ὡς καὶ ὑψηλότερον ἀπὸ στρώματα ἐρυθρωπῆς γῆς καὶ μεγάλου πλήθους λίθων μὲ κενὰ μεταξύ των. Ἡ σύστασις αὐτὴ τῶν στρωμάτων, ἐπιρρεπὴς εἰς ἐπικινδύνους κατολισθήσεις, ἐπέβαλε τὴν διακοπὴν τῆς ἐρεύνης μέχρι τῆς ἀνακουφίσεως τοῦ ἀναλήμματος ἀπὸ τοὺς ὑψηλότερον εὑ-

1. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν φίλον κ. W. Königs, ἀρχιτέκτονα τοῦ Γερμαν. Ἀρχαιολ. Ἰνστιτούτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διὰ τὴν ἑρμηνείαν τῆς ἐγκοπῆς αὐτῆς.

2. Τὰ μέλη αὐτὰ παρουσιάζουν ἰδιαιτέραν ὁμοιότητα πρὸς τοὺς πεσσοὺς μετ' ἐγκοπῶν, τὰς πωρίνας πλάκας καὶ τὰ ἐπίκρανα τὰ προερχόμενα ἀπὸ στηθαῖα τοῦ ἄνω ὀρόφου τῆς Νοτίας Στοᾶς τῆς Κορίνθου, ἡ ὁποία χρονολογεῖται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., Corinth IV, 1954, σ. 70 καὶ εἰκ. 42, πίν. 17, 1 - 2. Hesp. 41, 1972, σ. 153, 171. Καὶ ἐδῶ ὑπάρχει τὸ λευκὸν ἐπίχρισμα, ἡ μείωσις τῶν πεσσῶν, ἀκόμη καὶ ὅμοιαι ὀπαὶ ἀνυψώσεως διὰ καρκίνου.

ρισκομένους ὄγκους χώματος. Ἐνδιαφέρων εἶναι ὁ ἐντοπισμὸς ἰσχυροῦ δαπέδου, πάχους 10 έκ., ὀλίγον χαμηλότερον τοῦ ἐπιπέδου, μέχρι τοῦ ὁποίου σῴζεται τὸ παχύτερον μέρος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀναλήμματος (εἰκ. 1).

Πρὸς τοὺς χρόνους τοῦ ἀναλήμματος καὶ τῆς ἐπ' αὐτοῦ στοᾶς ὡς καθωρίσθησαν ἀνωτέρω φαίνεται νὰ συμφωνοῦν καὶ τὰ τεμάχια ἡγεμόνων καλυπτήρων καὶ στρωτήρων, τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ στρώματος καταστροφῆς (πίν. 79β, δ - ς)[1], ἐνῷ τεμάχια στρωτήρων καὶ σιμῶν συλλεγέντα εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ πρανοῦς χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ «φλογωτοῦ» ρυθμοῦ (πίν. 79γ)[2] μέχρις ἴσως τῶν προκεχωρημένων ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Ἐκ τῶν ἄλλων κινητῶν εὑρημάτων τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς ἀξιολογώτερα εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. Μαρμαρίνη περιστερὰ εἰς φυσικὸν μέγεθος (πίν. 80γ), ἐλλιπὴς κατὰ τὴν κεφαλήν, τὴν οὐρὰν καὶ τοὺς πόδας (σωζ. μῆκ. 18.5 έκ.), εὑρεθεῖσα μεταξὺ τοῦ βράχου καὶ τῶν θεμελίων τοῦ προχείρου ἀναλήμματος. Οἱ πόδες ἦσαν ἀνάγλυφοι ἐπὶ τόρμου. Ἐπὶ τῆς δεξιᾶς πτέρυγος σῴζονται ἴχνη ἐρυθροῦ χρώματος. Ἡ μόλις ἀμβλυνομένη σκληρότης τῶν γραμμῶν τοποθετεῖ τὸ ἔργον μᾶλλον εἰς τὸ προκεχωρημένον α' ἥμισυ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.[3]

2. Μαρμαρίνη κεφαλὴ νέου μὲ βραχεῖαν κόμμωσιν (πίν. 80α), ἀποκεκρουμένη δυστυχῶς εἰς τὸ πρόσωπον, ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὁποίου σῴζεται μόνον τὸ σχῆμα τοῦ δεξιοῦ ὀφθαλμοῦ. Ἡ ἀριστερὰ πλευρὰ εἶναι περισσότερον ἐπίπεδος καὶ καλύτερον εἰργασμένη, ἐνῷ ἡ δεξιὰ ἀμελέστερον, μὲ τὴν παρειὰν ἐλαφρῶς διωγκωμένην καὶ τὴν κόμην ἁδρότατα ἀποδεδομένην ἄνευ δηλώσεως τοῦ ὠτός. Εὑρέθη εἰς τὸν ΒΔ μυχὸν τῆς τετάρτης ἀντηρίδος τοῦ ἀναλήμματος εἰς τὸν πυθμένα τοῦ στρώματος III (εἰκ. 2). Τὸ σαρκῶδες πηγούνιον καὶ αἱ τρυφεραὶ ἀλλὰ σχετικῶς ἤρεμοι ἐπιφάνειαι τοποθετοῦν τὴν κεφαλὴν εἰς τὸ α' τέταρτον τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἐνῷ τὸ ᾠοειδές, λεπτυνόμενον πρὸς τὰ κάτω

---

1. Εἰς τὸν λωτὸν π.χ. ἀπὸ τὴν ὀροφὴν τοῦ στρωτῆρος (πίν. 79ς') βλέπομεν ὅτι ἡ μεταμόρφωσις πρὸς τὸ ἀνθέμιον, ἡ ὁποία ἀρχίζει εἰς τὸν «ἀμελῆ» ρυθμὸν τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. μὲ τὸν διπλασιασμὸν τῶν πετάλων, πίν. 79α, πρβ. Chr. Le Roy, FdD II, Les terres cuites architecturales, 1967, σ. 166, ἔχει προχωρήσει: τὰ τρία πέταλα τοῦ κάλυκος ἔχουν μετασχηματισθῆ ἐδῶ εἰς πυρῆνα καὶ δύο ἀκόμη φύλλα ἑνὸς ἑπταφύλλου ἀνθεμίου.

2. FdD II, ἔ.ἀ. σ. 165 κ.ἀ., ὅπου καὶ ἡ νεωτέρα σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Μεταξὺ τῆς περιστερᾶς τῆς κόρης Λυὼν - Ἀκροπόλεως, Μ. ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ, Μουσ. Ἀκροπόλεως, σ. 61, εἰκ. 108, καὶ τῶν περιστερῶν τοῦ Δαφνίου, Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Συλλ. Γλυπτῶν ΕΜ, ἀρ. 1592 - 3, σύγχρονος περ. πρὸς τὸ κρατοῦν περιστερὰν εἰς τὴν ἀριστερὰν ἀγαλμάτιον τῆς Συλλογῆς Καραπάνου, G. Richter, Korai, 1968, σ. 109, καὶ τὰς περιστερὰς τῆς στήλης τῆς Νέας Ὑόρκης ἐκ Πάρου, G. Richter, Catalogue of Gr. Sculptures in the Metrop. Museum, 1954, ἀρ. 73. Πρβ. χαλκῆν περιστερὰν Ἀκροπόλεως, G. Richter, Animals in Gr. Sculpture, 1930, εἰκ. 205.

περίγραμμα, ἡ προεξοχὴ τῆς κόμης εἰς τοὺς κροτάφους καὶ ὁ στενὸς λοξὸς σχηματισμὸς τῶν ὀφθαλμῶν τὴν συνδέουν πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ[1]. Πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ τὸν γλυπτὸν διάκοσμον τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος.

3. Τεμάχιον μαρμαρίνου ἀγαλματίου καθημένης ἐπὶ θρόνου μορφῆς, εἰργασμένον μόνον εἰς τὴν προσθίαν ὄψιν (πίν. 80β). Σῴζεται εἰς ὕψος 0.32 μ. μόνον τὸ δεξιὸν ἥμισυ ἀπὸ τοῦ γόνατος μέχρι τοῦ ποδός. Ἡ ὀπισθία ὄψις καὶ ἡ πλαγία τοῦ θρόνου εἶναι ἐπίπεδοι καὶ συναντῶνται εἰς ἀμβλεῖαν γωνίαν. Εὑρέθη εἰς ἀγρὸν ὑπὸ τὸ ἱερὸν καὶ εἶναι πρόχειρος ἀπόδοσις τοῦ ἀγορακριτείου τύπου τῆς Κυβέλης[2] ἀπὸ τὸν 4ον π.Χ. αἰ.

4. Ζεῦγος ἀναθηματικῶν χαλκῶν ὄφεων μήκους 29 ἑκ. μὲ ἀνωρθωμένην τὴν κεφαλὴν καὶ τὴν οὐράν (πίν. 80ε), ὡς καὶ πλῆθος ἄλλων χαλκῶν (διπλοῖ πελέκεις, φύλλα ἐκ στεφάνων, ψέλλια, βλεφαρίδες ἀγαλμάτων, ἀνθέμια ἐκ τῆς ἐπενδύσεως τῶν ὀχάνων καὶ ρόδακες ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀσπίδων, ταινίαι, λαβαὶ ἀγγείων, δακτύλιοι, ἧλοι), σιδηρῶν (ὀβελοὶ θυσίας, αἰχμαὶ δοράτων, ἧλοι) ἢ μολυβδίνων (φύλλα ἐξ ἐπενδύσεων;) ἀντικειμένων ἐκ τῶν χωμάτων τοῦ βωμοῦ.

5. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωσιν τοῦ βωμοῦ ὁμοίως προέρχονται καὶ τὰ ἑπόμενα ἀντικείμενα: ἐλεφάντινον κτένιον μὲ διακόσμησιν ἐστιγμένων κύκλων, ἐλεφάντιναι ἢ ὀστέιναι πτέρυγες εἰδωλίων κ.ἄ.

6. Μέγα πλῆθος τεμαχίων πηλίνων εἰδωλίων, μυκηναϊκῶν Φ-σχήμων ἢ ζῴων, ἀρχαϊκῶν ἀνθρώπων καὶ ζῴων, κυνῶν, κριῶν, πτηνῶν, χελωνῶν[3] καὶ κυρίως κλασσικῶν τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (βλ. Ἔργον 1974, σ. 61, εἰκ. 50. Ἐνταῦθα πίν. 81), ὡς καὶ πρωΐμων ἑλληνιστικῶν. Ἐπίσης τεμάχια ἀπὸ ὁμοιώματα καρπῶν (ροιᾶς) καὶ κιβωτίου μὲ ζώνην ἀναγλύφων γρυπῶν (πίν. 80δ).

7. Μέγα πλῆθος ὀστράκων καὶ ὀλίγα ἀκέραια ἀγγεῖα, κοτυλίσκαι καὶ ὕστερος κορινθιακὸς ἀρύβαλλος τῆς ὁμάδος τῶν πολεμιστῶν[4]. Ἐκ τῶν ὀστράκων μνημονευτέα: α) νέον τεμάχιον ἐκ τῆς ἑτέρας ὄψεως τοῦ εὑρεθέντος τὸ 1950 ὑπὸ τοῦ Παπαδημητρίου (ΠΑΕ 1950, σ. 201, εἰκ. 11) ἐρυθρομόρφου κρατῆρος τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. (πίν. 82δ), ὡς καὶ β) τεμάχια ἐκ τοῦ λαιμοῦ παναθηναϊκοῦ

---

1. Βλ. π.χ. J. F. Crome, Die Skulpturen des Asklepiostempels, 1951, πίν. 35. B. Schlörb, Timotheos, 1965, σ. 10, εἰκ. 1 καὶ 6. Βλ. προσεχῶς σχετικὴν ἀνακοίνωσιν εἰς Α΄ Διεθνὲς Συνέδριον Πελοπ. Σπουδῶν.

2. Γ. Δεσπινης, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγοράκριτου, 1971, σ. 112 κἑ. Ι. Παπαχριστοδουλου, ΑΕ 1973, κυρ. σ. 199 κἑ. Πρβ. G. Lippold, Gr. Plastik, 1950, σ. 187, πίν. 67, 2.

3. Πρβ. ΠΑΕ 1948, σ. 108. 1950, σ. 202.

4. H. Payne, NC, 1930, σ. 320, B.

ἀμφορέως τοῦ ὑστέρου 4ου π.Χ. αἰ.[1], μὲ εὐδιάκριτον τὸ λοφίον τοῦ κράνους τῆς Ἀθηνᾶς καὶ μὲ στενὴν δακτυλιοειδῆ ἐσοχὴν εἰς τὴν βάσιν τῶν ἐσχηματοποιημένων φύλλων (πίν. 82γ).

8. Ἐνεπίγραφος βωμὸς τοῦ Διὸς Ὑπάτου, περὶ οὗ βλ. προσεχῶς Μ. Μιτσὸν εἰς τὰ Χρονικὰ τῆς ΑΕ 1975.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

1. Βλ. ΑΑΑ ΙΙ, 1969, σ. 410. Antiquité Classique 5, 1936, σ. 89 κέ. ΑΕ 1937, σ. 584.

11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 83 - 87)

Αἱ ἐκ τῆς κυπριακῆς κρίσεως τοῦ 1974 προελθοῦσαι ἀνώμαλοι ἐθνικαὶ συνθῆκαι δὲν ἐπέτρεψαν ἐφέτος τὴν ἐνέργειαν συστηματικῆς ἀνασκαφῆς εἰς Μεσσήνην. Ἐξετελέσθησαν ὅμως εἰς αὐτὴν μόνον μικραί τινες σκαφικαί, ἐξακριβωτικαὶ ἐργασίαι, χάριν εὐρυτέρας δημοσιεύσεως παλαιότερον ἀποκαλυφθέντων μνημείων. Αἱ μικραὶ αὗται ἐργασίαι περιεστράφησαν κυρίως περὶ τὴν λεπτομερεστέραν καταμέτρησιν, φωτογράφησιν καὶ ἔρευναν τοῦ συχνάκις εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῆς Μεσσήνης ἀναφερομένου Συνεδρίου, ἤτοι τοῦ Βουλευτηρίου τῆς Μεσσήνης, χάριν ἀναπαραστάσεως αὐτοῦ, ἥτις δὲν εἶχεν ἐπιχειρηθῆ μέχρι τοῦδε.

Ὑπὸ τῶν παλαιοτέρων ἀνασκαφέων τῆς Μεσσήνης (Θ. Σοφούλη καὶ Γ. Οἰκονόμου) ὑπεστηρίχθη [1], ὅτι τὸ ὑπ' αὐτῶν ἀποκαλυφθὲν κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς Ἀγορᾶς συγκρότημα ἐκ τεσσάρων συνεχομένων διαμερισμάτων (εἰκ. 1 Α, Β, Γ, Δ) ἀνῆκεν εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ οἰκοδόμημα, τὸ Συνέδριον τῆς Μεσσήνης, ἀποτελοῦν, ὡς συνήθως συνέβαινε, μέρος τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς [2]. Ἐκ τῶν τεσσάρων τούτων διαμερισμάτων ὡς ἀποκλειστικὸς χῶρος συνεδριάσεων ἐθεωρήθη ὁ ὑπὸ τὸ στοιχεῖον Δ θεατροειδὴς χῶρος, οὐδεὶς ὅμως ἰδιαίτερος λόγος ἐγένετο περὶ τοῦ προορισμοῦ οὔτε τῆς αἰθούσης Α, οὔτε τῶν μεταξὺ Α καὶ Δ δύο μικροτέρων χώρων Β καὶ Γ.

Ἡ νεωτέρα μελέτη τῶν ὡς ἄνω χώρων ἤγαγεν εἰς τὰ ἑξῆς συμπεράσματα: 1) Ὅτι ὡς κύριος χῶρος συνεδριάσεων πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἡ αἴθουσα Α [3] καὶ ὄχι ὁ θεατροειδὴς χῶρος Δ, ὅστις μόνον δι' ἐκτάκτους καὶ γενικωτέρας φύσεως δημοσίας συνελεύσεις θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο, προοριζόμενος κυρίως α) δι' ἐπιδείξεις ῥητόρων, δι' ὃ καὶ ἐπιγραφή [4], εὑρεθεῖσα παρὰ τὴν μνημειώδη κλίμακα, χαρακτηρίζει αὐτὸν ὡς δεικτήριον καὶ β) διὰ θεατρικὰς παραστάσεις ψυχαγωγίας τῶν πελατῶν τοῦ συνεχομένου Ἀσκληπιείου. 2) Ὅτι οἱ μεταξὺ τοῦ Δ

---

1. ΠΑΕ 1895, σ. 27. ΠΑΕ 1909, σ. 201 - 205. ΠΑΕ 1925, σ. 55 - 66.
2. R. Martin, Recherches sur l'Agora grecque, Paris 1951, σ. 167, 404, 413, κλπ.
3. Ὁμοία μεγάλη τετράγωνος ὑπόστυλος αἴθουσα (Θερσίλειον) προσηρτημένη εἰς τὸ θέατρον τῆς Μεγαλοπόλεως χαρακτηρίζεται ὑπὸ μὲν τοῦ *Παυσανίου* (VIII 32.1) ὡς βουλευτήριον, ὑπὸ τῶν ἐπιγραφῶν δὲ ὡς συνέδριον (IG V 2 433, στ. 3, 434, στ. 6).
4. Α. Κ. Ορλανδος, ΠΑΕ 1959, σ. 171, στ. 35.

καὶ Α χῶροι Β καὶ Γ δὲν ἦσαν αὐτοτελεῖς καὶ χωριστοί, ἀλλ' ἀπετέλουν ὁμοῦ μνημειῶδες πρόπυλον εἰσόδου ἀπὸ τῆς κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν διερχομένης ὁδοῦ (εἰκ. 1, ἄνω) πρός τινα ἐσωτερικὴν αὐλήν. Ὅτι δὲ περὶ προπύλου πρόκειται ἀποδεικνύει ἀφ' ἑνὸς ἡ πρὸς 'Ανατολὰς ὕπαρξις τεσσάρων ὑψηλῶν βάθρων [1], ἅτινα θὰ ὑπεστήριζον κίονας, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ μεταξὺ τῶν δύο διαμερισμάτων ἐγκαρσίως Β καὶ Γ τοποθετημένον τρίθυρον (εἰκ. 1), οὗτινος σῴζονται τὰ τρία

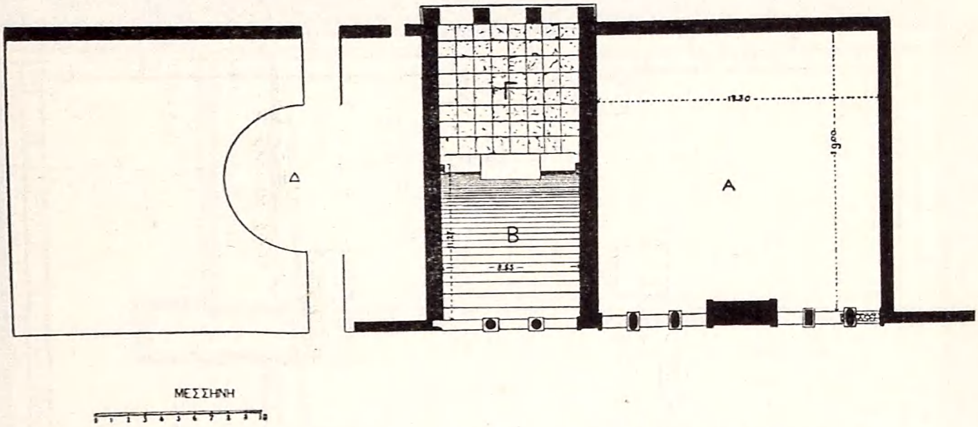

Εἰκ. 1. Κάτοψις τοῦ Συνεδρίου τῆς Μεσσήνης (ΠΑΕ 1909, εἰκ. 3).

κατώφλια. Τὸ πρόπυλον λοιπὸν τοῦτο ἀπεχώριζε τὸ θεατροειδὲς οἰκοδόμημα ἀπὸ τὴν αἴθουσαν Α καὶ δὲν ἀπετέλει, ὡς ἀρχικῶς ὑπετέθη, τμῆμα τοῦ Συνεδρίου, εἶχε δὲ τὸ μὲν ἀνατολικόν του ἥμισυ Γ ἐστρωμένον διὰ κανονικῶν τετραγώνων πλακῶν, τὸ δὲ δυτικὸν Β κατωφερὲς πρὸς Δυσμάς (εἰκ. 1).

Λεπτομερεστέρα ἐξέτασις τῆς αἰθούσης Α ἀπέδειξεν, ὅτι αὕτη ἔχει σχῆμα περίπου τελείου τετραγώνου, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 18.30 × 19.00 μ. (εἰκ. 2). 'Εκ τῶν τεσσάρων αὐτῶν πλευρῶν αἱ μὲν τρεῖς, βόρειος, ἀνατολικὴ καὶ νοτία, ἦσαν τελείως κλεισταὶ καὶ ἐκτισμέναι διὰ 1.205 μ. παχέος τοίχου ἐξ ἰσοδόμων μεγάλων λιθοπλίνθων (πίν. 83α), ἡ δὲ τετάρτη διετρυπᾶτο ὑπὸ δύο μεγάλων τριθύρων ἀνοιγμάτων, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἀπετελεῖτο ἐκ δύο παραστάδων (εἰκ. 1 καὶ πίν. 83β) καὶ δύο μεταξὺ αὐτῶν πωρίνων ἀμφικιόνων (εἰκ. 2 καὶ πίν. 84α).

'Εσωτερικῶς οἱ τρεῖς κλειστοὶ τοῖχοι τῆς αἰθούσης ἔφερον κατὰ τὴν βάσιν των συνεχὲς λίθινον ἑδώλιον μετ' ἀναπαυτικοῦ ἐρεισινώτου (πίν. 84β καὶ 85α). Τὸ δάπεδον τῆς αἰθούσης ἦτο ἐξ ὁλοκλήρου ἐστρωμένον διὰ μαρμαρίνων πλα-

1. ΠΑΕ 1959, πίν. 144, 145.

κῶν, ἐκ τῶν ὁποίων σῴζονται πᾶσαι μὲν αἱ χρησιμοποιηθεῖσαι ὡς βατῆρες τοῦ συνεχοῦς ἑδωλίου (πίν. 84β), ὀλίγαι δὲ ἐκ τῆς ὑπολοίπου ἐπιφανείας κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς αἰθούσης (εἰκ. 2).

Ἡ μεγάλη αὕτη αἴθουσα πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ κατ᾽ ἐξοχὴν αἴθουσα συνεδριάσεως τῶν συνέδρων· διότι ποῖον ἄλλον σκοπὸν ἠδύναντο νὰ ἔχουν τὰ

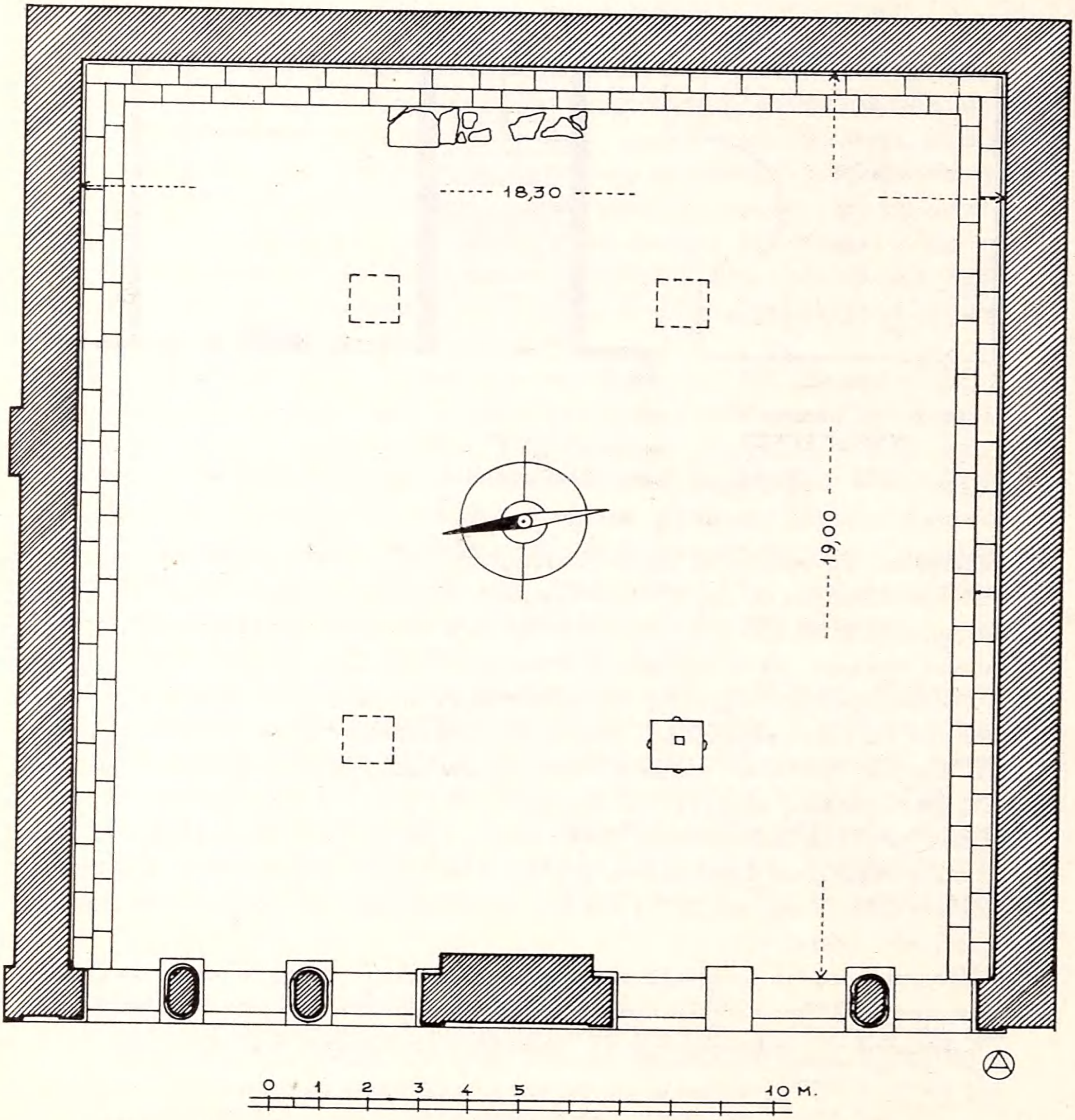

Εἰκ. 2. Μεσσήνη. Λεπτομερεστέρα κάτοψις τῆς αἰθούσης Α τοῦ Συνεδρίου.

κατὰ τὰς τρεῖς αὐτῆς πλευρὰς συνεχῆ ἑδώλια εἰμὴ νὰ χρησιμεύουν ὡς καθίσματα τῶν συνέδρων, ἀφοῦ μάλιστα καὶ τὸ ὁλικὸν μῆκος τοῦ συνεχοῦς ἑδωλίου 56.00 μ. παρεῖχεν ἄνετον κάθισμα διὰ τὸ σύνολον τῶν συνέδρων, δεδομένου, ὅτι ὁ ἀριθμός των, ὡς ἐξηκριβώθη δι' ἐπιγραφῆς[1], ἀνήρχετο εἰς 76, ὁπότε εἰς ἕκαστον σύνεδρον ἀντεστοίχει μῆκος 0.75 μ., ἤτοι πλέον ἢ ἐπαρκὲς δι' ἓν καθήμενον ἄτομον. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ βῆμα τοῦ ὁμιλητοῦ τοῦτο, κατὰ πᾶσαν πι-

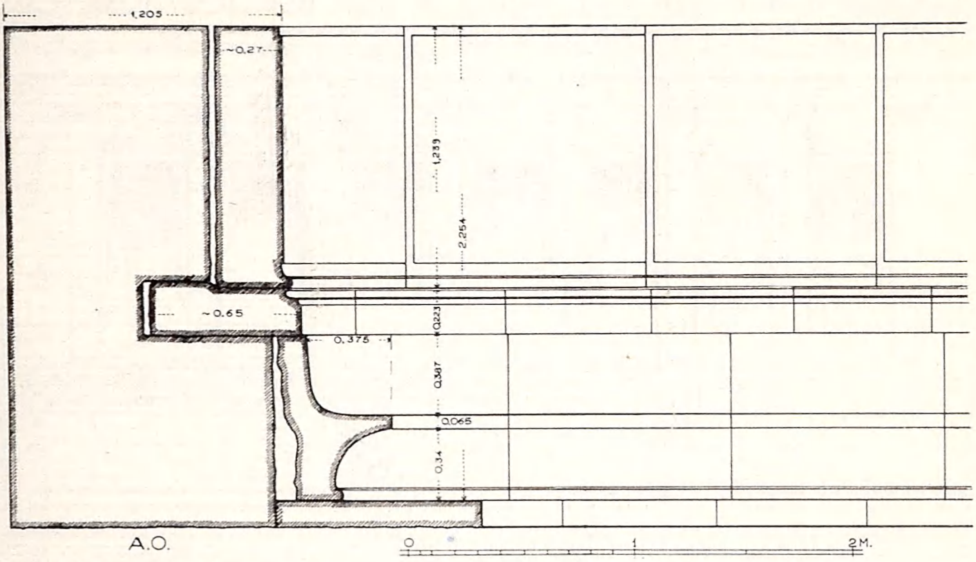

Εἰκ. 3. Μεσσήνη. Κατακόρυφος τομὴ τοῦ τοίχου καὶ τοῦ ἑδωλίου μετὰ τῆς δευτέρας προβολῆς αὐτῶν.

θανότητα, θὰ εὑρίσκετο, εἴτε εἰς τὸ κέντρον τῆς αἰθούσης, εἴτε εὐθὺς πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ μεταξὺ τῶν δύο τριθύρων εἰσόδων (εἰκ. 2), ἔνθα παρουσιάζεται σήμερον λίαν ἐφθαρμένη ἡ παρειὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου.

'Εξεφράσθη ἐπίσης[2], ἀλλὰ μετὰ δισταγμοῦ, καὶ ἡ γνώμη, ὅτι ἡ τετράγωνος αἴθουσά μας δυνατὸν νὰ ἐχρησίμευε καὶ ὡς Βιβλιοθήκη. Τοῦτο ὅμως ἀσφαλῶς ἀποκλείεται διὰ τοὺς ἑξῆς τεχνικοὺς λόγους: α) ἕνεκα τῆς κατὰ τὴν βάσιν τῶν τοίχων ὑπάρξεως τοῦ συνεχοῦς λιθίνου ἑδράνου (πίν. 84β), β) λόγῳ τῆς ἀνυπαρξίας, μέχρις ὕψους τοὐλάχιστον 2.50 μ., ὀρθογωνίων κογχῶν (niches), ἤτοι θηκῶν διὰ τὰ βιβλία ἢ τοὺς κυλίνδρους, οἷαι παρουσιάζονται εἰς ὅλας

1. ΑΕ 1965, σ. 116, στ. 29.
2. E. Kirsten ἐν Kirsten - Kraiker, Griechenlandkunde, ἔκδ. 5η, 1967, σ. 427.

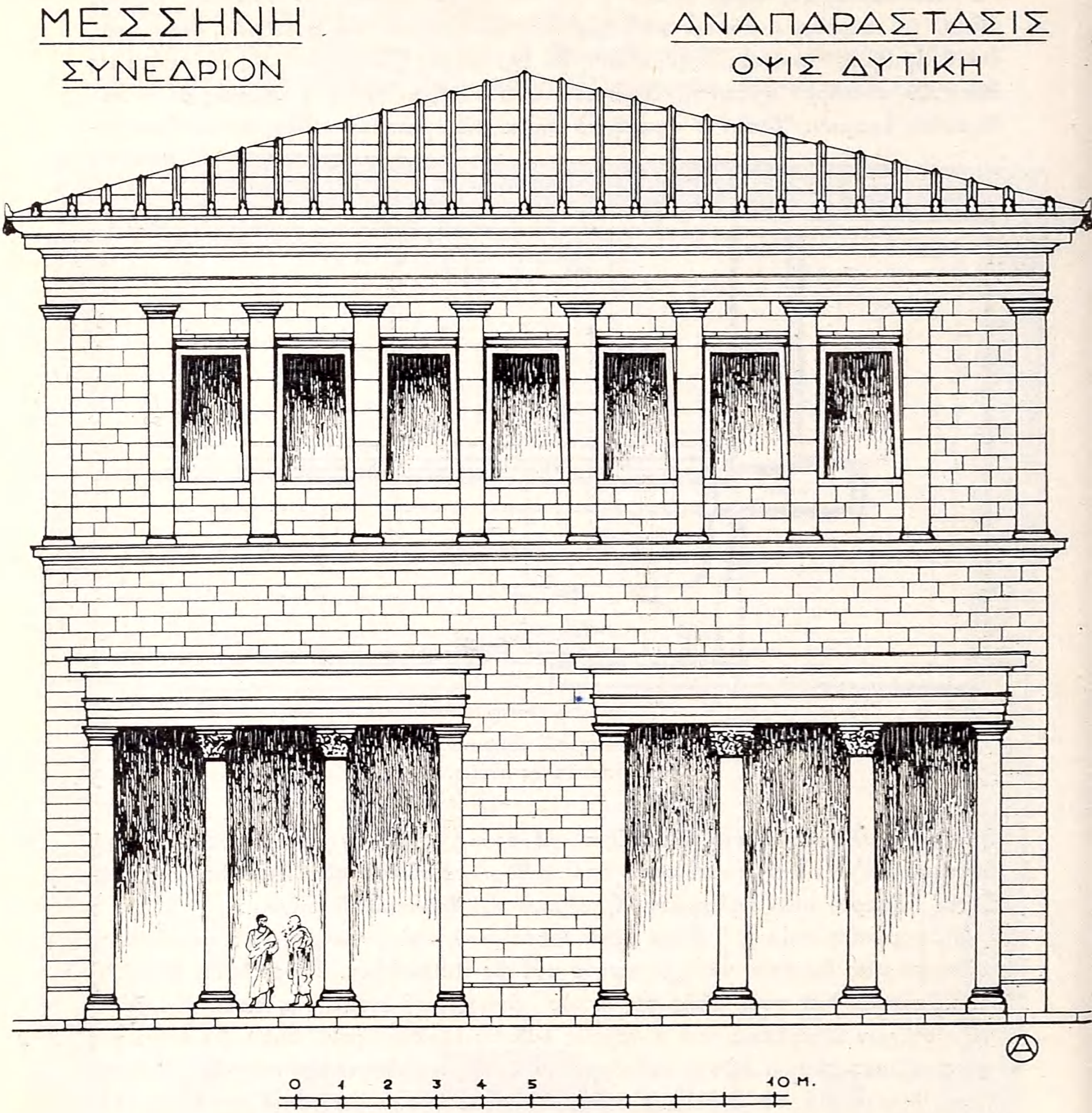

Εἰκ. 4. Ἀναπαράστασις τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ Συνεδρίου τῆς Μεσσήνης.

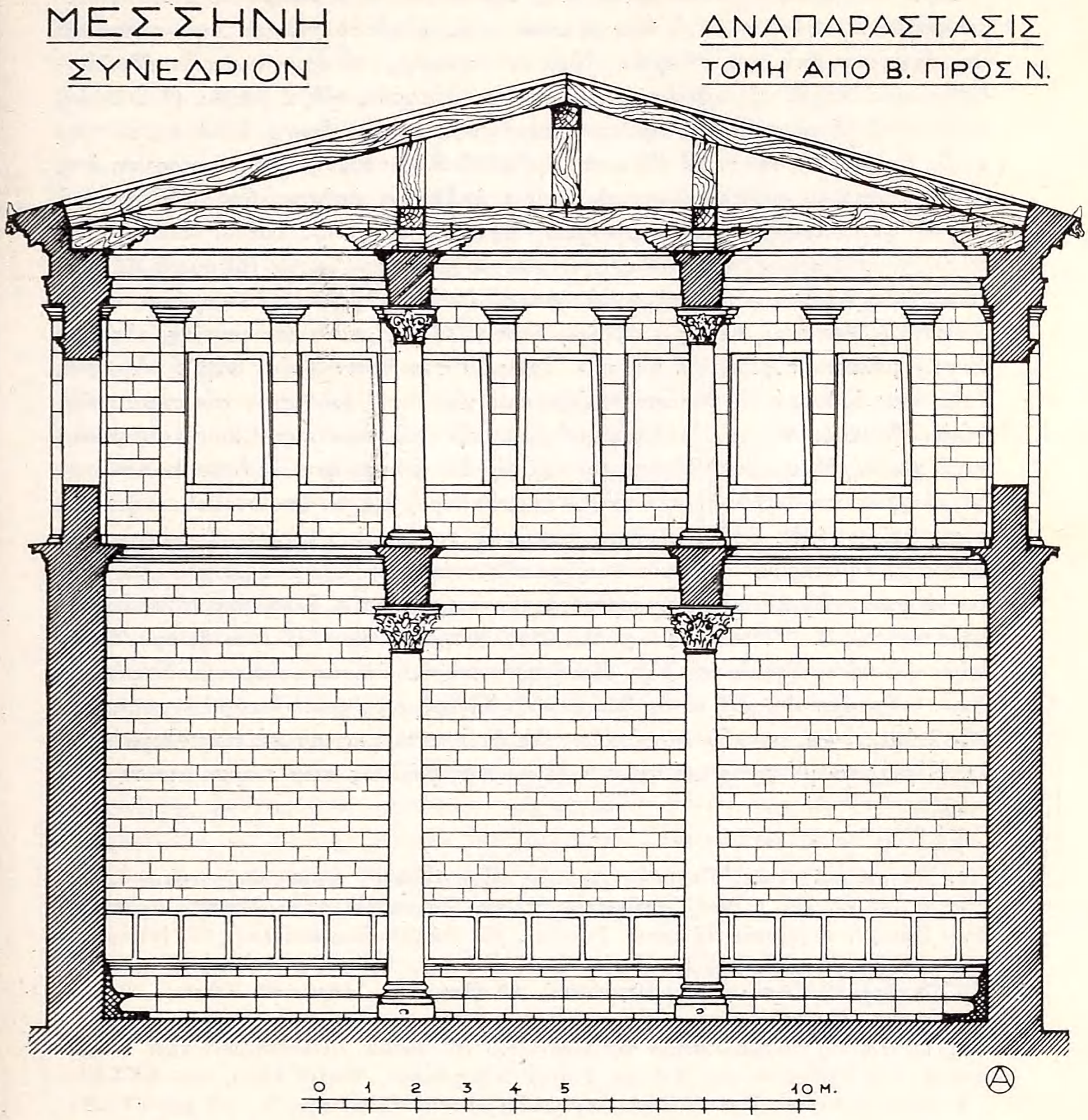

Εἰκ. 5. Κατακόρυφος τομὴ τοῦ Συνεδρίου ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον, ἐν ἀναπαραστάσει.

τὰς ἀρχαίας βιβλιοθήκας[1] καὶ γ) λόγῳ τῆς ἀνυπαρξίας ποδίου (podium), ἤτοι βάθρου πρὸ τοῦ τοίχου διὰ τὴν ἐπ' αὐτοῦ στήριξιν ρυμῶν[2].

Πρὸς ἀναπαράστασιν τοῦ Συνεδρίου, τὴν ὁποίαν ἀπὸ μακροῦ μελετῶν, παρουσιάζει τὸ πρῶτον νῦν ὁ ἀνασκάπτων, μᾶς βοηθοῦν τὰ σῳζόμενα δομικὰ καὶ ἀρχιτεκτονικά του στοιχεῖα. Καὶ ἐν πρώτοις οἱ ὄπισθεν τῶν ἑδωλίων ὀρθούμενοι τοῖχοι τῆς αἰθούσης, ἔχοντες ὡς εἴπομεν, μέγα πάχος (1.205 μ.) (εἰκ. 3) οὐ μόνον στατικῶς προϋποθέτουν μέγα τὸ ὕψος των, ἀλλὰ καὶ αἰσθητικῶς ἐπιβάλλουν τοῦτο δι' αἴθουσαν ἐμβαδοῦ 350 τετρ. μ., ὡς ἡ προκειμένη. Ἡ πρόσφατος συμπληρωματικὴ ἔρευνα ἀπέδειξεν ἐπίσης, ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τῶν τοίχων ἦτο διαμορφωμένη ὡς ἑξῆς (εἰκ. 3): Κάτω καὶ ὄπισθεν τῶν λιθίνων ἑδωλίων ἔτρεχε συνεχὴς κυματιοφόρος τοιχοβάτης (ὕψους 0.223 μ.) (εἰκ. 3), σῳζόμενος ἐν μέρει κατὰ χώραν (πίν. 84β, 85α). Ὑπεράνω αὐτοῦ ἐτίθεντο ὀρθοστάται, ὕψους 4 ποδῶν, ἤτοι 1.22 μ., μετὰ περιτενείας, εἷς τῶν ὁποίων μάλιστα εὑρίσκεται εἰς τὴν ἀρχικήν του θέσιν (πίν. 84β). Ἀμέσως ὑπὲρ τοὺς ὀρθοστάτας ἔβαινον λιθόπλινθοι κατὰ τὸ ἰσόδομον σύστημα, τῶν ὁποίων βεβαίως σήμερον οὐδεμία διέφυγε τὴν ὑπὸ τῶν κατοίκων τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Μαυρομάτι διαρπαγὴν καὶ τὴν ἐκ νέου χρῆσιν ἢ ἀσβεστοποίησιν. Εἰς τὸ μέσον τοῦ ὕψους των οἱ τοῖχοι ἔφερον πέριξ ἐξέχον ἐσωτερικὸν κυματιοφόρον γεῖσον (πίν. 85β), πλεῖστα τεμάχια τοῦ ὁποίου εὑρέθησαν ἐντὸς τῆς αἰθούσης. Τὸ ὑπεράνω τοῦ γείσου μέχρι τῆς στέγης τμῆμα τοῦ κτηρίου θὰ πρέπει νὰ φαντασθῶμεν ἀνάλογον πρὸς τὸ τῶν παρεμφερῶν ἑλληνιστικῶν οἰκοδομημάτων τῆς Μ. Ἀσίας, ὡς π.χ. τοῦ Βουλευτηρίου τῆς Μιλήτου[3], τοῦ Ἐφηβείου τοῦ κάτω Γυμνασίου τῆς Πριήνης[4] καὶ τοῦ Ἀρσινοείου τῆς Σαμοθράκης[5]. Θὰ πρέπει δηλαδὴ νὰ δεχθῶμεν, ὅτι θὰ ἔφερε ρυθμικὴν σειρὰν παραστάδων ἢ ἡμικιόνων, μεταξὺ τῶν ὁποίων θὰ ἠνοίγοντο φωτιστικὰ παράθυρα (εἰκ. 4). Εὑρέθησαν μάλιστα καί τινα τεμάχια τῆς βάσεως τῶν παραστάδων τού-

---

1. Βλ. σχετικῶς Chr. Callmer, Antike Bibliotheken, Opuscula Archaeol. III, 1944, σ. 145 κέ., εἰκ. 6 (ναοῦ Ἀπόλλωνος ἐπὶ τοῦ Παλατίνου λόφου Ρώμης), 8 (χρυσοῦ οἴκου Ρώμης), 9 (ἀγορᾶς Τραϊανοῦ Ρώμης), 12 (θερμῶν Καρακάλλα), 13 (οἰκήματος νοτίως τοῦ Πανθέου Ρώμης), 14 (Ἐφέσου), 16 (Νύσσης τῆς ἐπὶ Μαιάνδρῳ), 17 (Ἁδριανοῦ Ἀθηνῶν), 18 (Ἀσκληπιείου Περγάμου), 19 (ἐπαύλεως Ἁδριανοῦ, Tibur), 20 (Νεμαυσοῦ), 22 (Timgad).

2. Ὡς π.χ. εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Περγάμου (R. Bohn, Altertümer von Pergamon II, Das Heiligtum der Athena Polias Nikephoros, Berlin 1885, πίν. XXXIII).

3. H. Knackfuss, Das Rathaus von Milet, Berlin 1908, πίν. V, VI καὶ VII. Fr. Krischen, Die griechische Stadt, Berlin 1938, πίν. 27, 28.

4. Th. Wiegand - H. Schrader, Priene, Berlin 1904, σ. 272, εἰκ. 280. M. Schede, Die Ruinen von Priene, Berlin 1934, σ. 85, εἰκ. 95.

5. A. Conze - A. Hauser - G. Niemann, Untersuchungen auf Samothrake, Wien 1875, πίν. LIV καὶ LV.

των ἐντὸς τῆς αἰθούσης, ὡς καὶ τρία τεμάχια τῆς στεφούσης τὸ οἰκοδόμημα λιθίνης σίμης (πίν. 86α).

Ἡ στέγη τοῦ τετραγώνου Βουλευτηρίου θὰ ἦτο ἀναμφιβόλως τετρακλινὴς (εἰκ. 4, 5 καὶ πίν. 86β) στηριζομένη ἐσωτερικῶς ἐπὶ τεσσάρων στηριγμάτων, ἑνὸς τῶν ὁποίων ἡ βάσις (διαστάσεων 0.90 × 0.98 μ.) ἀπεκαλύφθη κατὰ χώραν (πίν. 86β)[1]. Προσθέτω ἐν τέλει, ὅτι εἰς ἐπιγραφὴν[2] εὑρεθεῖσαν πλησίον τῆς αἰθούσης καὶ ἀναφερομένην εἰς ἐπισκευὰς κτηρίων τῆς Μεσσήνης γίνεται λόγος καὶ περὶ ἐπισκευῆς τοῦ β ο υ λ ε ί ο υ, ἤτοι τοῦ βουλευτηρίου.

Μεγάλην ὁμοιότητα παρουσιάζει τὸ Βουλευτήριον τῆς Μεσσήνης πρὸς τὸ τῆς ἐν Μ. Ἀσίᾳ Ἄσσου[3], τόσον ὡς πρὸς τὰς γενικὰς διαστάσεις (ἐλεύθερον ἄνοιγμα 19.30 × 19.30 μ., ὅπως δηλ. καὶ τὸ τῆς Μεσσήνης), ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὰ ἐν τετραγώνῳ τοποθετημένα ἐσωτερικὰ στηρίγματα (μὲ ἀρραβδώτους κορμοὺς κιόνων ἐπὶ τετραγώνων βατήρων) καὶ τὴν τετρακλινῆ στέγην. Χαρακτηριστικὴ ὁμοιότης ὑφίσταται ἐπίσης καὶ ὡς πρὸς τὴν κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς (βόρειον, ἀνατολικὴν καὶ νοτίαν) κλειστότητα τοῦ κτηρίου καὶ ὡς πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τῆς προσόψεως τῆς δυτικῆς πλευρᾶς διὰ πέντε κιόνων, τῶν ὁποίων τὰ μετακιόνια ἐφράσσοντο διὰ θυρῶν. Διαφοραὶ ὑφίστανται μόνον 1) ὡς πρὸς τὴν ἀπουσίαν λιθίνων συνεχῶν ἑδράνων εἰς τὴν βάσιν τῶν τριῶν τοίχων τῆς Ἄσσου καὶ 2) ὡς πρὸς τὸ πάχος τῶν τοίχων, ὅπερ εἰς τὴν Ἄσσον εἶναι μόνον 0.65 μ., προσαρμοζόμενον πρὸς τὸ μικρὸν ὕψος, τὸ ὁποῖον εἶχε τὸ κτήριον τῆς Ἄσσου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ μέγα πάχος (1.205 μ.) τῶν τοίχων τοῦ Βουλευτηρίου τῆς Μεσσήνης, ὅπερ τούτου ἕνεκα προϋποθέτει καὶ μέγα ὕψος διὰ τὸ ἐσωτερικόν. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐδέχθη ὁ ἀνασκάπτων διὰ τὴν ἀναπαράστασιν τῆς εἰκ. 5, παραδεχθεὶς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς κιόνων, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν τῶν κλασσικῶν ναῶν. Ἐπιβάλλεται ἄλλωστε τὸ μέγα ὕψος καὶ ἐκ τῆς πρὸς τὸ Βουλευτήριον γειτνιάσεως τοῦ μνημονευθέντος ἀνατολικοῦ προπύλου, τοῦ ὁποίου ἡ στέγη, ἐὰν τὸ Βουλευτήριον ἦτο χαμηλόν, ὡς τὸ τῆς Ἄσσου, θὰ ἐκάλυπτεν ὅλον τὸ ἄνω ἥμισυ τῆς βορείου πλευρᾶς, ὡς οἱ πίνακες 86β, 87α, β τοῦ ἐν ἀναπαραστάσει τοῦ ὅλου συγκροτήματος γυψίνου προπλάσματος σαφῶς δεικνύουν.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

---

1. ΠΑΕ 1957, πίν. 58α.

2. Α. Κ. Ορλανδος, ΠΑΕ 1959, σ. 170, στ. 19 *«τὸ βουλεῖον καὶ τὰν ποτ' αὐτῷ στοὰν ἐπισκευάσειν»*.

3. J. Clarke - Fr. Bacon - R. Koldewey, Investigations at Assos, London 1902, σ. 23, 55.

12. ΕΡΕΥΝΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΑΝΗΝ

(Πίν. 88 - 108)

᾿Επισκεπτόμενος ἀπὸ μακροῦ χρόνου σχεδὸν ἀνελλιπῶς καθ᾿ ἕκαστον ἔτος τὴν Μάνην, ἄλλοτε ἰδίαις δαπάναις καὶ ἄλλοτε μὲ τὴν χορηγίαν τοῦ Κράτους ἢ ῾Ιδρυμάτων, ἐπισημαίνω καὶ μελετῶ κυρίως ὅσα ἀκόμη ἀκατάγραφα μνημεῖα διασῴζει ἡ περιοχή.

Αἱ κατὰ τὸ 1974 μὲ χορηγὸν τὴν ᾿Αρχαιολογικὴν ῾Εταιρείαν ἔρευναι* εἶχον ὡς στόχον τὴν συμπλήρωσιν παρατηρήσεων ἐπὶ τῆς τοιχοδομίας γνωστῶν κατὰ τὸ πλεῖστον μεσοβυζαντινῶν ναῶν, τὴν ἐπισήμανσιν ἀγνώστων μνημείων καὶ τὴν καταγραφὴν διασπάρτων βυζαντινῶν γλυπτῶν. Τὰ πορίσματα τῆς ἐρεύνης ἔχουν κατ᾿ εἶδος ὡς ἀκολούθως:

Α. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΤΟΙΧΟΔΟΜΙΑΣ

῾Ως πρὸς αὐτὴν ἐμελετήθησαν οἱ κάτωθι ναοί [1]:

1. Ἅγιος Δημήτριος Λίμπερδου [2] (πίν. 88α). ῾Ο ναὸς στερεῖται νάρθηκος καὶ εἶναι κατὰ τὴν κάτοψιν ἀκανονίστως τετράγωνος [3] (εἰκ. 1) [4]. Τὰς γωνίας τονίζουν ἐξωτερικῶς παρὰ τὸ ἔδαφος ἰσοϋψεῖς πρὸς τὰς παραστάδας τῆς δυτικῆς θύρας ὀγκώδεις πωρόλιθοι. Εἰς τὸ ὕψος τῆς γενέσεως τοῦ τόξου τῆς

---

*Εἰς αὐτὰς ἐπεκούρησεν ὁ βοηθὸς τῆς ἕδρας τῆς Βυζαντινῆς ᾿Αρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου ᾿Αθηνῶν κ. Ν. Γκιολές.

1. Παραλείπω τὴν ἀναγραφὴν τῶν παρατηρήσεών μου διὰ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ ῾Αγίου Πέτρου Καστανέας, ἐπειδή, ὡς ἐπληροφορήθην, ἀπὸ πολλοῦ ἔχει διατυπώσει τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὸ ὡραῖον μνημεῖον ὁ συνάδελφος κ. Δημ. Πάλλας.

2. Βλ. Ν. Β. Δρανδακη, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, 1964, σ. 72, σημ. 2 καὶ Dora Eliopoulou - Rogan, Mani, History and Monuments, 1973, σ. 110 - 112. Τὸ αὐτόθι παρατηρούμενον ὅτι τὸ μνημεῖον ἀνεστηλώθη προσφάτως ὑπὸ τῆς ᾿Αρχαιολογικῆς ῾Υπηρεσίας δὲν ἔχεται ἀληθείας. Καὶ διὰ τὴν αὐτόθι χρονολόγησιν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ δικαιοῦταί τις νὰ ἀμφιβάλῃ.

3. Ἔχει πλατυτέραν τὴν ἀν. πλευράν. Τετράγωνος εἶναι ὁ κυρίως ναὸς τοῦ Σωτῆρος Γαρδενίτσας, τοῦ ῾Αγίου Θεοδώρου τῆς Μπάμπακα, τοῦ Ταξιάρχου τῆς Χαρούδας, τοῦ Ταξιάρχου τοῦ ῾Υψηλοῦ Ἄνδρου (Α. Ορλανδος, ΑΒΜΕ Η΄, 1955-56, σ. 46, εἰκ. 31, σ. 47).

4. Ὅλα τὰ δημοσιευόμενα σχέδια ἐξεπόνησεν ὁ ἀρχιτέκτων κ. Πλούταρχος Θεοχαρίδης.

θύρας διαθέει πρὸς Νότον αὐτῆς τὴν πρόσοψιν διπλῆ σειρὰ ὁριζοντίων πλίνθων [1]. Ὑπὸ τὸ τόξον τοῦ παραθύρου τῆς νοτίας κεραίας καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἡ πλιν-

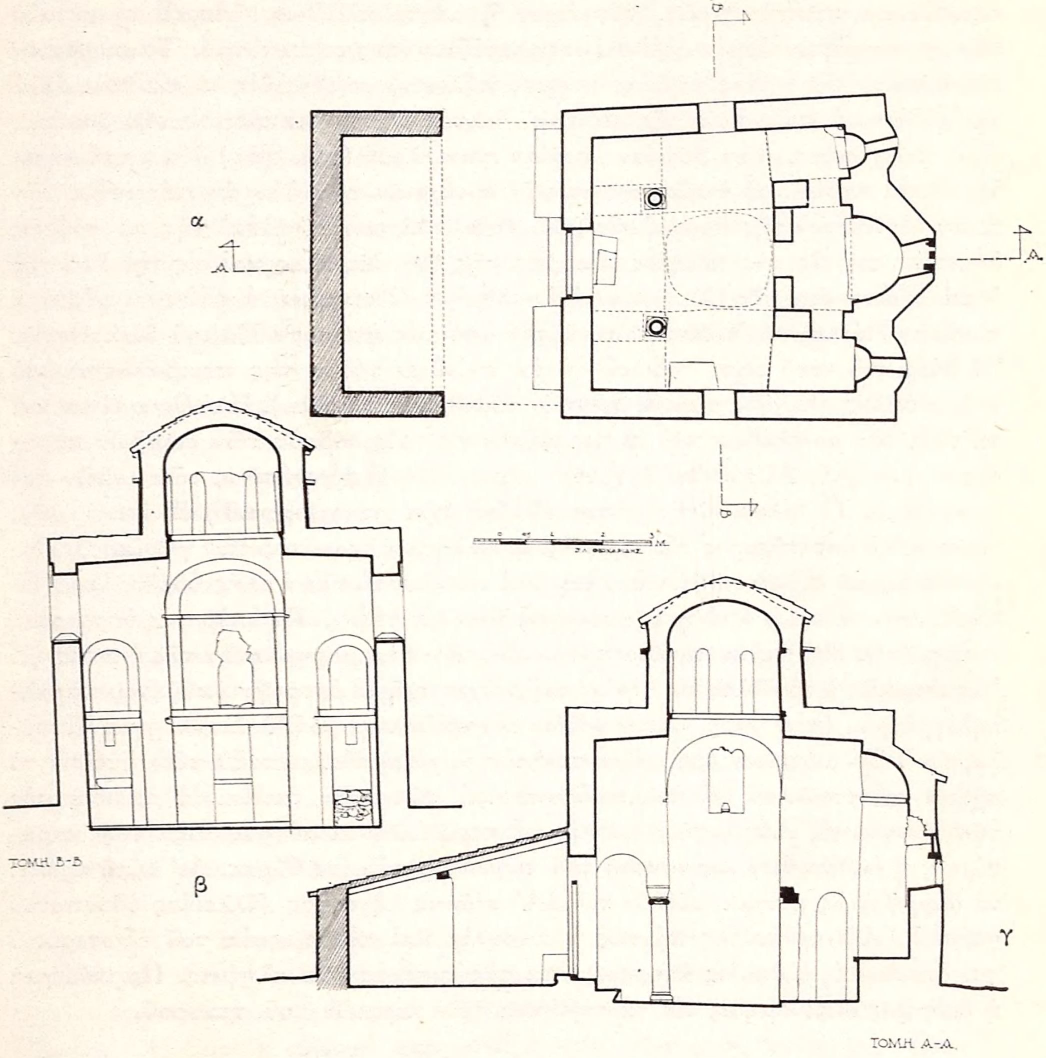

Εἰκ. 1. Λίμπερδο, Ἅγ. Δημήτριος. α. Κάτοψις. β. Τομὴ κατὰ πλάτος. γ. Τομὴ κατὰ μῆκος.

1. Ὁμοία ὑπάρχει καὶ εἰς τὸν νότιον τοῖχον. Πρὸς Β τῆς θύρας μέχρι τοῦ πωρολίθου τῆς ΒΔ γωνίας ἡ σειρὰ γίνεται τετραπλῆ. Ὑπ' αὐτὴν πωρόλιθος μήκους 0.85 μ. πλαισιοῦται ἑκατέρωθεν ὑπὸ τετραπλεύρου διαχώρου ἐκ πλίνθων, πληρουμένου ὑπὸ τριῶν ὁριζοντίων πλίνθων.

θίνη ταινία γίνεται τετραπλῆ. Αἱ μεταξὺ τῶν κατακορύφων ἁρμῶν πλίνθοι εἶναι κυρίως μοναί, πολλάκις διπλαῖ καὶ ἐνίοτε τριπλαῖ (πίν. 88β). Κατ᾽ ἐπανάληψιν μεταξὺ τῶν πωρολίθων τοποθετοῦνται μᾶλλον ὡς γεμίσματα καθ᾽ ὁριζόντιον κατεύθυνσιν τεμάχια τριῶν, τεσσάρων ἢ πέντε πλίνθων. Ἅπαξ αἱ μεταξὺ τῶν κατακορύφων ἁρμῶν πλίνθοι σχηματίζουν τὸ γράμμα ταῦ. Τὸ τύμπανον τοῦ διλόβου τῆς νοτίας κεραίας κοσμεῖ πήλινον, ρομβοειδὲς πλακίδιον· ἀλλὰ καὶ καθόλου ὁ διάκοσμος τῆς κεραίας, διαφέρων τοῦ διακόσμου τῆς βορείας, εἶναι πτωχότερος. Τὴν βορείαν κεραίαν ποικίλλουν (πίν. 89α) δύο παράλληλοι ὀδοντωταὶ ταινίαι, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν συνέχειαν τῶν δύο ἀνωτέρων ἐκ τῶν τριῶν ὀδοντωτῶν τῆς προσόψεως (πίν. 89β). Αἱ ταινίαι αὐταὶ τῆς προσόψεως ἐπεκτείνονται εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς τῆς δυτ. κεραίας καὶ εἰς τὴν δυτ. τῆς βορείας, ὥστε ἀπὸ τῆς ΒΔ γωνίας ἡ ἀνωδομὴ τοῦ κτηρίου νὰ φαίνεται φέρουσα πλούσιον διάκοσμον. Ὀδοντωτὸν γεῖσον ὑπὸ τὰς στέγας οὐδαμοῦ διακρίνεται. Ἡ θύρα τοῦ ναοῦ εἶναι τοξωτή· τὸ ἐκ πλίνθων τόξον της περιβάλλεται ὑπὸ ἁπλῆς σειρᾶς πλαγίως τοποθετημένων πλίνθων (πίν. 90α). Πλίνθινα εἶναι καὶ τὰ τόξα τῶν μονολόβων καὶ τὰ περιβάλλοντα τοὺς λοβοὺς τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ ναοῦ. Αἱ πλίνθοι ἄρχονται μόνον ἀπὸ τῆς γενέσεως τῶν λοβῶν καὶ τῶν τόξων. Τὸ δίλοβον τῆς μέσης ἀψῖδος ἔχει παραμορφωθῆ ἐξ ἐπισκευῶν, ὅπως καὶ ὁ ὀκτάπλευρος ἐξωτερικῶς τροῦλλος, ὁ ἔχων εἰς τὰς γωνίας ψευδοκιονίσκους μὲ λεβητοειδῆ ἐπιθήματα καὶ ἄνωθεν αὐτῶν ἁπλᾶς ὑδρορρόας. Ἑκάστη τῶν πλευρῶν ἀπέληγε, φαίνεται, ἄνω εἰς τόξον. Τὸ ὑπὲρ τὰς ὑδρορρόας τμῆμα (πίν. 89β) εἶναι προϊὸν προφανῶς τῶν παραμορφώσεων τῆς ἐπισκευῆς. Ἐσωτερικῶς ὁ τροῦλλος εἰς τὴν κάτοψιν ἔχει σχῆμα ἐστρογγυλευμένου παραλληλογράμμου (πίν. 90β), ὑπενθυμίζων τὸν τροῦλλον τοῦ Ἅϊ-Στράτηγου Μπουλαριῶν[1]. Τὸ μνημεῖον ἐμφανίζει πολλοὺς ἀρχαϊσμούς, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ σχῆμα τοῦ τρούλλου, αἱ πολλαὶ ὀδοντωταί, πλίνθιναι ταινίαι, ὁ περιορισμὸς τῶν πλίνθων εἰς τοὺς λοβοὺς καὶ εἰς τὰ περιβάλλοντα αὐτοὺς τόξα τῶν παραθύρων, ἡ ἐκ πλίνθων κατασκευὴ τοῦ τόξου τῆς εὐρείας θύρας. Δι᾽ αὐτὸ πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς κτίσμα μᾶλλον τοῦ ΙΑ᾽ αἰῶνος λήγοντος (ἔλλειψις ὀδοντωτοῦ γείσου). Ἀξιοπρόσεκτος πάντως ἡ ποικιλία καὶ αὐθορμησία τοῦ ἐξωτερικοῦ του διακόσμου, ὁ ὁποῖος ἀποστρέφεται τὰς τυπικὰς ἐπαναλήψεις. Παράδειγμα ἡ διάφορος διακόσμησις εἰς τὰ τύμπανα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ.

2. Ἅγιος Νικόλαος Ὀχιᾶς[2], ὑπὸ τοῦ Megaw χρονολογούμενος ἀπὸ τοῦ β᾽ τετάρτου τοῦ ΙΒ᾽ αἰῶνος. Ἡ πλινθοπερίκλειστος τοιχοδομία

1. Ν. Β. Δρανδακης, ἔ.ἀ. σ. 18 καὶ εἰκ. 2.

2. Βλ. H. Megaw, Byzantine Architecture in Mani, ABS 33, 1932 - 1933, σ. 147, 159 καὶ H. Traquair, Laconia, the Churches of Western Mani, ABS 15, 1908 - 1909, σ. 181, 182.

εἶναι ἀμελεστέρα ἢ εἰς Ἁγίαν Βαρβάραν [1]. Ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μάλιστα, εἰς ὕψος 1.70 μ. περίπου, δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἀμελής. Αὐτόθι τοποθετοῦνται καὶ ἐπάλληλα μικρὰ τεμάχια πλίνθων, διὰ νὰ πληρώσουν τὰ μεταξὺ τῶν πωρολίθων κενά. Αἱ πλάγιαι πλευραὶ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ἔχουν κτισθῇ κατὰ τοιχοδομίαν ἁπλῆν ἐξ ἀργῶν ἢ ἡμιέργων λίθων. Εἰς τὰς γωνίας τοῦ ναοῦ ὑψηλοὶ πωρόλιθοι ὡς καὶ ἑκατέρωθεν τῆς θύρας καὶ περὶ τὸ μέσον τῆς νοτίας πλευρᾶς. Ἀντὶ δόμων ἐκ πώρου χρησιμοποιοῦνται ἐνίοτε μακροὶ λευκοὶ ἢ τεφροὶ μαρμαρόλιθοι.

Ὁριζόντιοι καὶ κατακόρυφοι πλίνθοι δὲν τίθενται πάντοτε. Ἀντ' αὐτῶν γίνεται χρῆσις ἁπλοῦ ἀσβεστοκονιάματος εἰς βαθύτερον ἐπίπεδον, ἂν ἡ βάθυνσις δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν φθορὰν τοῦ χρόνου, ὥστε νὰ ἐξέχουν οἱ δόμοι. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἑκατέρωθεν τῶν πλίνθων. Αἱ διπλαῖ κατακόρυφοι πλίνθοι σπανίζουν, ἐνῷ αἱ ὁριζόντιοι μοναὶ εἶναι ἐπιμελῶς τοποθετημέναι εἰς τὴν βορείαν πλευράν.

Πλίνθοι σχηματίζουν εἰς τοὺς κατακορύφους ἁρμοὺς τῆς μέσης ἀψῖδος δύο φορὰς τὸ γράμμα πεῖ, ἀλλαχοῦ δὲ ἴσως ἐκ τύχης τρὶς τὸ γράμμα ταῦ. Ἐξ ἄλλου εἰς ἑκάτερον ἄκρον τοῦ ἀετώματος τῆς βορείας κεραίας ἔχουν τοποθετηθῇ ἀνὰ ὀκτὼ κατακόρυφοι πλίνθοι κλιμακωτοῦ ὕψους.

Ὀδοντωτὸν γεῖσον ἀπαντᾷ εἰς τὴν πρόσοψιν, τὴν ἀνατολικὴν πλευράν, τὴν μέσην ἀψῖδα καὶ εἰς τὰς κεραίας τοῦ σταυροῦ, ἐνῷ ὀδοντωτὴ ὁριζόντιος ταινία κοσμεῖ τὰς τρεῖς ἀψῖδας εἰς διάφορον ὕψος.

Τόξον ἐκ πλίνθων φαίνεται ὅτι περιέβαλλε τὰ δίλοβα παράθυρα τῶν κεραιῶν, ἀλλ' ἔλειπεν ἀπὸ τὸ παράθυρον τῆς ἀψῖδος. Τὸ σῳζόμενον βόρειον μονόλοβον παράθυρον τοῦ νάρθηκος ἔχει τόξον ἐκ πλίνθων.

Τὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ φράσσουν μαρμάριναι ἀνάγλυπτοι πλάκες μετὰ ἢ ἄνευ ὀπῆς (πίν. 91α). Ὁ τροῦλλος εἶναι ὀκταγωνικὸς μὲ κιονίσκους εἰς τὰς γωνίας μόλις προέχοντας· ἐπὶ τῶν κιονίσκων λεοντόμορφοι ὑδρορρόαι. Ἑκάστη πλευρὰ τοῦ τρούλλου ἀπολήγει ἄνω εἰς λίθινον τοξωτὸν γεῖσον.

3. Ἁ γ ί α Β α ρ β ά ρ α Ἐ ρ ή μ ο υ (πίν. 91β), «The most perfect church in Mani» [2]. Ἡ πλινθοπερίκλειστος τοιχοδομία εἶναι ἐπιμελής. Χαμηλὰ μακροὶ μαρμαρόλιθοι καὶ παρὰ τὸ ἔδαφος εἰς τὰς γωνίας ὑψηλοί, κατακόρυφοι. Ἡ βορεία πλευρὰ παρουσιάζει πολὺ αὐστηράν, ἀκόσμητον ὄψιν. Τὸ κάτω τμῆμα της εἰς ὕψος περίπου 1.50 μ. συνίσταται ἐκ λίθων μαρμάρου. Μεταξύ των ἔχουν ἀτάκτως τοποθετηθῇ πλίνθοι ἢ τεμάχια πλίνθων. Ὑπὲρ τοὺς λίθους ὁριζόντιος, συνεχὴς σειρὰ ἁπλῶν πλίνθων, πάχους 0.04 μ., σημειώνει

1. Βλ. κατωτέρω.
2. Η. Megaw, ἔ.ἀ. σ. 145. Βλ. καὶ πίν. 92β.

τὴν ἀρχὴν τῆς πλινθοπερικλείστου τοιχοδομίας. Ἐνίοτε μεταξὺ τῶν πωρολίθων εἰς τοὺς κατακορύφους ἁρμοὺς τοποθετεῖται πηλός, ἔχων πλάτος ἴσον πρὸς τὸ πλάτος τῶν πλίνθων καὶ μάλιστα, ὡς καὶ εἰς Ἅγιον Νικόλαον Ὀχιᾶς, μὴ ἐξικνούμενος μέχρι τοῦ κατακορύφου ἐπιπέδου τῆς ἐπιφανείας τῶν δόμων, ὥστε νὰ διαμορφώνεται αὖλαξ. Εἰς τὰς ἄλλας πλευρὰς τοῦ οἰκοδομήματος ἡ πλινθοπερίκλειστος τοιχοδομία εἶναι περισσότερον κανονική. Ἔνθεν κἀκεῖθεν τοῦ τόξου τῆς δυτικῆς θύρας πλίνθοι σχηματίζουν ἁπλᾶς ἢ διπλᾶς ἐναλλήλους γωνίας, προφανῶς διὰ νὰ πληρώσουν διαμορφούμενα κενά. Αἱ εἰς τοὺς κατακορύφους ἁρμοὺς πλίνθοι εἶναι μοναὶ καὶ σπανίως διπλαῖ, ἅπαξ δὲ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου χαμηλά, παρὰ τὸν ἀνατολικόν, πλίνθοι σχηματίζουν τὸ γράμμα ζῆτα[1]. Εἰς τὴν πρόσοψιν, ἑκατέρωθεν τῆς θύρας, οἱ μαρμαρόλιθοι σχηματίζουν ἀνὰ ἓν ταῦ[2].

Τὰ ἀνακουφιστικὰ τόξα τῶν θυρῶν περιβάλλουν ὀδοντωταὶ ταινίαι — οἱ ὀδόντες των δὲν ἐξέχουν τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου —, αἱ ὁποῖαι ὁριζοντιούμεναι ἑκατέρωθεν τῆς γενέσεως τῶν τόξων περιθέουν τὴν δυτικήν, νοτίαν καὶ ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς ἐκκλησίας. Ὑπὲρ τὴν ζωφόρον τῆς νοτίας πλευρᾶς, τὴν συνισταμένην ἐκ ρομβοειδῶν πλακιδίων, καὶ ὑπὲρ τὸν μαίανδρον τῆς μέσης ἀψῖδος, πάλιν ταινία ὀδοντωτή, καθὼς ἐπίσης καὶ ὑπὲρ τὰ τεταρτοκύκλια τοῦ παραθύρου τῆς νοτίας κεραίας.

Ὑπὸ τὰς στέγας ὀδοντωτὸν γεῖσον. Τὰ μονόλοβα παράθυρα τοῦ τρούλλου, τὰ ἐναλλασσόμενα μὲ ψευδοπαράθυρα, τὰ μονόλοβα τῶν παραβημάτων, τὸ δίλοβον τῆς μέσης ἀψῖδος καὶ τὸ τοῦ τυμπάνου τῆς βορείας κεραίας ἔχουν μόνον τὰ τόξα καὶ τοὺς λοβοὺς ἐκ πλίνθων. Τὰ δίλοβα περιβάλλονται ὑπὸ πλινθίνου τόξου ἀρχομένου ἀπὸ τῆς γενέσεως τῶν λοβῶν. Πλουσιωτέρα εἶναι ἡ διαμόρφωσις τοῦ διλόβου τῆς νοτίας κεραίας. Ὁλόκληροι αἱ παραστάδες τοῦ παραθύρου συνίστανται ἐκ πλίνθων καὶ τὸ περιβάλλον αὐτὸ πλίνθινον βαθμιδωτὸν τόξον κατέρχεται ὡσαύτως μέχρι τῆς ποδιᾶς, παρὰ τὴν ὁποίαν διαμορφοῦται ἑκατέρωθεν ἀνὰ ἓν τεταρτοκύκλιον ἐκ πλίνθων, ὅπως εἰς τὰ παράθυρα τοῦ ἐξωνάρθηκος τῆς Καπνικαρέας Ἀθηνῶν. Τὸ ὑπὲρ τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ μεταγενέστερον κωδωνοστάσιον φέρει ἐντειχισμένα τεμάχια μαρμαρίνου ἀναγλύπτου τέμπλου.

1. Ζῆτα διαγράφουν αἱ πλίνθοι τρεῖς φορὰς εἰς Ἅϊ-Στράτηγον Μπουλαριῶν, εἰς Ἅγιον Πέτρον Καστανέας κ.ἄ.

2. Εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ Σωτῆρος τῆς Γαρδενίτσας μαρμαρόλιθοι σχηματίζουν χαμηλὰ τρία ταῦ, τῶν ὁποίων τὰ ἀπ' Ἀνατολῶν δύο πρῶτα εἶναι ἰσοϋψῆ, χαμηλότερα τοῦ τρίτου. Εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ Ἁγίου Σεργίου καὶ Βάκχου Κίττας τρεῖς σταυροὶ ἐναλλάσσονται μὲ δύο ταῦ. Ταῦ διαμορφοῦται καὶ εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ αὐτοῦ ναοῦ ἀριστερὰ τῆς θύρας. Καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον Καστανέας διαγράφονται δύο ταῦ εἰς τὸν βόρειον τοῖχον.

4. Ἅγιος Δημήτριος Πλάτσης[1] παρὰ τὰ Δυὸ Πηγάδια. Ἐκ τῆς ἀρχικῆς πλινθοπερικλείστου τοιχοδομίας τοῦ ναοῦ σῴζονται:

α) Τὸ πρὸς Ἀνατολὰς ἄκρον τῆς νοτίας πλευρᾶς κατὰ τὸ κάτω ἥμισυ ἐκ μεγάλων ἐν πολλοῖς πωρολίθων· ὁ παρὰ τὴν ἀνατ. γωνίαν ἔχει μῆκος 1.22 μ.

β) Ἡ μεσαία ἀψὶς καὶ ἡ ἀψὶς τῆς προθέσεως (πίν. 92α).

γ) Τὸ κάτω ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ βορείου τοίχου ὑπὸ τὴν ὀδοντωτὴν ταινίαν[2]. Εἰς τὸ σῳζόμενον τμῆμα τοῦ βορείου τοίχου ἔχουν χρησιμοποιηθῆ ὄρθιοι πωρόλιθοι. Ὅπου τίθενται πλίνθοι εἶναι μοναί. Αἱ διπλαῖ κατακόρυφοι σπανίζουν. Ὑπὸ τὴν στέγην τῆς μέσης ἀψῖδος, ὀδοντωτὸν γεῖσον. Ὀδοντωτὴ ταινία διαθέει τὰς πλαγίας πλευρὰς τῆς μέσης ἀψῖδος, χαμηλότερον τὰς ἀντιστοίχους πλευρὰς τῆς ἀψῖδος τῆς προθέσεως καὶ ἀκόμη χαμηλότερον τὸ σῳζόμενον ἀρχικὸν τμῆμα τοῦ βορείου τοίχου. Ὑπὲρ τὸ παράθυρον τῆς μέσης τριπλεύρου ἀψῖδος, ἡ ὁποία ἐξέχει τῶν παραβημάτων πολύ — ὅπως ἤδη ἐτόνισεν ὁ Megaw[3] — βραχεῖα ὀδοντωτὴ ταινία, ὡς εἰς Ταξιάρχην Χαρούδας[4] καὶ εἰς Καισαριανήν. Οἱ λοβοὶ καὶ τὰ τόξα τῶν παραθύρων ἐκ πλίνθων. Τὸ δίλοβον τῆς μέσης ἀψῖδος περιβάλλει βαθμιδωτὸν τόξον, τοῦ ὁποίου αἱ πλίνθοι κατέρχονται ὑπὸ τὸ μέσον τῶν παραστάδων, ὡς συμβαίνει εἰς τὸ νότιον παράθυρον τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τῆς Μπάμπακα, ἔνθα φθάνουν μικρὸν ὑπὸ τὴν γένεσιν τοῦ τόξου καὶ εἰς τὸ νότιον παράθυρον τοῦ νάρθηκος τοῦ Ταξιάρχου τῆς Χαρούδας. Τὸ ἀνάγλυπτον περίθυρον τῆς ὀρθογωνίου θύρας (πίν. 93α) κοσμεῖται μὲ ἀνθέμια, ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα, ὑπενθυμίζοντα γλυπτὰ πιθανῶς ἀναγόμενα εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Νικήτα[5] (1075). Τὸ αὐτὸ θέμα ἀπαντᾷ καὶ εἰς τμῆμα κοσμήτου τοῦ πιθανῶς ἀρχικοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Τὸ τεμάχιον ἀπόκειται ἐντὸς τοῦ ναοῦ. Ἐὰν λοιπὸν τὸ περίθυρον προέρχεται ἐκ τῆς ἀρχικῆς θύρας, πρέπει εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν νὰ θεωρήσωμεν οἰκοδομηθὲν τὸ μνημεῖον, συμφωνοῦντες μὲ τὸν Traquair, ἀνάγοντα τὸν ναὸν εἰς τὸν ΙΑ' αἰῶνα, καὶ οὐχὶ πρὸς τὸν Megaw, ὁ ὁποῖος τὸν χρονολογεῖ πρὸς τὸ τέλος τοῦ ΙΒ' αἰῶνος[6]. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ σημειωτέον ὅτι, ἐκτὸς ἄλλων λειψάνων τῶν βυζαντινῶν χρόνων γραπτοῦ διακόσμου τοῦ ἱεροῦ, εἰς τὴν Πρόθεσιν διασῴζεται

1. Βλ. R. Traquair, ἔ.ἀ. σ. 204, σχέδ. πίν. XV, καὶ H. Megaw, ἔ.ἀ. σ. 159.

2. R. Traquair, ἔ.ἀ.

3. H. Megaw, ἔ.ἀ. Αὐτόθι ἐξαίρεται ἡ κατὰ τοῦτο ὁμοιότης πρὸς τὰς ἀψῖδας τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου. Μήπως ὅμως δὲν ὁμοιάζουν καὶ αἱ ἀψῖδες τοῦ Σωτῆρος Γαρδενίτσας; (R. Traquair, ἔ.ἀ. πίν. XI).

4. Ν. Β. Δρανδακης, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας καὶ ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή του, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Α', 1972, σ. 286.

5. Ν.Β. Δρανδακης, Νικήτας Μαρμαρᾶς, Δωδώνη Α', 1972, σ. 29, πίν. VIIα, XVIα.

6. Ν.Β. Δρανδακης, ἔ.ἀ. Ὁ ἴδιος (αὐτόθι σημ. 3) εὑρίσκει ἀναλογίαν τῶν εἰς τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ σῳζομένων λειψάνων μαρμαροθετήματος πρὸς τὰ τῆς Σαμαρίνας καὶ Ἁγίας Σοφίας Μονεμβασίας.

ἡ τοιχογραφία τῆς *Ἄκρας Ταπεινώσεως*[1] (πίν. 94α), ἀνήκουσα εἰς νεώτερον στρῶμα. Ὕπερθεν αὐτῆς, δεξιὰ διακρίνεται ἡ παράστασις *Ἱεράρχου*[2] προερχομένη ἐκ παλαιοτέρου στρώματος.

Ἐκ τῶν παρατηρήσεων τῆς τοιχοδομίας τῶν ἀνωτέρω ναῶν συνάγεται ὅτι, ἂν καὶ γενικῶς παρουσιάζουν πλινθοπερίκλειστον σύστημα δομῆς, ὅμως συχνὰ εἰς ὕψος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους 1.50 - 1.70 μ. οἱ τοῖχοι των ἔχουν κτισθῆ ἀμελῶς μὲ λίθους, ἄλλοτε πωρίνους καὶ ἄλλοτε ἐκ μαρμάρου. Σύνηθες φαινόμενον οἱ κατακόρυφοι ὑψηλοὶ λίθοι εἰς τὰς γωνίας καὶ ἐνδιαμέσως εἰς τοὺς τοίχους παρὰ τὸ ἔδαφος. Πλίνθων γίνεται μεγαλυτέρα χρῆσις εἰς Ἅγιον Δημήτριον τοῦ Λίμπερδου· ἐπανειλημμένως ἀπαντοῦν διπλαῖ κατακόρυφοι πλίνθοι καὶ τεμάχια ὁριζόντια πλίνθων ἀντὶ πωρολίθων. Δὲν ἐλλείπουν ἐξ αὐτοῦ καὶ αἱ διπλαῖ πλίνθιναι ἢ πολλαπλαῖ ὁριζόντιοι σειραί. Εἰς τοὺς ἄλλους ναοὺς ἐπανειλημμένως παραλείπονται αἱ κατακόρυφοι πλίνθοι. Καὶ τὰ πλίνθινα γράμματα καθόλου σπανίζουν. Ἐπαλλήλων ὀδοντωτῶν ταινιῶν γίνεται χρῆσις εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ Λίμπερδου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ὅμως ἐλλείπει τὸ ὀδοντωτὸν γεῖσον. Ἐκ τῶν ἄλλων ναῶν μεγαλυτέρα χρῆσις ὀδοντωτῆς ταινίας γίνεται εἰς Ἁγίαν Βαρβάραν Ἐρήμου. Ὡς ἐλέχθη τὸ τόξον τῆς θύρας τοῦ Λίμπερδου συνίσταται μόνον ἐκ πλίνθων[3] (πίν. 90α). Εἰς τοὺς ἄλλους ναοὺς αἱ θύραι ἔχουν ἀνώφλιον, καὶ ὑπὲρ αὐτὸ ἀνακουφιστικὸν τόξον, τυφλὸν παρὰ τῇ Ἁγίᾳ Βαρβάρᾳ καὶ

---

1. Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται πρὸ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ μεταξὺ τῆς λόγχης καὶ τοῦ σπόγγου, προβάλλων ἐκ σαρκοφάγου, μὲ κλειστοὺς τοὺς ὀφθαλμούς, μὲ τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τῆς κοιλίας καὶ φέρων ἀκάνθινον στέφανον. Ἀριστερὰ ὑπάρχουν χαράγματα.

Ἂν λάβῃ τις πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ ὅσα γράφει ὁ G. Millet, Recherches sur l'Iconographie de l'Evangile, 1960, σ. 484 - 485, διὰ τὸ θέμα τῆς Ἄκρας Ταπεινώσεως, θὰ ἐχρονολόγει τὴν τοιχογραφίαν μᾶλλον ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΕ' αἰ. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Α. Ξυγγοπουλος (Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Προδρόμου παρὰ τὰς Σέρρας, 1973, σ. 69), ὁ Χριστὸς παρίσταται μὲ τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας ἴσως ἀπὸ δυτικὴν ἐπίδρασιν περὶ τὰς τελευταίας περίπου δεκαετίας τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. Τὴν λεπτομέρειαν τῆς σαρκοφάγου ὁ αὐτὸς (αὐτόθι) χαρακτηρίζει ὡς ἀρκετὰ σπανίαν, θεωρῶν πολὺ πιθανὴν τὴν προέλευσίν της ἐκ τῆς Δύσεως.

2. Ὁ ἅγιος φορεῖ κιτρινόλευκον, πολυσταύριον φαιλόνιον μὲ καστανοὺς σταυρούς. Τὸ μακρὸν τεφρόν, μονοκόρυφον γένειον ἔχει καστανερύθρους σκιάς, καὶ ὀλίγα λευκά, γραμμικὰ φῶτα. Ἡ κόμη τοῦ ἐπισκόπου εἶναι βραχεῖα. Τὸ πλάσιμον τῆς ἐπιδερμίδος διακρίνεται εἰς τὴν ἀριστερὰν χεῖρα. Ἐπὶ τῆς ὠχρᾶς ῥάχεως φῶς ἡμικυκλικόν, ὠχροσιτόχρουν, ὑπόλευκον καὶ εἰς τὰς ἀρθρώσεις ὁμοιόχρωμον δρεπανόσχημον. Τὸ περίγραμμα πλατύ, βυσσινόχρουν, ἐντὸς τοῦ ὁποίου πρασινωπὴ σκιά. Ὁ ἱεράρχης ζωγραφούμενος εἰς στάσιν 3/4 πρὸς τὰ δεξιὰ προσκλίνει ἀνοίγων διὰ τῶν χειρῶν εἰλητόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀναγινώσκεται: *Ὁ Θ(ΕΟ)C Ο ἍΓΙΟC Ὁ ἘΝ ΑΓ·Ι·ΟΙC Ἀ/ΝΑ/ΠΑΥ/'ΟΜΕ/ΝΟC Ὁ Τ.*

3. Τοξωτή, δηλαδὴ ἄνευ εὐθυγράμμου ἀνωφλίου, ἦτο φαίνεται ἡ τειχισθεῖσα νοτία θύρα καὶ τοῦ Ταξιάρχου (β' ἥμισυ τοῦ ΙΑ' αἰ.) παρὰ τὸν Πύργον Διροῦ εἰς Γλέζου τῆς Μάνης (Ν. Β. Δρανδακης, Ὁ ναὸς τοῦ Ἅϊ-Λέου εἰς τὸ Μπρίκι τῆς Μάνης, ΔΧΑΕ Ϛ', 1972, πίν. 45β).

ἐλεύθερον παρὰ τῷ Ἁγίῳ Νικολάῳ. Εἰς τὴν Ἁγίαν Βαρβάραν ἐκ τῶν δύο τόξων τὸ ἓν ἐκ λίθου καὶ πλίνθων (πίν. 93β) καὶ τὸ ἄλλο ἐκ βαθμιδωτοῦ λίθου (πίν. 91β). Πλαισιοῦνται ὅμως ἀμφότερα ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἐνῷ αὕτη ἐλλείπει εἰς Ὀχιὰν ἀπὸ τοῦ βαθμιδωτοῦ λιθίνου ἀνακουφιστικοῦ τόξου (πίν. 93δ). Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἂς ὑπομνησθῇ ὅτι εἰς Ἅγιον Θεόδωρον τῆς Μπάμπακα (1075) τὸ τόξον εἶναι πλίνθινον εἰς δύο βαθμίδας καὶ εἰς τὸν Ταξιάρχην τοῦ Γλέζου τοῦτο συνίσταται ἐκ πλίνθων καὶ ὀδοντωτῆς. Ἡ δυτικὴ κεραία τοῦ Λίμπερδου, ὅπως καὶ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας, στερεῖται παραθύρου. Σταθερὰν ὁμοιομορφίαν παρουσιάζουν τὰ παράθυρα τοῦ πρώτου ναοῦ. Μόνον τὰ τόξα των συνίστανται ἐκ πλίνθων. Ἀρχαϊκώτερον εἶναι τὸ παράθυρον τῆς μέσης ἀψῖδος (εἰς τύπον τοξοστοιχίας) τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Ὀχιᾶς. Μεγαλυτέραν ἐξέλιξιν παρουσιάζουν τὰ παράθυρα τῆς Ἁγίας Βαρβάρας. Σημειωτέον τέλος ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Λίμπερδου κατὰ τὴν γενικὴν ἐντύπωσιν τῆς τοιχοδομίας ὑπενθυμίζει τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ Ἅϊ-Στράτηγου Μπουλαριῶν καὶ τὴν Μεταμόρφωσιν τῆς Νομιτζῆ. Δύναται λοιπὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς προγενέστερος τῶν ἄλλων, τῶν ὁποίων ἐμελετήθη ἐδῶ ἡ τοιχοδομία.

Β΄ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

α) Βυζαντινῶν χρόνων

Ι. Σταυροειδεῖς ναοί

Ἐκ τῶν καταγραφέντων ναῶν ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τοῦ τρουλλαίου, ἁπλοῦ δικιονίου, ἑλλαδικοῦ, σταυροειδοῦς ἡ ἐντὸς τοῦ χωρίου Γέρμα ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου (εἰκ. 2). Αἱ ἐσωτερικαί της διαστάσεις μὲ τὸν νάρθηκα καὶ τὴν ἀψῖδα εἶναι 9.90 × 6.10 μ. Ὡς πρὸς τὴν κάτοψιν καὶ τὰς ἀναλογίας ὁμοιάζει μὲ τὸν Ἅγιον Θεόδωρον τῆς Μπάμπακα[1]. Ἡ εἰς νεωτέρους χρόνους ἐπίχρισις τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων δι' ἀσβεστοκονιάματος, ἡ διάνοιξις μεγάλου ὀρθογωνίου παραθύρου εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν καὶ ἄλλαι ἐπισκευαὶ ἠλλοίωσαν τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ μνημείου. Παρὰ ταῦτα δύναται καὶ ἐκ τῆς δημοσιευομένης φωτογραφίας (πίν. 92β) νὰ διαπιστωθῇ ὅτι ὁ ναὸς εἶχε κτισθῇ κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστον σύστημα. Ὁ τροῦλλος εἶναι ὀκτάπλευρος μὲ ἠμβλυμένας τώρα ἐκ τῶν ἐπιχρισμάτων τὰς ἀκμὰς τῶν πλευρῶν του. Εἰς τὰς πλευράς, τὰς ἐστραμμένας πρὸς τὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος, πλὴν τῆς δυτικῆς ἔχει σήμερον ἀντὶ παραθύρων φωτιστικὰς σχισμὰς καὶ εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς κόγχας. Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ νάρθηκος διαγράφεται τόξον ἐκ πλίνθων. Ὀδοντωτὴ ταινία διαθέει μέγα μέρος τοῦ τοίχου κατὰ τὸ

1. Βλ. κάτοψιν παρὰ H. Megaw, ἔ.ἀ. σ. 140, εἰκ. 1.

ὕψος τῆς ποδιᾶς τοῦ ὀρθογωνίου, μεταγενεστέρου παραθύρου. ῾Ομοία ταινία, ἂν ἡ μνήμη δὲν μὲ ἀπατᾷ, ὑπάρχει καὶ εἰς τὸν νότιον τοῖχον. ᾿Επὶ τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ ὑψώθη εἰς μεταγενεστέρους χρόνους κωδωνοστάσιον, δίλοβον κάτω, ἀπολῆγον ἄνω εἰς μονόλοβον. Τὰ ἀνατολικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ ναοῦ εἶναι καμαροσκεπῆ, ἐνῷ τὰ δυτικὰ καλύπτονται ἀπὸ φουρνικά. ῾Η με-

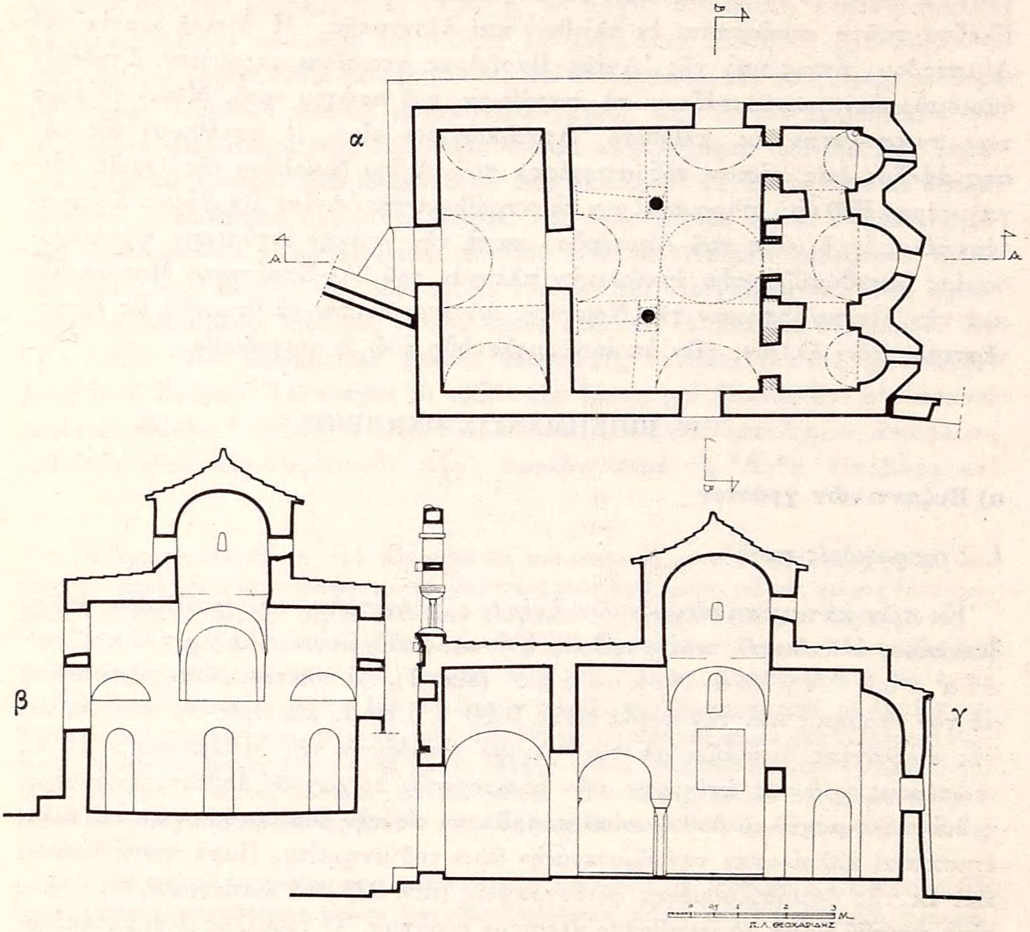

Εἰκ. 2. Γέρμα, Ἅγ. Νικόλαος. α. Κάτοψις δεικνύουσα τὴν σημερινὴν κατάστασιν τοῦ μνημείου. β. Τομὴ κατὰ πλάτος. γ. Τομὴ κατὰ μῆκος.

σαία καμάρα τοῦ νάρθηκος ἔχει τὸ αὐτὸ ὕψος μὲ τὸν ἡμικυλινδρικὸν θόλον τῆς δυτικῆς κεραίας. ᾿Εκ τῶν κιόνων τοῦ ναοῦ ὁ βόρειος εἶναι ὀκτάπλευρος καὶ ὁ νότιος ἀρράβδωτος, τομῆς κυκλικῆς, φέρων ὡς κιονόκρανον παλαιοχριστιανικὸν ἐπίθημα. ᾿Επὶ τῆς μιᾶς λοξοτμήτου πλευρᾶς του ἄτεχνα λογχοειδῆ καὶ ἐπὶ τῆς ἄλλης σταυρὸς ἐντὸς κύκλου. ῾Η ἄνω κεραία ἔχει συνημμένον τὸ γράμμα

ρῶ καὶ ὑπὸ τὰς ὁριζοντίας εἶναι χαραγμένα τὰ ἀποκαλυπτικὰ Α καὶ Ω. Τὸ τέμπλον εἶναι κτιστόν, φέρον γραπτὴν ἐπιγραφὴν μνημονεύουσαν ἐν τέλει ὅτι *Η ΑΝΑΚΕΝΗΣΙΝ ΠΑΡ ΗΜΩΝ ΤΟ ΤΑΠΙΝΟΝ ΓΕΡΑΣΙΜΟΝ ΥΕΡΟΜΟΝΑΧΟΝ ΓΙΑΝΟΥΚΑΚΥ. ΧΙΡ ΜΗΧΑΙΛ* (L) *ΚΛΙΡΟΔΕΤ*(Η)[1] Ι.7.Ν.Β. κλπ.

Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος. Πλὴν ὅμως τῶν νεωτέρων τοιχογραφιῶν τοῦ Κληροδέτη φαίνεται (ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου ὑπὸ τὴν τοιχογραφίαν τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης ὡς καὶ εἰς τὸν νότιον τοῖχον ὑπὸ τὸ μεταγενέστερον ὀρθογώνιον παράθυρον) ὅτι ὑπῆρχον καὶ δύο ἀκόμη προγενέστερα στρώματα γραπτοῦ διακόσμου. Ἡ *Ἀποκαθήλωσις* εἰς τὴν Πρόθεσιν καὶ ἅγιος ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, βορείως τῆς Ὡραίας Πύλης, φαίνονται ἀνήκοντες εἰς τὸ βυζαντινὸν στρῶμα τὸ ἀμέσως προηγούμενον τοῦ στρώματος τοῦ 1752. Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Κληροδέτη ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ βορείου τμήματος τοῦ νάρθηκος παράστασις τοῦ *Παναγίου καὶ Ζωοδόχου Τάφου* (πίν. 94β). Εἰς τὸ τέμπλον ὑπὲρ τὴν Ὡραίαν Πύλην ξυλόγλυπτα λυπηρὰ καλῆς τέχνης. Μικρὰ εἰκονίδια πλαισιοῦν τὸν μέγαν Σταυρόν. Ἐπὶ τοῦ μεταγενεστέρου κωδωνοστασίου ἔχουν ἐντειχισθῆ τεμάχια μαρμαρίνου γλυπτοῦ τέμπλου (πίν. 93γ). Τὰ κοσμοῦντα τὸ γεῖσον ἀποτετριμμένα ζῷα ὡς πρὸς τὸ ἔκτυπον αὐτῶν ὑπενθυμίζουν τὰ παγώνια τοῦ ἀνωφλίου τῆς θύρας τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τῆς Μπάμπακα[2]. Καὶ τὰ ἄλλα θέματα τοῦ γλυπτοῦ: ἀνεστραμμένα ἀκανθόμορφα ἀνθέμια, ἀνθέμια ὄρθια ἐντὸς σηρικῶν τροχῶν κλπ. ὁμοιάζουν καὶ κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν πρὸς ἀντίστοιχα θέματα τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ αὐτοῦ ναοῦ καὶ τοῦ Ταξιάρχου τοῦ Γλέζου[3]. Σημειωτέον ὡσαύτως ὅτι τὸ διάτρητον κομβίον τοῦ γείσου, μὲ τὸν σταυρόσχημον ρόδακα εἶναι βαθέως ἐσκαμμένον. Ἂν λοιπὸν τὸ γεῖσον προέρχεται ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τὸ μνημεῖον πρέπει νὰ ἀνάγεται εἰς τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα.

ΙΙ. Μονόχωροι καμαροσκεπεῖς

Οἱ καταγραφέντες ναοὶ εἶναι ἀρκετοὶ εἰς ἀριθμὸν καὶ διασῴζουν ἱκανὰς τοιχογραφίας, τῶν ὁποίων αἱ πλεῖσται ἔχουν ἀνάγκην καθαρισμοῦ, διὰ νὰ καταστῇ εὐχερὴς ἡ ἐκτίμησις καὶ χρονολόγησίς των. Οὔτε εἶναι εὔκολος ὑπὸ τὴν παροῦσαν κατάστασιν αὐτῶν καὶ ὁ ἀκριβὴς διαχωρισμὸς τῶν στρωμάτων. Διὰ

---

1. Διὰ τὸν Μιχαὴλ Κληροδέτην βλ. Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Συμβολὴ εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τῆς Μάνης, Θεολογία 27, 1956, σ. 24. Διὰ τὴν οἰκογένειαν Κληροδέτη βλ. τοῦ ἰδίου, Μανιάτικα Α΄, Ὁ Ἰμβραὴμ ἐναντίον τῆς Μάνης, 1961, σ. 80.
2. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Νικήτας Μαρμαρᾶς, ἔ.ἀ. πίν. VIIIα.
3. Αὐτόθι πίν. Ιβ.

τοῦτο καὶ ἐλάχιστα ἐπὶ τοῦ παρόντος θὰ γραφοῦν ἐν συνεχείᾳ διὰ τὰς πλείστας ἐξ αὐτῶν καὶ μὲ κάθε ἐπιφύλαξιν.

1. Ἅγιος Πέτρος Παλιόχωρας (πίν. 95α).

Εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῆς Παλιόχωρας, μικροῦ χωρίου τῆς Λακωνικῆς Μάνης μεταξὺ Δρυάλου καὶ Μπρίκι, σῴζονται τὰ ἐρείπια τοῦ Ἁγίου Πέτρου

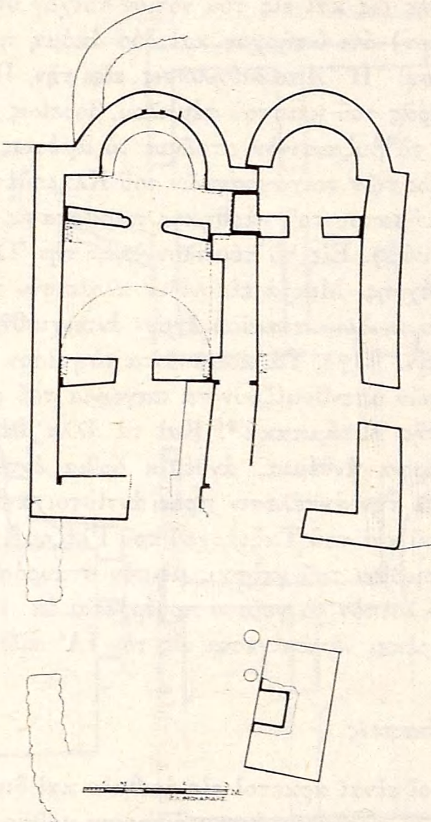

Εἰκ. 3. Παλιόχωρα, Ἅγ. Πέτρος. Κάτοψις.

(διαστάσεων 10.10 × 3.93 μ.) μὲ μεγάλην ἡμικυκλικὴν ἀψῖδα (εἰκ. 3). Οἱ τοῖχοι τοῦ κτίσματος ἐξ ἀργῶν λίθων μετρίων διαστάσεων εἶναι ἐγχώρηγοι. Πρὸς Νότον ἔχει μεταγενεστέρως προστεθῆ στενὸν μεγαλιθικὸν παρεκκλήσιον. Τὴν στέγην τοῦ ναοῦ ὑπεβάσταζον τοὐλάχιστον δύο σφενδόνια βαίνοντα ἐπὶ κιλλιβάντων. Τὸ δεύτερον ἀπὸ Ἀνατολῶν σφενδόνιον ἔχει φραχθῆ εἰς παλαιοτέρους χρόνους μὲ τοῖχον, ὁ ὁποῖος περιώρισε τὴν ἐκκλησίαν εἰς τὸ ἀνατολικόν της τμῆμα, ὅταν, φαίνεται, τὸ δυτικὸν εἶχεν ἐρειπωθῆ. Ἐπὶ ἐξιτήλου τοιχο-

γραφίας τῆς πρὸς τὸν ναὸν πλευρᾶς του, βορείως τῆς θύρας εἰς ἐνθύμησιν ἀναγινώσκεται ἡ χρονολογία ζμ̄=1532, terminus ante quem καὶ διὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ τοίχου. Νεώτερον εἶναι καὶ τὸ κτιστὸν τέμπλον. Ὡς παραστάδες τῆς πύλης του ἐχρησιμοποιήθησαν δύο ἀρράβδωτοι κίονες. Ὁ νότιος τοῖχος ἦτο διαλελυμένος εἰς τόξα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἕν, τὸ εὑρισκόμενον ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ παρὰ τὸ τέμπλον, εἶναι τυφλόν. Ὁ βόρειος τοῖχος, ὁ στερούμενος τόξων καὶ ἔχων εἰς τὴν τοιχοδομίαν του βήσσαλα δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς οἰκοδομηθεὶς εἰς ἄλλην ἐποχὴν ἢ ὁ νότιος. Ἐξωτερικῶς μὲ τὸ βόρειον ἄκρον τῆς ἀψῖδος συνέχεται ἄλλος ἡμικυκλικὸς τοῖχος μεγαλυτέρας ἀκτῖνος. Προφανῶς ἀνήκει εἰς παλαιότερον κτίσμα, ἐντὸς τῶν ἐρειπίων τοῦ ὁποίου ἀνηγέρθη ὁ Ἅγιος Πέτρος. Ἡ ἀψὶς τοῦ ναοῦ εἶχε δίλοβον παράθυρον, τὸ ὁποῖον ἐφράχθη, ὅταν διὰ δευτέραν φορὰν ἐτοιχογραφήθη ἡ ἐκκλησία. Ἐλεύθεροι ἔμειναν μόνον οἱ λοβοὶ τῶν τοξυλλίων του. Δυτικῶς τοῦ παρεκκλησίου νεώτερον μᾶλλον ὀστεοφυλάκιον, πρὸ τοῦ ὁποίου δύο ἡμίεργοι λίθοι, ἴσως προοριζόμενοι νὰ χρησιμεύσουν ὡς σπόνδυλοι κιόνων. Δεξιὰ τοῦ παραθύρου τῆς ἀψῖδος τοῦ Ἁγίου Πέτρου τὸ κονίαμα ἔχει καταπέσει καὶ σῴζονται ἐκεῖ ἀμυδρὰ ὑπολείμματα τῆς πρώτης ἁγιογραφήσεως, δύο μετωπικοὶ *ἅγιοι* μὲ ἐνδύματα ἀποχρώσεως καστανερύθρου. Αἱ κεφαλαί των προβάλλονται ἐπὶ καστανοῦ βάθους καὶ τὸ στῆθος των ἐπὶ λευκοῦ (πίν. 97α). Ὁ εἷς τούτων εἶναι ἐπίσκοπος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς ἀμυδροὺς σταυροὺς τοῦ ὠμοφορίου, ἐνῷ ὁ ἄλλος τοῦ ὁποίου ἡ κόμη κατέρχεται πρὸ τοῦ στήθους ἑκατέρωθεν εἰς δύο πλοκάμους, ἴσως εἰκονίζει τὸν Προφήτην Ἠλίαν ἢ τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον, ἐὰν ἡ πλατεῖα λευκὴ ταινία, ἡ ὁποία δένεται ἀρκετὰ χαμηλὰ πρὸ τοῦ στήθους εἰς ἅμμα ἑρμηνευθῇ ὡς μηλωτή. Ἡ παρουσία τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου δὲν ξενίζει, ἐπειδὴ κατὰ τὸν ΙΑ΄ αἰ. δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπικρατήσει ἱεράρχαι νὰ κοσμοῦν τὸ καίριον αὐτὸ τμῆμα τοῦ ἱεροῦ.

Ἐπὶ τοῦ τειχισθέντος παραθύρου εἰς τὸ μέσον τῆς ἀψῖδος εἰκονίσθη ὁ *Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος*, βραχύσωμος ἐξ αἰτίας τῶν περιωρισμένων διαστάσεων τοῦ διακοσμητέου χώρου (πίν. 97β). Ὀλίγαι ἀμελεῖς, ἁπλαῖ γραμμαὶ ἀποδίδουν τὴν μορφήν του. Τὰς ὠχρὰς παρειάς, μόλις ζωντανεύουν καμπυλόπλευρα τρίγωνα ἀσθενικοῦ ἐρυθροῦ χρώματος καὶ ἀραιαί, μελαναὶ γραμμαὶ διαγράφουν τὸ βραχύ, ὑποτυπῶδες γένειον. Μελανὸν χρῶμα χρησιμοποιεῖται καὶ διὰ τὸ περίγραμμα. Εἰς τὸ βόρειον ἥμισυ τῆς ἀψῖδος διακρίνονται ἐξίτηλοι τέσσαρες ραδιναὶ μορφαὶ τοῦ ἰδίου μὲ τὸν Χρυσόστομον στρώματος. Ἡ πλησιεστέρα πρὸς τὸν ἱεράρχην φορεῖ καστανέρυθρον χιτῶνα μὲ πλατεῖαν κάτω κιτρίνην διάλιθον παρυφὴν καὶ μανδύαν μὲ διάλιθον μαργέλλιον. Ὥστε ὁ εἰκονιζόμενος ἦτο μᾶλλον ἅγιος τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ὁ μετ' αὐτὸν πάντως ἦτο ἱεράρχης, καθὼς καὶ ὁ ἄκρος δεξιὸς ἐκ τῶν ἄλλων μορφῶν τῆς ἀψῖδος. Ἀπὸ τὰ ἄλλα λείψανα τοῦ δευτέρου στρώματος καλύτερον σῴζεται εἰς τὸ ΝΔ ἄκρον τοῦ ἱεροῦ νέος *ἅγιος*, ἀγένειος, μετωπικός, δεόμενος καὶ κρατῶν σταυρὸν μάρτυρος (πίν. 98α).

Μακρὸν τὸ πρόσωπον καὶ ἡ ρίς, σιτόχρους ἡ ἐπιδερμὶς μὲ πλατέα λευκὰ φῶτα. Ἐπὶ τῶν παρειῶν ἐλλειπτικαὶ ἐρυθραὶ κηλῖδες. Ἴσως πρόκειται, ἂν κρίνῃ κανεὶς ἐκ τῶν σωζομένων γραμμάτων, περὶ τοῦ μάρτυρος Χριστοφόρου [1].

Εἰς τὸ αὐτὸ στρῶμα ἀνήκει καὶ ὁ *Προφήτης «Ἡλίας»* [2] (πίν. 98β) ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ναοῦ παρὰ τὸ τέμπλον. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς εἰλητόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀναγινώσκονται αἱ τρεῖς τελευταῖαι σειραὶ *μι δοσο υετον επι τις γις*, ἐμπνευσμέναι ἀπὸ τὰ χωρία τῶν Βασιλειῶν Γ, ΙΗ, 1 καὶ ΙΖ,1.

Τὸ τύμπανον τοῦ διαμορφουμένου εἰς τὸν νότιον τοῖχον τόξου εἶχε ζωγραφηθῆ δύο φοράς. Τὸ νεώτερον στρῶμα ἔχει κατὰ τὸ πλεῖστον καταπέσει ἀφῆνον νὰ διακρίνεται τὸ παλαιότερον, τῆς αὐτῆς ἐποχῆς καὶ τέχνης μὲ τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Χρυσοστόμου. Ἔχει ὡς θέμα τὴν *Δέησιν* μὲ τὸν Χριστὸν ἔνθρονον ἐξίτηλον [3]. Καλύτερον σῴζεται ἀριστερὰ τὸ σιτόχρουν πρόσωπον τῆς Θεοτόκου μὲ τὰς πορτοκαλόχρους κηλῖδας εἰς τὰς παρειάς. Ἱσταμένη ἐπὶ διαλίθου ὑποποδίου παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι σταυρώνει τὰς χεῖρας ἐπὶ τοῦ στήθους [4]. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ δευτέρου στρώματος ὑπενθυμίζουν Καππαδοκικὰ ἔργα. Ἴσως πρέπει νὰ συνδεθοῦν μὲ τὰς τοιχογραφίας τοῦ εἰς Μάνην Ἁγίου Παντελεήμονος Μπουλαριῶν. Χωρὶς νὰ εἶναι τόσον πολὺ λαϊκαὶ ὡς

---

1. Ὁ ἅγιος ὁμοιάζει κατὰ τὸ πρόσωπον πρὸς τὴν «Πεδήσκην» τοῦ Ἀσπασμοῦ τοῦ Balleq Kilissé τῆς Καππαδοκίας (G. De Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Πίνακες τ. 3, 1934, πίν. $178_{,3}$). Τὸ Balleq Kilissé ὁ Jerphanion θεωρεῖ un peu plus récent τοῦ Tavchanle Kilissé, τοῦ χρονολογουμένου ἀπὸ τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου probablement de 913 - 920 (G. De Jerphanion, ἔ.ἀ. κείμενον, τ. Β', Μέρος Β', 1942, σ. 416).

2. Ἡ μορφή του παραβλητέα πρὸς τὸν Συμεὼν τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Ayvaly Kilissé (N. καὶ M. Thierry, Ayvali Kilissé ou Pigeonnier de Gülli Dere, église inédite de Cappadoce, Cahiers Archéol. 15, 1965, σ. 110, εἰκ. 9. Βλ. καὶ εἰκ. 15, 16, 28. Τὸ μνημεῖον δύναται νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ τοῦ 913 - 920). Τυπικωτέρα, νομίζω, τῆς ἡμετέρας εἶναι παρεμφερὴς μορφὴ στηθαρίου τοῦ El Nazar (Göreme Chapel I τοῦ τέλους τοῦ Ι' αἰῶνος, παρὰ M. Restle, Byzantine Wall Painting in Asia Minor, II, ἔκδ. Aurel Bongers Recklinghausen 1967, πίν. I καὶ 15). Πρβ. ἀκόμη καὶ πρεσβύτην τοῦ πίν. 133 τοῦ εἰς Göreme παρεκκλησίου 9 τῆς Θεοτόκου παρὰ τῷ αὐτῷ, ἔ.ἀ. (τέλος Ι' αἰ.). Μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ayvali καὶ τῶν δύο τελευταίων ναῶν πρέπει, νομίζω, χρονικῶς νὰ τοποθετηθῇ τὸ δεύτερον στρῶμα τοῦ Ἁγίου Πέτρου.

3. Ὁ Χριστὸς ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου ὁμοιάζει πολὺ πρὸς τὸν Χριστὸν τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Agac Alti Kilissé (Nicole καὶ Michel Thierry, Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, 1963, πίν. 40β. Τὰς τοιχογραφίας ἀνάγουν dans le haut moyen age (σ. 87) καὶ κατὰ δεύτερον λόγον μὲ τὸν ἐντὸς ἐγκολπίου Χριστὸν τοῦ Direkli Kilissé (οἱ αὐτοί, ἔ.ἀ. πίν. 89α· τὸ Direkli Kilissé χρονολογοῦν ἀπὸ τοῦ 976 - 1025).

4. Ἴσως ἡ διάταξις τῶν χειρῶν προέρχεται ἐκ μεταποιήσεως χειρονομιῶν τῆς Θεοτόκου εἰς σκηνὴν Σταυρώσεως, ὡς αἴφνης ἡ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος. Βλ. Ε. Στικα, Τὸ οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, 1970, πίν. 13.

ἐκεῖναι, φαίνονται παλαιότεραι, ἀνήκουσαι ὅμως εἰς τὸν αὐτὸν αἰῶνα. Ἀρχαιότεραι καὶ καλυτέρας ποιότητος εἶναι αἱ τοῦ πρώτου στρώματος.

Τρίτης ἐποχῆς τοιχογραφίαι σῴζονται καλύτερον εἰς τὸν βόρειον τοῖχον. Ἀριστερὰ μετωπικὸς ὁλόσωμος ὁ *Ἅγιος Γεώργιος* καὶ δεξιὰ ἡ *Σύναξις τῶν Ἀρχαγγέλων* [1]. Ἰδιαιτέρως τὸ πρόσωπον τοῦ ἑνὸς διακρίνεται διὰ τὴν ὡραιότητά του. Τὰς τοιχογραφίας τοῦ τρίτου στρώματος θὰ ἀπέδιδέ τις εἰς τὸν ΙΓ' αἰῶνα.

2. Ἅ γ ι ο ς Φ ί λ ι π π ο ς (πίν. 96α).

Εἰς τὸ τμῆμα τῆς Ἄνω Πούλας [2], τὸ ἀνῆκον εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ χωρίου Κοῦνος, σῴζεται ἠρειπωμένος ὁ μονοκάμαρος μὲ ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα ναὸς τοῦ Ἁγίου Φιλίππου, κτισμένος μὲ ἀργοὺς λίθους μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὀγκόλιθοι. Εἰς τοὺς ἁρμοὺς ἔχει χρησιμοποιηθῆ ἀσβεστοκονίαμα. Τὴν στέγην ὑποβαστάζουν τρεῖς ἐνισχυτικαὶ ζῶναι, τῶν ὁποίων τὰ τόξα συνίστανται ἐκ πωρολίθων, ἐνῷ αἱ παραστάδες ἐπὶ τῶν ὁποίων βαίνουν ἀποτελοῦνται ἐξ ἀργῶν λίθων (εἰκ. 4). Ὁ δυτικὸς τοῖχος ἔχει καταρρεύσει καὶ ἐν μέρει ἡ ἁψίς. Κατὰ τὴν τρίτην ἐνισχυτικὴν ζώνην ὁ ναὸς ἔχει φραχθῆ διὰ ξηρολιθιᾶς. Ἠρειπωμένα καὶ ἄστεγα εἶναι τὸ παρὰ τὸν βόρειον τοῖχον κτίσμα καὶ ὁ πρὸς Δ νάρθηξ μὲ τὰς τρεῖς θύρας. Ἑκατέρωθεν τῆς βορείας καὶ νοτίας ὀδοντωτὴ ταινία. Αἱ διαστάσεις τοῦ νάρθηκος εἶναι 3.62 × 3.04 μ. Τοῦ ναοῦ τὸ μῆκος μὲ τὴν ἁψῖδα ὑπερβαίνει τὰ 10 μ. καὶ τὸ πλάτος ἀπὸ παραστάδος εἰς παραστάδα εἶναι 2.57 μ. Διὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὸ ἐναπομένον τμῆμα τοῦ τόξου τῆς ἁψῖδος ἔχουν ἀποφράξει αὐτὴν διὰ ξηρολιθιᾶς (εἰκ. 4). Ὡς λίθοι ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ τὰ μέλη τοῦ γλυπτοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τῆς ἐκκλησίας. Ἐπὶ τοῦ τόξου τῆς πρώτης ἀπὸ Ἀνατολῶν ἐνισχυτικῆς ζώνης καὶ μάλιστα εἰς τὸ βόρειον σκέλος αὐτῆς διακρίνονται αἱ ὑποδοχαὶ τοῦ κοσμήτου τοῦ τέμπλου, εἰς ὕψος ἀπὸ τοῦ βατῆρος 1.70 μ.

Ὁ ναὸς διασῴζει λείψανα τοιχογραφιῶν εἰς δύο στρώματα. Εἰς τὸ ἀρχικὸν στρῶμα, ἴσως χρονολογούμενον ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ἂν ἐπιτρέπεται νὰ ριψοκινδυνεύσῃ κανεὶς ἀπὸ τώρα χρονολόγησιν, ἀνήκουν ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ ὑπο-

---

1. Αἱ πτέρυγες τῶν Ἀγγέλων ἀποδίδονται καθ' ὃν τρόπον καὶ εἰς Ἅγιον Γεώργιον τῆς Καππαδοκίας τοῦ 1283 - 1295 (N. καὶ M. THIERRY, Nouvelles églises, ἔ.ἀ. πίν. 95α καὶ 96α.

2. Ἀμφίβολον ἂν ἡ λ. Πούλα ἀπορρέει ἐκ τῆς ἀρχαίας λ. *Ἱππόλα*. Πάντως ἡ Ἱππόλα κατὰ τὸν Παυσανίαν εὑρίσκετο εἰς τὰς Θυρίδας, τὸ σημερινὸν Cavo Grosso (R.E. ἄρθρ. Hippola τοῦ καθηγ. BÖLTE ἐν τ. VIII, 2 στήλ. 1860). Ἀσφαλῆ ἴχνη τῆς πόλεως δὲν ἔχουν μέχρι τοῦδε διαπιστωθῆ. Ἄγνωστον ἂν τὸ αὐτόθι πρὸς Δυσμὰς μεσαιωνικὸν Κάστρον τῆς Ὡρηᾶς περιλαμβάνει καὶ ἀρχαῖα τείχη. Δυτικῶς τοῦ χωρίου Κηπούλα εὑρέθησαν πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ τῆς γεωμετρικῆς μέχρι τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (ἔ.ἀ.).

λείμματα τῶν ἡμιχορίων τῆς *Ἀναλήψεως* καὶ δύο *ἱεραρχῶν* ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου, *ἅγιος* καὶ κόσμημα ἐπὶ τῆς δευτέρας ἐνισχυτικῆς ζώνης καὶ ὁ διάκοσμος τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου μεταξὺ τῆς δευτέρας καὶ τῆς τρίτης ζώνης. Ἐπὶ τοῦ βορείου σκέλους τῆς καμάρας αἱ τοιχογραφίαι εἶναι περισσότερον ἐφθαρμέναι καὶ δυσδιάκριτοι. Καλύτερον σῴζονται αἱ τοῦ νοτίου σκέλους διατεταγμέναι εἰς δύο ὁριζοντίους σειράς, χωριζομένας ἀπὸ πλατεῖαν κεραμόχρουν ταινίαν. Ἐφ' ἑκάστης ζώνης ἀνὰ δύο παραστάσεις εἰς συνεχῆ ζωφόρον μὴ

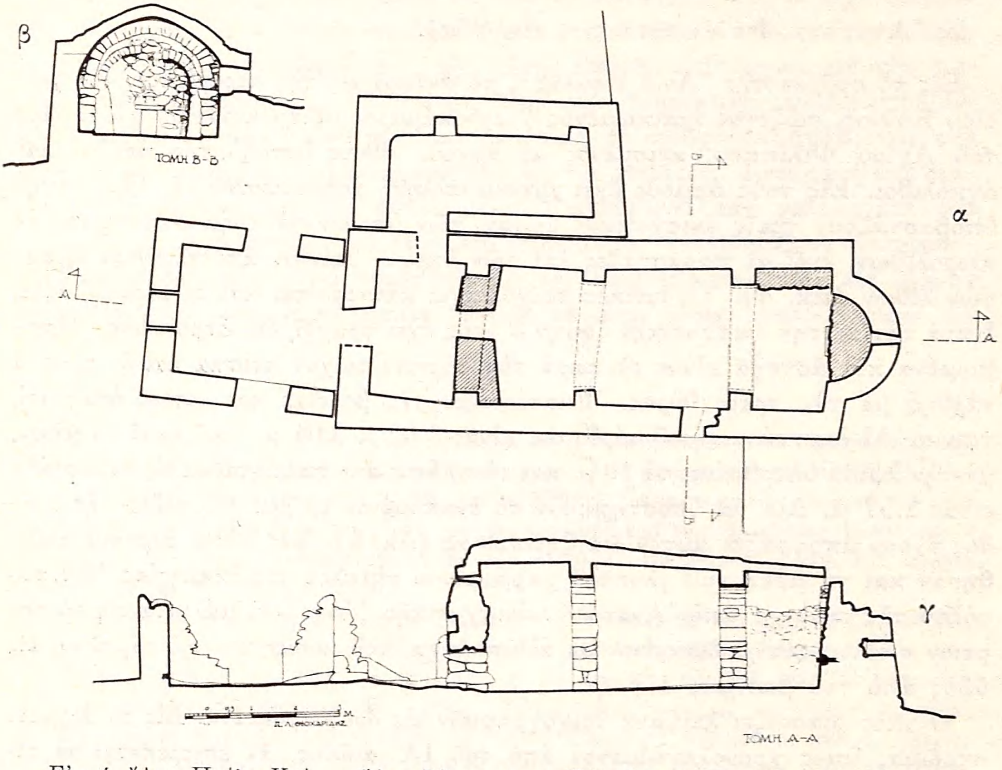

Εἰκ. 4. Ἄνω Πούλα Κούνου, Ἅγ. Φίλιππος. α. Κάτοψις. β. Τομὴ κατὰ πλάτος. γ. Τομὴ κατὰ μῆκος.

διαστελλόμεναι μεταξύ των ὑπὸ πλαισίου[1]. Κάτω ἀριστερὰ ἡ *Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου* καὶ δεξιὰ ἡ *Βαϊοφόρος*. Ὁ Λάζαρος ὄρθιος, μετωπικὸς ἐντὸς τοῦ καστανοῦ, ἐλλειπτικοῦ, στενοῦ ἀνοίγματος βραχώδους τάφου. Δεξιὰ ὁ Χριστὸς ἀκολουθούμενος ὑπὸ ἀγενείου ἀποστόλου, ἀποτελοῦντος τὸν συνδετικὸν κρί-

1. Τὸ φαινόμενον, ὡς γνωστόν, εἶναι σύνηθες εἰς καππαδοκικὰς τοιχογραφίας. Βλ. π.χ. τὸν γραπτὸν διάκοσμον τοῦ Çavusin Dovecote (Ι' αἰ.) παρὰ M. Restle, ἔ.ἀ. III, εἰκ. 309 καὶ 310 καὶ τοῦ Susum Bayri near Ürgüp (ΙΑ' αἰ.) παρὰ τῷ αὐτῷ, ἔ.ἀ. εἰκ. 375, 376.

κον πρὸς τὴν παράπλευρον σκηνήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει ὁ πλησίον ἱστάμενος μεγαλόφθαλμος μαθητής, προφανῶς ὁ Πέτρος. Ἡ κόμη του σχηματίζει ὑπὲρ τὸ μέτωπον σειρὰν κύκλων. Ὅλαι αἱ μορφαὶ εἶναι ραδιναί. Ἄνωθεν τῆς Ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου τὰ *Εἰσόδια*. Ἐξ ἀριστερῶν αἱ Παρθένοι εἰς ἡλικίαν μεγαλυτέραν τῆς Θεοτόκου. Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς τρίτης ἐνισχυτικῆς ζώνης διακοσμητικὴ ταινία διαγράφουσα γωνίας zig-zag. Εἰς τοὺς κατακορύφους τοίχους τοῦ ναοῦ ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν τοῦ νεωτέρου στρώματος καὶ εἰδικώτερον τριῶν ὁλοσώμων, μετωπικῶν μορφῶν μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ *Προφήτης Ἠλίας*, ὁ ἔνθρονος *Ἅγιος Νικόλαος*[1] καὶ *ἁγία* μὲ πλατύ, στρογγύλον πρόσωπον (πίν. 99α), τοῦ ὁποίου ἡ ἐπιδερμὶς ἀποδίδεται δι' ἑνιαίας θερμῆς ὤχρας, τὸ περίγραμμα καὶ οἱ χαρακτῆρες διὰ λεπτῶν, κερασοχρόων γραμμῶν. Ἐπὶ τῶν παρειῶν τοῦ Ἁγίου Νικολάου (πίν. 99β) καρδιόσχημοι ἀσαφοῦς περιγράμματος ἐρυθραὶ κηλῖδες. Εἰς τὸ γένειον τὸ βάθος τεφρὸν ὑποπράσινον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου λευκὰ πρὸς τὸ σιτόχρουν φῶτα. Τῆς κόμης αἱ σκιαὶ κερασόχροι. Μᾶλλον πρόκειται περὶ ἔργων τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ ΙΓ' αἰ. Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου ἐξίτηλος κεφαλὴ τοῦ *Ἁγίου Θεοδώρου* τοῦ στρατηλάτου ἀνήκει εἰς νεώτερον στρῶμα.

Τὰ γλυπτὰ τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου ὁμοιάζουν κατὰ τὸ ὕφος πρὸς τὰ τοῦ μαρμαρᾶ Νικήτα[2]. Τὰς ἐπιγραφάς του ὑπενθυμίζουν καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ εἰς δύο ἐπιστέψεις θωρακίων *Μνήσθη*[τι] *Κ*(ύρι)*ε του δου*[λου σ]*ου Κηρου αμην, Η ψαλοντες· δηα τον Θ*(εὸ)*ν ευ*[χεσθε], *Μησθιτη Κ*(ύρι)*ε του δουλου σου Βασι*[λείου]. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι οἱ δωρηταὶ ἦσαν περισσότεροι.

3. Ἅγιος Θεόδωρος.

Ἐντὸς τοῦ τμήματος τῆς Ἄνω Πούλας, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνεται εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ χωρίου Κηπούλα δύο ναοὶ πλησιόχωροι μονοκάμαροι (πίν. 96β), ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἐκ δεξιῶν μικρότερος τιμᾶται ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ ὁ ἄλλος, πολὺ σπουδαιότερος, εἶναι ἀφιερωμένος εἰς τὴν μνήμην

---

1. Τὸ πρόσωπόν του ὑπενθυμίζει ἀμυδρῶς τὴν χυμώδη μορφὴν τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Mileseva (ΣΒΕΤΟΤΣΑΡ ΒΑΝΤΟ·Ι·ΣΙΤΣ, Μιλέσεβα, 1963, (σερβ.) πίν. XII, XIII). Πρόσωπον ὅμως στεγνότερον μὲ ὦτα μικρὰ καὶ μὲ μακρότερον γένειον δὲν ἔχει τὸν ρεαλισμόν της. Προφανῶς ἡ τοιχογραφία τῆς Μάνης εἶναι νεωτέρα. Τυπολογικῶς ὁ ἅγιος ὑπενθυμίζει περισσότερον τὴν εἰς Ἐπισκοπὴν Μάνης (ΙΒ' αἰ.) μορφήν του, τῆς ὁποίας, νομίζω, ἀποτελεῖ περαιτέρω ἐξέλιξιν. Τὴν τοιχογραφίαν τῆς Ἐπισκοπῆς βλ. παρὰ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, 1964, πίν. 67α. Ἀκόμη περισσότερον στεγνή, ἀλλὰ μὲ βλέμμα ζωηρὸν καὶ φλογεροὺς ὀφθαλμούς, εἶναι ἡ ἀνήκουσα εἰς τὸν αὐτὸν τύπον μορφὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἐντὸς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων Καφιόνας.

2. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Νικήτας Μαρμαρᾶς, Δωδώνη Α'. Βλ. πίνακες.

τῶν Ἁγίων Θεοδώρων. Ὁ δεύτερος ἔχει τρεῖς ἐνισχυτικὰς ζώνας (εἰκ. 5), αἱ ὁποῖαι βαίνουν ἐπὶ παραστάδων, καὶ 4 τυφλὰ τόξα εἰς ἑκάτερον τῶν μακρῶν τοίχων. Τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ μὲ τὴν ἀψῖδα εἶναι 11.84 μ. καὶ τὸ πλάτος του ἀπὸ παραστάδος εἰς παραστάδα 2.50 μ. Τὰ τυφλὰ τόξα τὰ διαμορφούμενα μεταξὺ τῶν παραστάδων ἔχουν βάθος 0.60 μ. Ὁ ναὸς εἶναι κτισμένος δι' ἀργολιθοδομῆς μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Ἡ ἀψὶς μεγάλη, ἡμικυκλική, διατρυπωμένη ἀπὸ τοξωτὸν παράθυρον. Εἰς τὸ ὀρθογώνιον σήμερον μικρὸν παράθυρον τοῦ

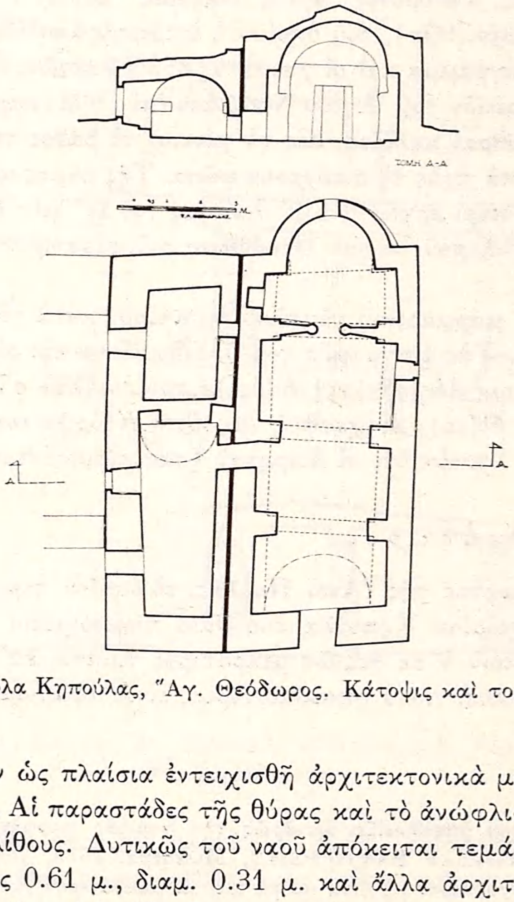

Εἰκ. 5. Ἄνω Πούλα Κηπούλας, Ἅγ. Θεόδωρος. Κάτοψις καὶ τομὴ κατὰ πλάτος.

νοτίου τοίχου ἔχουν ὡς πλαίσια ἐντειχισθῆ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (τεμάχια κιονίσκου, πεσσίσκος). Αἱ παραστάδες τῆς θύρας καὶ τὸ ἀνώφλιον συνίστανται ἀπὸ μεγάλους μαρμαρολίθους. Δυτικῶς τοῦ ναοῦ ἀπόκειται τεμάχιον ραβδωτοῦ ἀρχαίου κίονος μήκους 0.61 μ., διαμ. 0.31 μ. καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη.

Τὰ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τυφλὰ τόξα εἶναι μικροτέρου πλάτους. Ὡς Ἁγία Τράπεζα ἐχρησίμευε φαίνεται κυκλικὴ πλὰξ διαμ. 0.80 μ., φέρουσα εἰς τὰ χείλη ἀναγλύπτους ταινίας καὶ εἰς τὸ μέσον τρεῖς κύκλους. Ὡς παραστάδες τῆς σημερινῆς πύλης τοῦ Ἁγίου Βήματος ἐχρησιμοποιήθησαν δύο ραβδωτοὶ κίονες. Τὸ σημερινὸν τέμπλον δὲν εἶναι τὸ ἀρχικόν. Ἔχει μετασκευασθῆ καὶ τοιχογραφηθῆ πολὺ μεταγενεστέρως δαπάναις, φαίνεται, *Καλλινίκου Ἀγγελάκη*, κατὰ σωζο-

μένην ἐν μέρει ἐπιγραφήν, ἀφορῶσαν εἰς ἀνακαίνισιν τοῦ μνημείου. Τῆς αὐτῆς μετὰ τὴν Ἅλωσιν νεωτέρας ἐποχῆς εἶναι καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου *Πρόδρομος*. Ὁ ναὸς διασῴζει ὑπολείμματα βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν ἀναγομένων εἰς δύο τοὐλάχιστον ἐποχάς. Τὸ νότιον παράθυρον ἠνοίχθη πρὸ τῆς δευτέρας τοιχογραφήσεως. Παρ' αὐτὸ ἐπιγραφαί, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία ἐξίτηλος καὶ ἡ ἄλλη παρὰ τὴν παράστασιν τῆς δωρητρίας πολύστιχος, κατὰ τὸ πλεῖστον δυσανάγνωστος, τοὐλάχιστον ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἐξ αἰτίας τῶν ἐπικαθημένων ἀκαθαρσιῶν. Ἀναγινώσκεται εὐκρινῶς: *Η παρομηοσ. κυριακῦ* μο(να)χ(ή). *ΗθηΓάτιρ. λεοντος*...

Ἐκ τῶν παραστάσεων τοῦ δευτέρου στρώματος μνημονεύονται ὑπολείμματα τῆς *Ἀναλήψεως*, τοῦ *Εὐαγγελισμοῦ* (ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ ἐπὶ τοῦ τυμπάνου, τοῦ βορείου τυφλοῦ τόξου), ὁ *Ἅγιος Λέον ὁ ἐν Κατάνῃ, ἀσκητής*[1] (πίν. 102α), ἐπὶ τῆς καμάρας ἡ *Βαϊοφόρος* (πρὸ τῶν Ἑβραίων καὶ ὑπὸ τὸ λευκὸν ὑποζύγιον τέσσαρα παιδία ἁπλώνουν ἐνδύματα), ἡ *Γέννησις* (ἡ καθημένη Θεοτόκος εἶναι ἐστραμμένη πρὸς τὰ δεξιά). Πρὸς αὐτὴν ἀτενίζουν τὸ ἓν ὑπὸ τὸ ἄλλο, τέσσαρα[2] λευκὰ πρόβατα (πίν. 100α). Κάτω δεξιὰ βαδίζει κύων μὲ ἐξέχοντας λευκοὺς ὄνυχας. Ἡ μαῖα, τῆς ὁποίας τὰ μέλη διαγράφονται ὑπὸ τὸ ἔνδυμα, φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς σκοῦφον ὡς φακιόλιον[3] (πίν. 100β). Ὑπὸ τὴν Γέννησιν, ἀριστερά, ἐντὸς τῆς γωνίας, τὴν ὁποίαν σχηματίζει ἡ ἄντυξ τοῦ τυφλοῦ τόξου, τὸ *Ἅγιον Μανδήλιον* καὶ ἀπέναντι τὸ *Ἅγιον Κεράμιον*, ἐξίτηλα.

Στρατιωτικοὶ ὁλόσωμοι, μετωπικοὶ *ἅγιοι* κρατοῦν ἀσπίδας ἐλλειπτικοῦ σχήματος, ὀξυκορύφους κάτω, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ τοῦ Ἁγίου *Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος* ἔχει ὡς σῆμα κεραμόχρουν πτηνόν.

Ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ στρώματος σῴζονται κοσμήματα, λείψανα *ἁγίων*, *ἅγιοι* καὶ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου *στηθάρια ἁγίων*[4] (πίν. 101α).

---

1. Ἡ τοιχογραφία πρέπει νὰ εἶναι ἔργον τοῦ ΙΓ' αἰ. Βλ. παράλληλα ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τῶν φώτων ἐπὶ τοῦ τοιχώματος καὶ μάλιστα τῆς πολὺ δυσδιαστάτου κόμης παρὰ S. Boyd, The Church of the Panagia Amascou, Monagri, Cyprus, and its Wall-paintings, DOP 28, 1974, εἰκ. 37, 36, 39, 52. Βλ. ἀκόμη τοιχογραφίας τοῦ Παληομονάστηρου Βρονταμᾶ Λακωνίας καὶ τῆς Χρυσαφιτίσσης.

2. Εἰς τὰς παραστάσεις τῆς Γεννήσεως τὸ ποίμνιον ἀποδίδεται κατὰ κανόνα διὰ δύο ἢ τριῶν ζῴων (Βλ. Real Lexikon zur Byzant. Kunst, B. II ἄρθρον τοῦ G. Ristow, Geburt Christi, σ. 656).

3. Παρεμφερὲς εἶναι τὸ κάλυμμα, τὸ ὁποῖον φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἡ μαῖα τοῦ Λουτροῦ εἰς τὸ Qarabach Kilissé τῆς Καππαδοκίας, G. De Jerphanion, ἔ.ἀ. III, πίν. 203 (τὸ σῶμα ὅμως τῆς μαίας δὲν διαγράφεται ὑπὸ τὸ ἔνδυμα καὶ ἡ χεὶρ εἶναι γυμνή), εἰς τὸ Qaranlek Kilissé (G. De Jerphanion, ἔ.ἀ. II, πίν. 100_2) καὶ εἰς τὸ Tchareqle Kilissé αὐτόθι πίν. 127_2.

4. Ἀνάλογον ἀπόδοσιν τοῦ μύστακος μὲ τρόπον ὅμως ὄχι τόσον σχηματικὸν συναντῶ παλαιότερον εἰς στηθάρια τοῦ Χριστοῦ εἰς Kiliçlar Kilissé, παρεκκλήσιον 29 τοῦ Göreme (παρὰ M. Restle, ἔ.ἀ. II, εἰκ. 253, 254. Τὰς τοιχογραφίας ὁ Restle χρονολογεῖ shortly before 900). Καὶ ἐκεῖ ἡ μορφὴ εἶναι ἐξ ἴσου εὐρύστερνος, ἀλλ' ὁ λαιμὸς ὄχι τόσον μακρός.

Αἱ τοιχογραφίαι εἶναι ἐν μέρει κατεστραμμέναι, ἔχουν ἀνάγκην καθαρισμοῦ καὶ διὰ τοῦτο εἶναι δύσκολον νὰ προβῇ τις εἰς χρονολόγησιν αὐτῶν. Μὲ κάθε ἐπιφύλαξιν θὰ ἠδύνατο νὰ εἴπῃ ὅτι αἱ τοῦ δευτέρου στρώματος εἶναι ἔργα τοῦ ΙΓ' αἰ., ἂν μὴ τοὐλάχιστον μερικαὶ τοῦ ΙΒ', καὶ αἱ τοῦ ἀρχικοῦ βεβαίως παλαιότεραι.

4. Ἅγιος Γεώργιος (πίν. 103α).

Ἐντὸς τοῦ χωρίου Κέρια[1]. Μονοκάμαρος ναΐσκος μὲ ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα κοσμουμένην ὑπὲρ τὴν μικρὰν φωτιστικὴν θυρίδα μὲ ὀδοντωτὴν ταινίαν διαγράφουσαν τμῆμα τόξου. Τὸ οἰκοδόμημα ἔχει κτισθῆ διὰ μεγάλων ἀργῶν λίθων. Εἰς τὴν πρόσοψιν καὶ εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον ἔχουν χρησιμοποιηθῆ καὶ πωρόλιθοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἰς τοὺς ὁριζοντίους ἁρμοὺς μοναὶ σειραὶ λεπτῶν πλίνθων. Εἰς τὰς δυτικὰς γωνίας ὄρθιοι, ὑψηλοὶ πωρόλιθοι. Ὡς ἀνώφλιον τῆς θύρας μαρμαρόλιθος καὶ ὑπὲρ αὐτὸν μικρὸν ἀνακουφιστικὸν τόξον· ἄνωθεν αὐτοῦ ὀδοντωτὴ ταινία διαγράφουσα γωνίαν. Εἰς τοὺς ἁρμοὺς γίνεται χρῆσις ἀσβεστοκονιάματος. Ὁ ναὸς ἔχει δύο ἐνισχυτικὰς ζώνας, αἱ ὁποῖαι βαίνουν ἐπὶ παραστάδων. Τὸ μῆκος του εἶναι ἄνευ τῆς ἀψῖδος 6.60 μ. καὶ τὸ πλάτος ἀπὸ τοίχου εἰς τοῖχον 2.30 μ. Ὡς παραστάδες τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ ἔχουν χρησιμοποιηθῆ ἀρράβδωτοι, ἡμίεργοι, μαρμάρινοι κίονες.

Ὁ ναὸς διασῴζει λείψανα τοιχογραφιῶν εἰς δύο στρώματα. Τοῦ ἀρχικοῦ διακρίνονται καλύτερον ὑπολείμματα ἴσως τῆς *Ἀναλήψεως* ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ. (Πιθανὸν παρὰ τὴν ἀμυδρότητά των πρέπει νὰ συνδεθοῦν πρὸς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος Μπουλαριῶν.) Τοῦ δευτέρου στρώματος εἰς τὴν καμάραν ἀνὰ δύο ἑκατέρωθεν *ἅγιοι*, ἐκ τῶν ὁποίων σῴζεται μεγαλύτερον τμῆμα τοῦ ζωγραφουμένου κατά τι εἰς ὑπερφυσικὸν μέγεθος ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου παρὰ τὴν ἐνισχυτικὴν ζώνην (πίν. 106α). Πιθανῶς πρόκειται δι' ἔργον τοῦ ΙΓ' αἰ. Εἰς τὸ νεώτερον στρῶμα ἀνήκει ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ παράστασις ἐφίππου *Ἁγίου Γεωργίου*. Τὸ ἄκρον τοῦ μανδύου ἀνεμίζεται πτυχούμενον. Αἱ σκιαί του γραμμικαί, κασταναί, παρέχουν ἐντύπωσιν σχεδίου. Ἐν-

---

Ἡ κόμη τοῦ ἁγίου ὑπενθυμίζει τὴν κόμην τοῦ Ἁγίου Βικεντίου εἰς στηθάριον τῆς κρύπτης τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (Ευστ. Στικας, Τὸ Οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, 1970, πίν. 99δ). Τὰ φῶτα της ὅμως εἰς Μάνην, ἀποδιδόμενα διὰ πολλῶν, λεπτῶν, παραλλήλων γραμμῶν φέρουν εἰς τὴν μνήμην Καππαδοκικὰ ἔργα (Βλ. π.χ. M. Restle, ἔ.ά. εἰκ. 266, 277, III εἰκ. 341, 390, 451). Τὸ ἐντὸς ῥόμβων κόσμημα ἐκ μικρῶν κύκλων μὲ κεραίας, ποὺ διαγράφουν σταυρόν, ἀπαντᾷ καὶ εἰς Ἱεράρχην (ἐπιμάνικον) τῆς κρύπτης τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (Ευστ. Στικας, ἔ.ά. πίν. 84β).

1. Ἐντὸς τοῦ χωρίου Κέρια ὑπάρχει κ.ἄ. βυζαντινός, μονοκάμαρος ναΐσκος, τὸν ὁποῖον εἶχον ἐπισκεφθῆ ἄλλοτε, τιμώμενος ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Διασῴζει βυζαντινὰς τοιχογραφίας. Ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἁψῖδος εἰκονίζεται ἡ *Μεταμόρφωσις*.

διαφέρουσα παράστασις εἶναι ἡ *Γέννησις*. Ὁ βράχος τοῦ σπηλαίου ἀποδίδεται μὲ συνεχομένας χαμηλὰς καμπύλας γραμμάς. Ἀναγινώσκεται τὸ ὄνομα *Γάσπαρ* τοῦ ἑνὸς μάγου μὲ τὴν λεπτήν, εὐγενικὴν μορφήν (πίν. 105α). Ἡ Γέννησις ἴσως εἶναι ἔργον τέχνης καὶ ἐποχῆς διαφόρου ἢ ὁ μόλις μνημονευθεὶς στρατιωτικὸς ἅγιος.

5. Εἰς τὸ χωρίον Μ ί ν α δεξιὰ τῆς ἁμαξιτῆς ὁδοῦ τῆς κατερχομένης πρὸς τὴν Κίτταν ναὸς μονοκάμαρος, μεγαλιθικός (πίν. 95β), κτισμένος χωρὶς ἀσβεστοκονίαμα, πλὴν τῆς καμάρας. Παρὰ τὴν βάσιν τῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ ἐσωτερικῶς θρανία ἐκ μεγάλων λίθων. Τὸ τέμπλον κτιστὸν ἄνευ συνδετικῆς ὕλης. Ἡ χαμηλὴ θύρα εἰσόδου, ἀνοιγομένη εἰς τὸν νότιον τοῖχον, ἔχει ὕψος 1.46 μ. καὶ πλάτος 0.66 μ. Μικρὰ ὀρθογώνιος θυρὶς διατρυπᾷ τὴν ἡμικυκλικὴν ἀψῖδα. Ἐσωτερικῶς οἱ τοῖχοι ἦσαν ἠλειμμένοι μὲ ἀσβεστοκονίαμα φέρον τοιχογραφίας, τῶν ὁποίων σῴζονται λείψανα. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον ἑτοιμόρροπος ἡ *Πλατυτέρα* ἐν προτομῇ κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνιτίσσης. Ὤχρα ἡ ἐπιδερμίς, ἀποκλίνουσα πρὸς τὸ σιτόχρουν, κερασόχροι οἱ χαρακτῆρες, ἐντὸς σκιᾶς αἱ ὀφρύες, καστανέρυθρον τὸ μαφόριον. Ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τέμπλου, βορείως καὶ παρὰ τὴν θύραν, σῴζονται ἀκόμη τοιχογραφίαι τοῦ *Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ* κρατοῦντος γυμνὴν σπάθην καὶ φέροντος λῶρον, κοσμούμενον μὲ σταυρόν, καὶ περαιτέρω *ἁγίας* μὲ χιτῶνα χλοεροῦ πρασίνου. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς της φέρει ὡς ἡμισφαιρικὸν πῖλον λευκὸν φακιόλιον (πίν. 101β). Τὸ πλατὺ στρογγύλον πρόσωπον πλαισιώνει καμπυλουμένη ἡ κόμη[1]. Διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ σταυρὸν μάρτυρος καὶ διὰ τῆς ἄλλης πρὸ τοῦ στήθους δέεται. Καὶ αἱ δύο μορφαὶ εἶναι βραχεῖαι. Ἐπὶ τῆς πρὸς Νότον πλευρᾶς ἴσως ὁ *Προφήτης Ἠλίας*, ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τέμπλου πρὸς Βορρᾶν ἐξίτηλος ὁ *Ἅγ. Νικόλαος* ἐν προτομῇ. Εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ νοτίου τοίχου σῴζεται μέρος τῆς κεφαλῆς τοῦ *Προδρόμου*. Καλύτερον διατηροῦνται ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου παρὰ τὸν δυτικὸν δύο μορφαὶ ἐκ τῶν ὁποίων ἡ ἀριστερὰ εἰκονίζει τὴν *Ἁγίαν Μελανίαν*. Ἐκ τῆς λευκῆς ἀπολήξεως τοῦ κονιάματος, ἀριστερὰ τῆς ἁγίας, πιστοῦται ὅτι ἡ τοιχογράφησις τοῦ ναοῦ ἢ δὲν ἐξετείνετο πρὸς Α ἢ ὅτι ἡ παράστασις τῶν δύο ἁγίων ἀπετέλει αὐτοτελὲς «μεροκάματο». Παρεμφερῆ συμπεράσματα συνάγονται καὶ ἐκ τῶν λειψάνων ἄλλης τοιχογραφίας ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ναοῦ.

6. Σ ο υ λ α ν ή.

Νοτιοδυτικῶς τῆς Ἁγίας Βαρβάρας Ἐρήμου ἠρειπωμένος, ἄστεγος, μονοκάμαρος ναΐσκος, ἔχων ἐσωτερικῶς μῆκος μὲ τὴν ἡμιεξάγωνον ἔξωθεν ἀψῖδα

1. Τὰς τοιχογραφίας καθόλου διακρίνει ἁδρὰ ἐκτέλεσις. Τὸ πρόσωπον τῆς ἁγίας εἶναι πλατὺ καὶ στρογγύλον, ἡ ἀπόδοσις τῆς ρινὸς ἰδιόρρυθμος, ὑπενθυμίζουσα μορφὰς τῆς Μι-

7.74 καὶ πλάτος 3.26 μ. Ἡ ἐξωτερικὴ παρειὰ τῶν τοίχων ἦτο ἐν πολλοῖς ᾠκοδομημένη μὲ εἰργασμένους μαρμαρολίθους, ὁ δὲ ναὸς εἶχε μίαν ἐνισχυτικὴν ζώνην, βαίνουσαν ἐπὶ κιλλιβάντων. Ὁ βόρειος κιλλίβας φέρει διάκοσμον ἐκ τριῶν συναπτομένων βαθέως χαρακτῶν κύκλων (πίν. 108α). Εἰς τὰ μεταξύ των κενὰ ἔχουν γλυφῇ ἐπιπεδόγλυφα τρίφυλλα. Τὸ μνημεῖον διασῴζει ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον ἴχνη ἐν προτομῇ δεομένου δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν *στρατιωτικοῦ ἁγίου* [1] καὶ ἐπὶ τοῦ κατακορύφου τοίχου ἑκατέρωθεν ὀρθογωνίου φωτιστικῆς θυρίδος λείψανα μετωπικῶν *ἱεραρχῶν*. Ὑπὲρ τὴν θυρίδα ἴσως ὑπῆρχεν ἐπιγραφή. Οἱ ἱεράρχαι, διακρινόμενοι διὰ ξηρὰν σχηματικότητα, θὰ ἦσαν ἕξ· φέρουν μονόχρωμα φαιλόνια καὶ πολυκόσμητα ἐγχείρια καὶ ἐπιμάνικα. Διασῳζόμενα χρώματα τῶν ἐνδυμάτων εἶναι βαθυκάστανον, ἰῶδες, ἐρυθρόν. Καλύτερον σῴζεται ὁ ἄκρος ἀριστερός, μᾶλλον νέος μὲ βραχεῖαν κόμην καὶ γένειον καὶ μακρὸν λαιμόν. Θὰ ἔλεγέ τις ὅτι ἴσως εἶναι ἀρχαΐζοντα ἔργα τοῦ ΙΔ' αἰῶνος: περίεργος ἡ λαϊκὴ παράδοσις, τὴν ὁποίαν ἤκουσα νὰ ἀναφέρῃ παρατυχὼν χωρικός: «*Ἁγιὰ Βαρβάρα γέννησε κι ἡ Σουλανὴ τὸ δέχτηκε κι Ἅγιος Νικόλας ἔδραμε νὰ πᾶ νὰ τὸ βαφτίσῃ*».

7. Ναὸς τοῦ Σωτῆρος.

Ὀπίσω τοῦ κάστρου τῆς Ἄνω Πούλας, πρὸς τὴν θάλασσαν, εἰς ἀπόστασιν ὥρας περίπου ἀπὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου, ναΐσκος τοῦ Σωτῆρος μονοκάμαρος μὲ ἡμικυκλικὴν ἀψῖδα, χαμηλὴν θύραν εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον, ὑπὲρ τὴν ὁποίαν ἀνακουφιστικὸν τόξον ἐκ πωρολίθων. Τὸ μνημεῖον (6 μ. μὲ τὴν ἀψῖδα × 2.67 μ.) ἔχει κτισθῆ δι' ἀργῶν λίθων συνδεδεμένων μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Ὁ βόρειος τοῖχος πλατύνεται πρὸς τὴν βάσιν του διαμορφῶν «σκάρπαν» [2] καὶ ὑπὸ τὴν στέγην εἰσέχουσαν βαθμίδα (πίν. 103β). Ἡ ἡμικυλινδρικὴ καμάρα ἔχει κτισθῆ κατ' ἰσόδομον σύστημα διὰ πωρολίθων (πίν. 96γ). Ὡς ἀνώφλιον χρησιμεύει μαρμαρόλιθος. Εἰς τὴν ἀψῖδα διασῴζονται λείψανα τοιχογραφιῶν. Φαίνεται ὅτι ἡ τοιχογράφησις περιωρίζετο μόνον εἰς αὐτήν, ἐὰν κρίνῃ κανεὶς ἐκ τῆς παρὰ τὸ τόξον τῆς ἀψῖδος ἀπολήξεως τοῦ ἀσβεστοκονιάματος. Διασῴζονται ἴχνη μετωπικῶν *ἱεραρχῶν*. Τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ δια-

---

leseva, G. Millet - A. Frolow, La Peinture du Moyen - Age en Yougoslavie, I, 1954, πίν. 64,1, 77,2, 79. Βλ. καὶ ΣΒΕΤΟΤΣΑΡ ΡΑΝΤΟΪΣΙΤΣ, Μιλέσεβα, 1963 (σερβ.) πίν. XIII, XXVI.

1. Διὰ τὴν ἀπεικόνισιν δεομένων ἁγίων ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου ναῶν τῆς Μάνης βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΝ, ΑΑΑ IV, 1971, σ. 232 - 239.

2. Ἄλλα παραδείγματα ὁμοίως διαμορφουμένων τοίχων βυζαντινῶν ναῶν τῆς Μάνης βλ. παρὰ τῷ αὐτῷ. Ὁ ναὸς τοῦ Ἅϊ-Λέου εἰς τὸ Μπρίκι τῆς Μάνης, ΔΧΑΕ Ϛ', 1972, σ. 155-156.

τηρεῖται μόνον σχέδιον ἐξ ἐρυθροῦ χρώματος. Ὁ ναΐσκος μᾶλλον πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

β) Μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς

I. Εἰς τύπον ἐλευθέρου σταυροῦ

Ναὸς τοῦ Σωτῆρος, καθολικὸν ἐγκαταλελειμμένης μονῆς εἰς ἀπόστασιν 1.30′ ὑπὲρ τὸν Κότρωνα, μετὰ τὸ χωρίον Γωνέα, διαστάσεων 8.26 μ. μετὰ τῆς ἁψῖδος × 6.83 μ. Ὁ ναὸς τρουλλαῖος, μονόκλιτος εἰς σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ (πίν. 104α). Ἐξωτερικῶς οἱ τοῖχοι του ἔχουν καλυφθῆ μὲ χονδρόκοκκον ἀσβεστοκονίαμα. Ὁ ὑψηλὸς ὀκταγωνικὸς τροῦλλος φέρει εἰς ἑκάστην τῶν πλευρῶν κόγχην καὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν φωτιστικὴν σχισμήν. Φωτιστικὴ θυρὶς διατρυπᾷ καὶ τὴν ἁψῖδα, ἐνῷ τὸ τύμπανον τῆς νοτίας κεραίας ἔχει μικρὸν τοξωτὸν παράθυρον καὶ ἡ θύρα ἀνοίγεται εἰς τὸν νότιον τοῖχον τῆς δυτικῆς κεραίας. Ἡ ἁψὶς ἐξωτερικῶς τρίπλευρος.

Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος ἀπὸ μεταβυζαντινὰς νεωτέρας τοιχογραφίας (ΙΗ′ αἰ.). Αἱ σκηναὶ πολὺ μικραί, πλαισιούμεναι ἀπὸ τὰς συνήθεις ἐρυθρὰς ταινίας. Ἐκ τῶν θεμάτων μνημονευτέα εἰς τὴν δυτικὴν καμάραν οἱ *Αἶνοι* μὲ τὸν Χριστὸν περιβαλλόμενον ὑπὸ τοῦ ζῳδιακοῦ κύκλου. Ὁ «Ὀκτώβριος» εἰκονίζεται ὑπὸ μορφὴν «σκωρπίου». Ὑπὸ τὸν ζῳδιακὸν κύκλον ἐπὶ τοῦ βορείου σκέλους ἀνθρώπιναι μορφαὶ αἰνοῦσαι τὸν θεόν (πίν. 102β) καὶ ἐπὶ τοῦ νοτίου κυρίως ζῷα καὶ χάλαζα, χιών, κρύσταλλος, πῦρ. Καταπεσὸν κονίαμα ἐντὸς τῆς ἁψῖδος ἀφήνει νὰ φανοῦν λείψανα παλαιοτέρου στρώματος τοιχογραφιῶν. Τὸ στρῶμα τοῦτο διακρίνεται καὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν καμάραν, ἔνθα μᾶλλον εἰκονίζετο ἡ Ἀνάληψις.

Τὸ τέμπλον κτιστὸν καθὼς καὶ ἡ Ἁγία Τράπεζα, ἡ πληροῦσα τὸ ἄνοιγμα τῆς ἁψῖδος.

Εἰς τὴν αὐλὴν τῆς μονῆς ἀπόκειται μαρμάρινον ἐπίθημα φέρον ἐπὶ τῆς μιᾶς λοξοτμήτου πλευρᾶς ἰσοσκελῆ σταυρὸν καὶ ἐπὶ τῆς ἄλλης σχηματικὸν φυτικὸν διάκοσμον (Η′ ἴσως αἰῶνος).

II. Μονοκάμαροι

1. Ναὸς Ἁγίου Κωνσταντίνου.

Πλησίον τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος εἰς τὸ χωρίον Κουτήφαρη, μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς Λαγκάδας, μονοκάμαρος ναός (7.20 μ. μὲ τὴν ἁψῖδα × 2.60 μ.), κατάγραφος μὲ κτιστὸν τέμπλον. Αἱ τοιχογραφίαι του διατηροῦνται εἰς σχετικῶς καλὴν κατάστασιν. Ὑπὲρ τὴν χαμηλὴν θύραν εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον ὀκτάστιχος ἐπιγραφὴ διαστάσεων 0.80 ×0.31 μ., φέρουσα τὴν χρονολογίαν ΖCΖ

(1699). Χαμηλὰ εἰς τὸν βόρειον καὶ νότιον τοῖχον, σχεδὸν παρὰ τὸ τέμπλον, *σκηναὶ κολαζομένων*, ἔπειτα ὁλόσωμοι *ἅγιοι καί*, ὑπὲρ αὐτοὺς *Μαρτύρια*, ὁ *Ἀκάθιστος ὕμνος*, τὸ *Δωδεκάορτον* (πίν. 105β). Αἱ σειραὶ τῶν σκηνῶν εἶναι τρεῖς ἐπὶ ἑκάστου σκέλους τῆς καμάρας. Ὁ *Παντοκράτωρ* εἰκονίζεται ἐντὸς μικροῦ κύκλου εἰς τὸ τύμπανον ὑπὲρ τὴν ἀψῖδα μεταξὺ *ἀγγέλων*· ἑκατέρωθεν, ἐπὶ τῶν λωρίδων τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀνὰ εἷς ὅμιλος ἓξ *προφητῶν*. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον ἔνθρονος *Πλατυτέρα* ἐν μέσῳ πλήθους ὁλοσώμων ἀγγέλων, εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ τέμπλου πρὸς Νότον ἡ *Κοινωνία τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας*, καλῶς διατηρουμένη. Ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ χαράγματα καὶ εἰς τὰς τοιχογραφίας ἀφιερωτικαὶ ἐπιγραφαί.

2. Ναὸς Ζωοδότου.

Πρὸ τοῦ χωρίου Γέρμα, δεξιὰ τῆς ἁμαξιτῆς ὁδοῦ, ἐπὶ ὑψώματος εἰς θέσιν Χαλάσματα ἢ Κάλιαζη[1] ὑψηλός, μονοκάμαρος ναός, μήκους 11.30 μ. καὶ πλάτους 3.65 μ. κτισμένος δι' ἀργολιθοδομῆς καὶ ἐπιχρισμένος ἐξωτερικῶς διὰ χονδροῦ ἀσβεστοκονιάματος. Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος ἐκ μεταβυζαντινῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἔτους 1725, ὅπως ἀναφέρει ἡ ἐξ ἐννέα στίχων ὑπὲρ τὴν θύραν ἐπιγραφή[2], ἡ ὁποία ἐν τέλει μνημονεύει προφανῶς καὶ τὸν ζωγράφον (πίν. 107β).

ΠΑΠΑ ΚΟΣΤΑΝΤΙ Μωρακυ· ΠΑΠΑ ΚΥΡ ΠΟΥΛΗΜενος ΔιΑΚΟΥΜΑΚΥς
+ ΑνΗΓεΡΘΗ Κ(ΑΙ) ΑνΗΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΕΙΟC Κ(ΑΙ) Π
ΑνCΕΠΤΟς ναΟ(ς) ΤΟΥ ΚΥ(ΡΙ)ΟΥ ὑΜΟν Ι(Η)C(ΟΥ) Χ(ΡΙ)C(ΤΟΥ) εΠΙΝΟ
ΜΑΖΟΜενΟς ζωΟΔΟΤΗς ΔΙΑ ΚΟΠΟΝ Κ(ΑΙ) εξΩΔΟΥ
ΤΩΝ εΝΤΗΜΟ(Ν)ΤΑΤΟν ΑΡΧΟΝ ΨΑΡΟΛΟΥΜεΟν
Κ(ΑΙ) ΜΗΧΑΛΗΝΩ ΑΤΟΝΛΗΚΑΚΥ ΒΑCΗΛΜΑΤΗ ζΑΧΡΑς· ΚΑΠΡΑΚΥ
εξΑΡΧΟς ΛΑΜΠΟΥΔΗς:- 1725· ΜΗνΗΟΥ ΩΚΤΩΒΡΗΟΥ:· 7
εΥΤεΛΗς ΔΑCΚΑΛΩς ΠΑνΑΓΗΟΤΗς ΚΛΗΡΟΔεΤΗς ΚΑΤΗΚΟς
ΧΩΡΗΟ ΚΑΒΑΛΟ:-

1. Ὁ Σ. ΣΚΟΠΕΤΕΑΣ, Διαθῆκαι ἐκ τῆς Δυτικῆς Μάνης, Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τεῦχ. 6, 1955, σ. 118, σημ. 20, ὁμιλεῖ περὶ ἐρειπίων χωρίου Κάλιαζη ἄνωθεν τῆς Γέρμας, καταστραφέντος μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1727 - 1790.

2. Στίχ. 1· διὰ τὴν σημασίαν καὶ τὴν προέλευσιν τοῦ ὀνόματος *Πουλημένος Διακουμάκυς* βλ. ΔΙΚ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Ἡ Μηλέα τῆς Ἔξω Μάνης καὶ ἐπιγραφαὶ Χριστιανικῶν χρόνων ἐξ αὐτῆς, Μεσσηνιακὰ Γράμματα, τ. Β', 1967, σ. 172.

Στίχ. 5· *Ψαρολουμέον* : τὸ ἐπώνυμον *Λοῦμος* εἶναι γνωστὸν ἐν Μάνῃ. Οἱ στίχοι 5 καὶ 6 παρουσιάζουν δυσκολίας.

Στίχ. 6· *Ληκάκυ* : παρὰ τὴν Καρδαμύλην ὑπάρχει συνοικισμὸς Λυκάκη μὲ κατάγραφον μεταβυζαντινὸν δίστυλον ναόν, τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου.

Στίχ. 7· *Λαμπούδης* : τὸ ἐπώνυμον *Λαμπούδης* ὁ Σ. ΚΟΥΓΕΑΣ, Νικήτα Νηφάκη Μανιάτικα ἱστορικὰ στιχουργήματα, 1964, σ. 113, θεωρεῖ ὡς λακωνικὸν μεσαιωνικόν.

Στίχ. 8· Παναγιώτης Κληροδέτης ἐκ κώμης Καβάλλου ἐτοιχογράφησε τὸ 1789 τὸν ναὸν

Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ ἔνθρονος, ὁλόσωμος *Πλατυτέρα* μεταξὺ δύο Ἀρχαγγέλων (πίν. 107α). Εἰς τὴν κόγχην τῆς Προθέσεως τὰ δίπτυχα ὑπὸ ἓξ γραπτὰ τόξα· ὑπὲρ τὰ δύο πρῶτα ἐξ ἀριστερῶν ἀναγράφεται: *Η ΑΓίΑ ΠΡΟ Θεσι* καὶ ἐπακολουθοῦν ὑπὸ τὰ τρία τόξα ὀνόματα.
Ὑπὸ τὸ πρῶτον:

μηστιτι κωστατι ειερέος
κ(αὶ) τον γονεον αυτου-
κονστατι κ(αὶ) τον γ⟨ο⟩νεο αυ
του κυριακουλα κ(αὶ) το τε
κ{ν}νο αυτου
Παναγιωτι κ(αὶ) το γονεο
κ(αὶ) τον δ{ι}δασκ⟨α⟩λο αυτου

Ὑπὸ τὸ δεύτερον τόξον:

μνηστιτη κύριε Πουλιμενου
ιερεος ἐλαχίστου συν το γ
ονεὼν αυτου κ(αὶ) ι αδελφη
του π(ατ)ρ(ὸ)ς αυτου κ(αὶ) της σ⟨υ⟩νοδη
ας αυτου: —μιχάλη. σι το
γονεων. αυτοῦ
Θοδορι κ(αὶ) τον γονεον αυ
τοῦ κ(αὶ) τΗς σινοδΗας αυτου

Ὑπὸ τὸ τρίτον τόξον ἀναγράφονται ὀνόματα *«κεκοιμιμένων»*. Ἐπὶ τῆς βορείας παραστάδος τῆς πύλης τῆς Προθέσεως ὁ *Ἅγιος Νίκων* μὲ στρογγυλωπὸν ἐλαφρῶς γένειον[1]. Ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου ὑπὲρ τὰς δεσποτικὰς εἰκόνας

τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος εἰς τὸ Δίπορον παρὰ τοὺς Ἄνω Μπουλαριούς: Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Συμβολὴ εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Μάνης, Θεολογία ΚΖ΄, 1956 (ἀνάτυπον) σ. 24. Ἀνῆκεν, ὡς παρατηρεῖ αὐτόθι ὁ κ. Βαγιακάκος, εἰς οἰκογένειαν, ἡ ὁποία ἤσκει τὴν ἁγιογραφίαν.

1. Διὰ τοὺς χαρακτῆρας τοῦ Ἁγίου, ὅπως παρουσιάζονται εἰς τὰς ἀπεικονίσεις του τὰς ἀναγομένας ἰδίᾳ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Εἰκονογραφία τοῦ ὁσίου Νίκωνος, Πελοποννησιακὰ Ε΄, 1962, σ. 306 - 319. Εἰς τὰ αὐτόθι παραδείγματα ἂς προστεθοῦν μεσοβυζαντινὴ τοιχογραφία ναοῦ εἰς τὸ χωρίον Καρύνεια τῆς Μέσα Μάνης καὶ τοιχογραφία τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἰς τὸ Γεράκι. Φωτογραφίαν τῆς

ἡ *Μ. Δέησις* μὲ τοὺς Ἀποστόλους ἐν προτομῇ ἐντὸς ἐλλειπτικῶν σχημάτων, διαμορφουμένων μεταξὺ κληματίδος μὲ σταφυλὰς καὶ μὲ σχηματοποιημένα πράσινα φύλλα. Εἰς τοὺς τοίχους κάτω ὁλόσωμοι *ἅγιοι* καὶ ἐφ' ἑκατέρου σκέλους τῆς καμάρας τρεῖς σειραὶ μικρῶν σκηνῶν ἐκ τοῦ *Δωδεκαόρτου, Ἀκαθίστου ὕμνου, Μαρτυρίων ἁγίων, θαυμάτων, παραβολῶν*. Εἰς τὸ μέσον τῆς καμάρας ὁ *Παντοκράτωρ* πλαισιούμενος ὑπὸ *ἀγγέλων, εὐαγγελιστῶν, προφητῶν*. Ὡραία ἡ πρὸς Α καὶ Δ τοῦ Παντοκράτορος κατὰ μῆκος τῆς κλειδὸς πλατεῖα, διακοσμητικὴ ταινία ἀπὸ φύλλα, κλάδους καὶ ἄνθη.

3. Ν α ΐ σ κ ο ς τ ῶ ν Ἁ γ ί ω ν Π ά ν τ ω ν εἰς τό «ξεμόνι» Ξιφαριάνικα ΝΑ τῆς Ἀρεοπόλεως, πλησίον ἀρκετὰ καλῶς σῳζομένης ὡραίας, ἐρήμου οἰκίας (πίν. 104β) τῆς οἰκογενείας Ξιφαρᾶ. Ὁ ναΐσκος ἐξ ἀργῶν λίθων μετ' ἀσβεστοκονιάματος εἶναι μονοκάμαρον κτίσμα, διαστάσεων 5.64 μ. μὲ τὴν ἁψῖδα × 2.82 μ. Ἡ κτιστὴ Ἁγ. Τράπεζα πληροῖ τὸν χῶρον τῆς ἁψῖδος. Κτιστὸν καὶ τὸ τέμπλον. Τὸ μνημεῖον ἐσωτερικῶς κατάγραφον. Ἐκ τοῦ πλήθους τῶν παραστάσεων ἀξιομνημόνευτοι δύο σκηναὶ σχετικαὶ πρὸς τὸ θαῦμα τῆς διασώσεως παιδίου, τὸ ἐντοπιζόμενον εἰς τὴν Μονὴν Δοχειαρίου. Εἰς τὸν νότιον τοῖχον, μεταξὺ ἀγγέλων ὁ *Χριστὸς* ἐν προτομῇ, προβάλλων ἐξ εἴδους κογχύλης *ὁ ἐπὶ θρόνου Χερουβικοῦ ἐπαναπαυόμενος*.

Ὑπὲρ τὴν *Μ. Δέησιν* τοῦ τέμπλου ἐπὶ ταινίας zig-zag γραπτὴ ἐπιγραφὴ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ναοῦ καὶ τὴν χρονολογίαν 1767. Παρὰ τὴν κόγχην τῆς Προθέσεως ἀναγινώσκεται *ἐπὶ τῆς ἀρχιερατῆας τοῦ αγιου Δανιῆλ*[1] *ανθιμου κτιτόρου ιερομονάχου ἰωανου*.

4. Ν α ὸ ς Ἁ γ ί ο υ Γ ε ω ρ γ ί ο υ εἰς τὸ χωρίον Γωνέα, μονοκάμαρος μὲ ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα, κτιστὸν τέμπλον καὶ ὡσαύτως κτιστὴν Ἁγίαν Τράπεζαν, πληροῦσαν τὸ ἡμικύκλιον τῆς ἁψῖδος. Αἱ διαστάσεις του εἶναι 7.10 × 2.70 μ. (πίν. 96δ). Ἡ χαμηλὴ στενὴ θύρα ἀνοίγεται εἰς τὸν νότιον τοῖχον. Ἀριστερὰ αὐτῆς ὑπὸ τὴν στέγην ἔχει ἐντειχισθῇ γλυπτὸν ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ρωμαϊκῶν χρόνων κοσμούμενον μὲ ρόδακα καὶ καυλὸν ἀκάνθου, ἴσως ἀνῆκον εἰς ἐπιτύμβιον στήλην. Εἰς τὴν πρόσοψιν τῆς Ἁγ. Τραπέζης ἐπὶ λευκοῦ βάθους ζωγρα-

---

τελευταίας βλ. παρὰ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ πρώιμος παλαιολόγειος ἀναγέννησις εἰς τὰς χώρας καὶ τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα, ΔΧΑΕ Δ', 1966, πίν. 59, Ι. Καὶ τὰ δύο προστιθέμενα παραδείγματα συμφωνοῦν πρὸς τὰ συναγόμενα ἐν τῇ μελέτῃ μου διὰ τοὺς χαρακτῆρας τοῦ Ἁγίου.

1. Ὁ Μαΐνης Δανιὴλ ἀναφέρεται εἰς ἔγγραφα καὶ ἐπιγραφὰς ὡς ζῶν ἀπὸ τοῦ 1747 μέχρι τοῦ 1806. Βλ. Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Νίκλων - Νικλιάνων τῆς Μάνης, Ἀθηνᾶ 53, 1949, σ. 180 - 182 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Μηλέα τῆς Ἔξω Μάνης καὶ ἐπιγραφαὶ Χριστιανικῶν χρόνων ἐξ αὐτῆς, ἔ.ἀ. σ. 163.

φεῖται *δικέφαλος*. Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος πλὴν τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος φαίνεται, καταπεσὼν ἀνεκτίσθη. Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν (ΙΗ' αἰ.) καταλέγω μόνον ὀλίγας: εἰς τὸ μέσον τῆς καμάρας τοῦ ναοῦ τὸν *Παντοκράτορα* καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ὁλοσώμους μορφὰς *προφητῶν*. Κατωτέρω μίαν σειρὰν σκηνῶν μικρῶν διαστάσεων καὶ ὑπ' αὐτὰς ὁλοσώμους *ἁγίους* καὶ διακοσμητικὴν ζώνην: ὑπὲρ τὴν θύραν σῴζεται κατὰ τὸ πλεῖστον ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή[1], μήκους 0.88 καὶ σωζομένου ὕψους 0.22 μ. Ἐναπομένουν τέσσαρες στίχοι καὶ ὑπ' αὐτοὺς τμήματα ἄλλων δύο (πίν. 107γ).

+ ἈΝΙΓΕΡΘΗ, ἘΚ ΒΑΘΡΩΝ ΓΗΣ Κ(ΑΙ) ἈΝΙΣΤΟΡΙΘΗ, Ὁ ΘΥΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ,
ΝΑΟΣ· ΟΥΤΟΣ, ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΙΡΟΣ · ΓΕΩΡΓΙΟΥ, ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ·
ΚΟΠΟΝ Κ(ΑΙ) ἘΞΟΔΟΝ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΚΥΡ ἈΝΤΩΝΙΟΥ· ΚΑΛΕΡΓΙ· ΜΕΤΑ ΤΟΥ ΙΟΥ· ἈΥΤΟΥ ΓΕ
– – – – – – – εἰς ψυχ[ικὴν] αὐτ(ῶν) σωτηρία κ(αὶ) ζωὴν ἐώνιον διὰ χερὸς · ἐμοῦ ἐλαχίστου
–" – – – –20· μ – – – – ροδίτου, ἀπο
– – – ...

Ἐκτὸς τῶν ἐκκλησιῶν ἐμελετήθησαν καὶ αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως εἰς Νομιτζήν, βυζαντινοῦ, σταυροειδοῦς, τρουλλαίου, τετρακιονίου (ΙΑ' αἰ.), ὁ ὁποῖος εἶναι κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν[2], καλῆς ποιότητος, ἀναγομένων μᾶλλον εἰς τὸ β' ἥμισυ τοῦ ΙϚ' αἰῶνος[3]. Πλὴν αὐτῶν σῴζονται εἰς τὸν τροῦλλον λείψανα παλαιοτέρου στρώματος[4] καὶ μάλιστα εἰς τὸ ΝΔ σφαιρικὸν τρίγωνον παριστῶντα ἴσως *ἑξαπτέρυγον*[5]. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ εἰκονογραφικὴ διάταξις. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον ὁ Χριστὸς ἐν προτομῇ καὶ ὑπ' αὐτὸν ἡ Βλαχερνίτισσα. Ἐπὶ τῆς ἀνατολ. κα-

---

1. Διὰ τὴν ἐν αὐτῇ μνημονευομένην οἰκογένειαν Καλέργη τῆς Μάνης βλ. Σ. Σκοπετέα, Διαθῆκαι ἐκ τῆς Δυτικῆς Μάνης, Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τεῦχ. 6, 1955, σ. 105 - 106. Ὁ ἁγιογράφος *Χριστόδουλος Καλέργης* ἱστόρησε τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἰς τὸ Κάστρον τῆς Ζαρνάτας (ὁ αὐτός, ἔ.ἀ. σ. 107).

2. Τὰς νεωτέρας τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ καταγράφει ἡ κ. D. Eliopoulou-Rogan, Mani, History and Monuments, 1973, σ. 122 - 123, ἀποδίδουσα τοὐλάχιστον εἰς δύο ἁγιογράφους. Τὰς προερχομένας ἐκ τοῦ καλυτέρου ζωγράφου κατατάσσει μεταξὺ τῶν ἀνωτέρας ποιότητος τοιχογραφιῶν τῆς Μάνης.

3. Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου βορείως τῆς θύρας παρὰ τὸν ἀριστερὸν ὦμον τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος χάραγμα μὲ τὴν χρονολογίαν 164(:)2. Ἡ ἐνθύμησις ἀναφέρει ὅτι τὸν Δεκέμβριον τοῦ ἔτους αὐτοῦ *«εχηνισε»*.

4. Ἡ Rogan, ἔ.ἀ. δὲν μνημονεύει τὴν παρουσίαν ἀρχικοῦ στρώματος τοιχογραφιῶν.

5. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τὸν ἀρχαϊσμὸν τῆς ἀπεικονίσεως ἑξαπτερύγου ἐπὶ τῶν σφαιρικῶν τριγώνων συναντῶμεν, ἐφ' ὅσον ἐνθυμοῦμαι, εἰς Ala Kilissé τῆς Καππαδοκίας (N.-M. Thierry, Nouvelles églises rupestres de Gappadoce, σ. 195 καὶ πίν. 90

μάρας, παρὰ τὴν ἀψῖδα, ἀνὰ εἷς ἑκατέρωθεν *ἅγιος μοναχός*, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρὸς Νότον πιθανώτατα ὁ *Ἅγιος Κοσμᾶς ὁ ποιητής*, πολὺ ρεαλιστικὴ μορφὴ μὲ προέχουσαν ρῖνα, εἰσέχον στόμα, καὶ ὀξύληκτον στενὸν γένειον. Ἀπέναντί του ὁ *Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός*, εἰς τὸ τόξον ἐπικοινωνίας μὲ τὴν Πρόθεσιν ὁ *Ἅγιος Φίλιππος*[1] (πίν. 106β). Ὑπὲρ τοὺς ἀνατολικοὺς κίονας ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς οἱ *Ἀπόστολοι Πέτρος* (πίν. 102γ) καὶ *Παῦλος*[2]. Εἰς τό *«Χαῖρε» τῶν Μυροφόρων* τὸ ὠχρόλευκον ἔδαφος ἔχει πολλὰ δένδρα. Ἑκατέρωθεν τοῦ Ἰησοῦ ἀνὰ δύο ἅγιαι γυναῖκες, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ πρῶται ἅπτονται τῶν ποδῶν Του γονυκλινεῖς. Ὑπὸ τὸν Ἅγ. Κοσμᾶν ἡ *Σαμαρεῖτις* μὲ παχὺ πρόσωπον μαρτυρεῖ ἴσως ἀναμνήσεις «Μακεδονικῆς σχολῆς».

Ἐπὶ τῆς καμάρας τοῦ διακονικοῦ σκηναὶ *Μαρτυρίων* καθὼς ἐπίσης καὶ εἰς τὸ ΒΔ πλάγιον διαμέρισμα.

Ἐπὶ τῆς νοτίας κεραίας καθ' ὅλον τὸ πλάτος αὐτῆς ὁ *Μυστικὸς Δεῖπνος*[3] μὲ τὸν Χριστὸν καθήμενον ἀριστερὰ καὶ τρεῖς ἀποστόλους εἰς μικροτέραν κλίμακα καθημένους πρὸ τῆς τραπέζης. Ἐπ' αὐτῆς πολλὰ σκεύη μεταξὺ τῶν

καὶ 92β), εἰς Παληοπαναγιὰ Σελλασίας τῆς Λακεδαίμονος (Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα Λακωνικῆς, ΑΕ 1969, Χρον., σ. 2) καὶ εἰς Ἅγιον Νικόλαον Σαγκρίου Νάξου (ΙΓ' αἰ.).

1. Ἐπὶ τοῦ προσώπου ὀλίγα βραχέα λευκὰ φῶτα, ὡς εἰς εἰκόνας τοῦ Μιχ. Δαμασκηνοῦ. Βλ. K. WEITZMANN - M. CHATZIDAKIS - K. MIATEV - S. RADOJČIĆ, Icones, 1966, εἰκ. 92. Ἡ μορφὴ τοῦ ἡμετέρου ἁγίου περισσότερον στεγνή, σχηματική, λαϊκωτέρα. Βλ. καὶ φορητὴν εἰκόνα τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου, σωζομένην εἰς τὴν Μονὴν Σταυρονικήτα, ΧΡ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ - Α. ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ - Μ. ΘΕΟΧΑΡΗ, Μονὴ Σταυρονικήτα, ἔκδ. Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, 1974, εἰκ. 48.

2. Ἡ πτυχολογία καὶ μάλιστα τὰ πολλὰ καὶ βραχύτατα φῶτα ἀποτελοῦν ἐπίτασιν φαινομένου, τὸ ὁποῖον παρατηρεῖται εἰς ἔργα τοῦ Δαμασκηνοῦ. Βλ. εἰς τὴν Ἔγερσιν τοῦ Λαζάρου τὴν ἀδελφήν του, τὴν βαστάζουσαν τὸν πόδα τοῦ Χριστοῦ (M. CHATZIDAKIS, Recherches sur le Peintre Théophane le Crétois, DOP 23 - 24, 1969 - 1970, εἰκ. 38), τὴν Παναγίαν τῆς Ἀναλήψεως (αὐτόθι πίν. 43), τοὺς Ἀποστόλους Ἀνδρέαν καὶ Πέτρον (αὐτόθι εἰκ. 63 καὶ 64), τὸν ἀριστερὸν προφήτην τῆς Μεταμορφώσεως (αὐτόθι εἰκ. 70) κλπ. Ἀκόμη μεγαλυτέραν ἐπίδοσιν παρουσιάζει ὁ τρόπος αὐτὸς ἀποδόσεως τοῦ φωτισμοῦ διὰ βραχυτάτων, πολλῶν, παραλλήλων γραμμῶν εἰς τοιχογραφίας τῆς Μονῆς Κούμπαρη Λακεδαίμονος, ἀναγομένας εἰς τὸ 1602 (Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, ΑΕ 1967, σ. 143) καὶ μάλιστα εἰς παραστάσεις προφητῶν, ὡς ἡ τοῦ Μωϋσέως. (Διὰ τὴν μονὴν βλ. Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Μονὴ Κούμπαρη Λακωνίας, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Α', 1972, σ. 174 - 193. Αἱ αὐτόθι παρεχόμεναι φωτογραφίαι τοιχογραφιῶν δὲν εἶναι εὐκρινεῖς.) Παρὰ τῷ Δαμασκηνῷ συναντᾷ τις καὶ τὰς λεπτὰς φωτεινὰς γραμμάς, αἱ ὁποῖαι περιβάλλουσαι τὰς πτυχὰς φωτίζουν τὰς ἀκμάς των. Βλ. π.χ. τὴν Θεοτόκον τῆς Σταυρώσεως (παρὰ M. CHATZIDAKIS, ἔ.ἀ. εἰκ. 75). Ὁμοίως καὶ τὰ γωνιώδη, περίπου ὀρθογώνια, πλατέα φῶτα τῶν κρασπέδων τοῦ χιτῶνος (αὐτόθι εἰκόνες 36, 38, 40, 43).

3. Ἡ τυπολογία τοῦ προσώπου τοῦ «ἐπιστηθίου» φίλου τοῦ Σωτῆρος Ἰωάννου ὁμοιάζει πρὸς τὴν τοῦ αὐτοῦ Ἀποστόλου εἰς τὸν Μυστικὸν Δεῖπνον τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Ἄρχοντος Ἀποστολάκη (1606) τῆς Καστορίας (ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Καστορία, 1953, πίν. 233α).

ὁποίων καὶ ὑάλινα περιέχοντα ἐρυθρὸν οἶνον. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τῆς βορείας καμάρας ἡ *Κοίμησις* καὶ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ἡ *Ἀνάληψις*.

Εἰς τὴν σκηνὴν τῆς *Προδοσίας* οἱ Ἑβραῖοι κρατοῦν γυμνὰς κυρτὰς μαχαίρας (χατζάρια)· εἰς τὴν *Κρίσιν τοῦ Πιλάτου* αἱ μορφαί των ἀκολουθοῦν τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν.

Εἰς τὸ νότιον σκέλος τῆς καμάρας τοῦ διαμερίσματος ὁ *Ἐνταφιασμός*· ὁ Χριστὸς «σαβανωμένος» ἀποτίθεται ἐντὸς σαρκοφάγου ὑπὸ τοῦ Ἰωσὴφ καὶ Νικοδήμου.

Ὑπὲρ τὴν θύραν λείψανα κτητορικῆς ἐπιγραφῆς.

Γ) ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ

Τὰ καταγραφέντα γλυπτὰ τῆς Μάνης εἶναι διάσπαρτα. Ἐκτὸς τῶν σῳζομένων κατὰ χώραν, ἄλλα ἔχουν ἐντειχισθῆ πρὸς διακόσμησιν τοῦ ἐξωτερικοῦ μεταγενεστέρως ἀνεγερθέντων ἢ οἰκοδομηθέντων ναῶν καὶ ἄλλα ἀπόκεινται ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ἢ παρ' αὐτάς. Οὕτω θωράκια κοσμοῦν τοὺς τοίχους τοῦ ἀνακτισθέντος ναοῦ τῆς Κοιμήσεως ἐντὸς τοῦ χωρίου Καστανέα τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, ἄλλα γλυπτὰ ἀπόκεινται ὀπίσω τῆς ἐκκλησίας, ἐνῷ ὡς παραστάδες τῆς νοτίας θύρας της ἔχουν χρησιμοποιηθῆ κιονίσκοι μαρμαρίνου τέμπλου μορφῆς ῥάβδων συνδεομένων διὰ κόμβου μὲ συμφυῆ κιονόκρανα καὶ ὡς ἀνώφλιον κοσμήτης μὲ ἔντυπον ζῷον, ἀνακαμπτόμενον φύλλον, διάτρητον κομβίον καὶ ἄλλα κοσμήματα λεπτῆς τέχνης (μᾶλλον τοῦ ΙΑ' αἰ.). Γλυπτὰ κοσμοῦν τοὺς τοίχους τοῦ Ἁγίου Νικολάου Καστανέας, τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος Καρδαμύλης, τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἐντὸς τοῦ χωρίου Πλάτσα, τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἰς θέσιν Δυὸ Πηγάδια ἔξω τοῦ αὐτοῦ χωρίου, ὡς ἤδη ἐγράφη — ἄλλα ἀπόκεινται ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας[1], ὡς ὡραῖον θωράκιον διαστάσεων 0.90 × 0.50 × 0.07 μ. (πίν. 108β) — τοῦ εἰς τὴν κεντρικὴν πλατεῖαν τοῦ χωρίου Πλάτσα ναοῦ τῆς Κοιμήσεως, τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος Κουτήφαρη, τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κηπούλας, τοῦ Ἁγίου Νικολάου Γέρμας — ἐντὸς τοῦ ὁποίου φυλάσσεται μεταξὺ ἄλλων θωράκιον[2] πιθανῶς τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου, διαστ. 0.55 × 0.30 × 0.09 μ. (πίν. 108γ) — τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Γαρδενίτσας, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Κούνου. Εἰς τοὺς τοίχους τῆς τελευταίας ἐκκλησίας ἔχει ἐντειχισθῆ τεμάχιον θωρακίου τέμπλου, ὅμοιον πρὸς τὰ εὑρεθέντα κατὰ τὴν

1. Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τῶν *in situ* κιονοκράνων τῶν ἀν. κιόνων τῆς ἐκκλησίας θὰ ἐξετασθῇ ἀλλαχοῦ.

2. Θωράκια παρόμοια μὲ σταυρὸν περίπου ἐπιπεδόγλυφον, πατριαρχικόν, ὑψούμενον ἐπὶ βαθμιδωτῆς βάσεως, ὑπάρχουν εἰς τοὺς ναοὺς τῶν Ταξιαρχῶν Κουλούμι (μεταξὺ τῶν κενῶν, ἑκατέρωθεν τῆς ὁριζοντίας κάτω κεραίας, ῥόδακες καὶ πυροστρόβιλος) καὶ Τρισάκια Τσόπακα (εἰς τὰς ἀντιστοίχους θέσεις ῥόδαξ, ἰσοσκελεῖς σταυροὶ καὶ ἑξάκτινος ἀστὴρ ἐντὸς κύκλων).

ἀνασκαφὴν τῆς βασιλικῆς εἰς τὸ Τηγάνι[1]. Δι' αὐτὸ εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἐκ τῆς αὐτῆς βασιλικῆς προέρχονται καὶ τὰ ὡσαύτως αὐτόθι ἐντειχισμένα δύο πτερύγια ἑνὸς ἄμβωνος[2] (πίν. 108δ). Καὶ περὶ τῶν καταγραφέντων γλυπτῶν θὰ γίνῃ ἐκτενὴς λόγος ἄλλοτε ἀλλαχοῦ.

Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

---

1. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ἀνασκαφὴ εἰς τὸ Τηγάνι τῆς Μάνης, ΠΑΕ 1964, σ. 129.

2. Καὶ τὰ δύο εἶναι ἀποκεκρουμένα. Αἱ διαστάσεις τοῦ ἑνὸς εἶναι 1.17 × 0.98 μ. καὶ τοῦ ἄλλου 1.62 × 1.11 μ. Ὁ διάκοσμός των ὑπενθυμίζει ἀμυδρῶς, εἰς γενικὰς γραμμάς, τὸν διάκοσμον θωρακίου τοῦ ἄμβωνος τῆς Cattedrale τοῦ Torcello (F. ZULIANI, I Mar midi San Marco (Milano), Alto Medioevo 2, Venezia, εἰκ. LII (ἐν τέλει, fotografie di confronto), ὑπολειπόμενος αὐτοῦ κατὰ πολύ. Τὸ πλατὺ πλέγμα (πλεξίδα) συναντᾷ τις καὶ εἰς τόξον ὑπὲρ τὸ παράθυρον τοῦ βορείου τοίχου τῆς Ἁγ. Σοφίας Ἀχρίδος (Sbornik Radova, XLIX 1956, σ. 173 εἰκ. 13). Ἡ ταινία τοῦ πλέγματος ἐκεῖ εἶναι δισχιδής, ὡς εἶναι τρισχιδὴς εἰς τὸ τόξον προσκυνηταρίου τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος εἰς τὸ Nerezi (αὐτόθι σ. 185, εἰκ. 27).

13. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΠΥΛΟΥ

(Πίν. 109 - 113)

Κατὰ μῆνα Ἰούλιον τοῦ 1974 συνεχίσθησαν αἱ ἀπὸ μακροῦ (1967) διακοπεῖσαι ἀνασκαφαὶ Πύλου, διεξαχθεῖσαι παλαιότερον διὰ τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Σπυρίδωνος Ν. Μαρινάτου. Εἰδικώτερον συνεχίσθησαν αἱ παρὰ τὸ χωρίον Κουκουνάρα Πυλίας ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι καὶ δὴ καὶ εἰς διάφορα σημεῖα τῆς περιοχῆς, ἥτις ἐν τῷ συνόλῳ της εἶχε κατοικηθῇ πυκνότατα κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἤδη ἀνασκαφέντων θολωτῶν, ἰδίᾳ, τάφων ἀλλὰ καὶ τῶν νῦν ἀνασκαπτομένων. Κατὰ τὴν ἐφετινὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον, ἥτις διήρκεσε δυστυχῶς ἐπὶ δύο μόνον ἑβδομάδας— διακοπεῖσα λόγῳ τῆς εἰς Κύπρον ἐπιχειρηθείσης ἐχθρικῆς ἀποβάσεως — ἔλαβον μέρος ὡς ἐπιστημονικοὶ βοηθοὶ οἱ πτυχιοῦχοι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Αἰκατερίνη Ζωγράφου - Κορρέ, δ. Ἄννα Γουὴλ καὶ κ. Γεώργιος Σταθόπουλος.

Ἤδη κατὰ τὸ ἔτος 1973 ἐπανελήφθησαν αἱ ἀνασκαφαὶ αὐταὶ μετὰ δεκαετῆ διακοπήν (1963) χάρις εἰς πίστωσιν τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν. Πολύτιμος ὑπῆρξεν ἡ παρασχεθεῖσα βοήθεια ἐκ μέρους τοῦ ἀνασκαφικοῦ συνεργείου, ἀποτελουμένου ἐξ εἰδικευμένων ἐργατῶν τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας ὡς καὶ τῶν ἐν Μεσσηνίᾳ διεξαχθεισῶν εἰς Ἐγκλιανὸν καὶ Νιχώρια ἀμερικανικῶν ἀνασκαφῶν, ἔτι δὲ ἰδιαιτέρως ὑπὸ τοῦ ἀρχιφύλακος Ἀρχαιοτήτων Μεσσηνίας κ. Διον. Ἀνδρουτσάκη. Παντοιοτρόπως ἐβοήθησαν ἡμᾶς ἡ ἐφορεύουσα Ἀρχαιοτήτων Δυτ. Πελοποννήσου δ. Λιάνα Παρλαμᾶ, ὁ ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων κ. Λάζαρος Κολώνας καὶ ὁ συγκολλητὴς τοῦ Μουσείου Πύλου κ. Γ. Ἀλεξάκης. Πρὸς πάντας ἀπευθύνονται θερμαὶ εὐχαριστίαι, ὡς καὶ εἰς τὸν Πρόεδρον τῆς Κοινότητος Κουκουνάρας κ. Παν. Σταυρόπουλον καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸν κ. Ἠλ. Ζωντανόν*.

Ἡ σχετικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα διεξήχθη εἰς τέσσαρας κυρίως τομεῖς. Οἱ τρεῖς τῶν τομέων τούτων ἦσαν εἰς τὴν θέσιν Γουβαλάρη ΒΑ τοῦ χωρίου καὶ ὁ τέταρτος εἰς τὴν θέσιν Φυτιὲς ΝΑ τοῦ αὐτοῦ χωρίου, ἤτοι ἅπασαι αἱ θέσεις σημεῖα, ὅπου εἶχεν ἀνασκάψει καὶ ὁ Μαρινᾶτος.

---

*Αἱ φωτογραφίαι τοῦ πίν. 109 ὀφείλονται εἰς τὸν Dr. St. Aschenbrenner, τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης.

ΓΟΥΒΑΛΑΡΗ - Εἰς θέσιν Γουβαλάρη ἡ ὅλη ἔκτασις ἀνήκει ἀπό τινων ἐτῶν εἰς τὸν ἐν Πύλῳ ἔμπορον κ. Νικ. Κουκῆν, χάρις εἰς τὴν προφρόνως παρασχεθεῖσαν συγκατάθεσιν τοῦ ὁποίου ἤρξατο ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἡ ὁποία καὶ πρέπει νὰ συνεχισθῇ ἐπ' ἀρκετὰς εἰσέτι περιόδους. Εὐχῆς ἔργον, ἐπίσης, θὰ ἦτο νὰ ἀπαλλοτριωθῇ ἡ ἔκτασις αὕτη, ἥτις προσφέρεται καὶ δι' ἀξιοποίησιν, ἔχουσα ἤδη μέγαν ἀριθμὸν ἐλαιοδένδρων. Ἡ ἔκτασις αὕτη τῶν 27 ὡς ἔγγιστα στρεμμάτων περιλαμβάνει εἰς πλεῖστα σημεῖα μυκηναϊκὰς ἀρχαιότητας, ἐν αἷς καὶ τοὺς δύο ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου ἀνασκαφέντας τάφους Γουβαλάρη 1 καὶ 2 (=Κουκουνάρας 4 καὶ 5)[1].

Εὐθὺς ἅμα τῇ ἐνάρξει τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1973 ἠρευνήθη τὸ δάπεδον τοῦ στομίου τοῦ ἑτέρου τῶν τάφων τούτων, μετ' ἀφαίρεσιν τῆς ξερολιθιᾶς[2], καὶ διεπιστώθη στρῶσις ἐκ πλακοειδῶν λίθων καὶ ἄλλων ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν τοποθετημένων. Ἐκτὸς τούτου ἠρευνήθη τὸ πρῶτον καὶ ὁ πρὸ τῆς εἰσόδου δρόμος, ὅστις διεπιστώθη ὅτι ἦτο λιθόστρωτος μὲ κατεύθυνσιν πρὸς ΒΒΔ καὶ μὲ μικροτάτην κλίσιν τοῦ ἐδάφους, σχηματιζομένης ἀνεπαισθήτου κατωφερείας πρὸς ΒΔ.

Κύριον στόχον τῆς ἀνασκαφῆς ἀπετέλουν τὰ ἑπτὰ τὸν ἀριθμὸν τεχνητὰ τυμβοειδῆ ἐξάρματα, ἅτινα εὕρηνται διεσπαρμένα εἰς μέσην ἀπόστασιν 50 - 100 μ. ἀνατολικῶς τῶν δύο θολωτῶν τάφων Γουβαλάρη. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν παλαιοτέρων ἀνασκαφῶν (1958 - 1963) ἡ περιοχὴ τοῦ Γουβαλάρη ἦτο ἀκαλλιέργητος καὶ μὲ πυκνὴν ἀγρίαν βλάστησιν (λόγγος). Ὁ Μαρινᾶτος εἶχεν ἐρευνήσει τοὺς τύμβους, ὡς ἀπεκάλεσε τὰ τυμβοειδῆ ταῦτα ἐξάρματα[3] καὶ ἤδη οἱ καθηγηταὶ W. McDonald καὶ R. Hope Simpson (οἵτινες ἐπεσκέφθησαν τὴν ἀνασκαφὴν ἡμῶν), εἶχον ἐπισκεφθῇ συγχρόνως περίπου πρὸς τὸν Μαρινᾶτον τὴν περιοχήν, εἶχον ἐπισημάνει τὰ τυμβοειδῆ ἐξάρματα,—ἅτινα ἀνήγαγον εἰς ΜΕ τύμβους προωρισμένους νὰ δέχωνται πλείστας ταφὰς — καὶ ὑπεστήριξαν ὅτι φαίνεται ὅτι ὑπῆρξεν εἷς ἀρκούντως σημαντικὸς οἰκισμὸς εἰδικῶς κατὰ τὴν ΜΕ - ΥΕ ΙΙ περίοδον[4].

Τὸ νοτιώτερον ὑπολειφθὲν (καὶ τοῦτο διότι, ὡς φαίνεται, ἄλλο εἰς τὸν παρακείμενον ἐλαιῶνα τοῦ ἐκ Χανδρινοῦ ἐμπόρου Γ. Τζαννῆ ἰσοπεδώθη τελείως πρό τινων δεκαετηρίδων) ἠρευνήθη ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου, ἀποκαλύψαντος τρεῖς μικροὺς θολωτοὺς τάφους, οἵτινες δέον ὅπως ἐρευνηθοῦν ἐκ νέου ἵνα διαπιστωθῇ

1. Πρβ. Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΝ, ΠΑΕ 1959, σ. 175 κέ., πίν. 147α, 149β, ΠΑΕ 1960, σ. 197 κέ., ΠΑΕ 1963, σ. 114 κέ., 118 κέ.

2. ΠΑΕ 1959, πίν. 149α.

3. ΠΑΕ 1959, σ. 175, πίν. 146β.

4. Πρβ. W. A. McDonald - R. Hope Simpson, Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese, AJA 65, 1961, σ. 244, ἀρ. 65 καὶ W. A. Mc Donald - G. Rapp, The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment, 1972, σ. 270, ἀρ. 35 (65).

κατὰ πόσον ἀπετέλουν τύμβον ἢ ταφικὸν κύκλον μετὰ κρηπῖδος ἢ ταφικοῦ περιβόλου ἀντιστοίχως. Σημειωτέον, ἐπίσης, ὅτι διὰ τῆς ἐπαναλήψεως τῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῆς θέσεως Γουβαλάρη ἐσώθη τὸ ἐκτεταμένον τοῦτο νεκροταφεῖον ἐξ ὁλοκληρωτικῆς καταστροφῆς, διότι ὁ νέος ἰδιοκτήτης τῆς ἐκτάσεως εἶχεν ἀρχίσει ἤδη δι' ἐκσκαφέων ἐργασίας πρὸς ἀξιοποίησιν τῆς περιοχῆς καὶ προὐτίθετο νὰ συνεχίσῃ αὐτάς. Οἱ ὑφ' ἡμῶν ἀνασκαπτόμενοι τάφοι καί «τύμβοι» εὑρίσκονται ἀνατολικώτερον εἰς ἄμεσον γειτονίαν πρὸς τούς ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου ἀνασκαφέντας.

Εἰς τὸ τυμβοειδὲς ἔξαρμα **α**, κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ νεκροταφείου τούτου, ἀνεσκάφησαν τρεῖς τάφοι τοῦ κυκλικοῦ θολωτοῦ τάφου:

Ὁ ὑπ' ἀρ. 1 εἶχεν ἐσωτ. διάμ. 2.85 - 2.95 μ., ἐξωτ. περιφέρειαν 15 περίπου μ., πλάτ. εἰσόδου 75 ἑκ. (ἐξωτ.) καὶ 84 ἑκ. (ἐσωτ.), σῳζόμενον δὲ ὕψος παρὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν 1.10 μ. καὶ ὀλιγώτερον (1 μ.) κατὰ τὴν ΒΔ. Ἐχρησίμευσεν ὡς οἰκογενειακὸς τάφος μετὰ εἰσόδου εὑρισκομένης εἰς τὸ βόρειον τμῆμα τῆς θόλου καὶ τετειχισμένης διὰ λίθων, εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ σημεῖον τοῦτο ἐγένετο ἀντιληπτὸν ὅτι ἀπετέλει τὴν εἴσοδον τοῦ τάφου μόλις κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς ἐπιτευχθείσης ἀπολύτου προσαρμογῆς τῶν λίθων τῆς ξερολιθιᾶς πρὸς τούς λίθους τοῦ στομίου καὶ τῆς θόλου γενικώτερον. Συνολικῶς ἐμετρήθησαν δώδεκα ταφαὶ εἰς τὸν τάφον τοῦτον, ἐξ ὧν μία τῶν παλαιοτέρων ἴσως πρέπει νὰ ἦτο ἡ τοῦ κέντρου. Κατὰ τὴν ἀντίστροφον φορὰν τῶν δεικτῶν τοῦ ὡρολογίου αἱ ταφαὶ εἶχον ὡς ἑξῆς: μία εἰς τὸ βόρειον τοῦ τάφου τμῆμα, τρεῖς εἰς τὸ ΒΔ, μία εἰς τὸ δυτικόν, ἑτέρα ὑποκειμένη, δύο κατὰ τὸ ἀνατολικόν. Εἰς τὸ δυτικὸν τμῆμα ὑπῆρχε πλήρης σκελετός (3) κεκαλυμμένος κατὰ τὸ ἥμισυ ὑπὸ εὐμεγέθους πλακωτοῦ λίθου. Οἱ ἄκροι πόδες εἶχον τεθῆ χιαστί, τὸ ἀριστερὸν ὑπεράνω τοῦ δεξιοῦ πέλματος. Ἴσως ὑστάτη πασῶν ἦτο ἡ πρὸς Ἀνατολάς, ἥτις εὑρίσκετο εἰς ὑπερυψωμένον κατά τι ἐπίπεδον ἔναντι τῶν ἄλλων ταφῶν. Ἐλλείψει χώρου, ἐπίσης, ὁ νεκρὸς οὗτος ἐτάφη κατὰ τὴν ΜΕ συνήθειαν εἰς θέσιν ὀκλαδὸν καὶ δὴ καὶ μὲ τοὺς πόδας ὑπερυψωμένους κατά τι πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς θόλου (πίν. 109α).

Γενικῶς ὁ τάφος οὗτος ἦτο πτωχὸς εἰς κτερίσματα (ἀπηχοῦντα ΜΕ κατασκευὰς καὶ ταφικὰ ἔθιμα ἢ ἔστω τῆς πρωίμου φάσεως τῆς ΥΕ ἐποχῆς). Μεταξὺ τούτων περιλαμβάνονται ἓν γλωσσοειδὲς μήκους 9 ἑκ. λεπτότατον μαχαιρίδιον ἐκ τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ τάφου, μικρότατα καὶ μεσαίου μεγέθους βέλη, δόναξ ἐκ πυρίτου λίθου καί τινα ἀγγεῖα κακῆς διατηρήσεως, ὧν δύο ἐκ τοῦ κέντρου τοῦ τάφου, ὅπου εἶχον ἐναποτεθῆ ὡς προσφορὰ πρὸς τιμὴν τοῦ παλαιοτάτου (;) νεκροῦ. Εἰς τὰ ἀνώτερα στρώματα τοῦ τάφου εὑρέθησαν καὶ δύο τμήματα ἑνὸς μεγάλων διαστάσεων ἀγγείου, πιθανῶς ὑπομυκηναϊκῶν χρόνων.

Ὁ ὑπ' ἀρ. 2 τάφος τοῦ αὐτοῦ ἐξάρματος ἐφήπτετο τοῦ πρώτου περίπου πρὸς

Δυσμάς, εἶχε δὲ τὴν εἴσοδον πρὸς ΒΔ. Οὗτος εἶναι θολωτὸς τὴν κατασκευὴν μέχρις ὡρισμένου ὕψους, ἀλλὰ σαφῶς πεταλοειδὴς τὸ σχῆμα, ὡς ἐκ τῶν σχηματιζομένων δίκην προστάσεων δύο παραστάδων τοῦ στομίου του συνάγεται. Ὁ τάφος οὗτος εἶχε κατασκευασθῆ, ὡς καὶ ὁ πρῶτος, διὰ τῶν ἀκανονίστων λίθων ποὺ ἀποκαλοῦνται σήμερον εἰς τὴν περιοχὴν ἀσπροπουλιὲς καὶ οἱ ὁποῖοι ἐχρησίμευσαν μὲ τὴν ἀπὸ αἰῶνος ἀνηλεῆ καταστροφὴν τῶν μυκηναϊκῶν νεκροταφείων καὶ οἰκισμῶν ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικὸν διὰ τὰ σημερινὰ χωρία τῆς μείζονος περιοχῆς Κουκουνάρας. Ἐνδεικτικόν, πρὸς τούτοις, τυγχάνει τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἀνώτερον τμῆμα τῆς θόλου ἀπετέλουν αἱ ὁμοιοτρόπως καὶ εἰς ἀντίστοιχον πρὸς τὴν προτέραν των εἰς τὴν θόλον θέσιν καταπεσοῦσαι «ἀκονόπετραι», αἵτινες εἶναι πρασινωπῆς ἀποχρώσεως ἐπίπεδοι - πλακωτοὶ σχιστόλιθοι. Αἱ ἀκονόπετραι αὗται ἐσχημάτιζον τὴν στέγην κατὰ τὸ ἀνώτερον σημεῖον τοῦ τάφου, ὡς ἐδηλώθη ἤδη. Ἡ μεγ. διάμετρος τοῦ τάφου ἀνέρχεται εἰς 3.05 μ., ἡ δὲ περιφέρειά του (ἐξωτ.) εἰς 14.10 μ. Τὸ ἐσώτερον τμῆμα τοῦ ἀνωφλίου τοῦ στομίου ἔχει καταπέσει καὶ εὕρηται εἰς κατακόρυφον θέσιν καλύπτον ἐσωτερικῶς τὸ στόμιον, ὅπερ, πρὸς τούτοις, εἶναι πεπληρωμένον ἐκ τῶν ἀπαρτιζόντων τὴν ξερολιθιὰν τῆς εἰσόδου λίθων. Ὡς καὶ ὁ πρῶτος, καὶ ὁ τάφος οὗτος ἦτο οἰκογενειακὸς κατὰ τὴν πρώτην δὲ ἀνασκαφικὴν περίοδον ἐμετρήθησαν ἄνω τῶν εἴκοσι κρανία καὶ σκελετοί.

Μικρὸν τεμάχιον χειροποιήτου πίθου ΜΕ παραδόσεως — ἀλλὰ δυνάμενον νὰ ἀνήκῃ καὶ εἰς μεταμυκηναϊκοὺς χρόνους καὶ ὀνομαζόμενον 'Barberian ware' — ἀνευρέθη μεμονωμένον ΝΑ τοῦ τάφου, κατὰ τὴν αὐτόθι σχηματισθεῖσαν ἐπίχωσιν.

Ὁ ὑπ' ἀρ. 2 τάφος εἶναι κυκλικὸς τὸ σχῆμα μετὰ προστάσεων. Μικρότατος πάντων, ἔχει διάμετρον μόνον 1.55 μ. καὶ περιφέρειαν μετὰ τῶν προστάσεων 7.15 μ. Ἡ εἴσοδος εὑρίσκεται πρὸς Β, ἔχει δὲ σῳζόμενον ὕψος κατὰ μὲν τὴν δυτικὴν πλευρὰν 60 ἑκ., κατὰ δὲ τὴν ΝΔ 55 ἑκ. Ὀλίγα ὀστᾶ εὑρέθησαν κατὰ τὸ δυτικὸν καὶ τὸ νότιον τοῦ τάφου τμῆμα, ἔτι δὲ κρανίον εἰς τρία μέρη τεθραυσμένον καὶ ἕτερον πλησίον. Ἐκ τῶν μικρῶν τοῦ τάφου τούτου διαστάσεων, συνάγεται ὅτι ὁ τάφος οὗτος ἐχρησιμοποιήθη βεβαίως διὰ ταφάς, πλὴν ὅμως οἱ δύο ταφέντες νεκροὶ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐτοποθετήθησαν ἐντὸς τοῦ τάφου διὰ τῆς στενοτάτης θύρας ἀλλὰ μᾶλλον διὰ τῆς ὀροφῆς (πρβ. πίν. 109β).

Νοτιώτερον τοῦ ἐξάρματος **α** ἀνεσκάφη τὸ μικρὸν ἔξαρμα **β**, ὅπερ, ὡς διεπιστώθη, περιελάμβανεν ἕνα μόνον πεταλοειδῆ τὸ σχῆμα τάφον, κατὰ τὸ ΒΔ ἥμισυ αὐτοῦ. Ὁ τάφος οὗτος, ὡς καὶ ὁ ὑπ' ἀρ. 2 τοῦ πρώτου ἐξάρματος, ἦτο πεταλοειδὴς ἐξωτερικῶς καὶ θολωτὸς ἐσωτερικῶς, γενικῶς δὲ μεγαλοπρεποῦς ἐμφανίσεως, παρὰ τὰς συνήθεις του διαστάσεις, καὶ ἐπιμεμελημένης κατασκευῆς. Τὸ σῳζόμενον ὕψος τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ τάφου ἀνήρχετο κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀνασκαφῆς εἰς 1.60 μ., ἐνῷ τὸ μέγιστον ὕψος τοῦ ΑΝΑ τμήματος εἰς 1.85 μ.

Εἰς τὴν πρὸς ΒΒΔ σχηματιζομένην εἴσοδον ἐμφανίζεται καὶ πάλιν ἡ γνωστὴ καὶ ἐκ τοῦ ἐξάρματος **α** πρόστασις μετὰ τῶν δύο ἑκατέρωθεν προεξοχῶν. Τὸ σῳζόμενον ὕψος τῆς βορείου προστάσεως ἀνέρχεται εἰς 60 ἐκ., σημειωτέον δὲ ὅτι τὰ θεμέλια τῆς προστάσεως ταύτης ὡς καὶ τῆς ἑτέρας δὲν ἐξικνοῦνται μέχρι βάθους ἀναλόγου πρὸς τὸ βάθος εἰς τὸ ὁποῖον ἔφθανε τὸ κύριον κτίσμα, καθ' ὅσον ἐκρίνετο τότε ὅτι δὲν ἦτο ἀναγκαῖον νὰ ὑποβαστάζεται εἰς τὸ πρόσθιον τμῆμα ἱκανὸν βάρος.

Ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου εὑρέθη ἀτείχιστος, ἤτοι ἄνευ τῆς συνήθους ἐξ ἀργῶν λίθων τειχίσεως ἄλλων μεσσηνιακῶν τάφων (ἀργολιθοδομή). Τὸ πλάτος τῆς εἰσόδου ταύτης ἀνέρχεται εἰς 1.18 μ., τὸ μῆκος εἰς 1.18 μ., ἐνῷ τὸ σωζόμενον ὕψος τῆς μὲν ἀριστερᾶς παραστάδος εἰς 61 ἐκ. τὸ δὲ τῆς δεξιᾶς εἰς 48 ἐκ.

Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς θόλου ἦτο κατὰ μέγα τμῆμα κατεστραμμένος, ἐξωτερικῶς δὲ εἰς ἱκανὸν μῆκος παρηκολουθήθη ἀπολύτως εὐθύς, γεγονὸς τὸ ὁποῖον συνέτεινεν εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ τύπου τοῦ τάφου ὡς πεταλοειδοῦς. Ἡ καταστροφὴ αὕτη τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς θόλου δὲν ὀφείλεται βεβαίως εἰς τὴν πτῶσιν τῶν ἀνωτέρων τμημάτων αὐτῆς, ἀλλὰ μᾶλλον εἰς μεταγενεστέραν ἀπόπειραν παραβιάσεως τοῦ τάφου, ὁπότε καὶ ἐπῆλθεν ἡ ἐκτεταμένη αὕτη καταστροφή.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου τρία σημεῖα παρουσίασαν ἐνδιαφέρον: α) Εἰς τὸ κεντρικὸν ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς θόλου, ὅπου ἐσημειώθη ἀνακομιδὴ ὀστῶν μιᾶς τῶν παλαιοτέρων ταφῶν τοῦ τάφου, ἄγνωστον πόθεν. Βεβαίως δὲν ἀποκλείεται τὰ ὀστᾶ ταῦτα νὰ ἐξεβλήθησαν τοῦ παρακειμένου λάκκου κατὰ τὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ τάφου. Ὑπεράνω τῶν ὀστῶν τῆς ἀνακομιδῆς εὑρέθησαν μία ἀκόνη ἐκ ψαμμίτου μήκους 7.45 ἐκ., δύο ἀκόναι μήκους 10.5 ἐκ. ἡ μία, 19.7 ἐκ. ἡ ἑτέρα (πίν. 112α) καὶ μία περόνη μήκους 10.5 ἐκ., εἰς διάφορα δέ, τέλος, σημεῖα ἐκεῖ πλησίον τρεῖς αἰχμαὶ βελῶν. β) Εἰς τὸ νότιον τμῆμα τοῦ τάφου, ὅπου εἶχε σημειωθῆ καὶ ἄλλη ἀνακομιδή, ἔτι δὲ δείγματα τῆς παλαιοτέρας τοῦ τάφου κεραμεικῆς ἀλλὰ καὶ αὐτῆς ταύτης τῆς παλαιότητος αὐτοῦ. Τὸ ὕψους 34 ἐκ. χειροποίητον ὑπὸ τύπον ὑδρίας ἀγγεῖον, ὅπερ εὑρίσκετο παρὰ τὰ ὀστᾶ, ἀνήκει εἰς ΜΕ τύπου ἀγγεῖον ἀπαντώμενον καὶ ΒΔ τοῦ λόφου Ἐγγλιανοῦ[1] καὶ εἰς Εὔτρησιν. Περαιτέρω εὑρέθησαν κύπελλα (κατὰ τὸ πλεῖστον ὄστρακα) τοῦ τύπου Βαφειοῦ τοῦ τέλους τῆς ΥΕ Ι περιόδου (πίν. 113ε), ἄλλα τμηματικῶς σωζόμενα μετὰ γραπτῆς διακοσμήσεως ἀγγεῖα καὶ εἷς ἁπλοῦς νεολιθικοῦ τύπου πέλεκυς (μήκους 5.1 ἐκ.) κατεσκευασμένος διὰ καταλλήλου λειάνσεως ἡφαιστειογενοῦς πετρώματος (πίν. 112γ). Οἱ λίθινοι οὗτοι πελέκεις ἀποτελοῦν καὶ ἀπόδειξιν τῆς πρωτογόνου καταστάσεως εἰς ἣν ἔζη ὁ μυκηναϊκὸς πληθυσμὸς τῆς ἐπαρχίας Κουκουνάρας κατ' ἐκείνους τοὺς πρωΐμους μυκηναϊκοὺς χρόνους, πλὴν ὅμως δέον ὅπως σημειωθῇ ὅτι παρόμοιοι νεολιθικοῦ τύπου πελέ-

1. C. W. Blegen κ.ἄ., PN III, σ. 49, εἰκ. 148.

κεις ἔχουν εὑρεθῇ καὶ εἰς ἄλλους ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν μυκηναϊκῆς ἐποχῆς τάφους [Μ. Χώρας 2085 «Ταφικοῦ κύκλου» ἢ θολωτοῦ τάφου Βαγενᾶ παρὰ τὸν λόφον τοῦ Ἐγγλιανοῦ[1]] ἐκ τοῦ τάφου Βῆτα τοῦ Β ταφικοῦ κύκλου τῶν Μυκηνῶν (ΕΜ 9190)[2], δύο πελέκεις ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου Α Ἀναλήψεως Ἀρκαδίας[3], δύο ἀκόναι καὶ εἷς πέλεκυς ἐξ ὀφείτου ἐκ τοῦ λαξευτοῦ τάφου Κεφαλοβρύσου 5 τῆς νεκροπόλεως Βολιμιδίων (Χώρας)[4] καὶ εἷς πλήρης καὶ ἓν ἡμίτομον λιθίνου πελέκεως ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν ταφικῶν περιβόλων (ΜΕ, ΥΕ, ΠΓ ἐποχῆς) παρὰ τὸν δυτικὸν μυχὸν τῆς Παραλίμνης Βοιωτίας[5]. γ) Τὸ δυτικὸν τμῆμα τῆς θόλου, ὅπου ἔχει ταφῇ ἐντὸς τοῦ μνημονευθέντος λάκκου ἀγνώστου φύλου νεκρὸς τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ὑψηλοῦ μάλιστα ἀναστήματος (1.75 μ. μετὰ τῶν πελμάτων). Καὶ ἐδῶ τὰ εὑρήματα εἶναι περιωρισμένα, ἤτοι ἓν μικρότατον ἀγγεῖον καὶ δύο πήλινα σφονδύλια. Ἡ ταφὴ αὕτη εἶναι προφανῶς ἡ τελευταία τοῦ τάφου (γυναικός;) καὶ ἀσφαλῶς διεδέχθη, ὡς ὑστάτη ταφή, τοὺς δύο πρότερον ἐν τῷ λάκκῳ τούτῳ ταφέντας νεκρούς.

Γουβαλάρη - Λάκκα

Λόγῳ τῆς ἐπελθούσης κατὰ τὴν 30 Αὐγούστου νεροποντῆς ἐπεχειρήθη δοκιμαστικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα μὲ τὴν πρόθεσιν ἁπλῶς νὰ διασωθῇ ἓν περαιτέρω μυκηναϊκὸν κτίσμα εἰς τὴν νοτίως τῶν δύο θολωτῶν τάφων Γουβαλάρη ἤδη ἀροθεῖσαν ἔκτασιν (ἀπόστασις 36 - 45.20 μ.). Ἤδη κατὰ τὴν πρώτην ἄροσιν εἶχον ἀνασκαφῇ καὶ ἀναμοχλευθῇ τὰ πάντα μέχρι βάθους 70 - 80 ἑκ., μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξαχθοῦν καὶ νὰ τεθοῦν εἰς τὸ ἄκρον τοῦ ἀγροτεμαχίου πλεῖστοι εὐμεγέθεις ἐκ διαφόρων σημείων κατειργασμένοι πλακωτοὶ λίθοι. Ἐπειδὴ ὁ ἰδιοκτήτης τῆς ἐκτάσεως ἐπεθύμει νὰ προβῇ μετὰ τὴν νεροποντὴν εἰς νέαν ἄροσιν κατὰ τὴν ὁποίαν βεβαίως θὰ κατεστρέφετο πλέον ὅ,τι εἶχεν ἀπομείνει, ἐπεχειρήθη ἡ σύντομος αὕτη, τρόπον τινά, σωστικὴ ἔρευνα τῆς ὁποίας τὰ εὑρήματα ὑπῆρξαν ἄκρως ἱκανοποιητικὰ καὶ ἐνθαρρυντικὰ διὰ τὸ μέλλον.

Ἐδημιουργήθησαν τρεῖς τετράγωνοι τομεῖς διαστάσεων 4 × 4 καὶ 5 × 5 μ. καὶ δύο ἐπιμήκεις τάφροι. Ἐνδεικτικὰ σημεῖα πρὸς διάνοιξιν τῶν δοκιμαστικῶν τούτων τάφρων καὶ τομέων ἦσαν οἱ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς ὅλης ἐκτάσεως συγκεντρωθέντες ἐκ τῆς καταστροφικῆς ἀρόσεως πλακωτοὶ λίθοι, οἱ λεγόμενοι ἀσπρόπετρες. Οἱ πελεκημένοι οὗτοι καὶ κατειργασμένοι μέχρι μήκους 1 μ. λίθοι ἀπεσπάσθησαν βιαίως ἐκ τῶν θεμελίων τῆς ἀγροικίας ταύ-

1. Πρβ. PN III, εἰκ. 112 13-14, 113 6, 114 15, 115 14 ἀντιστοίχως εἰς σ. 35, 49, 47 61, ὅπου καὶ θεωρεῖται ταφικὸς περίβολος.

2. Πρβ. Γ. Ε. Μυλωνα, Ὁ ταφικὸς κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν, 1973, σ. 37, 42, ἀρ. 8-496.

3. Πρβ. Κ. Ρωμαιον, ΠΑΕ 1954, σ. 286, εἰκ. 18α.

4. Πρβ. Σπ. Μαρινατον, ΠΑΕ 1965, σ. 105, πίν. 118β, 119α, ἀρ. Μ. Χώρας 2959, 2960, 2961.

5. Πρβ. Θ. Σπυροπουλον, ΑΑΑ IV, 1971, σ. 328, εἰκ. 17.

της, δυσκόλως δὲ θὰ ἀνασυσταθῇ, ὡς ἐκ τούτου, τὸ ἀρχιτεκτονικόν της διάγραμμα. Τῶν σῳζομένων τμημάτων τῶν τοίχων σῴζονται μόνον αἱ κατώταται τῶν θεμελίων στρώσεις. Εὑρέθησαν, ἐπίσης, δύο πίθοι, οἵτινες καὶ ἀφέθησαν κατὰ χώραν ἐπιμελῶς καλυφθέντες.

Ἡ ἀγροικία αὕτη τῆς Λάκκας Γουβαλάρη εὑρίσκεται ἐπὶ τῆς ἀντιπέραν πρὸς τὸ Καταρραχάκι πλευρᾶς τοῦ χωρίζοντος τὰ δύο σημεῖα Ρεύματος τοῦ Ἀράπη, ὅπερ καὶ ἔχει σχηματισθῇ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος μας καὶ ἑξῆς[1]. Τοῦτο μοὶ ἐβεβαίωσαν οἱ πρεσβύτεροι κάτοικοι τῆς Κουκουνάρας, ὁπότε ἀποκλείεται νὰ ἐπιχειρηθῇ ἡ ταύτισις τῶν τοπωνυμίων τῶν πυλιακῶν πινακίδων Ka-ra-do-ro καὶ Pa-ki-ja-ne πρὸς τὴν περιοχήν, ἐφ' ὅσον οὐδεμία χαράδρα ὑπῆρχεν εἰς τὴν περιοχὴν κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν[2]. Ἡ χρῆσις τῆς ἀγροικίας ταύτης ἀνάγεται εἰς τὴν τρίτην μυκηναϊκὴν περίοδον καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς περιόδου προέρχεται ἡ κατακρημνισθεῖσα εἰς τὰ βάθη τοῦ Ρεύματος Ἀράπη πηλίνη ἀσάμινθος — προφανῶς τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ φάσεως —, ἥτις, ἐνῷ «προσεγειώθη» ἀκεραία κατά τινα πρὸ τεσσαράκοντα ἴσως ἐτῶν ἐπισυμβᾶσαν κατακρήμνισιν τῆς δυτικῆς τοῦ Ρεύματος τοῦ Ἀράπη πλευρᾶς εἰς τὰ βάθη τῆς χαράδρας, κατεστράφη ὑπὸ τοῦ Ἀναστασίου Ζωντανοῦ (Κουκουνάρα). Κατὰ ταῦτα, δέον ὅπως ἀντιμετωπισθῇ ἡ πιθανότης νὰ ἀνῆκεν εἰς τὴν περίοδον ταύτην τό «κατὰ τὸ νότιον ἄκρον τῆς ἀκροπόλεως (Καταρραχάκι) ὑπάρχον εἶδος χάσματος, τὸ ὁποῖον προφανῶς ἐχρησίμευσεν ὡς λάκκος ἀπορριμμάτων»[3]. Ἡ κεραμεική, ἐξ ἄλλου, τοῦ ἀποθέτου τούτου δέον ὅπως χρονολογηθῇ εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ καὶ μόνον περίοδον, ὡς διεπιστώθη ἐκ τῆς μελέτης τῶν ὀστράκων κατὰ φθινόπωρον τοῦ ἔτους 1975, ὁπότε καὶ ἤρχισεν ἡ ἐπεξεργασία καὶ φωτογράφησις τοῦ ὑλικοῦ τῶν παλαιοτέρων ἀνασκαφῶν Μαρινάτου. Ἡ αὐτὴ χρονολόγησις προὐτάθη καὶ ὑπὸ τῆς δ. Cynthia Shelmerdine, συνεργάτιδος τῶν εἰς Νιχώρια ἀνασκαφῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Minnesota.

Εἰς διάφορα σημεῖα τῶν τομέων **α** καὶ **β** τῆς «ἀγροικίας» τῆς Λάκκας ἀνευρέθησαν τεμάχια μεταλλεύματος, τεμάχια χαλκοῦ καὶ σκωρία, γεγονὸς τὸ ὁποῖον ὑποδηλοῖ τὴν εἰς τὸ κτήριον τοῦτο ἐγκατάστασιν κατεργασίας - ἐκκαμινεύσεως χαλκοῦ. Ἡ ἐξέτασις τῶν καταλοίπων τούτων, εἰς τὸ Χημεῖον τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν, ἐπεβεβαίωσε τὴν ἀρχικὴν ὑπόθεσιν. Κατὰ τὴν πρώτην ταύτην σύντομον ἔρευναν οὐδὲν ἴχνος τῆς ἐγκαταστάσεως ταύτης

1. Πρβ. γενικῶς Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΝ, ΠΑΕ 1959, σ. 174, πίν. 146α. SP. MARINATOS, Die messenischen Grabungen und das Problem des homerischen Pylos, 1961, ἀρ. 25, σ. 238, ἔνθα καὶ γίνεται λόγος περὶ τῶν χαραδρῶν τῆς Κουκουνάρας.

2. Πρβ. Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΝ, ΠΑΕ 1958, σ. 187 - 188 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Die messenischen Grabungen, σ. 236· ἀντιθέτως J. CHADWICK, The Mycenaean Documents, ἐν The Minnesota Messenia Expedition, σ. 100 κέ., εἰκ. 7 - 1 ἐν σ. 106 καὶ σ. 109.

3. Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1959, σ. 174.

ἀνευρέθη καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἔχῃ καταστραφῆ ἐκ τῆς γενομένης ἀρόσεως. Μεταξὺ τῶν λοιπῶν εὑρημάτων καταλέγονται ἓν τεμάχιον αἱματίτου, ὅπερ ἀπώλεσε τὸν ἀρχικόν του χρωματισμὸν κατὰ μέγα ποσοστόν, μικροτάτων διαστάσεων ἀγγεῖα, ὡς ἀλάβαστρον, προχοΐσκη, μικρὰ χαλκῆ περόνη, πυρὰ διαστάσεων 0.70 × 0.40 μ. καὶ πήλινος ἀγωγός (λούκι) συνδέων τὰς δύο ὄψεις τοίχου εἰς τὸ κατώτερον τούτου σημεῖον. Σημειωτέον, τέλος, ὅτι τοῦ πηλίνου τούτου ἀγωγοῦ σῴζεται μόνον τὸ κατώτερον ἥμισυ τοῦ ἀρχικοῦ πηλίνου κυλίνδρου ὁριζοντίως λαμβανομένου[1].

ΦΥΤΙΕΣ

Ὁ τέταρτος τομεὺς τῆς ἀνασκαφῆς ἦτο πρὸς Ν τοῦ χωρίου καὶ εἰδικώτερον πλησίον τῆς ἀγροικίας τοῦ κ. Τρύφωνος Πανταζοπούλου. Μία δοκιμαστικὴ σκαφὴ ἐγένετο — ἄνευ ἐπιτυχίας — εἴς τι σημεῖον, ΒΑ τῆς ἀγροικίας ταύτης, ἐπεσημάνθη δὲ καὶ πιθανὸς τάφος θολωτός, ὅστις ὅμως θὰ ἔχῃ καταστραφῆ ἐκ τῆς διὰ μηχανικοῦ ἐκσκαφέως διανοίξεως δρόμου πρὸς τὴν πλουσιωτάτην τῆς περιοχῆς ταύτης πηγήν, ἥτις καλεῖται Χανδρινόβρυσον. Συγκεκριμένως ὡρισμένοι λίθοι, δυνάμενοι νὰ ἀνήκουν εἰς τὴν θόλον τάφου φαίνονται ἐν μέσῳ τῆς ἀγρίας βλαστήσεως κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τῆς ἐκ τῆς ἀγροικίας Πανταζοπούλου εἰς Χανδρινόβρυσον βαινούσης ἀγροτικῆς ὁδοῦ. Ἔναντι ἀκριβῶς τῆς αὐτῆς ἀγροικίας ὑφίστατο ἕρμαξ, ὅστις καὶ αὐτὸς διελύθη κατὰ τοὺς προπολεμικοὺς χρόνους, θὰ ἀποτελέσῃ ὅμως προσεχῶς καὶ τὸ σημεῖον τοῦτο ἀντικείμενον ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης.

Εἰς ἀπόστασιν 20 μ. ἀνατολικῶς τοῦ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Μαρινάτου κατὰ τὰ ἔτη 1958 - 59 ἀνασκαφέντος πρώτου θολωτοῦ τάφου (γνωστοῦ ὡς Κουκουνάρας 2 ἢ Φυτιῶν 1) ὑφίστατο παρὰ τὴν ρίζαν ξηρανθείσης ἀπιδέας μέγας ἀμυγδαλίτης λίθος — πιθανῶς μεταφερθεὶς ἐκ Γουβαλάρη — (διαστάσ.: μῆκ. 1.84 μ., πλάτ. κατὰ τὸ ἓν ἄκρον 1.26 μ. καὶ πάχ. 0.94 μ.), ὅστις ἀπετέλει τὸ *in situ* περίπου διατηρηθὲν ὀπίσθιον τμῆμα τοῦ ἀνωφλίου τοῦ στομίου τοῦ τάφου. Βεβαίως παραμένει ἄγνωστον κατὰ πόσον τὸ ἀνώφλιον τοῦτο εὑρίσκετο εἰς τὴν ἀρχικήν του θέσιν πάντοτε· ἢ κατὰ πόσον μετεκινήθη εἰς μεταγενεστέραν περίοδον καταλαβὸν τὸ ἔσω τμῆμα τοῦ στομίου τοῦ τάφου. Ὁ λίθος οὗτος μεθ' ἑτέρου τμήματος τοῦ ἀνωφλίου, μήκους 1.12 μ. καὶ πλάτους 62 ἑκ., ἀπετέλουν τὰ μοναδικὰ φαινόμενα σημεῖα τὰ ὑποδηλοῦντα τὴν ὕπαρξιν πάλαι ποτὲ τάφου, οὗτινος ἡ θόλος εἶχε καταπέσει παλαιόθεν. Ὁ θολωτὸς οὗτος τάφος εἶναι γνωστὸς ὡς θολωτὸς τάφος Κουκουνάρας 3 ἢ Φυτιῶν 2 (πίν. 110α), εἶχε δὲ σκα-

1. Ὅμοιοι πήλινοι κύλινδροι (ὑδροσωλῆνες) ἔχουν εὑρεθῆ προσφάτως ὑπὸ τὴν ὁδὸν 101 τοῦ λόφου τοῦ Ἐπάνω Ἐγκλιανοῦ (C. W. Blegen, PN I, σ. 328, 331, εἰκ. 242), εἰς τὸν ΒΑ τοῖχον τῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἐγκλιανοῦ (αὐτόθι σ. 183, 331, εἰκ. 136-137· πρβ. καὶ σ. 63, 140, 301, 326, 327, 328, 331, 332, 334, 338, 340) καὶ εἰς τὸ ἀνάκτο-

φῇ μερικῶς κατὰ τὸ 1958 ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου, ἐμποδισθέντος ὅμως ὑπὸ τοῦ ἰδιοκτήτου τοῦ ἀγροτεμαχίου νὰ συνεχίσῃ καὶ ὁλοκληρώσῃ τὴν σκαφήν[1]. Μετὰ σύντομον ἔρευναν διεπιστώθη ὅτι ἐπρόκειτο περὶ κανονικῆς θόλου, τῆς ὁποίας ἡ ἐσωτερικὴ διάμετρος εἰς τὸ ἀνώτατον τοῦτο φαινόμενον σημεῖον ἦτο 5.55 μ., ἐνῷ ἡ συνολικὴ ἐξωτερικὴ διάμετρος ἀνήρχετο εἰς 6.80 μ. μετὰ τοιχωμάτων πάχους 65 περίπου ἑκατοστῶν. Ἡ τελική, κατωτέρα, διάμετρος τοῦ τάφου ἀνέρχεται εἰς 5.90 μ.

Ἅμα τῇ ἐνάρξει τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης, ἥτις διεξήχθη ἰδίᾳ ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίβλεψιν τῆς κ. Αἰκ. Ζωγράφου-Κορρέ, διεπιστώθη ὅτι τὸ ΝΑ τμῆμα τῆς θόλου ἦτο τὸ ὕστατον καταπεσόν, ἀκολουθῆσαν τὰ λοιπὰ τμήματα. Τὴν θόλον ἀπετέλουν λεπτοὶ σχετικῶς πλακωτοὶ λίθοι ὑπολεύκου χρώματος, ἔχοντες ἴδιον ὄνομα εἰς τὴν περιοχήν, «ἀσπροπουλιές». Συντόμως, ἐξ ἄλλου, διεπιστώθη ὅτι τὸ ΒΔ τμῆμα τοῦ τάφου εἶχεν ἀνασκαφῇ παρανόμως. Ὄντως τὸ τμῆμα τοῦτο τῆς θόλου σῴζεται νῦν χαμηλότερον ἢ τὰ λοιπὰ τῆς θόλου σημεῖα. Τὸ πρᾶγμα ἐπεβεβαίωσε καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ ἰδιοκτήτου τοῦ ἀγροτεμαχίου, ὅτι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη (κατὰ τὴν περίοδον τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου καὶ ἀργότερον) ἐπεχειρήθη λαθρανασκαφὴ τοῦ τάφου, ἥτις διεκόπη χάρις εἰς τὴν ἔγκαιρον τοῦ ἰδιοκτήτου ἐπέμβασιν. Οἱ τυμβωρύχοι ἀπεπειράθησαν τὴν κάθοδον διὰ τοῦ ΒΔ προφανῶς τμήματος τῆς θόλου, ὅπερ σήμερον σῴζεται, ὡς ἐσημειώθη, χαμηλότερον ἢ τὰ λοιπὰ τῆς θόλου σημεῖα. Ὑπάρχει, ἐπίσης, ἡ πιθανότης ὅτι καὶ τὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ τάφου εἶχεν ἀνασκαφῇ λάθρᾳ κατ᾽ ἐκείνην τὴν περίοδον ἢ μετὰ ταῦτα, καθ᾽ ὅσον οὐδὲν ἀγγεῖον ἀνευρέθη αὐτόθι ἢ σκελετὸς ζῴου ἢ ἀνθρώπου.

Ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου εὕρηται εἰς τὸ ΝΑ τμῆμα, ὡς τὸ αὐτὸ ἐπανελήφθη καὶ διὰ τὸν ὀλίγον νεώτερον πρῶτον παρακείμενον θολωτὸν τάφον. Αἱ πλευραὶ τοῦ δρόμου δὲν εἶχον ἐπενδυθῆ (κατὰ Μαρινᾶτον: «ἐξηκριβώθη βραχὺς κτιστὸς δρόμος ὅτε ἐκαθαρίσθη καὶ μικρὸν τμῆμα τῆς ὑποτιθεμένης θόλου μέχρι βάθους 1.30 μ. περίπου»). Συνολικῶς, τὸ ἐκτισμένον, φυσικῷ τῷ λόγῳ, τμῆμα τοῦ στομίου καὶ τὸ ὑποτιθέμενον ἐκτισμένον τμῆμα τοῦ δρόμου παρακολουθοῦνται εἰς μῆκος 2.30 μ. ἀπὸ τῶν γωνιῶν τῆς θόλου τοῦ τάφου. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς πρωΐμου περιόδου καθ᾽ ἣν ἐκτίσθη ὁ τάφος. Εἰδικῶς διὰ τὴν ἐπένδυσιν τοῦ στομίου ἐχρησιμοποιήθησαν πλακωτοί — ἐπιμήκεις σχετικῶς — ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ἀκανόνιστοι ὀγκηροὶ λίθοι, ὡς ἐπίσης καὶ διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς θόλου. Σημειωτέον, ἐπίσης, ὅτι τὸ πλάτος τοῦ στομίου στενοῦται ἄνω (1.16 μ.), ἐνῷ κάτω ἔχει εὖρος 1.30 μ., ἤτοι ἀποτελεῖ τυπικὴν

ρον τῆς Ζάκρου (Ν. ΠΛΑΤΩΝ, ΠΑΕ 1971, σ. 261, πίν. 344α καὶ H. W. CATLING, AR 1971 - 72, σ. 26).

1. Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1958, σ. 190. Κ. ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Προϊστορία Πελοποννήσου, σ. 468, ἀρ. 3.

μυκηναϊκὴν κατασκευήν. Ὁ τάφος οὗτος ἐκτίσθη προφανῶς κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΑ περίοδον, ἤτοι ὀλίγον πρὸ τοῦ 1450 π.Χ.

Ἡ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν σημεῖον τοῦ στομίου ὑπάρχουσα ἀργολιθοδομὴ ὑψοῦτο μέχρις 83 ἑκ. καὶ προφανῶς μέχρι τοῦ ὕψους τούτου παρέμεινεν ἡ τοίχισις τοῦ στομίου, ὅτε δηλ. ἐναπετέθη ὁ τελευταῖος νεκρὸς ἀκριβῶς ὄπισθεν αὐτῆς. Βεβαίως πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς αὐτονόητον ὅτι παλαιότερον ἔφρασσε τὸ στόμιον καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ ὕψος (1.74 μ.) καὶ ἀφῃρέθη τὸ ἀνώτερον τμῆμα διὰ τὴν τελευταίαν ταφήν, μετὰ τὴν ὁποίαν δὲν ἀποκατεστάθη πλήρως.

Ὁ τάφος παρέσχε μίαν ἀσύλητον ταφὴν — ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου — καὶ ἑτέραν, τὴν τελευταίαν, ἀκριβῶς ὄπισθεν τῆς ἀργολιθοδομῆς εἰς ὀλίγον μόλις ὑψηλότερον σημεῖον. Εἰς τὸ νότιον τεταρτοκύκλιον τοῦ τάφου ὑπῆρχον τρεῖς ἐκ τῶν ἀναμφισβητήτως παλαιοτέρων ταφῶν, ὡς ὑποδηλοῦται διὰ τῶν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο συγκεντρωθέντων τριῶν κρανίων καί τινων ἀστῶν. (Τὰ ὀστᾶ, τὰ ὄστρακα, καὶ μία ἀκεραία σχεδὸν κύλιξ παρελήφθησαν ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς ἀνασκαφικῆς του ἐκθέσεως ἐν ΠΑΕ 1956, σ. 190.) Ἡ ἀνεύρεσίς της εἰς τὸ Μουσεῖον Πύλου ἢ εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ αὐτοῦ Μουσείου θὰ ἐπιτρέψῃ ἴσως καὶ τὴν χρονολόγησιν καὶ τῶν παλαιοτέρων τούτων ταφῶν, ἐφ' ὅσον διαπιστωθῇ βεβαίως ἐκ τοῦ ἡμερολογίου τῆς ἀνασκαφῆς τὸ ἀκριβὲς σημεῖον ὅπου ἀνευρέθη αὕτη, διότι δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνήκῃ καὶ εἰς τὴν τελευταίαν ὄπισθεν τῆς ἀργολιθοδομῆς τῆς εἰσόδου ταφήν. Τὸ γενικόν, κατὰ ταῦτα, γνώρισμα τῶν ταφικῶν ἐθίμων τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ἡ ἐκ νέου χρῆσις τοῦ τάφου καὶ ἡ μετατόπισις τῶν παλαιοτέρων ταφῶν εὗρον ἐφαρμογὴν καὶ εἰς τὸ παράδειγμα τοῦτο. Ἴσως ἐκ τῶν παλαιοτέρων τούτων περιόδων χρήσεως τοῦ τάφου προέρχεται καὶ τὸ μόνωτον φιαλίδιον τοῦ ΒΑ τεταρτοκυκλίου.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποκατασταθῇ περαιτέρω κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀσφαλῶς ἡ σειρὰ τῶν τελευταίων τριῶν ταφῶν τοῦ τάφου τούτου, ἤτοι α) ὁ ἐκτάδην τοποθετηθεὶς εἰς τὴν προέκτασιν τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ στομίου μετὰ τῆς κεφαλῆς πρὸς ΝΑ καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.60 μ. νεκρός, β) ἡ νεκρὰ ἧς ἡ ταφὴ παρέμεινεν ἀσύλητος καὶ ἥτις εἶχε ταφῆ εἰς συμμετρικὸν ὡς πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ τάφου καὶ τὸν παρακείμενον νεκρόν — πιθανῶς σύζυγόν της — σημεῖον, ἤτοι κατὰ τὴν προέκτασιν τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ στομίου καὶ γ) ἡ ὄπισθεν τῆς ἀργολιθοδομῆς ταφή (ἴσως τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου). Ἀντιθέτως μάλιστα πρὸς τὰς τρεῖς ταύτας τελευταίας ταφάς, αἱ παλαιότεραι ταφαὶ μετετοπίσθησαν πρὸς τὰ ἄκρα ἄνευ οἱουδήποτε σεβασμοῦ πρὸς τὰ τότε ὑπολειφθέντα ὀστᾶ καὶ κρανία εἰς τὸ νότιον τεταρτοκύκλιον.

Ἡ δευτέρα τῶν ταφῶν τούτων παρέμεινεν ἀσύλητος καὶ καθ' ὁλοκληρίαν ἄθικτος. Ὡς ἐπιστοποιήθη ἐκ τῆς συστάσεως τοῦ χώματος τοῦ δαπέδου καὶ τοῦ ἀμέσως ὑπερκειμένου στρώματος, τὸ σῶμα τῆς νεκρᾶς καὶ τὸ δάπεδον τοῦ

τάφου ἐκαλύφθησαν ἀρκούντως ἤδη κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου, ἤτοι περίπου μετὰ τὸ 1400 π.Χ. διὰ χώματος, ὅπερ, προφανῶς, εἰσέδυε διὰ τῶν μεταξὺ τῶν λίθων μικρῶν κενῶν τοῦ ἀνωτέρου τμήματος τῆς θόλου, μὲ ἀποτέλεσμα — συντελοῦντος βεβαίως καὶ τοῦ ἐπιδειχθέντος πρὸς τὸ λείψανον τῆς νεκρᾶς σεβασμοῦ ἐκ μέρους τῶν ἀπογόνων της — νὰ παραμείνουν εἰς τὴν θέσιν των ἅπαντα τὰ κατατεθέντα κτερίσματα ἐπὶ 34 περίπου αἰῶνας διὰ νὰ παρουσιασθῇ οὕτως ἐκείνη ἡ νεκρὰ μεθ' ὅλων τῶν σκευῶν τοῦ προσωπικοῦ της καλλωπισμοῦ καὶ τῶν οἰκιακῶν της ἐνασχολήσεων. Ἡ νεκρὰ εἶχε τοποθετηθῆ, ὡς εἰκός, ἐκτάδην. Ἡ κεφαλή — σχετικῶς καλῆς διατηρήσεως — ἦτο τοποθετημένη εἰς τὸ νότιον μέρος, ἀλλ' ἔκλινε (τελικῶς) πρὸς τὸ ἀριστερὸν τῆς νεκρᾶς πλευρόν. Τὸ σῳζόμενον μῆκος τοῦ σκελετοῦ αὐτῆς ἀνέρχεται μόνον εἰς 1.40 μ. διότι ἐλλείπουν τὰ κάτω ἄκρα. Ἐνδεικτικὴ εἶναι καὶ ἡ στρέβλωσις τῶν σκελῶν της, ἥτις πιθανῶς ὑποδηλοῖ τὴν πάθησιν τῆς νεκρᾶς. Κατὰ τὰ λοιπὰ ἡ νεκρὰ ἔφερε τὴν δεξιὰν χεῖρα κεκαμμένην ὑπεράνω τοῦ στήθους, ἐνῷ ἡ ἀριστερὰ εἶχε τοποθετηθῆ κανονικῶς κατὰ μῆκος τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς.

Γενικῶς ἡ ὅλη ταφὴ ὑπῆρξε διδακτικωτάτη, διότι ἅπαντα τὰ κτερίσματα τῆς νεκρᾶς εὑρέθησαν κατὰ χώραν. Πρέπει ὅμως παραλλήλως νὰ τονισθῇ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γειτνίασις τοῦ δευτέρου τούτου τάφου, ὡς εἶχε διαπιστωθῆ παλαιότερον (ΠΑΕ 1958, σ. 191: διὰ τὴν ὑπερβολικὴν ὑγρασίαν τὰ ὀστᾶ εἶχον σχεδὸν πλήρως διαλυθῆ), ὡς ἐπίσης καὶ τοῦ παρακειμένου πρώτου θολωτοῦ τάφου, πρὸς τὴν πλουσίαν πηγὴν Χανδρινόβρυσον, ἔτι δὲ ἡ ὕπαρξις ὑπογείων ρευμάτων καὶ φλεβῶν εἰς τὸ σημεῖον ὅπου καὶ οἱ τάφοι, εἶχον καταστροφικὴν διά τινα κτερίσματα ἐπίδρασιν. Ἰδιαιτέρως ἐπλήγησαν τὰ ἀγγεῖα ἐκ ταύτης τῆς μακρᾶς ὑπὸ τὴν γῆν παραμονῆς ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἀντικείμενα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὰ κατατεθέντα πρὸς «χρῆσιν» κατὰ τὴν μετὰ θάνατον ζωὴν χάριν τῆς νεκρᾶς ἀντικείμενα δύνανται νὰ διακριθοῦν εἰς δύο κατηγορίας: α) εἰς τὰ ἀγγεῖα τὰ περιλαμβάνοντα τὰς πρὸς τὴν νεκρὰν προσφορὰς καὶ χρησιμεύσαντα εἰς τὴν συνηθιζομένην ἐν τῷ τάφῳ τελετουργίαν κατὰ τὰ τότε κρατοῦντα ἔθιμα καὶ β) εἰς τὰ πάσης φύσεως κτερίσματα καὶ λοιπὰ προσωπικὰ τῆς νεκρᾶς ἀντικείμενα. Εἰς αὐτὰ δέον ὅπως περιληφθοῦν καὶ οἱ χρησιμεύσαντες διὰ τὸ ἔθιμον τῆς «ψυχοστασίας» χαλκοῖ δίσκοι ζυγοῦ.

Εὐάριθμα, ἀλλ' ἐνδεικτικὰ τοῦ προορισμοῦ, ἀγγεῖα ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὴν τέλεσιν τῶν κεκανονισμένων ταφικῶν τελετουργιῶν. Οὕτως εἰς τὴν ἐπέκτασιν τοῦ σώματος τῆς νεκρᾶς — πλησίον τῶν ποδῶν αὐτῆς — ὑπῆρχε τρίωτον ἀρτόσχημον ἀλάβαστρον μεγάλου σχήματος ἀποκατασταθὲν προσφάτως (φαινομένης διαμέτρου 25 περίπου ἑκ.), χρησιμεῦσαν ἴσως ὡς ἀρωματοδοχεῖον, καὶ μία μόνωτος κύλιξ τῆς ΥΕ ΙΙΑ ὑστάτης φάσεως, ἧς ἡ βάσις ἐφήπτετο τῆς περιφερείας τοῦ ἀλαβάστρου ἀπὸ Β.

Περαιτέρω ὑπῆρχον εἷς τρίωτος μέγας πιθαμφορεὺς (ὕψους 0.71 μ.) ἠπειρωτικοῦ ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ μετὰ παραστάσεως ὀκτάποδος (κατὰ τὰ

γνωστὰ παραδείγματα τῆς Προσύμνης, τοῦ τάφου Ρὼ τῶν Μυκηνῶν, τοῦ Ρούτση καὶ ἄλλων[1], ἔτι δὲ ἓν ὁμοίωμά του (ἄνευ τῆς κοσμήσεως ταύτης) ὕψους 26 ἑκ. (πίν. 113α). Ὁ μέγας οὗτος πιθαμφορεὺς εἶχε πληγῆ ἐκ καταπεσόντος λίθου τῆς θόλου, θὰ περιεῖχε δέ, ὡς γνωρίζομεν ἐκ λοιπῶν ἐξ Ἀργολίδος ἀντιστοίχων παραδειγμάτων, τὴν εἰς οἶνον πρὸς τὴν νεκρὰν προσφοράν. Ἡ ὑπερβολικὴ ὑγρασία τοῦ τάφου ἐπέδρασε καὶ εἰς αὐτὸν καταστροφικῶς καὶ δὴ καὶ ἐπὶ τῆς καθόλου διακοσμήσεώς του.

Ὁ ἀμφορεὺς οὗτος ἀνήκει εἰς τὰ τέλη τῆς ΥΕ ΙΙΑ περιόδου, μιᾶς περιόδου ἥτις δημιουργεῖ στοιχεῖα ἐπιβιοῦντα καὶ κατὰ τὴν εὐθὺς ἀκολουθοῦσαν ΥΕ ΙΙΒ ὑποπερίοδον καὶ ἔχει γενικῶς κοινὰ μετ' αὐτῆς στοιχεῖα εἰς τὴν καθόλου τυπολογικὴν ἐξέλιξιν τῶν κεραμεικῶν προϊόντων. Πρὸς τὰ δεξιά, τέλος, τῆς νεκρᾶς ὑπῆρχε καὶ ἄλλο ἀλάβαστρον-ἀρωματοδοχεῖον, συνοδευόμενον, ὡς καὶ τὸ πρῶτον, ὑπὸ μονώτου κύλικος τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου[2].

Κτερίσματα: Τὸ μεγαλύτερον διαφέρον μεταξὺ ὅλων τῶν εὑρημάτων τοῦ τάφου τούτου συγκεντροῖ, ὡς ἐσημειώθη, ἡ ταφὴ αὐτὴ τῆς νεκρᾶς καὶ τοῦτο διὰ τὰ κοσμήματά της καὶ τὰ συναποτεθέντα κτερίσματα, ἀποτελοῦντα ἐν πολλοῖς σκεύη τοῦ προσωπικοῦ της καλλωπισμοῦ. Τοῦ νεκρικοῦ σαβάνου οὐδὲν τμῆμα ὑπελείφθη, ἐπὶ τοῦ στήθους της ὅμως καὶ γενικῶς τοῦ σώματός της εὑρέθη ἀπειρία — διακοσίων τοὐλάχιστον — μικρῶν ψήφων ἐξ εὐτελοῦς κυανῆς πάστας. Αὗται ἀπετέλουν περιδέραια ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ στήθους καὶ πέριξ τοῦ λαιμοῦ. Μεταξὺ τῶν ψήφων τούτων ἦσαν ἀνηρτημένα καὶ δύο πλέον πολύτιμα κοσμήματα, ἅτινα εὑρέθησαν κατὰ τὸ κέντρον τοῦ στήθους, ἑκάτερον δὲ εἰς τὸ μέσον ἀκριβῶς ἑνὸς σχηματιζομένου ὅρμου. Οὕτως εἰς ἀπόστασιν 17 ἑκ. ἀπὸ τῆς κεφαλῆς ὑπῆρχε σάρδιος μήκους 1.76 ἑκ. — ἄνευ γλυφῆς — καὶ εἰς ἀπόστασιν 20 ἑκ. ἀπὸ τῆς κεφαλῆς, ἤτοι 3 ἑκ. περαιτέρω, θαυμασία τὴν ἐργασίαν χρυσῆ ψῆφος μήκους 0.66 ἑκ. καὶ βάρους 0.352 γρ. δίκην πηνίου ἢ διπλοῦ πελέκεως μετ' ἐγκαρσίας ὀπῆς εἰς τὸ κέντρον πρὸς ἀνάρτησιν. Αἱ δύο κυκλικαὶ πλευρικαί της ὄψεις ἔχουν πληρωθῆ διὰ φαγεντιανῆς, φέρουν δὲ κατὰ τὴν περιφέρειαν κοκκιδωτὴν διακόσμησιν, ἤτοι μικρὰ σφαιρίδια — 30 τὸν ἀριθμὸν — θαυμαστῆς τεχνικῆς. Ἑκατέρωθεν ὁμοίως τῆς κατὰ τὸ

---

1. B. Kaizer, Zur Datierung von Kammergrab 26 in Mykene ἐν Die kretisch-mykenische Glyptik und ihre gegenwärtigen Probleme, 1974, σ. 43, 45. Σπ. Μαρινατος, ΠΑΕ 1956, πίν. 100α καὶ Γ. Ε. Μυλωνας, Ὁ Ταφικὸς κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν, 1973, πίν. 197β.

2. Τὰ ἀλάβαστρα ταῦτα, ὡς καὶ ἡ κύλιξ τοῦ τάφου 4 τοῦ ἐξάρματος **α** Γουβαλάρη, συνεκολλήθησαν κατὰ Ἀπρίλιον 1976 ὑπὸ τοῦ κ. Ἀργ. Μαρίνη, δυσχερὴς εἶναι ὅμως εἰσέτι ἡ ἐπακριβὴς χρονολόγησίς των, λόγῳ τῆς ἐν γένει κακῆς διατηρήσεως.

κέντρον ἐγκαρσίας ὀπῆς ὑπάρχει ἀνὰ μία εἰσέτι σειρὰ ἄλλων παρομοίων κοκκίδων (πίν. 113γ-δ).

Ἡ νεκρὰ ἔφερε περαιτέρω εἰς τὸν λαιμόν της σφραγιδοκύλινδρον[1] (πίν. 111α3-β) ἐκ σαρδόνυχος, ὅστις μετὰ τὴν κλίσιν πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς κεφαλῆς ἐξέπεσεν εἰς τὸ ἀκρότατον σημεῖον τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου. Τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ἀνῆκεν ὁ σφραγιδοκύλινδρος οὗτος εἰς τὴν περίδεσιν τοῦ δεξιοῦ καρποῦ καὶ νὰ ἐξέπεσεν ἐκ τοῦ στήθους, ἐφ' οὗ εἶχε τοποθετηθῆ ἡ δεξιὰ τῆς νεκρᾶς χείρ, φαίνεται ἀπίθανον. (Στοιχεῖα σφραγιδοκυλίνδρου: βάρος: 1.45 γρ., μῆκος ψήφου: 1.3 έκ., ὁλικὸν μῆκος: 1.48 έκ., ἐξωτερ. διάμετρος βάσεων: 0.71 - 72 έκ., διατήρησις ἀρίστη.

Ὁ σφραγιδοκύλινδρος οὗτος θεωρεῖται πλήρης, καθ' ὅσον διατηρεῖ ὅλον τὸν ἐκ χρυσοῦ ὁπλισμόν του[2]. Ἐκτὸς τοῦ σφραγιδοκυλίνδρου τούτου τῆς Κουκουνάρας εἶναι γνωστὸς καὶ ἄλλος προσφάτως εὑρεθεὶς πλήρης σφραγιδοκύλινδρος ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς Καζάρμας Ἀργολίδος, ὃν ἀνέσκαψεν ἡ κ. Δεϊλάκη-Πρωτονοταρίου. Καὶ ὁ σφραγιδοκύλινδρος οὗτος τῆς Καζάρμας μετ' ἄλλλων ἐγχαράκτων λίθων ἀπετέλει ἴσως τμῆμα περιδεραίου νεκρᾶς τινος γυναικός. Τρίτος εὕρηται ἐν τῷ Μουσείῳ Μπενάκη τῶν Ἀθηνῶν[3].

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κυλίνδρου ὑπάρχει λεπτὸς χρυσοῦς κυλινδρικὸς σωλήν, οὗτινος τὰ ἄκρα προσδιπλοῦνται. Εἰς τὰ ἐπίπεδα ἄκρα τοῦ κυλίνδρου ὑπάρχει ἀνὰ εἷς λεπτὸς χρυσοῦς δίσκος, ἐφ' οὗ ἔχουν ἐπικολληθῆ 15 μικραὶ χρυσαῖ κοκκίδες. Ἔχομεν, ἄρα, καὶ ἐδῶ τὴν θαυμαστὴν μορόεσσαν διακόσμησιν. Ὡς παράστασις πρόκειται κυνήγιον αἰγάγρου ὑπὸ κυνὸς κατὰ μινωικὰ πρότυπα. Τὰ δύο ζῷα ἀποδίδονται κατὰ τὸν συνήθη ἱπτάμενον καλπασμὸν τῆς ἐποχῆς, οὐδεμία ὅμως ὑποδήλωσις τοπίου ὑπάρχει ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλα μινωικὰ παραδείγματα. Εἶναι γνωστή, ἐπίσης, ἡ μινωικὴ ἐπίδρασις ἐπὶ τοῦ τομέως τῆς σφραγιδογλυφίας κατ' αὐτὴν τὴν δευτέραν μυκηναϊκὴν περίοδον καὶ πρέπει, τέλος, νὰ τονισθῇ ἡ ἰδιαιτέρα διάδοσις τῶν διὰ χρυσοῦ δεδεμένων σφραγιδολίθων εἰς τὴν νοτίαν καὶ ἰδίᾳ τὴν ΝΔ Πελοπόννησον καθ' ὅλην ἐν γένει τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν. Ἡ προτίμησις αὕτη τῶν μυκηναίων μεσσηνίων πρὸς τὰς χρυσοδέτους σφραγῖδας εὑρίσκει τὸ πάρισόν της εἰς τὴν διάδοσιν τῶν ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν ἐπικασσιτερωμένων ἀγγείων, ἅτινα ἐχρησιμοποιοῦντο εὐρύτατα, ὡς καὶ εἰς τὴν Ἀργολίδα, ὑπάρχει δὲ καὶ μέγας ἀριθμὸς προσφάτων εὑρημάτων

1. Πρβ. I. Pini, CMS V, σ. XLIII.

2. Περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι εὑρεθέντων ἁπλῶν σφραγιδοκυλίνδρων (ἄνευ χρυσοῦ ὁπλισμοῦ) διέλαβον οἱ H. - G. Buchholz παρὰ G. Bass, The Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck, Transactions of the American Philosophical Society 57, 1967, μέρος 8, σ. 148 κέ., V. E. G. Kenna, AJA 72, 1968, σ. 321 κέ. καὶ J. Boardman, GGFR, σ. 398.

3. AAA II, 1969, σ. 6 εἰκ. 5, I. Pini, CMS V, ἀρ. 583 καὶ 197 ἀντιστοίχως.

τοῦ Ναυπλίου ὑπὸ τῆς κ. Δεϊλάκη ὡς ἀπομίμησις ἀργυρῶν σκευῶν. Ἡ συνήθεια αὕτη διεπιστώθη μεταξὺ τῶν κεραμεικῶν εὑρημάτων πολλῶν τάφων τῆς Κουκουνάρας, ἐν οἷς καὶ εἰς τὸν περιγραφόμενον, ἔτι δὲ μεταξὺ τῶν κεραμεικῶν εὑρημάτων πλείστων μυκηναϊκῶν θέσεων τῆς ΝΔ Πελοποννήσου (Τουρλιδίτσα, Τραγάνα, Μυρσινοχώριον, λόφος Ἐγκλιανοῦ, Περιστεριά), ἐν τοῖς Μουσείοις Πύλου, Χώρας καὶ Ἀθηνῶν, περὶ ὧν εὑρημάτων προσεχῶς εἰδικὴ μελέτη τοῦ ὑπογραφομένου[1].

Τὰ καλλωπιστικὰ τῆς νεκρᾶς σκεύη — καὶ ἄλλα τινὰ κτερίσματα — εἶχον τεθῆ παρὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν αὐτῆς, ὡς εἶναι γνωστὸν καὶ ἐξ ἄλλων συναφῶν περιπτώσεων[2]. Οὕτως εὑρέθησαν: πήλινον σφονδύλιον, ἕτερον ἀμφικωνικὸν ἐκ στεατίτου, ἓν χαλκοῦν, στερούμενον λαβῆς καὶ κάτοπτρον διαμέτρου 10.5 ἐκ. καὶ πάχους μικροτέρου τῶν 0.002 μ. (πίν. 112δ). Ἡ λαβὴ τοῦ κατόπτρου τούτου δὲν ἀπετελεῖτο, ὡς πολλάκις, ἐξ ἐλεφαντοστοῦ, ἀλλ' ἐξ ἑτέρας φθαρτῆς ὕλης, προφανῶς ξύλου. Τὸ ζεῦγος τῶν ὀπῶν, αἱ ὁποῖαι ἐχρησίμευον πρὸς στερέωσιν τῆς λαβῆς, ἔτι δὲ τὸ ἴχνος τῆς φθαρτῆς ὡς ἄνω ὕλης, διατηροῦνται πάντοτε καλῶς· παρὰ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα τῆς γυναικὸς ἦσαν δύο κομψὰ χαλκᾶ μαχαιρίδια μετ' ἐλεφαντίνης λαβῆς (πίν. 112β), μία βελόνη εἰς τὸ ἄκρον αὐτῶν καὶ εἷς κτείς, προφανῶς ἐξ ὀστοῦ ἢ ἐλεφαντόδοντος. Λόγῳ τῆς ὑγρασίας τοῦ ἐδάφους τὸ σύνολον τῶν ἀντικειμένων τούτων ἀπεσπάσθη μετὰ μεγάλου ὄγκου χώματος καὶ μετεφέρθη εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον, ὅπου ἅπαντα ἔτυχον τῆς δεούσης φροντίδος τῶν εἰδικῶν τεχνιτῶν πρὸς τοὺς ὁποίους, ὡς καὶ πρὸς τὸν διευθυντὴν τοῦ αὐτοῦ Μουσείου κ. Ν. Γιαλούρην, ἀπευθύνονται θερμαὶ εὐχαριστίαι. Ὁ κτεὶς δὲν κατέστη δυνατόν, ἐν τούτοις, νὰ διασωθῇ καὶ συνηνώθησαν ἁπλῶς μόνον ὡρισμένα τεμάχια αὐτοῦ. Τὸ ζεῦγος τῶν ἐγχειριδίων ἀποκατεστάθη, ἔχουν δὲ μῆκος 16 τὸ ἓν καὶ 17 ἐκ. τὸ ἄλλο. Ἀξία προσοχῆς εἶναι ἡ ἄκρα τῆς λαβῆς, ὡς σχηματίζεται κατὰ τὸν λεπτὸν τοῦτον τρόπον καὶ ἀξία θαυμασμοῦ εἶναι ἡ ἐν γένει λεπτὴ τὴν ἐργασίαν κατασκευὴ τῆς ἐλεφαντίνης λαβῆς, ἥτις ἀρχικῶς ἐκοιλάνθη ἐσωτερικῶς, προκειμένου νὰ περιλάβῃ ἔνδον τὴν χαλκῆν λαβὴν τοῦ μαχαιριδίου, ἀκολούθως δὲ ἀπεσπάσθη ἀπὸ τοῦ ὅλου πυρῆνος.

Ἡ νεκρὰ εἶχεν ἐναποτεθῆ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς θόλου. Ὡς διεπιστώθη, τὸ ἀρχικὸν ἔδαφος τοῦ τάφου ἦτο μόλις 2 - 4 ἐκ. ὑπὸ τὸ ζεῦγος τῶν μαχαιριδίων. Ὑπὸ τὴν ἀριστερὰν τῆς νεκρᾶς μασχάλην ὑπῆρχε λεπὶς ἐκ ξανθοῦ πυρίτου,

---

1. Περὶ τῆς συνηθείας ταύτης διέλαβον ἤδη ἡ καθηγ. S. A. Immerwahr, Hesperia 35, 1966, σ. 381 κέ., ἥτις καὶ ἐσημείωσε πρώτη τὸ γεγονός, ἔτι δὲ ἡ Μ. Παντελιδου, ἐν ΑΑΑ IV, 1971, σ. 433 - 438 καὶ ἐν τῇ ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβῇ, Αἱ Προϊστορικαὶ Ἀθῆναι, 1975, σ. 171 κέ. Ἐπίσης ὁ Στυλ. Αλεξιου, ΑΑΑ III, 1976, σ. 233.

2. Ρούτση, θολ. τάφος 2 - Καζάρμας θολ. τάφος ἐν ΠΑΕ 1956, σ. 205 καὶ ΑΑΑ II, 1969, σ. 4 ἀντιστοίχως.

ἐνῷ εἴς τινα δάκτυλον τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς εὑρέθη καὶ δακτύλιος χαλκοῦς, διαμέτρου 1.75 ἑκ.

Τὰ ἐναποτεθέντα κτερίσματα συνεχίζοντο καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς εἰσόδου τοῦ τάφου ἐγγύτατα τῆς κεφαλῆς τῆς νεκρᾶς, ὅπου ἐσημειώθη εὕρημα σπανίως ἀπαντώμενον εἰς μυκηναϊκὸν τάφον. Ἴσως τὸ σύνολον τοῦτο ἀπετέλει διακόσμησιν πέπλου τῆς κεφαλῆς. Ὁ πέπλος οὗτος, ἀποσπασθείς, ἀπέπεσεν ὄπισθεν τῆς κεφαλῆς. Εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην συνηγορεῖ καὶ ἡ θέσις τῶν διαφόρων ἐξ ὑαλομάζης ψήφων (σφαιρικῶν καὶ ἐπιμήκων — σχεδὸν κυλινδρικῶν) ἀποτελουσῶν τὴν διακόσμησιν τοῦ πιθανῶς χρησιμοποιηθέντος κεκοσμημένου πέπλου. Οὕτως αὐταὶ αἱ ἐπιμήκεις καὶ στρογγύλαι ἐξ ὑαλομάζης ψῆφοι ἐσχημάτισαν ἔλλειψιν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐναλλασσόμεναι πρὸς ὁμοιώματά των ἐκ φθαρτῆς ὕλης. Ἀνάλογον εἶναι καὶ ἓν ἐξ Ἰαλυσοῦ εὕρημα[1]. Πλησίον ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι τρεῖς σάρδιοι καὶ μία ἐξ ἠλέκτρου ψῆφος (ΥΕ ΙΙ), ἐνῷ ἑτέρα ἐθραύσθη.

Αὐτὰ ἦσαν τὰ κτερίσματα τῆς νεκρᾶς εἰς τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ περιληφθῇ καὶ ἓν εἰσέτι καλλωπιστικόν της προφανῶς σκεῦος, ἓν λεπτότατον θαυμασίας ἐργασίας ἐξ ἀργύρου, μήκους μόλις 4 ἑκ., κοχλιάριον ὅπερ ἀνευρέθη πέραν τῶν ποδῶν τῆς νεκρᾶς καὶ θεωρεῖται ὅτι ἀπετέλει ὠτογλυφίδα (πίν. 113β). Παρόμοιαι ὠτογλυφίδες ἔχουν εὑρεθῆ εἰς Βαφειό, Πρόσυμναν, Ρούτση καὶ προσφάτως εἰς Ἀρχάνας Κνωσοῦ. Τὸ βάρος του ἀνέρχεται εἰς 0.604 γρ. καὶ ἡ περιελισσομένη ἀπόληξις τῆς λαβῆς του εἶναι συνήθης εἰς μαχαίρας τῶν Μυκηνῶν, εἰς μαχαιρίδιον τῆς Περατῆς[2] καὶ ἄλλων τόπων.

Καθαρῶς ταφικῆς, τέλος, χρήσεως θεωρεῖται ὅτι εἶναι καὶ τὸ ζεῦγος τῶν κοιλοκύρτων λεπτῶν ἐκ χαλκοῦ δίσκων ζυγοῦ, οἵτινες, παραδόξως, εὑρέθησαν ὁ εἷς παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς νεκρᾶς καὶ ὁ ἕτερος εἰς ἀπόστασιν 79 ἑκ. πέραν τῶν ἄκρων ποδῶν αὐτῆς. Οἱ δίσκοι οὗτοι ἦσαν λεπτότατοι καὶ εἶχον ὑποστῆ ἰσχυρὰν φθορὰν (λόγῳ τῆς εἰς χαλκὸν μικρᾶς περιεκτικότητός των, εἶχον δὲ ἀρχικῶς τέσσαρα τρήματα (ὀπὰς) κατὰ τὴν περιφέρειαν προκειμένου νὰ κρέμωνται συμμέτρως (διάμετρος 8.35 καὶ 8.15 ἑκ.). Ὁ ζυγὸς οὗτος ἴσως ἐχρησίμευεν, ὡς πιστεύεται, εἰς τὸ ἔθιμον τῆς ψυχοστασίας, ἤτοι ἐθεωρεῖτο ὅτι δι' αὐτοῦ ἐζυγίζετο ἡ ψυχὴ τῆς νεκρᾶς καί, ὡς ἐδίδαξεν ὁ A. Evans[3], ἀπετέλει ὑπαινιγμὸν περὶ ζυγίσεως τῶν ψυχῶν. Τὸ ἔθιμον τοῦτο τῆς ψυχοστασίας παρακολουθεῖται ἀπὸ τῆς ΥΕ Ι περιόδου ἐκ τοῦ Α ΙΙΙ βασιλικοῦ λακκοειδοῦς τάφου (καὶ τοῦ θαλαμοειδοῦς τάφου 529) τῶν Μυκηνῶν, ὅστις ἦτο τάφος γυναικῶν, καὶ διαδίδεται ἐπὶ μακρὸν καὶ εἰς ἄλλας μυκηναϊκὰς περιοχάς [Βαφειό, Δενδρά (10ος θαλαμωτὸς τάφος βασιλίσσης), Καζάρμα (AAA II, 1969, σ.

1. Τάφος 4 τῆς ὑστέρας νεκροπόλεως, ASatene 6/7, 1923/24, σ. 99 κέ., εἰκ. 17 κέ.
2. Μ 136, Σ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, Περατὴ Β', 1970, σ. 346.
3. PM III, σ. 151.

4) Ρούτση (θολ. τάφος 2, λάκκος 2), Ἐγκλιανός (Βαγενᾶ), Ἀθῆναι (τάφος ἐλεφαντίνων πυξίδων)]. Τὸ γεγονός, ἐξ ἄλλου, ὅτι τὸ ἀργυροῦν κοχλιάριον εὑρέθη ἐγγύτατα τοῦ χαλκοῦ δίσκου καὶ ὅτι ὁ ἕτερος τούτων ἦτο εἰς ἀπομεμακρυσμένον σημεῖον, παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς νεκρᾶς, ἐγείρει τὴν ὑπόθεσιν μήπως πράγματι οἱ δίσκοι οὗτοι ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὴν παρασκευὴν ψιμυθίων ὑπ' αὐτῶν τούτων τῶν γυναικῶν κατὰ τὴν Μυκηναϊκὴν ἐποχήν[1].

Ἡ ταφὴ αὕτη τῆς νεκρᾶς ἦτο ἡ προτελευταία ταφὴ τοῦ τάφου. Τὸ ὑπ' αὐτὴν χῶμα ἦτο ἀναμεμειγμένον μὲ μικροὺς χάλικας, ὡς ἦτο συνήθεια νὰ διαμορφοῦται τὸ δάπεδον τῶν τάφων κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν.

Ἡ τελευταία ταφὴ ἦτο εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἀργολιθοδομῆς τῆς εἰσόδου τοῦ τάφου. Πέραν ὅμως ὡρισμένων ἀγγείων οὐδὲν ἄλλο κτέρισμα εἶχε κατατεθῆ. Γενικῶς τὰ πολύτιμα κτερίσματα τῶν παλαιοτέρων ταφῶν ἀφῃροῦντο: α) καθ' ἑκάστην νέαν ταφὴν καὶ β) κατὰ τὴν διευθέτησιν τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου πρὸς ταφὴν τοῦ ζεύγους τῶν δύο εἰς κεντρικὰ σημεῖα τοῦ δαπέδου τῆς θόλου ταφέντων νεκρῶν. Ἐκτὸς πηλίνων ἀγγείων καὶ ὀστῶν οὐδὲν ἄλλο ἀντικείμενον ἀνευρέθη, ὅπερ νὰ ἀνῆκεν εἰς τοὺς παλαιοτέρους τοῦ τάφου νεκρούς, τῶν ὁποίων συχνάκις τὰ μόνα ὑπολείμματα εἶναι τμηματικῶς σῳζόμενα κρανία, δι' ὧν δηλοῦται ἡ ἐπὶ μακρὸν χρῆσις τοῦ οἰκογενειακοῦ τούτου τάφου. Σημειωτέον, ἐπίσης, ὅτι οὐδὲν ἀνευρέθη εἰς τὸν δρόμον ὀστοῦν, ὅπως ἐπίσης οὐδεμία ταφικὴ θήκη διωρύχθη εἰς τὸ δάπεδον τοῦ τάφου καὶ οὐδεμία κόγχη ἐδημιουργήθη εἰς τὸν δρόμον.

Εἰς ἀπόστασιν 52 μ. πρὸς Ἀνατολὰς ἀπὸ τοῦ δευτέρου τούτου εἰς Φυτιὲς τάφου ἐφαίνετο ὀρθὴ πλακοειδὴς «ἀσπροπουλιὰ» διαστάσεων 0.95 × 0.82 μ. Αὕτη διεπιστώθη ὅτι ἀπετέλει τὴν δυτικὴν καλυπτήριον πλάκα ἐπιμήκους κιβωτιοσχήμου ὑστέρας ρωμαϊκῆς ἐποχῆς τάφου. Ἡ πλὰξ ἡ ἀποτελοῦσα τὴν δυτικὴν τοῦ τάφου στενὴν πλευρὰν δὲν ἀνευρέθη· ἴσως εἶναι ἡ ἐντὸς τοῦ τάφου πρὸς Β τῆς κεφαλῆς τοῦ νεκροῦ εὑρισκομένη. Τὸ οὕτω σῳζόμενον μῆκος τοῦ τάφου ἀνέρχεται ἄνευ τῆς δυτικῆς πλακός - πλευρᾶς εἰς δύο μέτρα, συνολικῶς δὲ ὑπολογίζεται ὅτι ἀνήρχετο εἰς 2.11 μ. Αἱ μακραὶ πλευραὶ τοῦ τάφου δὲν σχηματίζονται εὐθύγραμμοι λόγῳ μετακινήσεως τῶν ἀποτελούντων αὐτὰς λίθων καὶ τούτου ἕνεκα τὸ πλάτος τοῦ τάφου ποικίλλει εἰς τὰ διάφορα αὐτοῦ μέρη. Εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον εἶναι 0.60 μ., εἰς τὸ κέντρον 0.81 μ., ἀνατολικώτερον 0.70 μ. καὶ εἰς τὸ ἀνατολικώτατον ἄκρον 0.50 μ.

Γενικῶς διὰ τριῶν ἐπιμήκων πλακῶν (μήκους 42 - 72 ἑκ.) σχηματίζεται τὸ σύνολον ἑκατέρας τῶν μακρῶν πλευρῶν.

Ἡ ἀνωτάτη ἐπιφάνεια τοῦ τάφου ἀπετελεῖτο ἐκ τῆς μνημονευθείσης σεβαστῶν διαστάσεων ἀσπροπουλιᾶς, δύο περαιτέρω πρὸς Ἀνατολὰς τριγωνικῶν

1. Πρβ. καὶ S. A. Immerwahr, The Athenian Agora XIII, The Neolithic and Bronze Ages, 1971, σ. 106 σημ. 68, σ. 168.

περίπου πλακῶν καὶ μιᾶς τετάρτης εἰς τὸ ἀνατολικώτερον τμῆμα. Συμπληρωματικῶς πρὸς ὅλας αὐτὰς τὰς πλάκας εἶχον χρησιμοποιηθῆ καὶ μικρότεροι λίθοι διὰ νὰ καλύπτωνται τὰ τυχὸν ἀφιέμενα κενά.

Τὰ ὀστᾶ τοῦ νεκροῦ εἶχον διαταραχθῆ παλαιόθεν καὶ δὲν ἦσαν ἅπαντα εἰς τὴν ἀρχικήν των θέσιν. Οὕτως ἡ κεφαλὴ εὑρίσκετο ὀρθὴ εἰς τὴν θύραν της ἀλλ' ἐστραμμένη πρὸς Δυσμὰς καὶ οὐχὶ πρὸς Ἀνατολὰς ὡς θὰ ἀνεμένετο. Σπόνδυλοι τῆς σπονδυλικῆς στήλης εὑρέθησαν ἐγκαρσίως ἐν σχέσει πρὸς τὴν κανονικήν των τοποθέτησιν. Περαιτέρω ἡ λεκάνη εἶχε μετατοπισθῆ καὶ εὑρίσκετο ὁμοίως εἰς ἐγκαρσίαν θέσιν μὲ τὸ εὐρύτερον τμῆμα πρὸς Νότον, ἐνῷ ἓν μηριαῖον ὀστοῦν ἔκειτο μετὰ τῶν δύο κνημῶν.

Τὸ δάπεδον, ἐφ' οὗ εἶχε τοποθετηθῆ ὁ νεκρός, ἀπετελεῖτο καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ τάφου ἐξ ἐπιπέδων κεράμων εἰς σχῆμα ρόμβου. Οἱ πλευρικοὶ τοῦ δαπέδου κέραμοι εἶναι τριγωνικοί, ἤτοι νοοῦνται ὡς ἡμίση τῶν εἰς σχῆμα ρόμβου λοιπῶν κεράμων. Ὡρισμένοι κέραμοι εὑρέθησαν τεθραυσμένοι ὑπεράνω τοῦ σκελετοῦ καὶ ἴσως μετεκινήθησαν ἐκ τοῦ δαπέδου ἢ ἄλλοθεν, διότι θὰ ἦτο περίεργον νὰ ἀπετέλουν στρῶσιν ὑπεράνω τοῦ νεκροῦ.

Τοιοῦτον ὑπῆρξε τὸ ἀνασκαφικὸν ἔργον κατὰ τὸ ἔτος 1973. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ δυνατὸν νὰ σημειωθῇ μία ἄλλη γενικωτέρου διαφέροντος διαπίστωσις, ἀφορῶσα εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς θολωτοὺς τάφους τῆς Μεσσηνίας καὶ κατ' ἐπέκτασιν εἰδικώτερον εἰς τοὺς τῆς περιοχῆς Κουκουνάρας. Παλαιότερον, ἐξ ὅσων ἐγνωρίζομεν τοὐλάχιστον ἐκ τῶν θολωτῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν καὶ ἄλλων μυκηναϊκῶν κέντρων, οἱ θολωτοὶ τάφοι ἐθεωροῦντο πάντοτε βασιλικοί. Ἤδη κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον χρόνους θολωτοὶ τάφοι ἔρχονται συνεχῶς εἰς φῶς, ὁλονὲν εἰς μεγαλύτερον ἀριθμόν, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὴν εὔφορον Μεσσηνίαν, ἔνθα καὶ ἐκτίζοντο κατὰ προτίμησιν κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους. Κατόπιν τῶν νέων τούτων διαπιστώσεων δημιουργεῖται πρόβλημα ὡς πρὸς τὸν προορισμὸν τῶν θολωτῶν τούτων τάφων καὶ δὴ καὶ καθ' ὅσον οἱ θαλαμωτοὶ μυκηναϊκοὶ τάφοι θεωρεῖται ὅτι γενικῶς ἀνῆκον εἰς προκρίτους, ἀξιωματούχους καὶ κατὰ περιπτώσεις εἰς ἄλλους ἐπιφανεστέρους μυκηναίους, ὡς εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν περίπτωσιν τῶν Μυκηνῶν[1].

Ἀντιθέτως εἰς τὴν Μεσσηνίαν καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν Πυλίαν δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ θεωρηθῶσιν ἅπαντες οἱ θολωτοὶ οὗτοι τάφοι ὡς ἀνήκοντες εἰς βασιλικὰς οἰκογενείας. Διὰ τῶν γνωστῶν καὶ μόνον περιπτώσεων (προστιθεμένων καὶ τῶν κατὰ τὸ 1975 ἐννέα ἀνασκαφέντων) θὰ ἔπρεπεν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν βασιλέων νὰ ἦτο μέγας, τοῦθ' ὅπερ ἀποκλείεται ἐκ τῶν πραγμάτων καὶ δὴ ἐφ' ὅσον γνωρίζομεν ὅτι ἕκαστος τούτων ἦτο οἰκογενειακὸς καὶ ὅτι συχνάκις ἀπαντῶνται ἀνὰ ζεύγη εἰς πλησίον ἀλλήλων (500, 700, 1000 μ.)

1. Πρβ. Σπ. Μαρινατον, ΠΑΕ 1959, σ. 179, ΠΑΕ 1966, σ. 130, J. Sakellarakis, PZ 45, 1970, σ. 154-5 καὶ Αγγ. Χωρεμην, ΑΕ 1973, σ. 31-32.

περιοχάς. Εἰδικώτερον οἱ θολωτοὶ τάφοι τῆς περιοχῆς Κουκουνάρας, ἀνερχόμενοι ἤδη εἰς ἱκανὸν ἀριθμόν, κατέφεραν τὴν χαριστικὴν βολὴν ἐπὶ τῆς παλαιᾶς ταύτης θεωρίας. Οὕτω σήμερον θεωρεῖται βέβαιον ὅτι, πέρα τῶν δύο μεγαλυτέρων θολωτῶν τάφων Γουβαλάρη 1 καὶ 2 (=Κουκουνάρας 4 καὶ 5), οἱ ὁποῖοι θεωροῦνται βασιλικοί, οἱ ἄλλοι θολωτοὶ τάφοι τῆς περιοχῆς Γουβαλάρη (καὶ τοῦ τῶν Πολλῶν Δένδρων περιλαμβανομένου) ἀνῆκον εἰς τὸν πληθυσμὸν τῆς περιοχῆς ἐκείνης, ἐνῷ οἱ λοιποὶ θολωτοὶ τάφοι τῶν πέριξ (Ἀκόνας, Φυτιῶν, Λεονταρίτη) ἀνῆκον ἀναμφισβητήτως εἰς μεγαλοκτηματίας. Εἰδικῶς πρέπει νὰ σημειωθῇ καὶ ὅτι ἐὰν οἱ μείζονες θολωτοὶ τάφοι εἶναι ἀνὰ ζεύγη ἢ ἀνὰ τρεῖς, ὡς εἰς τὰς Μυκήνας (ἡ περίπτωσις τῆς Περιστεριᾶς εἶναι προτιμότερον νὰ μὴ περιληφθῇ, διότι ἀναμένεται ἡ ἀνακάλυψις καὶ ἄλλου τάφου παρὰ τοὺς ἤδη τρεῖς ὑπάρχοντας), θὰ ἀνῆκον ἀνὰ δύο ἢ καὶ ἀνὰ τρεῖς εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν οἰκογένειαν ἢ εἰς ἓν ἐπιφανὲς γένος. Ἄλλη διαπίστωσις εἶναι ὅτι τὸ σύνολον τῶν θολωτῶν τάφων τῆς Κουκουνάρας στεροῦνται ἐκτισμένου δρόμου καὶ τελευταία ὅτι ἐκ τῶν δύο μειζόνων θολωτῶν τάφων μιᾶς θέσεως τῆς Κουκουνάρας ὁ μικρότερος ἐξ αὐτῶν εἶναι συνήθως κατά τι παλαιότερος καὶ ὁ μεγαλυτέρας διαμέτρου νεώτερος.

Κατὰ Ἰούλιον 1974 συνεχίσθησαν αἱ ἀνασκαφαὶ Πύλου εἰς τὴν περιοχὴν Γουβαλάρη, ὀλιγοήμεροι ὅμως, διότι παρέστη ἀνάγκη νὰ διακοποῦν ἐκ τῆς εἰς Κύπρον ἐχθρικῆς εἰσβολῆς, ἐξ ἧς πλεῖστα ὅσα δεινὰ ὑπέστησαν καὶ οἱ καλλιτεχνικοὶ τῆς νήσου θησαυροὶ καὶ τὰ ἀρχαιολογικά της μνημεῖα.

Ἀρχικῶς συνεπληρώθη ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ πεταλοειδοῦς τάφου 2 τοῦ τυμβοειδοῦς ἐξάρματος **α** Γουβαλάρη. Οὗτος, φυσικῷ τῷ λόγῳ, εὑρέθη συλημένος καὶ εἰς τὰ κατώτερα στρώματα, ἤτοι καὶ αἱ ἀρχικαὶ ταφαὶ οὐδὲν περίπου κτέρισμα ἀπέδωκαν. Κατὰ κύριον λόγον αἱ παλαιότεραι ταφαὶ κατελάμβανον τὸ ΒΑ καὶ τὸ ΝΑ (μέχρι τοῦ κέντρου) τμῆμα τοῦ τάφου. Τῶν ταφῶν τούτων τὰ ὑπολείμματα ἀποδεικνύουν τὸ γνωστὸν μυκηναϊκὸν ἔθιμον κατὰ τὸ ὁποῖον οἱ ἑκάστοτε προγενέστεροι νεκροὶ μετετοπίζοντο εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου, προκειμένου νὰ δημιουργηθῇ ἐπαρκὴς χῶρος διὰ τὰς νεωτέρας ταφάς. Τεταραγμένος δέον ὅπως θεωρηθῇ ὅτι ἦτο ὁ τάφος εἰς τὸ ΝΑ τοῦτο τεταρτοκύκλιον καὶ ἔτι πλέον διότι ὑπὸ ὡρισμένα ὀστᾶ ὑπῆρχον εὐμεγέθεις λίθοι (ἀκονόπετραι) ἀνήκοντες πρότερον προφανῶς εἰς τὴν στέγην ἢ εἰδικώτερον εἰς τὴν περιφέρειαν τῆς ὅλης κυκλοτεροῦς κατασκευῆς τῆς στέγης τοῦ τάφου. Ἓξ τοὐλάχιστον κρανία (τὰ ὑπ' ἀρ. 2, 2α, 3, 4, 5, 7) εἶχον συγκεντρωθῇ εἰς τὸ ΝΑ τεταρτοκύκλιον τοῦ τάφου, ἐνῷ ἄλλα εὑρέθησαν βορειότερον καὶ κατὰ τὸ κέντρον τοῦ δαπέδου τῆς θόλου (εἰς τὰ ἀλλήλων ὑπερκείμενα στρώματα). Εἰς τὸ ΒΔ τεταρτοκύκλιον ἀνευρέθη καὶ μερικῶς σῳζόμενον μαχαιρίδιον, ἐλαχίστου πάχους, ὅπερ ὅμως εἶναι ἀβέβαιον κατὰ πόσον θὰ διασωθῇ τελικῶς. Μικροτάτη διάτρητος ἐξ ὀρείας κρυστάλλου ψῆφος εὑρέθη εἰς τὸ ΒΑ τεταρτοκύκλιον καὶ αὕτη θεωρεῖται τὸ σημαντικώτερον ὑπολειφθὲν

κτέρισμα (τμῆμα καὶ τοῦτο) τοῦ συλημένου τούτου καὶ πτωχοτάτου τάφου.

Γενικῶς παρουσιάσθη συνεχὴς διαδοχὴ στρωμάτων, ὀφειλομένη εἰς τὴν ὄντως μακρὰν χρῆσιν τοῦ τάφου. Ἀνώτατον στρῶμα ἦτο τὸ πέρυσιν ἀφεθὲν μὲ τὴν πληθὺν τῶν ὀστῶν καὶ τῶν κρανίων (ὑπ' ἀρ. 2 - 6, 7(;), 10), ὑπ' αὐτὸ δὲ ἦσαν ἄλλο μετὰ τῶν κρανίων 7, 8, 12, 14 καὶ τὸ ὑπ' αὐτὸ μετὰ τῶν κρανίων ὑπ' ἀρ. 1, 9, 11, 13. Ὑπὸ τὸ 14ον κρανίον εὑρέθη καὶ ἡ ὕψους 9.3 ἑκ. εὐρύστομος προχοΐσκη (πίν. 111α-β) μετὰ διπλοῦ τοιχώματος. Τὰ ὀστᾶ καὶ τὰ κρανία, ποὺ εὑρέθησαν εἰς τὰ διάφορα στρώματα, δὲν ἐπαρκοῦν διὰ τὴν ἀνασύστασιν τῆς σειρᾶς τῶν διαφόρων ταφῶν καὶ τοῦτο διότι αἱ μετατοπίσεις τῶν παλαιοτέρων ταφῶν εἶναι ἀκανόνιστοι. Τὸ ἀρχικὸν δάπεδον τοῦ τάφου (πίν. 109β) διηνοίχθη εἰς δύο τοὐλάχιστον σημεῖα: εἰς τὸ ΝΔ (μέχρι τοῦ κέντρου) τεταρτοκύκλιον καὶ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀκριβῶς σημεῖον. Οὕτω σαφὴς παρουσιάσθη καὶ ἡ διάκρισις μεταξὺ τοῦ ἀρχικοῦ τούτου δαπέδου καὶ τῶν λάκκων. Εἰς τὸν ΝΑ — ἀκανόνιστον καὶ ἀβαθῆ — λάκκον ὑπῆρχον δύο τοὐλάχιστον νεκροί. Εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ ΝΑ—Κ λάκκου εὑρέθησαν τέσσαρα ἤδη κρανία, ὑπολογίζεται δὲ ὅτι ἐκ τῶν νεκρῶν τοῦ λάκκου τούτου ὁ μὲν ἀνατολικὸς ἔχει τὴν κεφαλὴν πρὸς Ν ὁ δὲ δυτικὸς πρὸς Β. Εἰς τὸν Α λάκκον (πιθανοῦ μήκους 85 ἑκ. καὶ βάθους 1.40 μ. ἀπὸ τοῦ ἀνωτάτου σῳζομένου τοῦ τάφου σημείου) εὑρέθη καὶ εἷς πλήρης ἐντὸς αὐτοῦ σῳζόμενος σκελετὸς εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκει τὸ 19ον κρανίον. Τὸ δυτικὸν τοῦ τάφου τμῆμα ἐσώθη ὀλιγώτερον πλὴν ὅμως κατακόρυφον καὶ ἄνευ συγκλίσεως τῆς θόλου. Σύγκλισις ἰσχυρὰ σημειοῦται εἰς τὸ ἀνατολικὸν τοῦ τάφου τμῆμα, μικροτέρα δὲ εἰς τὸ νότιον. Ἡ ἐσωτερική, τέλος, διάμετρος τοῦ τάφου ἀνέρχεται εἰς 3.05 μ.

Νοτίως τοῦ τάφου 2 καὶ εἰς ἀπόστασιν δύο περίπου μέτρων ἀνεσκάφη ὁ ὑπόγειος θολωτὸς τάφος 4, τὰ ὑπεράνω τοῦ ὁποίου χώματα ἀφῃρέθησαν μετὰ κοπιώδη ἐργασίαν. Τὸ μικρὸν εὖρος τῆς ὀπῆς (οὐχὶ μεῖζον τοῦ μέτρου) εἰς τὸ ἀνώτερον σῳζόμενον τμῆμα τοῦ τάφου ὑπεδήλου τὴν κατὰ μέγα μέρος διατήρησιν αὐτοῦ. Τὸ ὑψηλότερον ὅμως τοῦτο σῳζόμενον τῆς θόλου τμῆμα εἶχε μεγάλην κλίσιν καὶ διὰ λόγους ἀσφαλείας ἀφῃρέθησαν, ἀφοῦ ἐμετρήθησαν καὶ ἐφωτογραφήθησαν, οἱ ὑπερκείμενοι (ἰδίᾳ οἱ ΑΝΑ) λίθοι προκειμένου νὰ συνεχισθῇ ἀκινδύνως ἡ εἰς βάθος ἀνασκαφή. Τὸ σημεῖον τῆς εἰσόδου δὲν ἦτο ἀπὸ τοῦδε δυνατὸν νὰ καθορισθῇ καὶ τὸ πιθανώτερον εἶναι νὰ εὑρίσκεται πρὸς ΝΔ τῆς ὅλης διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς δημιουργίας τοῦ τάφου εἰς τὸ ΝΔ τοῦ ἐξάρματος τμῆμα.

Εἰς τὸ ἀνώτατον (ΑΝΑ τμῆμα) σημεῖον τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιχώσεως τοῦ τάφου καὶ εἰς βάθος 40 ἑκ. ἀπὸ τοῦ ἀνωτάτου σῳζομένου σημείου τῆς θόλου εὑρέθη μεμονωμένον κρανίον, δι' οὗ ὑποδηλοῦται μία εἰς μεταγενεστέραν περίοδον ταφὴ ἢ ἁπλῶς ἐναπόθεσις τοῦ κρανίου μόνου. Εἰς βάθος, περαιτέρω, 1.26 μ. ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ ἀνωτάτου σῳζομένου σημείου ἤρχισαν ἐμφανιζόμενοι, εἰς ἱκανὸν μάλιστα ἀριθμόν, λίθοι. Ἀκριβῶς ἐπὶ τῶν λίθων τούτων ἀνευρέθησαν

εἰς τὸ ΝΑ τμῆμα περιωρισμένης ἐκτάσεως ἴχνη πυρᾶς, ὀδοὺς ζῴου, δυτικώτερον λίθινον ἐργαλεῖον(;), εἰς τὸ ΔΒΔ τμῆμα ἴχνη πυρᾶς ὁμοίως καὶ ὀδόντες ζῴου, ἴσως μόσχου. Ἰσχυρὰ κλίσις τῶν τοιχωμάτων τοῦ τάφου ἐσημειώθη εἰς τὰ Δ, ΝΔ, Α σημεῖα τῆς θόλου.

Ἡ ἀνεύρεσις ἀσυνήθως μεγάλου ἀριθμοῦ λίθων εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου προὐκάλεσεν ἰδιαιτέραν ἔκπληξιν κατὰ τὴν πρόοδον τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τοῦτο διότι ἦτο ἀδιανόητον νὰ ἦσαν οἱ λίθοι πρότερον εἰς τὰ ἀνώτατα τοῦ τάφου σημεῖα, ὅταν μάλιστα ἡ εὑρεθεῖσα κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τάφου ἀνωτάτη ὀπὴ δὲν ἦτο εὐρεῖα καὶ οἱ ἐξ αὐτῆς ἐλλείποντες λίθοι εὑρέθησαν εἰς τὴν ἀνωτάτην τοῦ τάφου ἐπίχωσιν. Ταχέως ὅμως ἐγένετο ἀντιληπτὸν ὅτι οἱ λίθοι οὗτοι δὲν εἶχον καταπέσει εἰκῇ καὶ ὡς ἔτυχεν, ἔτι δὲ ὅτι ἐσχημάτιζον ἓν σύνολον σχήματος Π. Ὄντως διεπιστώθη ὅτι οἱ λίθοι οὗτοι εἶχον τοποθετηθῆ ἔν τινι τάξει καὶ ὅτι τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ οὕτω σχηματιζομένου Π περιελάμβανε χῶμα μόνον. Αἱ ἀποστάσεις τῶν δύο σκελῶν τοῦ Π μόλις ὑπερέβαινον κατὰ σειρὰν ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ τὸ μέτρον (1.12, 1.01, 1.03, 1.10. 1.05 μ.). Εἰς τὸ Ν τμῆμα μεταξὺ τῶν λίθων τούτων ὑπῆρχε κρανίον καί τινα μεμονωμένα ὀστᾶ εἰς βάθος 20 ἑκ. ἀπὸ τῆς Ν πυρᾶς, ἐνῷ εἰς τὸ Α ἰδίᾳ καὶ εἰς τὸ πρὸς Β τμῆμα εἰς βάθος 1.40 μ. καὶ ἑξῆς εὑρέθησαν τεμάχια πίθου.

Τὰ ἐσωτερικὰ σημεῖα τῶν σκελῶν τοῦ Π ἀπεῖχον ἐκ μὲν τοῦ ΝΑ τόξου τῆς θόλου 1 μ., ἐκ δὲ τοῦ ΒΔ 1.09 μ. καὶ 0.91 μ. Τὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ Π ἦτο βαθμιδωτὸν καὶ πρὸς Δ ὑψηλότερον τῶν δύο σκελῶν, ὡς δὲ διεπιστώθη διὰ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1975 εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἦτο ἡ θύρα τοῦ τάφου καὶ ἴσως, τούτου ἕνεκα, καὶ οἱ περισσότεροι λίθοι. Προφανῶς οἱ λίθοι οὗτοι ἐτέθησαν διὰ νὰ καλυφθοῦν αἱ ὑπ' αὐτὸ τὸ σχηματισθὲν Π παλαιότεραι τοῦ τάφου ταφαί. Ἡ περίπτωσις, ἐπίσης, νὰ ἐτέθησαν οἱ λίθοι οὗτοι διὰ λόγους ἀσφαλείας δέον ὅπως ἀντιμετωπίζεται, ἂν καὶ οὐδεμία ὑπεράνω τῶν λίθων τούτων παρετηρήθη σημαντικὴ ταφή. Ἁπλῶς, λοιπόν, ἐπεδίωξαν νὰ διαφυλάξουν τὰς ὑποκειμένας ταφάς. Ὡς πρὸς τὸ ὕψος, τέλος, τοῦ Π διεπιστώθη, ὅτε ἀφῃρέθη καὶ ἡ κατωτέρα σειρὰ τῶν λίθων τοῦ ΝΑ σκέλους αὐτοῦ, ὅτι ἀνήρχετο εἰς 80 ἑκ.

Διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς θόλου ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἐπιμήκεις πλακωτοὶ λίθοι, τινὲς τῶν ὁποίων ἐθραύσθησαν κατὰ τὸ μέσον λόγῳ τοῦ κατὰ περιπτώσεις ὑπερκειμένου βάρους, ἐκ τοῦ ὑπερκειμένου δὲ τούτου βάρους προεκλήθη καὶ σοβαρὰ διαταραχὴ εἰς τὰς διαφόρους σειρὰς λίθων τοῦ τοιχώματος τῆς θόλου.

Νέαν ἔκπληξιν προὐκάλεσεν ἡ ἀρίστη διατήρησις τῶν ὑπὸ τὸ λίθινον Π εὑρεθεισῶν ταφῶν (κρανίων καὶ λοιπῶν τμημάτων τῶν σκελετῶν). Παλαιότερος σκελετὸς ἦτο ὁ νοτιώτερος παρὰ τὸ τοίχωμα τῆς θόλου, ἐνῷ οἱ λοιποὶ τέσσαρες ἦσαν εἰς ἐλάχιστα ὑψηλότερον, ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἐπίπεδον. Δεύτερος ἦτο ὁ ὑπερκείμενός του ὀλίγον περισσότερον ἀπέχων τοῦ νοτίου τοιχώματος,

τρίτος ὁ τοῦ ΒΔ τόξου, τέταρτος ὁ κατὰ τὸ ἀνώτερον μόνον ἥμισυ σῳζόμενος παρὰ τὸν δεύτερον καὶ πέμπτος ἡ γυνὴ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ δαπέδου. Ὅτι αὕτη ἦτο γυνὴ ἐφάνη ἐκ τοῦ εὔρους τῆς λεκάνης της, ἔτι δὲ ἐκ τοῦ μικροῦ της ὕψους. Πρόχους καὶ ὑψίπους κύλιξ — ἀμφότεραι τεθραυσμέναι — τῆς ὠρίμου ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου μετὰ προσφορῶν, εὑρέθησαν εἰς τοὺς πόδας τοῦ τετάρτου νεκροῦ, ἐνῷ σύγχρονος περίπου ψευδόστομος ἀμφορεὺς εὑρέθη ἀκριβῶς εἰς τὸ τοίχωμα τοῦ Β τόξου τοῦ τοιχώματος τῆς θόλου (πίν. 111γ).

Διὰ τοῦ ἐπιτευχθέντος μέχρι τοῦ σημείου τοῦ δαπέδου βάθους διεπιστώθη ὅτι ὁ ὑπόγειος οὗτος τάφος εὕρηται εἰς αἰσθητῶς κατώτερον ἐπίπεδον ἢ οἱ ἄλλοι τοῦ αὐτοῦ τμήματος τοῦ ἐξάρματος τάφοι. Ὑπὸ τοὺς σκελετοὺς τοῦ δαπέδου ὑπῆρχε τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ δαπέδου κιτρινωπὸν χῶμα, τὸ ὁποῖον παρατηρεῖται καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς τοῦ ἐξάρματος τάφους. Περαιτέρω, εἰς βάθος 10 ἐκ., μεταξὺ τοῦ 2ου καὶ 4ου κρανίου τῶν ἀντιστοίχων σκελετῶν, ἐπεσημάνθη τεθραυσμένη ἀκονόπετρα (εἰς τέσσαρα τεμάχια), ἥτις, ἀσφαλῶς, ἐχρησίμευεν ὡς καλυπτήριος πλὰξ μικροῦ λάκκου ὀρθογωνίου σχήματος. Διὰ νὰ ἐξηγηθῇ ὅμως ὁ προορισμός της καὶ ἡ σημασία της πρέπει νὰ σχεδιασθοῦν οἱ ὑπερκείμενοι σκελετοὶ καὶ νὰ ἀφαιρεθοῦν, ἐργασία ἥτις θὰ ἐπιτελεσθῇ κατὰ προσεχῆ ἀνασκαφικὴν περίοδον.

Ὁ τάφος 5 εὕρηται εἰς τὸ ΒΒΑ τμῆμα τοῦ ἐξάρματος καὶ δὴ καὶ ἀνατολικῶς τοῦ 3ου καὶ βορείως τοῦ 1ου τάφου. Καὶ τοῦ τάφου τούτου τὰ τοιχώματα ἔχουν ὑποστῆ μεγάλην κλίσιν εἰς τρόπον ὥστε οἱ ἀνώτατοι σῳζόμενοι λίθοι νὰ σχηματίζουν τρίγωνον, συγχρόνως δὲ νὰ ἔχουν κλίσιν πρὸς τὸ κέντρον καὶ πρὸς τὰ κάτω. Ὅλα δηλαδὴ τὰ τοιχώματα ἔχουν μετατοπισθῆ πρὸς τὸ κέντρον. Ἡ μεγαλυτέρα κλίσις παρουσιάζεται εἰς τὸ Ν τοῦ τάφου τμῆμα. Ἡ ἐπίχωσις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου ἔχει σχηματισθῆ μετὰ πολλῶν καταπεσόντων ἐκ τῶν τοιχωμάτων τοῦ τάφου λίθων, ὑπεράνω τῶν ὁποίων ἐνεφανίσθησαν ἴχνη πυρᾶς εἰς στρῶμα πάχους 5 - 10 ἐκ. Μέχρι βάθους 80 ἐκ. διεπιστοῦντο καταπεσόντες λίθοι, εἰς ἐκεῖνο δὲ ἀπὸ τοῦ ἀνωτάτου σημείου βάθος διεπιστώθησαν καὶ ἐλαχιστότατα ἴχνη πυρᾶς καὶ ἀλλαγὴ εἰς τὴν σύστασιν καὶ τὴν ποιότητα τοῦ χώματος. Εἰς βάθος 1.07 μ. εὑρέθησαν τὰ πρῶτα ὄστρακα (ΝΑ τεταρτοκύκλιον καὶ Β τμῆμα) καὶ συγχρόνως εἰς βάθος 93 ἐκ. εἰς τὸ Δ τμῆμα ἀνευρέθησαν ὀλίγα καρβουνίδια, πλὴν ὅμως ἄνευ σημασίας.

Προβλήματα πολλὰ παρουσίασε κατὰ τὴν ἀνασκαφήν του ὡς πρὸς τὴν ἀρχικήν του μορφὴν ὁ τάφος οὗτος. Ἐν κατόψει μόνον εἶναι δυνατὸν — καὶ ἐν σχεδίῳ βεβαίως — νὰ παρουσιασθῇ τὸ μέγεθος τῆς σημειωθείσης ὑπερβολικῆς καὶ ἀσυνήθους τῶν τοιχωμάτων μεταβολῆς. Ὁμιλοῦμεν περὶ τοιχωμάτων — καὶ πλευρῶν ἀκόμη δυνατὸν — καθ' ὅσον τὸ ἀσφαλὲς κυκλικόν του ἀρχικὸν σχῆμα μετετράπη κατὰ πολύ. Καὶ ἡ στέγασις τοῦ τάφου τούτου παραμένει προβληματική, καθ' ὅσον τρεῖς μόνον ἀκονόπετραι εὑρέθησαν εἰς ὑψηλὸν σημεῖον τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιχώσεως τοῦ τάφου. Κατὰ ταῦτα ἦτο, ἴσως, καὶ οὗτος

θολοειδής, ὡς ὁ 4ος. Δέον, τέλος, ὅπως σημειωθῇ ὅτι τὰ τοιχώματα τοῦ τάφου, ὡς καὶ εἰς τὸ πρῶτον στάδιον, τῆς ἀνασκαφῆς, οὕτω καὶ ἐν συνεχείᾳ, ἐσχημάτιζον τὸ αὐτὸ τριγωνικὸν σχῆμα.

Ἡ ἐσωτερικὴ τοῦ τάφου τούτου ἐπίχωσις παρουσίασε διάφορα στρώματα εἰς τὰ ὁποῖα τὰ ὄστρακα καὶ μερικῶς διασωθέντα ἀγγεῖα εὑρίσκοντο εἰς διάφορα βάθη, δεῖγμα καὶ τοῦτο τῆς μακρᾶς καὶ συνεχοῦς τοῦ τάφου τούτου χρήσεως. Σκελετὸς ἀνευρέθη εἰς βάθος 1.08 μ. (ΝΔ τεταρτοκύκλιον), ἐνῷ ἀνακομιδὴ ὀστῶν παρετηρήθη κατωτέρω εἰς τὸ Α τμῆμα τοῦ τάφου μετὰ κακῶς ἐψημένων ἀγγείων, τὰ τμήματα τῶν ὁποίων παρέμειναν ἐπὶ τῆς ὡς ἄνω ἀνακομιδῆς. Γενικῶς ἡ ὅλη ἀναστάτωσις τοῦ τάφου ὑποδηλοῦται διὰ τῶν εἰς διάφορα σημεῖα καὶ εἰς τὰ ἐπὶ μέρους σχηματιζόμενα στρώματα εὑρισκόμενα ἀγγεῖα καὶ τεμάχια ἰδίᾳ ἀγγείων, ὀστᾶ καὶ κρανία. Ἡ ἀνεύρεσις ἑνὸς κυπέλλου τοῦ τύπου Κεφτί (Βαφειοῦ) εἰς τὰ κατώτερα σημεῖα τῆς ἐπιχώσεως ὑποδηλοῖ τὴν ἀναγωγὴν τοῦ τάφου εἰς τὴν ΥΕ I/II περίοδον τὸ ἀργότερον, τῶν δὲ λοιπῶν ἀγγείων τὴν συνέχειαν χρήσεως τοῦ τάφου καὶ κατὰ τὴν ἑπομένην ΥΕ III περίοδον.

Μεταξὺ 4ου καὶ 5ου τάφου ἀνεφάνησαν λίθοι, οἵτινες ἀνήκουν ἀναμφισβητήτως εἰς τάφον. Οἱ λίθοι οὗτοι δὲν φαίνεται νὰ συμπληρώνουν κύκλον καὶ δὲν ἀποκλείεται τούτου ἕνεκα ὁ παρακείμενος ἀγροτικὸς οἰκίσκος Γ. Βεργινάδη νὰ ἔχῃ κτισθῇ — ὑπὸ τοῦ πατρὸς Βεργινάδη — ἐκ λίθων εἰλημένων ἐκ τοῦ σημείου τούτου τοῦ ἀνασκαπτομένου τυμβοειδοῦς ἐξάρματος. Πράγματι τοῦτο φαίνεται πιθανώτατον, καθ' ὅσον τὸ σημεῖον τοῦτο ἦτο τὸ ὑψηλότερον, ἅτε ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ ἐξάρματος εὑρισκόμενον. Ὁ τάφος οὗτος ἠριθμήθη μὲ τὸν ἀριθμὸν 6.

Εἰς τὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ ἐξάρματος ἀνεκαλύφθη ὁ πρῶτος κανονικὸς θολωτὸς τάφος, ὁ ὑπ' ἀριθ. 7 τοῦ ἐξάρματος, οὗτινος μάλιστα ἡ εἴσοδος εἶναι πρὸς ΝΝΑ, ἐνῷ θὰ ἀνεμένετο, λόγῳ τῆς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τοῦ ἐξάρματος κλίσεως τοῦ ἐδάφους, νὰ εὑρίσκεται εἰς τὸ ΝΔ τόξον τῆς θόλου (πίν. 110β). Ἀξία σημειώσεως διαπίστωσις, ἥτις ἐγένετο ἅμα τῇ ἐνάρξει τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τάφου τούτου, εἶναι ὅτι τὰ τοιχώματα τῆς θόλου ἦσαν ἰδιαιτέρως λεπτὰ καὶ προφανῶς ὑπῆρχε μία μόνον σειρὰ λίθων εἰς αὐτά. Ὁ τάφος εἶχε κατασκευασθῆ ὑπέργειος, ἴσως δὲ ἐλαξεύθη ὀλίγον τὸ χῶμα εἰς τὸ βόρειον τμῆμα διὰ νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ οἰκοδόμησις τῆς θόλου. Οὕτως, ὅτε ἐκαλύφθη ὁ τάφος διὰ χώματος, ἐσχηματίσθη εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τοῦ ἐξάρματος τοπικὸς τύμβος ὡς καὶ εἰς τὰς ἄλλας, ἐξ ἄλλου, περιπτώσεις.

Τὸ πλάτος εἰς τὸ ἀνώτερον σημεῖον τῆς εἰσόδου ἀνέρχεται εἰς 1.25 - 1.17 μ., ἐλλείπουν ὅμως — λόγῳ τῆς κατωφερείας τοῦ ἐδάφους — οἱ ἀνώτεροι λίθοι τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τῆς αὐτῆς εἰσόδου. Ὡς ἐκ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους τὸ Δ-Β-Α τόξον τῆς θόλου ἔχει διασωθῆ κάλλιον τοῦ ὑπολοίπου, Δ - Ν, τόξου, τοῦ ὁποίου τὸ σῳζόμενον ὕψος εἶναι ἐλάχιστον. Τὴν κατωφέρειαν ταύτην τοῦ

ἐδάφους ἐκμεταλλευόμενοι οἱ παλαιοὶ τυμβωρύχοι, εἰσῆλθον εἰς τὸν τάφον διὰ τούτου τοῦ Δ - Ν τμήματος καὶ οὐχὶ διὰ τῆς κανονικῆς θύρας καὶ τοῦτο διότι ἀπῃτεῖτο ὀλιγωτέρα ἐργασία. Φαίνεται δὲ τοῦτο ἄριστα δι' ἑνὸς ἰδίᾳ σημείου, ὅπου οὐδὲ ἡ κατωτέρα στρῶσις τῆς θόλου διεσώθη, δεῖγμα καὶ τοῦτο τῶν γνώσεων τῶν τυμβωρύχων ἐκείνων.

Εἰς τὸ τοίχωμα τῆς θόλου διακρίνεται καλῶς καὶ ἡ τεχνικὴ τὴν ὁποίαν ἠκολούθησαν οἱ ἀρχιτέκτονες τῆς ἐποχῆς (ΥΕ ΙΙ). Γενικῶς ἠκολουθήθη τὸ σύστημα μία στρῶσις εὐμεγέθων πλακωτῶν λίθων καὶ μία στρῶσις μικρῶν ἀργῶν λίθων ἐγκαρσίως ὡς πρὸς τοὺς μεγάλους πλακωτούς. Οὕτω καθίστατο δυνατὴ ἡ καλυτέρα τῶν ἐπαλλήλων τούτων στρώσεων προσαρμογή. Εἰς τὴν ἐπίχωσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου ὑπῆρχε μέγας ἀριθμὸς λίθων τῆς θόλου, ὧν μεταξὺ καί τινες ἀκονόπετραι. Τὸ ἀνώφλιον τοῦ στομίου τοῦ τάφου ἐσῴζετο μερικῶς εἰς τὸ Α τοῦ τάφου τμῆμα, εἶχε δὲ μῆκος 0.92 μ. Γενικῶς ἡ θόλος ἐμφανίζει μεγαλυτέραν σύγκλισιν εἰς τὸ Β τμῆμα.

Τὰ ὑπὸ τοὺς καταπεσόντας τῆς θόλου λίθους ὀστᾶ διεφάνη σαφῶς ὅτι ἐκάλυπτον ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ δαπέδου τούτου. Εἰς τὸ Δ τμῆμα καὶ δὴ καὶ ἑκατέρωθεν τῆς ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων διανοιγείσης διόδου τὰ ὀστᾶ εὑρέθησαν εἰς ἐπίπεδον ἀμέσως ὑπὸ τὴν φαινομένην κατωτάτην στρῶσιν λίθων τῆς θόλου. Συγχρόνως ἐμετρήθη καὶ ἡ διάμετρος τοῦ τάφου, ἥτις ἀνέρχεται, ὡς ἔγγιστα, εἰς τέσσαρα μέτρα.

Βορειότερον τοῦ 7ου τάφου ὑπάρχει καὶ ἄλλος θολωτός, ὁ 8ος. Τούτου ἀναμφισβητήτως ἔχουν ἀφαιρεθῆ κατὰ σημαντικὸν ποσοστὸν οἱ λίθοι τῆς θόλου ὑπὸ τῶν ἐντοπίων. Ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τοῦ 7ου εἶναι μικροτάτη, ἤτοι ἐν τῇ κυριολεξίᾳ οἱ δύο οὗτοι θολωτοὶ ἐφάπτονται, ὡς ἐφάπτονται καὶ οἱ 2ος καὶ 3ος τῆς Περιστεριᾶς, καὶ μάλιστα εὕρηνται ἀκόμη ἐγγύτερον ἢ ἐκεῖνοι. . . 'Αλλὰ δὲν εἶναι οἱ μόνοι, διότι ἐγγύτατα πρὸς τὸν δυνάμενον νὰ ἀριθμηθῇ ὡς 8ος ὑπάρχει καὶ ἄλλος 9ος!

Εἰς τὸν 8ον τάφον εὑρέθη ὄστρακον μεγάλου ἀγγείου καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς συνολικὸν μῆκος ἑνὸς μέτρου ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ὄστρακα καὶ ὀστᾶ, τὰ ὁποῖα εὑρίσκοντο 2 - 5 ἐκ. ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους. Ἄρα, δὲν διεσώθη, ὡς διεπιστώθη καὶ τελικῶς, εἰμὴ τὸ κατώτερον τμῆμα τῆς θόλου καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιχώσεως τοῦ τάφου τούτου, ὅστις ἀνάγεται ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἐνδείξεων εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙ περίοδον. Μεταξὺ τῶν περαιτέρω εἰς τὸν τάφον τοῦτον σημειωθέντων εὑρημάτων μνημονεύονται ὄστρακα ποικίλων ἀγγείων, πόδες μικροῦ καὶ μέσου μεγέθους κυλίκων, ὄστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων, λαβὴ μεγαλοσχήμου ἀγγείου (τόξου μήκους 15.7 ἐκ.), ἔτι δὲ ἀποκεκρουμένον εἰς τρία σημεῖα πήλινον σφονδύλιον, τὸ ὁποῖον δὲν ἀνήκει εἰς τὸν κωνικὸν ἢ εἰς τὸν ἀμφικωνικὸν τύπον, ἀλλὰ εἰς τὸν καθ' ὕψος κυρτὸν μὲ τὸ κατώτερον τμῆμα ἐλαφρῶς κωνικὸν πρὸς τὴν βάσιν, ἤτοι κατ' ἀντίστροφον φοράν. Ἡ διάμετρος τοῦ τάφου ἀνέρχεται εἰς 3 περίπου μ.

Ἤδη κατεφάνη ὅτι ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ τυμβοειδοῦς ἐξάρματος ὑπάρχουν δύο ὁμάδες τάφων, σαφῶς μεταξύ των διακρινόμεναι, οἱ ὑπ' ἀριθ. 1 - 6 καὶ οἱ ὑπ' ἀριθ. 7 - 9 (καὶ 10 πιθανῶς). Αἱ δύο ὁμάδες ἀπέχουν ὀλίγον μεταξύ των καί, ἐὰν κρίνωμεν καὶ ἀπὸ τὰ πέριξ τυμβοειδῆ ἐξάρματα, εἰς ἓν ἕκαστον τῶν ἐξαρμάτων τούτων ἀνηγείροντο (ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας) οἱ τάφοι ἑνὸς γένους μὲ πλείονας οἰκογενείας.

Ἓν, ἐπίσης, πρόβλημα, τὸ ὁποῖον δέον ὅπως ἀντιμετωπισθῇ ἅμα τῇ λήξει τῆς ἀνασκαφῆς τῶν τάφων τοῦ ἐξάρματος, εἶναι ἡ ὑψομετρικὴ διαφορά, ἥτις παρουσιάζεται μεταξὺ τῶν διαφόρων τάφων ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν χρονικὴν περίοδον κατὰ τὴν ὁποίαν κατεσκευάσθησαν. Οὕτως, ἐφ' ὅσον γνωρίζομεν τὴν πρώτην περίοδον — κατὰ προσέγγισιν — ἑνὸς ἑκάστου τῶν ἕξ, προφανῶς, τάφων τοῦ σημείου τούτου τοῦ ἐξάρματος, θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀντιμετωπισθῇ ἐπαρκῶς τὸ θέμα τῆς χρονολογικῆς ἀλληλουχίας τῶν ὡς ἄνω τάφων. Ὁ 3ος, ὁ καὶ μικρότερος, εἶναι ὑπερυψωμένος ἔναντι τῶν λοιπῶν. Ὁ 2ος καὶ ὁ 1ος (παλαιότερος) ἔχουν τὸ αὐτὸ περίπου βάθος. Ὁ διαφέρων ὅμως εἶναι ὁ 4ος, ὅστις ἐξικνεῖται μέχρις ἱκανοῦ, ὡς φαίνεται, βάθους.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς συντόμου ταύτης ἀνασκαφικῆς περιόδου ἐγένοντο καὶ δοκιμαστικαὶ τομαὶ εἰς διάφορα σημεῖα πλησίον τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου Γουβαλάρη, πλὴν ὅμως αὗται δὲν ἀπέδωκαν ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα. Οὕτως: α) Εἰς τὸν παρακείμενον ἐλαιῶνα Γ. Τζαννῆ (Χανδρινός), ὅπου ὑπῆρχεν — ἰσοπεδωθὲν πρὸ 35 - 40ετίας — τυμβοειδὲς ἔξαρμα, δὲν ἐπεσημάνθη τι. Πάντως ἡ ἔρευνα δέον ὅπως ἐπαναληφθῇ καὶ δὴ καὶ εἰς βάθος. β) Εἰς δυτικώτερον σημεῖον, περὶ τὰ 20 μ., ὅπου ὁ ἐλαιὼν Δεμπεγιώτη. Ἐκεῖ εἶχεν ἀνευρεθῆ ὑπὸ τοῦ φιλοπροόδου καὶ δραστηριωτάτου Προέδρου τῆς Κοινότητος Κουκουνάρας κ. Παν. Σταυροπούλου (1972) ξιφίδιον μυκηναϊκῆς ἐποχῆς μετ' ἐγχαράκτου διακοσμήσεως σπειρῶν, ὅπερ παρεδόθη ὑπὸ τοῦ ἰδίου εἰς Ἀθήνας εἰς τὸν τότε Γεν. Ἐπιθεωρητὴν Ἀρχαιοτήτων Σπυρ. Μαρινᾶτον· ἀργότερον εὑρέθη μικρότατον τεμάχιον τοῦ αὐτοῦ ξιφιδίου καὶ τεμάχιον χαλκοῦ (Ἰούλιος 1974) μήκους 8 ἑκ., πλὴν ὅμως μία σύντομος δοκιμὴ ἐκεῖ οὐδὲν ἀπέδωκε. γ) Εἰς τὸν ἐλαιῶνα Σπ. Μαγγανᾶ (Κρεμμύδια), ὕπερθεν τοῦ Ρεύματος Ἀράπη, ὁμοίως οὐδὲν ἀπέδωκεν ἄλλη γενομένη δοκιμή.

Περαιτέρω ἐγένετο δοκιμαστικὴ σκαφὴ εἰς θέσιν Δενδρούλια, ὅπου καὶ ὁ οἰκίσκος Κρασάνου, ἤτοι πρὸς Β τοῦ χωρίου. Τελικῶς ἀπεδείχθη ὅτι λίθοι ἐκ τῶν χρησιμοποιουμένων συνήθως εἰς μυκηναϊκὰ κτίσματα εἶχον χρησιμοποιηθῆ εἰς οἰκοδομὴν τουρκικῆς, προφανῶς, ἐποχῆς. Οὕτως ηὐξήθησαν αἱ πιθανότητες ὥστε ὁ μυκηναϊκὸς οἰκισμὸς καὶ αἱ συστάδες τῶν θολωτῶν τάφων καὶ αἱ ἀγροικίαι νὰ εὑρίσκοντο ἀπὸ τῆς θέσεως Ἀκόνα καὶ νοτιώτερον - νοτιοανατολικώτερον. Ἤτοι Β καὶ ΒΔ τῆς Κουκουνάρας οὐδὲν μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἴχνος κατέστη δυνατὸν μέχρι τοῦδε νὰ ἐπισημανθῇ.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΑΓΟΡΑΣ ΑΝΔΡΟΥ *

(Πίν. 114 - 125)

Ἡ πέμπτη καὶ τελευταία ἀνασκαφικὴ περίοδος εἰς τὸν γεωμετρικὸν συνοικισμὸν τῆς Ζαγορᾶς ἐκάλυψε τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ 13 Ἰουνίου ἕως 20 Ἰουλίου 1974, ἀπετέλεσε δὲ μέρος μόνον τῶν ἐργασιῶν τῆς εἰς Ἄνδρον ἀρχαιολογικῆς ἀποστολῆς κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1974, ἥτις ἐν τῷ συνόλῳ διήρκεσεν ἀπὸ 29 Μαΐου ἕως καὶ τῆς 15 Αὐγούστου, εἶχε δὲ ὡς σκοπόν της ἐκτὸς τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης καὶ τὴν μελέτην τῶν εὑρημάτων τῶν προηγουμένων ἀνασκαφῶν καθὼς καὶ τὴν ἐκτέλεσιν ἔργων προστασίας τῶν ἐκτεθέντων κτηρίων[1].

---

* Ὀφείλω νὰ ἐκφράσω τὰς εἰλικρινεῖς μου εὐχαριστίας πρὸς ὅλα τὰ μέλη τῆς εἰς Ἄνδρον ἀποστολῆς τοῦ 1974, τὰ ὁποῖα μὲ ἐβοήθησαν διαφοροτρόπως εἰς τὴν σύνταξιν τῆς παρούσης ἐκθέσεως, καὶ εἰδικώτερον πρὸς τὴν διακεκριμένην συνεργάτιδα Δρ. Ann Birchall καὶ τὸν διακεκριμενον συνεργάτην Δρ. J. R. Green. Ὀφείλω ἐπίσης νὰ ἐκφράσω τὰς θερμάς μου εὐχαριστίας διὰ τὴν βοήθειάν των πρὸς τὸ Συμβούλιον καὶ τὸ ἐπιστημονικὸν προσωπικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τὴν Διεύθυνσιν Ἀρχαιοτήτων Ἑλλάδος καὶ τὴν Ἐφορείαν Κυκλάδων, εἰδικῶς δὲ πρὸς τὸν κ. Ἰ. Τζεδάκιν καὶ τὴν δ. Ἠ. Ζερβουδάκη.

1. Διὰ τὴν πέμπτην ἀνασκαφικὴν περίοδον καὶ τὰς ἐργασίας προστασίας τῶν κτηρίων τοῦ χώρου βλ. Ἔργον 1974, σ. 82 - 84 καὶ 125 - 126. Διὰ τὴν τετάρτην ἀνασκαφικὴν περίοδον βλ. ΠΑΕ 1972, σ. 251 - 273, πίν. 231 - 241. Σχετικῶς πρὸς τὴν ἔκθεσιν τῆς τετάρτης ἀνασκαφικῆς περιόδο θὰ ἤθελα νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου εἰς τὰ ἑξῆς παροράματα, διὰ τὰ ὁποῖα εἶμαι προσωπικῶς ὑπεύθυνος:

σ. 251, σημ. 1, τέλος 5ου στίχου: πρόσθες Archaeology 23, 1970, σ. 302 - 309.
σ. 257, σημ. 3: ἀντὶ εἰκ. 1 καὶ 3, ἀνάγνωθι εἰκ. 1.
σ. 264, τελευταία παράγραφος, 1ος στίχος: ἀντὶ (εἰκ. 1 - 3), ἀνάγνωθι (εἰκ. 1, 4, 9).
σ. 266, 2α παράγραφος, 8ος στίχος: ἀντὶ ΛΟΠ, ἀνάγνωθι ⁝1Ο⅂ καὶ ἀντὶ ΙΛΟΠ ἀνάγνωθι |1Ο⅂
σ. 266, 2α παράγραφος, 9ος στίχος: ἀντὶ πρέπει νὰ ἀναγνωσθῇ ὡς Μ, ἀνάγνωθι πρέπει νὰ ἀναγνωσθῇ ὡς δωρικὸν σάν (Μ).
σ. 266, 2α παράγραφος, 18ος στίχος: ἀντὶ γράμμα Μ, ἀνάγνωθι σάν.
σ. 266, 22ος στίχος: ἀντὶ τὸ γράμμα Μ, ἀνάγνωθι τὸ σάν (Μ).
σ. 269, 2α παράγραφος, 5ος στίχος: ἀντὶ (εἰκ. 1,4), ἀνάγνωθι (εἰκ. 1,2).
σ. 269, 3η παράγραφος, 7ος στίχος: ἀντὶ εἰκ. 4, ἀνάγνωθι εἰκ. 2.
σ. 273, σημ. 1: ἀντὶ surwey, ἀνάγνωθι survey.

Αἱ δημοσιεύσεις αἱ σχετιζόμεναι πρὸς τὰς προηγουμένας ἀνασκαφὰς ἀναφέρονται εἰς ΠΑΕ 1972, σ. 251, σημ. 1.

Ἐκτὸς ἐμοῦ, τὸ ἐπιστημονικὸν προσωπικὸν τῆς ἀποστολῆς περιελάμβανε τὸν Δρ. J. R. Green τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Sydney, τὴν Δρ. Ann Birchall τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου καὶ τὸν Δρ. J. J. Coulton τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἐδιμβούργου (ἀρχιτέκτονα). Τὸ τεχνικὸν προσωπικὸν ἀπηρτίζετο ἀπὸ τὸν κ. Ray Skobe (φωτογράφον) τὴν δ. Christine Eslik (ἀρχεῖα), καθὼς καὶ τὴν δ. Ann Woods καὶ τὸν κ. Ἀνδρέαν Γεωργιάδην (συντηρητάς). Εἰς τὰ ἀναφερθέντα μέλη πρέπει νὰ προστεθοῦν αἱ φοιτήτριαι τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Sydney δ. Μάρθα Μυλωνᾶ καὶ κ. Patricia Rovik καθὼς καὶ ἡ τελειόφοιτος δ. Bronwyn Geering.

Ι. ΤΟ ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΟΝ ΤΕΙΧΟΣ

Ἀπὸ ἀνασκαφικῆς ἀπόψεως αἱ προσπάθειαι ἡμῶν συνεκεντρώθησαν εἰς τὸ ὀχυρωματικὸν τεῖχος ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς συνεργάτιδος Δρος Birchall καὶ δὴ εἰς τὸ ΝΑ τμῆμα αὐτοῦ καὶ εἰς τὴν πύλην (εἰκ. 1 - 2). Ἡ ἀπόφασις συνεχίσεως τῆς ἐρεύνης εἰς τὰ σημεῖα αὐτὰ εἶχε ληφθῆ εἰς τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1971[1], ἐνισχύθη δὲ κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τῆς κατὰ τὸ 1974 παραμονῆς ἡμῶν εἰς Ἄνδρον κατόπιν τῆς ἀρχικῆς ἐπιθεωρήσεως τοῦ χώρου. Διὰ τὴν ἐκτέλεσιν αὐτοῦ τοῦ προγράμματος ἀπεφασίσθη ὅπως συνεχισθῇ ἡ ἔρευνα τῆς κατὰ τὸ 1969 ἀνοιχθείσης δοκιμαστικῆς τάφρου FW1, συμπληρωθῇ δὲ ἡ ἀνασκαφὴ αὐτῆς μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου[2]. Ἐπίσης ἀπεφασίσθη ὁ καθαρισμὸς τῶν μικρῶν τάφρων FW2, FW3 καὶ FW4, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἀνοιχθῆ κατὰ τὸ 1969, καθὼς καὶ τὸ ἄνοιγμα τῶν τάφρων FW5 καὶ FW6 (εἰκ. 1 - 2). Ἡ κατὰ τὸ 1974 ἀνασκαφὴ αὐτῶν τῶν νέων τάφρων ἀπέδειξεν ὅτι ἡ ἄποψις ἡ ἐκφρασθεῖσα τὸ 1969, ὅτι δηλαδὴ τὸ τεῖχος εἰς τὸ ΝΑ τμῆμα αὐτοῦ ἦτο ἁπλοῦν καὶ συνίστατο ἐκ δύο μόνον παρειῶν καὶ ἐσωτερικοῦ «γεμίσματος» δὲν ἦτο ὀρθή[3].

Μετὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1969 εἴχομεν πράγματι σχηματίσει τὴν γνώμην ὅτι αἱ τότε ἐκτεθεῖσαι παρειαὶ τοῦ τείχους A καὶ C (εἰκ. 2) ἀπετέλουν τὴν ἐξωτερικὴν καὶ ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν αὐτοῦ ἀντιστοίχως, προϋποθέτοντες ὅτι τοῦτο εἶχεν ἀνεγερθῆ εἰς μίαν καὶ μόνην φάσιν. Ἡ ἔρευνα τοῦ 1974 ὅμως ἔδειξεν ὅτι τὸ ἀρχικὸν πλάτος τοῦ τείχους δὲν ἀνήρχετο εἰς τὰ 7 μέτρα, ἀλλ' ὅτι ἦτο αἰσθητῶς μικρότερον, περὶ τὰ 2.50 ἕως 3 μέτρα, τὸ δὲ πλάτος τῶν 7 μέτρων ἦτο ἀποτέλεσμα σειρᾶς ἐπιδιορθώσεων, αἱ ὁποῖαι ἔλαβον τὴν μορφὴν προσθήκης ἀλλεπαλλήλων ἐξωτερικῶν παρειῶν. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1974 ἡ ποσότης τῶν εὑρεθέντων κεραμεικῶν ὀστράκων ἦτο τοιαύτη, ὥστε νὰ

1. ΠΑΕ 1972, σ. 251 - 273.
2. Διὰ περίληψιν τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐρεύνης τοῦ τείχους καὶ τῆς πύλης αὐτοῦ κατὰ τὸ 1969 βλ. Ἔργον 1969, σ. 140 καὶ ΠΑΕ 1969, σ. 138 καὶ σ. 136 εἰκ. 1.
3. Βλ. Ἔργον 1969, σ. 140 καὶ ΠΑΕ 1969, σ. 138.

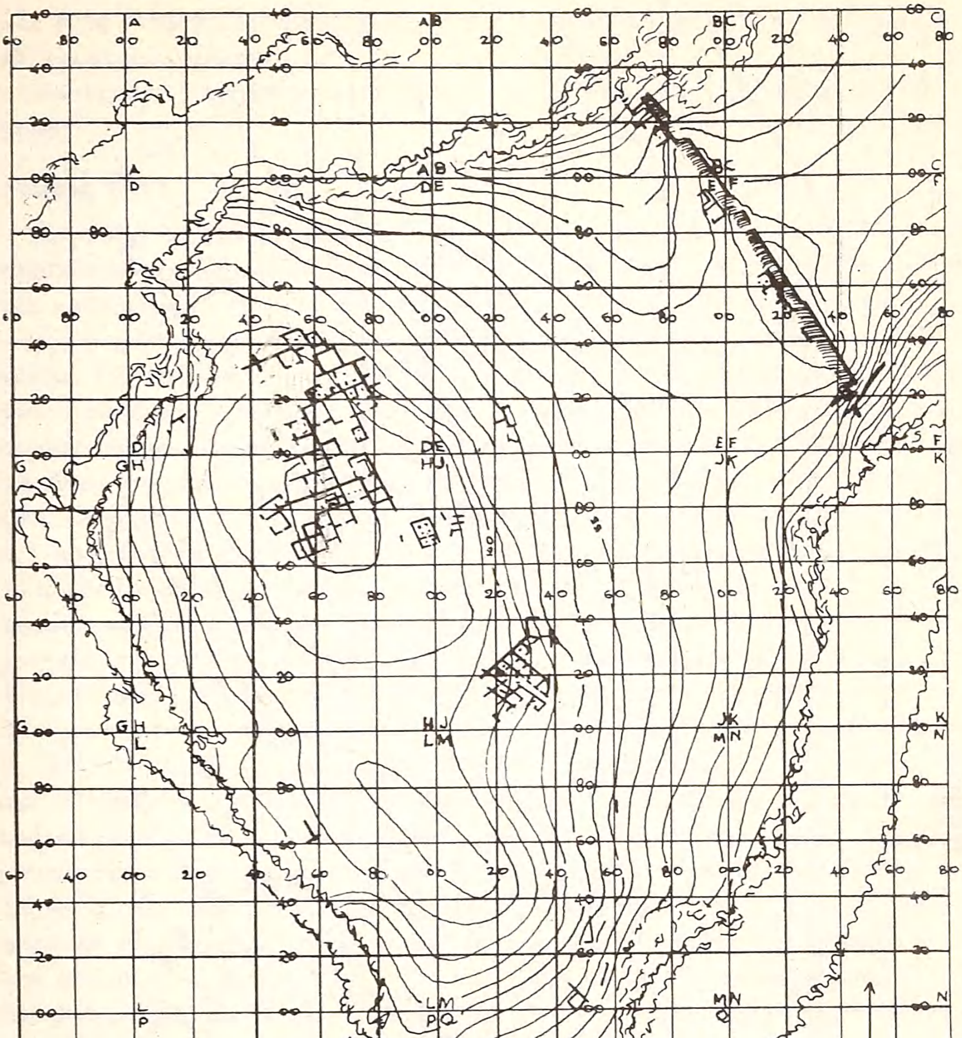

Εἰκ. 1. Σχέδιον ὁλοκλήρου τοῦ συνοικισμοῦ συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ τείχους (J. J. Coulton).

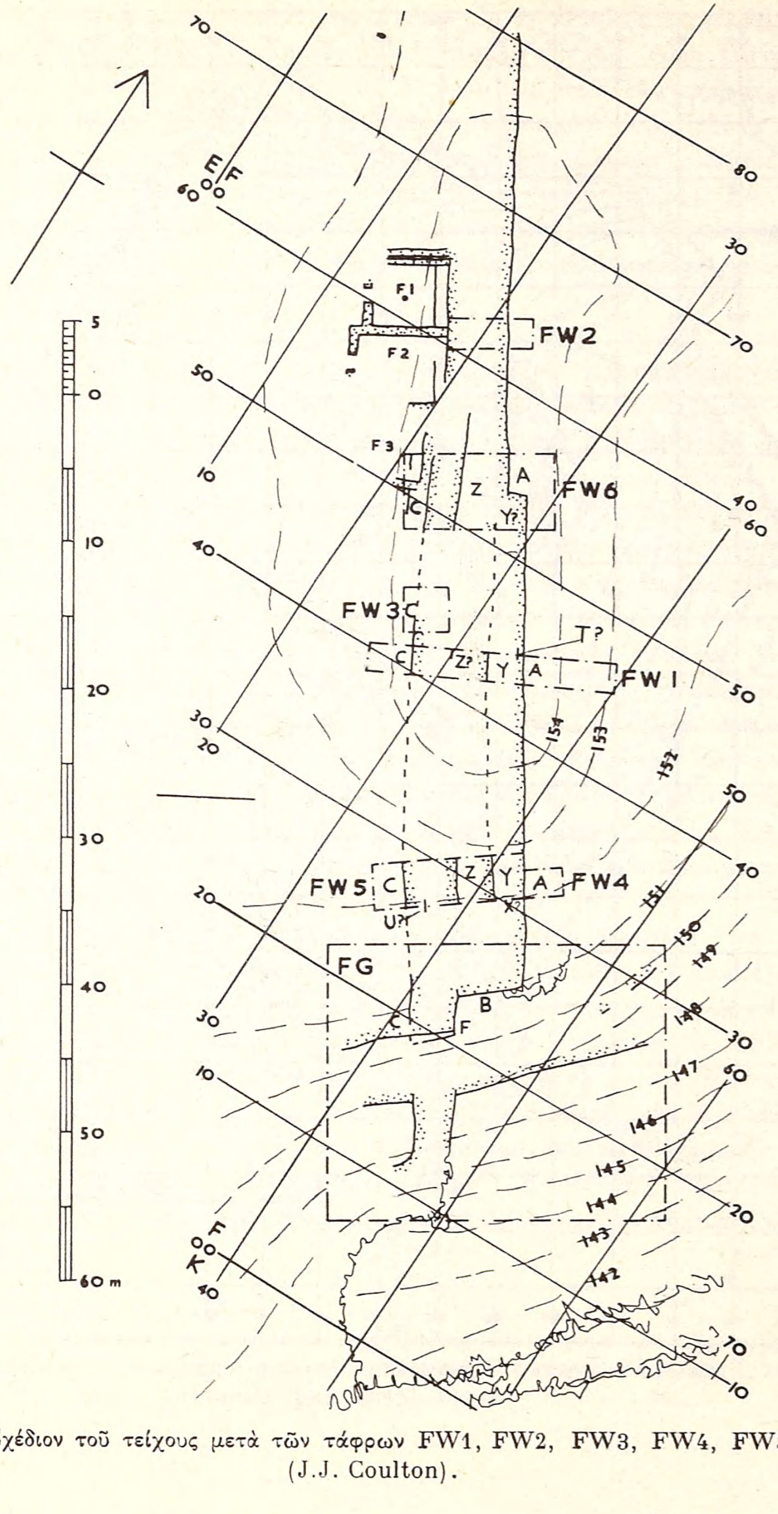

Εἰκ. 2. Σχέδιον τοῦ τείχους μετὰ τῶν τάφρων FW1, FW2, FW3, FW4, FW5, FW6 (J.J. Coulton).

μᾶς δίδῃ ἐλπίδας δι' ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν τῶν φάσεων τοῦ τείχους εἰς τὸ προσεχὲς μέλλον.

Κατωτέρω περιγράφεται ἐν περιλήψει ἡ ἀνασκαφὴ τῶν ἀναφερθεισῶν τάφρων:

Τάφρος FW1

'Εργασίαι εἰς τὴν τάφρον αὐτὴν ἤρχισαν μὲ τὴν φωτογράφησιν τῆς ΒΔ καὶ ΝΑ πλευρᾶς αὐτῆς ὡς εἶχον αὗται ἀφεθῆ κατὰ τὸ 1969 (πίν. 114α). Ὁ προσεκτικὸς καθαρισμὸς τῶν πλευρῶν αὐτῶν ἔφερεν εἰς φῶς τὸ κατώτερον μέρος νέας παρειᾶς τοῦ τείχους, δυτικῶς τῆς Α καὶ εἰς ἀπόστασιν περίπου 2.25 μ. ἀπ' αὐτῆς. Τῆς παρειᾶς αὐτῆς σῴζονται μόνον δύο ἕως τρεῖς σειραὶ λίθων μαρμάρου, κανονικῶς τοποθετημένων ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου. Ἑπομένως πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι μόνον τὰ θεμέλια αὐτῆς διατηροῦνται (πίν. 114β). Τὸ στρῶμα ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὑρέθησαν τὰ θεμέλια αὐτὰ περιεῖχεν ἀκατεργάστους λίθους, καστανὸν χῶμα, πολλὰ ὄστρακα ἀγγείων, μερικὰ τεμάχια ὀστῶν, ὡς καὶ ποσότητα ἄνθρακος. Ἡ κατὰ τὸ 1974 ἀποκαλυφθεῖσα παρειὰ ὠνομάσθη Υ, ὡς δὲ θὰ φανῇ κατωτέρω, τὸ ἀποκαλυφθὲν αὐτῆς τμῆμα ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Βορρᾶν συνέχισιν τοῦ ἀντιστοιχοῦντος τμήματος τοῦ ἀποκαλυφθέντος νοτιώτερον εἰς τὴν τάφρον FW5 (εἰκ. 2)[1]. Εἰς ἀπόστασιν περίπου 1.50 μ. πρὸς Δυσμὰς αὐτῆς τῆς παρειᾶς εὑρέθησαν ἐντὸς τῆς τάφρου δύο λίθοι, τοὺς ὁποίους ἡρμηνεύσαμεν ὡς πιθανὰ ὑπολείμματα τρίτης παρειᾶς, τὴν ὁποίαν ὠνομάσαμεν Ζ (πίν. 115α). Ἡ παρειὰ Ζ, ἐφ' ὅσον διατηρεῖται σαφῶς εἰς τὰς τάφρους FW5 καὶ FW6 (εἰκ. 2)[2], πρέπει νὰ εἶχεν ἀφαιρεθῆ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὑπ' αὐτῶν τούτων τῶν κατοίκων τοῦ συνοικισμοῦ ὅταν προσέθεσαν τὴν Υ, ἴσως πρὸς μεγαλυτέραν ἀσφάλειαν μετὰ ἀπὸ ἐχθρικὴν ἐπίθεσιν[3]. Κατὰ τὴν σχεδίασιν τῶν τομῶν αὐτῶν ὑπωπτεύθημεν τὴν ὕπαρξιν καὶ ἑτέρας παρειᾶς εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς τάφρου, πλησίον τῆς «γεφύρας» τῆς ἀφεθείσης δυτικῶς τῆς Α, τὴν ὁποίαν ὠνομάσαμεν Τ (;) (εἰκ. 2 καὶ 3α). Θὰ πρέπει νὰ τονίσωμεν ὅμως ὅτι ἡ ὕπαρξις αὐτῆς εἶναι ἀμφίβολος. Εἰς τὴν τομὴν τῆς εἰκόνος 3α τὸ στρῶμα 12 εἶναι τὸ στρῶμα τῶν θεμελίων τῆς παρειᾶς Υ εἰς τὸν τομέα μεταξὺ τῶν παρειῶν Α καὶ Υ. Εἰς τὸ στρῶμα αὐτὸ εὑρέθη μεγάλη ποσότης κεραμεικῶν ὀστράκων, συμπεριλαμβανομένων ἴσως καὶ τεμαχίων πρωίμου πρωτοκοριν-

1. 'Επίσης βλ. σ. 169 καὶ τὰ σχέδια τῆς εἰκ. 3.
2. Βλ. κατωτέρω σ. 169 καὶ 171.
3. Ἡ παρειὰ Ζ δὲν ἐμφαίνεται εἰς τὰς τομὰς τῆς εἰκ. 3, διότι ἴχνη αὐτῆς ἐλλείπουν εἰς τὴν ΒΔ καὶ ΝΑ πλευρὰν τῆς τάφρου. Ἡ ἔλλειψις τοιούτων ὑπολειμμάτων σημαίνει ὅτι ἡ κατάρρευσις τοῦ τείχους κατὰ τὴν φάσιν τῆς παρειᾶς Ζ ἦτο μεγαλυτέρας ἐκτάσεως τοῦ πλάτους τῆς τάφρου.

θιακοῦ ἀγγείου (;), μικρὰ ποσότης ὀστῶν καὶ μικρὸν τεμάχιον ὀψιανοῦ. Ἐκ τοῦ στρώματος 12Α προῆλθον τρία μικρὰ ὄστρακα ἀγγείων.

Τὸ στρῶμα 13, τὸ ὁποῖον ἀντιπροσωπεύει τὸ μεταξὺ τῶν παρειῶν Υ καὶ C «γέμισμα», ἀφῃρέθη ἐν μέρει κατὰ τὸ 1969 καὶ ἐν μέρει κατὰ τὸ 1974. Εἰς αὐτὸ εὑρέθησαν ποσότης ἄνθρακος καὶ ὀστῶν, δύο τεμάχια ὀψιανοῦ καὶ ἀρκε-

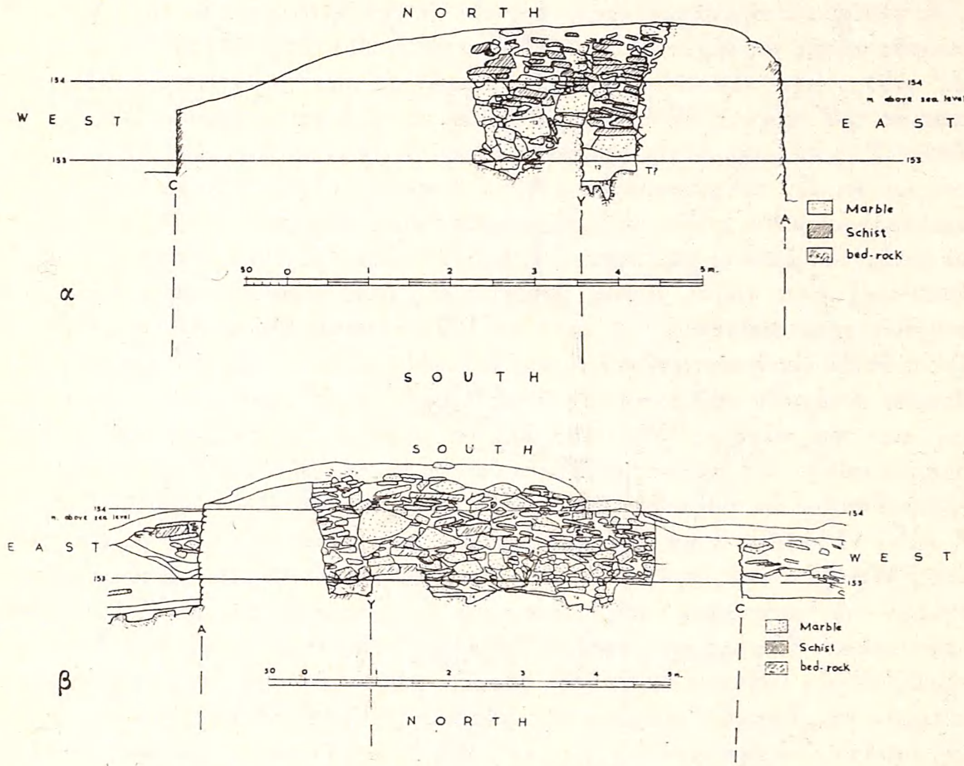

Εἰκ. 3. Τομαὶ τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς τάφρου FW1 ἐμφαίνουσαι τὰς παρειὰς Α, C, Υ καὶ Τ (J. J. Coulton - Ann Birchall).

τὰ ὄστρακα ἀγγείων ἀπροσδιορίστου προελεύσεως καὶ ἐποχῆς. Τὸ στρῶμα 14 (εἰκ. 3β) ἦτο τὸ σύνηθες εἰς Ζαγορὰν ἐρυθρὸν χῶμα τὸ πληροῦν τὰ μεταξὺ τοῦ φυσικοῦ βράχου κενά.

Τάφρος FW5

Ἡ τάφρος αὐτὴ ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπον τὴν πρὸς Δυσμὰς ἐπέκτασιν τῆς FW4, ἥτις, ὡς ἀνεφέρθη ἤδη, εἶχεν ἀνασκαφῆ κατὰ τὸ 1969 (εἰκ. 2). Ἡ FW5 ὅμως εἶναι πλατυτέρα κατὰ 1 μ., αἱ δὲ συνολικαὶ διαστάσεις αὐτῆς εἶναι 3 × 9.90 μ. Τὸ τμῆμα τῆς παρειᾶς Α, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀποκαλυφθῆ τὸ 1969

κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τάφρου FW4, ἦτο κατεσκευασμένον ἐκ σχιστολίθων, ἐκτὸς τῆς βάσεως καὶ τῶν θεμελίων αὐτοῦ, ἅτινα εἶναι μαρμάρινα. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς FW5 λωρὶς τοῦ τείχους μεταξὺ τῆς A καὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς τάφρου ἀφέθη ἄθικτος ὡς «γέφυρα»[1]. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς FW5, ὡς εἶναι φυσικόν, ἀπεσκόπει εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τῆς παρειᾶς Υ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τοῦ τείχους, ἥτις, κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς ἡμῶν, θὰ ἔπρεπε νὰ προεκτείνεται πρὸς Νότον τῆς FW1. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν ἐπιφανειακῶν διεσπαρμένων λίθων καὶ τοῦ χώματος τῆς ἐπιφανείας ἀπεκαλύφθη πρῶτον ἡ συνέχισις τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τείχους C, ἥτις εἶχεν ἤδη ἐκτεθῆ κατὰ τὸ 1969 εἰς τὴν τάφρον FW1. Ἡ παρειὰ αὐτὴ ἐξετέθη εἰς ὕψος περίπου

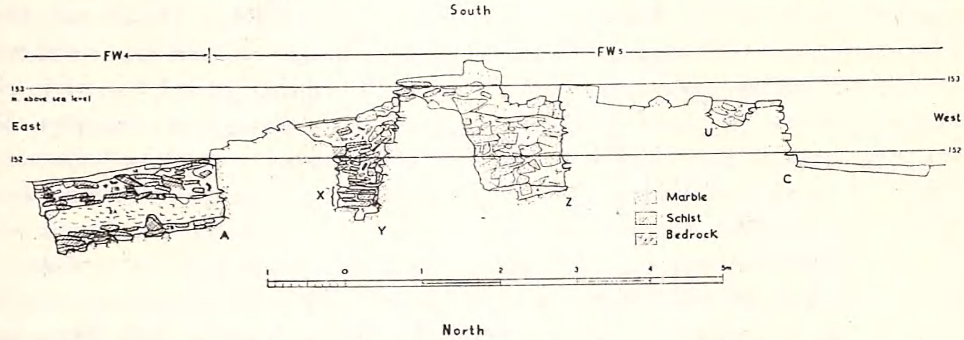

Εἰκ. 4. Τομὴ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῶν τάφρων FW4 καὶ FW5 (J. J. Coulton - Ann Birchall).

0.75 μ. εἶναι δὲ κατεσκευασμένη ἐκ μαρμαρίνων λίθων (πίν. 115β)[2]. Μεταξὺ τῆς παρειᾶς C καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τάφρου ἡ ἀνασκαφὴ δὲν συνεχίσθη. 'Ανατολικῶς ὅμως τῆς C εὑρέθη ἑτέρα ἐξωτερικὴ παρειὰ εἰς ἀπόστασιν περίπου 4.75 μ. ἀπὸ τὴν A, τὴν ὁποίαν ὠνομάσαμεν Z (εἰκ. 2 καὶ 4 καὶ πίν. 116α).

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ τομέως μεταξὺ τῶν παρειῶν Z καὶ A, ὅστις περιεῖχε «γέμισμα» ἀκανονίστων κατακρημνισθέντων λίθων[3], εὑρέθη τμῆμα καὶ ἑτέρας παρειᾶς εἰς ἀπόστασιν 2.25 μ. ἀπὸ τῆς Z, ἥτις ἀποτελεῖ ἀναμφιβόλως προέκτασιν τῆς ἐντὸς τῆς τάφρου FW1 εὑρεθείσης Υ (βλ. ἀνωτέρω σ. 167 καὶ εἰκ. 2 καὶ 4). Ἡ κατασκευὴ τῆς παρειᾶς αὐτῆς δὲν ἦτο ἐξαιρετικῶς

1. Αἱ «γέφυραι» εἰς τὰς ἐρευνηθείσας τάφρους δηλοῦνται εἰς τὸ σχέδιον τῆς εἰκ. 2 διὰ μικρῶν στιγμῶν.

2. Ἡ κατασκευή της εἶναι μαρμαρίνη καὶ εἰς τὸ τμῆμα τῆς τάφρου FG7 τὸ ἀποκαλυφθὲν ὀλίγον νοτιώτερον (βλ. κατωτέρω σχέδιον εἰκ. 6). Τὸ τμῆμα, ἐν τούτοις, τὸ ἀποκαλυφθὲν βορειότερον εἰς τὴν τάφρον FW1 εἶναι σχιστολιθικόν.

3. Τινὲς ἐξ αὐτῶν εἶχον μεγάλας διαστάσεις. Οἱ περισσότεροι ἦσαν μαρμάρινοι, ὑπῆρχεν ὅμως καὶ μικρὸν ποσοστὸν σχιστολίθων.

ἐπιμελημένη παρ' ὅλον ὅτι ἦτο ὀγκώδης καὶ περιελάμβανε τόσον μαρμαρίνους λίθους ὅσον καὶ σχιστολίθους (πίν. 116β)[1]. Αἱ παρειαὶ Z καὶ Y δεικνύουν καθαρῶς ὅτι ἀρχικῶς τὸ τεῖχος ἦτο σχετικῶς στενόν, εἶχε δὲ ὡς ἐξωτερικὴν παρειὰν τὴν Z. Διὰ τῆς ἐν συνεχείᾳ ἀνεγέρσεως δύο ἄλλων παρειῶν, πιθανῶς μετὰ τὴν κατάρρευσιν τοὐλάχιστον τοῦ ἄνω τμήματός του, τὸ τεῖχος ηὐρύνθη ἀρχικῶς διὰ τῆς προσθήκης τῆς Y εἰς τὰ 5 περίπου μέτρα καί, ἀργότερον, διὰ τῆς προσθήκης τῆς A εἰς τὰ 7 περίπου μέτρα.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μελέτης ἡμῶν οἱ τομεῖς μεταξὺ τῶν παρειῶν ἀνεσκάφησαν κεχωρισμένως. Τὸ ἐπιφανειακὸν χῶμα ἀφῃρέθη ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ τὴν τάφρον ὡς πρῶτον στρῶμα[2]. Τὸ στρῶμα αὐτὸ ἦτο παχύτερον δυτικῶς τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς C, περιεῖχε δὲ πολλὰ κεραμεικὰ ὄστρακα μὴ μελετηθέντα εἰσέτι. Ὁ τομεὺς μεταξὺ τῶν παρειῶν C καὶ Z δὲν ἀνεσκάφη βαθύτερον. Εἰς τὸν τομέα μεταξὺ τῶν παρειῶν Z καὶ Y τό «γέμισμα» ἀπετελεῖτο κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ μεγάλων μαρμαρίνων λίθων καὶ ἐκ μερικῶν σχιστολίθων. Εἰς τὸ ἀνώτερον στρῶμα (δεύτερον στρῶμα) τὸ χῶμα ἦτο φαιόχρουν, περιεῖχε δὲ κεραμεικὰ ὄστρακα καὶ τεμάχια ὀστῶν. Εἰς τὸ κατώτερον στρῶμα (τέταρτον στρῶμα) τὸ χῶμα ἦτο καστανόχρουν, περιεῖχε δὲ καὶ αὐτὸ κεραμεικὰ ὄστρακα καὶ ὀστᾶ. Ὁ μεταξὺ τῶν παρειῶν Y καὶ A τομεὺς ἦτο καὶ αὐτὸς πλήρης λίθων, ἀνεσκάφη δὲ ἐπίσης εἰς δύο στρώματα, ἓν ἀνώτερον (τρίτον στρῶμα)[3], ἀντιστοιχοῦν ἀπὸ ἀπόψεως ὕψους πρὸς τὸ δεύτερον τοῦ διαστήματος μεταξὺ Z καὶ Y, καὶ ἓν κατώτερον (πέμπτον στρῶμα)[4] ἀντιστοιχοῦν ἀπὸ ἀπόψεως ὕψους πρὸς τὸ τέταρτον τοῦ τομέως μεταξὺ Z καὶ Y. Τὸ τέταρτον καὶ πέμπτον στρῶμα ἐξετείνοντο εἰς βάθος μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου.

Ἐντὸς τοῦ πέμπτου στρώματος, ἀνεκαλύψαμεν τρεῖς σειρὰς σχιστολίθων ὕψους περίπου 0.50 μ. καθημένων ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολάς, ἐκτεινομένων δὲ ἀπὸ τῆς παρειᾶς Y μέχρι καὶ ἐντὸς τῆς κατὰ μῆκος τῆς παρειᾶς A «γεφύρας». Αἱ σειραὶ αὗται λίθων, τὰς ὁποίας ὠνομάσαμεν X (;) δυνατὸν νὰ ἀπετέλουν ὑπόλειμμα τοίχου (εἰκ. 2 καὶ 4 καὶ πίν. 117α).

Ἀνεφέραμεν ἤδη ὅτι ὁ τομεὺς μεταξὺ τῶν παρειῶν C καὶ Z ἐκαθαρίσθη ἐπιφανειακῶς μόνον χωρὶς νὰ ἀνασκαφῇ εἰς βάθος. Ἐν τούτοις εἰς ἀπόστασιν περίπου ἑνὸς μέτρου ἀπὸ τὴν παρειὰν C καὶ πρὸς Ἀνατολὰς αὐτῆς ἐνομίσαμεν ὅτι ἠδυνήθημεν νὰ διακρίνωμεν σειρὰν μαρμαρίνων λίθων ἀντιπροσωπεύουσαν ἴσως ἑτέραν παρειάν, τὴν ὁποίαν ὠνομάσαμεν U (;). Τὴν παρειὰν αὐτὴν σημει-

1. Εἰς τὸν χῶρον μεταξὺ τῶν παρειῶν Z καὶ Y ὑπῆρχε «γέμισμα» ὀγκωδῶν ἀκανονίστων λίθων.

2. Διὰ τὴν στρωματογραφικὴν μελέτην τῆς τάφρου FW5 βλ. σχέδιον εἰκ. 4.

3. Ἐντὸς αὐτοῦ εὑρέθησαν κεραμεικὰ ὄστρακα, τεμάχια ὀστῶν καὶ ἄνθραξ.

4. Ἐντὸς αὐτοῦ εὑρέθησαν δύο κεραμεικὰ ὄστρακα.

ώνομεν μετ' έρωτηματικοῦ διότι δὲν ἠδυνήθημεν νὰ τὴν ἐρευνήσωμεν περαιτέρω (εἰκ. 2 καὶ 4).

Τάφρος FW6

Ἡ τάφρος αὐτὴ ἠνοίχθη πρὸς Βορρᾶν τῶν ἄλλων, πλησίον τοῦ κτηρίου F3 (εἰκ. 2)[1] ἔχουσα κατεύθυνσιν ἀπὸ ΝΔ πρὸς ΒΑ (διαστάσεις: 9.85 × 5.18 μ.). Εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ ἐπιφανειακοῦ χώματος ἐφάνησαν τρεῖς παρειαὶ τοῦ τείχους: 1) ἡ Α, ἥτις σαφῶς ἀποτελεῖ συνέχειαν τῶν ἀντιστοιχούντων τμημάτων αὐτῆς εἰς τὰς νοτιωτέρας τάφρους FW1 καὶ FW4, σχηματίζουσα ἐδῶ μίαν ὀρθὴν γωνίαν (εἰκ. 2 καὶ πίν. 118α), 2) ἡ C, ἥτις ἀποτελεῖ συνέχειαν τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τῆς ὁποίας τμήματα ἀπεκαλύφθησαν εἰς τὰς τάφρους FW1 καὶ FW5[2] καὶ 3) ἡ Ζ πρὸς 'Ανατολὰς τῆς C καὶ εἰς ἀπόστασιν 2 μέτρων ἀπ' αὐτῆς[3] (πίν. 118β). Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθῇ ὅτι κατὰ τὴν ἀνασκαφήν, μεταξὺ τῶν παρειῶν Ζ καὶ Α ὑπωπτεύθημεν τὴν ὕπαρξιν τμήματος καὶ τετάρτης παρειᾶς, τῆς Υ, τὴν ὁποίαν ὅμως δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἐπιβεβαιώσωμεν ἄνευ ἀμφιβολίας (βλ. κατωτέρω σ. 173 καὶ 174).

Οἱ τομεῖς οἱ σχηματιζόμενοι ἀφ' ἑνὸς μὲν μεταξὺ τῆς παρειᾶς Α καὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς τάφρου καὶ ἀφ' ἑτέρου μεταξὺ τῶν παρειῶν Ζ καὶ Α, ἀνεσκάφησαν ἰδιαιτέρως ὁ καθεὶς εἰς δύο ἡμίση, βόρειον καὶ νότιον. Τὸ διάστημα μεταξὺ τῶν παρειῶν Ζ καὶ C δὲν ἀνεσκάφη. 'Εκ τῆς στρωματογραφικῆς μελέτης προέκυψαν τὰ ἑξῆς ἀποτελέσματα:

α) *'Ανατολικὸς τομεύς* (ἀνατολικῶς τῆς παρειᾶς Α)

Β ό ρ ε ι ο ν ἥ μ ι σ υ (εἰκ. 5α): Τὸ πρῶτον στρῶμα ἦτο λεπτόν, ἀπετελεῖτο δὲ ἐξ ἐπιφανειακοῦ χώματος, τὸ ὁποῖον καὶ ἀφῃρέθη. Τὸ δεύτερον στρῶμα ἦτο παχύ, διῃρεῖτο δὲ ὁριζοντίως εἰς δύο ἡμίση: τὸ ἀνώτερον, ὅπερ συνίστατο κυρίως ἐκ μάζης κατακρημνισθέντων σχιστολίθων, καὶ τὸ κατώτερον, περιέχον μεγάλας ποσότητας λεπίδων σχίστου. Ἡ τελικὴ ἀφαίρεσις τοῦ στρώματος αὐτοῦ ἔφερεν εἰς φῶς πλησίον τῆς παρειᾶς Α καὶ πρὸς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ τομέως τὸ ἀνώτερον μέρος τῶν κατασκευῶν, ὁμοιαζουσῶν πρὸς «βάσεις» ἀποτελουμένων ἐκ μαρμαρίνων καὶ μᾶλλον ὀγκωδῶν λίθων. Τὸ τέταρτον στρῶμα ἦτο κεκαυμένον χῶμα, κυρίως ἐντὸς τῆς γωνίας τῆς παρειᾶς Α, περιεῖχε δὲ κεραμεικὰ ὄστρακα, ὀστᾶ καὶ ἀρκετὴν ποσότητα ἀπορριμμάτων τετηγμένου σιδήρου (iron slag). Ἡ καῦσις εἶχεν ἐπεκταθῇ εἰς τὰς κατωτέρας σειρὰς λίθων τῆς παρειᾶς (πίν. 119α). Τὸ ἕβδομον στρῶμα συνίστατο ἐκ σειρᾶς λε-

1. ΠΑΕ 1972, σ. 258, εἰκ. 2.
2. 'Επὶ τῆς παρειᾶς αὐτῆς ἐρείδεται ὁ τοῖχος τοῦ δωματίου F3 (βλ. εἰκ. 2 καὶ πίν. 120β).
3. Αἱ ἄνω σειραὶ τῆς παρειᾶς αὐτῆς ἀπετελοῦντο ἐκ σχιστολίθων, αἱ κατώτεραι ὅμως περιελάμβανον μερικοὺς ὀγκώδεις μαρμαρίνους λίθους.

πτοῦ καστανοῦ χώματος, περιεῖχε δὲ μεγάλην ποσότητα κεραμεικῶν ὀστράκων καὶ μικρὸν τεμάχιον φύλλου ἐξ ὀρειχάλκου. Τὸ δέκατον στρῶμα ἀπετελεῖτο ἐκ βαθέος καστανοῦ χώματος. Εἰς τὸ ὕψος αὐτοῦ τοῦ στρώματος ἤρχισε νὰ ἐμφανίζεται ὁ φυσικὸς βράχος. Τὸ ἑνδέκατον στρῶμα ἦτο τῷ ὄντι τὸ σύνηθες εἰς τὴν Ζαγορὰν καστανέρυθρον χῶμα, τὸ ὁποῖον εὑρέθη εἰς τὰς περισσοτέρας

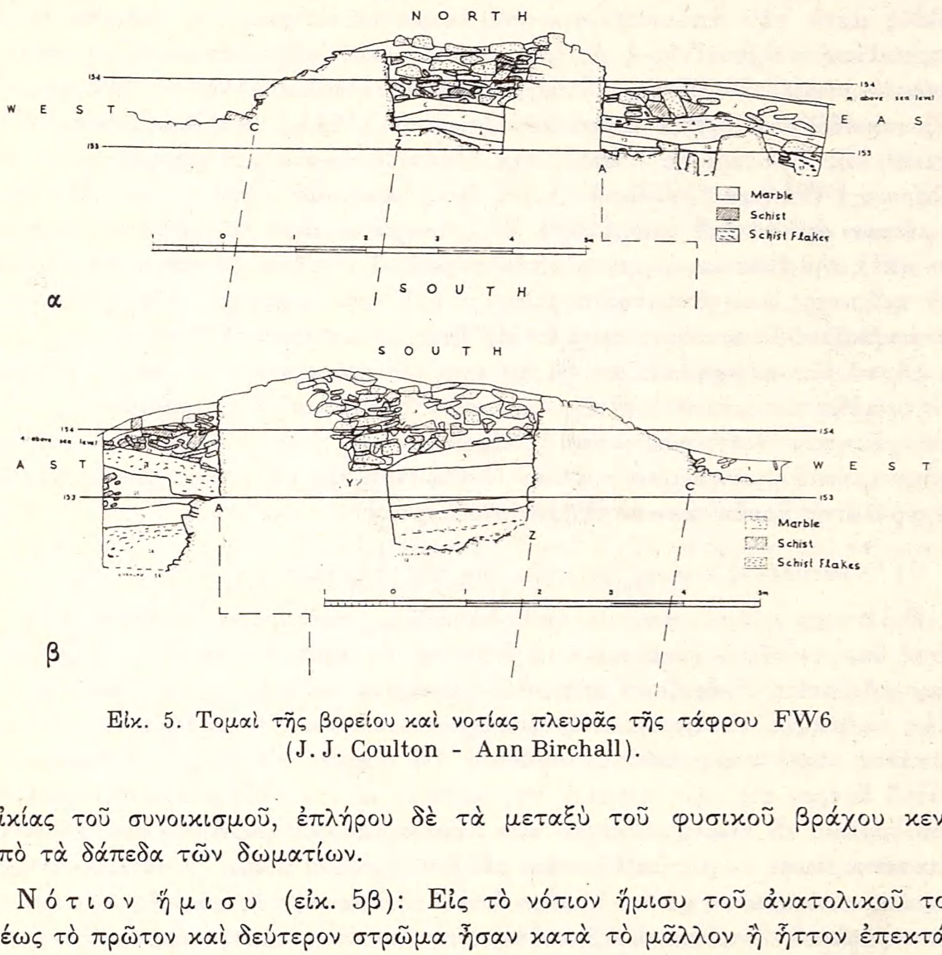

Εἰκ. 5. Τομαὶ τῆς βορείου καὶ νοτίας πλευρᾶς τῆς τάφρου FW6 (J. J. Coulton - Ann Birchall).

οἰκίας τοῦ συνοικισμοῦ, ἐπλήρου δὲ τὰ μεταξὺ τοῦ φυσικοῦ βράχου κενὰ ὑπὸ τὰ δάπεδα τῶν δωματίων.

Νότιον ἥμισυ (εἰκ. 5β): Εἰς τὸ νότιον ἥμισυ τοῦ ἀνατολικοῦ τομέως τὸ πρῶτον καὶ δεύτερον στρῶμα ἦσαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐπεκτάσεις τῶν ἀντιστοίχων στρωμάτων τοῦ βορείου ἡμίσεος. Τὸ ἔνατον στρῶμα ἦτο ἴσως ἐπέκτασις τοῦ ἑβδόμου, περιεῖχεν ὅμως ἀρκετὴν ποσότητα λεπίδων σχίστου. Πλησίον τῆς κορυφῆς αὐτοῦ τοῦ στρώματος ἐφάνησαν μαρμάρινοι λίθοι ὁμοιάζοντες πρὸς «βάσεις» (βλ. κατωτέρω σ. 174 καὶ πίν. 121α). Τὸ δέκατον τέταρτον στρῶμα, τὸ ὁποῖον ἀπετελεῖτο ἐκ βαθέος καστανοῦ ἀμμώδους χώματος περιέχοντος πολλὰς λεπίδας σχίστου καὶ λίθους, ἦτο παχύ, ἡ δὲ τελεία ἀφαίρεσις αὐτοῦ δὲν συνεπληρώθη· ἐὰν τὸ στρῶμα εἶχεν ἀφαιρεθῆ ἐξ

ὁλοκλήρου, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θὰ διεπιστώνετο ἡ πρὸς Βορρᾶν βαθμιαία ἐξαφάνισίς του καὶ ἡ ὕπαρξις φυσικοῦ βράχου ὑπ' αὐτό.

β) *Κεντρικὸς τομεύς* (μεταξὺ τῶν παρειῶν Ζ καὶ Α)

Β ό ρ ε ι ο ν ἥ μ ι σ υ (εἰκ. 5α): Ὡς καὶ εἰς τὸν προηγούμενον τομέα, τὸ πρῶτον στρῶμα συνίστατο ἐκ τοῦ ἐπιφανειακοῦ χώματος, ὅπερ καὶ ἀφηρέθη. Τὸ τρίτον στρῶμα ἦτο ὁμοιογενές, συνίστατο δὲ ἐκ «γεμίσματος» ἀκανονίστων λίθων. Παρ' ὅλον ὅτι εἰς αὐτὸ τὸ στρῶμα ἀνεμένομεν τὴν ἐμφάνισιν τῆς παρειᾶς Υ, ἡ ἀνασκαφὴ ἔδειξεν ὅτι αὕτη δὲν συνεχίζετο μετὰ βεβαιότητος πρὸς Βορρᾶν μέχρις αὐτοῦ τοῦ σημείου (βλ. κατωτέρω). Τὸ ἕκτον στρῶμα ἦτο βαθὺ καὶ κεκαυμένον, εὑρέθη δὲ μόνον εἰς τὸ βόρειον ἥμισυ τοῦ τομέως. Περιεῖχε μεγάλην ποσότητα κεραμεικῶν ὀστράκων, ἀπορρίμματα τετηγμένου σιδήρου καθὼς καὶ κεκαυμένον σχίστην καὶ ἄνθρακα (βλ. πίν. 119β καὶ πρβ. τὸ τέταρτον στρῶμα τοῦ ἀνατολικοῦ τομέως). Τὸ πέμπτον στρῶμα ἦτο προέκτασις τοῦ πέμπτου στρώματος τοῦ νοτίου ἡμίσεος τοῦ τομέως, ἐπεξετείνετο δὲ πρὸς Βορρᾶν ὑπὸ τὸ ἕκτον στρῶμα. Συνίστατο ἐκ μαλακοῦ βαθέος καστανοῦ χώματος καὶ περιεῖχεν ἀρκετὴν ποσότητα κεραμεικῶν ὀστράκων συμπεριλαμβανομένων καὶ τεμαχίων φερόντων γραπτὴν διακόσμησιν. Τὸ στρῶμα αὐτὸ ἐπίσης περιεῖχεν ὀστᾶ, ἕνα ὀρειχάλκινον δακτύλιον (ἀριθ. εὑρ. 2568) καὶ μίαν πόρπην (ἀριθ. εὑρ. 2569). Τὸ ὄγδοον στρῶμα ἀπετελεῖτο ἐκ λευκοχρόου μέχρις ἐλαφρῶς καστανοῦ λεπτοῦ χώματος, ἐξετείνετο δὲ καὶ αὐτὸ εἰς τὸ νότιον ἥμισυ τοῦ τομέως. Περιεῖχε μεγάλην ποσότητα ὀστράκων, ἄνθρακος καὶ ὀστῶν (εἰς τὸ νότιον ἥμισυ τὸ ὄγδοον στρῶμα ἦτο βαθύτατον). Τὸ δέκατον τρίτον στρῶμα συνίστατο ἐξ ἀμμώδους χώματος ἄνευ ἄνθρακος, ἐξετείνετο δὲ εἰς τὸ νότιον τμῆμα ὑπὸ τὸ δωδέκατον στρῶμα. Τοῦτο ἦτο τὸ τελευταῖον στρῶμα ὑπεράνω τοῦ φυσικοῦ βράχου, ὁ ὁποῖος εἰς αὐτὸ τὸ στάδιον τῆς ἀνασκαφῆς ἀπεκαλύφθη εἰς πολλὰ σημεῖα (πίν. 120α).

Ν ό τ ι ο ν ἥ μ ι σ υ (εἰκ. 5β): Εἰς αὐτὸ τὸ ἥμισυ τοῦ τομέως τὸ πρῶτον καὶ τρίτον στρῶμα ἦσαν ἁπλαῖ προεκτάσεις τῶν ἀντιστοίχων στρωμάτων τοῦ βορείου ἡμίσεος. Τὸ πέμπτον στρῶμα εὑρέθη εἰς τὸ νότιον ἥμισυ ἀμέσως ὑπὸ τὸ τρίτον στρῶμα· εἰς τὸ βόρειον ἥμισυ, ὅμως, ἐξετείνετο ὑπὸ τὸ ἕκτον στρῶμα (βλ. ἀνωτέρω). Τὸ ὄγδοον στρῶμα, τὸ ὁποῖον καὶ αὐτὸ ἐκάλυπτε καὶ τὰ δύο ἡμίση, ἦτο πολὺ παχύτερον εἰς τὸ νότιον ἥμισυ (βλ. ἀνωτέρω). Τὸ δωδέκατον στρῶμα συνίστατο ἐξ ὑπολεύκου ἕως καστανοῦ χώματος περιέχοντος ἄνθρακα, δὲν ἐξετείνετο δὲ πρὸς Βορρᾶν. Τὸ δέκατον τρίτον στρῶμα, τὸ ὁποῖον ἐκάλυπτε καὶ τὰ δύο ἡμίση, ἦτο παχύτερον ἐδῶ.

Ὡς ἀνεφέρθη ἀνωτέρω, τὸ διάστημα μεταξὺ τῶν παρειῶν C καὶ Ζ δὲν ἀνεσκάφη εἰς βάθος μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ἐπιφανειακοῦ χώματος. Ὁ πίναξ 120β δεικνύει τὴν παρειὰν C καὶ τὸν δυτικὸν τομέα τῆς τάφρου (εἰκ. 5), ὁ

πίν. 121α τὴν παρειὰν Α, ὁ δὲ πίν. 117β δεικνύει τὸν κεντρικὸν τομέα καὶ τὴν παρειὰν Ζ εἰς τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς.

Μερικαὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν κατασκευῶν τῶν ἀναφερθεισῶν ἀνωτέρω ἐγείρουν προβλήματα, τὰ ὁποῖα δὲν δύνανται νὰ λυθοῦν εὐκόλως. Ἐπὶ παραδείγματι δὲν εἴμεθα βέβαιοι ἐὰν αἱ «βάσεις» αἱ ἀποκαλυφθεῖσαι ἀνατολικῶς τῆς παρειᾶς Α εἰς τὴν τάφρον FW6 ἐκτίσθησαν πράγματι κατόπιν σχεδίου ἢ εἶναι ἁπλῶς κατακρημνισθέντες λίθοι ἀρχαιοτέρου τοίχου, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐκτίσθη ἡ τελευταία ἐξωτερικὴ παρειά (πίν. 121α). Ἐπίσης δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποφανθῶμεν μετὰ βεβαιότητος ἐὰν ἡ κεκαυμένη περιοχὴ τοῦ τετάρτου στρώματος τοῦ ἀνατολικοῦ τομέως τῆς ἰδίας τάφρου εἶναι ὑπόλειμμα καταστροφῆς ἢ ἁπλῶς χῶρος ἀπορριμμάτων ἐκτὸς τοῦ συνοικισμοῦ καεὶς τυχαίως ἢ ἐσκεμμένως καὶ ἐὰν αὐτὴ ἡ κεκαυμένη περιοχὴ συνδέεται πρὸς τὴν τοῦ ἕκτου στρώματος τοῦ κεντρικοῦ τομέως μεταξὺ τῶν παρειῶν Ζ καὶ Α (βλ. ἀνωτέρω σ. 171 καὶ 173).

Ἀνεφέρθη ἤδη ἡ δυνατότης ὑπάρξεως καὶ τετάρτης παρειᾶς εἰς τὸν κεντρικὸν τομέα τῆς τάφρου FW6 καὶ δὴ εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν ὠνομάσαμεν Υ(;). Αἱ ἐκφρασθεῖσαι ἀμφιβολίαι διὰ τὴν πραγματικὴν ὕπαρξίν της δὲν δύνανται νὰ ἀρθοῦν, διότι οἱ οὕτω ἑρμηνευθέντες λίθοι εὑρέθησαν τόσον πλησίον τῆς «γεφύρας», τῆς ἀφεθείσης δυτικῶς τῆς παρειᾶς Α, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπισταμένη μελέτη των. Ἐὰν οἱ ἐπισημανθέντες λίθοι εἶναι πράγματι ὑπόλειμμα παρειᾶς, αὐτὴ πρέπει νὰ ἀποτελῇ συνέχειαν τῆς Υ, ἥτις ἐταυτίσθη μετὰ βεβαιότητος εἰς τὰς τάφρους FW5 καὶ FW1. Ἐγένετο μνεία τῆς δυνατῆς ὑπάρξεως τμήματος τῆς παρειᾶς Ζ ἐντὸς τῆς τάφρου FW1. Ἡ ὕπαρξις αὐτῆς ἐντὸς τῶν τάφρων FW6 καὶ FW5 ἔχει διαπιστωθῆ μετὰ βεβαιότητος. Παρ' ὅλον ὅμως ὅτι ἡ πρὸς Νότον συνέχειά της καὶ ἡ ταύτισις αὐτῆς μετὰ τῆς F εἰς τὴν περιοχὴν τῆς πύλης εἶναι πιθανωτάτη, δὲν δύναται νὰ ἐπιβεβαιωθῇ, ἐὰν δὲν ἀνασκαφῇ ἐπιμελῶς ἡ περιοχὴ μεταξὺ τῆς τάφρου FW5 καὶ τῆς παρειᾶς Β τῆς πύλης (εἰκ. 2). Ἀμφιβολίαι ἐπίσης ὑπάρχουν διὰ τὴν πραγματικὴν ὕπαρξιν τοῦ δυτικοανατολικοῦ τοίχου Χ (;) εἰς τὴν τάφρον FW5 (βλ. σ. 170) διότι, ὅπως φαίνεται καὶ εἰς τὸν πίνακα 117α, ἡ οὕτως ὀνομασθεῖσα κατασκευὴ ἀποτελεῖται μόνον ἐκ τριῶν σχιστολίθων, οἱ ὁποῖοι ἐξαφανίζονται ἐντὸς τῆς «γεφύρας» πρὸς Δυσμὰς τῆς παρειᾶς Α. Τελικῶς, ὑποθετικοὶ παραμένουν ὁ τοῖχος U, εἰς τὴν τάφρον FW5 (βλ. σ. 170) καὶ ὁ τοῖχος Τ εἰς τὴν τάφρον FW1 (βλ. σ. 167), ὁ μὲν πρῶτος διότι δὲν ἠρευνήθη ἐπισταμένως λόγῳ ἐλλείψεως χρόνου, ὁ δὲ δεύτερος διότι ὁμοιάζει μᾶλλον πρὸς ἐπιδιόρθωσιν.

Ἐν συμπεράσματι θὰ πρέπει νὰ τονίσωμεν ὅτι ἀπόλυτος βεβαιότης ὑπάρχει μόνον διὰ τὴν ὕπαρξιν τεσσάρων παρειῶν τοῦ τείχους εἰς τὸ ΝΑ τμῆμα αὐτοῦ, τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς C καὶ τῶν ἐξωτερικῶν Ζ, Υ καὶ Α. Τὰ μικρὰ εὑρήματα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ τείχους, ἐξαιρουμένων τῶν κεραμεικῶν, δὲν ἦσαν σημαντικά. Ἄξια μνείας εἶναι ἐν τούτοις ὁ ὀρειχάλκινος δακτύλιος ἀρ. εὑρ. 2568

καὶ ἡ ὀρειχαλκίνη πόρπη ἀρ. εὑρ. 2569. 'Οφείλομεν ἐπίσης νὰ τονίσωμεν τὴν ὕπαρξιν ποσότητος ἄνθρακος καὶ ἀπορριμμάτων τετηγμένου σιδήρου.

II. Η ΠΥΛΗ

Αἱ ἐργασίαι εἰς τὴν πύλην τοῦ τείχους ἐκάλυψαν δύο περιοχάς: 1) αὐτὴν ταύτην τὴν πύλην δυτικῶς τῆς πρὸς Νότον νοητῆς προεκτάσεως τῆς παρειᾶς F (τάφρος FG2, τομεῖς b καὶ c) καὶ 2) τὴν «γέφυραν» μεταξὺ τῆς τάφρου FG7 καὶ τοῦ τομέως FG3b (εἰκ. 6 καὶ πίν. 121β, 122α). 'Η ἔρευνα ἡμῶν εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν ἀπεσκόπει: α) εἰς τὴν ταύτισιν τοῦ νεωτέρου (ἀνωτέρου) καὶ τοῦ ἀρχαιοτέρου (κατωτέρου) δρόμου εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν πυλῶνα, β) εἰς τὴν

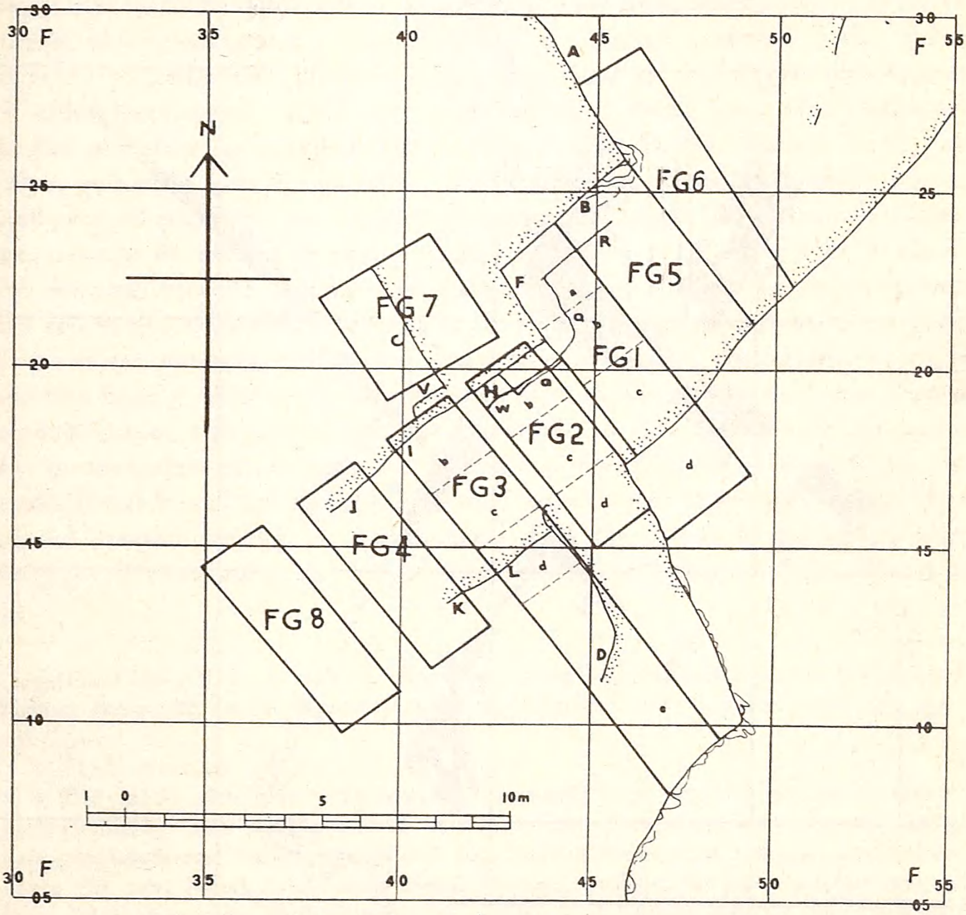

Εἰκ. 6. Αἱ τάφροι αἱ ἀνοιχθεῖσαι εἰς τὴν περιοχὴν τῆς πύλης FG1, FG2, FG3, FG4, FG5, FG6, FG7 καὶ FG8. Δηλοῦνται οἱ ἐγκάρσιοι τομεῖς a, b, c, d, e τῶν τάφρων FG1, FG2 καὶ FG3 (J. J. Coulton - Ann Birchall).

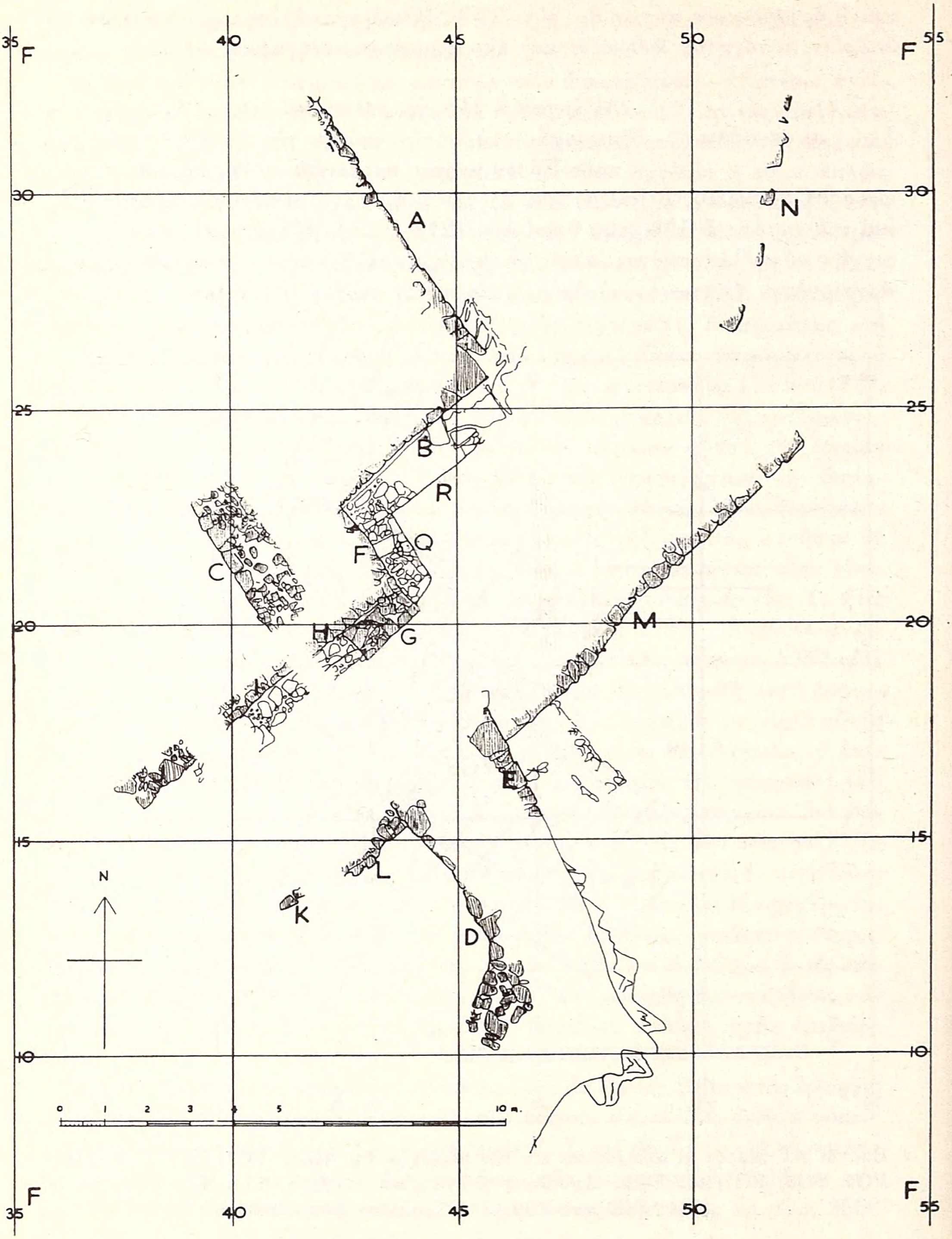

Εἰκ. 7. Αἱ ἀρχιτεκτονικαὶ κατασκευαὶ τῆς περιοχῆς τῆς πύλης εἰς τὸ τέλος τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1969 (J. J. Coulton).

διασάφησιν τῆς σχέσεως μεταξὺ τῶν ἀναλημματικῶν τοίχων H καὶ I (εἰκ. 6 καὶ 7), γ) εἰς τὸν ἐντοπισμὸν τῆς θέσεως τῆς βορείου παραστάδος τῆς πύλης καὶ δ) εἰς τὴν στρωματογραφικὴν μελέτην τῶν κεραμεικῶν εὑρημάτων, ἀποβλέπουσαν εἰς ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν τῆς πύλης. Οἱ σκοποὶ αὐτοί, οἱ ὁποῖοι ἐν μέρει μόνον ἐπετεύχθησαν, ἐπέβαλον τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ἀντιτειχίσματος G[1].

Κατωτέρω ἐκτίθεται λεπτομερέστερον ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὴν περιοχὴν αὐτήν.

Ἡ τάφρος FG2. Τομεῖς b καὶ c

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἤρχισε διὰ τῆς προσεκτικῆς ἀφαιρέσεως τοῦ ἀναφερθέντος ἀντιτειχίσματος, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς ἐποχὴν μεταγενεστέραν τῆς γεωμετρικῆς[2]. Ἡ ἀφαίρεσίς του ἐγένετο μετὰ μεγίστης προσοχῆς καὶ κατόπιν ἀριθμήσεως ἑκάστης ἀφαιρεθείσης σειρᾶς λίθων καὶ λεπτομεροῦς φωτογραφήσεως αὐτῶν (πίν. 121β, 122α-β), συνέτεινε δὲ εἰς τὴν διασάφησιν τοῦ πλάτους τόσον τοῦ νεωτέρου ὅσον καὶ τοῦ ἀρχαιοτέρου δρόμου. Οἱ λίθοι ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον σχιστόλιθοι, ἡ βάσις ὅμως αὐτοῦ συνίστατο ἐκ δύο μεγάλων μαρμαρίνων λίθων (πίν. 122β, 123α-β). Ἐκ τοῦ μεταξὺ τῶν λίθων χώματος, μέχρι τοῦ ὕψους τῆς μαρμαρίνης βάσεως, τὸ ὁποῖον ἐκοσκινίσθη ἐπιμελῶς, προῆλθον ἐλάχιστα τεμάχια ὀστῶν καὶ ὀλίγα κεραμεικὰ ὄστρακα, μεταξὺ δὲ αὐτῶν τεμάχιον λαβῆς μικροῦ ἀγγείου. Ἡ τελικὴ ἀφαίρεσις τοῦ ἀντιτειχίσματος ἔδειξεν ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀμφιβολίας: α) ὅτι τοῦτο ἐρείδετο ἐπὶ τοῦ νοτίου τέρματος τῆς παρειᾶς F καὶ ὅτι ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος H ἐξετείνετο ὡς συνεχὴς κατασκευὴ ὄπισθεν αὐτοῦ μέχρι τῆς παρειᾶς F (εἰκ. 6 καὶ πίν. 124α)[3], β) ὅτι τὸ ἀντιτείχισμα εἶχε κτισθῇ ἐπὶ τοῦ νεωτέρου (ὑψηλοτέρου) δρόμου τοῦ ὁδηγοῦντος διὰ τῆς πύλης εἰς τὸν συνοικισμὸν[4] μὲ σκοπὸν τὴν ὑποστήριξιν τοῦ τείχους εἰς τὴν γωνίαν τὴν σχηματιζομένην ὑπὸ τῶν παρειῶν F καὶ H καὶ ὅτι ἑπομένως τοῦτο ἦτο μεταγενέστερον τοῦ νεωτέρου (ἀνωτέρου) δρόμου καὶ γ) ὅτι παραλλήλως πρὸς τὸν τοῖχον H καὶ νοτίως αὐτοῦ ὑπῆρχον ὑπολείμματα καὶ ἑτέρου ἀνατολικοδυτικοῦ τοίχου, W, εὑρεθέντα ἐν-

---

1. Βλ. ΠΑΕ 1972, σ. 269 κέ. Κατὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1971 εἴχομεν βεβαιωθῇ ὅτι ὁ ἀρχαιότερος δρόμος ἐξετείνετο ὑπὸ τὸ ἀντιτείχισμα (βλ. εἰκ. 6 καὶ 7).

2. ΠΑΕ 1972, σ. 257.

3. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τῆς ἐργασίας ἐχρειάσθη ὅπως δύο λίθοι εἰς τὴν γωνίαν τὴν σχηματιζομένην ὑπὸ τῶν παρειῶν F καὶ H, οἵτινες ἀντιπροσωπεύουν ἀναμφιβόλως ἀρχαίαν ἐπιδιόρθωσιν, ὑποστηριχθοῦν διὰ δύο ξυλίνων δοκῶν πρὸς πρόληψιν καταρρεύσεως αὐτῆς (βλ. πίν. 124α). Ἀργότερον αἱ δοκοὶ ἀντικατεστάθησαν διὰ μονίμων ἔργων ὑποστηρίξεως. Ἡ ἐπιδιόρθωσις αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἐγένετο λόγῳ κατακρημνίσεως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τοῦ νοτίου πέρατος τῆς παρειᾶς F. Ἐνδέχεται ἑπομένως τὸ ἀντιτείχισμα G νὰ ἐκτίσθη πρὸς πρόληψιν καὶ ἄλλων τοιούτων καταρρεύσεων εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον.

4. ΠΑΕ 1972, σ. 269 - 271.

τὸς τοῦ στρώματος 20Β (εἰκ. 6, 8 καὶ πίν. 124β). Ἐκ τοῦ στρώματος αὐτοῦ προῆλθεν ἓν μόνον μικρὸν τεμάχιον ἀγγείου (ἐκ τοῦ στομίου αὐτοῦ). Ὁ τοῖχος W δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς τὸ θεμέλιον τῆς παρειᾶς Η, ἢ μᾶλλον ὡς τὸ κατώτερον μέρος τῆς βορείου παραστάδος τῆς πύλης.

Περαιτέρω ἐργασία ἔφερεν εἰς φῶς εἰς τὴν περιοχὴν τὴν ἀνασκαφεῖσαν κατὰ τὸ 1974, τὴν συνέχισιν τῆς ἐπιφανείας τοῦ νεωτέρου (ἀνωτέρου) δρόμου (εἰκο-

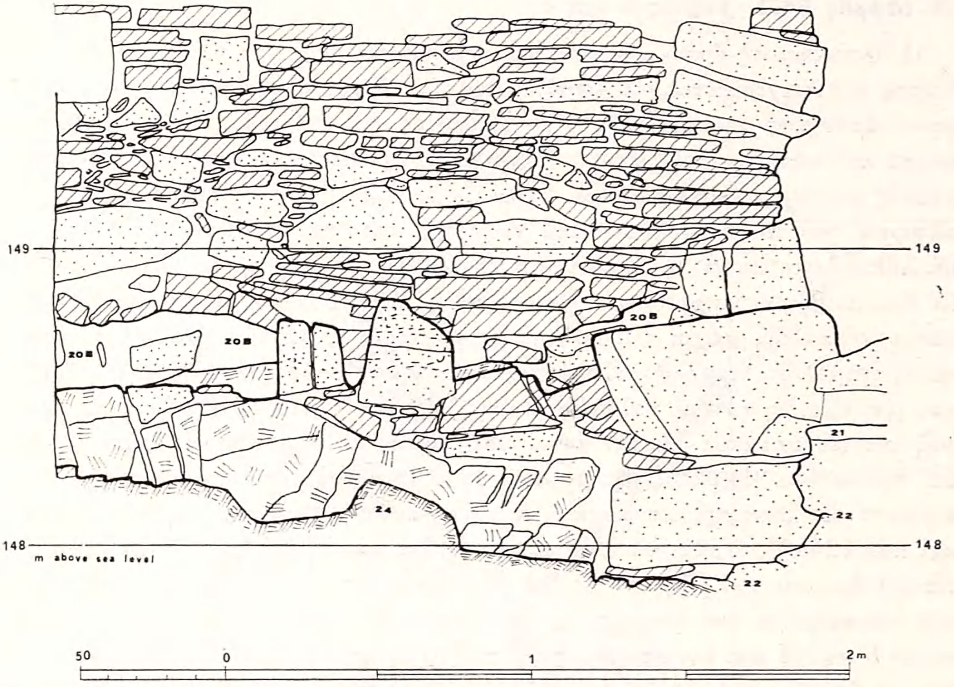

Εἰκ. 8. Τομὴ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς τάφρου FG2 δεικνύουσα τὴν παρειὰν Η, τὸν τοῖχον W (στρῶμα 20Β), τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀνωτέρου δρόμου (στρῶμα 21) καὶ τὸν ἐφθαρμένον φυσικὸν βράχον εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ κατωτέρου δρόμου (στρῶμα 24) (J.J. Coulton - Ann Birchall).

στοῦ πρώτου στρώματος, εἰκ. 8), ἥτις ἀπέδειξεν ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀμφιβολίας τὴν ἐπ' αὐτῆς μεταγενεστέραν οἰκοδόμησιν τοῦ ἀντιτειχίσματος[1]. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ νεωτέρου δρόμου ἦτο εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ φαιά, σκληρὰ καὶ χαλικώδης, ὁμοία, δηλαδή, πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ αὐτοῦ δρόμου τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν ἀνατολικώτερον κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1971[2]. Εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν

1. Ἐκ τοῦ εἰκοστοῦ πρώτου στρώματος προέρχονται κεραμεικὰ ὄστρακα, τεμάχια ὀστῶν καὶ ἀπορρίμματα τετηγμένου σιδήρου.

2. ΠΑΕ 1972, σ. 271 καὶ πίν. 236β.

τῆς τάφρου καὶ εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς ἐπιφανείας τοῦ δρόμου ἐφάνη τὸ ἀνώτερον μέρος τοῦ φυσικοῦ βράχου.

῾Υπὸ τὸ ἐπίπεδον τοῦ ἀνωτέρου δρόμου εὑρέθη μᾶζα κατακρημνισθέντων λίθων τοῦ τείχους (εἰκοστὸν δεύτερον στρῶμα, βλ. εἰκ. 8) καὶ ἀμέσως κάτωθεν αὐτῆς ὁ κατώτερος (ἀρχαιότερος) δρόμος (πίν. 124β). ῾Η ἐπιφάνεια αὐτοῦ συνίστατο ἐκ περιοχῶν ὑπολεύκου λεπτῆς στρώσεως χώματος (εἰκοστὸν τρίτον στρῶμα)[1] καὶ περιοχῶν ἀκαλύπτου φυσικοῦ βράχου, ὅστις ἦτο λίαν ἐφθαρμένος, προφανῶς λόγῳ τῆς συνεχοῦς κυκλοφορίας (εἰκοστὸν τέταρτον στρῶμα, εἰκ. 8).

῾Η τομὴ τῆς εἰκόνος 8 δεικνύει τὴν παρειὰν τοῦ τοίχου Η καὶ ὀλίγον νοτιώτερον (δηλαδὴ ἔμπροσθεν αὐτῆς) καὶ ἐντὸς τοῦ στρώματος 20Β τὸν τοῖχον W. ῾Η τομὴ ἐπίσης δεικνύει τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀνωτέρου (νεωτέρου) δρόμου (εἰκοστὸν πρῶτον στρῶμα) ὑπεράνω τοῦ εἰκοστοῦ δευτέρου στρώματος, τὸ ὁποῖον συνίστατο ἐκ κατακρημνισθέντων λίθων τοῦ τείχους καθὼς καὶ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ κατωτέρου (ἀρχαιοτέρου) δρόμου. ῾Η ἐπιφάνεια αὐτὴ συνίστατο ἐν μέρει ἐκ τοῦ φυσικοῦ βράχου (εἰκοστὸν τέταρτον στρῶμα) καὶ ἐν μέρει ἐξ ὑπολεύκου χώματος (εἰκοστὸν τρίτον), ὅπερ ἐπλήρου τὰς κοιλότητας αὐτοῦ. Πλησίον τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ δρόμου μόνον ὁ φυσικὸς βράχος ἐσῴζετο (εἰκοστὸν τέταρτον στρῶμα)· τὸ χῶμα εἶχεν ἐξαφανισθῆ[2].

῾Η ἀνασκαφὴ τῆς τάφρου ἐτερματίσθη εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἀφήνουσα ἐν τούτοις ἄλυτα δύο σημαντικὰ προβλήματα: 1) τὸ πρόβλημα τῆς σημασίας τοῦ τοίχου W, ὅστις θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς τὸ διατηρούμενον κατώτερον τμῆμα τῆς βορείου παραστάδος τῆς πύλης καὶ 2) τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τοῦ ἀνωτέρου καὶ κατωτέρου δρόμου πρὸς τὸν τοῖχον W. Τὰ μικρὰ εὑρήματα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῶν τομέων b καὶ c καὶ τῆς τάφρου FG2 ἦσαν ἀσήμαντα.

῾Η «γέφυρα» μεταξὺ τῶν τάφρων FG7 καὶ FG3

῾Η ἐργασία ἡ γενομένη εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ περιωρίσθη εἰς τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ἐπιφανειακοῦ χώματος (πρώτου στρώματος) καὶ μέρους μόνον τοῦ δευτέρου στρώματος[3], ἔδειξε δὲ ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ C τοῦ τείχους ἐκτείνεται νοτίως πρὸς τὸν τοῖχον Η, ὄχι ὅμως μέχρις αὐτοῦ. ῾Η ἀνασκαφὴ ἐπίσης ἔδειξεν ὅτι ὁ τοῖχος Η ἀποτελεῖ μίαν κατασκευὴν μετὰ τοῦ τμήματος Ι (εἰκ. 6 καὶ πίν. 125α) καὶ ὅτι ὑπάρχει καὶ ἕτερος τοῖχος, ὁ V, πρὸς Βορρᾶν τοῦ ΙΗ, τοῦ ὁποίου ἡ παρειὰ εἶναι σχεδὸν παράλληλος πρὸς αὐτὸν (εἰκ. 6 καὶ πίν. 125β), σχηματίζων γωνίαν μὲ τὸ νότιον πέρας τῆς παρειᾶς C.

---

1. ῾Η στρῶσις αὐτὴ περιεῖχεν ὀλίγα μικρὰ ὄστρακα ἀγγείων καὶ ὀστᾶ.
2. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν καὶ δὲν ἐμφαίνεται εἰς τὴν τομὴν τῆς εἰκ. 8.
3. Τὸ στρῶμα αὐτὸ συνίστατο ἐκ κατακρημνισθέντων λίθων καὶ κιτρινωποῦ χώματος, ἦτο δὲ σκληρότατον.

Τὰ μικρὰ εὑρήματα ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὴν περιοχὴν τῆς πύλης ἦσαν ἀσήμαντα.

III. ΚΕΡΑΜΕΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΑΙ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ

Τὰ κεραμεικὰ εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1974 δὲν ἐμελετήθησαν εἰσέτι ἐπισταμένως. ῾Επομένως αἱ ἀκόλουθοι ἀπόψεις εἶναι προσωρινοῦ χαρακτῆρος.

Τὰ ὄστρακα τὰ προερχόμενα ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς πύλης ἦσαν ἐλάχιστα καὶ μᾶλλον ἀσήμαντα. ᾿Αντιθέτως τὰ ὄστρακα τὰ προερχόμενα ἐκ τοῦ τείχους παρουσιάζουν μέγα ἐνδιαφέρον. Παρ᾿ ὅλον ὅτι ἡ χρονολόγησις τῶν ὀστράκων τῶν εὑρεθέντων ἐντὸς τῆς τάφρου FW1 ἦτο δύσκολος, ἓν τουλάχιστον ἐξ αὐτῶν πρέπει νὰ εἶναι τῆς μέσης γεωμετρικῆς ἐποχῆς. ᾿Ολίγα μόνον ὄστρακα εὑρέθησαν καὶ εἰς τὴν τάφρον FW5· ἐξ αὐτῶν τινὰ εἶναι ἴσως τῆς μέσης καὶ ὑστέρας γεωμετρικῆς ἐποχῆς.

Τὸ ὑλικὸν τὸ εὑρεθὲν ἐντὸς τῆς τάφρου FW6 ἦτο ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος. Μερικὰ τῶν ὀστράκων τοῦ ἀνατολικοῦ τομέως, ἐκτὸς τῆς παρειᾶς Α, πρέπει νὰ ἀνήκουν εἰς ἐποχὴν νεωτέραν τῆς γεωμετρικῆς, ἐνῷ αὐτὰ ταῦτα τὰ γεωμετρικὰ ὄστρακα εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον τῆς ὑστέρας περιόδου. Σημαντικῆς σημασίας ὅμως εἶναι ἡ εὕρεσις ἐντὸς τοῦ κεντρικοῦ τομέως μεταξὺ τῶν παρειῶν Ζ καὶ Α ἀριθμοῦ τεμαχίων χρονολογουμένων εἰς τὴν πρώιμον γεωμετρικὴν ἐποχήν, ἴσως δὲ καὶ ὀλίγον ἀρχαιοτέρων.

᾿Εν κατακλεῖδι θὰ ἠδυνάμεθα ἴσως νὰ ἐκφράσωμεν τὴν γνώμην ὅτι ἡ προκαταρκτικὴ ἐξέτασις τῶν κεραμεικῶν εὑρημάτων τοῦ τείχους ὑποδηλοῖ τὴν κατοίκησιν τῆς Ζαγορᾶς εἰς ἐποχὴν παλαιοτέραν ἐκείνης κατὰ τὴν ὁποίαν ἀνηγέρθησαν τὰ μέχρι τοῦδε ὑφ᾿ ἡμῶν ἀνασκαφέντα κτήρια. ᾿Εφ᾿ ὅσον δὲ μόνον ἓν τμῆμα τῶν οἰκιῶν ἔχει ἐρευνηθῆ μέχρι τοῦδε, ὑπάρχει ἐλπὶς ὅτι ἡ ἔρευνα περιοχῶν μὴ ἀνασκαφεισῶν εἰσέτι θὰ φέρῃ εἰς φῶς ἀρχαιοτέρας φάσεις τοῦ συνοικισμοῦ.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΜΠΙΤΟΓΛΟΥ

15. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ ΕΝ ΠΑΡΩ

(Πίν. 126 - 130)

Εἰς μελέτην τῶν ἐν Πάρῳ ἀρχαιοτήτων ἐπανῆλθε κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1974 ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία [1] διὰ τῆς ἀναλήψεως χαρτογραφικῆς ἐργασίας ὡς πρῶτον στάδιον εἰς προγραμματιζομένην λεπτομερῆ ἀνασκαφικὴν ἐξερεύνησιν τοῦ ἐπὶ τῆς νήσου Οἰκονόμου πρωίμου ὠχυρωμένου περιβόλου [2]. Ἡ ἐργασία αὕτη ἀποτελεῖ μέρος γενικωτέρας προσπαθείας συστηματικῆς ἐρεύνης τῶν ἀρχαιολογικῶν προβλημάτων τῆς νήσου καὶ κατ' ἐξοχὴν τοῦ Ἄστεως τῆς Πάρου. Τὴν διοργάνωσιν καὶ τοὺς στόχους τῆς προσπαθείας προσωπικῶς ἐπέβλεπεν ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Νικόλαος Κοντολέων, ὁ ἀδόκητος θάνατος τοῦ ὁποίου ἐπέφερε δεινὸν πλῆγμα εἰς τὸ ἐν ἐξελίξει ἐγχείρημα.

Αἱ ἐν Πάρῳ ἔρευναι ἐξετελέσθησαν εἰς περιωρισμένην κλίμακα λόγῳ τῶν ἐκ τῆς Κυπριακῆς κρίσεως ἀνακυψασῶν ἀνωμάλων συνθηκῶν κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1974. Κατὰ τὴν βραχεῖαν περίοδον ἐργασίας ἡ ἔρευνα περιεστράφη εἰς δύο κυρίως χώρους, ἤτοι εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἀρχαϊκοῦ περιβόλου τοῦ Ἄστεως τῆς Πάρου καὶ εἰς ἀποτύπωσιν τοῦ ἐπὶ τῆς νήσου Οἰκονόμου γνωστοῦ ὠχυρωμένου οἰκισμοῦ.

Ἡ Π ά ρ ο ς, ἡ ὁμώνυμος πρωτεύουσα, κεῖται εἰς τὸ ΒΑ μέρος τῆς νήσου, μερικῶς δὲ ὑπὸ τὸν σύγχρονον γραφικὸν οἰκισμὸν τῆς Παροικίας (εἰκ. 1). Ἡ ἀρχαία πόλις κατελάμβανε σημαντικὴν ἔκτασιν· ἐξηπλοῦτο ἀπὸ τοὺς πρόποδας τοῦ ὄρους τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων μέχρι τῆς παρὰ τὴν θάλασσαν χαμηλῆς ἀκροπόλεως, εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ὁποίας διατηροῦνται θεμελιώσεις ἀρχαϊκοῦ ναοῦ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ [3] (εἰκ. 1). Ἡ πόλις εἶχε δύο λιμένας ἕκαστος τῶν

---

1. Πλὴν τοῦ γερμανοῦ ἀρχαιολόγου O. Rubensohn, ὁ ὁποῖος εἰργάσθη εἰς Πάρον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος μας, ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἔχει διεξαγάγει πλῆθος ἐρευνῶν εἰς τὴν νῆσον διὰ τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Ν. Κοντολέοντος καὶ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου. Διὰ βιβλιογραφίαν βλ. ΕΑΑ 5, 1963, σ. 961 - 962, ἐν λ. *Paro* (L. Guerrini).

2. Δι' ἄρθρα ἐπὶ τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς νήσου Οἰκονόμου βλ. ΑΑΑ VI, 1973 σ. 260-265, Journal of Field Archaeology (ἑφεξῆς JFA) 2, 1975, σ. 93 - 94, Κ. Φωτιου, ΑΕ 1973, Χρονικά, σ. 5 - 8.

3. O. Rubensohn, AA 38/39, 1923/24. σ. 278 - 294. G. Welter, AM 49, 1924, σ. 22 κέ. Διὰ τὴν χρονολόγησιν βλ. RE 18, 1949, σ. 1859, ἐν λ. *Paros* (Rubensohn). Βλ. ἐπίσης G. Gruben, AA 87, 1972, σ. 369.

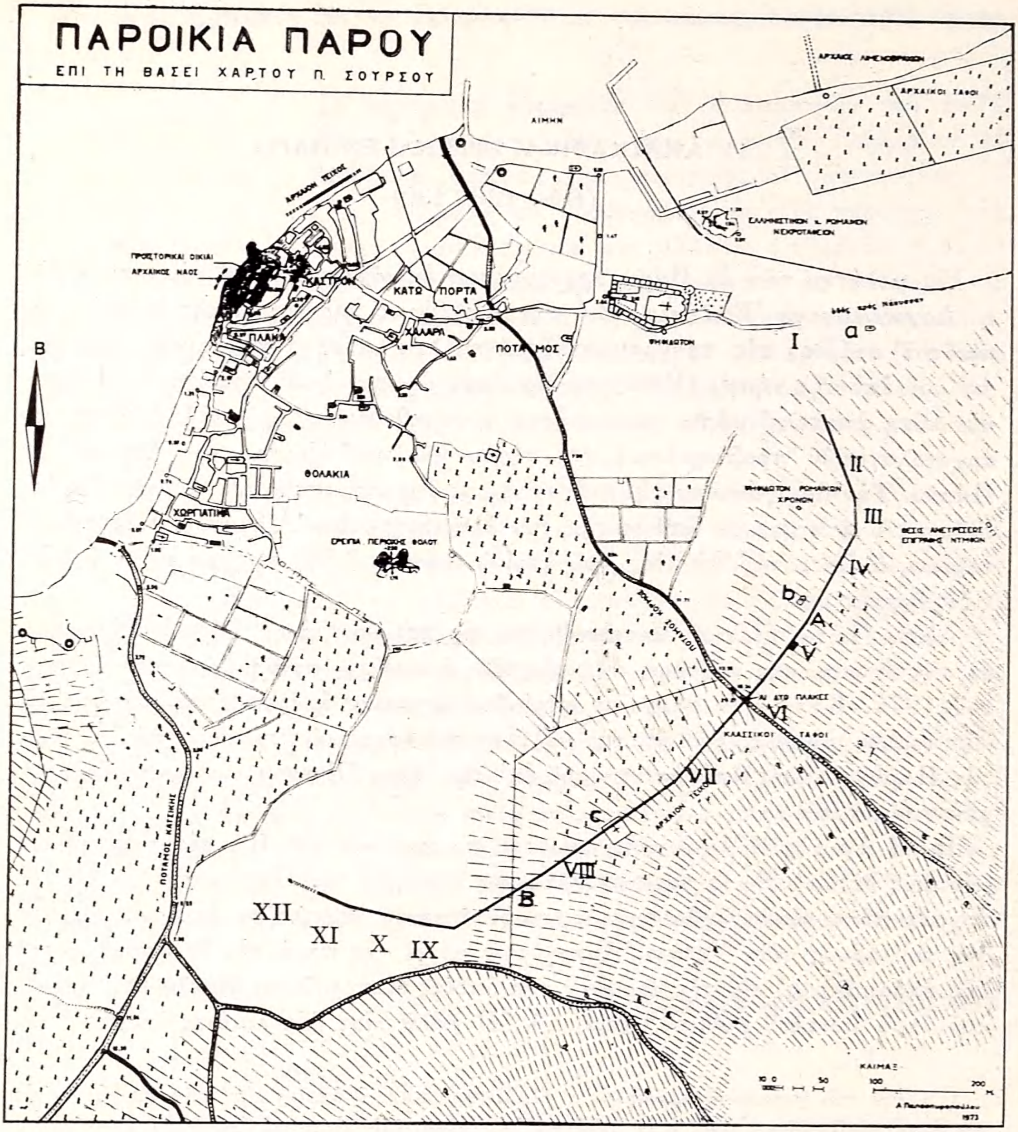

Εἰκ. 1. Κάτοψις τῆς Παροικίας Πάρου ἐμφαίνουσα τὰς ἀρχαιότητας τοῦ Ἄστεως.

ὁποίων εὑρίσκετο πρὸς ΒΑ καὶ ΝΔ τῆς ἀκροπόλεως ἀντιστοίχως[4]. Ἰσχυρὸν τεῖχος προεφύλασσε τὸ Ἄστυ περιβάλλον ἱκανὴν ἔκτασιν ἀπὸ τῆς παραλίας καὶ μέχρι τῶν ὑψωμάτων τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων. Ἡ ἔρευνα ἐστράφη εἰς τὴν λεπτομερῆ ἐξέτασιν τοῦ περιβόλου, τὴν ἀποτύπωσιν τῶν σῳζομένων ἐρει-

4. O. Rubensohn, AM 26, 1901, σ. 189 - 190.

πίων καὶ τέλος τὴν ἀναζήτησιν νέων τμημάτων, πέραν ἐκείνων τὰ ὁποῖα παρετηρήθησαν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος μας ὑπὸ τοῦ Rubensohn[1]. Μέγα μέρος τοῦ ἀρχαίου τείχους σῴζεται πρὸς ΝΑ τῆς ἀκροπόλεως εἰς τὰ περιβάλλοντα τὴν πόλιν ὑψώματα. Ἐκεῖ ὁ περίβολος κατευθύνεται ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ (βλ. εἰκ. 1, τμήματα IV - VIII). Ἐκεῖθεν ἕκαστον τῶν δύο ἄκρων καμπτόμενον εἰς γωνίαν ἐστρέφετο πρὸς τὴν θάλασσαν, ὅπου καὶ κατέληγε διερχόμενον διὰ τῶν χαμηλοτέρων μερῶν τῆς πόλεως. Δυστυχῶς ἡ προκαταρκτικὴ αὐτὴ ἔρευνα δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐντοπίσῃ νέα τμήματα τοῦ περιβόλου, ἐνῷ τὰ παλαιόθεν γνωστὰ ἔχουν ὑποστῆ ὡρισμένας καταστροφάς. Τὸ τμῆμα II τῆς εἰκ. 1 κατεστράφη μερικῶς ὑπὸ ἰδιώτου κατὰ τὸ 1973, ὁ πύργος V ἔχει ἐπιχωσθῆ ὑπὸ συγχρόνου κατασκευῆς, ἐνῷ τὸ IX, ὅπερ καὶ τὸ καλύτερον σῳζόμενον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος μας, ἔχει ὑποστῆ καὶ αὐτὸ ἐμφανεῖς ἀλλοιώσεις[2]. Ἡ πρὸς τὴν θάλασσαν ἀποκατάστασις τῆς πορείας τῶν δύο σκελῶν καθίσταται δυνατὴ διὰ τῆς μελέτης τῶν ἀρχαίων νεκροταφείων τοῦ χώρου. Δεδομένου ὅτι ταφαὶ ἔχουν ἐντοπισθῆ εἰς τὸν λόφον τῆς Ἁγίας Ἄννης[3] καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν πρὸς ΒΑ τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας τῆς Καταπολιανῆς[4] εἰκάζεται ὅτι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ προέκτασις τοῦ τμήματος XII διήρχετο ἀνατολικῶς τοῦ λόφου τῆς Ἁγίας Ἄννης, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ προέκτασις τοῦ II, βαίνουσα πρὸς Δ τῆς σήμερον κατεστραμμένης ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου (εἰκ. 1, α), ἤτοι ἐκ τοῦ σημείου I, ἐστρέφετο εἶτα πρὸς τὴν θάλασσαν διὰ πορείας μεταξὺ τοῦ νεκροταφείου τῶν ἑλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ τῆς Παναγίας τῆς Καταπολιανῆς.

Τὸ τεῖχος ἔχει οἰκοδομηθῆ δι' ὀγκολίθων ἀξιολόγων διαστάσεων, τεθειμένων δομικῶς καὶ μπατικῶς. Γενικῶς, σαφὴς ὑφίσταται προτίμησις πρὸς τὴν κατὰ μῆκος προσαρμογὴν τῶν λίθων, ἤτοι πρὸς τὸν δομικὸν τρόπον, καὶ ἐξ ἄλλων λόγων καὶ ἐκ τοῦ ὅτι τὸ μῆκος τῶν χρησιμοποιηθέντων ὀγκολίθων ὑπερέβαλλε κατὰ πολὺ τὸ μέσον πάχος τοῦ τείχους. Ἑκάστη ὄψις τούτου, ἡ ἐξωτερικὴ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἔχουν οἰκοδομηθῆ συμφώνως πρὸς ἀκανόνιστον, δηλαδὴ οὐχὶ αὐστηρὸν σύστημα, δι' ὀγκολίθων τῶν ὁποίων ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις ἔχει δεχθῆ περιωρισμένην τραπεζιόσχημον κατεργασίαν (βλ. πίν. 126α· βόρειον μέρος τοῦ τμήματος II). Εἰς δύο σημεῖα τοῦ τείχους διεπιστώθη ἡ ὕπαρξις πύλης. Τὸ πρῶτον ἄνοιγμα ἐνετοπίσθη ἐγγὺς τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου (εἰκ. 1, Α), τὸ δὲ δεύτερον πρὸς ΝΔ τοῦ μοναστηρίου τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου (εἰκ. 1, Β). Καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις ὑφίστανται περιπτώσεις πυλῶν ᾠκοδο-

1. AM 26, 1901, σ. 181 - 187.
2. Δι' ἀπεικόνισιν μέρους τοῦ τμήματος IX, αὐτόθι εἰκ. σ. 187.
3. Αὐτόθι σ. 187 - 188, 222.
4. Αὐτόθι.

μημένων διὰ μεγάλων μονολιθικῶν παραστάδων σχιστολίθου. Εἰδικώτερον ἡ πύλη Β σῴζεται εἰς λίαν καλὴν κατάστασιν (πίν. 127). Τὸ κατώφλιον ὡς καὶ τὸ ὑπέρθυρον ἐλλείπουν, αἱ παραστάδες ὅμως σῴζονται εἰς ἱκανὸν ὕψος. Ἡ ΒΑ τοιαύτη μετρεῖ ὕψος 2.59 μ., ἑδράζεται δὲ ἐπὶ πλίνθου ὕψους 0.22 καὶ πλάτους 0.60 μ. Εἰς ἑκάστην πλευράν, κυρίως δὲ πέραν τῆς ΝΔ παραστάδος, σῳζόμενον τμῆμα τείχους δεικνύει ἰδιαιτέρως ἐπιμελημένην κατασκευήν. Οἱ λίθοι ἔχουν μικρὸν μέγεθος, ἔχουν πελεκηθῆ καλῶς, ἡ δὲ προσαρμογὴ τῶν ἁρμῶν εἶναι ἀρίστη. Ἐκ τῆς προκαταρκτικῆς ἐργασίας εἰκάζεται ὅτι τὰ ὡς ἄνω τμήματα εἶναι σύγχρονα πρὸς τὴν ὑπόλοιπον ὀχύρωσιν. Ἡ χρονολόγησις τοῦ περιβόλου τοῦ Ἄστεως παραμένει προβληματική. Ἡ τραχεῖα ὄψις τῆς κατασκευῆς (πίν. 126α) καὶ ἡ ἐν γένει τεχνοτροπία ἐνθυμίζουν τὸ εἰς Ξώμβουργον Τήνου μελετηθὲν ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Ν. Κοντολέοντος τεῖχος τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος[1]. Ἐπίσης ἡ ἐπιμελημένη τοιχοδομία τῆς πύλης Β λογίζεται πλέον ἐξειλιγμένη τῆς ἐφαρμοσθείσης τεχνικῆς ἐν τῷ γεωμετρικῷ οἰκισμῷ τῆς Ζαγορᾶς Ἄνδρου[2], ἐνῷ ἀντιθέτως αὕτη φαίνεται ὁπωσδήποτε παλαιοτέρα ἀπὸ τὴν τοιχοδομίαν κτισμάτων τοῦ ἐν Πάρῳ Δηλίου τῶν μέσων τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος[3]. Ἀκριβεστέρα χρονολόγησις βάσει τῶν ἀνωτέρω δεδομένων θὰ ἐλογίζετο παρακινδυνευμένη, μόνον δὲ ἡ τελικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ περιβόλου θὰ παράσχῃ τὰ ἐπιβαλλόμενα τεκμηριωμένα συμπεράσματα.

Ἡ ἐξέτασις ἐπιφανειακῶν εὑρημάτων ἐκ τῶν ἀρχαίων νεκροταφείων τῆς πόλεως συνεχίσθη καὶ κατὰ τὸ 1974. Μεταξὺ τῶν γνωστῶν διὰ τῆς ἐρεύνης τοῦ 1973 ταφικῶν μνημείων ἐξέχουσαν θέσιν κατέχει καὶ ἡ πλίνθος ἐκ κυκλικῆς βάσεως κλασσικοῦ μνημείου, ἥτις φέρει κατὰ τὸ ἄνω μέρος τῆς προσόψεως τὴν ἐλλιπῆ ἐπιγραφήν[4] [Χρ]*έμων* (πίν. 126β). Αὕτη ἔχει ὕψος 0.26 μ. καὶ μῆκος 0.52 μ. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια, πλάτους 0.32 μ., φέρει τόρμον παραλληλογράμμου διατομῆς ἀκαθορίστου πλάτους καὶ μήκους 0.27 μ. Τὸ μνημεῖον εὑρίσκεται ἐντειχισμένον εἰς τὴν ἀριστερὰν παραστάδα εἰσόδου τοῦ κτήματος Φ. Μαύρη, εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἐκ τῆς θέσεως «Δύο Πλάκες» (εἰκ. 1, τμῆμα VI). Ἕτερον σημαντικὸν εὕρημα εἶναι καὶ ἡ δευτέρα γνωστὴ σαρκοφάγος «φοινικικοῦ» τύπου, τῆς ὁποίας ἡ παρουσίασις ἀπετέλεσε τὸ ἀντικείμενον ἰδιαιτέρας μελέτης[5]. Γενικῶς δύναται μετὰ βεβαιότητος νὰ λεχθῇ ὅτι ἐκ τῆς μελλοντι-

---

1. ΠΑΕ 1950, σ. 266 - 7, εἰκ. 3 - 4.

2. Χαρακτηριστικὴ τῆς περιόδου εἶναι ἡ τοιχοδομία κτηρίου εἰκονιζομένου ἐν A. Cambitoglou - J. J. Coulton - J. Birmingham - J. R. Green, Zagora 1 (Sydney University Press, 1971), εἰκ. 8.

3. Διὰ τὰ κτίσματα τοῦ ἐν Πάρῳ Δηλίου, βλ. O. Rubensohn, Das Delion von Paros, 1962, σποράδην.

4. Βλ. D. Schilardi, JFA 2, 1975, σ. 87, εἰκ. 7.

5. D. Schilardi, AAA VI, 1973, σ. 466 - 471.

κῆς μελέτης τῶν ἀρχαίων νεκροταφείων τῆς Πάρου θὰ προκύψουν σημαντικὰ ἀποτελέσματα, δεδομένου ὅτι ἡ ποικιλία τρόπων ἐνταφιασμοῦ, τὰ ταφικὰ μνημεῖα καὶ ὁ καλλιτεχνικὸς χαρακτὴρ τῶν εὑρημάτων κατέχουν ὅλως ἰδιαιτέραν θέσιν εἰς τὴν θεώρησιν τῆς ἀρχαιολογίας τῆς νήσου.

Εἰς τὸν κόλπον τῆς Ναούσης συνεχίσθη ἡ μελέτη τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ ἐπὶ τῆς νήσου Οἰκονόμου (εἰκ. 2, γ). Ὁ κόλπος τῆς Ναούσης σχηματιζόμενος κατὰ τὸ ΒΑ μέρος τῆς Πάρου περιλαμβάνει πολυαρίθμους ὅρμους καλῶς προστατευομένους ἐκ τῶν βορείων ἀνέμων. Εἰκάζεται ὅτι οἱ ὅρμοι οὗτοι διεδρα-

Εἰκ. 2. Τὸ βόρειον τμῆμα καὶ ὁ κόλπος τῆς Ναούσης (χάρτης ἐκ τοῦ A. Philippson, Beitr. zur Kenntnis der griechischen Inselwelt, Pettermans Mitt. Suppl. 134, πίν. 2).

μάτισαν ἀξιόλογον ρόλον εἰς τοὺς μεταμυκηναϊκοὺς καὶ γεωμετρικοὺς χρόνους, κατὰ τὴν ἀνίδρυσιν μικρῶν οἰκισμῶν κατὰ μῆκος τοῦ κόλπου, εἷς ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ ὁ οἰκισμὸς τῆς νήσου Οἰκονόμου. Ἡ ἔρευνα τοῦ προηγουμένου ἔτους καθώρισε τὴν θέσιν δύο νέων ἀρχαιολογικῶν χώρων, ἤτοι τῆς ἀκροπόλεως τῶν Κουκουναριῶν κατὰ τὸ ΝΔ μυχὸν τοῦ κόλπου (εἰκ. 2α) καὶ τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Φιλιζίου, ἐπὶ τῆς ὁμωνύμου νήσου πρὸς Α τῆς ΒΑ χερσονήσου (εἰκ. 2, β). Ἡ προκαταρκτικὴ μελέτη τῆς ἀκροπόλεως τῶν Κουκουναριῶν[1] ἔδειξεν ὅτι ὁ βραχώδης λόφος ἦτο προσιτὸς διὰ δύο ὠχυρωμένων προσβάσεων ἀρχομένων ἀπὸ τὰς νοτίας κλιτῦς. Αἱ προσβάσεις ὁδηγοῦν εἰς βαθμιδωτὰ ἐπίπεδα μὲ ἱκανὰς ἐπιχώσεις συγκρατουμένας δι' ἀντερεισμάτων. Εἰς τὸ τελευταῖον ἐπίπεδον, εἰς ὃ ἐγένετο μικρὰ ἀνασκαφικὴ ἐργασία κατὰ τὸ

1. D. Schilardi, JFA 2, 1975, σ. 88 - 93.

θέρος τοῦ 1973, ἐπιστοποιήθη ἡ ὕπαρξις οἰκοδομήματος, τοῦ ὁποίου εἷς τῶν τοίχων διασῴζει ἐκτισμένην κατὰ χώραν εὐμεγέθη σχιστολιθικὴν πλάκα. Ἡ ἀνασκαφὴ περιωρισμένου τμήματος τῆς ἐπιχώσεως μικροῦ σπηλαίου, κειμένου κατὰ τὸ ΒΑ μέρος τῆς ἐπιπέδου κορυφῆς, ἀπέδωσε κεραμεικὴν τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων. Γενικῶς ἡ μελέτη τοῦ χώρου δεικνύει ὅτι ἡ ἀκρόπολις εἶναι ἀρχαιοτάτη. Ἐπιφανειακὰ εὑρήματα περιλαμβάνουν ὄστρακα τῆς 2ας χιλιετηρίδος, μάλιστα δὲ καὶ ὡρισμένα τῆς ΥΕ ΙΙΙ περιόδου. Ἰδιαιτέρως πολυπληθῆ εἶναι ὄστρακα τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων, ἐνῷ κεραμεικὰ εὑρήματα τῆς ἀνατολιζούσης περιόδου εἶναι ὀλιγώτερα.

Γεωμετρικῶν χρόνων εἶναι καὶ τὰ ὄστρακα ἐπιφανείας ἐπὶ τοῦ οἰκισμοῦ τῆς νήσου τοῦ Φιλιζίου[1]. Εἰκάζεται ὅτι ἡ νῆσος αὕτη συνεδέετο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα μετὰ τῆς Πάρου, δημιουργουμένης οὕτω μικρᾶς χερσονήσου. Τὸ νότιον μέρος ταύτης διασῴζει ἐρείπια μικροῦ οἰκισμοῦ ἐπὶ χαμηλοῦ λόφου. Τεῖχος καὶ τάφρος πρὸ αὐτοῦ ἐπροστάτευον τὸν οἰκισμὸν κατὰ τὸ βόρειον καὶ ΒΑ μέρος.

Ἡ νῆσος Οἰκονόμου ἀπετέλει πιθανώτατα τὴν ἀπόληξιν ἑτέρας χερσονήσου, ἥτις ἐκαλύφθη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὑπὸ τὸ ὕδωρ. Αὐτὸ ἀποδεικνύει ἡ ὕπαρξις τάφων ἐκτισμένων διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν ὑπὸ τὴν θάλασσαν, μεταξὺ τῆς Πάρου καὶ τῆς νήσου τοῦ Οἰκονόμου[2]. Αἱ δύο νῆσοι συνδέονται σήμερον δι' ἁπλῆς λωρίδος ἄμμου· ἑκατέρωθεν τοῦ ἰσθμοῦ σχηματίζεται ἀνὰ εἷς ὑπήνεμος ὅρμος. Ὁ οἰκισμὸς ἔχει οἰκοδομηθῆ ἐπὶ τῆς κλιτύος λόφου, κατὰ τὸ ΝΑ τμῆμα τῆς νήσου (πίν. 128α). Ἡ ἀποτύπωσις τῶν ἐρειπίων ἀπέβη λίαν εὐχερὴς λόγῳ τῆς καλῆς διατηρήσεως τοῦ περιβόλου καὶ τῶν περικλειομένων οἰκοδομῶν, αἵτινες καλύπτονται ὑπὸ ἐπιχώσεως περιωρισμένου πάχους.

Πρώτη ἐπίσκεψις τοῦ χώρου ἐγένετο κατὰ Ἰούνιον 1969 ὁπότε καὶ κατέστη ἀμέσως ἀντιληπτὴ ἡ ἐξαιρετικὴ σημασία τῶν ἐρειπίων[3]. Ἠκολούθησε προκαταρκτικὴ μελέτη τοῦ οἰκισμοῦ περὶ οὗ ἐδημοσιεύθη καὶ σχετικὸν ἄρθρον[4]. Εἰς ἀνεξάρτητον μελέτην τοῦ ἰδίου οἰκισμοῦ ὡδηγήθη καὶ ὁ Κ. Φωτίου[5]. Ἐκεῖ ὁ συγγραφεὺς παρουσιάζει πλούσιον τοπογραφικὸν ὑλικὸν σχετιζόμενον πρὸς τὴν περὶ τὸν κόλπον τῆς Ναούσης περιοχήν, ἰδιαιτέρως δὲ ἀσχολεῖται μὲ τὰς ἀρχαιότητας τῆς νήσου Οἰκονόμου, τὰς ὁποίας καὶ ταυτίζει μὲ τὸ ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου (VI, 134.2) μνημονευόμενον περίφημον ἱερὸν τῆς Δήμητρος[6].

---

1. JFA 2, 1975, σ. 95 - 96.
2. D. Schilardi, AAA VI, 1973, σ. 263 - 264, εἰκ. 9.
3. Βραχεῖα περιγραφὴ τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς νησῖδος Οἰκονόμου ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν τοπικὴν ἐφημερίδα «Ἡ φωνὴ τῆς Πάρου» (15/7/58) ὑπὸ τοῦ κ. Ὀ. Ἀλιφέρη.
4. AAA VI, 1973, σ. 260 - 265.
5. ΑΕ 1973, Χρον., σ. 1 - 14.
6. Ἡ ὡς ἄνω θεωρία προσκρούει εἰς ἀνυπερβλήτους δυσχερείας, προερχομένας ἐξ ἐρ-

Καίτοι ἡ λεπτομερὴς χαρτογράφησις δὲν ὡλοκληρώθη κατὰ τὸ 1974, δυνάμεθα ἐν τούτοις νὰ σημειώσωμεν τὰ ἑξῆς προκαταρκτικὰ διὰ τὸν οἰκισμόν. Ὁ σῳζόμενος εἰς λίαν καλὴν κατάστασιν περίβολος παρέχει ἐν κατόψει ἀκανόνιστον ἐλλειπτικὸν περίγραμμα (εἰκ. 3). Κατὰ τὸ ΒΑ, ΒΔ καὶ γενικῶς τὸ δυτικὸν μέρος ὁ περίβολος διατηρεῖται εἰς ἱκανὸν ὕψος (πίν. 129α-β), ἐνῷ εἰς τὸ ὑπόλοιπον μέρος σῴζεται ἡ κατωτάτη στρῶσις λίθων ἐκ τῆς θεμελιώσεως. Γενικῶς τὸ τεῖχος ἔχει οἰκοδομηθῆ διὰ δύο παραλλήλων σειρῶν πολυγωνικῶν

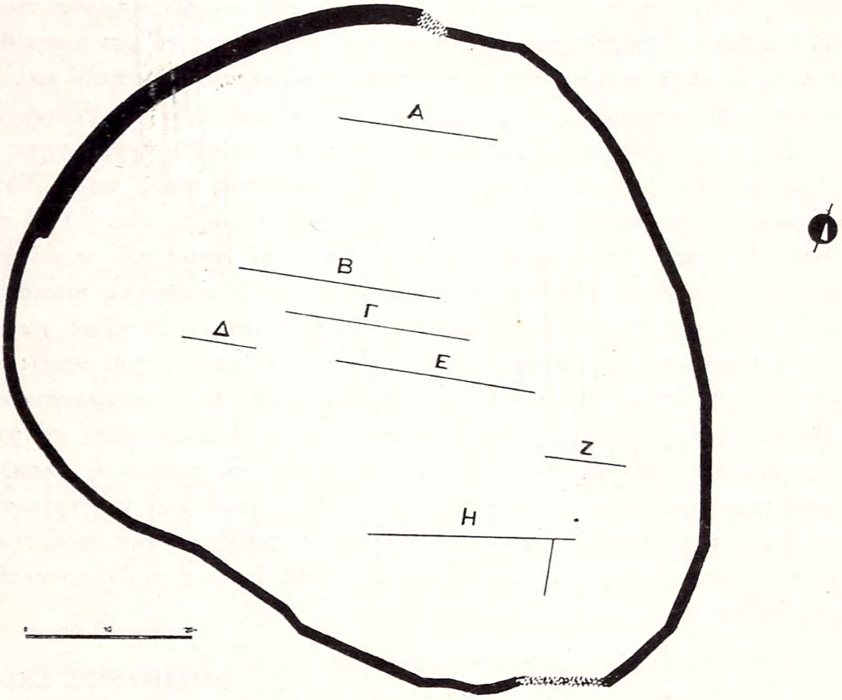

Εἰκ. 3. Κάτοψις τοῦ περιβόλου τοῦ οἰκισμοῦ Οἰκονόμου.

λίθων, ἁδρῶς εἰργασμένων μὲ καλυτέραν κατεργασίαν κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν (πίν. 130α). Τὸ παρεμβαλλόμενον μεταξὺ τῶν δύο σειρῶν διάστημα ἐπληροῦτο διὰ λιθαρίων καὶ χώματος. Ἰδιαιτέρως ἓν τμῆμα τοῦ τείχους κατὰ τὴν ΒΑ πλευράν, σῳζόμενον εἰς ὕψος 1.05 μ., εἶναι χαρακτηριστικὸν τοῦ ὡς ἄνω τρόπου κατασκευῆς (πίν. 128β). Εἰς δύο θέσεις ὑφίστανται ἐνδείξεις περὶ πιθανῆς ὑπάρξεως πυλῶν, ἤτοι κατὰ τὸ βόρειον καὶ τὸ νοτιοανατολικὸν τμῆμα τοῦ

μηνευτικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν δεδομένων. Συζήτησιν τοῦ προβλήματος βλ. ἐν JFA 2, 1975, σ. 93 - 94 καὶ σημ. 14.

περιβόλου. Ἰδιαιτέρως ἀσφαλὴς ἀποβαίνει ἡ εἰς τὸ νοτιοανατολικὸν μέρος παρατηρηθεῖσα εὐρεῖα πύλη, δυτικώτερον τῆς ὁποίας τὸ τεῖχος διχάζεται εἰς δύο σκέλη. Τὸ ἓν ἐξ αὐτῶν συνεχίζει ὁμαλῶς τὴν πορείαν του σχηματίζον τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς πύλης, ἐνῷ τὸ ἕτερον, ἀπομακρυνόμενον τοῦ περιβόλου κατέρχεται πρὸς ΝΑ. Ἡ οὕτω προκύπτουσα μεγίστη διάμετρος τοῦ περιβόλου (μετὰ τῆς προεκβολῆς) ἀνέρχεται εἰς 120 μ. περίπου, ἐνῷ ἡ βραχεῖα εἰς τὰ 83 μ. περίπου. Ἐπίσης δέον ὅπως τονισθῇ ὅτι τὸ πλέον εὐπρόσβλητον μέρος τοῦ περιβόλου εἰς τὰ ΒΔ, ἤτοι εἰς τὸ ὑψηλότερον μέρος τοῦ οἰκισμοῦ, παρουσιάζεται ἐνισχυμένον, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ ἰδιάζοντος πάχους του[1]. Ἐντὸς τοῦ περιβόλου διακρίνονται ἐπιμήκεις ἀναλημματικοὶ τοῖχοι κατευθύνσεως ἀπὸ Α πρὸς Δ, καταλαμβάνοντες τὸ ἀνώτερον τμῆμα τοῦ οἰκισμοῦ καὶ καθορίζοντες τὴν θέσιν κτηρίων ᾠκοδομημένων ἐπὶ βαθμιδωτῶν ἐπιπέδων (εἰκ. 3, Α - Ε). Εἰς τὸ νοτιώτερον μέρος διακρίνονται δύο εἰσέτι ἀνεξάρτητα κτήρια (εἰκ. 3, Ζ καὶ Η), μάλιστα δὲ εἷς ἐπιμήκης ἀψιδωτὸς ναὸς πρὸς Νότον τῆς θεμελιώσεως Ε (δὲν ἀπετυπώθη εἰσέτι ἐπὶ τῆς κατόψεως, εἰκ. 3) μὲ τὴν εἴσοδον πρὸς Δυσμάς[2]. Τὰ ἐπιφανειακὰ εὑρήματα τοῦ οἰκισμοῦ συνίστανται ἐκ θραυσμάτων εὐμεγέθων πίθων μὲ ἐγχαράκτους καὶ ἐμπιέστους διακοσμήσεις, ἀναγομένων εἰς τοὺς ἀρχαϊκοὺς χρόνους[3]. Παρὰ ταῦτα τὰ ἐν γένει χαρακτηριστικὰ τοῦ περιβόλου καὶ μάλιστα ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τοῦ ναοῦ φαίνεται νὰ ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ οἰκισμὸς ἱδρύθη κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους. Φυσικὰ ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη ἀναμένεται νὰ διαφωτίσῃ τὰ χρονολογικὰ προβλήματα τοῦ οἰκισμοῦ Οἰκονόμου. Πρὸς τὸ παρὸν ἡ ὁλοκλήρωσις τοῦ προκαταρκτικοῦ σταδίου μελέτης τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ ἡ χαρτογράφησις τούτων ἀναμένεται μετὰ ζωηροῦ ἐνδιαφέροντος, καθόσον διὰ πρώτην φορὰν παρέχεται ἡ εὐκαιρία λεπτομεροῦς ἐξετάσεως ἑνὸς ἀρτίως σῳζομένου πρωΐμου οἰκισμοῦ ἐν Πάρῳ.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ

---

1. Καίτοι τὸ μέσον πάχος τοῦ περιβόλου εἶναι 1.40 μ. περίπου, εἰς τὸ ΒΔ τμῆμα τὸ πάχος ἀνέρχεται εἰς τὰ 2.10 μ. περίπου.

2. Δι' ἀνάλογα ἀψιδωτὰ οἰκοδομήματα βλ. H. Drerup, Griechische Baukunst in geometrischer Zeit, Archaeologia Homerica II, 1969, σ. 25 - 29.

3. Βλ. D. Schilardi, AAA VI, 1973, σ. 264, εἰκ. 7.

16. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΑΞΟΥ

(Πίν. 131 - 134)

Ἡ ἐφετινὴ συστηματικὴ ἔρευνα εἰς τὸν λόφον τῶν Ἀπλωμάτων καὶ τὴν παραλίαν τῆς Γκρόττας διεκόπη δυστυχῶς πέντε μόνον ἡμέρας μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς (9 - 14 Αὐγούστου) λόγῳ τῶν ἐξαιρετικῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐτέλει ἡ χώρα. Ἡ ἀπασχόλησις τοῦ διευθυντοῦ καθηγητοῦ Νικολάου Κοντολέοντος* εἰς τὴν Γενικὴν Διεύθυνσιν Ἀρχαιοτήτων δὲν ἐπέτρεψε κατόπιν τὴν ἐπανάληψιν τῶν ἐργασιῶν. Ἠρευνήθη μόνον δι' ὑπηρεσιακὴν ἀνάγκην (23 - 31 Αὐγ. καὶ 12 - 15 Σεπτ.) τὸ οἰκόπεδον Σκορδίλη εἰς τὴν Γκρότταν, εὑρισκόμενον μεταξὺ τῆς ὁδοῦ πρὸς Ἐγκαρὲς καὶ τῆς παραλίας καὶ συνορεῦον ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς τὸ κτήριον τῶν Παλαιῶν Σφαγείων.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗΣ ΠΟΛΕΩΣ

Ἀνεσκάφη εἰς βάθος ἑνὸς μέτρου περίπου καὶ ἐν ἀμέσῳ συνεχείᾳ τῆς περυσινῆς τάφρου[1] ἐπὶ 8 μ. πρὸς Δ καὶ 9 μ. ἀπὸ Β πρὸς Ν ἡ μεγάλη ἐπίχωσις ὑπὲρ τὴν μυκηναϊκὴν καὶ (πρωτο)γεωμετρικὴν ἐγκατάστασιν. Ὑπὸ τὰ λείψανα νεωτέρων τοίχων εὑρέθησαν καὶ ἐδῶ ἐννέα ἀκτέριστοι ταφαί, ὅμοιαι πρὸς τὰς ἀνασκαφείσας κατὰ τὰ παρελθόντα ἔτη, ἐσκαμμέναι χωρὶς σύστημα ἐντὸς τοῦ μαλακοῦ ἐδάφους καὶ ἐφωδιασμέναι σπανίως διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν. Αἱ ταφαὶ αὗται πρέπει νὰ συνδεθοῦν πρὸς τὰς ὁμοίας περὶ τὴν «Τετράγωνον Στοὰν» καὶ εἰς τὸν λόφον τῶν Ἀπλωμάτων[2]. Ἐκ τῶν ἀποκαλυφθεισῶν ἐφέτος ἡ ταφὴ III ἦτο ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα: ἡ νεκρὰ ἔκειτο ὑπτία μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς Δυσμάς, ἀμέσως δὲ ὑπὲρ τὴν κοιλιακὴν χώραν αὐτῆς ὑπῆρχε σκελετὸς νηπίου περιβαλλόμενος ἀπὸ λίθους σχηματίζοντας παραλληλόγραμμον. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ μητρὸς καὶ νεογνοῦ, ὧν τὴν σχέσιν ἐσκόπει νὰ ὑπογραμμίσῃ ὁ τρόπος οὗτος τῆς ταφῆς.

---

* Ἡ παροῦσα ἔκθεσις ἐγράφη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν καταλοίπων τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ, ἀποθανόντος αἰφνιδίως κατ' Ἰούλιον τοῦ 1975. Τῆς ἀνασκαφῆς μετέσχον ἐκτὸς τοῦ γράφοντος ὁ κ. Ἀ. Γαβρίλης, ἡ κ. Ν. Μποζάνα - Κούρου καὶ αἱ δ. Ἄ. Λαιμοῦ καὶ Αἰκ. Δανάλη, ὡς καὶ πολλοὶ φοιτηταὶ τῆς Ἀρχαιολογίας.

1. ΠΑΕ 1972, σ. 143 κέ.

2. ΠΑΕ 1971, σ. 176 κέ.

ΟΙΚΟΠΕΔΟΝ ΣΚΟΡΔΙΛΗ (ΓΚΡΟΤΤΑ) Εἰς τὸ οἰκόπεδον τοῦτο ἐγένετο διὰ τὴν ἔρευναν εἰς βάθος ἐκμετάλλευσις τῆς διανοίξεως τάφρων πρὸς θεμελίωσιν τῶν βάσεων (πεδίλων) τῆς μελλούσης νὰ ἀνεγερθῇ οἰκοδομῆς. Ἡνώθησαν τρεῖς τοιαῦται τάφροι εἰς ἑνιαῖον σκάμμα σχήματος Γ καὶ διαστάσεων παρὰ τὰ σκέλη 6 × 7 μ., τὸ ὁποῖον ἀνεσκάφη μέχρι βάθους 4.20 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, εὑρισκομένης 3.30 μ. ὑπὲρ τὴν στάθμην τῆς θα-

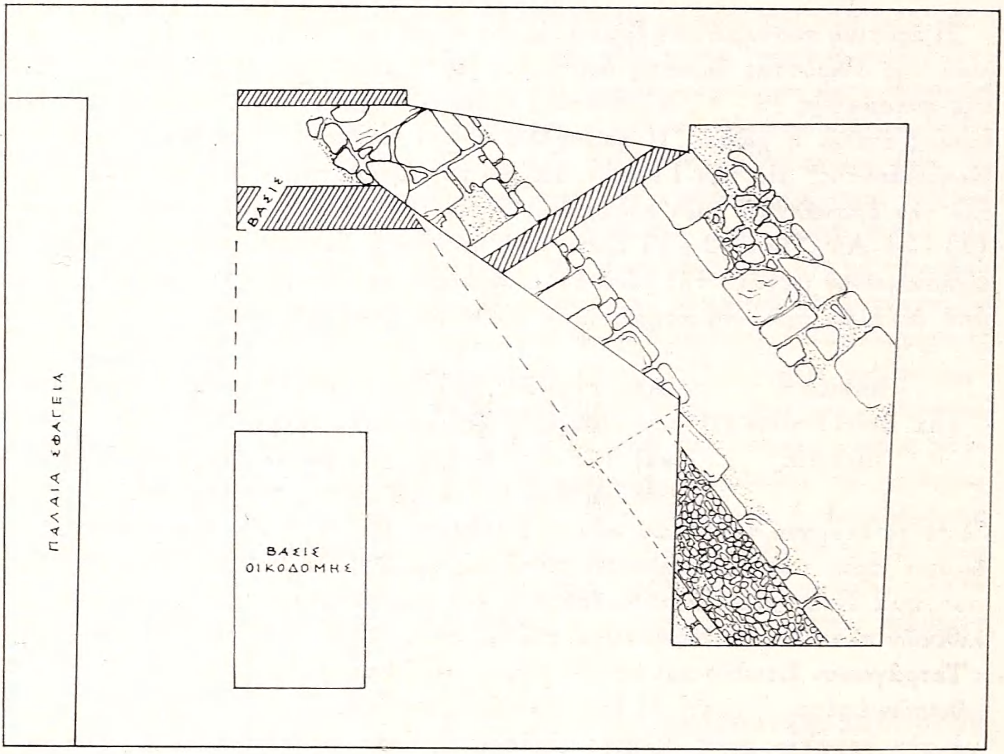

Εἰκ. 1. Ἡ τάφρος εἰς τὸ οἰκόπεδον Σκορδίλη (Γκρόττα).

λάσσης (εἰκ. 1). Ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς κατεδαφισθείσης συγχρόνου οἰκοδομῆς εὑρέθη ἕτερον δάπεδον ἐκ κονιάματος εἰς βάθος 0.55 μ., ἀνῆκον εἰς τὰ προϋπάρξαντα αὐτόθι βυρσοδεψεῖα. Τὰ θεμέλια τῶν τοίχων καὶ αἱ δεξαμεναὶ τῆς ἐγκαταστάσεως ταύτης διέκοπτον τὸ τρίτον, ὑπὸ τὸ δάπεδον ἐκ κονιάματος στρῶμα, τοῦ ὁποίου τὸ πάχος ἦτο 1 περ. μ. καὶ ὁ σχηματισμὸς ἐγένετο κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους. Εἰς μίαν παλαιοτέραν περίοδον τῶν νεωτέρων χρόνων πρέπει νὰ ἐσχηματίσθη καὶ τὸ ἑπόμενον τέταρτον στρῶμα (πάχ. περ. 0.50 μ.), ἐνῷ τὸ πέμπτον ἀπέδωκε χαρακτηριστικῶς πολλὰ ἀρχαῖα καὶ βυζαντινὰ ὄστρακα (ἐξ αὐτοῦ προέρχονται καὶ τὰ ἀντικείμενα τοῦ πίν. 134β - γ).

Εἰς τὸ νότιον μέρος τοῦ στρώματος αὐτοῦ διεπιστώθη κάθετος τομὴ πλάτους 2 μ. πρὸς λιθολόγησιν ἀπὸ τὸν ὑποκείμενον (εἰς τὸ ἕκτον στρῶμα, βλ. κατωτέρω) τοῖχον.

Τὸ ἕκτον στρῶμα ἦτο ἀδιατάρακτον. Εἰς τὸ ΒΑ μέρος τῆς τάφρου καὶ ἀπὸ τοῦ συνολικοῦ βάθους τῶν 2.15 μ. ἀπεκαλύφθη ἐντὸς αὐτοῦ μέγας ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς ἐσωτερικοῦ πλάτους 0.87 καὶ ὕψους 0.95 μ. ἐπὶ 7.5 μ. (πίν. 132α-β), ἰδιαιτέρως καλῆς κατασκευῆς: αἱ παρειαὶ εἶναι κατεσκευασμέναι ἐκ πλακοειδῶν σχιστολίθων μὲ καλὴν ἁρμογήν, τῶν ὁποίων ἡ ἀνωτάτη στρῶσις εἶναι αἰσθητῶς πλατυτέρα (30 περ. ἑκ.). Ὑπὸ τὴν στρῶσιν αὐτὴν τὸ ὄπισθεν τῶν λίθων ἀπομένον μέχρι τοῦ χώματος ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐσκάφη ὁ ὀχετὸς κενὸν εἶναι πεπληρωμένον διὰ στρογγύλων λιθαρίων, ἐνῷ τὸ δάπεδον τοῦ ἀγωγοῦ εἶναι ἐστρωμένον μὲ μικροὺς πλακωτοὺς λίθους (πίν. 131α). Ὁ ἀγωγὸς ἐκαλύπτετο δι' ἑνιαίων μαρμαρίνων πλακῶν (πίν. 131β ἀριστερά), πάχους 30 περ. ἑκ., αἱ ὁποῖαι σῴζονται εἰς τὸ νοτιώτερον μέρος (ἐπὶ 5 μ.). Ἐξ αὐτῶν ἡ τρίτη, πέμπτη καὶ ἑβδόμη πλὰξ ἀπὸ Β εἶναι τοποθετημέναι εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον, εἰς τὸ ὕψος τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῶν ὑπολοίπων πλακῶν, εὑρισκόμεναι προφανῶς εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀρχαίου ἐδάφους πρὸς εὐχερέστερον καθαρισμὸν τοῦ ἀγωγοῦ[1]. Αἱ περισσότεραι ἄλλωστε πλάκες εἶναι εἰς δευτέραν χρῆσιν, ἡ ὀγδόη π.χ. ἔχει ἐγκοπὴν εἰς τὸ μέσον τῆς μιᾶς μακρᾶς πλευρᾶς, ἐνῷ εἰς τὴν στενὴν σύνδεσμον εἰς σχῆμα πελεκίνου. Ἡ προέκτασις τοῦ ἀγωγοῦ πρὸς τὴν ἀντίθετον τῆς θαλάσσης κατεύθυνσιν ὁδηγεῖ πρὸς τὸν χῶρον τῆς «Τετραγώνου Στοᾶς»[2].

Ἓν μέτρον δυτικώτερον τοῦ ἀγωγοῦ καὶ εἰς τὸ αὐτὸ βάθος ἀπεκαλύφθησαν τὰ θεμέλια τοίχου μὲ παράλληλον κατεύθυνσιν (πίν. 131β καὶ εἰκ. 1). Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο εἶχε δύο φάσεις. Χαμηλότερον διακρίνονται τὰ 70 ἑκ. παχέα θεμέλια τῆς πρώτης περιόδου, ἐνῷ τὰ νεώτερα, πάχους 60 ἑκ., πατοῦν ἐν μέρει ἐπὶ τῶν πρώτων. Τόσον ἡ πρώτη φάσις τῶν θεμελίων ὅσον καὶ ὁ ἀγωγὸς πατοῦν ἐπὶ λεπτοῦ στρώματος σκληρᾶς ἐρυθρωπῆς γῆς, εὑρισκομένου ἀμέσως ἐπάνω ἀπὸ παχὺ στρῶμα ἄμμου καὶ εἰς τὸ ἐπίπεδον περίπου τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης. Μεταξὺ τῶν δύο κατασκευῶν διεπιστώθησαν ἐπάλληλα δάπεδα. Ἕν, εἰς τὸ ὕψος τῶν χειλέων τοῦ ἀγωγοῦ, ἐσφράγιζε παχὺ καὶ σκληρότατον στρῶμα πλῆρες ὀστράκων[3], ἐνῷ δεύτερον, μαλακώτερον, εὑρίσκετο εἰς τὸ ὕψος τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ἀγωγοῦ. Τὰ δύο δάπεδα ἀντιστοιχοῦν προφανῶς εἰς

1. Πρβ. π.χ. τὸν ἐπιμελεστέρας ἐργασίας ἀγωγὸν τοῦ θεάτρου τῆς Ἤλιδος, ΠΑΕ 1970, σ. 142 κέ., εἰκ. 1. 1972, σ. 142, πίν. 119. Πρβ. ἐπίσης τὸν πρώιμον ἑλληνιστικὸν ἀγωγὸν τοῦ Ἄργους, BCH 92, 1968, σ. 1020, εἰκ. 30, δι' ἀναλογίας εἰς τὴν κατασκευήν.

2. ΠΑΕ 1970, σ. 152 κέ., εἰκ. 5.

3. Ἀνάλογος θεμελίωσις παρετηρήθη καὶ εἰς τμήματα τῆς «Τετραγώνου Στοᾶς», ΠΑΕ 1967, σ. 119.

τὰς δύο φάσεις τοῦ τοίχου, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ δευτέρα εἶναι σύγχρονος τοῦ ἀγωγοῦ, ἐκ τῶν πρωίμων ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἡ δὲ πρώτη φαίνεται ὅτι ἀνάγεται εἰς τὸ τέλος τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς.

Τὸ ὑπὸ τὰ οἰκοδομικὰ ταῦτα λείψανα στρῶμα τῆς ἄμμου ἠρευνήθη εἰς δύο σημεῖα τῆς τάφρου, Α καὶ Δ τῶν θεμελίων, εἰς βάθος 0.90 ἐκ. ὑπὸ τὴν στάθμην τοῦ θαλασσίου ὕδατος (συνολ. βάθος 4.20 μ.). Καθ' ὅσον κατέστη δυνατὸν νὰ διαπιστωθῇ, περιέχει ἐλάχιστα ὄστρακα καὶ λείψανα παλαιοτέρων περιόδων (εὑρέθη ἐντὸς αὐτοῦ π.χ. ἀμυγδαλοειδὴς νεολιθικὸς πέλεκυς)[1].

ΝΕΚΡΟΠΟΛΙΣ ΤΩΝ ΑΠΛΩΜΑΤΩΝ

Τὸ πρόγραμμα τῆς ἐφετινῆς περιόδου προέβλεπε τὴν εὐθυγράμμισιν τοῦ πρὸς Α περισσότερον προκεχωρημένου μετώπου τῆς ἀνασκαφῆς, πέραν τοῦ κυκλαδικοῦ τάφου XXIII. Ἐσχεδιάσθησαν πρὸς τοῦτο πέντε τομεῖς (εἰκ. 2), ἐκ τῶν ὁποίων εἷς (Τ3) ἐσκάφη μέχρι τοῦ μαλακοῦ βράχου (κιμηλιά, βάθος εἰς τὸ χαμηλότερον, δυτικὸν μέ-

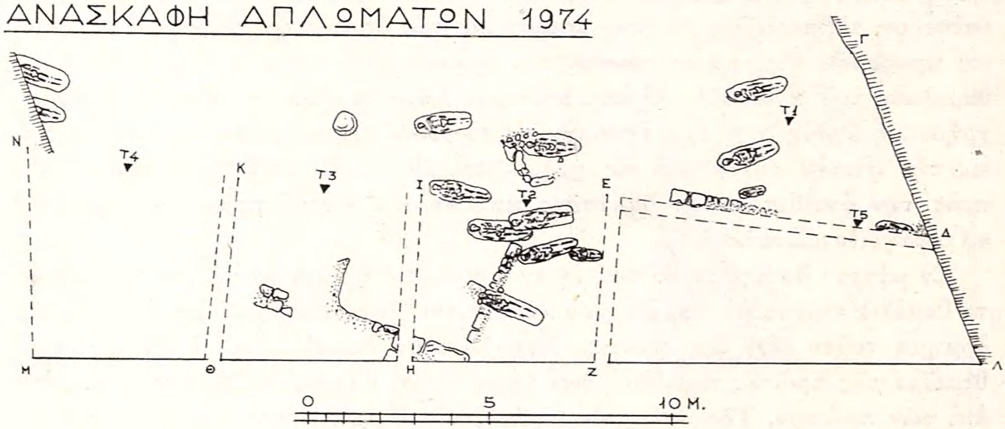

Εἰκ. 2. Ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὰ Ἁπλώματα.

ρος 1.80 μ.) δύο (Τ2 καὶ Τ1) σχεδὸν μέχρις αὐτοῦ καὶ εἷς (Τ4) μέχρι βάθους 1.50 μ. Βέβαια ἑπομένως συμπεράσματα περὶ τῶν κυκλαδικῶν τάφων, ἀνοιγομένων πάντοτε ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει εἰς τὸν βράχον, συνελέγησαν μόνον εἰς τὸν τομέα 3, ὅπου οὐδὲν σχετικὸν ἴχνος παρετηρήθη. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ προστεθῇ ὅτι καὶ εἰς τοὺς ἄλλους, σχεδὸν ἐξαντληθέντας τομεῖς ἡ ἐπίχωσις, ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι συνέβαινε δυτικώτερον, ἦτο ἰδιαιτέρως πτωχὴ εἰς ἀντικείμενα προερχόμενα ἐκ κυκλαδικῶν ταφῶν.

---

1. Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι ἀνάλογον στρῶμα ἄμμου διεπιστώθη καὶ εἰς τὸν χῶρον τῆς «Τετραγώνου Στοᾶς», ἐκεῖ ὅμως ὑψηλότερον, ὑπὲρ τὰ θεμέλια τῶν στοῶν, βλ. ΠΑΕ 1970, σ. 155. ΑΑ 1930, σ. 132.

Ἀντιθέτως εἰς τοὺς τομεῖς 1 καὶ 2 ἀπεκαλύφθησαν ἐννέα ἀκόμη ἀκτέριστοι ταφαί (δύο παιδικαί), ὅμοιαι πρὸς τὰς γνωστὰς ἤδη εἰς μέγα πλῆθος μεταξὺ τῶν κυκλαδικῶν τάφων XII καὶ XIII (πίν. 134α)[1]. Ἡ παρουσία ἐντὸς τῶν λάκκων σιδηρῶν καὶ χαλκῶν ἥλων ὡς καὶ μεγάλων τεμαχίων σανίδων πιστοποιει ἤδη τὴν ὕπαρξιν φερέτρων. Καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐφέτος διεπιστώθησαν ἐπάλληλοῖ ταφαί (πίν. 133α-β) ἀποκλείει τὴν ἐκδοχὴν τοῦ ὁπωσδήποτε συγχρόνου ἐνταφιασμοῦ, τὴν ὁποίαν καθίστα πιθανὴν ἡ πυκνότης καὶ ἡ προχειρότης τῶν αἰνιγματικῶν τούτων ταφῶν. Εἰς τοὺς τομεῖς 3 καὶ 2 διεπιστώθησαν πάλιν τὰ ἴχνη τῆς θεμελιώσεως τῶν προχείρων ἑλληνορρωμαϊκῶν κατασκευῶν, τὰ ὁποῖα ὡς καὶ παρὰ τοὺς τάφους XII καὶ XIII, διακόπτουν αἱ μεταγενέστεραι ταφαί, (πίν. 133α-β). Ἐδῶ πρόκειται περὶ οἰκίας, τῆς ὁποίας εἷς χῶρος εἶχεν ἐν μέρει λαξευθῆ εἰς τὸν βράχον. Πλὴν τοῦ λαξεύματος σῴζονται λίθοι ἀπὸ τοὺς τοίχους μόνον κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν καὶ τὴν βόρειον πλευράν.

Ἀπὸ τὴν οἰκίαν Κ. Βιτζηλαίου, ὅπου ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς πεζούλι, περισυνελέγη τεμάχιον μαρμαρίνης στήλης μὲ δύο τοὐλάχιστον χρήσεις: σῴζεται τμῆμα ἀναγλύφου στεφάνου, τμῆμα παραστάσεως νεκροδείπνου (;) τῶν ὑστέρων χρόνων, ἀλλ' ἀντιστρόφως πρὸς τὸν στέφανον γεγλυμμένου καὶ ἐντὸς τοῦ στεφάνου ἡ λέξις *δῆμος*.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

1. ΠΑΕ 1971, σ. 176 κέ. 1972, σ. 143 καὶ εἰκ. 1.

17. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΕΛΛΑΔΑΣ ΘΗΡΑΣ

(Πίν. 135 - 140)

Ἡ σπουδαιότης τῶν εὑρημάτων κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖον τῆς Θήρας εἰς τὴν ΝΔ. Σελλάδαν καὶ τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα εἶχον προκύψει, ἐπέβαλλον τὴν συστηματικὴν πλέον ἔρευναν τοῦ χώρου, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχον ἀποκαλυφθῆ ἢ διαπιστωθῆ ἀρχαϊκαὶ ταφαί[1]. Κατὰ τὴν ἐφετινὴν περίοδον τῆς ἀνασκαφῆς, ἥτις συνεχίζεται δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, αἱ ἐργασίαι διεξήχθησαν ἐπὶ 11 ἡμέρας, μεταξὺ 23 Νοεμβρίου ἕως 4 Δεκεμβρίου. Ὡς βοηθὸς πολλὰ προσέφερε πάλιν ὁ πτυχιοῦχος τῆς ἀρχαιολογίας κ. Χ. Σιγάλας, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλονται καὶ τὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς.

Πρῶτος τομεὺς τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης ἦτο τὸ πρανὲς τῆς κλιτύος, ὑπεράνω τῆς ζώνης, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχον ἀποκαλυφθῆ τὰ ἀρχαϊκὰ σήματα καὶ αἱ δύο κατὰ χώραν τράπεζαι[2]. Ἡ ἐρευνηθεῖσα ἔκτασις ἔχει μῆκος ἐκ Β πρὸς Ν 15 μ. καὶ πλάτος 10 μ. Κατὰ τὸ βόρειον τμῆμα σύρριζα πρὸς τὴν τομὴν τοῦ βραχώδους ἀσβεστολιθικοῦ πετρώματος ἀπεκαλύφθησαν τρεῖς ἀμφορεῖς, εἷς τῶν ὁποίων ὀξυπύθμενος. Σειρὰ λίθων πρὸ αὐτῶν σχηματίζει τόξον κύκλου, τοῦ ὁποίου ἡ χορδὴ εἶχε μῆκος 1.88 μ. Μεταξὺ τοῦ τόξου καὶ τοῦ βράχου ἔκειτο κατὰ χώραν τράπεζα ἐκ λάβας, μήκους 0.515 μ., πλάτους 0.29 μ. καὶ ὕψους 0.14 μ. (πίν. 135α). Ἡ κοιλία ἑνὸς τῶν ἀμφορέων εἶχεν ἀποκοπῆ διὰ σειρᾶς ὀπῶν, ἐπίσης καὶ ἡ βάσις, ἥτις ἐφράσσετο διὰ τεμαχίου θείου· μικκύλη κορινθιακὴ κοτυλίσκη εὑρέθη κάτω ἀπὸ τὸν λαιμόν. Ὁ ἀμφορεὺς περιεῖχεν ὀστᾶ παιδικοῦ σκελετοῦ. Εἰς ἀπόστασιν 0.45 μ. ἀπὸ τῆς τραπέζης ἀνεφάνη στρῶμα ἀσθενοῦς πυρᾶς μικρῶν διαστάσεων, ἡ ὁποία προφανῶς δὲν εἶχε ταφικὸν χαρακτῆρα. Δύο ἄλλοι ἀμφορεῖς ἔκειντο ὑψηλότερα εἰς μίαν γωνίαν τῶν βράχων. Ἦσαν πλήρεις κισήρεως καὶ περιεῖχον τρία μικρὰ ἀγγεῖα. Μολονότι δὲν παρετηρήθησαν εἰς τὸ ἐσωτερικόν των λείψανα ὀστῶν, τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ ταφάς (μικρᾶς ἡλικίας παίδων), καθὼς δεικνύει ἄλλωστε καὶ ἡ φροντὶς νὰ στερεωθοῦν ἐξωτερικῶς καὶ νὰ καλυφθοῦν ἔπειτα δι᾽ ἀργῶν λίθων. Ἄλλος ὀξυπύθμενος ἀμφορεὺς εὑρέθη εἰς μικρὰν ἀπόστασιν πρὸς Δ, πλήρης καὶ οὗτος κισήρεως. Τὸ στόμιον ἐκλείετο διὰ πλακοειδοῦς λίθου· ἐντὸς τοῦ ἀμφορέως εὑρέθησαν ὀστᾶ παιδικοῦ σκελετοῦ, ἐν μελαμ-

---

1. ΠΑΕ 1970, σ. 206 κέ., 1971, σ. 228 κέ., 1973, σ. 121 κέ.
2. Βλ. ΠΑΕ 1971, σ. 227, εἰκ. 1.

βαφὲς φιαλίδιον καὶ μία κορινθιακὴ κοτυλίσκη. Αἱ παιδικαὶ αὗται ταφαὶ ἀνάγονται μᾶλλον εἰς τὸν 5ον αἰ.

Παλαιότεραι ἦσαν αἱ καθαρισθεῖσαι ταφικαὶ πυραὶ τοῦ τομέως, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἀνέρχεται εἰς πέντε. Τὰ κτερίσματα ἦσαν ἰωνικαί (πίν. 137α) ἢ μελαμβαφεῖς κύλικες, εἷς λύχνος, μία μελανόμορφος κύλιξ (πίν. 135β), καθὼς καὶ μία μικρὰ μελανόμορφος ὄλπη. Εἶναι ἐφθαρμένη ἐκ τῆς πυρᾶς, ἀλλὰ παρουσιάζει περίεργον καὶ διὰ τοῦτο ἐνδιαφέρουσαν παράστασιν: ἀνδρικὴ μορφὴ φέρουσα πέτασον καὶ βραχὺν ἐζωσμένον χιτῶνα τρέχει πρὸς δεξιά, διὰ νὰ συλλάβῃ ἱπταμένην Σειρῆνα· ὀπίσω ἵσταται πωγωνοφόρος ἀνὴρ περιβεβλημένος χιτῶνα καὶ ἱμάτιον (πίν. 137γ).

Δεύτερος τομεὺς τῆς ἀνασκαφῆς ἦτο τὸ πρανὲς τῆς κλιτύος πρὸς Α τῆς ζώνης τῶν σημάτων εἰς μῆκος 5 μ. καὶ πλάτος 4.50 μ. μέχρι τοῦ ἀποκαλυφθέντος κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος λαξευτοῦ τάφου[1] (πίν. 136α). Ἐνταῦθα ἐκαθαρίσθη μία ταφικὴ πυρά, ἥτις οὐδὲν κτέρισμα ἀπέδωσε, καὶ ἀπεκαλύφθη μία παιδικὴ ταφὴ ἐντὸς μεγάλης μελαμβαφοῦς ἰωνικῆς ὑδρίας (πίν. 136β). Εὑρέθη ἐπίσης μία κρητικὴ ὑδρία τοῦ 7ου αἰ., ἐντὸς τῆς ὁποίας ὑπῆρχον δύο μελαμβαφῆ κυάθια. Μολονότι δὲν διεπιστώθη πάλιν ἡ ὕπαρξις ὀστῶν, τὰ κτερίσματα καὶ ἡ ἐξωτερικὴ στερέωσις τοῦ ἀγγείου διὰ λίθων μαρτυροῦν περὶ τῆς ταφικῆς χρήσεως. Ὁ σημαντικώτερος τάφος τοῦ τομέως ἦτο μία κατασκευὴ εἰς σχῆμα πεῖ ἐκ μεγάλων, ἁδρομερῶς εἰργασμένων λίθων, μήκους 1.90, πλάτους 1.05 καὶ ὕψους μέχρι 0.50 μ. Μεταξὺ τῶν σκελῶν καὶ εἰς βάθος 0.65 μ., ἐντὸς κοιλότητος τοῦ σχιστολιθικοῦ πετρώματος ἀπεκαλύφθη μέγας θηραϊκὸς ἀμφορεὺς (πίν. 139α), τοῦ ὁποίου τὸ στόμιον ἐκλείετο διὰ τῆς βάσεως μεγάλου ἀγγείου. Εἰς τὸν ἀμφορέα δὲν εὑρέθησαν ὀστᾶ· προφανῶς εἶχε χρησιμοποιηθῆ διὰ ταφὴν βρέφους. Ἄλλη παιδικὴ ταφὴ εἶχε λάβει χώραν εἰς θηραϊκὸν ἐπίσης ἀμφορέα, τοῦ ὁποίου ἀπεκόπη ὁ λαιμὸς πρὸς διευκόλυνσιν τοῦ ἐγχυτρισμοῦ.

Μεταξὺ τῶν ἀρχαϊκῶν ταφῶν ἀπεκαλύφθησαν καὶ τρεῖς ρωμαϊκοὶ τάφοι. Εἷς μόνον περιεῖχε κτερίσματα, δύο ὑάλινα ἀγγεῖα — ποτήριον καὶ τρίλοβον πτηνόσχημον ληκύθιον[2] (πίν. 137β) —, ἓν φιαλίδιον καὶ μικρὸν χαλκοῦν διαλελυμένον ἀγγεῖον. Εἰς τὰ τοιχάρια, τὰ ὁποῖα ἐκάλυπτον τὰς ἐσωτερικὰς παρειὰς τοῦ λάκκου, εἶχε χρησιμοποιηθῆ κυβόλιθος φέρων ἐπιγραφὴν τοῦ 5ου αἰ. *ΛΥΣΙΘΕΟ*. Ἀπὸ τὰ χώματα τῶν ἐπιχώσεων περισυνελέγη τεμάχιον ὡραίου θηραϊκοῦ κρατῆρος, ἓν ἀπὸ τὰ ὀλίγα παραδείγματα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν καθαρῶς ἀνατολίζουσαν διακόσμησιν (πίν. 139β).

Εἰς τὸν τρίτον τομέα ὄπισθεν τοῦ ἐπιτυμβίου σήματος μὲ τὴν τράπεζαν (ΠΑΕ 1971, πίν. 324β), ἀπεκαλύφθη ταφικὴ πυρὰ ἐντὸς λάκκου μήκους 1.50, πλάτους 0.85 καὶ βάθους 0.45 μ. Αἱ δύο πλευραὶ ἦσαν ἐπενδεδυμέναι διὰ τοι-

1. ΠΑΕ 1973, σ. 123.
2. Διὰ τὸ σχῆμα βλ. O. Vessberg, Op. Arch. VII, 1952, σ. 148 κέ., πίν. 10,2.

χαρίων ἐξ ἀργῶν λίθων, τὰς ἄλλας ἐσχημάτιζε τὸ φυσικὸν ἔδαφος. Τὸν πυθμένα ἀπετέλει στρῶμα κισήρεως. Τὴν χρονολογίαν δίδει μεταβατικὸς πρωτοκορινθιακὸς ἀρύβαλλος, ἴσως ἐπαρχιακὴ μίμησις (πίν. 140β). Εἰς τὸν ὑπόλοιπον τομέα ἐκαθαρίσθησαν ἄλλαι τρεῖς πυραί. Ὑπεράνω μιᾶς τῶν πυρῶν, ἥτις ἔκειτο ἐντὸς μεγάλου λάκκου μήκους 1.82, πλάτους 1.14 καὶ βάθους 1 μ. ὑψοῦτο ὡς σῆμα ἐπιμήκης ἀκατέργαστος λίθος ἐμπεπηγμένος ἐντὸς τῶν χωμάτων τῆς ἐπιπέδου, καθὼς φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰς ἄλλας περιπτώσεις, ἐπιφανείας τοῦ τάφου (πίν. 138α).

Ἀπέμενον τὰ ἐρωτηματικά, τὰ ὁποῖα εἶχε δημιουργήσει ἡ ἀποκάλυψις κατὰ τὸ 1971 ἑνὸς χαμηλοῦ τοίχου μετὰ εἰσόδου, ἥτις ἐφαίνετο νὰ ὁδηγῇ εἰς ἄνοιγμα ἐντὸς τοῦ φυσικοῦ σχιστολιθικοῦ πετρώματος[1]. Κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τοῦ ὑποτιθεμένου ἀνοίγματος ὑπῆρχε τοιχάριον ἐξ ἀργολιθοδομῆς, τὸ ὁποῖον ἔβαινε καθέτως πρὸς τὸν προηγούμενον τοῖχον καὶ διελύθη κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος. Κατὰ τὴν πρόοδον τῆς ἀνασκαφῆς ἐφέτος ἀνεφάνη ἐν συνεχείᾳ ἄλλο παρόμοιον τοιχάριον μήκους 1.25 καὶ ὕψους 1.05 μ. Εἰς τὸν χῶρον δεξιὰ τοῦ τοιχαρίου ἀπεκαλύφθη σπηλαιώδης τάφος (εἰκ. 1), τοῦ ὁποίου ἡ ὀροφὴ ἐκ σχιστολιθικοῦ πετρώματος εἶχε καταρρεύσει. Διαστάσεις ἔχει 3 μ. πρὸς 2.50 μ. καὶ τὸ ὕψος δύναται νὰ ὑπολογισθῇ εἰς 1.70 μ. Τὸ ἐσωτερικὸν (πίν. 138β) εἶχεν ἀναμοχλευθῇ εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν ἤδη ἐποχήν, ὅτε ἐκτίσθησαν τὰ ἐξ ἀργολιθοδομῆς τοιχάρια. Τὸ δάπεδον ἐκαλύπτετο διὰ στρώματος κισήρεως πάχους 0.10 μ. Εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ χώρου ὑπάρχει ὀρθογώνιος χαμηλὴ κατασκευὴ ἐξ ἁδρομερῶς εἰργασμένων λίθων μήκους 1.08 καὶ πλάτους 0.56 μ. Κατὰ τὴν ἐσωτερικήν της παρυφὴν κεῖται μικρὸς κυβόλιθος ἐκ μαργιακοῦ ἀσβεστολίθου ἀποκεκρουμένος τὴν μίαν πλευράν, ὕψους 0.14 μ. Ἐπὶ τῶν λίθων τῆς κατασκευῆς εὑρέθησαν ἱκανὰ λείψανα κεκαυμένων ὀστῶν, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἔχουν ἐξετασθῇ, ὥστε ἐπιβάλλεται ἐπιφύλαξις, ἐὰν προέρχωνται ἐκ νεκρικῆς θυσίας, ὡς εἶναι ἡ πρώτη σκέψις. Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ θαλάμου ἐντὸς τριγωνικῆς βάσεως, τὴν ὁποίαν ἀπετέλουν καθέτως τοποθετημένοι πλακοειδεῖς λίθοι, ἵστατο τὸ κάτω μέρος μεγάλου, ἀλλὰ δυστυχῶς διαλελυμένου θηραϊκοῦ ἀμφορέως περιέχοντος κεκαυμένα ὀστᾶ. Καθ' ὅλον τὸν χῶρον εὑρέθησαν διάσπαρτα ὀλίγα τεμάχια ἐξ ὀκτὼ μεγάλων θηραϊκῶν ἀγγείων, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν πιθανῶς ὅτι εἰς τὸν θάλαμον εἶχον λάβει χώραν περισσότεραι ταφαί. Ἐξ ὀστράκων, τὰ ὁποῖα περισυνελέγησαν εἰς τὸν θάλαμον καὶ τὸν χῶρον ὄπισθεν τῶν τοιχαρίων, συνεκολλήθη μέγα μέρος «εὐβοϊκοῦ» ἀμφορέως, ὅστις εἰς τὴν μετόπην τῆς κυρίας ὄψεως φέρει παράστασιν βόσκοντος ἵππου[2] (πίν. 140α). Ἀλλὰ τὸ σημαντικώτερον εὕρημα εἶναι χαλκοῦς ραβδωτὸς τρίπους, ὅστις εὑρέθη ἀνεστραμμένος ἐπὶ λαξευτοῦ ἐπιμήκους λίθου κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν

1. ΠΑΕ 1971, σ. 229.
2. Βλ. καὶ ΠΑΕ 1973, πίν. 147β.

τοῦ θαλάμου. Περὶ τῆς χρονολογίας τῶν ταφῶν εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 8ου αἰ. δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίαν πέντε πρωτοκορινθιακὰ ἀγγεῖα: 1 - 2) σκύφοι μετὰ καθέτων λαβῶν ὡς Fr. Johansen, VS. πίν. 10,5· 3) σκύφος· με-

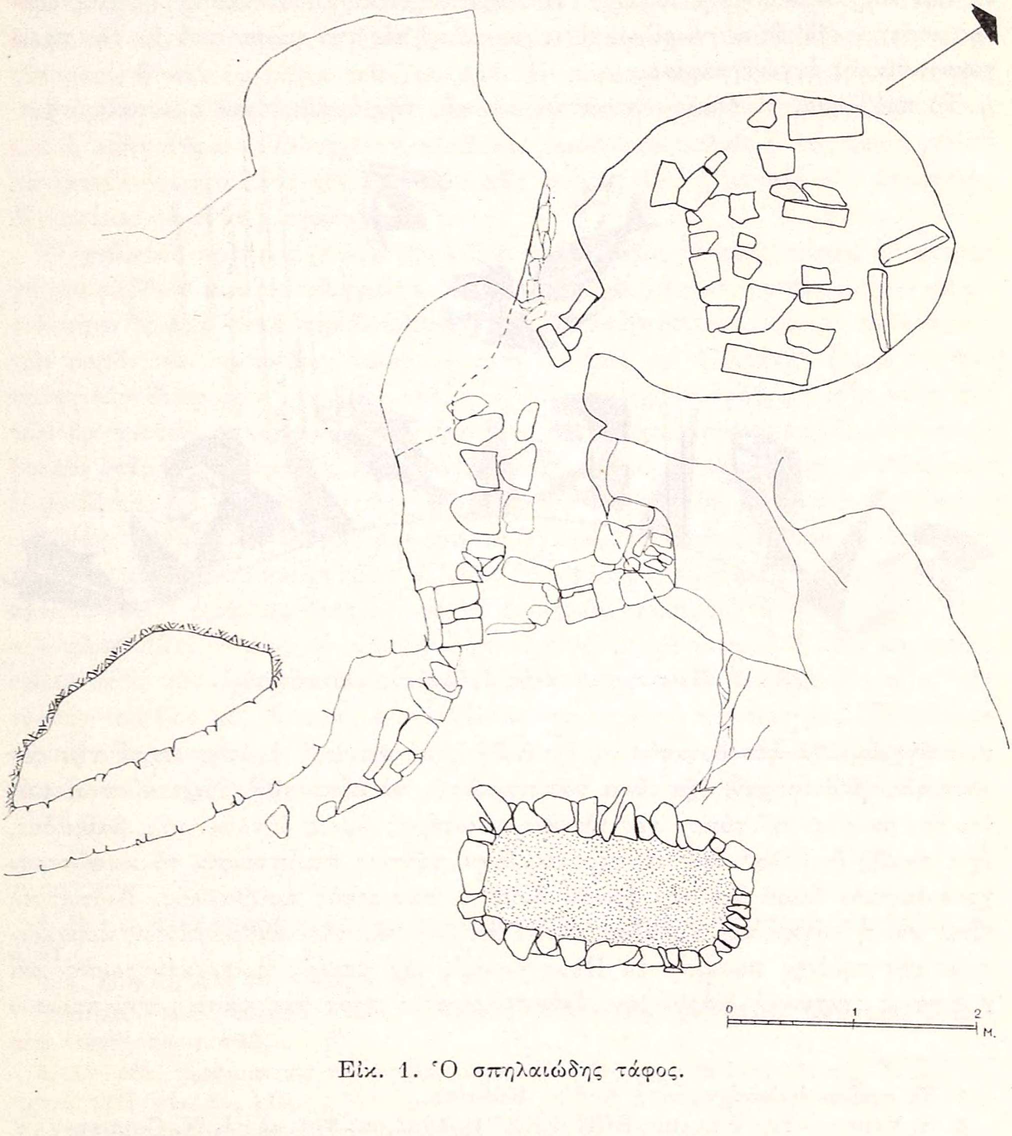

Εἰκ. 1. Ὁ σπηλαιώδης τάφος.

ταξὺ τῶν λαβῶν μετόπη φέρουσα ἄγκιστρα μαιάνδρου (πίν. 139γ)· 4) σκύφος (διαλελυμένος)· εἰς τὸ χεῖλος σπεῖρα· 5) σφαιρικὸς ἀρύβαλλος (ἐλλιπής)· εἰς τὸν ὦμον καὶ τὴν κοιλίαν ἀνδρικαὶ κεφαλαὶ ἐναλλασσόμεναι πρὸς ἰχθῦς (εἰκ.

2)[1]. Τὰ τέσσαρα πρῶτα ἀγγεῖα ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν γεωμετρικῶν πρωτοκορινθιακῶν καὶ εἰδικώτερον τὰ 3 - 4 εἰς τὴν ὁμάδα τῆς Θάψου[2], ὁ ἀρύβαλλος εἰς τὴν ὁμάδα τῶν σφαιρικῶν ἀρυβάλλων τοῦ ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ, τῶν ὁποίων τὰ χαρακτηριστικώτερα παραδείγματα ἔχουν γίνει γνωστὰ ἐκ τῶν νεκροταφείων τῆς Κύμης[3]. Ἡ καταπληκτικὴ παράστασις τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς, καθ' ὅσον γνωρίζω, εἶναι μοναδικὴ εἰς τὴν φάσιν ταύτην τῆς πρωτοκορινθιακῆς ἀγγειογραφίας.

Τὸ πρόβλημα, τὸ ὁποῖον γεννᾶται, ἐὰν εἰς τὴν ὁμάδα τῶν πρωτοκορινθια-

Εἰκ. 2. Πρωτοκορινθιακὸς ἀρύβαλλος (ἀνάπτυγμα).

κῶν ἀγγείων θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποδοθῇ χρονολογικὴ ἑνότης παρὰ τὴν τεχνοτροπικὴν διαφοράν, δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἐξετασθῇ. Σημειώνεται μόνον ὅτι σκύφος τοῦ τύπου τῆς Θάψου, νεωτέρας ὅμως ἐξελικτικῆς βαθμίδος, ἔχει εὑρεθῇ ἐν Γέλᾳ[4]. Εἰς τὴν προκειμένην πάντως περίπτωσιν τὸ κατώτερον χρονολογικὸν ὅριον διὰ τὴν ὁμάδα δίδει ὁ σφαιρικὸς ἀρύβαλλος. Διδακτικὴ εἶναι καὶ ἡ σύγκρισις τῆς ἀδεσμεύτου ἀποδόσεως τῶν ἀνθρωπίνων κεφαλῶν πρὸς τὴν πηλίνην κεφαλὴν ἐκ Περαχώρας[5], τῆς ὁποίας ἡ συγκέντρωσις καὶ ἡ ἔντονος τεκτονικὴ διάρθρωσις ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰς τάσεις τοῦ πρώτου

1. Τὸ σχέδιον ἐφιλοτέχνησεν ἡ δ. Αἰμ. Κοσσόνα.
2. G. Vallet - Fr. Villard, BCH LXXVI, 1952, σ. 340 κέ. J. N. Coldstream, GGP, σ. 102 κέ.
3. Fr. Johansen, VS. πίν. 5, 1 καὶ 5. H. Payne, PVm. πίν. 5,5 - 6,2 - 8.
4. NotSc 87, 1962, σ. 405 εἰκ. 88. J. N. Coldstream, ἔ.ἀ. σ. 326.
5. Perachora I, πίν. 87,1. K. Wallenstein, Korinthische Plastik, πίν. 2, 1 - 2.

μελανομόρφου ρυθμοῦ. Ἡ ὡραία λακωνικὴ κεφαλὴ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ[1] δυνατὸν νὰ κεῖται πλησιέστερον πρὸς τὸν ἀρύβαλλον, παρὰ πρὸς τὰ πρωτοαττικὰ ἔργα τοῦ β' τετάρτου τοῦ 7ου αἰ., πρὸς τὰ ὁποῖα ἔχει συγκριθῆ[2]. Ἡ παράστασις τοῦ ἵππου εἰς τὴν μετόπην τοῦ «εὐβοϊκοῦ» ἀμφορέως φέρει ἀμέσως εἰς τὴν σκέψιν τὴν ἀντίστοιχον παράστασιν ἐπὶ τῆς γνωστῆς οἰνοχόης («Greifenkanne») ἐξ Αἰγίνης, τῆς ὁποίας ἡ χρονολογία συχνὰ ὑποβιβάζεται εἰς τὸ β' τέταρτον ἢ καὶ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ.[3] Ἡ περισσότερον ἐξειλιγμένη ἀντίληψις τῆς σωματικῆς διαρθρώσεως, ἡ τάσις πρὸς διακοσμητικὴν καλλιγραφίαν, ἀλλὰ καὶ ἡ λεπτοτέρα καλλιτεχνικὴ αἴσθησις προδίδουν βεβαίως νεωτέραν χρονολογίαν ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἀμφορέα τῆς Θήρας, ἀλλ' ἡ μεταξύ των ἀπόστασις δὲν πρέπει νὰ εἶναι μεγάλη[4].

Ὁ χαλκοῦς τρίπους (πίν. 140γ) ἔχει τοὺς πόδας ἀποτελουμένους ἐκ στρογγύλων ράβδων καὶ καταλήγοντας εἰς χηλὴν ζῴου, ἀνήκει λοιπὸν εἰς τὴν «ἀνατολικὴν» ὁμάδα κατὰ τὴν διάκρισιν τοῦ B. Schweitzer[5]. Κέντρα κατασκευῆς τῶν ραβδωτῶν τριπόδων θεωροῦνται ἡ Κύπρος καὶ ἡ Κρήτη[6]. Παρὰ τὴν τυπολογικὴν διαφορὰν ἡ γενικὴ σύλληψις τῆς ραδινῆς μορφῆς, ἡ σαφὴς διάκρισις τῶν ὀργανικῶν στοιχείων καὶ ἡ λιτότης τῆς διακοσμήσεως νομίζω ὅτι συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς καταγωγῆς τοῦ τρίποδος. Περισσότερον πολύπλοκον ἐμφανίζεται τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας. Ἐὰν ληφθῆ ὡς βάσις, ὡς γίνεται συνήθως, ἡ χρονολογία τῶν ἀγγείων τοῦ τάφου, ὁ τρίπους πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 8ου αἰ. Ἀλλ' ἡ σειρὰ τῶν γνωστῶν παραδειγμάτων τῆς «ἀνατολικῆς» ὁμάδος, ἥτις ἔδωσε τὰ πρότυπα, σταματᾷ τὸ β' ἥμισυ τοῦ 9ου αἰ.—μεσολαβεῖ κενόν, τὸ ὁποῖον δύσκολον εἶναι νὰ γεφυρωθῆ. Ἐν συγκρίσει πάλιν πρὸς τὸν τρίποδα ἀπὸ τὴν Πνύκα[7], ὅστις χρονολογεῖται εἰς τὸ α' τέταρτον τοῦ 8ου αἰ., ὁ τρίπους τῆς Σελλάδας φαίνεται παλαιότερος. Ἡ διαμόρφωσις τῆς στεφάνης διὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ λέβητος κατέχει διάμεσον θέσιν μεταξὺ τῶν τριπόδων ἀπὸ τὸ Βρόκαστρον[8] καὶ τὴν Φορτέτσαν[9], οἱ ὁποῖοι

---

1. E. - L. Marangou, Lakonische Elfenbein-und Beinschnitzereien, εἰκ. 30, βλ. καὶ σ. 41.
2. J. Dörig, AM 77, 1962, σ. 83.
3. E. Bucshor, Griech. Vasen, σ. 60. A. Rumpf, MuZ, σ. 31. E. Akurgal, Orient und Okzident, σ. 183.
4. Αἱ λοξαὶ γραμμαὶ εἰς τὸν λαιμὸν ἀπαντοῦν ἤδη περὶ τὸ 700, βλ. π.χ. E. Brann, Agora VIII, πίν. 24, 415.
5. Geometrische Kunst Griechenlands, σ. 174 κέ.
6. B. Schweitzer, ἔ.ἀ. σ. 174. P. Demargne, La Crète dédalique, σ. 241.
7. AM 18, 1893, πίν. 14.
8. E. Hall, Vrokastro, πίν. 34, 1. B. Schweitzer, ἔ.ἀ. σ. 176, εἰκ. 100.
9. J. K. Brock, Fortetsa, πίν. 13, 188.

χρονολογοῦνται εἰς τὸ τέλος τοῦ 9ου αἰ.[1] Εἰς τὴν ἰδίαν περίπου ἐποχὴν ὁδηγοῦν καὶ αἱ σειραὶ τῶν ὁμοκέντρων ἡμικυκλίων, τὰ ὁποῖα διακοσμοῦν τὴν στεφάνην, θέμα τῆς πρωτογεωμετρικῆς Β κεραμικῆς ἐν Κρήτῃ[2]. Ἡ διάταξις τῆς διπλῆς σειρᾶς εἶναι βεβαίως διάφορος (τὰ ἡμικύκλια συνάπτονται κατὰ τὴν βάσιν των), ἀλλὰ διπλῆ σειρὰ τόξων ἐφαπτομένων πρὸς τὴν διαχωριστικὴν ταινίαν ἀπαντᾷ εἰς τρίποδα ἐξ Ὀλυμπίας τοῦ τέλους πάλιν τοῦ 9ου αἰ.[3] Εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν δύναται μᾶλλον ἀβιάστως νὰ ἑρμηνευθῇ καὶ ἡ παραλαβὴ τῶν τυπολογικῶν στοιχείων τῆς «ἀνατολικῆς» ὁμάδος. Εἶναι ἤδη γνωστὸν ὅτι ἡ πιστοτέρα μίμησις τῶν ξένων προτύπων ἀνάγεται εἰς τὴν πρώτην φάσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀσκεῖται ἡ ξένη ἐπίδρασις[4]. Ἐκ τῆς τοιαύτης ὑψηλῆς χρονολογίας τοῦ τρίποδος τῆς Σελλάδας προκύπτει χρονολογικὴ ἀπόστασις ἑνὸς περίπου αἰῶνος πρὸς τὰ ἀγγεῖα τοῦ σπηλαιώδους τάφου. Ἡ δυσκολία δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζεται. Ἀλλ' ἐκ Θήρας εἶναι γνωστὴ καὶ ἄλλη περίπτωσις, καθ' ἣν πρωτογεωμετρικὸς κρατηρίσκος ἔχει εὑρεθῇ εἰς μεταγενέστερον τάφον[5].

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Σ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ

---

1. B. Schweitzer, ἔ.ἀ. σ. 177, κατὰ J. K. Brock, ἔ.ἀ. σ. 22, α' ἥμισυ τοῦ 9ου αἰ.
2. J. K. Brock, ἔ.ἀ. σ. 143.
3. Fr. Willemsen, Dreifusskessel von Olympia, πίν. 27, B 1247.
4. Βλ. E. Kunze, Kretische Bronzereliefs, σ. 245. Ἀντιθέτως ὁ τρίπους τῆς Σελλάδας δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ συγγένειαν πρὸς τοὺς ἑλληνικοὺς τρίποδας τῆς ὁμάδος Β, ἥτις χρονολογεῖται εἰς τὸν 7ον αἰ. ἢ καὶ τὸ τέλος τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς (P. J. Riis, Act. Arch. 1939, σ. 10 - 12).
5. V. R. d' A. Desborough, PP 215. Ἡ διατήρησις πολυτίμων χαλκῶν ἀντικειμένων εἰς μακρὰν χρονικὴν περίοδον ἔχει τονισθῇ ἐξ ἀφορμῆς τοῦ γνωστοῦ τάφου τοῦ Schiff (H. Dragendorff, Thera II, σ. 302).

18. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΙΣ «ΑΦΩΤΗΝ» ΚΑΡΠΑΘΟΥ

(Παρένθ. πίν. F' καὶ πίν. 141 - 149)

Ἐφέτος[1] συνεχίσθη ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας δι' ἐμοῦ ἡ ἀνασκαφὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς «Ἄφωτης» Καρπάθου, ἡ ὁποία κατὰ τὰ ἔτη 1972 καὶ 1973 ἀνεσκάφη διὰ χρηματικῶν κονδυλίων τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΟΙ 1972 ΚΑΙ 1973

Ἡ ἔρευνα κατὰ τὰ ἔτη 1972[2] καὶ 1973 ἀπεκάλυψε τμῆμα τοῦ νάρθηκος, τὸν κυρίως ναὸν καὶ τὸ βῆμα τρικλίτου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Τὸ μέσον κλῖτος, τοῦ ὁποίου τὸ δάπεδον εἶναι ἐστρωμένον διὰ πηλίνων πλακῶν διαστάσεων 0.49 × 0.47 μ., ἔχει μῆκος, πλὴν τῆς ἀψῖδος, 13.70 μ. καὶ πλάτος ±5.55 μ. Τὰ δύο πλάγια κλίτη ἰσομήκη πρὸς τὸ μέσον ἔχουν πλάτος ±2.25 μ. Δύο κιονοστοιχίαι, βαίνουσαι ἐπὶ στυλοβάτου ὕψους ±0.25 μ. ἐστήριζον τὴν ἐκ κεράμων στέγην τοῦ ναοῦ. Ἑκάστη κιονοστοιχία ἀπετελεῖτο ἐκ τεσσάρων ἀρραβδώτων μαρμαρίνων κιόνων ὕψους 2.25 - 2.29 μ. καὶ διαμέτρου 0.36 - 0.38 μ., στεφομένων ὑπὸ ἰωνικῶν κιονοκράνων μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος. Πρὸς Ἀνατολὰς τὸ μέσον κλῖτος καταλήγει εἰς ἡμικυλινδρικὴν ἐσωτερικῶς ἀψῖδα διαμέτρου 4 μ. καὶ βέλους 2 μ. Τὸ ἱερὸν βῆμα ἐχωρίζετο πρὸς Δ δι' ὑψηλοῦ μαρμαρίνου τέμπλου, τοῦ ὁποίου εὑρέθησαν ἡ βάσις (ὑψηλοτέρα κατὰ 0.25 μ. τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ), οἱ πεσσίσκοι καὶ τεμαχισμένα θωράκια. Εἰς ἀπόστασιν ±1.70 μ. ἀνατολικῶς τοῦ τέμπλου εὑρέθη ἡ βάσις τῆς Ἁγίας Τραπέζης, διαστάσεων 1.52 × 1 μ., ἔχουσα εἰς τὸ μέσον ἐμπεπηγμένον τὸ μαρμάρινον στρογγύλον ἐγκαίνιον. Διὰ θύρας (πίν. 141α) πλάτους ±1.36 μ. ἐπεκοινώνει ὁ κυρίως ναὸς μετὰ τοῦ νάρθηκος. Ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ, ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον καὶ ἑκατέρωθεν τῆς βασιλείου θύρας εὑρέθησαν κτιστὰ θρανία πλάτους 0.54

---

1. Κατὰ τὴν παροῦσαν ἀνασκαφικὴν περίοδον μὲ ἐβοήθησε ἡ συνάδελφος δ. Μαρία Μιχαλάκη, εἰς αὐτὴν δὲ ὀφείλεται μέγα μέρος τῶν ληφθεισῶν φωτογραφιῶν. Τὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς ἐξετέλεσε ὁ σχεδιαστὴς κ. Μανώλης Μανουσάκης. Εἰς ἀμφοτέρους ἐκφράζω θερμὰς εὐχαριστίας.

2. Περὶ τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1972 βλ. Ηλ. Κολλια, Ἡ Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς «Ἄφωτης» Πηγαδίων Καρπάθου, ΑΕ 1973, σ. 143 κέ.

καὶ ὕψους ±0.33 μ., ὅπου ἐκάθηντο οἱ πιστοὶ κατὰ τὴν θείαν λειτουργίαν. Ἀπεκαλύφθη τμῆμα τοῦ νάρθηκος, τοῦ ὁποίου ὁ νότιος τοῖχος διατρυπᾶται ὑπὸ θύρας πλάτους ±1.08 μέτρων.

Μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς βασιλικῆς τὸν χῶρον τοῦ ἱεροῦ βήματος κατέλαβε μονόχωρος ναΐσκος διαστάσεων ±4.77 × 2.40 μ.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1974

Κατὰ τὴν παροῦσαν ἀνασκαφικὴν περίοδον ὡλοκληρώθη ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ νάρθηκος καὶ τῶν πλαγίων κλιτῶν (παρένθ. πίν. F′), τῶν ὁποίων τὸ δάπεδον ἀποτελούμενον ἐκ πεπατημένου χώματος, εὑρέθη κατὰ 1.10 - 1 μ. χαμηλότερον τοῦ μέσου (παρένθ. πίν. F′ τομ. Ε - Ε′ καὶ πίν. 141β). Τὸ βόρειον κλῖτος ἀπολήγει ἀνατολικῶς εἰς ἡμικυλινδρικὴν ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς κόγχην διαμέτρου 1.01 καὶ βέλους 0.63 μ., σῳζομένου δὲ ὕψους ±1.29 μ. Ἐντὸς τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψῖδος καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ εὑρέθησαν τρεῖς σφόνδυλοι κίονος ἐκ πώρου, διαμέτρου ±0.48 μ. καὶ ὕψους ±0.27 μ., χρησιμοποιηθέντες πιθανῶς εἰς δευτέραν χρῆσιν ὡς τράπεζαι προθέσεως (πίν. 141β). Εἰς ἀπόστασιν ±3.70 μ. δυτικῶς τῆς ὡς ἄνω ἀψῖδος κλιμακωτὴ κατασκευή (πίν. 141β, 142α-β) ἀποτελουμένη ἐκ τριῶν βαθμίδων συνολικοῦ ὕψους 0.57 μ. ἐπέτρεπε τὴν προσπέλασιν εἰς τὸν βόρειον στυλοβάτην. Δὲν εἶναι δυνατὴ ὅμως κατὰ τὴν γνώμην μου ἡ ἑρμηνεία τῆς ὡς ἄνω κατασκευῆς ὡς ἁπλῆς κλίμακος προσπελάσεως ἐκ τοῦ βορείου κλίτους εἰς τὸ μέσον, διότι τὸ σημεῖον τοῦ στυλοβάτου ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὁδηγεῖ αὕτη ἐφράσσετο ὑπὸ θωρακίου τοῦ σχήματος πεῖ τέμπλου ὡς ἔδειξα ἀλλαχοῦ[1]. Εἴς τινας βασιλικὰς τῆς Παλαιστίνης—Προφητῶν (Γέρασα[2]), Μητροπόλεως (Γέρασα[3]), Ἁγ. Θεοδώρων[4] καὶ Πέτρου καὶ Παύλου (Γέρασα[5])—καὶ τῆς Ἀδριατικῆς ὁ ἄμβων ἦτο προσιτὸς ἐκ τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ ἐνσωματωμένος μὲ τὸ τέμπλον[6]. Τὸ αὐτὸ πιθανῶς συμβαίνει καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς «Ἄφωτης» μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ὁ ἄμβων της εὑρίσκεται ἐντὸς τοῦ βορείου κλίτους καὶ ὄχι ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ βήματος.

Θύρα πλάτους ±1.10 μ. ὁδηγεῖ ἐκ τοῦ βορείου κλίτους εἰς τὸ πρόσκτισμα V (παρένθ. πίν. F′), τὸ ὁποῖον ἀπολήγει ἀνατολικῶς εἰς ἡμικυλινδρικὴν ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς κόγχην διαμ. 2.10 μ., βέλους 1.04 μ. καὶ σῳζομένου ὕψους 1.10 - 1.20 μ. Τὸ πρόσκτισμα V μήκους ±12 μ. καὶ πλάτους ±4 μ. ὑπο-

---

1. Ηλ. Κολλιας, ΑΕ 1973, σ. 152 - 153.
2. J. W. Crowfoot, Early Churches in Palestine, 1941, εἰκ. 8.
3. Αὐτόθι εἰκ. 12.
4. Αὐτόθι εἰκ. 13.
5. Αὐτόθι εἰκ. ἐκτὸς κειμένου.
6. Α. Ορλανδος, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, 1952, σ. 540.

διαιρεῖται εἰς τρεῖς χώρους (VA, VB καὶ VΓ), διατεταγμένους ἀπὸ Α πρὸς Δ. Ὁ ἀνατολικώτερος ἐξ αὐτῶν (VA), ἔχων μορφὴν ἱεροῦ βήματος, χωρίζεται τῶν λοιπῶν διὰ κτιστοῦ φράγματος ὕψους ±0.59 μ. καὶ πάχους 0.56 μ., τὸ ὁποῖον διατρυπᾶται ὑπὸ θύρας πλάτους 1 μ. Αἱ διαστάσεις τοῦ χώρου VA, πλὴν τῆς ἀψῖδος, εἶναι ±4.05 × 2.10 μ. Ἐπὶ τῆς χορδῆς τῆς ἀψῖδος εὑρέθησαν τρεῖς πώρινοι σφόνδυλοι τοποθετημένοι ὁ εἷς ἐπὶ τοῦ ἄλλου, σχηματίζοντες τράπεζαν ὕψους ±0.80 μ. καὶ διαμ. 0.48 μ. Κατὰ μῆκος τῶν πλαγίων τοίχων καὶ ἑκατέρωθεν τῆς τραπέζης δύο κτιστὰ θρανία μήκους 2.10 μ., ὕψους ±0.35 καὶ πλάτους 0.65 μ. Ὁ μεσαῖος χῶρος (VB) ἔχει διαστάσεις ±6 × 4 μ., ὁ δὲ δυτικὸς ±2.90 × 4 μ. Τμῆμα τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου VB εἶναι ἐστρωμένον διὰ τεμαχίων λιθίνων καὶ πηλίνων πλακῶν ἀκανονίστου σχήματος. Οἱ λοιποὶ δύο χῶροι (VA καὶ VΓ) ἔχουν ὡς δάπεδον τὸ γυμνὸν ἔδαφος. Τὸ πρόσκτισμα V κατὰ τὴν γνώμην μου, ἦτο τὸ διακονικὸν τῆς βασιλικῆς, ἐνῷ ὡς πρόθεσις ἐχρησιμοποιεῖτο τὸ νότιον κλῖτος.

Αἱ μόναι πηγαί, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρουν τὸ διακονικόν, ἡ Διαθήκη τοῦ Κυρίου καὶ αἱ Ἀποστολικαὶ Διαταγαί, τοποθετοῦν αὐτὸ παρὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ [1]. Ἐν τούτοις δὲν λείπουν τὰ παραδείγματα διακονικῶν, τὰ ὁποῖα εἶναι προσκεκολλημένα εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τῶν βασιλικῶν, ὡς εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς «"Αφωτης» [2]. Ἡ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων [3], τῆς Ἀχλαδερῆς Λέσβου [4], τῆς Ἐρεσοῦ Λέσβου [5], ἡ προϊουστινιάνιος Ἁγ. Σοφία Κωνσταντινουπόλεως καὶ Κιρμάτ-αλ-καρὰκ εἰς τὴν Τιβεριάδα ἀνήκουν εἰς αὐτὴν τὴν κατηγορίαν [6]. Εἰς τὸ τελευταῖον μάλιστα μνημεῖον ἡ χρῆσις τοῦ βορείου προκτίσματος ὡς διακονικοῦ βεβαιοῦται δι' ἐπιγραφῆς ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου του. Θύρα πλάτους ±1 μ. ὁδηγεῖ βορείως τοῦ διακονικοῦ εἰς αὐλὴν (χῶρος XI) (παρένθ. πίν. F′) μήκους ±18 μ. καὶ πλάτους ±11 μ., προσπελάσιμον ἔξωθεν

1. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ξυλόστεγος . . . βασιλική, σ. 151 κέ. Τοῦ ἰδίου, Ἡ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸ ἱερὸν μετακίνησις τοῦ διακονικοῦ εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς βασιλικάς, ΔΧΑΕ, περ. Δ′, τ. Δ′, 1964 - 1965, σ. 353 κέ. Περὶ τῶν προβλημάτων τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ διακονικὸν βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ, Θεολογία ΙΗ, 1940, σ. 77 κέ., Δ. ΠΑΛΛΑ, Ἀρχαιολογικά-Λειτουργικά, ΕΕΒΣ 20, 1950, σ. 296 κέ. καὶ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 353 κέ.

2. Ἐκ περιγραφῆς τοῦ Κυρίλλου Σκυθοπόλεως (655) ναοῦ τινος εἰς τὸν βίον τοῦ Ἁγ. Σάββα ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ἦτο σύνηθες φαινόμενον ἡ ὕπαρξις Β διακονικοῦ *(«.., καὶ κατὰ τὸ βόρειον μέρος οἶκον εὗρε μέγαν διακονικοῦ τάξιν ἔχοντα»)*· βλ. ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς, 1961, σ. 118, σημ. 10.

3. P. LEMERLE, Philippes et la Macedoine Orientale, 1945, πίν. XV - XVI.

4. A. ORLANDOS, Actes du Ve Cong. Int. d'Arch. Chr., σ. 113, εἰκ. 4.

5. ΣΕΡ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ, ΑΔ 18, 1963, Χρον., σ. 270, σχ. 2.

6. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΔΧΑΕ, Δ′, 1964-1965, σ. 370 - 371, εἰκ. 29. Προσκτίσματα εὑρισκόμενα ΒΑ τοῦ ναοῦ ἀπαριθμοῦνται καὶ ἐν Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Δύο παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κῶ, ΑΕ 1966, σ. 38 - 39.

διὰ δύο θυρῶν, μιᾶς εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν, πλάτους ±1 μ. καὶ ἑτέρας εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν, πλάτους ±1.10 μ. Νοτιοανατολικῶς ἐντὸς τῆς αὐλῆς καὶ παρὰ τὸ διακονικὸν ἀνεσκάφησαν δύο μικροὶ χῶροι (X-VIII καὶ X-IX) (παρένθ. πίν. F΄). Ὁ νοτιώτερος (X-VIII) ἔχει διαστάσεις ±3 × 2.50 μ. Ἐντὸς αὐτοῦ καὶ παρὰ τὸν βόρειον τοῖχον του εὑρέθη τὸ κάτω τμῆμα δύο μεγάλων ὀξυπυθμένων πηλίνων ἀγγείων ἐμπεπηγμένων ἐντὸς τοῦ ἐδάφους (πίν. 143α). Τὸ ἓν ἦτο πλῆρες ἀνθράκων καὶ ἔφερεν ἴχνη πυρᾶς, κεκαυμένον ἐπίσης ἦτο τὸ πέριξ αὐτοῦ ἔδαφος. Τὸ ἕτερον περιεῖχεν ἀπηνθρακωμένας ὀργανικὰς οὐσίας. Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὑπῆρχε πλῆθος μικρῶν τεμαχίων ἀνθράκων. Παρὰ τὸν χῶρον VIII εὑρίσκεται ὁ ἡμικυλινδρικοῦ σχήματος χῶρος IX διαμέτρου ±2.96 καὶ βέλους ±1.37 μ.· ἐντὸς αὐτοῦ εὑρέθησαν ἐμπεπηγμένα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τρία ὀξυπύθμενα ἀγγεῖα (πίν. 143β) περιέχοντα κατάλοιπα ὀργανικῶν οὐσιῶν. Εἰς τὴν δυτικὴν ἀπόληξιν τοῦ ἡμικυλίνδρου ὑπάρχει θύρα εἰσόδου, πλάτους ±0.77 μ. Ἐξωτερικῶς τοῦ χώρου IX ὁ τοῖχος 22, μήκους 2.60 καὶ πλάτους ±0.67 μ. ἐνήργει ὡς ἀντηρὶς διὰ νὰ συγκρατήσῃ πιθανῶς τὰς ὠθήσεις τοῦ καλύπτοντος τὸν χῶρον τεταρτοσφαιρίου.

Νομίζω ὅτι εἰς τοὺς χώρους VIII καὶ IX ἐναποθηκεύοντο τὰ προσφερόμενα ὑπὸ τῶν πιστῶν τρόφιμα τὰ προοριζόμενα διὰ τὴν σίτησιν τῶν πτωχῶν. Πιθανῶς ὁ χῶρος VIII νὰ ἦτο ἡ ἑστία[1] διὰ τὴν παρασκευὴν τοῦ διανεμομένου φαγητοῦ. Ἐντὸς τῆς αὐλῆς παρὰ τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ διακονικοῦ καὶ τὸν δυτικὸν τοῦ χώρου VIII ὑπῆρχον κτιστὰ πεζούλια (τ.-25 καὶ τ.-26) προφανῶς διὰ νὰ κάθηνται ἐπ' αὐτῶν οἱ σιτιζόμενοι πένητες.

Ἀνεσκάφη ἐξωτερικῶς ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἔχουσα σῳζόμενον ὕψος ±1.80 μ. Τὸ σχῆμα αὐτῆς δὲν εἶναι ἡμιεξαγωνικόν, ὡς ἀλλαχοῦ ὑπεστήριξα[2], ἀλλὰ τμῆμα αὐτῆς, τὸ ἀνατολικώτερον εἶχε διαμορφωθῆ καμπύλον ἐνῷ βορείως καὶ νοτίως ἔχει πλευρὰς εὐθείας, αἱ ὁποῖαι συγκλίνουν πρὸς τὸ μέσον. Ἡ ἐξωτερικὴ λοιπὸν ὄψις τῆς ἁψῖδος ἔχει μορφὴν ἡμιεξαγώνου, τοῦ ὁποίου ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ εἶναι ἡμικυλινδρική. Πεζούλιον (πίν. 145α) πλάτους ±0.70 μ. περιβάλλει τὴν κόγχην προφανῶς διὰ τὴν στατικὴν ἐνίσχυσίν της.

Συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὸν νάρθηκα, ὁ ὁποῖος ἀπεκαλύφθη εἰς ὅλην του τὴν ἔκτασιν. Διεπιστώθη λοιπὸν ὅτι θύρα εἰσόδου ἔξωθεν ὑπῆρχε μόνον μία, ἡ ἀποκαλυφθεῖσα κατὰ τὸ 1973 εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν του. Ἐπίσης εὑρέθησαν τὰ ἀνοίγματα ἐπικοινωνίας τοῦ νάρθηκος μὲ τὰ δύο πλάγια κλίτη· τοῦ μὲν βορείου ἔχει πλάτος ±0.87 μ. τοῦ δὲ νοτίου ±0.85 μ. Τὸ δάπεδον εὑρέθη ἐστρωμένον διὰ μεγάλων θαλασσίων χαλίκων (πίν. 145β).

Τὸ πλέον δυσεξήγητον εὕρημα εἶναι ἡ ἀποκάλυψις εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν

1. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας καὶ αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, 1931, σ. 130 καὶ Δ. ΠΑΛΛΑΣ, ΕΕΒΣ 20, 1950, σ. 268 κέ.

2. Ηλ. ΚΟΛΛΙΑΣ, ΑΕ 1973, σ. 143 - 145 καὶ 155 - 156.

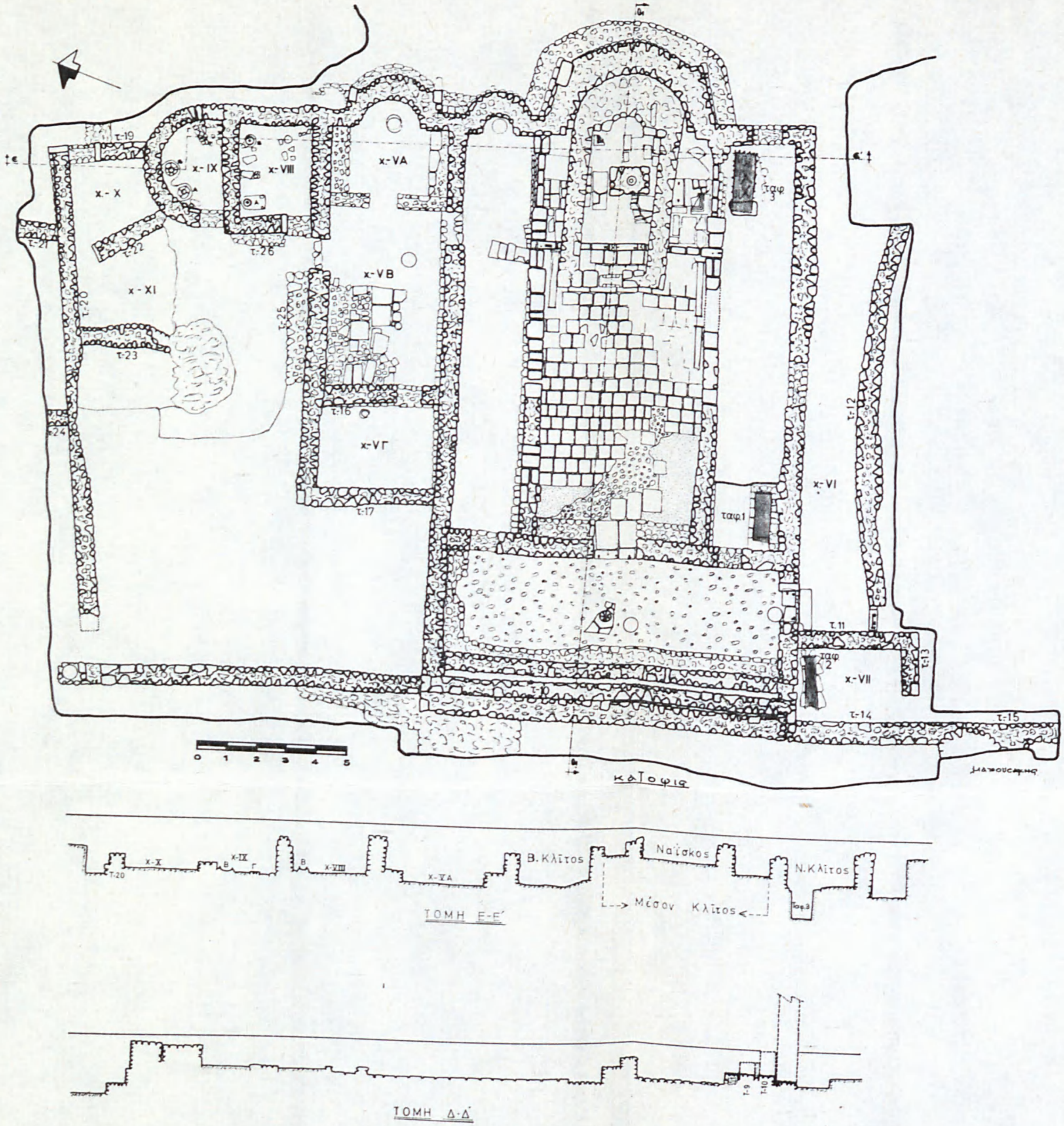
κάτοψις
ΤΟΜΗ Ε-Ε΄
ΤΟΜΗ Δ-Δ΄

τοῦ νάρθηκος τεσσάρων παραλλήλου πορείας ἐξωτερικῶν τοίχων (παρένθ. πίν. F' καὶ πίν. 146α) ἀντὶ τοῦ ἑνὸς ἀναμενομένου. Οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει ὅτι ἅπαντες εἶναι σύγχρονοι. Τὸ αὐτὸ σύστημα τοιχοποιίας καὶ ἡ συμπλοκὴ τοῦ ἑνὸς μὲ τὸν ἄλλον κατὰ τὴν δόμησιν ἀποδεικνύουν τοῦτο. Ἐντὸς τοῦ νάρθηκος πολλῶν βασιλικῶν ἔχουν ἀποκαλυφθῆ κτιστὰ θρανία χρησιμεύοντα ὡς καθίσματα, ὅπως εἰς τὴν βασιλικὴν Ὑψηλομετώπου [1] Λέσβου, Βραυρῶνος [2], Μαστιχάρη [3] Κῶ κλπ. Εἰς τὸν νάρθηκα εἶναι γνωστόν, ὅτι κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν ἐτελεῖτο τμῆμα τῆς ἱεροτελεστίας πρὸ τῆς κυρίως θείας λειτουργίας καὶ ἐδῶ παρέμενον οἱ κατηχούμενοι, οἱ προσκλαίοντες κλπ. Ἔχοντες λοιπὸν ὑπ' ὄψει τὰ ἀνωτέρω εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ πρῶτοι τρεῖς τοῖχοι ἐξ Ἀνατολῶν ἦσαν τὰ ἑδώλια σύνθρόνου, ἐνῷ ὁ δυτικώτερος ἦτο ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκος (παρένθ. πίν. F', τομ. Δ' - Δ'). Εἰς τὸ σύνθρονον τοῦτο θὰ ἐκάθητο τὸ ἐκκλησίασμα κατὰ τὸ πρῶτον τμῆμα τῆς λειτουργίας [4] καί, μετὰ τὴν εἴσοδον τοῦ ἱερατείου καὶ τῶν πιστῶν εἰς τὸν κυρίως ναόν, οἱ κατηχούμενοι καὶ αἱ λοιπαὶ κατηγορίαι τῶν χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ παραμένουν εἰς τὸν νάρθηκα.

Παρὰ τὴν νοτίαν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος ἀπεκαλύφθη μικρὸν δωμάτιον (X-VII) (παρένθ. πίν. F') διαστάσεων ±3.55 × 2.40 μ., τὸ ὁποῖον διὰ θύρας πλάτους 0.85 μ. ἐπικοινωνεῖ μὲ χῶρον μὴ ἀνασκαφέντα εἰσέτι καὶ εὑρισκόμενον νοτίως τοῦ ναοῦ. Τοῦ ὡς ἄνω χώρου ἀπεκαλύφθη τμῆμα μόνον, μήκους ±12.90 μ., τοῦ βορείου τοίχου (τ.-12) καὶ τοῦ δυτικοῦ (τ.-15).

Βορείως τῆς προαναφερθείσης αὐλῆς (X - XI) ἐνετοπίσθησαν δύο τοῖχοι (τ.-21 καὶ τ.-24) βαίνοντες ἐγκαρσίως ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τῆς αὐλῆς.

Τάφοι

Ἐντὸς τοῦ νοτίου κλίτους ἀνεσκάφησαν δύο λακκοειδεῖς τάφοι, ὁ εἷς (τάφος 1) (πίν. 147α) παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ κλίτους καὶ ὁ ἕτερος (τάφος 3) (πίν. 146β) παρὰ τὴν ΒΔ γωνίαν. Ὁ πρῶτος ἔχει ἐσωτερικὰς διαστάσεις 1.75 × 0.60 μ. καὶ εὑρέθη κενός. Ὁ ἕτερος ἐσωτερικῶν διαστάσεων ±1.92 × 0.74 × 0.92 μ., περιεῖχε σκελετοὺς ἑπτὰ νεκρῶν, παρὰ τὴν δυτικὴν δὲ πλευρὰν του εὑρέθησαν δύο προχοειδῆ μικρὰ ἀβαφῆ ἀγγεῖα. Ὅταν κατεσκεύασαν τὸν τάφον 1 ἔφραξαν θύραν (πίν. 147α), πλάτους ±1 μ., εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ κλίτους. Παρὰ τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ χώρου VII ἀνεσκάφη ὁ τάφος 2 (πίν. 147β) διαστάσεων ±1.65 × 0.40 × 0.40 μ., ὁ ὁποῖος περιεῖχε τέσσαρας σκελετούς. Ἅπαντες οἱ τάφοι ἦσαν προσανατολισμένοι ἀπὸ Α πρὸς Δ.

---

1. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΔ 12, 1929, σ. 10, εἰκ. 3.
2. Ε. ΣΤΙΚΑΣ, ΠΑΕ 1952, εἰκ. 1.
3. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΕ 1966, σ. 7 - 8.
4. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, ΕΕΒΣ 20, 1950, σ. 285 κέ.

Αἱ πλευραὶ τῶν ὀρυγμάτων των συνεκρατοῦντο διὰ τοίχων πάχους ±0.20 μ. Τὸ δάπεδον τῶν τάφων 1 καὶ 3 ἦτο ἐπεστρωμένον διὰ λιθίνων ἢ πηλίνων πλακῶν, ἐνῷ εἰς τὸν τάφον 2 παρέμεινε γυμνὸν τὸ ἔδαφος.

Ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα ἔδειξεν ὅτι ἡ βασιλικὴ δὲν κατεστράφη βιαίως ἀλλ' ἐγκατελείφθη καὶ ἐν συνεχείᾳ κατέρρευσεν.

Εὑρήματα

Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη

— Μαρμάρινον κορινθιακὸν ἐπίκρανον (πίν. 148α) ὕψους 0.52 μ. καὶ πλάτους 0.64 μ. Εὑρέθη ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ διακονικοῦ (Χ-VΒ).

— Τμῆμα ἀρραβδώτου μαρμαρίνου κιονίσκου (πίν. 148β) τέμπλου μετὰ συμφυοῦς κορινθιακοῦ κιονοκράνου. Μέγιστον ὕψος κιονίσκου 0.105 μ., διάμ. 0.14 μ., ὕψος κιονοκράνου 0.25 μ. Εὑρέθη ἀνατολικῶς καὶ ἔξωθεν τοῦ χώρου V.

Μετάλλινα

— Τμήματα δύο σιδηρῶν δρεπάνων (πίν. 149α). Διαστάσεις: α) διάμ. 0.26, βέλος 0.125 καὶ πλάτος λεπίδος 0.025 - 0.035 μ., β) διάμ. 0.21, βέλος 0.045 καὶ πλάτος λεπίδος 0.030 - 0.025 μ. Ἀμφότερα εὑρέθησαν παρὰ τὸν τάφον 3.

— Δεκάδες χαλκαῖ ἐλασματοειδεῖς κανδηλῆθραι (πίν. 149β).

— Ἡμισφαιρικοῦ σχήματος μολυβδόβουλλον (πίν. 149γ) διαμέτρου 0.02 μ. Ἐπ' αὐτοῦ εἰκονίζονται τρεῖς δυσδιάκριτοι μορφαί. Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ διακονικοῦ (Χ-VΓ). Ἐπίσης ἦλθον εἰς φῶς κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς 16 χαλκᾶ νομίσματα ἑλληνιστικῶν, ρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν χρόνων.

ΗΛΙΑΣ Ε. ΚΟΛΛΙΑΣ

19. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΝΩΝ

(Πίν. 150 - 154)

Συνεχίσθη ἐφέτος δι' ὀγδόην περίοδον[1] ἡ ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου ἀνασκαφὴ τῆς Ἑταιρείας εἰς τὸ μινωικὸν νεκροταφεῖον εἰς Φουρνὶ Ἀρχανῶν. Εἰς ταύτην συμμετέσχεν ὀλιγομελὴς ὁμὰς φοιτητῶν, ἀποτελουμένη ἐκ τοῦ τελειοφοίτου κ. Χρ. Μπουλώτη καὶ τῶν τεταρτοετῶν δ. Ν. Δημοπούλου καὶ κ. Γ. Ρεθυμνιωτάκη, ἐπίσης δὲ ὁ τεχνίτης τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν κ. Τ. Μαγνήσαλης καὶ ὡς συνήθως οἱ φύλακες ἀρχαιοτήτων Ἀρχανῶν κ. Ἐ. Συναδινάκης καὶ Γ. Ἀγαπάκης. Λόγῳ εἰδικῶν συνθηκῶν ἡ περιωρισμένης κλίμακος ἀνασκαφὴ δὲν ἀπέβλεψεν εἰς τὴν περαιτέρω ἀποκάλυψιν τῶν ταφικῶν κτηρίων, ἀλλὰ εἰς τὴν διερεύνησιν ἑνὸς ἀπὸ τοῦ 1966 γνωστοῦ κοσμικοῦ κτίσματος, κειμένου βορειοανατολικῶς τοῦ θολωτοῦ τάφου Β, τοῦ λεγομένου Κτηρίου 4 (εἰκ. 1).

Ἦτο ἤδη γνωστὸν ὅτι τὸ ΥΜ Ι χρόνων Κτήριον 4 ἀπετελεῖτο ἐκ δύο ἀκανονίστων ἐπιμήκων χώρων, προσανατολισμένων ἀπὸ Β πρὸς Ν, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ δυτικώτερος ἀπετέλει ἄνδηρον ἐπεστρωμένον διὰ μεγάλων πλακοειδῶν λίθων, πιθανώτατα μετὰ μιᾶς ἐλευθέρας κιονοστοιχίας, ἐφ' ὅσον ἐνταῦθα εὑρέθησαν δύο λίθιναι βάσεις κιόνων[2]. Ἐφέτος διηρευνήθη τὸ δι' ἰσχυροῦ ἀναλημ-

---

1. Διὰ τὰ ἀποτελέσματα παλαιοτέρων ἀνασκαφικῶν περιόδων βλ. Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΝ, ΑΔ 20, 1965, Β' Χρον., σ. 557 - 567· 21, 1966, Β' Χρον., σ. 411 - 419. Kadmos 4, 1965, σ. 177-180. ILN 26 Μαρτίου 1966. Archaeology 1967, σ. 276-281. ΠΑΕ 1966, σ. 174-184· 1967, σ. 151 - 161· 1971, σ. 276 - 283· 1972, σ. 310 - 353, 360 - 362· 1973, σ. 167 - 187.

Ἐξ ἄλλου ἐδημοσιεύθησαν τὰ κάτωθι ἄρθρα ἀναφερόμενα εἰς εὑρήματα τῶν Ἀρχανῶν: Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Ὑστερομινωικὸ κενοτάφιο στὶς Ἀρχάνες, ΑΔ 20, 1965, σ. 110-118· Die neuen Hieroglyphensiegel vom Phourni Archanes, Kadmos 5, 1966, σ. 109 - 114· Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς σημειωθείσης εἰς Ἀρχάνας ΥΜ ΙΙΙ θυσίας ταύρου, Πεπραγμένα Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Β', 1967, σ. 238 - 246· Mason's Marks from Archanes, Europa, Festschrift für Ernst Grumach, 1967, σ. 277 - 288. Ἐλεφαντοστᾶ ἐκ τῶν Ἀρχανῶν, Atti e Memorie del 1° Congresso Internazionale di Micenologia, 1968, σ. 245 - 261. Das Kuppelgrab A von Archanes und das kretisch-mykenische Tieropferritual, PZ 45, 1971, σ. 135 - 218· Minoan Ivory Carvings from Archanes, AJA, ὑπὸ ἐκτύπωσιν· Ἀποθέτης κεραμεικῆς τῆς τελευταίας φάσεως τῶν προανακτορικῶν χρόνων εἰς Ἀρχάνας, ΑΕ 1972, Β' Χρον., σ. 1 - 11· τέλος αἱ μέχρι τοῦ 1965 εὑρεθεῖσαι προανακτορικαὶ σφραγῖδες ἐδημοσιεύθησαν εἰς CMS II 1, 1969, σ. 442 - 468, ἀρ. 379 - 395.

2. Διὰ τὰς παλαιοτέρας ἀνασκαφικὰς φάσεις τοῦ Κτηρίου 4 βλ. Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΝ, ΠΑΕ 1966, σ. 180, 1967, σ. 158 - 159.

ματικοῦ τοίχου ὁριζόμενον ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ Κτηρίου 4. Τοῦτο ἔκειτο εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον, εἶχε δὲ διαιρεθῆ διὰ τεσσάρων ἐγκαρσίων τοίχων εἰς πέντε χώρους, ἄνευ ἐξωτερικῆς προσβάσεως. Ἐκ τούτων οἱ δύο νοτιώτεροι ἀπετέλεσαν δύο μεγάλα δωμάτια, οἱ δύο δ' ἀμέσως πρὸς Βορρᾶν διηρέθησαν

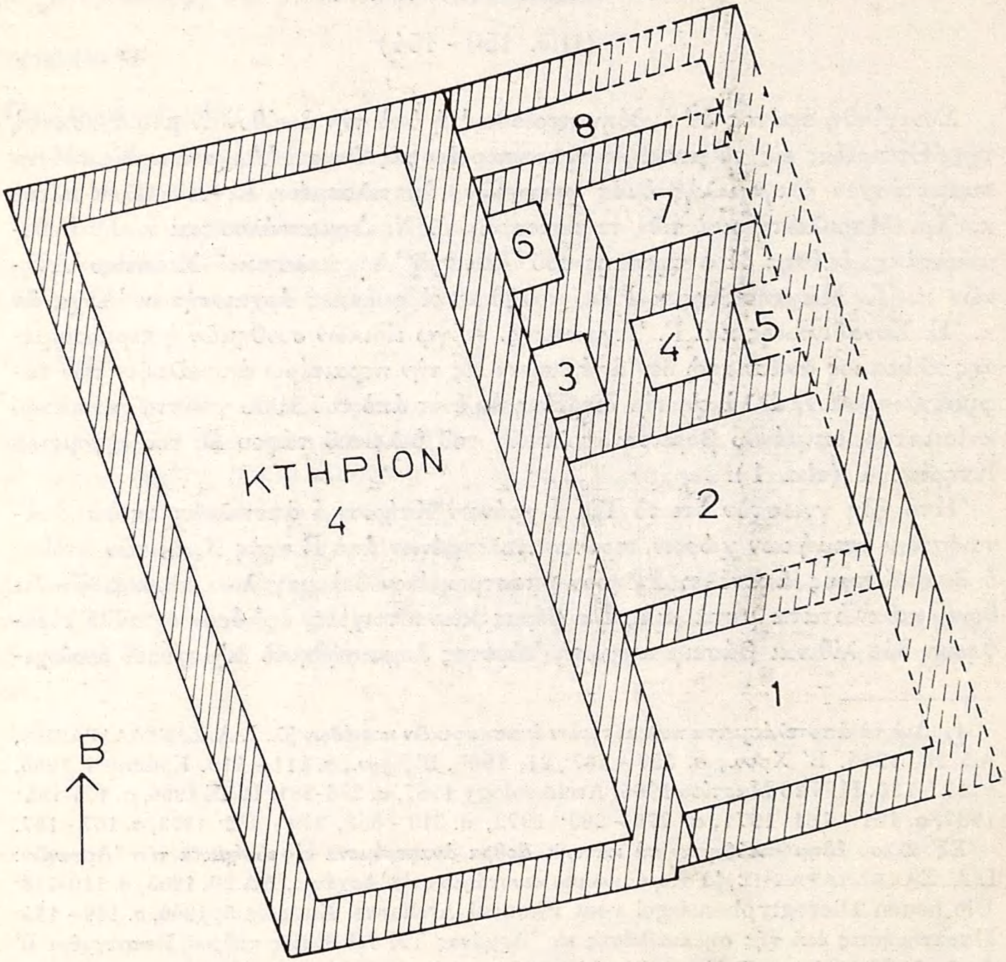

Εἰκ. 1. Κάτοψις τοῦ Κτηρίου 4.

περαιτέρω διὰ δύο μικροτέρων τοίχων εἰς πέντε χώρους. Οὕτω τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ Κτηρίου 4 ἀπετελέσθη ἐξ ὀκτὼ συνολικῶς χώρων. Ὡς ἀνεφέρθη ἤδη μόνον οἱ δύο νότιοι χῶροι 1 καὶ 2 ἀπετέλεσαν μεγάλα ὑπόγεια δωμάτια, οἱ δὲ λοιποὶ βόρειοι 3 - 8 ἁπλῶς τὰ θεμέλια τοῦ ὑπερκειμένου ὀρόφου. Κατὰ τὸ βορειοδυτικὸν τοῦτο τμῆμα ὁ φυσικὸς βράχος παρακολουθεῖται εἰς τὰ ἐπιφανειακὰ ἤδη στρώματα. Φαίνεται ὅτι οἱ δυτικοὶ τοῖχοι τῶν δωματίων 3, 4

καὶ 6, ἱδρύθησαν παρὰ τὸν βράχον τοῦτον, τὸν ὁποῖον καὶ περιώρισαν. Τὰ δυτικῶς τούτων κείμενα δωμάτια ἐπεχώσθησαν διὰ λίθων.

Ἡ ἐπίχωσις τοῦ βορείου τούτου χώρου τῆς ἀνασκαφῆς ὑπῆρξεν ἐλαχίστη ἐν σχέσει πρὸς τὴν τοῦ νοτίου. Εἰς ἓν τῶν βορείων δωματίων ἀνευρέθησαν ὀλίγα ἀντικείμενα εἰς τὴν θέσιν των, γεγονὸς δεικνύον ὅτι οἱ χῶροι οὗτοι ἦσαν ἰσόγειοι. Τῶν δωματίων 1 καὶ 2 ὅμως, τὰ ὁποῖα ἦσαν ὑπόγεια, ἡ ἑνιαία ἐπίχωσις ἦτο προϊὸν τῆς πτώσεως τοῦ ἄνω ὀρόφου. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ μετὰ τοῦ ἄνω ὀρόφου ἐπικοινωνία τῶν δωματίων τούτων ἐγένετο διὰ κλιμακοστασίου, ἱδρυθέντος κατὰ τὸ ΒΔ τμῆμα. Ὁριστικὰ συμπεράσματα πάντως διὰ τὸν προορισμὸν τῶν ἑπτὰ δωματίων τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος τοῦ Κτηρίου 4 δὲν ἐξήχθησαν, ἐφ' ὅσον ἡ ἔρευνα δὲν ἐπερατώθη, λόγῳ τῶν καιρικῶν συνθηκῶν.

Εἰς τὰ ἐπιφανειακὰ χώματα τοῦ δωματίου 1 συνελέγησαν ὀκτὼ διάφορα τεμάχια ὑάλου ρωμαϊκῶν χρόνων, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ διαφόρων ἀγγείων, ἓν ὅμως ἐκ ψελλίου κυανοῦ χρώματος μετὰ διακοσμήσεως λευκῶν φύλλων, ὅμοιον τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστὸν ἐκ ρωμαϊκοῦ τάφου εἰς τὴν κωμόπολιν τῶν Ἀρχανῶν, νῦν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου. Βαθύτερον καὶ εἰς ὅλην τὴν ἐπίχωσιν τοῦ δωματίου ἀνευρέθησαν πολλὰ μικρά, σποραδικὰ τεμάχια κονιαμάτων λευκοῦ χρώματος καί τινα ἐρυθροῦ ἐπὶ λευκοῦ, ἐπίσης ὅμως κυανοῦ ἐπὶ λευκοῦ, δύο τεμάχια λεπίδων καὶ ἓν πυρῆνος ὀψιανοῦ, δύο τμήματα ὀδόντων ζῴου καὶ ἓν ἀκανονίστου σχήματος τεμάχιον χαλκοῦ, πιθανῶς χελώνη (πίν. 150α). Ἀνευρέθησαν ἐπίσης ἐνταῦθα, ὁμοίως καταπεσόντα ἐκ τοῦ ἄνω ὀρόφου, μικρὸς πηνιοειδοῦς σχήματος τριπτὴρ ἐξ ὀφείτου, τεμάχιον εἰδωλίου γυναικός, σῳζόμενον ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ ἄνω, φέρον ἔνδυμα τοῦ τύπου Collar Medicis (πίν. 150β), ἓν χονδροειδὲς ἀγγεῖον, ἓν ἄωτον κωνικὸν κύπελλον καὶ μεγάλα τεμάχια τριῶν πιθανῶς πίθων. Ἐπί τινων ὀστράκων ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ δωματίου 1 παρετηρήθησαν ἴχνη πυρᾶς.

Εἰς τὰ ἐπιφανειακὰ χώματα τοῦ ὑπ' ἀρ. 2 δωματίου ἀνευρέθη ἓν πεπλατυσμένον θηριομορφικὸν περίαπτον ἐκ σαρδίου εἰς σχῆμα ὀκλάζοντος πιθήκου (πίν. 151α). Βαθύτερον συνελέγησαν πάλιν πολλὰ μικρὰ σποραδικὰ τεμάχια κονιαμάτων λευκοῦ ἀλλὰ καὶ ἐρυθροῦ χρώματος, ἐπίσης δέ τινα μετ' ἐρυθροῦ χρώματος ἐπὶ λευκοῦ, δύο τεμάχια λεπίδων καὶ δύο πυρήνων ὀψιανοῦ (πίν. 151γ), τεμάχιον ἐξ ὀστοῦ ζῴου, καὶ ἓν χαλκοῦν ἀντικείμενον, πιθανῶς κοπεύς. Πλέον ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξεν ἡ ἀνεύρεσις ἑνὸς μεγάλου τεμαχίου ἐκ τοῦ σώματος καὶ τῆς βάσεως κυλινδρικοῦ ἀγγείου ἐκ τεφροῦ στεατίτου μεθ' ὁριζοντίας συμπαγοῦς λαβῆς (πίν. 152α), ἑνὸς λιθίνου πώματος ἀγγείου (πίν. 151β), δύο λιθίνων τριπτήρων καὶ ἑνὸς τριβείου (πίν. 152β) καὶ εἴκοσι δύο συνολικῶς πηλίνων ὑφαντικῶν βαρῶν, σφαιρικοῦ ἢ σφαιρικοῦ πεπλατυσμένου σχήματος, τινὰ τῶν ὁποίων φέρουν τέσσαρας αὔλακας σταυροειδῶς τεταγμένας (πίν. 153). Ἐκ τῶν τριπτήρων ὁ εἷς εἶναι ἡμισφαιρικὸς καὶ ὁ δεύτερος κυλινδρικός, τὸ δὲ τρι-

βεῖον κοιλόκυρτον. Ἀναφέρεται προσέτι ἡ ἀνεύρεσις εἰς τὸ δωμάτιον 2 ἑνὸς τμήματος πεπλατυσμένου ἐλλειψοειδοῦς λίθου, ἑτέρου τεμαχίου κυανόχρου λίθου, εὐκόλως ἀποτριβομένου, ὀστράκων πίθου καὶ ἑτέρων φερόντων ἴχνη πυρᾶς.

Εἰς τὰ ἐπιφανειακὰ χώματα τοῦ μικροῦ δωματίου 4 συνελέγησαν καὶ πάλιν ἓν τεμάχιον ὑαλίνου ἀγγείου καὶ δύο τεμάχια ὀδόντων ζῴου. Εἰς τὴν μικροῦ πάχους ἐπίχωσιν συνελέγησαν ὁμοίως σποραδικὰ τεμάχια κονιάματος λευκοῦ χρώματος καὶ ἕτερα ἐρυθροῦ ἐπὶ λευκοῦ καὶ ἓν τεμάχιον λεπίδος ὀψιανοῦ. Ἐνταῦθα εἶχον ἀποτεθῆ ἀνεστραμμένα τὸ ἓν παρὰ τὸ ἕτερον δεκατρία ἄωτα κωνικὰ κύπελλα (πίν. 154) καὶ μία χαλκῆ μάχαιρα. Τέλος, μεταξὺ τῶν ὀστράκων τῆς ἐπιχώσεως ἀναφέρεται ποὺς τριποδικῆς χύτρας καὶ τμῆμα ἐκ τοῦ πώματος πίθου.

Εἰς τοὺς χώρους 3 καὶ 5 - 8 τὰ εὑρήματα ἦσαν λίαν περιωρισμένα. Οὕτω εἰς τὸ μικρὸν δωμάτιον 3 οὐδὲν ἄξιον λόγου ἦλθεν εἰς φῶς, πλὴν ὀστράκων τινῶν. Εἰς τὸ δωμάτιον 6, ἔνθα τὸ πλῆθος μικρῶν λίθων ἔδιδε τὴν ἐντύπωσιν «μπαζώματος», πλὴν τῶν τεμαχίων κονιαμάτων λευκοῦ καὶ ἐρυθροῦ ἐπὶ λευκοῦ χρώματος, ἦλθεν ἐπίσης εἰς φῶς ἓν κατειργασμένον τεμάχιον στεατίτου πρασίνου χρώματος καὶ εἷς ὀδοὺς ζῴου. Μεταξὺ τῶν ὀστράκων τῶν ἀνευρεθέντων εἰς τὸ δωμάτιον 6 ἀναφέρεται καὶ πάλιν ποὺς τριποδικῆς χύτρας. Εἰς τὸ δωμάτιον 7 συνελέγησαν καὶ πάλιν τὰ συνήθη σποραδικὰ μικρὰ τεμάχια κονιάματος, λευκοῦ, ἐρυθροῦ ἐπὶ λευκοῦ καὶ κυανοῦ ἐπὶ λευκοῦ χρώματος, ἓν τῶν ὁποίων φαίνεται ἀνῆκον εἰς τράπεζαν προσφορῶν. Τέλος εἰς τὸ δωμάτιον 8, πλὴν τῶν συνήθων καὶ πάλιν κονιαμάτων ἐρυθροῦ καὶ λευκοῦ χρώματος ἀνευρέθη ἓν ἀνεστραμμένον κωνικὸν κύπελλον καὶ εἷς ὀδοὺς ζῴου.

Ἐντύπωσιν προκαλεῖ ἡ διαπιστωθεῖσα κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Κτηρίου 4 πλήρης ἀπουσία ἀνθρωπίνων ὀστῶν. Αὕτη εἶναι ὅλως ἀσυνήθης διὰ τὸ νεκροταφεῖον εἰς Φουρνί, εἰς ἅπαντα, ἀκόμη καὶ τὰ τεταραγμένα τμήματα τοῦ ὁποίου, ἀπὸ τῶν ἐπιφανειακῶν μέχρι καὶ τῶν βαθυτάτων στρωμάτων, ἡ παρουσία ἀνθρωπίνων ὀδόντων καὶ ὀστῶν εἶναι συνεχής. Οὕτω εἷς μόνον ὀδοὺς καὶ πενιχρά τινα λείψανα ὀστῶν ἦλθον εἰς φῶς κατὰ τὸ ἐπιφανειακὸν καὶ μόνον στρῶμα τοῦ Κτηρίου 4, ἐνῷ βαθύτερον συνελέγησαν σποραδικά τινα ὀστᾶ καὶ ὀδόντες, ἀσφαλῶς ὅμως ζῴων. Τὸ γεγονὸς τῆς ἀνυπαρξίας ἀνθρωπίνων ὀστῶν εὑρίσκει παράλληλον μόνον εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἐπιμήκους χώρου μεταξὺ τοῦ θολωτοῦ τάφου Β καὶ τοῦ ταφικοῦ Κτηρίου 6, ἔνθα ἀναμφιβόλως δὲν ἐγένοντο ταφαί, ἀλλὰ μόνον ἀποθέσεις κεραμεικῆς[1]. Εἶναι βέβαιον ἑπομένως ὅτι καὶ εἰς τὸ Κτήριον 4 δὲν ἐγένοντο ἐπίσης ταφαί. Ἐὰν δὲν ξενίζῃ ἡ μὴ χρησιμο-

---

1. Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1971, σ. 279 κέ. Ι. Α. καὶ Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Ἀποθέτης κεραμεικῆς τῆς τελευταίας φάσεως τῶν προανακτορικῶν χρόνων εἰς Ἀρχάνας, ΑΕ 1972, Χρον., σ. 1 κέ.

ποίησις διὰ ταφὰς ἑνὸς χώρου κειμένου μεταξὺ δύο ταφικῶν κτηρίων, δὲν συμβαίνει τὸ αὐτὸ προκειμένου δι' ἓν ὁλόκληρον καὶ δὴ καὶ σημαντικὸν κτίσμα, κείμενον ἐν μέσῳ ταφικῶν κτηρίων. 'Ο προορισμὸς ὅμως τοῦ μὴ ταφικοῦ Κτηρίου 4 διασαφηνίζεται περαιτέρω ἐκ τῶν εὑρημάτων καὶ δὴ τῶν γενομένων κατὰ τὸ νότιον τμῆμα τοῦ χώρου.

'Ως ἐσημειώθη ἀνωτέρω, εἰς τὸ δωμάτιον 1 ἦλθον εἰς φῶς τρεῖς τοὐλάχιστον πίθοι, μία χελώνη χαλκοῦ καὶ εἷς λίθινος τριπτήρ, δύο δὲ περαιτέρω τριπτῆρες καὶ ἓν τριβεῖον εἰς τὸ δωμάτιον 2, ἔνθα ἐπίσης συνελέγησαν 22 πήλιναι ἀγνῦθες καὶ εἷς κυανόχρους λίθος διὰ τὴν κατασκευὴν χρώματος. Εἰς τὸ δωμάτιον 6 εὑρέθη προσέτι κατειργασμένον τι τεμάχιον στεατίτου. Τὰ εὑρήματα ταῦτα, τὰ ὁποῖα ἀπουσιάζουν ἐντελῶς ἐκ τῶν συνήθων κτερισμάτων τῶν ταφῶν, ὑποδηλοῦν ἀντιθέτως ἐγκατάστασιν ζώντων. 'Αναμφιβόλως εἰς τὸν ἄνω ὄροφον τοῦ νοτιοανατολικοῦ τμήματος τοῦ Κτηρίου 4 ὑπῆρχε μία ἀποθήκη, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνῆκον οἱ πίθοι, μία χειροτεχνία τριβῆς σιτηρῶν ἢ καὶ χρωμάτων, ὡς μαρτυροῦν οἱ τριπτῆρες, τὸ τριβεῖον καὶ ὁ ὄγκος τοῦ χρώματος, προσέτι εἷς ἱστός, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνῆκον τὰ ὑφαντικὰ βάρη, τέλος ἓν μαγειρεῖον, ὡς δηλοῦν τὰ τμήματα τριποδικῶν χυτρῶν καὶ τὰ κεκαυμένα ὄστρακα. Εἰς τὴν ἐγκατάστασιν ταύτην τῶν ζώντων ἐχρησιμοποιήθησαν προσέτι αἱ ἀνευρεθεῖσαι λεπίδες ὀψιανοῦ καὶ τὰ τεμάχια τῶν ὀστῶν ζῴων.

Διὰ πρώτην φορὰν ἐπισημαίνεται ἐγκατάστασις ζώντων, ὄχι μόνον εἰς μινωικόν, ἀλλ' εἰς αἰγαιακὸν γενικώτερον νεκροταφεῖον, οὕτω δὲν δύναται τὸ γεγονὸς νὰ παρέλθῃ ἀπαρατήρητον. Τὸ Κτήριον 4 δὲν δύναται βεβαίως νὰ εἶναι μιὰ ἁπλῆ οἰκία, λόγῳ τῆς γειτονίας τῶν ταφικῶν κτισμάτων. Παραλλήλους καὶ σημαντικωτέρας παρομοίας ἐγκαταστάσεις γνωρίζομεν μέχρι τοῦδε μόνον ἐξ Αἰγύπτου, ἔνθα πλῆθος βιοτεχνιῶν ἤνθησαν χάριν τῶν νεκρῶν καὶ μόνον εἰς τὰ ὠργανωμένα αἰγυπτιακὰ νεκροταφεῖα. 'Αλλ' ὡς γνωρίζομεν ἐκ τῆς μέχρι τοῦδε ἐρεύνης τοῦ νεκροταφείου εἰς Φουρνί, τοῦτο εἶναι οὐχὶ μόνον τὸ μεγαλύτερον γνωστὸν τῆς Κρήτης, ἴσως δὲ καὶ τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου, ἀλλ' ἐπίσης ἓν συγκροτημένον νεκροταφεῖον, μὲ σαφεῖς ἐνδείξεις ὀργανώσεως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς χιλιετοῦς χρήσεώς του, ὡς καταφαίνεται κυρίως εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικήν του διάταξιν[1]. 'Η ἐγκατάστασις ἑπομένως ζώντων διὰ τὴν θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν τῶν νεκρῶν δὲν εἶναι ἀδύνατος, ἀλλ' ἀντιθέτως ὁμοιάζει λίαν πιθανή. Ἴσως προσέτι οἱ ζῶντες οὗτοι ἔνοικοι τοῦ νεκροταφείου ἤσκουν καὶ τὴν ταφικὴν λατρείαν, ὡς δεικνύουν τινὰ τῶν εὑρημάτων τοῦ Κτηρίου 4, τὸ εἰδώλιον καὶ τὰ ἐκ τριποδικῶν ἑστιῶν προελθόντα ἴσως κονιάματα. 'Η ἵδρυσις τέλος τοῦ Κτηρίου 4 κατὰ τοὺς ΥΜ Ι χρόνους παρὰ τὸν θολωτὸν τάφον Β δὲν εἶναι ἴσως ἄσχετος πρὸς τὸν θολωτὸν τάφον, ὁ ὁποῖος ἐχρησιμο-

1. Πρβ. π.χ. τὴν ἀνεύρεσιν πηλίνων ἀγωγῶν ὕδατος, σ. 210, σημ. 1.

ποιήθη ὡς γνωστὸν διὰ τὴν ταφὴν καὶ τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους.

Πλὴν τοῦ Κτηρίου 4 διηρευνήθησαν ἐπίσης ἐφέτος ἐπιφανειακῶς οἱ χῶροι νοτίως καὶ βορείως τούτου. Παρὰ καὶ κατὰ μῆκος τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ Κτηρίου 4 οὐδὲν ἀξιόλογον ἦλθεν εἰς φῶς πλὴν ὀστράκων ἀγγείων, πίθων καὶ σαρκοφάγων, δύο τεμαχίων ὑαλίνων ἀγγείων, ὀλίγων τεμαχίων κονιαμάτων λευκοῦ καὶ ἐρυθροῦ ἐπὶ λευκοῦ χρώματος καὶ ἑνὸς μόνον ἀνεστραμμένου ἀώτου κωνικοῦ κυπέλλου. Βορείως τοῦ Κτηρίου 4 ἦλθον ὅμως εἰς φῶς τμήματα δύο παραλλήλων τοίχων, βαινόντων ἀπὸ Β πρὸς Ν. Παρὰ τούτους συνελέγησαν ΥΜ Ι ὄστρακα, τεμάχια λευκοῦ κονιάματος καὶ ἓν τμῆμα λεπίδος ὀψιανοῦ. Οἱ τοῖχοι οὗτοι ἀνήκουν εἰς νέον κτήριον, τὸ ὁποῖον ὠνομάσθη Κτήριον 14.

Οὕτω καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐφετινῆς σκαφῆς εἰς Ἀρχάνας δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἱκανοποιητικά, παρὰ τοὺς περιορισμοὺς εἰς τὴν διεξαγωγὴν ταύτης. Διὰ τῆς ἀνιχνεύσεως ἑνὸς προσέτι κτηρίου εἰς Φουρνὶ ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν κτισμάτων αὐξάνεται εἰς 14, γεγονὸς ἄνευ παραλλήλου διὰ τὸν αἰγαιακὸν χῶρον. Τέλος διὰ τῆς ἐρεύνης τοῦ Κτηρίου 4, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευσεν ὡς κατοικία καὶ ἐργαστήριον προσώπων ἀσχολουμένων μὲ τοὺς νεκρούς, προστίθεται ἓν νέον σημαντικὸν στοιχεῖον ὄχι μόνον διὰ τὸν τρόπον ὀργανώσεως τοῦ μοναδικοῦ μινωικοῦ νεκροταφείου εἰς Φουρνί, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν μελέτην τῶν ταφικῶν ἐθίμων τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου ἐν γένει.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ

20. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΙΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΝ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ

(Παρένθ. πίν. Ζ΄ καὶ πίν. 155 - 159)

Αἱ ἐργασίαι τῆς τρίτης ἀνασκαφικῆς περιόδου εἰς τὸ Κεφάλι Βασιλικῆς Ἱεραπέτρας[1], διεξαχθεῖσαι κατὰ τοὺς μῆνας Ὀκτώβριον καὶ Νοέμβριον 1974, ἀπέβλεψαν εἰς τὴν ἔρευναν τῆς περιοχῆς βορείως τῶν δωματίων 31 - 29 - 4-4α - 3 - 1 τῆς Μεγάλης Οἰκίας (ἰδὲ σχέδιον 1973, ΠΑΕ 1972, παρένθ. πίν. Ζ΄ = Βασιλικὴ Ι, σχέδιον ΙΧ καὶ σχέδιον 1974, ἐνταῦθα παρένθ. πίν. Ζ΄), ὅπου ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθοῦν οἱ ἀκραῖοι χῶροι τόσον τῆς Δυτικῆς ὅσον καὶ τῆς Ἐρυθρᾶς Οἰκίας[2]. Συγχρόνως ἤρχισεν ἡ ἔρευνα τῆς κεντρικῆς ἐπιπέδου λωρίδος τῆς κορυφῆς τοῦ Κεφαλιοῦ, τῆς ἐκτεινομένης μεταξὺ τῆς Δυτικῆς καὶ τῆς Βορείου Οἰκίας[3]. Πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἐργασίας συνεδυάσθη ἡ μεταφορὰ τῶν ἀπερριμμένων ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου (ἀνατολικῶς τῆς ἐπιπέδου κεντρικῆς λωρίδος καὶ εἰς τὸ αὐτὸ μῆκος, ἤτοι ἀπὸ τῶν δωματίων 29 - 4 - 4α - 3 - 1 μέχρι τοῦ ὕψους τῆς Βορείου Οἰκίας πρὸς Βορρᾶν καὶ μέχρι τοῦ Κυκλωπείου πρὸς Ἀνατολὰς) χωμάτων τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς Seager (1903 - 1906), ὥστε νὰ γίνῃ δυνατὴ ἡ ἔρευνα τῆς ὑπὸ τῶν χωμάτων τούτων καλυπτομένης περιοχῆς. Συγχρόνως ἤρχισεν ὁ καθαρισμὸς τοῦ Κυκλωπείου διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ ἐπ' αὐτοῦ τράφου καὶ τῶν ἐπὶ τοῦ τράφου δένδρων (Βασιλικὴ Ι, πίν. 4α, ΠΑΕ 1972, πίν. 244). Τὸ ἥμισυ περίπου τῶν χωμάτων μετεφέρθη ἐκτὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, μετὰ προσεκτικὴν συγκέντρωσιν τοῦ πλουσίου ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ, τὸ ὁποῖον ὁ παλαιὸς ἀνασκαφεὺς εἶχεν ἐγκαταλείψει ἐντὸς αὐτῶν. Ὡς καὶ κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη ἡ ἀνασκαφὴ συνήντησε τόσον ἀνεσκαμμένα ὑπὸ τοῦ Seager τμήματα ὅσον καὶ ἄλλα πλήρως ἀνερεύνητα· πλὴν τῶν τελευταίων καὶ τὰ ἀνεσκαμμένα παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον: πανταχοῦ πιστοποιοῦνται ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα, περὶ τῶν ὁποίων οὐδὲν ἐδημοσίευσεν ὁ Seager, τὰ δὲ ἐντὸς τῶν σκαμμάτων τούτων ἐγκαταλελειμμένα κινητὰ εὑρήματα εἶναι πάντοτε πολλά.

---

1. Διὰ τὰς ἐργασίας τῶν δύο πρώτων περιόδων, 1970 καὶ 1972, ἰδὲ Α. ΖΩΗΝ, ΠΑΕ 1972, σ. 274 - 309 καὶ πρβ. Ἔργον 1972, σ. 113 - 118. Διὰ τὰς ἐργασίας 1975 ἰδὲ Ἔργον 1975, σ. 189 - 193. Πρβ. Α. ΖΩΗ, Βασιλικὴ Ι, 1976, σ. 9 - 13 (ἑφεξῆς Βασιλικὴ Ι).

2. Ἰδὲ διὰ τὴν ὁρολογίαν ΠΑΕ 1972, σημ. σ. 274 = Βασιλικὴ Ι, 7 - 8.

3. Ἰδὲ τὸ σχέδιον ΠΑΕ 1972, παρένθ. πίν. Η΄.

Χώματα Seager - Τοῖχος γ

Τὰ χώματα τῆς ἀνασκαφῆς Seager, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὑπῆρχον καὶ ὀλίγα ἐκ τῶν καθαρισμῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ 1963, ἔφθανον μέχρι τῶν ἀκραίων (βορείων) χώρων τῆς Μεγάλης Οἰκίας (ἰδὲ σχέδιον 1973, ΠΑΕ 1972, παρένθ. πίν. Ζ') ἐκάλυπτον δὲ πλήρως τοὺς χώρους 29α, 4β καὶ 3α. Ἐπὶ τῶν βορείων τοίχων τῶν χώρων 4, 4α, 3 καὶ 1 ὑπῆρχον πρόσθετα πρόχειρα τοιχάρια τοῦ Seager, ἐν μέρει στερεωμένα ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, χρησιμεύοντα πρὸς ἀντιστήριξιν τῶν ἀπερριμμένων χωμάτων. Τὰ τοιχάρια ταῦτα ἀφῃρέθησαν· ὁμοίως ἀφῃρέθησαν πλήρως τὰ χώματα μέχρι τοῦ τοίχου γ, ἤρχισε δὲ ἡ ἀφαίρεσις καὶ τῶν βορείως τοῦ τοίχου γ εὑρισκομένων (πίν. 155α καὶ 156α, πρβ. παρένθ. πίν. Ζ'). Ὁ τοῖχος γ (πίν. 156α ἀριστερὰ) φαίνεται ἀρχαῖος εἰς τὸ δυτικόν του τμῆμα, εἰς τὸ ὁποῖον διασῴζει συνδετικὴν λάσπην καὶ σύγχρονος εἰς τὸ ἀνατολικόν (τοῖχος τοῦ Seager;), ὅπου οἱ λίθοι φαίνονται μετακινημένοι. Φαίνεται ὅτι καὶ οὗτος ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Seager ὡς ἀντιστήριγμα τῶν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου ἀπορριπτομένων χωμάτων, ἐκάλυπτετο δὲ πλήρως ὑπ' αὐτῶν. Ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ τοίχου γ ἐκκινεῖ ἄλλος, κάθετος πρὸς αὐτὸν μὲ κατεύθυνσιν πρὸς Β, ἀλλὰ καὶ περὶ αὐτοῦ δὲν εἶναι ἀκόμη βέβαιον, ἂν εἶναι ἀρχαῖος. Τὰ μπάζα Seager εἰς τὴν καθαρισθεῖσαν περιοχὴν ἔφθανον μέχρι πάχους 1 μέτρου, μετὰ δὲ τὴν ἀφαίρεσίν των ἐφάνη εἰς πολλὰ σημεῖα ὁ φυσικὸς κούσκουρας, ὀλίγα, πιθανῶς ἄσκαφα, τμήματα, ὡς καὶ δωμάτια, τὰ ὁποῖα εἶχον ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει ἀνασκαφῆ ὑπὸ τοῦ Seager (πίν. 155α καὶ 156α).

Δωμάτιον 29α

Τὸ δωμάτιον τοῦτο (πίν. 155β ἀριστερὰ) εἶχεν ἀνασκαφῆ ὑπὸ τοῦ Seager μέχρι τοῦ φυσικοῦ, ἐσημειώθη δὲ καὶ εἰς τὸ τελικὸν σχέδιον τῆς Μεγάλης Οἰκίας (σχέδιον 1906)[1]. Ἡ ἀκριβὴς κάτοψις φαίνεται εἰς τὸ νέον σχέδιον (παρένθ. πίν. Ζ'). Ὁ δυτικὸς τοῖχος εἶναι ἰσχυρῶς κατεστραμμένος καθ' ὅλην τὴν ἐσωτερικὴν αὐτοῦ πλευράν, φαίνεται δὲ ὅτι τὸ σῳζόμενον ὑλικὸν αὐτοῦ ἀνήκει εἰς πλείονας τῆς μιᾶς φάσεις (πρβ. κατωτέρω: χῶροι 32 - 32α).

Δωμάτιον 4β

Νέον εἶναι τὸ δωμάτιον 4β (πίν. 156α-β, 157α), τὸ ὁποῖον καίτοι εἶχεν ἀνασκαφῆ ὑπὸ τοῦ Seager, εἰς οὐδὲν τῶν τριῶν σχεδίων αὐτοῦ σημειοῦται. Τὸ ἀποκαλυφθὲν ἐνταῦθα πλακόστρωτον εἶναι συνέχεια τοῦ πλακοστρώτου τοῦ χώρου

1. R. Seager, Vasiliki-Report 1906, εἰκ. 1 = Βασιλικὴ I, σχέδιον VI.

4α. Ἐπειδὴ ὁ νότιος καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου 4β πατοῦν ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου 4α - 4β (μεσολαβοῦντος καὶ λεπτοῦ σκληροῦ στρώματος θεμελιώσεως πάχους 8 - 14 ἑκ.), εἶναι φανερὸν ὅτι ἔχομεν ἐδῶ δύο ἀρχιτεκτονικὰς φάσεις (πίν. 156β). Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τοῦ δωματίου 4β (τὸ ὁποῖον εἶναι βεβαίως νεώτερον τῆς Ἐρυθρᾶς Οἰκίας, εἰς ἣν ἀνήκει τὸ πλακόστρωτον), εἶναι πρὸς τὸ παρὸν προβληματική. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πλακόστρωτον 4α - 4β, τὸ ὁποῖον ἔχει ἐλαφρὰν ἀνοδικὴν κλίσιν (πρὸς Β), καθίσταται, εἰς τὸ παρὰ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ δωματίου 4β τμῆμα του, ὁριζόντιον· ἐνταῦθα (πίν. 157α) φαίνεται ὅτι δημιουργεῖται στροφὴ πρὸς Ἀνατολάς, συνεχιζομένου τοῦ πλακοστρώτου εἰς τὸ ἄσκαφον τμῆμα μεταξὺ τῶν χώρων 4β καὶ 3β.

Χῶρος 3β

Νέος εἶναι καὶ ὁ χῶρος 3β, ὁριζόμενος ἀπὸ Β ὑπὸ τοίχου, τοῦ ὁποίου εἶναι ὁρατοὶ ὀλίγοι μικροὶ λίθοι (παρένθ. πίν. Ζ').

Χῶροι 32 - 32α

Περισσότερον ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξεν ἡ ἔρευνα τῶν χώρων 32 - 32α καὶ τῆς περιοχῆς βορείως αὐτῶν, ὅπου ἀπεκαλύφθησαν λείψανα διαφόρων ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ χώρου 32 (Βασιλικὴ Ι, πίν. 11β) ἀπεδείχθη σύγχρονον κατασκεύασμα καὶ ἀφῃρέθη. Ἀντιθέτως ἀρχαῖος ἀπεδείχθη ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ χώρου 32α, ὁ ὁποῖος συνεχίζεται πρὸς Ἀνατολὰς καὶ σχηματίζει γωνίαν μὲ τὸν Α32 (ὁ ὁποῖος συνεχίζεται ἐνταῦθα) (σύγκρινε τὸ σχέδιον 1973, ΠΑΕ 1972, παρένθ. πίν. Ζ' καὶ τὸ σχέδιον 1974, ἐνταῦθα παρένθ. πίν. Ζ', πρβ. Βασιλικὴ Ι, πίν. 10β). Ὑπὸ τὸν ἀφαιρεθέντα βόρειον «τοῖχον» τοῦ χώρου 32 εὑρέθη ἄσκαφος ἐπίχωσις (1.30 × 2.80 μ.) καταλαμβάνουσα τὸ ΒΑ τέταρτον τοῦ νῦν ἑνοποιηθέντος χώρου 32 - 32α (πίν. 155α-β καὶ παρένθ. πίν. Ζ'). Ἡ ἐπίχωσις αὐτὴ πατεῖ ἐπὶ λειψάνων πλακοστρώτου, τὸ ὁποῖον εἶναι προφανὲς ὅτι ἀπετέλει τμῆμα τῆς μεγάλης δυτικῆς αὐλῆς· ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τῶν λειψάνων τούτων καὶ τοῦ βορειοτάτου τμήματος τῆς δυτικῆς αὐλῆς παρὰ τὸ δωμάτιον 31 εἶναι μόλις 2.30 μέτρα, ἀλλὰ πλάκες ὑπάρχουν καὶ βορειότερον, ὑπὸ ἄσκαφον λεπτὴν ἐπίχωσιν ἔξω τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ δωματίου 31, ὥστε ἡ ἀπόστασις μειοῦται εἰς τὸ 1 μ. Ἐπὶ τῆς ἀσκάφου ἐπιχώσεως τοῦ χώρου 32 - 32α πατεῖ ὁ νότιος τοῖχος τοῦ νέου δωματίου 50 (ἰδὲ εὐθὺς κατωτέρω). Ἑπομένως ἔχομεν ἐνταῦθα λείψανα ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων (τὸ ὀλιγώτερον δύο) εἰς σχέσιν καθέτου στρωματογραφίας.

Δωμάτιον 50

Τὸ δωμάτιον 50 (πίν. 155α καὶ παρένθ. πίν. Ζ΄), τοῦ ὁποίου οἱ τοῖχοι εὑρέθησαν εἰς βάθος μόλις 10 - 20 ἑκ. ὑπὸ τὸ ἐπιφανειακὸν καλλιεργημένον στρῶμα, εὑρέθη πλῆρες σκληροτάτης συμπαγοῦς ἐπιχώσεως ἀπὸ ἀστράκι (=ὠπτημένα κοκκινωπὰ χώματα) ἐντὸς τῆς μάζης τοῦ ὁποίου διακρίνονται τεμάχια πηλίνων πλίνθων. Ὑπάρχουν ἐπίσης ἀρκετοὶ λίθοι, κυρίως εἰς τὸ κέντρον καὶ τὸ ΒΔ τμῆμα τοῦ δωματίου. Πρόκειται περὶ ὑλικοῦ ἐκ τῆς καταστροφῆς τοῦ παρόντος ἢ ἀρχαιοτέρου κτηρίου. Ἀστράκι ὑπάρχει καὶ εἰς τὸν χῶρον ἔξω τοῦ βορείου τοίχου τοῦ δωματίου 29α.

Οἱ τοῖχοι τοῦ δωματίου 50 εἶναι κτισμένοι κατὰ τὸν συνήθη μινωικὸν τρόπον ἐξ ἀργῶν λίθων καὶ κοινῆς λάσπης καὶ ἑδράζονται ἐπὶ συμπαγοῦς στρώματος θεμελιώσεως ἐκ καθαρῶν λευκῶν, ἐλαφρῶς ροδιζόντων χωμάτων. Τὸ στρῶμα θεμελιώσεως ἐπιστοποιήθη τόσον εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ δυτικοῦ τοίχου (εἰς τὴν προέκτασίν του εἰς τὸν χῶρον 32α) ὅσον καὶ ἔξω τῆς ΒΔ γωνίας (**δ** εἰς τὸ σχέδιον παρενθ. πίν. Ζ΄), ὅπου ἦτο σκληρότατον καὶ ἐλάχιστα διέφερε τοῦ φυσικοῦ. Τὸ πάχος τοῦ στρώματος ἐνταῦθα εἶναι 35 - 40 ἑκ., περιέχει πολὺ ὀλίγα ὄστρακα καὶ πατεῖ ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ λευκοῦ κούσκουρα. Εἰς τὸ βόρειον τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου 50 ὑπάρχει τοιχάριον ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν τοῖχον (πλάτους 0.35 - 0.40 καὶ σῳζομένου μήκους 1.17 μ.), τὸ ὁποῖον προφανῶς ἐλειτούργει ὡς εἶδος ἀντηρίδος πρὸς καλυτέραν στήριξιν τοῦ θεμελίου. Ἀνάλογος κατασκευὴ ὑπάρχει εἰς τὸ μέσον τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ νοτίου τοίχου.

Ἡ χρονολόγησις τοῦ κτηρίου εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκει τὸ δωμάτιον 50 ἐπετεύχθη διὰ τῆς ἀνασκαφῆς τμήματος τοῦ σκληροῦ στρώματος θεμελιώσεως δ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὑρέθη προχοὴ γεφυροστόμου ἀγγείου ΜΜ ΙΙΙ - ΥΜ Ι καὶ ὀλίγα θραύσματα ΜΜ κυπέλλων (ἐν μᾶλλον τοῦ τέλους τῆς ΜΜ ἐποχῆς). Φαίνεται ἑπομένως ὅτι τὸ κτήριον ἐθεμελιώθη πρὸς τὸ τέλος τῆς ΜΜ ἢ τὴν ἀρχὴν τῆς ΥΜ Ι περιόδου. Διὰ τὴν χρονολόγησιν αὐτὴν συνηγορεῖ καὶ ἡ χρῆσις μεγάλων λίθων, τινὲς τῶν ὁποίων καταλαμβάνουν ὅλον τὸ πλάτος τοῦ θεμελίου.

Σκάμμα Seager - Λείψανα ἐπαλλήλων πλακοστρώτων

Ὁ χῶρος 51 εὑρέθη ἀνεσκαμμένος ὑπὸ τοῦ Seager μέχρι τοῦ φυσικοῦ, ἀλλ' ἐντὸς αὐτοῦ ὑπῆρχον ἀκόμη λείψανα *in situ* τριῶν πλακοστρώτων εἰς διάφορα ἐπίπεδα (Α, Β, Γ, σχέδιον παρενθ. πίν. Ζ΄ καὶ πίν. 157β, 158α). Ἐντὸς τοῦ σκάμματος Seager εὑρέθη κεραμεικὸν ὑλικὸν ὅλων τῶν μινωικῶν περιόδων (ΠΜ, ΜΜ, ΥΜ) καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων (ἢ μᾶλλον παλαιοχριστιανικῶν). Μεταξὺ τῶν πρωίμων ΜΜ ὑπάρχουν καὶ ὄστρακα τοῦ γνωστοῦ τύπου τῶν γεφυροστό-

μων πρόχων μὲ διακόσμησιν λευκῶν ἰχθύων, παραδείγματα τοῦ ὁποίου εἶχεν εὕρει ὁ Seager εἰς τὸ δωμάτιον 16 τῆς Οἰκίας Α[1]. Μεταξὺ τῶν ΥΜ ὑπάρχουν καὶ δύο ἕως τρία πιθανὰ τμήματα εἰδωλίων ζῴων τῆς προχωρημένης ΥΜ ἐποχῆς ὡς καὶ ἓν ἢ δύο πιθανὰ τμήματα ΥΜ κυλίκων. Ἄφθονα ἦσαν τὰ τεμάχια πηλίνων κονιαμάτων καὶ πλίνθων, ὠπτημένα ὑπὸ τοῦ πυρὸς τοῦ καταστρέψαντος τὸ κτήριον εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκον.

῾Η μεγάλη πλὰξ Γ ἔχει μῆκος 90, πλάτος 48 - 62 καὶ πάχος 8 - 16 ἑκ. καὶ ἑδράζεται ἐπὶ ὑποστρώματος τεχνητοῦ ἐκ λευκοῦ χώματος κούσκουρα περιέχοντος καὶ πολλὰ θαλασσινὰ βότσαλα. ῾Η μικροτέρα πλὰξ Β (46 × 47 ἑκ. περίπου) εὑρίσκεται εἰς ἐπίπεδον χαμηλότερον κατὰ 20 ἑκ. καὶ ἑδράζεται ἐπὶ ὁμοίου ὑποστρώματος. Αἱ μικραὶ πλάκες Α εὑρίσκονται εἰς ἔτι χαμηλότερον ἐπίπεδον (18 - 20 ἑκ. ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τῆς πλακὸς Β) καὶ ἑδράζονται ὁμοίως ἐπὶ στρώματος μὲ θαλασσινὰ βότσαλα. Τὸ στρῶμα θεμελιώσεως ὅλων τῶν πλακῶν ἑδράζεται ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ καθαροῦ λευκοῦ κούσκουρα (ὁ ὁποῖος κατόπιν δοκιμῆς ἐδείχθη ὅτι περιέχει μεγάλους χάλικας ἀκανονίστων σχημάτων ἐκ σκληροῦ ἀσβεστολίθου, διαμέτρου 5 - 20 ἑκ.). Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν 1975 εὑρέθη τρίτη μεγάλη πλὰξ (Ε) ὑπὸ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῶν «Δύο Λίθων» (ἰδὲ κατωτέρω), εἰς ἐπίπεδον ὑψηλότερον κατὰ 18 ἑκ. τῆς πλακὸς Γ. Ἅπασαι αἱ πλάκες, παρὰ τὴν διαφορὰν ἐπιπέδων φαίνεται ὅτι ἀνήκουν εἰς τὴν αὐτὴν λίαν φροντισμένην κατασκευήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν καὶ τὸ λιθόστρωτον 52 καὶ τὸ πλακόστρωτον Δ (ἰδὲ εὐθὺς κατωτέρω). Τὸ τμῆμα τῆς κατασκευῆς εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκουν αἱ πλάκες φαίνεται ὅτι ἦτο χῶρος μὲ γωνιώδη ἢ κοχλιωτὴν ἄνοδον καὶ κάθοδον μὲ τρεῖς βαθμίδας τὸ ὀλιγώτερον. ῾Απλῆ κλῖμαξ προσβάσεως οἰκίας ἢ ἄλλης κατασκευῆς δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ ἐνταῦθα, εἰς τὸ ἐπίπεδον κεντρικὸν τμῆμα τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου. ῾Επομένως μία μόνη ἑρμηνεία θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ προταθῇ, ὅτι δηλαδὴ ἔχομεν ἐνταῦθα λείψανα κτίσματος τοῦ τύπου τῶν «δεξαμενῶν καθαρμῶν», αἱ ὁποῖαι κτίζονται εἰς ἐπίπεδον χῶρον καὶ ἔχουν κλιμακωτὴν γωνιώδη κάθοδον ἐξ ὀλίγων συνήθως βαθμίδων.

Λιθόστρωτον 52 καὶ πλακόστρωτον Δ

Πέραν τῶν πλακῶν Α - Β - Γ εὑρέθη ἄσκαφος ἐπίχωσις (ε εἰς τὸ σχέδιον παρενθ. πίν. Ζ΄) ἀποτελουμένη ἐκ λίαν σκληρῶν λευκῶν χωμάτων, ὀλίγων λίθων καὶ πολὺ ὀλίγων ὀστράκων. Εἰς τὰ χώματα εἶναι ἀναμεμειγμένα βότσαλα θαλασσινά. Τὸ σκληρὸν τοῦτο στρῶμα εἶναι τὸ αὐτὸ ἐπὶ τοῦ ὁποίου (εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον) ἑδράζεται ἡ πλὰξ Γ — ἡ συνέχεια σῴζεται —

1. Seager, ἔ.ἀ. σ. 125. Πρβ. Ζωη, Βασιλικὴ Ι, σ. 63.

(προφανῶς δὲ καὶ ἡ Β, ἀλλ' ἔχει καταστραφῆ ὑπὸ τοῦ Seager ἡ συνέχεια). 'Επὶ τοῦ αὐτοῦ στρώματος ἑδράζεται τὸ λιθόστρωτον 52, εὑρισκόμενον εἰς ἐπίπεδον κατὰ 17 ἑκ. ὑψηλότερον τῆς πλακὸς Γ.

'Επὶ τῆς ἀνωμάλου ἐπιφανείας τοῦ λιθοστρώτου (μέχρι τῆς ὁποίας ἔφθανε τὸ καλλιεργημένον στρῶμα) παρετηρήθησαν ἄφθονα μικρὰ θαλασσινὰ βότσαλα (μεγέθους φακῆς καὶ ρεβιθιοῦ ἕως ἀμυγδάλου). Τὸ ὑλικὸν τοῦτο φαίνεται ὅτι εἶχε χρησιμοποιηθῆ ἐντὸς μείγματος, τὸ ὁποῖον ἐξωμάλυνε τὴν ἀνώμαλον ἐπιφάνειαν τοῦ λιθοστρώτου, δημιουργουμένου ὑποστρώματος πρὸς τοποθέτησιν πλακῶν. Λείψανα πλακοστρώτου εὑρέθησαν πράγματι ἀνατολικώτερον (πλακόστρωτον Δ). Αἱ πλάκες Δ, αἱ ὁποῖαι εὑρέθησαν ραγισμέναι καὶ ὀλίγον βυθισμέναι ὡς πρὸς τὸ ἀρχικόν των ἐπίπεδον εἶναι προφανὲς ὅτι ἐπάτουν ἐπὶ τοῦ συνεχιζομένου ἐνταῦθα (ἀλλὰ καὶ βορειότερον καὶ νοτιώτερον) στρώματος τοῦ περιέχοντος τὸ θαλασσινὸν γριμπίλι.

Εἶναι, πιστεύω, φανερὸν ὅτι ἔχομεν ἐνταῦθα — εἰς τὸ κεντρικὸν τμῆμα τῆς ἐπιπέδου λωρίδος εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου καὶ παρὰ τὸ βραχῶδες ἔξαρμα τῆς κορυφῆς — τὰ πτωχὰ λείψανα μιᾶς λίαν ἐνδιαφερούσης καὶ μὲ ἄκραν φροντίδα ᾠκοδομημένης κατασκευῆς: ἐπὶ τοῦ ἰσχυροῦ στρώματος θεμελιώσεως (ε) ἔχομεν ἀλλοῦ πλάκας μεγάλας καὶ ἰσχυράς (Β - Γ - Ε), ἀλλοῦ λιθόστρωτον (52) ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπάτουν λεπτότεραι μεγάλαι πλάκες (Δ). 'Η παρατηρουμένη εἰς τὸ λιθόστρωτον 52 διάταξις τῶν λίθων (ὅπου διακρίνονται δύο πρόσωπα εἰς σχέσιν ὀρθῆς γωνίας) μαρτυρεῖ ὅτι ὑπῆρχε κάποια διαμόρφωσις τῆς ἐπιφανείας εἴτε βαθμιδωτὴ εἴτε εἰς διάφορα ἐπίπεδα. 'Αλλ' εἶναι ἐξ ἴσου πιθανὸν τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα νὰ εἶναι θεμέλιον τοίχου ἢ χαμηλοῦ κτιστοῦ χωρίσματος.

Τὰ ἐπὶ τοῦ λιθοστρώτου 52 συλλεγέντα ὄστρακα εἶναι κυρίως ΜΜ.

"Δύο Λίθοι" - Λιθόστρωτον 53 - Βράχος

Εἰς τὸ ΝΔ ἄκρον τοῦ ἐξάρματος τῆς κορυφῆς τοῦ Κεφαλιοῦ, ἀνατολικῶς τῆς κεντρικῆς ἐπιπέδου λωρίδος καὶ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ Κυκλωπείου, παρὰ τὴν συστάδα τῶν δένδρων (Ε καὶ Χ εἰς τὸ σχέδιον), ἐφαίνετο πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς 1974 τμῆμα τοῦ φυσικοῦ βράχου («Βράχος 1973» εἰς τὸ σχέδιον) καὶ πλησίον αὐτοῦ πρὸς ΒΔ δύο μεγάλοι λίθοι, ὅμοιοι πρὸς τοὺς χρησιμοποιηθέντας εἰς τὸ Κυκλώπειον. Οἱ δύο οὗτοι λίθοι εἶναι προφανῶς λείψανα τοῦ ὑπὸ τοῦ Seager ἀναφερομένου ὁμοίου πρὸς τὸ Κυκλώπειον τοίχου, ὁ ὁποῖος ἔβαινε ἀπὸ Δ πρὸς Α (=βόρειον σκέλος τοῦ «τοίχου GG»)[1]. Διὰ τῶν καθαρισμῶν τοῦ 1974 ἀπεκαλύφθη μεγαλύτερον τμῆμα τοῦ βραχώδους ἐξάρματος («Βρά-

1. Seager, Vasiliki-Report 1904, σ. 211. 1908, σ. 49. Πρβ. ΖΩΗ, Βασιλικὴ Ι, 21(γ).

χος 1974» εἰς τὸ σχέδιον). Οἱ Δύο Λίθοι (ὅπως θὰ ἀποκαλοῦνται τοῦ λοιποῦ), παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπάτουν ἐπὶ χαλαρᾶς ἐπιχώσεως, φαίνεται ὅτι εὑρίσκονται εἰς τὴν ἀρχικήν των θέσιν: τὰ χαλαρὰ χώματα καὶ οἱ μικροὶ λίθοι, οἱ ὁποῖοι τοὺς στηρίζουν εἶναι δομικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τοῦ Κυκλωπείου. Τὸ ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ ἄκρου αὐτῶν πρὸς Ν ἐκτεινόμενον τοιχάριον ἐδείχθη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν 1975 (ἰδὲ ΠΑΕ 1975) ὅτι εἶναι τμῆμα τῆς κατωτάτης στρώσεως θεμελίου τοίχου ἀνήκοντος εἰς τὸ αὐτὸ κτήριον, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκει καὶ τὸ δωμάτιον 50. Μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ βορείως τῶν Δύο Λίθων λιθόστρωτον 53 καὶ ἡ ἀνατολικῶς αὐτοῦ περιοχὴ τοῦ γυμνοῦ βράχου, καθόσον ἐνταῦθα φαίνεται νὰ ἐντοπίζεται ἱερὸν τῶν πρωιμωτάτων ἑλληνικῶν χρόνων:

Τὸ λιθόστρωτον 53, τοῦ ὁποίου οἱ περισσότεροι λίθοι εἶναι ἐπίπεδοι, εὑρέθη εἰς κακὴν κατάστασιν εὐθὺς ὑπὸ τὸ ἐπιφανειακὸν καλλιεργούμενον στρῶμα. Τὸ στρῶμα τοῦτο ἐξετείνετο καὶ ἐπὶ τοῦ παρακειμένου τμήματος τοῦ βράχου, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπιφάνεια εἶναι ἀνώμαλος καὶ ἐλαφρῶς ἀνοδικὴ πρὸς Α. Τὰ χώματα ἦσαν μαῦρα καὶ χαλαρὰ ἀκόμη καὶ μεταξὺ τῶν λίθων τοῦ λιθοστρώτου καὶ εἰς τὰ κοιλώματα τοῦ βράχου. Ἡ μεγαλυτέρα, βορειότερον κειμένη, πλὰξ φέρει εἰς τὸ βόρειον ἄκρον της κυκλικὸν λάξευμα (μοχλοβόθριον;) ὥστε εἶναι πιθανὴ ἡ ἑρμηνεία της ὡς κατωφλίου, τοὐλάχιστον εἰς πρώτην χρῆσιν. Οἱ κύκλῳ αὐτῆς σημειούμενοι λίθοι εὑρέθησαν ἅπαντες σχεδὸν χαλαροί, μετακινηθέντες προφανῶς ὀλίγον ὑπὸ τῆς καλλιεργείας. Ἐπειδὴ ὁ βράχος σχηματίζει σχεδὸν ἡμικυκλικόν, λίαν ἀκανόνιστον κοίλωμα, ἀφηνομένου ἐλευθέρου χώρου πλάτους περίπου 30 ἑκ. μέχρι τῆς μεγάλης πλακὸς καὶ τῶν περὶ αὐτὴν λίθων, δὲν φαίνεται ἀπίθανος ἡ ὑπόθεσις ὅτι τὸ κοίλωμα τοῦτο ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν μεγάλην πλάκα καὶ τοὺς περὶ αὐτὴν λίθους. Παρὰ τὴν μεγάλην πλάκα, ἐντὸς κοιλώματος τοῦ βράχου (θέσις **α** εἰς τὸ σχέδιον) εὑρέθη εἰδώλιον πήλινον σχηματικὸν μὲ τὰς χεῖρας εἰς τὸ στῆθος, ὕψους 7.2 ἑκ. (πίν. 159α ἀριστερὰ) καὶ τμῆμα πηλίνου εἰδωλίου ζώου, μᾶλλον βοός, διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ὁποίου εἶχον χρησιμοποιηθῆ διὰ συμπιέσεως πλείονα τοῦ ἑνὸς τεμάχια πηλοῦ (πίν. 159β)[1]. Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀνατολικώτερον (θέσις **β** εἰς τὸ σχέδιον) ἐντὸς τοῦ στρώματος τῶν χαλαρῶν χωμάτων καὶ εἰς βάθος 20 ἑκ. ἐκ τῆς ἐπιφανείας, εὑρέθη δεύτερον πήλινον εἰδώλιον, γυναικεῖον, γυμνόν, ὕψους σῳζομένου 9.4 ἑκ. μὲ ἀποκεκρουμένα τὰ ἄκρα καὶ ὑποτυπώδη πλαστικὴν δήλωσιν τοῦ στήθους καὶ τοῦ αἰδοίου (πίν. 159α δεξιά). Τὸ πρῶτον εἰδώλιον, ὡς ἐμφαίνει ἡ κάτω ἀποκεκρουμένη ἀπόληξις αὐτοῦ, ἦτο προσηρμοσμένον ἐπὶ σκεύους κατὰ τρόπον ὅμοιον πρὸς τὰ εἰδώλια τοῦ γνωστοῦ γεωμετρικοῦ κέρνου ἐκ Κουρτῶν[2]. Ἡ παραλληλότης αὐτή, ὡς καὶ ἡ γυμνότης τοῦ δευτέρου εἰδω-

1. Ἔσω ὄψις τοῦ φέροντος τὴν οὐρὰν ὀπισθίου τμήματος.
2. St. Xanthoudides, BSA 12, 1905 - 1906, σ. 9 κέ., εἰκ. 3.

λίου, δύνανται νὰ ὁδηγήσουν εἰς χρονολόγησιν τῶν εἰδωλίων εἰς λίαν πρωίμους ἑλληνικοὺς χρόνους, πρωτογεωμετρικοὺς ἢ γεωμετρικούς. Φαίνεται ἑπομένως πιθανὴ ἡ ὕπαρξις ἐνταῦθα, εἰς τὸ ὑψηλότερον τμῆμα τοῦ λόφου, μικροῦ ἱεροῦ τῶν πρωίμων ἑλληνικῶν χρόνων. Ἡ χρονολόγησις τοῦ λιθοστρώτου 53 δὲν εἶναι ἀκόμη σαφής· ὀλίγα πολὺ μικρὰ θαλασσινὰ βότσαλα, τὰ ὁποῖα παρετηρήθησαν μεταξὺ τῶν λίθων καὶ εἰς τὰ κοιλώματα τοῦ βράχου σημαίνουν κατ' ἀρχὴν ὅτι ἐξετείνοντο ἕως ἐδῶ αἱ μινωικαὶ κατασκευαί (λιθόστρωτον 52 - πλακόστρωτον Δ) εἰς τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖται τὸ ὑλικὸν τοῦτο, ἀλλ' ἡ διάφορος κατασκευὴ τοῦ λιθοστρώτου 53 (πλέον ἀμελὴς καὶ μὲ χρῆσιν παχέων ἐπιπέδων λίθων) σημαίνει προφανῶς καὶ διάφορον χρόνον κατασκευῆς. Ἐὰν τὸ λιθόστρωτον 53 συνδυασθῇ πρὸς τὰ παρ' αὐτὸ εὑρεθέντα εἰδώλια, θὰ ἐφαίνετο εὔλογος ἡ ἑρμηνεία ὅτι τὸ πρώιμον ἑλληνικὸν ἱερὸν δὲν ἦτο ἁπλοῦς ὕπαιθρος χῶρος, ἀλλὰ διέθετεν ὡρισμένας κτιστὰς κατασκευάς, ἤτοι λιθόστρωτον πρόσβασιν καὶ εἴσοδον (τὸ σημειωθὲν κατώφλιον), ἴσως εἴσοδον τεμένους. Τὰ ἀνωτέρω προβλήματα θὰ προσπαθήσῃ νὰ διασαφήσῃ ἡ προσεχὴς ἔρευνα.

ΜΜ Ια ΟΙΚΙΑ Γ

Συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφὴ τῆς πρωίμου ΜΜ Ια Οἰκίας Γ εἰς τὴν ἀνατολικὴν κλιτύν, τῆς ὁποίας ἡ ἔρευνα εἶχεν ἀρχίσει τὸ 1970[1], διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ στρώματος καταστροφῆς ἐκ τῶν χώρων Γ1 καὶ Γ2 (ἰδὲ σχέδιον 1973, ΠΑΕ 1972, παρένθ. πίν. Ζ' = Βασιλικὴ Ι, σχέδιον ΙΧ). Καὶ εἰς τοὺς δύο χώρους τὸ στρῶμα ἦτο σκληρότατον, ἀποτελούμενον ἐκ πολλῶν λίθων ἐκ τῆς κατακρημνίσεως τῶν τοίχων, ἀφθόνων ὀστράκων πηλίνων ἀγγείων (κυρίως κυπέλλων) καὶ ἀρκετῶν ὀστῶν ζῴων (μεταξὺ τῶν ὁποίων δύο κέρατα βοός, ὀστᾶ αἰγοειδῶν καὶ πεταλίδες). Τοῦ δωματίου Γ1 εὑρέθη ὁ δυτικὸς τοῖχος, σῳζόμενος ἐν μέρει εἰς δύο στρώσεις λίθων (πλησίον τῆς ΝΔ γωνίας), ὕψους περίπου 40 ἐκ. Ὁ τοῖχος ἑδράζεται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου, ὁ ὁποῖος εἶναι σκληρὸς καὶ κατωφερὴς μὲ ἀνώμαλον ἀλλ' ἐν μέρει λεῖαν ἐπιφάνειαν· ἡ τοιαύτη διαμόρφωσις τοῦ βράχου μαρτυρεῖ ὅτι οὗτος ἦτο γυμνὸς κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ δωματίου, ἀφέθη δὲ εἰς οἵαν κατάστασιν εὑρίσκετο (ἤτοι δὲν ἐλαξεύθη πρὸς δημιουργίαν δαπέδου, κατὰ τὴν συνήθη ἐν Βασιλικῇ πρακτικήν). Ὑπὲρ τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ δωματίου Γ1 τὸ ἐπιφανειακὸν στρῶμα ἔχει πάχος 10 - 12 ἐκ., ἐπ' αὐτοῦ δὲ εὑρίσκονται οἱ πρό τινων ἴσως ἐτῶν ἀποκυλισθέντες μεγάλοι λίθοι τοῦ Κυκλωπείου (σχέδιον 1973, ΠΑΕ 1972, παρένθ. πίν. Ζ'). Τὸ στρῶμα καταστροφῆς, τμῆμα τοῦ ὁποίου εἶναι καὶ τὸ ἐπιφανειακόν, εἶχε συνολικὸν βάθος περίπου 50 ἐκ. καὶ ἔφθανε μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου. Εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ δωματίου Γ1 εὑρέθη μᾶζα καθα-

1. Ἰδὲ Ζωην, ΠΑΕ 1972, σ. 288 - 991.

ροῦ λευκοῦ χώματος, δυσερμήνευτος. Πρὸ τοῦ δωματίου (ἀνατολικῶς) ὑπάρχει μικρὰ ἔκτασις καλυπτομένη ὑπὸ ὑλικοῦ καταστροφῆς (ἰδὲ σχέδιον 1973, ἔ.ἀ. καὶ πρβ. αὐτόθι σ. 289), ἀποτελουμένου ἀπὸ ψημένα κοκκινωπὰ χώματα, λίθους, τεμάχια πηλίνων σοβάδων καὶ πλίνθων. Κατὰ τόπους διακρίνονται τώρα καὶ τρίμματα ἀνθράκων. Εἶναι ἑπομένως σαφὲς ὅτι καὶ ἡ οἰκία Γ κατεστράφη ὑπὸ πυρκαϊᾶς.

Διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ 1974 ἐδείχθη ὅτι ἡ κορυφὴ τοῦ Κεφαλιοῦ ἐχρησιμοποιήθη ἀδιακόπως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς μινωικῆς ἐποχῆς (ΠΜ ΙΙα) μέχρι τῆς πρωίμου ἑλληνικῆς (πρωτογεωμετρικῆς;). Κατὰ πολὺ νεωτέρα εἶναι ἡ κατάληψις κατὰ τοὺς ὑστάτους ρωμαϊκοὺς ἢ παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους—πιστοποιουμένη ἐκ τῆς παρουσίας ὀστράκων αὐλακωτῆς κεραμεικῆς εἰς ὅλα τὰ τμήματα τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος τῆς κορυφῆς· ἐμφανέστερα κατάλοιπα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἀρχιτεκτονικὰ καὶ κεραμεικά, εὑρίσκονται εἰς μικρὰν ἀπόστασιν (περίπου 60 μ.) νοτιοδυτικῶς τοῦ κέντρου τῆς κορυφῆς.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ Α. ΖΩΗΣ

21. ΙΕΡΟΝ ΕΡΜΟΥ ΚΑΙ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΕΙΣ ΣΥΜΗΝ ΒΙΑΝΝΟΥ

(Παρένθ. πίν. Η' καὶ πίν. 160 - 169)

Ἡ τρίτη ἀνασκαφικὴ περίοδος εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἑρμοῦ καὶ τῆς Ἀφροδίτης εἰς Σύμην Βιάννου ἦτο βραχείας διαρκείας, λόγῳ τῶν θλιβερῶν εἰς Κύπρον γεγονότων[1]. Τὰ ἀποτελέσματα ἐν τούτοις ὑπῆρξαν σημαντικά, διότι ἐνετοπίσθησαν εἰς ὡρισμένα σημεῖα τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου ἀδιατάρακτα σχετικῶς στρώματα μὲ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα καὶ σπουδαιότατα ἀναθήματα.

Ἡ ἔρευνα περιωρίσθη εἰς ἔκτασιν 150 τ. μ. κειμένην βορείως τοῦ βωμοῦ, τοῦ κέντρου δηλαδὴ τῆς λατρείας κατὰ τοὺς πρωίμους ἑλληνικοὺς χρόνους (ἀνασκαφὴ 1972), καὶ δυτικῶς τοῦ μικροῦ ὑστεροελληνιστικοῦ ναοῦ, τοῦ ἀνακαλυφθέντος τὸ 1973 (ὀρθογώνια -Δ, -Ε, -Ζ, -Ο καὶ -Π σχεδίου παρενθ. πίν. Η' καὶ πίν. 160α-β). Ἡ μικρὰ ἔκτασις τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου δὲν μᾶς ἐπέτρεψε νὰ ἀποκτήσωμεν ὡλοκληρωμένην εἰκόνα τῶν ἐν μέρει ἀποκαλυφθέντων κτηρίων.

Διεπιστώθη ἀρχικῶς ἡ ὕπαρξις ἑνὸς ἀναλημματικοῦ τοίχου, ἀποκαλυφθέντος μήκους 8.60 μ., ἀπὸ μεγάλους ἁδροὺς λίθους μὲ διεύθυνσιν ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς καὶ πρόσωπον πρὸς Νότον (σχέδιον παρενθ. πίν. Η' καὶ πίν. 161α, 162β). Ἡ διαμόρφωσις τοῦ χώρου δι' ἀναλημματικοῦ τοίχου, ἀντιστηρίζοντος τὴν πρὸς Βορρᾶν τοῦ βωμοῦ ἐπίχωσιν, χρονολογεῖται εἰς τὸν 5ον π.Χ. αἰῶνα. Κατὰ τοὺς ὑστέρους ἑλληνιστικοὺς χρόνους ὁ τοῖχος δὲν θὰ ἦτο πλέον ὁρατὸς καὶ δι' αὐτὸν τὸν λόγον κατεστράφη ἡ πρὸς Ἀνατολὰς συνέχειά του ὅτε ἐθεμελιώθη ὁ μικρὸς ὑστεροελληνιστικὸς ναός. Πρὸς Δυσμὰς φαίνεται ὅτι συνεχίζεται ὁ τοῖχος ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως.

Βορείως τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου ἀπεκαλύφθη ἡ γωνία ἑνὸς κτηρίου, ἐκτεινομένου εἰς τὸν πρὸς Βορρᾶν ἄσκαπτον χῶρον (βλ. σχέδιον παρενθ. πίν. Η', τοῖχοι 1 καὶ 4 ὀρθογωνίου -Δ καὶ πίν. 161β). Ἡ χρονολόγησίς του εἶναι πρὸς τὸ παρὸν προβληματική, διότι τὰ ὑπερκείμενα αὐτοῦ στρώματα ἦσαν ἀνάμεικτα. Δὲν δύναται ὅμως νὰ χρονολογηθῇ πρὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 6ου π.Χ.

---

1. Διάρκεια ἀνασκαφῆς ἀπὸ τῆς 8 ἕως τῆς 20 Ἰουλίου 1974. Συμμετεῖχον ἡ ἀρχαιολόγος κ. Π. Μεταξᾶ-Muhly καὶ ὁ τεχνίτης τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου κ. Γ. Ἠλιάκης. Ἡ διὰ μίαν ἑβδομάδα ἐπανάληψις τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης (8 - 14/8/74) ἀπέβλεψεν εἰς τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς ἀνασκαφῆς τῶν στρωμάτων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα περιεῖχον ἀναθήματα, καὶ εἰς τὴν στερέωσιν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων.

αἰῶνος, διότι ἔχει θεμελιωθῆ ἐντὸς ἑτέρου κτηρίου, χρονολογουμένου ἀπὸ τὴν κεραμεικὴν τοῦ δαπέδου του εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος. Τοῦ παλαιοτέρου αὐτοῦ κτηρίου ἀπεκαλύφθησαν μικρὰ τμήματα δύο μόνον τοίχων (βλ. σχέδιον παρενθ. πίν. Η' τοίχους 2 καὶ 3 ὀρθογωνίου -Δ, πίν. 161β καὶ 162β). Οὕτω ἀποκλείεται πρὸς τὸ παρὸν οἱαδήποτε ὑπόθεσις διὰ τὴν μορφὴν καὶ τὸν χαρακτῆρα του. Γνωρίζομεν ἐν τούτοις ὅτι μέρος τοῦ δαπέδου του ἦτο λιθόστρωτον (βλ. σχέδιον παρενθ. πίν. Η' νοτίως τοῦ τοίχου 1 τοῦ ὀρθογ.-Δ, πίν. 161β) καὶ ὅτι εἶχε κεραμοσκεπῆ στέγην ὡς καὶ ἄλλα κτήρια τοῦ ἱεροῦ. Ὑπὸ τοὺς κεράμους, τῶν ὁποίων εὑρέθη μέγας ἀριθμὸς στρωτήρων καὶ καλυπτήρων, ὑπῆρχε στρῶμα λεπίδος, καλύπτον τὰς ξυλίνας δοκοὺς τῆς ὀροφῆς. Τὰ λείψανα τῶν ἐξηνθρακωμένων δοκῶν τῆς ὀροφῆς ἦσαν ἄφθονα καὶ εὑρέθησαν ἐπὶ τῆς λιθοστρώσεως, ἐκτεινόμενα πρὸς Νότον ἕως τοῦ βορείου ὁρίου τῆς διανοιχθείσης τὸ 1972 ἀγροτικῆς ὁδοῦ καὶ πρὸς Ἀνατολὰς ἕως τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μικροῦ ὑστεροελληνιστικοῦ ναοῦ (σχέδιον παρενθ. πίν. Η' καὶ πίν. 162α-β). Ἐκ τῶν ἀντιστοίχων ἑπομένως τοίχων τοῦ κτηρίου ὁ μὲν νότιος δὲν πρόκειται νὰ εὑρεθῆ, καταστραφεὶς κατὰ τὴν διάνοιξιν τῆς ὁδοῦ, ὁ δὲ ἀνατολικὸς ἴσως ἐπισημανθῆ κατὰ τὴν εἰς βάθος ἔρευναν κάτω τοῦ ὑστεροελληνιστικοῦ ναοῦ. Ἡ σχεδίασις τῶν ξυλίνων δοκῶν καθ' ὅλην τὴν προαναφερθεῖσαν ἔκτασιν δὲν ἦτο δυνατή, διότι μεγάλα τμήματά των ἦσαν διαλελυμένα (π.χ. εἰς τὸν χῶρον ὀρθ. -Δ καὶ τοῦ διαδρόμου τῶν ὀρθογ. -Δ καὶ -Γ σχεδίου παρενθ. πίν. Η'). Αἱ καλύτερον σῳζόμεναι, διαμ. 0.30 μ. περίπου, δεικνύουν ὅτι ἦσαν σταυροειδῶς διατεταγμέναι, εἰς μίαν δὲ περίπτωσιν διεπιστώθη ὅτι ἀντὶ μιᾶς δοκοῦ, διαμ. 0.30 μ., ἐχρησιμοποιήθησαν δύο λεπτότεραι. Ὁμοίαν λύσιν εὑρίσκομεν καὶ εἰς συγχρόνους ἀγροτικὰς οἰκίας, ὁσάκις ὑπάρχει ἔλλειψις δοκῶν ὁμοίου πάχους.

Εἰς μίαν παλαιοτέραν εἰσέτι οἰκοδομικὴν φάσιν τοῦ ἱεροῦ, εἰς τὴν ὑστέραν δηλαδὴ γεωμετρικὴν περίοδον καὶ τὸν 7ον π.Χ. αἰῶνα, ἀνήκει τμῆμα ἑνὸς τοίχου, πλάτους 1 μ. καὶ ἀποκαλυφθέντος μήκους 5.5 μ., ἔχοντος διεύθυνσιν ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμάς (βλ. σχέδιον παρενθ. πίν. Η', ὀρθογ. -Θ καὶ πίν. 162β). Ἐπειδὴ ὁ τοῖχος αὐτὸς ἔχει τὴν ἰδίαν διεύθυνσιν καὶ εὑρίσκεται εἰς τὸ ἴδιον βάθος μὲ ἕτερον, ἐν μέρει ἀποκαλυφθέντα κατὰ τὴν διάνοιξιν τῆς ἀγροτικῆς ὁδοῦ τὸ 1972, ἐνομίσαμεν ἀρχικῶς ὅτι ἀμφότεροι ἀνήκουν εἰς ἓν κτήριον[1]. Ἡ δόμησις ὅμως τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν τοῦ δυτικοῦ καὶ ἡ μελέτη τῆς ἐλάχιστα χαρακτηριστικῆς κεραμεικῆς ἔδειξεν ὅτι τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιον τοίχου κτηρίου τοῦ τέλους τῆς γεωμετρικῆς περιόδου ἢ τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος, συγχρόνου δηλαδὴ μὲ τὴν δευτέραν ἀρχιτεκτονικὴν φάσιν τοῦ βωμοῦ, ἐνῷ τὸ δυτικὸν ἥμισυ ἀνήκει εἰς μέγα προϊ-

1. Βλ. ΠΑΕ 1972, σχέδιον εἰκ. 1 εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ χώρου, ὅπου οἱ τρεῖς μεγάλοι λιθόπλινθοι.

στορικὸν κτίσμα, βαθύτερον θεμελιωμένον καὶ ἐκτεινόμενον πρὸς Βορρᾶν (βλ. σχέδιον παρενθ. πίν. Η΄ εἰς ὀρθογ. -Π καὶ πίν. 163). Ἡ πρὸς Ἀνατολὰς συνέχεια τοῦ τοίχου τοῦ κτηρίου τῶν πρωίμων ἑλληνικῶν χρόνων κατεστράφη κατὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ ὑστεροελληνιστικοῦ ναοῦ, ἡ δὲ πρὸς Δυσμὰς κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ προαναφερθέντος κτηρίου τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος. Ἡ μεταξὺ τῶν ἐπαλλήλων καὶ διαφόρων ἐποχῶν κτηρίων ἐπίχωσις ἦτο πολὺ μικρὰ καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ ἑκάστοτε προκαλουμένη καταστροφὴ εἰς τὸ παλαιότερον κτήριον κατὰ τὴν θεμελίωσιν τοῦ νεωτέρου ἦτο μεγάλη.

Διὰ τὸ κτήριον τῶν πρωίμων ἑλληνικῶν χρόνων τὸ μόνον τὸ ὁποῖον δυνάμεθα πρὸς τὸ παρὸν νὰ παρατηρήσωμεν εἶναι ὅτι καὶ τοῦτο εἶχεν ὀροφὴν ἀπὸ ξυλοδοκούς, τῶν ὁποίων ἐλάχιστα λείψανα ἐσώθησαν, ὡς καὶ κεράμους. Οἱ κέραμοι εἶναι διαφορετικῆς ποιότητος ἀπὸ τοὺς προαναφερθέντας τοῦ κτηρίου τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος, ἀποτελούμενοι ἀπὸ χονδρόκοκκον ἀκάθαρτον πηλόν, κακῶς ὠπτημένον. Οἱ περισσότεροι ἐξ αὐτῶν ἦσαν τόσον σαθροί, ὥστε διελύοντο κατὰ τὴν ἐξαγωγήν των. Φαίνεται δὲ ὅτι πολλοὶ εἶχον ἐπιδιορθωθῆ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, διότι εὕρομεν πολλοὺς μολυβδίνους συνδέσμους (πίν. 165α).

Ἡ ἐπίχωσις ἡ καλύπτουσα τὴν πρόσοψιν τοῦ προϊστορικοῦ κτίσματος ἔδωσε κεραμεικὴν τῆς ΜΜ ΙΙΙΒ - ΥΜ ΙΑ ἐποχῆς (πίν. 165β) καὶ θραύσματα μεγάλων τροχηλάτων εἰδωλίων βοῶν (πίν. 166α), προερχομένων ἀπὸ ἓν ὑψηλότερον κείμενον στρῶμα πυρᾶς τῆς ΥΜ ΙΙΙ ἐποχῆς. Τὸ ἴδιον στρῶμα πυρᾶς ἐνετοπίσθη καὶ πρὸς Βορρᾶν τοῦ ἀποκαλυφθέντος προϊστορικοῦ κτίσματος (εἰς ὀρθογ. -Ε σχεδίου παρενθ. πίν. Η΄). Τοῦτο ἔδωσεν ὁμοίαν κεραμεικὴν καὶ θραύσματα τροχηλάτων εἰδωλίων βοῶν μὲ πλῆθος ὀστῶν ζῴων, ὡς καὶ τμήματα λιθίνων τραπεζῶν προσφορῶν, τύπων ἀναλόγων πρὸς τοὺς εὑρεθέντας κατὰ τὰς δύο προηγουμένας ἀνασκαφικὰς περιόδους. Δύο μεγάλα θραύσματα παχέος σφυρηλάτου χαλκοῦ ἐλάσματος ἀνήκουν πιθανώτατα εἰς λέβητα.

Ὑπεράνω τοῦ προϊστορικοῦ μέλανος στρώματος προσφορῶν καὶ θυσιῶν διεπιστώθη ἡ ὕπαρξις ἑτέρου, ἀναλόγου χαρακτῆρος στρώματος τῶν πρωίμων ἑλληνικῶν χρόνων. Τοῦτο ἐξετείνετο πρὸς Νότον μέχρι τοῦ προαναφερθέντος ἀναλημματικοῦ τοίχου καὶ περιελάμβανε μίαν «ἑστίαν» (βλ. σχέδιον παρενθ. πίν. Η΄, πίν. 164α). Τὸ πρὸς Βορρᾶν καὶ Νότον ὅριον τῆς «ἑστίας» συνιστοῦν δύο ἀνίσου μεγέθους ἁδρῶς εἰργασμένοι λίθοι, τὸ δὲ δάπεδόν της φέρει στρῶσιν μικρῶν ἁδρῶν λίθων. Ἡ «ἑστία» ἦτο πλήρης καθαρᾶς τέφρας, πάχους 0.40 μ. καὶ περιεῖχεν ὀλίγα ὀστᾶ μικρῶν ζῴων, ἐνῷ κατὰ τὸ πρὸς Ἀνατολὰς ὅριόν της εἶχον ἐναποτεθῆ δύο κέρατα αἰγῶν (πίν. 164β). Ἡ εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ἀσκουμένη λατρεία θὰ ἦτο μακρᾶς διαρκείας, διότι ἡ τέφρα ὑπερκαλύπτουσα τοὺς λίθους τῆς «ἑστίας» κατελάμβανε πέριξ αὐτῆς μεγάλην ἔκτασιν.

Δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν πρὸς τὸ παρὸν μετὰ βεβαιότητος ἂν ἡ «ἑστία» ἀπετέλει στοιχεῖον τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ προαναφερθέντος κτηρίου τῶν πρωί-

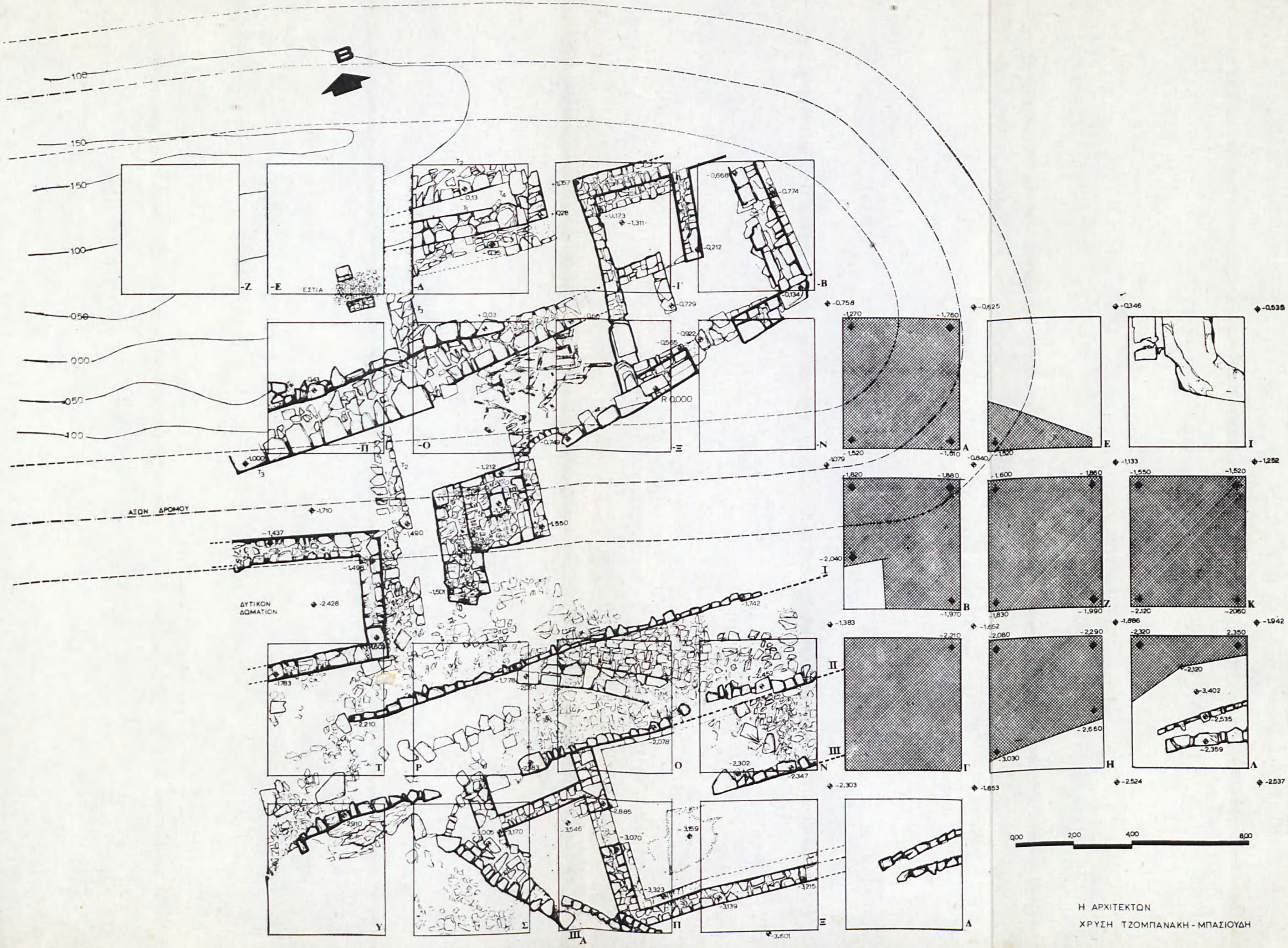

Β
ΕΣΤΙΑ
ΑΞΩΝ ΔΡΟΜΟΥ
ΔΥΤΙΚΟΝ ΔΩΜΑΤΙΟΝ
R 0,000
0,00
2,00
4,00
8,00
Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ
ΧΡΥΣΗ ΤΖΟΜΠΑΝΑΚΗ - ΜΠΑΣΙΟΥΔΗ

μων ἑλληνικῶν χρόνων ἢ ἄν, λόγῳ τῆς ἐκτάσεως καὶ τοῦ πάχους τῆς τέφρας, ἦτο ὑπαίθριος. Ὁπωσδήποτε ἡ «ἑστία» καὶ τὸ κτήριον εἶναι σύγχρονα, ἐνῷ ἡ σύστασις τοῦ στρώματος τῆς πυρᾶς πέριξ τῆς «ἑστίας» εἶναι διάφορος ἀπὸ τὴν σύστασιν τοῦ στρώματος τῶν θυσιῶν ἀνατολικῶς καὶ δυτικῶς τοῦ βωμοῦ, τὸ ὁποῖον ἠρευνήθη κατὰ τὰς δύο προηγουμένας ἀνασκαφικὰς περιόδους. Ἑπομένως διαφορετικαὶ θὰ ἦσαν καὶ αἱ τελούμεναι ἱεροτελεστίαι πέριξ τῶν δύο αὐτῶν συγχρόνων, ἀλλὰ διαφορετικοῦ χαρακτῆρος κέντρων τῆς λατρείας.

Εἰς τὸν χῶρον τῆς «ἑστίας» καὶ πρὸς Νότον αὐτῆς εὑρέθη χαλκοῦν ὀρθογώνιον ἔλασμα μὲ μοναδικὴν διὰ τὸν 7ον π.Χ. αἰῶνα παράστασιν ἀγενείου ἀνδρὸς καθημένου ἐπὶ κλάδων δένδρου (πίν. 167α). Οὗτος ἐναγκαλίζεται διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸν κορμὸν τοῦ δένδρου καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ ἕνα κλάδον του. Ἡ δυναμικὴ καὶ ἄρρηκτος σύνδεσις τῆς μορφῆς μὲ τὸ δένδρον καὶ ἡ κατ' ἐνώπιον παράστασις τῆς κεφαλῆς προσδίδουν δαιμονικὸν χαρακτῆρα εἰς τὸν ἄνδρα, τοῦ ὁποίου ἡ ταύτισις θὰ ἦτο προβληματική, ἂν ἔλειπον ἀπὸ τὸ ἱερὸν τὰ σχετικὰ ἐπιγραφικὰ μνημεῖα. Ἡ ἀναθηματικὴ ὅμως ἐπιγραφὴ τοῦ Γ' μ.Χ. αἰῶνος, ἡ ὁποία εὑρέθη τὸ 1973 [1], ἀναφέρει ὅτι ὁ θεὸς Ἑρμῆς ἐλατρεύετο εἰς τὸ ἱερὸν ὡς *Δενδρίτης*. Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτή, συνδυαζομένη μὲ τὸ σύνολον τῶν πολυπληθῶν καὶ διαφόρων ἐποχῶν ἀναθημάτων, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ φυσικὸν περιβάλλον τοῦ ἱεροῦ, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ παράστασις τοῦ ἐλάσματος εἶναι ἡ εἰκὼν τοῦ Ἑρμοῦ *Δενδρίτου*, λατρευομένου ἀπὸ τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος μέχρι καὶ τοῦ Γ' μ.Χ. ὑπὸ τὴν αὐτὴν βασικὴν ἰδιότητα, τὴν τοῦ θεοῦ τῆς φύσεως [2]. Ἡ ἰδιότης αὐτὴ εἶναι ἐμφανὴς καὶ εἰς ἕτερον χαλκοῦν περίτμητον ἔλασμα, τὸ ὁποῖον εὑρέθη ἐντὸς στρώματος τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος, πλησίον τῆς «ἑστίας». Ἡ ἀνδρικὴ μορφὴ τοῦ ἐλάσματος αὐτοῦ (πίν. 167β), κινουμένη μὲ πλατὺν διασκελισμὸν πρὸς δεξιὰ καὶ ἐστεφανωμένη μὲ κλαδίσκους δένδρου, ταυτίζεται εὐκολώτερον μὲ τὸν θεὸν Ἑρμῆν, λόγῳ τῶν πτερωτῶν πεδίλων καὶ τοῦ γενείου, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν καθιερωμένα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τῆς παραστάσεως τοῦ θεοῦ κατὰ τὸν 6ον π.Χ. αἰῶνα [3]. Παρ' ὅλον ὅτι ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ Ἑρμοῦ δὲν ἔχει ἀποκρυσταλλωθῆ κατὰ τὸν 7ον π.Χ. αἰῶνα, δὲν ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ ἱερὸν τὰ χαρακτηρίζοντα τὸν θεὸν σύμβολα, ἀναγόμενα εἰς παλαιοτέραν εἰσέτι ἐποχήν, ὡς τὸ εἰκονιζόμενον χαλκοῦν κηρύκειον

1. Βλ. ΠΑΕ 1973, σ. 198, πίν. 205.

2. Τὸ 1972 εὑρέθη θραῦσμα χαλκοῦ περιτμήτου ἐλάσματος μὲ ὁμοίαν παράστασιν, τὴν ὁποίαν δὲν εἴχομεν ἀναγνωρίσει, διότι σῴζει τοὺς κλάδους τοῦ δένδρου μόνον καὶ τὴν δεξιὰν χεῖρα τῆς μορφῆς. Ἡ ἐπανάληψις τοῦ ἰδίου θέματος δεικνύει ὅτι ὁ εἰκονογραφικὸς αὐτὸς τύπος διὰ τὴν παράστασιν τοῦ Ἑρμοῦ ἦτο καθιερωμένος εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Σύμης.

3. Ἑρμῆς ἀγένειος ἀπαντᾷ κατ' ἐξαίρεσιν καὶ τὸν 6ον π.Χ. αἰῶνα: R. Hampe, Ein frühattischer Grabfund, 1960, σ. 66, εἰκ. 43, ὅταν δηλοῦται ἡ δαιμονικὴ ὑπόστασις τοῦ θεοῦ.

(πίν. 168γ). Τοῦτο εἶναι ἀγνώστου μέχρι τοῦδε τύπου καὶ εὑρέθη ἐντὸς στρώματος πυρᾶς τῆς ὑστέρας γεωμετρικῆς καὶ τῆς πρωίμου ἀνατολιζούσης περιόδου. 'Εκ τοῦ ἰδίου στρώματος προέρχεται καὶ σκαραβαῖος ἀπὸ φαγεντιανήν, πολὺ ἐφθαρμένος.

'Απὸ τὸ στρῶμα τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος καὶ τὸν χῶρον τῆς «ἑστίας» προέρχεται θαυμασίας ποιότητος χαλκοῦν περίτμητον ἔλασμα ἀναθέτου, ὁδηγοῦντος αἴγαγρον. 'Υπὸ τὸ ἔλασμα εὑρέθησαν μικρὰ τεμάχια λεπτοῦ κεκαυμένου ξύλου, ἀποτελοῦντα ἴσως λείψανα ξυλίνου πίνακος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑποθέτομεν ὅτι τὸ ἔλασμα ἦτο προσηλωμένον. Τῆς ἰδίας ἐποχῆς περίτμητον ἔλασμα ἀναθέτου προσφέροντος κεφαλὴν αἰγάγρου καὶ λαγωὸν εὑρέθη ΝΑ τῆς «ἑστίας», εἰς ἀπόστασιν 3 μ., ἀλλὰ ἐντὸς ἀναμείκτου στρώματος. Εἰς τὸν χῶρον πρὸς Νότον τῆς «ἑστίας» εὑρέθησαν καὶ ἄλλα ἀναθήματα, ὡς χαλκᾶ ἀσπίδια καὶ χαλκᾶ ὀρθογώνια ἢ τραπεζιόσχημα ἐλάσματα μὲ χαρακτηριστικὴν διὰ σφυρηλάτων ἀποφύσεων κόσμησιν, μολύβδινον εἰδώλιον βοός, θραῦσμα τρίποδος τύπου 'Ιδαίου ἄντρου καὶ χαλκῆ σφυρήλατος λεοντοκεφαλὴ ἀπὸ ἀναθηματικὴν ἀσπίδα, χαλκοῦν ζῴδιον καὶ χαλκοῦς ταινιόσχημος δακτύλιος κοσμούμενος διὰ σειρᾶς στικτῶν τριγώνων. Πλὴν τῶν χαλκῶν ἀναθημάτων εὑρέθησαν καὶ δύο θαυμασίας ποιότητος πήλινα ὑστεροδαιδαλικὰ προσωπεῖα (πίν. 169β), ἐνῷ ἕτερα δύο, τῆς αὐτῆς ποιότητος καὶ ἐποχῆς προέρχονται ἀπὸ ἀνάμεικτον στρῶμα, κείμενον ἀνατολικῶς τῆς «ἑστίας». 'Ο ἐπάνω κορμὸς καὶ ἡ κεφαλὴ πηλίνου μεσοδαιδαλικοῦ εἰδωλίου γυναικός, ὁ ἐπάνω κορμὸς γυναικείας μορφῆς εἰς πήλινον ἀνάγλυφον πλακίδιον τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος καὶ ἡ κρανοφόρος κεφαλὴ πολεμιστοῦ εἰς πήλινον πλακίδιον τῆς ἰδίας ἐποχῆς συμπληρώνουν τὰ ἀναθήματα, τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὸ περιβάλλον τὴν «ἑστίαν» στρῶμα τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος.

Μετὰ τῶν κτηρίων τῶν πρωίμων ἑλληνικῶν χρόνων θὰ πρέπει νὰ συνδεθῇ ἀνάγλυφος δαιδαλικὴ κατ' ἐνώπιον μορφὴ ἀνήκουσα εἰς ἱππέα, διὰ τὴν ὁποίαν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἀνήκει εἰς μεγάλον πήλινον πίνακα (πίν. 166β). Εὑρέθη ὅμως μεταξὺ τῶν σαθρῶν κεράμων τοῦ κτηρίου, ἡ δὲ ποιότης καὶ ἡ ὄπτησις τοῦ ἀναγλύφου θραύσματος εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῶν κεράμων καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελῇ τὸ θραῦσμα ἀρχιτεκτονικὸν ἀνάγλυφον, ἀνάλογον πρὸς τὰ τοῦ Παλαικάστρου[1]. 'Εντὸς τοῦ ἰδίου στρώματος εὑρέθη χαλκοῦς ἵππος ἀπὸ τρίποδα τοῦ τύπου τοῦ 'Ιδαίου, τμῆμα μεγάλης χαλκῆς στεφάνης τρίποδος, χαλκοῦν εἰδώλιον βοός, τμῆμα πηλίνου ζῳδίου μὲ σειρὰν ὁμοκέντρων κύκλων κατὰ μῆκος τῶν σκελῶν, πήλινον εἰ-

1. R. Bosanquet, BSA 11, 1904 - 5, σ. 300 - 305. Σύγχρονον καὶ ὁμοίας ποιότητος θραῦσμα μὲ ἀνάγλυφον παράστασιν ἱππέως εὑρέθη νοτίως τοῦ βωμοῦ τὸ 1973 εἰς ἀπόστασιν 11 μ. ἀπὸ τοῦ θραύσματος τοῦ παρόντος ἔτους.

δώλιον πτηνοῦ ἀπὸ μικρὸν λέβητα, πολλὰ πήλινα σφονδύλια καὶ ἄλλα ἥσσονος σημασίας ἀναθήματα.

Ἓν εἰσέτι τμῆμα χαλκίνου τρίποδος τοῦ τύπου τοῦ Ἰδαίου, ὅπου παρίσταται ζῷον ἐπιτιθέμενον ἐναντίον ἄλλου μικροτέρου (πίν. 168α), συγκολληθὲν μεθ' ἑτέρου θραύσματος εὑρεθέντος κατὰ τὸ 1973 εἰς ἀπόστασιν 9 μ. περίπου, ἀποδεικνύει διὰ μίαν εἰσέτι φορὰν τὴν ἀνάμειξιν τῶν στρωμάτων. Εἰς ἀνάμεικτον στρῶμα εὑρέθη ἡ βάσις μετὰ τῶν ἄκρων ποδῶν μεγάλου χαλκοῦ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου ἀρίστης ποιότητος, χρονολογουμένου εἰς τὸν 7ον π.Χ. αἰῶνα, ὡς καὶ μεγάλα χαλκᾶ εἰδώλια βοῶν.

Ὁ 6ος π.Χ. αἰὼν ἀντιπροσωπεύεται δι' ὀλιγωτέρων ἀναθημάτων. Ἓν ὡραῖον πήλινον προσωπεῖον γυναικός, χρονολογούμενον εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος (πίν. 169α), εὑρέθη μὲ τὸ νεώτερον προαναφερθὲν ἔλασμα τοῦ Ἑρμοῦ *Δενδρίτου* εἰς ἀπόστασιν 0.50 μ. νοτίως τῆς «ἑστίας» καὶ ἐντὸς μέλανος στρώματος. Ἀμφότερα συγκαταλέγονται μεταξὺ τῶν νεωτέρων παρὰ τὴν «ἑστίαν» ἀναθημάτων. Ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος προέρχεται ἀργυροῦν ἀσπίδιον καὶ θαυμασίας τέχνης ὁλόγλυφος κεφαλὴ αἰγός.

Πτωχότερος εἰσέτι ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴν ποιότητα τῶν ἀναθημάτων εἶναι ὁ 5ος π.Χ. αἰών, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἔχομεν χαλκοῦν δακτύλιον μὲ σφυρήλατον γοργόνειον ἐπὶ τῆς στρογγύλης σφενδόνης, κεφαλὴν πηλίνου εἰδωλίου γυναικὸς τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος καὶ χαλκοῦν εἰδώλιον ἀνδρὸς τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ (πίν. 168β). Ἡ ἰδιάζουσα διαμόρφωσις τῶν ἄκρων χειρῶν τοῦ εἰδωλίου μᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι θὰ ἐκράτει σύμβολα, ἐνδεικτικὰ ἴσως τῆς θεϊκῆς του ὑποστάσεως.

Ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ τέλος στρώματα, τὰ ὁποῖα ἐκάλυπτον τὸν ἀναλημματικὸν τοῖχον, ἔχομεν εὐάριθμα θραύσματα πηλίνων εἰδωλίων καὶ θραῦσμα ἐνεπιγράφου κεράμου, ἀπὸ δὲ τὰ ρωμαϊκὰ μικρὰ τμήματα λύχνων.

Εκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων προκύπτει ὅτι ἡ κατὰ τὴν παροῦσαν ἀνασκαφικὴν περίοδον ἐρευνηθεῖσα ἔκτασις ἀπετέλεσε ζωτικὸν χῶρον λατρείας τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τῆς ΜΜ ΙΙΙΒ περιόδου μέχρι καὶ τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος. Κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ ἐχρησιμοποιήθη τὸ ἀνατολικὸν μόνον τμῆμα τοῦ πρὸς Βορρᾶν τοῦ βωμοῦ χώρου διὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ μικροῦ ὑστεροελληνιστικοῦ ναοῦ.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

22. ΙΕΡΟΝ ΚΟΡΥΦΗΣ ΓΙΟΥΧΤΑ

(Παρένθ. πίν. Θ΄ καὶ πίν. 170 - 179)

Τὸ ὄρος Γιούχτας, ὅπου ἡ παράδοσις[1] τοποθετεῖ τὸν τάφον τοῦ Διός, εὑρίσκεται νοτιοανατολικῶς τοῦ Ἡρακλείου. Εἰς τὴν βορείαν ὑψηλοτέραν κορυφήν του (ὕψους 970 μ. ἐκ τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης) ἡ ἀπὸ εἰκοσαετίας καὶ πλέον ἱδρυθεῖσα[2] ἐγκατάστασις τηλεπικοινωνιῶν ἐπέφερε σημαντικὴν ζημίαν εἰς τὸ ἐν μέρει ἐρευνηθὲν[3] ὑπὸ τοῦ A. Evans παλαιοανακτορικὸν ἱερὸν κορυφῆς, ἐνῷ εἰς τὴν νοτίαν κορυφὴν τοῦ ὄρους λατρεύεται ὁ ἀφέντης Χριστός[4].

Ἐκ τῆς θέσεως τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς ἀνοίγεται εὐρυτάτη θέα πρὸς τὸ ἀνάκτορον τῆς Κνωσοῦ, τὴν παραλίαν τοῦ Ἡρακλείου ἀπὸ τοῦ ἀκρωτηρίου Δίον μέχρι τοῦ Κακοῦ Ὄρους, τὴν νῆσον Δίαν, τὸ μέγιστον τῆς ἐπαρχίας Μαλεβιζίου μὲ τὸν ὀρεινὸν ὄγκον τῆς Ἴδας καὶ τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδος. Εἰς τὰς βορειοανατολικὰς ὑπωρείας τοῦ ὄρους εὑρίσκεται ὁ λόφος «Φουρνὶ» γνωστὸς ἐκ τοῦ ἀπὸ ἐτῶν ἀνασκαπτομένου ὑπὸ τοῦ Ἰ. Σακελλαράκη μινωικοῦ νεκροταφείου.

Κατὰ τὸ 1909 ὁ A. Evans διενήργησε σύντομον «προκαταρκτικήν», ὡς λέγει, ἔρευναν (πίν. 170α) κατὰ τὴν ὁποίαν ἀπεκάλυψεν «ἱερὸν οἶκον» (Casa Santa) διαστάσεων 16 × 10 μ. περίπου, τοῦ πρωίμου αἰγαιοκρητικοῦ τύπου but and ben, προσιτὸν ἀπὸ Νότου δι' ἑνὸς ἐπικλινοῦς ἐπιπέδου (ascending entrance passage A - A). Κατὰ τὸ δοθὲν ὑπὸ τοῦ Evans σχέδιον (εἰκ. 1) ἡ οἰκία ἀπετελεῖτο ἐξ ἑνὸς μεγάλου δωματίου (B1), τὸ ὁποῖον διετήρει ἴχνη τοῦ ἐκ λευκῆς γῆς δαπέδου του, ἐπεκοινώνει δὲ ἀνατολικῶς μὲ μικρότερον ἐπίμηκες δωμάτιον (B2 magazine) καὶ δυτικῶς μὲ τὸ δωμάτιον C. Βο-

---

1. Περὶ τῆς παλαιοτέρας ὀνομασίας τοῦ ὄρους καὶ τῆς φιλολογικῆς παραδόσεως βλ. A. Evans, PM I, σ. 153 - 154, κυρίως σημ. 1 - 5, 1921 - 1936, B. Rutkowski, Cult Places, 1972, σ. 21 - 22, 321, M. Nilsson, The Minoan - Mycenaean Religion, 1972, σ. 461 - 462 καὶ Ν. Πλατωνος, Τὸ ἱερὸν Μαζᾶ καὶ τὰ μινωικὰ ἱερὰ κορυφῆς, Κρητ. Χρον. 5, 1951, σ. 144 - 145.

2. Ν. Πλατωνος, Κρητ. Χρον. 6, 1952, σ. 480 καὶ 17, 1963, σ. 399.

3. A. Evans, ἔ.ἀ. σ. 151 καὶ κυρίως 153 - 159.

4. Περὶ τοῦ ὀνόματος καὶ τῆς λατρείας τοῦ «ἀφέντη Χριστοῦ» εἰς τὴν Κρήτην βλ. A. Evans, JHS 21, 1901, Mycenaean Tree and Pillar Cult, σ. 122, σημ. 2 καὶ Ν. Πλατωνα, Κρητ. Χρον. 5, 1951, σ. 147 καὶ σημ. 127.

ρείως τοῦ τελευταίου λέγει ὅτι εὗρε τμῆμα αὐλῆς ἢ ὑπαιθρίου ἱεροῦ [1]. Ὁ ἄγγλος ἐρευνητὴς ἀναφέρεται ἐπίσης εἰς τὸ περιβάλλον τὸ ἱερὸν εἰς μεγάλην ἀκτῖνα κυκλώπειον τεῖχος, τὸν χῶρον τοῦ ὁποίου ὀνομάζει καταφύγιον (city of refuge) [2].

Μὲ τὴν χρηματικὴν βοήθειαν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τὴν συμπληρωματικὴν ἐπιχορήγησιν τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως, διενηργήθη ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ ἐφόρου Στ. Ἀλεξίου, κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1974, ἀνασκαφικὴ ἔρευνα [3] εἰς τὴν ἰδίαν ἐρευνηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Evans ἄλλοτε ἔκτασιν. Ἀφορμὴν ἀπετέλεσεν ἡ κατὰ τὴν διάρκειαν ἐργασιῶν στερεώσεως τοῦ παρελθόντος ἔτους 1973 ἐπιφανειακὴ σχεδὸν

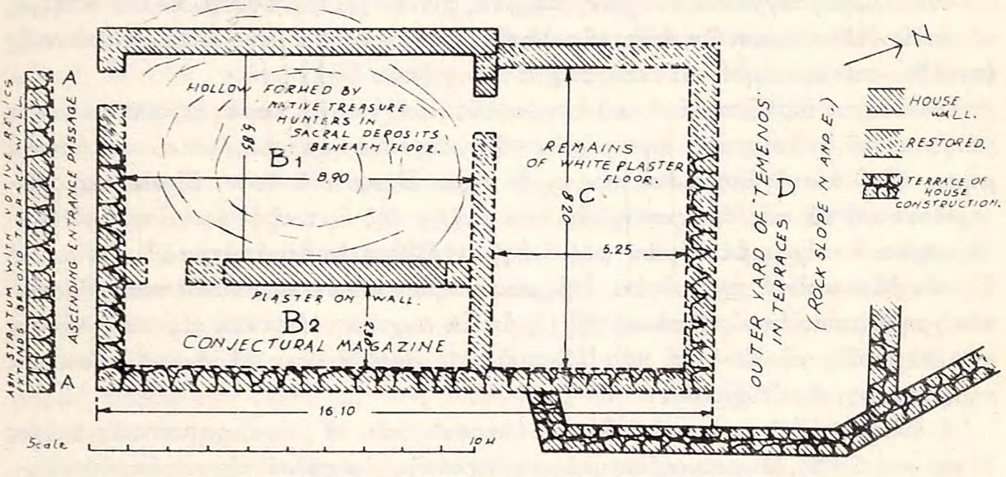

Εἰκ. 1. Ἡ ὑπὸ τοῦ Evans δοθεῖσα κάτοψις τοῦ ἱεροῦ.

ἀνεύρεσις πλήθους πηλίνων εἰδωλίων ζῴων (προβάτων, βοῶν), χαλκίνου εἰδωλίου σεβίζοντος ὕψ. 0.06 μ. (πίν. 175α), ὡς καὶ ἑτέρου χαλκοῦ εἰδωλίου ἀνδρικῆς μορφῆς, ὕψ. 0.065 μ., σῳζομένης ἐκ τῆς ὀσφύος καὶ κάτω (πίν. 175δ)·

1. A. Evans, PM I, σ. 158.

2. Αὐτόθι σ. 156 - 157.

3. Ἔργον 1974, σ. 112 - 114. Ἰδιαίτεραι εὐχαριστίαι ἐκφράζονται εἰς τὸν κ. Στυλ. Ἀλεξίου, διευθυντὴν τοῦ Μουσείου καὶ τὴν συνάδελφον Ἀγγ. Λεμπέση διὰ τὴν προσφερθεῖσαν ἐπιστημονικὴν βοήθειαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀρξαμένης ἐρεύνης καὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν εὑρημάτων. Εἰς τὴν ἀνασκαφὴν ἔλαβον μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Μαρία Βασιλάκη καὶ Ἀντώνης Βασιλάκης. Πολύτιμος ὑπῆρξεν ἡ βοήθεια τῶν ἀρχαιοφυλάκων Ἀρχανῶν Ἐλευθ. Συναδινάκη καὶ Γ. Ἀγαπάκη ὡς καὶ τῶν τεχνιτῶν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Κων. Βιτωράκη καὶ Δημ. Βασιλακάκη. Εἰς ἅπαντας τοὺς ἀνωτέρω ἐκφράζονται καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστίαι.

ἀνευρέθησαν ἐπίσης πολλὰ πήλινα σφαιρίδια, μικρὸς ἀριθμὸς ὀφιοειδῶν καὶ μικροῦ μεγέθους ἀναθηματικαὶ τράπεζαι προσφορῶν.

Ὁ ἐρευνηθεὶς χῶρος ἐκαλύπτετο κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ μικρᾶς ἐπιχώσεως (0.25 ἕως 0.10 μ.). Αἱ ἐπικρατοῦσαι φυσικαὶ συνθῆκαι καὶ ἡ ἐκ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς ἀπότομος κλίσις τοῦ βράχου διηυκόλυναν τὴν ἀπογύμνωσίν του ὑπὸ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, προξενοῦσαι ταὐτοχρόνως καὶ διατάραξιν τῶν ἐπιχώσεων.

Ἡ πρόσφατος ἔρευνα ἀπέδειξεν ὅτι ἡ δοθεῖσα κάτοψις τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 1) δὲν ἦτο ἀκριβής. Ὁ χῶρος εἰς τὸν ὁποῖον κατὰ τὸν Evans ὑπῆρχον ἐστεγασμένα δωμάτια, κατὰ τὰ μέχρι σήμερον στοιχεῖα προκύπτει ὅτι ἀποτελεῖ ὑπαίθριον ἱερόν.

Ἀπεκαλύφθη τεχνητὸν ἄνδηρον (παρένθ. πίν. Θ΄) μήκ. 16.50, πλάτ. 8.50 μ., τὸ ὁποῖον εἶναι προσιτὸν ἀπὸ τῆς νοτίας πλευρᾶς διὰ τοῦ ἰδίου ἐπικλινοῦς ἐπιπέδου τοῦ ἐρευνηθέντος ὑπὸ τοῦ Evans (πίν. 171α).

Τὸ ἄνδηρον ἑδράζεται ἐπὶ τοῦ ἐπικλινοῦς βράχου τῆς κορυφῆς πλησιέστατα μάλιστα τοῦ χείλους τῆς ἀποκρήμνου δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ὄρους, καὶ ὁ κατὰ μῆκος ἄξων αὐτοῦ ἀκολουθεῖ τὴν ἐκ Ν πρὸς Β κατεύθυνσιν· ἐξωτερικῶς ἐνισχύεται καὶ εἰς τὰς τρεῖς πλευράς του (πλὴν τῆς δυτικῆς) ὑπὸ ἰσχυροῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου ἐκ δόμων φαιοῦ ἀσβεστολίθου (σιδερόπετρα)[1]. Τὰ μεταξὺ τῶν δόμων κενὰ πληροῦνται ὑπὸ μικροτέρων λίθων, ὡς συνδετικὸν δὲ ὑλικὸν χρησιμοποιεῖται ὑπόλευκος γῆ, (ἡ ὁποία συχνάκις ἀπαντᾷ εἰς τοὺς λόφους τῶν παρυφῶν τοῦ Γιούχτα καὶ ΒΔ πρὸς τὸ χωρίον Βασιλιὲς[2] καθὼς καὶ εἰς τοὺς λόφους τῶν Ἀρχανῶν).

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνδήρου (παρένθ. πίν. Θ΄, ἀναλημματικὸς τοῖχος ΙΙ καὶ πίν. 170β), ἰδιαιτέρως ἰσχυρᾶς κατασκευῆς, ἀποτελεῖ τὴν κυρίαν ὄψιν του, καὶ διατηρεῖται καλύτερον κατὰ τὸ βόρειον ἥμισυ αὐτῆς, ὅπου φθάνει τὰ 2.20 μ., ἐνῷ ἡ ἀντίστοιχος ΝΑ γωνία διατηρεῖται εἰς ὕψος 1.60 μ. Ἐκ τῶν πλησίον τῆς γωνίας εὑρισκομένων λίθων εἰκάζεται ὅτι τὸ ὕψος αὐτῆς θὰ ἦτο ἐξ ἴσου ὑψηλὸν ὡς τῆς ἀντιστοίχου ΒΑ γωνίας. Ἡ ὄψις τοῦ ἐν λόγῳ ἀνδήρου συμπληροῦται περὶ τὸ μέσον της ὑπὸ ταπεινοτέρου τοίχου (μήκ. 4.98 μ., πλ. 1.05 μ., ὕψ. 1.65 μ.), ὁ ὁποῖος δίδει τὴν ἐντύπωσιν βαθμίδος, ἀλλὰ πιστεύεται ὅτι ἀποτελεῖ μᾶλλον ἀντέρεισμα (πίν. 170β).

---

1. Ὁ χῶρος ἐξορύξεως τοῦ ἀσβεστολίθου ἐνετοπίσθη ἐντὸς τοῦ κυκλωπείου τείχους, ΒΑ τῆς ὑπαρχούσης ἐγκαταστάσεως τηλεπικοινωνιῶν.

2. Ὁ Evans (PM II, σ. 66 - 68) θεωρεῖ ὡς βεβαίαν τὴν πρόσβασιν τοῦ ἱεροῦ δι᾽ ἀτραποῦ ἐκ τοῦ χωρίου αὐτοῦ, γεγονὸς τὸ ὁποῖον συνδέει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, μὲ τὴν σχέσιν τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς μετὰ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι δὲν δύνανται νὰ ἀγνοηθοῦν αἱ παρὰ τὰς ἀνατολικὰς ὑπωρείας τοῦ ὄρους μινωικαὶ ἐγκαταστάσεις τῶν Ἀρχανῶν.

Ἡ πρὸ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου ΙΙ ἐπίχωσις τῶν τομέων Ζ - Ι ἀφῃρέθη κατὰ τὸ ἐπιφανειακὸν μόνον στρῶμα (0.20 - 0.15 μ.), πλὴν τοῦ βορείου τμήματος, ὅπου ἠνοίχθη τάφρος πλάτ. 1 μ., ἡ ὁποία ἀπεκάλυψε τὴν ἐπὶ τοῦ βράχου θεμελίωσιν αὐτοῦ καὶ τὸ κατώτερον μέρος ἀποσπασματικῶς σῳζομένου κονιάματος, πάχ. 10 ἑκ., ἄνευ ἴχνους χρώματος. Κατὰ τὴν ἔρευναν ἀνευρέθη παρὰ τὴν βορείαν γωνίαν, ἡ ὁποία σχηματίζεται ὑπὸ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου ΙΙ καὶ τοῦ ἀντερείσματος, τὸ ἥμισυ ζεύγους πωρίνων κεράτων, ὕψ. 0.80 μ. περίπου, εἰς βάθος 0.40 μ. ἐκ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ὡς ἄνω τοίχου. Μικρότερα τεμάχια τεσσάρων τοὐλάχιστον εἰσέτι ὁμοίων κεράτων περισυνελέγησαν καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῶν τομέων Ζ - Ι.

Τὸ περιγραφὲν ἄνδηρον εἶναι, ὡς φαίνεται ἐπὶ τοῦ παρενθ. πίν. Θ΄ ἡ πρὸς βορρᾶν καὶ ἀνατολικῶς ἐπέκτασις μιᾶς προγενεστέρας κατασκευῆς. Ὁ Evans χρονολογεῖ ἅπαντα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τοῦ ἱεροῦ εἰς τὴν ΜΜ ΙΙΙ περίοδον [1]. Καίτοι τοῦτο ἐπηληθεύθη ἐκ τῆς περισυλλεγείσης κεραμεικῆς κατὰ τὴν ἐν κατόψει ἀποκάλυψιν τοῦ ἀνδήρου καὶ τὴν περατωθεῖσαν ἔρευναν τῆς προσβάσεως Α - Α, διατηροῦνται ὡρισμέναι ἐπιφυλάξεις εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολογίαν τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου Ι, συνολικοῦ μήκ. 8.25 μ., μεγ. πλάτ. 2.25 μ. καὶ ὕψ. 1 μ. Ὁ τοῖχος αὐτὸς οὐχὶ κατ' εὐθεῖαν διεύθυνσιν θεμελιωμένος δὲν ἔχει τὸν μνημειώδη χαρακτῆρα τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου ΙΙ. Ἀναμένεται ὅτι τὸ ἐρώτημα, ἂν ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος Ι εἶναι σύγχρονος ἢ προγενέστερος τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου ΙΙ, θὰ ἀρθῇ μὲ τὴν εἰς βάθος ἔρευναν τῶν τομέων Β1 καὶ Β2 καὶ τοῦ μεταξὺ τῶν δύο τοίχων χώρου. Ἡ σημερινὴ εἰκὼν τοῦ ἱεροῦ μὲ τοὺς ἀνισοϋψεῖς δύο παραλλήλους τοίχους παρέχει τὴν εἰκόνα ἑνὸς μικροῦ καὶ ἑνὸς μεγαλυτέρου ἀνδήρου (παρένθ. πίν. Θ΄).

Ἐπίμηκες χαμηλὸν βαθμιδωτὸν βάθρον μὴ σῳζόμενον ἐξ ὁλοκλήρου (συνολικοῦ μήκ. 11.25 μ., μεγ. πλάτ. 3.40 μ., μεγ. ὕψ. 0.45 μ.) στέφει κατά τινα τρόπον τὸ προαναφερθὲν ἄνδηρον κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ὅπου ἀκκουμβᾷ ἐπὶ τοῦ βράχου. Τὸ βόρειον τμῆμα τοῦ βάθρου, διαστάσεων 3.10 × 3.85 μ., εἶναι πλακόστρωτον, σῴζεται δὲ κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς του ταπεινὴ βαθμὶς ὑπὸ μορφὴν τοιχαρίου, πλάτ. 0.50 καὶ ὕψ. 0.45 μ. (παρένθ. πίν. Θ΄) [2]. Τοῦτο εὑρίσκεται εἰς τὴν αὐτὴν εὐθεῖαν μὲ τὴν ἀνατολικὴν ἐπίσης παρειὰν τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ βάθρου, τὸ ὁποῖον φέρει βαθμίδα πλάτ. 0.46 μ. καὶ ὕψους 0.36 μ. κατὰ τὴν νοτίαν καὶ ἀνατολικὴν πλευράν του (πίν. 171β).

Τόσον εἰς τὸν τομέα Α ὅσον καὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῶν τομέων ΣΤ΄ καὶ Γ΄ ὁ κατὰ μῆκος ἄξων τοῦ ἀναφερθέντος βάθρου παρέχει ὄψιν διπλοῦ παραλλήλου τοίχου καθέτου εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν πρὸς τὸν τοῖχον σ - σ΄.

1. A. Evans, PM I, σ. 157 - 158.

2. Ὁ Evans ἀναφέρεται εἰς τὴν εὕρεσιν «of a white faced cement pavement», αὐτόθι σ. 158. Ἡ πρόσφατος ἔρευνα ἀπεκάλυψεν ἴχνη κονιάματος.

Εἰς τὸν τομέα Α τὸ μεταξὺ τῶν τοίχων αὐτῶν τμῆμα πληροῦται ὑπὸ μικροτέρων λίθων, οἱ ὁποῖοι εἰς δύο σημεῖα ἐκαλύπτοντο ὑπὸ πωρίνων λειασμένων πλακῶν. Μία ἐξ αὐτῶν ἔφερεν ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας της ἐγχάρακτον ἀστρικὸν σύμβολον[1] (πίν. 178β). Πιστεύεται ὅτι τὸ βάθρον τοῦτο ἐξυπηρέτει λατρευτικοὺς λόγους καὶ τὴν σκέψιν αὐτὴν ἐνισχύουν πλὴν τῆς μορφῆς του καὶ τρία ἀνασκαφικὰ δεδομένα: 1) Ὅτι ἔχει θεμελιωθῆ ὑπεράνω φυσικῆς εὐρείας σχισμῆς τοῦ βράχου κατευθύνσεως ἐκ ΝΔ πρὸς ΒΑ, μεγίστου μήκους 3.50 μ. καὶ βάθους 0.90 μ. Ἡ σχισμὴ αὐτὴ εὐρύνεται περὶ τὰ 1.40 μ. πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ βάθρου, ἐντὸς δὲ αὐτῆς, ὡς καὶ ἐντὸς τῶν πέριξ βαθέων ἢ ἀβαθεστέρων ρωγμῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπικοινωνοῦν μὲ τὴν πρώτην, ἀνευρέθη πλῆθος πηλίνων σφαιριδίων, μικρῶν εἰδωλίων ζῴων κ.ἄ. μικκύλων κυρίως ἀφιερωμάτων, περὶ ὧν ὁ λόγος κατωτέρω. 2) Εἰς ἐγκαρσίαν τομὴν τοῦ βάθρου, ἡ ὁποία ἐγένετο κατὰ τὴν πλευρὰν τοῦ καθέτου τοίχου σ - σ' ἀνευρέθη ραγισμένη λιθίνη τράπεζα προσφορῶν τύπου κέρνου[2], προερχομένη ἀσφαλῶς ἐκ δευτέρας χρήσεως. Αὕτη εἶχεν ἐπιμελῶς κτισθῆ ἀνεστραμμένη ἐπὶ τοῦ κατωτάτου στρώματος ἐκ μελανοῦ χώματος καὶ τέφρας. Ἡ τράπεζα (μήκ. 0.56 μ., πλάτ. 0.37 καὶ ὕψ. 0.08 μ.) ἐλλιπὴς κατὰ τὴν μίαν γωνίαν της, φέρει εἰς κεντρικὴν σειρὰν πέντε ἀβαθεῖς κοιλότητας μὲ περιχείλωμα καὶ ἑκατέρωθεν αὐτῶν περὶ τὰς ἑκατὸν μικροτέρας κοιλότητας εἰς κανονικὴν σχεδὸν παράλληλον διάταξιν σχήματος Π. 3) Ἱκανὸς ἀριθμὸς ἐκ τῶν πλέον ἀξιολόγων εὑρημάτων τοῦ ἀνδήρου, ὡς λ.χ. ἐνεπίγραφοι τράπεζαι προσφορῶν, σφραγῖδες, ἡ πωρίνη πλὰξ μὲ τὸ ἀστρικὸν σύμβολον, καὶ τὰ χάλκινα εἰδώλια τῶν πιν. 175α,δ ἀνευρέθησαν πλησιέστατα ἢ ἐπὶ τοῦ βάθρου αὐτοῦ, ὅπως συμβαίνει εἰς τὴν περίπτωσιν ὡρισμένων μικκύλων ἀναθηματικῶν τραπεζῶν.

Ἰδιαιτέρως σημαντικὸν τόσον διὰ τὴν ἱερότητα τοῦ ἐν λόγῳ βάθρου, ὅσον καὶ τοῦ ἀνδήρου γενικῶς εἶναι ἡ ἀνεύρεσις θησαυροῦ χαλκῶν ἀναθηματικῶν πελέκεων[3] (πίν. 172α), τῶν ὁποίων οἱ εἰκοσιοκτὼ ἦσαν μικροί (μήκ. 0.12 - 0.09 μ.), ἐξ ἐπιπέδου ἐλάσματος ἄνευ ὀπῆς στειλώσεως, ἐνῷ οἱ δύο μεγαλύτεροι (μήκ. 0.24 μ.) ἀποτελοῦνται ἐκ δύο τεμαχίων, τὰ ὁποῖα εἰς τὸ σημεῖον προσηλώσεώς των σχηματίζουν ὀπὴν στειλώσεως (πίν. 173α). Σημειοῦται ὅτι τὸ κατ' ἐξοχὴν τοῦτο θρησκευτικὸν σύμβολον ἀνευρίσκεται διὰ πρώτην φο-

---

1. Πρβ. τὸ πλησιέστερον εἰς Γιούχτα παράδειγμα τῶν Ἀρχανῶν, J. Sakellarakis, Mason's Marks from Archanes, Europa Festschrift Grumach, 1967, σ. 283 κέ., πίν. XXIV β, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Καίτοι δὲν ὑφίσταται ἀκριβὲς παράλληλον πρὸς τὴν ἐν λόγῳ τράπεζαν, ἡ διάταξις τῶν κεντρικῶν κοιλοτήτων ἐνθυμίζει τὴν γνωστὴν ἐνεπίγραφον τράπεζαν τοῦ Δικταίου ἄντρου· βλ. A. Evans, JHS 17, 1897, σ. 350 - 358 καὶ A. Evans, PM I, σ. 625 κέ.

3. Πρβ. τοὺς πελέκεις τοῦ Ἀρκαλοχωρίου (J. Hazzidakis, BSA 19, 1912 - 1913, σ. 45 - 46, εἰκὼν 9), καὶ τοὺς πελέκεις τοῦ Ψυχροῦ (D. G. Hogarth, BSA 6, 1899 - 1900, σ. 109, εἰκ. 40 τὰ παραδείγματα 3,5 διὰ τὸ σχῆμα καὶ 2 διὰ τὴν ἧλωσιν).

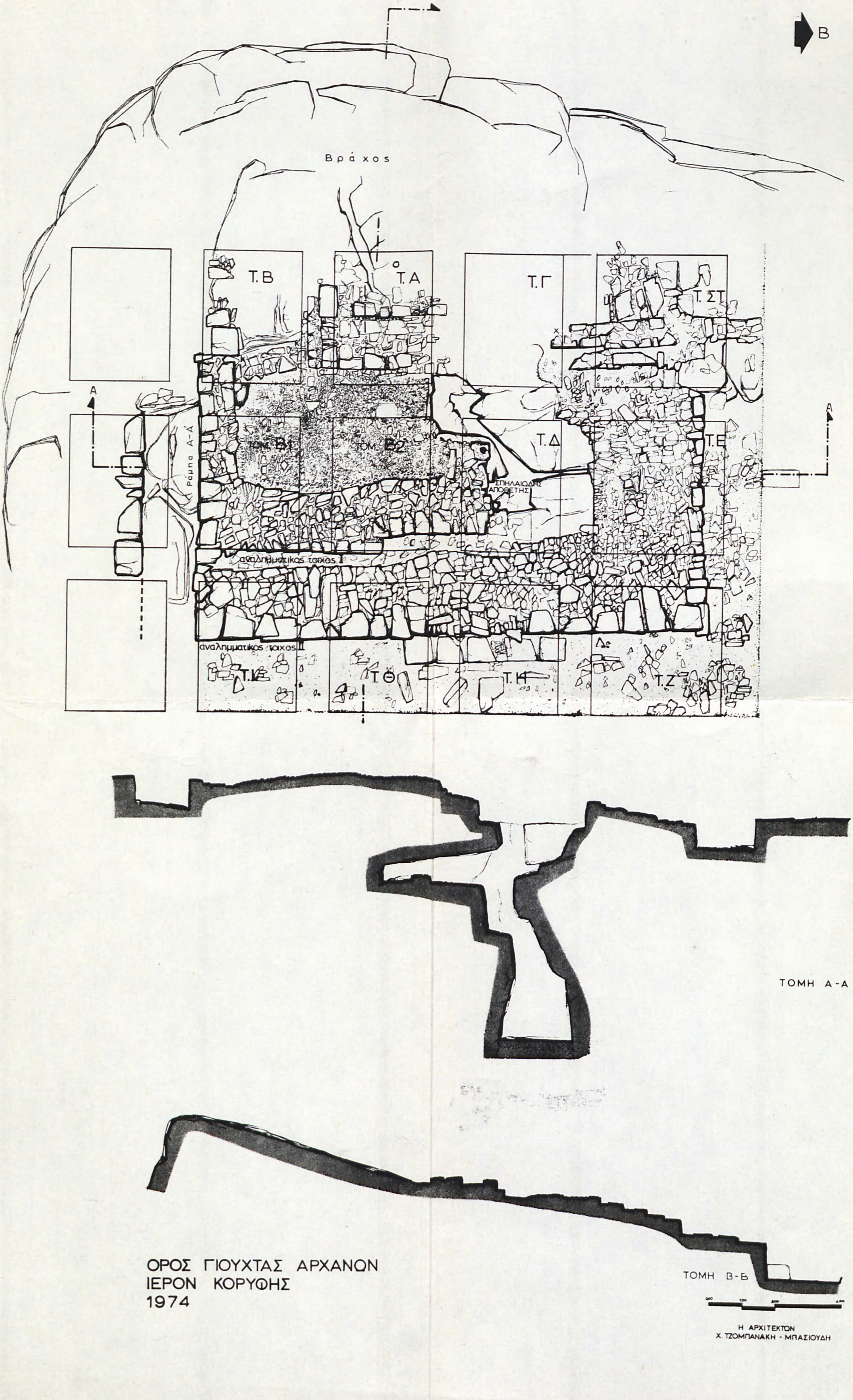
Β
Βράχος
Τ.Β
Τ.Α
Τ.Γ
Τ.ΣΤ
ΤΟΜ. Β1
ΤΟΜ. Β2
Τ.Δ
Τ.Ε
Ράμπα Α-Α΄
ΣΠΗΛΑΙΩΔΗΣ ΑΠΟΘΕΤΗΣ
αναλημματικος τοιχος I
αναλημματικος τοιχος II
Τ.Θ
Τ.Η
Τ.Ζ
ΤΟΜΗ Α-Α
ΤΟΜΗ Β-Β
ΟΡΟΣ ΓΙΟΥΧΤΑΣ ΑΡΧΑΝΩΝ
ΙΕΡΟΝ ΚΟΡΥΦΗΣ
1974
Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ
Χ. ΤΖΟΜΠΑΝΑΚΗ - ΜΠΑΣΙΟΥΔΗ

ρὰν εἰς ἱερὸν κορυφῆς [1]. Οἱ ὡς ἄνω πελέκεις ἀνευρέθησαν κάτωθεν παχέος στρώματος τέφρας ἐντὸς λάκκου (διαστ. 0.40 × 0.85 μ.), ὁ ὁποῖος εὑρίσκετο ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ ἀνδήρου εἰς τὸν μεταξὺ τῶν τομέων Β' καὶ Β1 διάδρομον (βλ. παρένθ. πίν. Θ'). Εἰς παρειὰν τοῦ λάκκου εἶχε κτισθῇ ἀνεστραμμένη ἐπίσης πωρίνη τράπεζα προσφορῶν (τύπου κέρνου) φέρουσα πλῆθος μικρῶν κοιλοτήτων καὶ κεντρικὴν μεγαλυτέραν κοιλότητα (πίν. 173β).

'Αναζητοῦντες τὴν πρὸς τὰ ΒΑ πιθανὴν συνέχισιν τῆς ἀνωτέρω περιγραφείσης σχισμῆς τοῦ βράχου ὡδηγήθημεν ἀρχικῶς εἰς ἀνοικτὴν κοιλότητα, ἥτις ἐγίνετο ὁλονὲν βαθυτέρα πρὸς τὰ ΒΑ. Σχηματίζουσα αὕτη στενὴν δίοδον κατὰ τὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ τομέως Δ, ἀνοίγεται ἀκολούθως εἰς εὐρὺ σπηλαιῶδες φυσικὸν χάσμα, κατὰ τὸ μέσον περίπου τοῦ τομέως Δ (παρένθ. πίν. Θ' καὶ πίν. 174α-β). Σημειοῦται ὅτι καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν ὑπεράνω τοῦ σπηλαιώδους χάσματος ἡ ἐπίχωσις ἦτο μικρὰ ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν τεχνητὴν ἐπίχωσιν (ἄνδηρον) τοῦ ἐν ἐπαφῇ τομέως Β2, ὅπου αὕτη κυμαίνεται μεταξὺ 1.30 - 1.50 μ.

Εἰς τὸν τομέα Γ ἡ ἐπίχωσις ἦτο ἐλαχίστη (0.05 - 0.08 μ.) ἀποτελουμένη κυρίως ἐκ μελανῆς γῆς καὶ τέφρας. Εἰς τὸν τομέα Δ καθ' ὅσον μέρος ἀπεκαλύφθη τὸ σπηλαιῶδες χάσμα καὶ ὁ φυσικὸς ἐπικλινὴς βράχος, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τοὺς μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν τομέων Γ καὶ Ε διαδρόμους, ἡ τεχνητὴ ἐπίχωσις ἐκυμαίνετο μεταξὺ 0.20 - 0.35 μ. παρουσιάζουσα πλήρη ὁμοιομορφίαν μὲ ἐκείνην τοῦ τομέως Ε, γεγονὸς τὸ ὁποῖον δὲν ἀφήνει ἀμφιβολίαν περὶ τῆς ἑνότητος τοῦ ἀνδήρου τοῦ ὁριζομένου ὑπὸ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου ΙΙ καὶ τῆς ἐπικαλύψεως τοῦ χάσματος [2]. Τοῦτο, καθὼς καὶ ἡ εἰς αὐτὸ φέρουσα εὐρεῖα σχισμή, ἐπληροῦντο ὑπὸ ὀγκωδῶν λίθων (πίν. 172β), ἡ ἀφαίρεσις τῶν ὁποίων ἀπετέλεσε λίαν ἐπίπονον ἔργον. Μετὰ τὴν ἀπόφραξιν τοῦ χείλους διεπιστώθη ἡ σχεδὸν κατακόρυφος συνέχισις τοῦ σπηλαιώδους χάσματος, τὸ ὁποῖον ἠρευνήθη μέχρι βάθους 10.50 μ. χωρὶς νὰ εὑρεθῇ τὸ πέρας αὐτοῦ. (Μεγ. διάμετρος στομίου: 1.80 μ.). Εἰς βάθος 1.50 μ. ἐξ αὐτοῦ παρατηρεῖται μικρὰ στένωσις τοῦ ἀνοίγματος [3] (μεγ. διάμ. 1.45 μ.) καὶ μετατόπισις τοῦ κατὰ μῆκος ἄξονος αὐτοῦ πρὸς τὰ ΝΔ, ἐνῷ ἡ μεγ. διάμετρος εἰς τὸ βάθος τῶν 10.50 μ. εἶναι

---

1. Ἡ ἀπουσία τῶν χαλκῶν εὑρημάτων ἔχει ἀποδοθῇ ὑπὸ τῶν Nilsson καὶ Πλάτωνος εἰς τὸν χαρακτῆρα τῆς λατρευομένης θεότητος. Βλ. M. Nilsson, ἔ.ἀ. σ. 74 κέ. καὶ Ν. Πλάτωνα, Κρητ. Χρον. 5, 1951, σ. 104, 150, 158.

2. Συμφώνως πρὸς τὰς πληροφορίας τοῦ Evans περὶ τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς ἐπὶ τῶν 'Αστερουσίων ὀρέων Μεσαρᾶς (Ἱερὸν Χριστοῦ) ὀρθογώνιον κτήριον ἑνὸς δωματίου ἔχει κτισθῇ ἐπὶ ἀνεξερευνήτου «χάσματος - ἀποθέτου» πλήρους λίθων. Βλ. A. Evans, PM II, σ. 81, εἰκ. 37 καὶ σημ. 5.

3. Πρόκειται πιθανῶς περὶ τοῦ «aperture» τὸ ὁποῖον περιγράφει ὁ R. Pashley, Travels in Crete, τ. I, 1970, σ. 212 - 213· ἀνακύπτει ὅμως τὸ θέμα ὅτι οὐδὲν σχετικὸν ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ A. Evans.

2.75 μ. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐπίχωσις τοῦ σπηλαιώδους χάσματος ἦτο πλουσία εἰς κεραμεικὴν καὶ πήλινα ποικίλα ἀφιερώματα ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσωμεν τοῦτο ὡς ἀποθέτην.

Ἐκ τῶν βαθυτέρων στρωμάτων αὐτοῦ περισυνελέγη κεραμεικὴ περιλαμβάνουσα ὄστρακα τῆς ΜΜ Ια - ΙΙ περιόδου, ἐνῷ ἡ ἐπίχωσις τῶν μέσων μέχρι καὶ τῶν ἀνωτέρων στρωμάτων ἦτο τεταραγμένη, περιλαμβάνουσα ὄστρακα τῆς ΜΜ ΙΙ καὶ ΜΜ ΙΙΙ περιόδου, ἀνήκοντα κυρίως εἰς σπονδικὰ κύπελλα ἢ καθημερινῆς χρήσεως ἀγγεῖα. Ἐν παρενθέσει σημειοῦται ἐνταῦθα ἡ παρὰ τὸ χεῖλος τοῦ ἀποθέτου ἀνεύρεσις τμημάτων τροχηλάτων εὐμεγέθων ποικίλων εἰδωλίων ζῴων, συνανήκοντα τμήματα τῶν ὁποίων ἀνευρέθησαν εἰς τὴν ἀνωτέραν τεχνητὴν ἐπίχωσιν τοῦ τομέως Β2.

Ἀσφαλεῖς εἶναι αἱ στρωματογραφικαὶ παρατηρήσεις τοῦ Evans, ὁ ὁποῖος διέκρινε τὴν ἑξῆς διαδοχήν: τὸ ἐπὶ τοῦ βράχου, κατώτερον στρῶμα τὸ περιέχον ἄφθονον τέφραν (Ash Altar) [1] μὲ κεραμεικὴν τῆς ΜΜ Ι - ΙΙ περιόδου καὶ ὑπεράνω αὐτοῦ τὸ ἐξ ἐρυθρᾶς κεκαυμένης γῆς στρῶμα τῆς ΜΜ ΙΙΙ περιόδου. Εἰς τὸ δωμάτιον C (εἰκ. 1) ἀνεῦρεν ἐπίσης ἴχνη λευκοῦ κονιάματος (white plaster), τμήματα τοῦ ὁποίου ἀπεκάλυψεν ἡ παροῦσα ἔρευνα εἰς τοὺς τομεῖς Β1 καὶ Β2. Προφανῶς τὸ κονίαμα τοῦτο ἀπετέλει τὴν ἐπικεχρισμένην ἐπιφάνειαν τοῦ ἀνδήρου, εἶναι δὲ ἡ ἰδία ὑπόλευκος γῆ μὲ ἐκείνην ἡ ὁποία, κατὰ τὰ προαναφερθέντα, ἐχρησιμοποιήθη ὡς συνδετικὸν ὑλικὸν τῶν ἀναλημματικῶν τοίχων.

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ἐντὸς τῶν ὡς ἄνω τομέων Β1 καὶ Β2 περιλαμβανομένη τεχνητὴ ἐπίχωσις εἶναι σχεδὸν ἐπίπεδος ἀποτελουμένη ἐκ πυκνῶν μικρῶν λίθων. Ἀντιθέτως ἡ ἐπίχωσις τοῦ βορείου τμήματος τοῦ ἀνδήρου σῴζεται ἀνισοϋψῶς παρουσιάζουσα κατωφέρειαν ἐκ Δ πρὸς Α, ἀποτελεῖται δὲ ὑπὸ πυκνοῦ ἐπίσης λιθοσωροῦ καὶ ἀφθόνου τεθραυσμένης κεραμεικῆς τῆς ΜΜ ΙΙ καὶ ΙΙΙΑ κυρίως περιόδου εἰς ἴσην σχεδὸν ποσότητα μετὰ τοῦ χώματος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον διεπιστώθη κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν μέρους τῆς ἐπιχώσεως τοῦ τομέως Δ καὶ τοῦ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ τομέως Ε διαδρόμου. Τὸ μέγεθος τῶν λίθων αὐξάνει βαθμηδὸν ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω.

Μέχρι τοῦδε ὑπάρχουν τρεῖς ἰσχυραὶ μαρτυρίαι περὶ μιᾶς παλαιοτέρας φάσεως τοῦ ἱεροῦ τῆς ΜΜ Ι - ΙΙ περιόδου: 1) Τὸ ἐπὶ τοῦ βράχου προαναφερθὲν στρῶμα ἐκ μελανῆς γῆς καὶ τέφρας μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ ἀποκαλυφθέντων εὑρημάτων [2]. 2) Ἡ σποραδικὴ ἀνεύρεσις εἰργασμένων πωρίνων πλακῶν εἰς δευτέραν χρῆσιν. 3) Ἡ παρουσία τοῦ σπηλαιώδους ἀποθέτου.

Τὰ ἀνευρεθέντα ἀφιερώματα διακρίνονται εἰς τὰς ἑξῆς κατηγορίας: α) πή-

---

1. A. Evans, PM I, σ. 157 - 158· διὰ τὴν ἀντίστοιχον περίπτωσιν τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς Πετσοφᾶ βλ. J. Myres, BSA 9, 1902 - 3, σ. 358.

2. Βλ. αὐτόθι καὶ πρβ. τὴν ἄποψιν τοῦ Ν. Πλάτωνος, Κρητ. Χρον. 5, 1951, σ. 151 κέ.

λινα εἰδώλια λατευτῶν, β) χαλκᾶ ἀντικείμενα, γ) πήλινα εἰδώλια ζῴων, δ) λίθιναι τράπεζαι καὶ ε) ποικίλα μικκύλα ἀφιερώματα.

Μεταξὺ τῶν πηλίνων εἰδωλίων τῶν λατρευτῶν, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων ἦσαν ἐλλιπῆ, ὑπερτεροῦν τὰ ἀνδρικά, τὰ ὁποῖα φέρουν ἁπλοῦν περίζωμα ἐνίοτε συμπληρούμενον ὑπὸ πλαστικῆς ζώνης, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ εἰδωλίου (ὕψ. 0.075 μ.) τοῦ πίν. 176α. Εἰς τὸ εἰδώλιον ἐπίσης τοῦ πίν. 175ε (ὕψ. 0.8 μ.), τὸ ἀνευρεθὲν κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἀσκάπτου χώρου, τὸ περίζωμα συμπληροῦται ὑπὸ ἐγχαράκτου γραμμικῆς κοσμήσεως.

Καλῆς διατηρήσεως εἶναι ἡ κεφαλὴ λατρευτοῦ τοῦ πίν. 177α-β, ἐρυθροῦ πηλοῦ, σῴζουσα τὸ μελανὸν χρῶμα τῶν δισκοειδῶν ἐπιθέτων ὀφθαλμῶν του (ὕψ. 0.034 μ.). Ἐλαφρῶς ἀποκεκρουμένη ἡ κεφαλὴ φέρει «λοφίον», ἑκατέρωθι δὲ αὐτοῦ δύο ἀντίστοιχα ζεύγη ἐπιθέτων δισκίων μὲ ἴχνη μελανοῦ χρώματος. Διὰ τοῦ ἰδίου χρώματος εἶχε βαφῆ καὶ τὸ λοιπὸν τριχωτὸν τμῆμα τῆς κεφαλῆς, τὸ ὁποῖον μόλις διακρίνεται. Ἡ ὡς ἄνω κεφαλὴ ἀνευρέθη εἰς τὸν τομέα Β2 παρὰ τὴν ἀνατολικὴν βαθμίδα τοῦ ἐπιμήκους βάθρου.

Συνήθης εἶναι ὁ τύπος τοῦ ἐπιμήκους εἰδωλίου τοῦ πίνακος 175β (ὕψ. 0.9 μ.), εἰς τὸν ὁποῖον ὁ κορμὸς δὲν διαφοροποιεῖται οὐσιαστικῶς. Τὸ πρόσωπον εἶναι σχεδὸν ραμφόστομον, ἄνευ διαφοροποιήσεως ρινὸς καὶ στόματος. Συχνὰ οἱ ὀφθαλμοὶ ἀντὶ τῶν ἐπιθέτων δισκίων δηλοῦνται δι' ὀπῶν, αἱ ὁποῖαι ἔχουν γίνει δι' ἀκκιδωτοῦ ἐργαλείου. Πολλάκις γίνεται προσπάθεια πλαστικῆς δηλώσεως τῶν ὤτων. Σπανίως σῴζονται αἱ χεῖρες τῶν εἰδωλίων ἀλλ' ἐκ τῶν σῳζομένων τμημάτων ἡ συμπληρουμένη κίνησις δὲν φαίνεται διάφορος τῶν μέχρι τοῦδε λατρευτικῶν κινήσεων: δηλαδὴ ἀμφότεραι αἱ χεῖρες τοποθετοῦνται ἐπὶ τοῦ στήθους ἢ ἡ μία φέρεται ἐπὶ τοῦ μετώπου (πίν. 175γ, 176ϛ). Τὸ εἰδώλιον τῆς τελευταίας εἰκόνος (ὕψ. 0.075 μ.) προέρχεται ἐκ τοῦ σπηλαιώδους ἀποθέτου.

Τὰ γυναικεῖα εἰδώλια, τὰ ὁποῖα ὡς διεπιστώθη εἶναι ὀλιγώτερα τῶν ἀνδρικῶν, δὲν παρουσιάζουν τὴν ποικιλίαν ἢ τὴν ποιότητα τῶν εἰδωλίων τοῦ Πετσοφᾶ λ.χ. τοῦ Τραοστάλου ἢ ἄλλων ἱερῶν κορυφῆς, διατηροῦνται κυρίως κατὰ τὸ ἄνω τμῆμα τοῦ κορμοῦ ἢ σῴζουν μόνον τὴν κεφαλὴν μὲ τὸν χαρακτηριστικὸν πέτασον [1], τὸν γνωστὸν καὶ ἐκ τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς τοῦ Πετσοφᾶ (πίν. 176ε).

Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ παρουσία τμημάτων τροχηλάτων κνημῶν εὐμεγέθων ἀνθρωπίνων εἰδωλίων [2] τῶν ὁποίων τὸ συνολικὸν ὕψος θὰ ὑπερέβαινε τὸ 1 μ. (πίν. 175ϛ). Μεταξὺ τῶν πηλίνων ἀνθρωπίνων εἰδωλίων περιλαμβάνεται

1. J. Myres, ἔ.ἀ. σ. 371, πίν. VIII καὶ XI, 18, 19. Ν. Πλατων, Κρητ. Χρον. 5, 1951, σ. 107.

2. Τεμάχιον εὐμεγέθους προσώπου ἀναφέρεται καὶ ἐκ τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς Μαζᾶ· βλ. Ν. Πλατωνα, ἔ.ἀ. σ. 158.

ὁμὰς τῆς κατηγορίας τῶν αὐτοτελῶν ἀφιερωματικῶν κεφαλῶν (πίν. 176γ)[1].

Ἔκπληξιν ἀπετέλεσεν ἡ ἀνεύρεσις χαλκῶν ἀντικειμένων, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται ὁ μνημονευθεὶς ἤδη θησαυρὸς τῶν διπλῶν πελέκεων, τὰ εἰδώλια τῶν πιν. 175α καὶ 175δ, ὡς καὶ μέγας ἀριθμὸς χαλκῶν ἥλων, μικροῦ γενικῶς μεγέθους, ἀλλὰ ποικίλου πάχους· εἷς ἐξ αὐτῶν φέρει εἰς τὴν κεφαλὴν χρυσῆν ἐπένδυσιν.

Τὰ πήλινα εἰδώλια ζῴων χωρίζονται ὡς καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς Πετσοφᾶ εἰς μικρά[2], μέσου μεγέθους (πίν. 173γ) καὶ εὐμεγέθη. Ἐξ αὐτῶν ὁ ἀριθμὸς τῶν μικρῶν ζῴων εἶναι τεράστιος, περιλαμβάνων κυρίως αἰγοπρόβατα καὶ βοοειδῆ. Τὰ τελευταῖα ἀντιπροσωπεύονται εἰς μεγαλυτέραν ἀναλογίαν εἰς τὰς ὑπολοίπους δύο ἀναφερθείσας κατηγορίας.

Πλὴν τῶν ἤδη μνημονευθεισῶν λιθίνων εὐμεγέθων τραπεζῶν τύπου κέρνου (ἀνωτ. σ. 232, 233, πίν. 173β), ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ σειρὰ τῶν μικρῶν τραπεζῶν προσφορῶν[3], μεταξὺ τῶν ὁποίων αἱ ἐκ φαιοῦ καὶ μελανοφαίου στεατίτου τράπεζαι προσφορῶν (βλ. ἀνωτέρω σ. 226). Ἐκτὸς τῆς ποικιλίας τοῦ ὑλικοῦ τῶν ἀφιερωματικῶν τραπεζῶν ἀξιοσημείωτοι εἶναι οἱ τύποι καὶ αἱ παραλλαγαὶ αὐτῶν, ὡρισμέναι τῶν ὁποίων εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσαι καὶ διὰ τὴν αἰσθητικήν των ἀξίαν (πίν. 178γ).

Ὁ τύπος τοῦ λιθίνου «κοχλιαρίου» (ladle), ὁ γνωστὸς εἰς τὴν Κρήτην ἐκ τῶν παραδειγμάτων τοῦ Τρούλλου Ἀρχανῶν καὶ τοῦ Γιούχτα[4], πλουτίζεται διὰ πέντε νέων δειγμάτων (πίν. 179α).

Ἐξέχουσαν θέσιν κατέχει μικρὰ τράπεζα προσφορῶν ἐκ μελανοῦ στεατίτου, φέρουσα ἐπὶ τῶν τεσσάρων καθέτων πλευρῶν της Γραμμικὴν γραφὴν Α εἰς διπλῆν σειράν. Σύμβολά τινα τῆς ἰδίας γραφῆς φέρονται ἐπίσης ἐπὶ τμήματος χείλους εὐμεγέθους τραπέζης προσφορῶν ἐκ λευκοφαίου λίθου, ὡς καὶ ἐπὶ μικροτάτου τρίτου ἀντικειμένου ἐκ μελανοῦ στεατίτου[5].

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω σημαντικὴ εἶναι ἡ ποικιλία τῶν μικροαντικειμένων, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται πήλινα σφαιρίδια τοῦ γνωστοῦ τύπου[6],

---

1. Βλ. J. Myres, ἔ.ἀ. σ. 375, πίν. XII, 38 - 40 καὶ Ν. Πλατωνα, ἔ.ἀ. σ. 109.

2. Ν. Πλατων, Κρητ. Χρον., 5, 1951, σ. 110 κέ.· δι' ἀνάλογα παραδείγματα βλ. J. Myres, ἔ.ἀ. σ. 376, πίν. XIII, ἀρ. 53 - 55, 58, 73, 81 - 82.

3. Βλ. ἀναλόγους πρὸς ἐκείνας τῆς ΜΜ ΙΙΙ περιόδου τῶν δυτικῶν ἀποθηκῶν τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ A. Evans, PM I, σ. 497, εἰκ. 4, 355, ἄνω.

4. Διὰ τὰ δύο ὑπάρχοντα ἤδη παραδείγματα τοῦ Γιούχτα καὶ τοῦ Τρούλλου Ἀρχανῶν βλ. A. Evans, PM I, σ. 159, 624 (σημ. 1), σ. 626, καὶ A. Persson, New Tombs at Dendra near Midea, 1943, σ. 102 κέ., εἰκ. 113, ἀρ. 14. Ἡ ἄποψις τοῦ Persson ὅτι πρόκειται περὶ λύχνων δὲν φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιοῦται. Οὐδὲν τῶν ἀνευρεθέντων φέρει ἐκροὴν ἢ ἴχνη πυρᾶς.

5. Τὰ ἀνωτέρω θὰ ἀποτελέσουν τὸ θέμα ἰδιαιτέρας δημοσιεύσεως.

6. Πρβ. τὰ ἀνάλογα τοῦ Πετσοφᾶ: J. Myres, ἔ.ἀ. σ. 379, πίν. XIII - 6, ὅπου τὰ πήλινα σφαιρίδια παραλληλίζονται μὲ ἐκεῖνα τῶν βουδδιστῶν.

πήλιναι ἐπίσης ρομβοειδεῖς ψῆφοι, ὡς καί τινα τριγωνικὰ σχεδὸν δισκάρια ἐκ πηλοῦ, ἅπαντα προερχόμενα ἀδιακρίτως ἐκ τῶν σχισμῶν τῶν βράχων καὶ τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου. Ὁμοίως περιλαμβάνονται πήλινα ὁμοιώματα καρπῶν ἢ ἀνθέων, θαλάσσια ὄστρεα ὡς καί τινες ἀπομιμήσεις αὐτῶν ἐκ πηλοῦ, ὄφεις καὶ ὀφιοειδῆ [1] (πίν. 176δ), πήλινα ὁμοιώματα πτηνῶν ὡς τοῦ πίν. 176ζ, ἢ τοῦ τύπου τοῦ καθημένου ἐπὶ χείλους ἀγγείου ἢ ἄλλου σκεύους.

Μεταξὺ τῶν μικροαντικειμένων περιλαμβάνονται ἐπίσης: Μικρότατον ὁμοίωμα ἐλεφαντίνου χοιριδίου μὲ ὀπὴν προσηλώσεως εἰς τὴν κοιλιακὴν χώραν, μήκ. 0.018 μ., χρυσοῦν ὁμοίωμα κυνὸς ἢ σκύμνου μήκ. 0.017 μ., ὅμοιον ἐκ μελανοῦ στεατίτου φέρον ζεῦγος ὀπῶν προσηλώσεως εἰς τὴν κοιλίαν, μήκ. 0.016 μ. (πίν. 179β), ὅμοιον, μεγαλύτερον ἐκ πρασινωποῦ λίθου, παριστῶν λέοντα μήκ. 0.04, ἕτερον ὅμοιον ἐκ κυάνου, σῳζόμενον κατὰ τὸ ὀπίσθιον ἥμισυ σωζ. μήκ. 0.023 μ.

Εὑρέθησαν ἐπίσης τρεῖς σφραγῖδες, αἱ ὁποῖαι διὰ πρώτην φορὰν ἀνευρίσκονται εἰς ἱερὸν κορυφῆς (ἡ μία ἀπεικονίζεται εἰς τὸν πίν. 178α), ὡς καὶ ὁμὰς δυσερμηνεύτων πηλίνων ἀντικειμένων, πιθανώτατα ἀνθρωπίνων εἰδωλίων ἐν εἴδει S.

Τέλος εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν τῶν μικροαντικειμένων ἀνήκουν τεμάχια φύλλων χρυσοῦ καὶ ψῆφοι ἐκ σαρδίου, στεατίτου, ὀρείας κρυστάλλου καὶ κυάνου.

Τὰ ἀνωτέρω κινητὰ εὑρήματα δύνανται νὰ διακριθοῦν εἰς τὰ ὅμοια ἢ ἀνάλογα πρὸς ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν εἰς τὰ ἱερὰ κορυφῆς καὶ εἰς ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα διὰ πρώτην φορὰν ἀποκαλύπτονται. Μεταξὺ τῶν πρώτων περιλαμβάνονται κυρίως τὰ ἀνθρώπινα εἰδώλια, τὰ πλεῖστα ἐκ τῶν ὁμοιωμάτων ζῴων, πτηνῶν, ὄφεων, τὰ πήλινα σφαιρίδια καὶ ἓν μοναδικὸν παράδειγμα ἀναθηματικοῦ ἄκρου ποδός [2]. Εἰς τὰ δεύτερα περιλαμβάνονται κατ' ἀρχὴν αἱ τράπεζαι προσφορῶν τύπου κέρνου, αἱ σφραγῖδες, οἱ χάλκινοι πελέκεις, τὰ εἰδώλια καὶ τὰ λοιπὰ χάλκινα μικροαντικείμενα. Μετὰ τὴν ἀνεύρεσιν τῶν τελευταίων κυρίως τοποθετοῦνται εἰς νέαν βάσιν αἱ μέχρι τοῦδε διατυπωθεῖσαι ἀπόψεις περὶ διακρίσεως μεταξὺ τῶν ἀφιερωμάτων τῶν σπηλαίων, εἰς τὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται καὶ χαλκᾶ εὑρήματα καὶ τῶν ἀφιερωμάτων ἐκ τῶν ἱερῶν κορυφῆς, τὰ ὁποῖα εἶναι σχεδὸν ἀποκλειστικῶς πήλινα [3].

Αἱ πληροφορίαι μας διὰ τὴν κεραμεικήν, τὴν προερχομένην ἐκ τῶν ἱερῶν κορυφῆς, εἶναι γενικοῦ χαρακτῆρος, τοῦτο δὲ ὀφείλεται κυρίως εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν εὑρέθησαν ἀκέραια ἀγγεῖα.

---

1. Βλ. καὶ J. Myres, ἔ.ἀ. σ. 379, (9).

2. Περὶ ἀναθηματικῶν μελῶν βλ. J. Myres, ἔ.ἀ. σ. 374 - 375. M. Nilsson, ἔ.ἀ. σ. 74 - 75. Ν. Πλατωνα, Κρητ. Χρον. 5, 1951, σ. 109 - 110.

3. Βλ. ἀνωτ. σ. 233, σημ. 1. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ἡ ὑπὸ τοῦ Κ. Δαβάρα ἀνεύρεσις χαλκίνου περιτμήτου ἐλάσματος ἀνθρωπίνης μορφῆς καὶ σειρᾶς μαχαιρῶν εἰς ἱερὸν κορυφῆς τῆς Ἀνατ. Κρήτης· βλ. Ἀμάλθεια, 1971, τεῦχ. 8, ἔτ. Β', σ. 200.

Διὰ τῆς προσφάτου ἐρεύνης ἀπεκαλύφθη μικρὸς ἀριθμὸς προχοϊδίων προχείρου κατασκευῆς καὶ μικκύλων γενικῶς ἀγγείων ἀναλόγων πρὸς τὰ ἀπεικονισθέντα ἐκ Πετσοφᾶ. Ὡρισμένα ἐκ τούτων ἀνευρέθησαν ἐντὸς σχισμῶν τοῦ βράχου[1]. Τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐπικρατοῦν σχῆμα εἶναι τὰ ἄωτα συνήθη σπονδικὰ κωνικὰ κύπελλα καὶ τοῦ τύπου τῶν tublers[2], ὡρισμένα τῶν ὁποίων ἀνευρέθησαν ἀνεστραμμένα ἐπὶ τοῦ βράχου, ὡς ἐπίσης μελαμβαφῆ κύπελλα μετὰ δισκοειδοῦς βάσεως[3] τῆς ΜΜ Ια περιόδου (πίν. 179γ), προερχόμενα κυρίως ἐκ τοῦ ἐπὶ τοῦ βράχου στρώματος καὶ τῶν σχισμῶν τῆς ἰδίας περιόδου (ΜΜ Ι). Ἀνευρέθησαν ἐπίσης προχοαὶ ἀνήκουσαι κυρίως εἰς γεφυροστόμους πρόχους, θραύσματα μονώτων κυπέλλων μετὰ καθέτων τοιχωμάτων, μικρὸς ἀριθμὸς πολυχρώμων ὀστράκων μέ «τραχωτὴν» ἐπιφάνειαν κ.ἄ. Πλὴν τῆς κατηγορίας τῶν κυπέλλων μέγας ἀριθμὸς ὀστράκων ἀνήκει εἰς ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσεως, εἰς πίθους καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς χύτρας[4] (πίν. 176β) κ.ἄ. Τὰ τελευταῖα προέρχονται κυρίως ἐκ τοῦ στρώματος τῆς ΜΜ ΙΙΙ περιόδου[5].

Αἱ ὑπάρχουσαι πληροφορίαι περὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων τῶν ἱερῶν κορυφῆς εἶναι ἀποσπασματικαὶ πλὴν τοῦ ἱεροῦ τοῦ Πετσοφᾶ, μετὰ τοῦ ὁποίου πρὸ πολλοῦ ἔχει γίνει ἡ συσχέτισις[6]. Ἐν προκειμένῳ αἱ ἐκ τῆς νέας ἐρεύνης πληροφορίαι περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἐξαιρετικῶς σημαντικαὶ ἐνισχύουσαι εἰς πρώτην θεώρησιν τὴν ἄποψιν ὅτι αἱ ἀπεικονίσεις λατρευτικῶν παραστάσεων ἀπηχοῦν τὴν πραγματικότητα.

Ὁ ὀρεινὸς ὄγκος τοῦ Γιούχτα, ὁ ὁποῖος ὡς γνωστόν, ὁρώμενος ἐκ τῆς ΒΔ κυρίως παραλίας τοῦ Ἡρακλείου παρέχει, τὴν εἰκόνα μιᾶς γιγαντιαίας κατακειμένης μορφῆς, ἐπιτρέπεται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἱερὸν ὄρος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖ ἡ παράδοσις καὶ ἀποδεικνύει ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα.

Ἡ συνέχισις τῆς ἀρξαμένης ἐρεύνης κρίνεται ἀναγκαία διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν

---

1. Βλ. J. Myres, ἔ.ἀ. σ. 378 (3), 379 (10) καὶ τὴν ἄποψιν Ν. Πλατωνος, Κρητ. Χρον. 5, 1951, σ. 113 περὶ ἀφιερώσεως ἀγγειδίων ἐντὸς σχισμῶν τοῦ βράχου.

2. Α. Ζωης, Προβλήματα χρονολογίας τῆς Μινωικῆς Κεραμεικῆς, 1969, σ. 21, πίν. 30, ἀρ. 7053.

3. Αὐτόθι σ. 21, πίν. 30, κάτω ἀρ. 7007.

4. Σημειοῦται ἡ ἀναλογία μὲ ὑστερώτερον παράδειγμα ἐκ Κνωσοῦ. Βλ. S. Hood-P. de Jong, BSA 53 - 54, 1958 - 1959, σ. 185 καὶ 188, πίν. 46 (α).

5. Κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ χώρου περισυνελέγησαν ὄστρακα ἀνήκοντα καὶ εἰς τὴν ΥΜ Ι περίοδον, ἐνῷ ἔκπληξιν συνεχίζει νὰ ἀποτελῇ τὸ γεγονὸς ὅτι μικρὸς ἀριθμὸς ὀστράκων τῆς γεωμετρικῆς περιόδου προέρχεται οὐχὶ μόνον ἐκ τῆς ἀναφερθείσης διαμορφώσεως τοῦ χώρου ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς πρὸ τοῦ βορείου ἡμίσεος τοῦ ἀνδήρου ταραγμένης ἐπιχώσεως. Πλὴν τούτων ἐκ τῆς ἐπιφανειακῆς ἐπιχώσεως προέρχονται στρεπτὴ λαβὴ ὑαλίνου ρωμαϊκοῦ ἀγγείου καὶ εὐτελὲς ἑνετικὸν νόμισμα.

6. A. Evans, PM I, σ. 158. M. Nilsson, ἔ.ἀ. σ. 68 - 72. Ν. Πλατων, ἔ.ἀ. σ. 144 - 145.

εὑρισκόμεθα ἐνώπιον πλήθους σημαντικῶν στοιχείων ἀφορώντων εἰς τὴν μορφὴν καὶ τὴν λατρείαν [1] ἑνὸς ΜΜ ἱεροῦ κορυφῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐνώπιον μιᾶς παραδόσεως, ἡ ὁποία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀγνοηθῇ [2].

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΑΡΕΤΣΟΥ

---

1. Γενικῶς διὰ τὴν μορφὴν τῶν ἱερῶν καὶ τὴν λατρευομένην θεότητα βλ. A. Evans, PM I, σ. 159 σ. 163, M. Nilsson, ἔ.ἀ. κυρίως σ. 72 - 76, Ν. Πλατωνα, Κρητ. Χρον., 5, 1961, σ. 114 - 119, 147 - 160 καὶ 103 σημ. 17.

2. Βλ. σ. 229 σημ. 1.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΩΝ ΚΑΙ ΕΛΑΣΣΟΝΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

1. Κεντρικὴ Κρήτη (Πίν. 180 - 184)

Εἰς τὸν λόφον Κάστελλος παρὰ τὸν Μέσα Καρτερὸν Ἡρακλείου περὶ τὰ 2.5 χλμ. ἀπὸ τοῦ κόλπου τῆς Ἀμνισοῦ, περισυνελέγησαν[1] ὄστρακα τῆς ὑστέρας, πιθανώτατα, νεολιθικῆς περιόδου. Πρόκειται περὶ μικρᾶς ἐγκαταστάσεως εἰς θέσιν δεσπόζουσαν ἐπὶ τῆς στενῆς κοιλάδος, ἡ ὁποία ἀνοίγεται ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου Σκαλάνι μέχρι τῆς παραλίας τῆς Ἀμνισοῦ, καὶ ἀπέχει περίπου ἓν χιλιόμετρον ἐκ τοῦ ὁμωνύμου σπηλαίου, τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται πρὸς τὰ ΒΑ τοῦ λόφου. Ἡ θέσις εἶναι προσιτὴ διὰ διπλῆς προσβάσεως τόσον ἐκ τοῦ χωρίου, ὅσον καὶ ἐκ τῆς κοιλάδος. Ἐκ τούτων πλέον ὁμαλὴ εἶναι ἡ πρώτη. Παρὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ λόφου διέρχεται κοίτη χειμάρρου, ἡ ὁποία διατρέχει τὴν κοιλάδα καθ' ὅλον τὸ μῆκος της.

Τὰ πλεῖστα ἐκ τῶν περισυλλεγέντων ὀστράκων ἀνήκουν εἰς ἀνοικτὰ ἀγγεῖα. Ὑπάρχουν δείγματα μὲ τὴν χαρακτηριστικήν «ἔντριπτον διακόσμησιν»[2] (burnished decoration) τὴν γνωστὴν ἐκ τῶν ἀπεικονισθέντων ἀγγείων τῆς Φουρνῆς Μεραμπέλου[3] (εἰκ. 1α, πίν. 183α), ὡς καὶ ὡρισμένα ὄστρακα ἀνήκοντα εἰς ἀστίλβωτα κρεμαστὰ ἀγγεῖα (εἰκ. 1β, πίν. 184α).

Μικρὸν προανακτορικὸν εἰδώλιον (πίν. 181β) ὕψους 0.65 μ., ἐκ φαιοῦ στεατίτου, παρεδόθη ὑπὸ ἰδιώτου. Κατὰ τὸν ὑποδείξαντα ἀνευρέθη εἰς θέσιν «Λιβάδια» ΝΑ τοῦ χωρίου Παρθένι Μονοφατσίου. Τὸ εἰδώλιον ἀνήκει εἰς τὸν σχηματικὸν τύπον, ὁ ὁποῖος ἐπαραλληλίσθη ὑπὸ τοῦ Evans πρὸς τὰ ἐκ Naqada[4] τῆς Αἰγύπτου προδυναστικὰ εἰδώλια. Ἡ διενεργηθεῖσα ἐπιτόπιος ἔρευνα πρὸς ἀνακάλυψιν πιθανοῦ τάφου, ἐκ τοῦ ὁποίου προῆλθε τὸ παραδοθὲν εἰδώλιον, ἀπέβη ἀρνητική.

Εἰς τὰ Πάρτιρα, ἐκ τῶν ὁποίων παλαιότερον προῆλθε, ὡς γνωστόν, ὑπονεολιθική - προανακτορικὴ κεραμεική, διεπιστώθη τώρα εἰς θέσιν Μπε-

---

1. Σημειοῦται ὅτι μεταξὺ τῶν ὀστράκων περιλαμβάνονται καί τινα ΠΜ. Πιστεύεται ὅτι ἡ περίπτωσις παρουσιάζει ἀρκετὸν ἐνδιαφέρον διὰ μελλοντικὴν ἔρευναν δεδομένου ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς λεγομένης «μεταβατικῆς ἢ ὑπονεολιθικῆς» περιόδου καὶ ἡ διάρκειά της δὲν ἔχει μελετηθῆ.

2. Βλ. Α. Ζωη, Νεολιθικὴ Κρήτη, ΕΕΕ Γ', 1972, σ. 430.

3. Βλ. Νεολιθικὴ Ἑλλάς, Ἐκδ. Ἐθν. Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, 1973, σ. 146, πίν. 69 - 70.

4. Βλ. A. Evans, PM I, σ. 83 - 84 καὶ II, σ. 31 - 32, εἰκ. 13, κυρίως b2 - c.

τίνα ἡ ὕπαρξις μιᾶς τοὐλάχιστον νεοανακτορικῆς ἀγροικίας, ἐκ τῆς ὁποίας προῆλθε λύχνος ἐξ ὀφείτου λίθου, ὕψ. 0.20 μ., μὲ ὑψηλὸν πόδα (πίν. 181δ). Ἡ ἀγροικία ἔχει καταστραφῆ κατὰ γενομένην μηχανικὴν καλλιέργειαν.

'Απὸ τὸ Λουτράκι Μαλεβιζίου καὶ ἐκ τῆς θέσεως Σωχωράκι προῆλθεν ἀμφίστομος χαλκῆ σφῦρα (πίν. 181γ), μήκους 0.13 μ., προερχομένη, ὡς διεπιστώθη, ἀπὸ ἀγροτικὴν ἔπαυλιν πιθανῶς τῶν ΥΜ ΙΙΙ χρόνων.

Παρὰ τὴν Πόμπιαν Μεσαρᾶς εἰς θέσιν Παλιόστερνο ἀνεκαλύφθη κατὰ τὴν διάρκειαν ἀρόσεως λαξευτὸς τάφος τῶν ΥΜ ΙΙΙΒ χρόνων. 'Εκ τοῦ τάφου προέρχονται μικρὸς ψευδόστομος ἀμφορεὺς μετρίας διατηρήσεως, καὶ χαλκοῦν μαχαιρίδιον. Τὸ δάπεδον τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου (διαστάσεων 1.46 × 1.05 μ.)

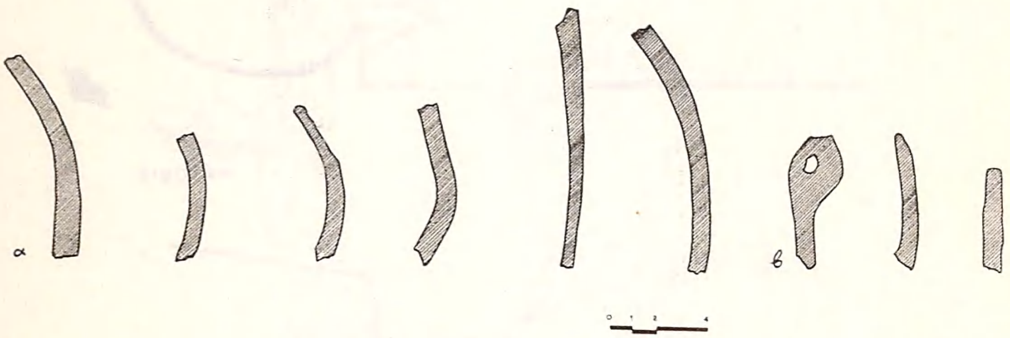

Εἰκ. 1. Μέσα Καρτερός. Τομαὶ νεολιθικῶν ὀστράκων : α. τοῦ πίν. 183α. β. τοῦ πίν. 184α.

εὑρίσκετο εἰς χαμηλοτέραν στάθμην ἀπὸ τὸν δρόμον του (μήκ. 2.50 μ., πλ. 1 μ., σωζ. ὕψ. 1.20 μ.). Ἡ εἴσοδος τοῦ θαλάμου ἐκλείετο μὲ φράγμα λίθων, ὅτε δὲ τοῦτο ἀφῃρέθη, διεπιστώθησαν ἴχνη πυρᾶς πιθανῶς ἐκ λατρευτικῆς τινος πράξεως (εἰκ. 2).

Εἰς τὸ Καρνάρι παρὰ τὰς ΝΔ ὑπωρείας τοῦ ὄρους Γιούχτα, εἰς ἀπόστασιν 60 περ. μ. ἐκ τῆς ὁμωνύμου κρήνης, δυτικῶς τοῦ σπηλαίου Στραβομύτη [1], ἠρευνήθη ἐν μέρει σῳζόμενον δωμάτιον τῆς πρωίμου ἀνατολιζούσης περιόδου. Τὸ ἀποκαλυφθὲν δωμάτιον, διαστάσ. 6 × 2.90 μ. (εἰκ. 3), διετήρει σχεδὸν πλήρη τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον, τὰ μεγαλύτερα τμήματα τοῦ βορείου καὶ δυτικοῦ τοίχου, ἐνῷ δὲν ἐσῴζετο ἡ τετάρτη πλευρὰ εἰς τὴν ὁποίαν θὰ εὑρίσκετο προφανῶς ἡ εἴσοδος. 'Εν ἐπαφῇ πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ δωματίου ὑπῆρχε πρόσκτισμα ἐν εἴδει παραλλήλου χαμηλοτέρου τοιχαρίου πλάτ. 0.75, ὕψους 0.38 μ.. 'Επ' αὐτοῦ εὑρέθη πήλινον εἰδώλιον ζῴου, οὐχὶ καλῆς

1. Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1950, σ. 248 - 257. Διὰ σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. εἰς B. RUTKOWSKI, Cult Places, σ. 320.

διατηρήσεως. Παρὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ περιγραφομένου δωματίου ἀπεκαλύφθη ἐπὶ τοῦ δαπέδου πρόχειρος ἑστία περικλειομένη ὑπὸ ἐπιπέδων πλακῶν κοινοῦ λίθου (εἰκ. 3,2). Ἐντὸς αὐτῆς ἀνευρέθη ἄφθονος τέφρα καὶ τὸ ἄνω τμῆμα ἀμφορέως (βλ. κατωτ. ἀρ. 2). Ἑπτὰ ἐν συνόλῳ λίθινοι τριπτῆρες εὑρίσκοντο

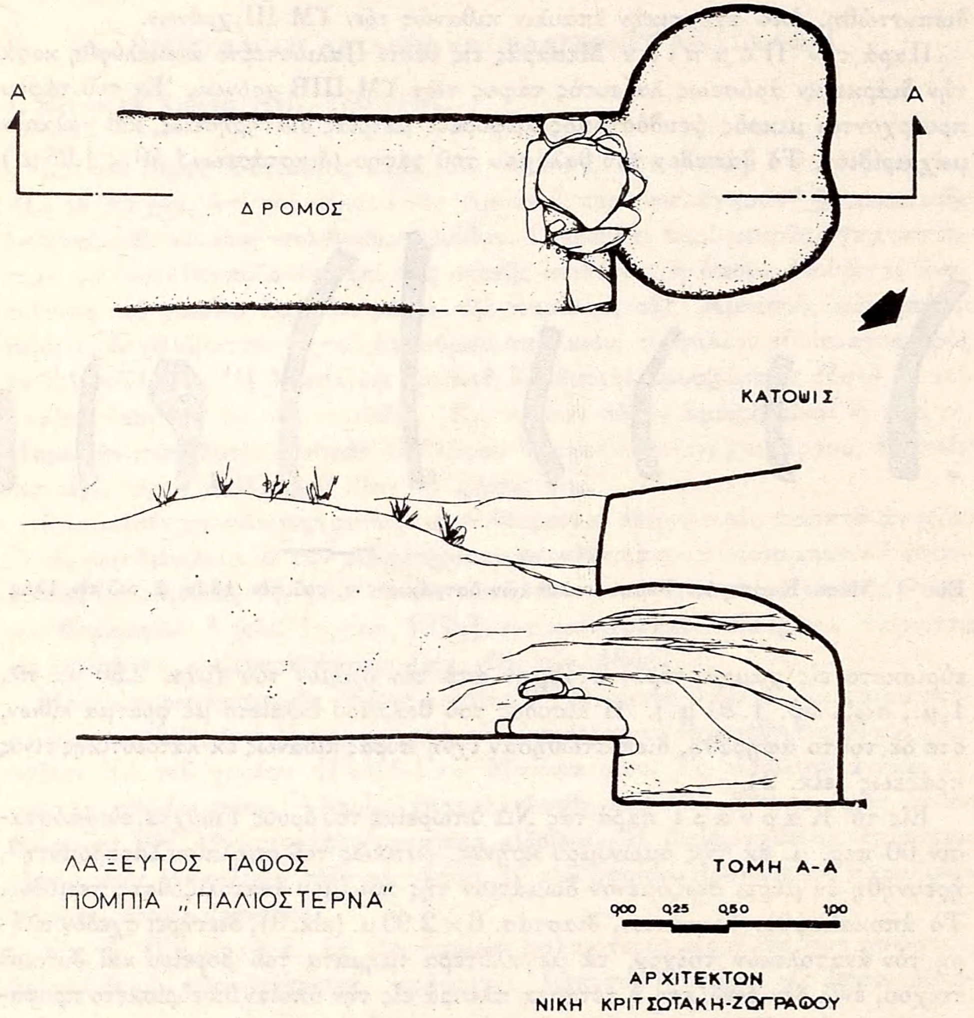

Εἰκ. 2. Πόμπια Μεσαρᾶς. ΥΜ ΙΙΙβ λαξευτὸς τάφος.

εἰς δυσερμήνευτον ἡμικυκλικὴν διάταξιν παρὰ τὴν ἀνωτέρω ἑστίαν. Ἄφθονα τεθραυσμένα ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσεως ἔκειντο ἐπὶ τοῦ βραχώδους δαπέδου τοῦ δωματίου καὶ μάλιστα παρὰ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον. Ἐν ἐπαφῇ πρὸς αὐτὸ ὑπῆρχεν ἐπίσης λάκκος (διαστ. 1.30 × 0.75, βάθ. 0.45 μ., εἰκ. 3, 1) πλήρης

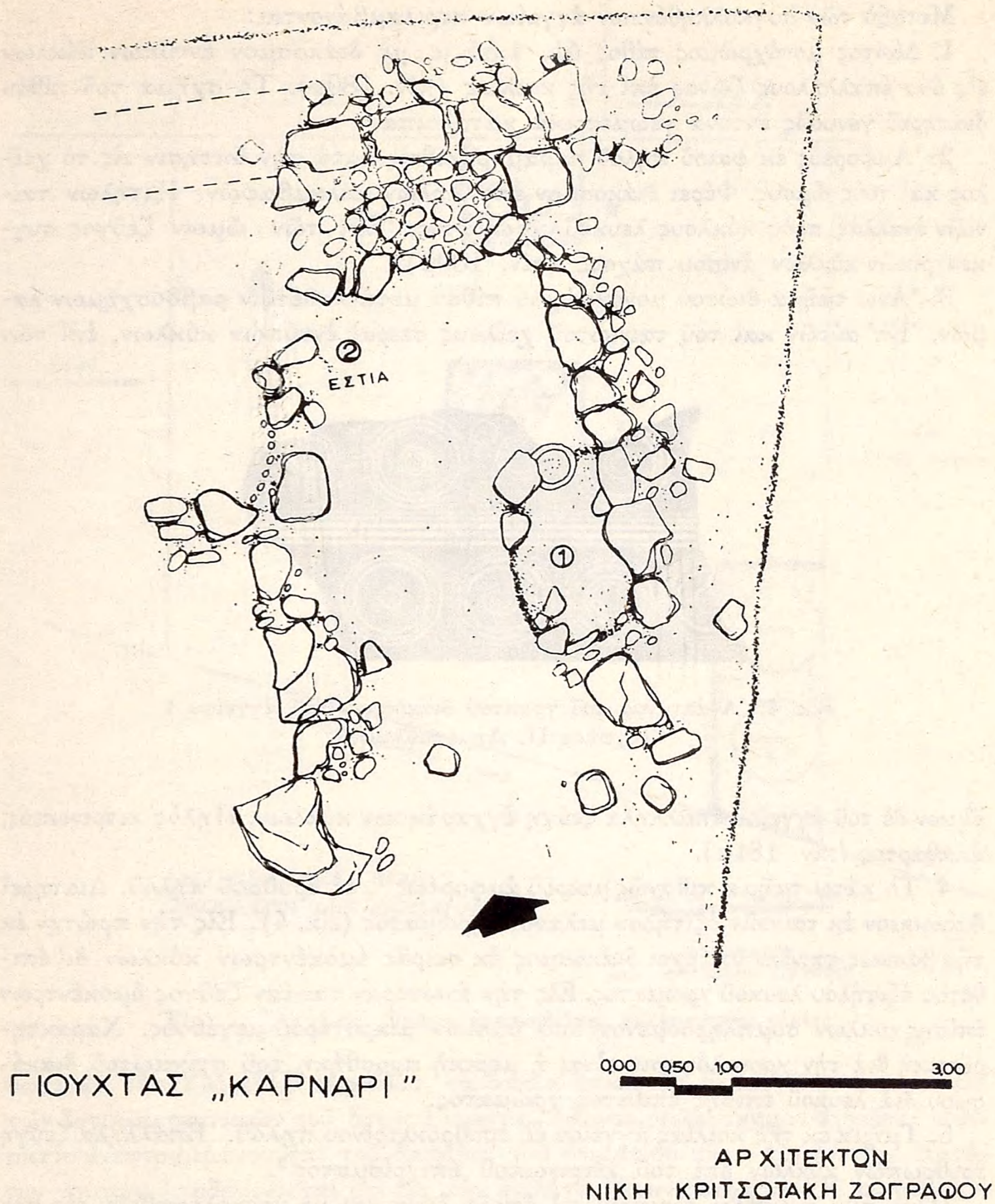

Εἰκ. 3. Καρνάρι. Κάτοψις τοῦ ἀποκαλυφθέντος δωματίου.

τέφρας καὶ θραυσμάτων πίθων· ἐντὸς τοῦ ἰδίου λάκκου εὑρέθη καὶ λίθινον ἰγδίον (πίν. 182α). Αἱ πλευραὶ τοῦ λάκκου εἶχον περιχαρακωθῆ διὰ καθέτως ἐμπεπηγμένων λίθων. Ἴχνη πυρᾶς ἐκάλυπτον ὅλον σχεδὸν τὸ βόρειον ἥμισυ τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου.

Μεταξὺ τῶν συγκολληθέντων ἀγγείων περιλαμβάνονται:

1. Δίωτος μονόχρωμος πίθος ὕψ. 1.55 μ. μὲ διάκοσμον ἐντύπων κύκλων εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας ἐπὶ τῆς κοιλίας (πίν. 180α). Τὸ σχῆμα τοῦ πίθου διατηρεῖ γενικῶς ἔντονα γεωμετρικὰ κατάλοιπα.

2. Ἀμφορεὺς ἐκ φαιοῦ πηλοῦ παραμορφωθεὶς κατὰ τὴν ὄπτησιν εἰς τὸ χεῖλος καὶ τοὺς ὤμους. Φέρει διάκοσμον ἐπαλλήλων μελαμβαφῶν, ἐξιτήλων ταινιῶν ἐναλλὰξ πρὸς κύκλους λευκοῦ χρώματος. Ἐπὶ τῶν ὤμων ζεῦγος συγκεντρικῶν κύκλων ἀνίσου πάχους (πίν. 180β).

3. Ἄνω τμῆμα διώτου μονοχρώμου πίθου μετὰ καθέτων ῥαβδοσχήμων λαβῶν. Ἐπ' αὐτῶν καὶ τοῦ ταινιωτοῦ χείλους σειραὶ ἐντύπων κύκλων, ἐπὶ τῶν

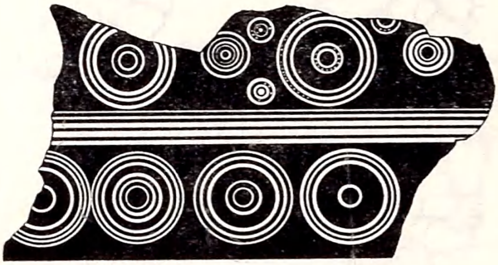

Εἰκ. 4. Ἀνάπτυγμα τοῦ γραπτοῦ διακόσμου τοῦ ἀγγείου 4 (σχέδιον Π. Δημοπούλου).

ὤμων δὲ τοῦ ἀγγείου ἐπάλληλα ζεύγη ἐγχαράκτων κύκλων. Πηλὸς κιτρινωπός, ἀκάθαρτος (πίν. 181α).

4. Τὸ κάτω τμῆμα πιθανῶς μικροῦ ἀμφορέως [1], ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ. Διατηρεῖ διάκοσμον ἐκ ταινιῶν ἐξιτήλου μελανοῦ χρώματος (εἰκ. 4). Εἰς τὴν πρώτην ἐκ τῆς βάσεως ταινίαν ὑπάρχει διάκοσμος ἐκ σειρᾶς ὁμοκέντρων κύκλων δι' ἐπιθέτου ἐξιτήλου λευκοῦ χρώματος. Εἰς τὴν ἀνωτέραν ταινίαν ζεῦγος ὁμοκέντρων ἐπίσης κύκλων συμπληρούμενον ὑπὸ ὁμοίων μικροτέρου μεγέθους. Χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν χρονολόγησιν εἶναι ἡ μερικὴ προσθήκη τοῦ στιγμωτοῦ διακόσμου διὰ λευκοῦ ἐπίσης ἐπιθέτου χρώματος.

5. Τμῆμα ἐκ τῆς κοιλίας ἀγγείου ἐξ ἐρυθροκιτρίνου πηλοῦ. Ἐπάλληλα ζεύγη ἐρυθρωπῶν κύκλων ἐπὶ τοῦ κιτρινωποῦ ἐπιχρίσματος [2].

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἀγγείων, τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τὴν πρώιμον ἀνατολίζουσαν περίοδον, ἐκ τοῦ ἰδίου δωματίου περισυνελέγησαν

1. Ἀνάλογα ἀγγεῖα περιλαμβάνονται εἰς τὴν ὁμάδα τοῦ τάφου P Φορτέτσας. βλ. J. Brock, Fortetsa, 1957, πίν. 83 (1319) καὶ 84 (1294).

2. Παράλληλα κατ' ἀναλογίαν αὐτόθι πίν. 93 (1520, 1304) τοῦ τάφου P.

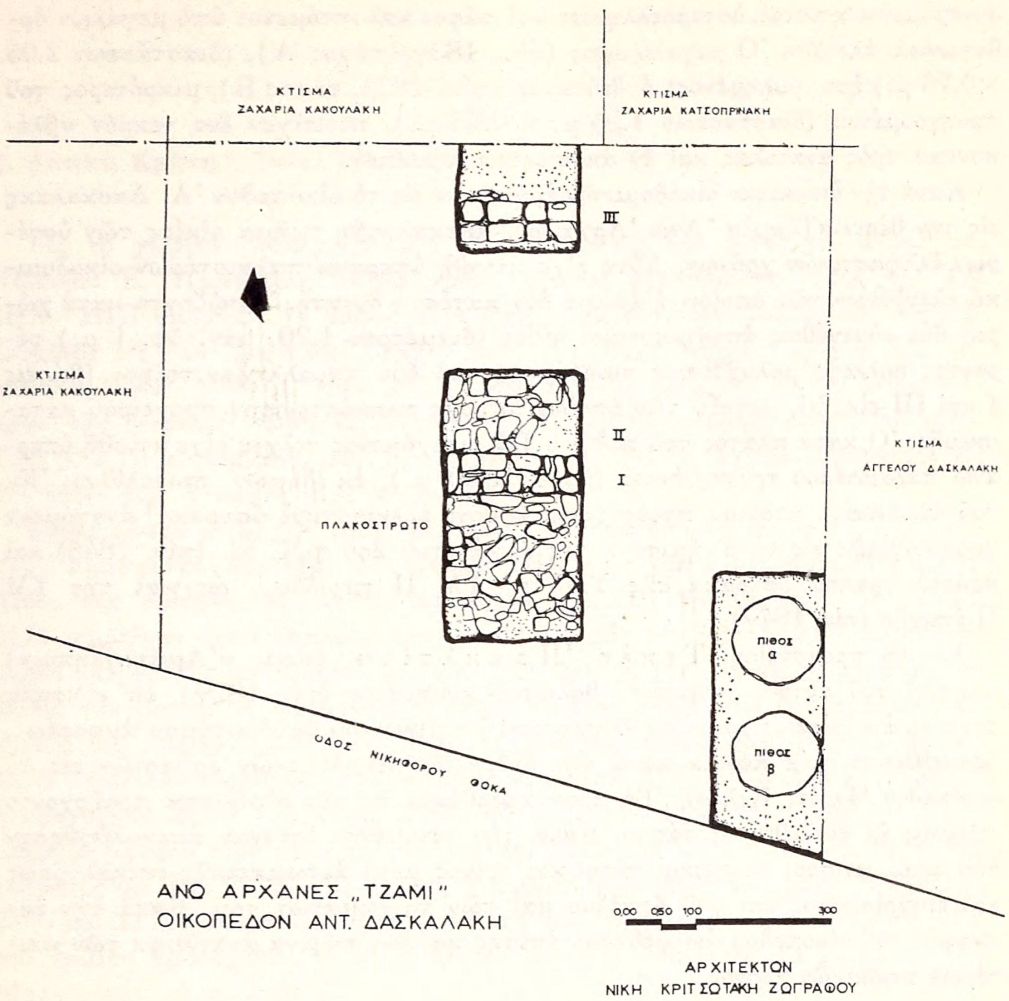

Εἰκ. 5. ᾿Αρχάνες. Τμῆμα ἐρευνηθείσης ἑλληνιστικῆς οἰκίας.

ὄστρακα τῆς ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου, τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν εἰς μεγάλην ἔκτασιν ἐπὶ τῶν δυτικῶν παρυφῶν τοῦ ὄρους Γιούχτα. Λίθινον φωλεόσχημον ἀγγεῖον [1] εὑρίσκετο ἀνεστραμμένον ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου παρὰ τὸν λάκκον. Κατόπιν τούτων ἀποδεικνύεται ὅτι εἰς τὴν ἐν λόγῳ θέσιν ὑπῆρξεν ΥΜ οἰκισμός, ὁ ὁποῖος κατῳκήθη ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα [2].

Παρὰ τὸν Ἅγιον Παῦλον Μεσαρᾶς ἠρευνήθησαν δύο κιβωτιόσχημοι

1. Τὴν ἀρχικῶς διατυπωθεῖσαν ἄποψιν περὶ λατρευτικῆς χρήσεως τοῦ δωματίου (βλ. Ἔργον 1974, σ. 115) δὲν ἀπέδειξεν ἡ μελέτη τῶν εὑρημάτων.

2. Βλ. ἀνωτ. σ. 241 σημ. 1.

συνεχόμενοι κτιστοί, ὑστεροελληνιστικοὶ τάφοι καλυπτόμενοι ὑπὸ μεγάλων ὀρθογωνίων πλακῶν. Ὁ μεγαλύτερος (πίν. 183γ, τάφος Α), (διαστάσεων 2.05 ×0.78 μ.) ἦτο συλημένος· ὁ δεύτερος (πίν. 182β, τάφος Β), μικρότερος τοῦ προηγουμένου (διαστάσεων 1.95 μ. × 0.44 μ.), περιεῖχεν ἕνα νεκρόν «βλέποντα» πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἓν ἀκόσμητον ληκύθιον.

Κατὰ τὴν διάρκειαν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν εἰς τὸ οἰκόπεδον Ἀ. Δασκαλάκη εἰς τὴν θέσιν «Τζαμὶ» Ἄνω Ἀρχανῶν, ἀπεκαλύφθη τμῆμα οἰκίας τῶν ὑστέρων ἑλληνιστικῶν χρόνων. Αὕτη εἶχε κτισθῆ ὑπεράνω παλαιοτέρων οἰκοδομικῶν λειψάνων, τῶν ὁποίων ἡ ἔρευνα δὲν κατέστη δυνατή. Ἐσῴζοντο κατὰ χώραν δύο εὐμεγέθεις ἀποθηκευτικοὶ πίθοι (διαμέτρου 1.20, μεγ. ὕψ. 1 μ.) φέροντες πολλοὺς μολυβδίνους συνδέσμους καὶ δύο παράλληλοι τοῖχοι (βάσεις Ι καὶ ΙΙΙ εἰκ. 5), μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπῆρχε πλακόστρωτον προχείρου κατασκευῆς. Ὁ κατὰ πλάτος τοῦ πεδίλου ΙΙΙ διερχόμενος τοῖχος εἶχε κτισθῆ ὑπεράνω παλαιοτέρου ἐρευνηθέντος (ὕψους 1.40 μ.), ἐκ δόμων πωρολίθου. Ἐκ τοῦ τελευταίου πεδίλου προέρχονται ἄφθονα ἑλληνιστικὰ ὄστρακα[1] ἀναγόμενα χρονολογικῶς εἰς τὸ β΄ ἥμισυ ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. (πίν. 184β) καὶ ἀρκετὰ γραπτὰ ὄστρακα τῆς ΥΜ Ια - ΥΜ ΙΙ περιόδου, ὡς καὶ τῆς ΥΜ ΙΙ ἐποχῆς (πίν. 184γ).

Εἰς τὸ προάστειον Τεκὲς Ἡρακλείου (σημ. «Ἀμπελόκηποι») πλησίον τοῦ αὐτόθι τουρκικοῦ θολωτοῦ κτίσματος (πίν. 182γ), ἐπ' εὐκαιρίᾳ τυχαίας ἀνευρέσεως χαλκίνης λόγχης καὶ ὑπομινωικοῦ ψευδοστόμου ἀμφορέως, ἠρευνήθησαν τρία πέδιλα κατὰ τὴν διάρκειαν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν εἰς τὸ οἰκόπεδον Μαρίας Κελεσῆ. Τὰ προαναφερθέντα τυχαῖα εὑρήματα προήρχοντο πιθανῶς ἐκ διαλυθέντος τάφου. Κατὰ τὴν γενομένην ἔρευναν ἀπεκαλύφθησαν δύο κενοί, κτιστοὶ τουρκικοὶ τάφοι καὶ τρίτος μετὰ ἀετωματικῆς ἐπικαλύψεως καὶ ἐπιχρίσματος ἐπὶ τοῦ δαπέδου καὶ τῶν τοιχωμάτων του. Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τοῦ οἰκοπέδου ἀνευρέθησαν ἐπίσης καὶ δύο πώρινα ἀνάγλυφα τῶν νεωτέρων τουρκικῶν χρόνων.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΑΡΕΤΣΟΥ

---

1. Δι' ἀνευρεθεῖσαν ἑλληνιστικὴν κεραμεικὴν εἰς Ἀρχάνες βλ. Ἔργον 1957, σ. 82 κέ. Α. Λεμπεση, ΠΑΕ 1970, σ. 259, πίν. 357α, β.

2. Δυτικὴ Κρήτη * (πίν. 185 - 191)

Εἰς τὸ χωρίον Μ α ρ ο υ λ ᾶ ς Ρ ε θ ύ μ ν η ς καὶ ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ τοῦ Ἰωάννου Ε. Παπαδάκη ἀπεκαλύφθη τυχαίως θαλαμοειδὴς τάφος τῆς ΥΜ ΙΙΙΑ - ΙΙΙΒ ἐποχῆς. Ὁ τάφος εἶχε σχῆμα ἀκανόνιστον ᾠοειδὲς καὶ ἦτο λαξευμένος εἰς τὸν μαλακὸν βράχον (εἰκ. 1). Εἶχε δρόμον μήκους 2.50 μ., πλάτους 0.70 - 0.90 μ. (πίν. 185α) καὶ εἴσοδον κειμένην εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς βορείας πλευρᾶς, ἐκτισμένην δι' ἀργολιθοδομῆς. Διαστ. θαλάμου: 1.85 × 2.10 μ. περίπου, μέγ. ὕψος 1.60 μ. Ἂν καὶ τὰ ἀγγεῖα εὑρίσκοντο εἰς τὴν θέσιν των ὁ τάφος εἶχε διαταραχθῆ.

Ἐντὸς αὐτοῦ ὑπῆρχον τρεῖς λάρνακες, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ ὑπ' ἀρ. 2175 καὶ 2177 εὑρίσκοντο ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου, ἐνῷ ἡ ὑπ' ἀρ. 2176 ἔμπροσθεν αὐτῆς. Λίθοι τῆς εἰσόδου κρημνισθέντες εἶχον θραύσει τὴν λάρνακα. Ἡ ὑπ' ἀρ. 2177 περιεῖχεν ὀστᾶ διαλελυμένου σκελετοῦ. Εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 2175 εὑρέθησαν ψῆφοι ὑαλομάζης καὶ ψέλιον χαλκοῦν εἰς θραύσματα. Ἡ τρίτη περιεῖχε πιθανῶς τὴν φακοειδῆ σφραγῖδα, ἡ ὁποία εὑρέθη μεταξὺ τῶν θραυσμάτων της. Ἐντὸς τοῦ τάφου εὑρέθησαν δέκα ἀγγεῖα. Συγκεκριμένως ὑπὸ τὴν ὑπ' ἀρ. 2176 λάρνακα εὑρέθησαν τὸ ἄωτον κύπελλον 2171, ὁ ἀμφορίσκος 2165, ἡ προχοΐσκη 2167. Ἡ κύλιξ 2166, τὸ κύπελλον 2164 καὶ ἡ πρόχους 2168 ὑπῆρχον μεταξὺ τῶν σαρκοφάγων ὑπ' ἀρ. 2175 καὶ 2177. Πιθανῶς ἐντὸς τῆς λάρνακος ὑπ' ἀρ. 2175, τῆς ὁποίας ὁ πυθμὴν εἶχε θραυσθῆ, ἦσαν τὰ κύπελλα 2169 καὶ 2170, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν μετὰ τῶν θραυσμάτων τοῦ πυθμένος. Ἐκ τοῦ δρόμου προέρχεται τὸ 2172 ἄωτον κωνικὸν κύπελλον. Τὰ εὑρήματα τοῦ τάφου εἶναι τὰ κάτωθι:

Λάρνακες

1) Κ ι β ω τ ι ό σ χ η μ ο ς λ ά ρ ν α ξ ὑπ' ἀρ. 2175 μετὰ τεσσάρων συμφυῶν ποδῶν, ἄνευ καλύμματος (πίν. 185β).

Συνεκολλήθη ἐκ πολλῶν τεμαχίων καὶ συνεπληρώθη ὁ εἷς πούς, μέρος τῶν ἄλλων, ὡς καὶ μικρὸν μέρος τοῦ σώματος.

Ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν μακρῶν πλευρῶν δύο ἐσχηματοποιημένοι ὀκτάποδες,

* Εἰς τὸ ἔργον ἐβοήθησεν ἡ δ. Κλεοπάτρα Εὐστράτου.

ἐπὶ τῆς ἑτέρας δύο φοίνικες, μεταξὺ τῶν ὁποίων φυτικὸν ἀσαφὲς θέμα λόγῳ τῆς ἀπολεπισμένης ἐπιφανείας. Ἐπὶ τῆς μιᾶς στενῆς πλευρᾶς ἴχνη διακοσμήσεως φοίνικος. Ἐπὶ τῆς ἑτέρας, λίαν ἐφθαρμένης, διακρίνονται ἴχνη σπείρας καὶ ὁμὰς ὁμοκέντρων τόξων εἰς μίαν τῶν γωνιῶν. Πλαισίωσις διὰ κυματοειδῶν γραμμῶν.

Πηλὸς κεραμόχρους τραχύς, ἐπίχρισμα ἀνοικτὸν καστανόν.

Μῆκος 1.13 μ., πλάτος 42, ὕψος 62 ἑκ.

2) Κιβωτιόσχημος λάρναξ ὑπ' ἀρ. 2176 μετ' ἀμφικλινοῦς καλύμματος καὶ τεσσάρων συμφυῶν ποδῶν (πίν. 186α - β).

Συνεκολλήθη ἐκ πολλῶν τεμαχίων καὶ συνεπληρώθη κατὰ μικρὸν

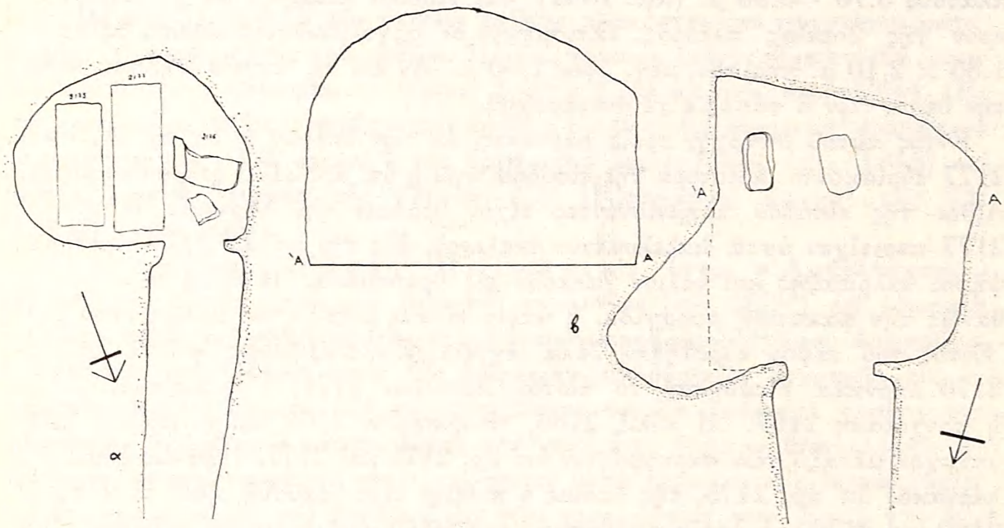

Εἰκ. 1. Θαλαμωτοὶ τάφοι: α. Εἰς τὸν Μαρουλᾶν Ρεθύμνης. β. Εἰς τὸ Ἄδελε Ρεθύμνης.

μέρος τοῦ σώματος. Εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς τῆς λάρνακος καὶ τοῦ καλύμματος δύο σειραὶ κυματοειδῶν ταινιῶν. Ἐπὶ τῆς μιᾶς στενῆς ἀβακωτὸν κόσμημα, ἐπὶ τῆς ἑτέρας ἐπιμήκη φυλλοειδῆ, διαγωνίως διατεταγμένα, μετὰ κυματοειδοῦς ταινίας. Ἐπὶ τῆς δοκοῦ τοῦ καλύμματος ἐγκάρσιοι γραμμαί. Πλαισίωσις διὰ κυματοειδῶν γραμμῶν.

Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός, τραχύς. Ἐπίχρισμα καστανόν. Βαφὴ διακοσμήσεως καστανέρυθρος ἀνοικτή.

Ὕψος 1.07, μῆκος 1.58, πλάτος 0.43 μ.

3) Κιβωτιόσχημος λάρναξ ὑπ' ἀρ. 2177 μετ' ἀμφικλινοῦς καλύμματος καὶ ἓξ συμφυῶν ποδῶν (πίν. 187α - β).

Ἑκάστη τῶν μακρῶν πλευρῶν χωρίζεται δι' ἀναγλύφου παραστάδος

εἰς δύο μετόπας. Εἰς τὴν μίαν πλευρὰν ἡ παραστὰς κοσμεῖται δι' ἀβακωτοῦ, εἰς τὴν ἄλλην διὰ μίσχου μὲ σπείρας. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα εἶναι ὅμοια καὶ εἰς τὰς δύο πλευράς: εἰς τὴν μίαν μετόπην ἐσχηματοποιημένος ὀκτάπους καὶ εἰς τὴν ἄλλην παραλλαγαὶ καὶ συνθέσεις παπυροειδῶν ἀνθέων, περὶ τὴν ρίζαν τῶν ὁποίων ἐκφύονται λεπτὰ φύλλα. Ἐπὶ τῶν στενῶν πλευρῶν ἀβακωτὸν κόσμημα. Διακόσμησις τοῦ καλύμματος: εἰς τὴν μίαν μακρὰν πλευράν του ἅλυσις παπυροειδῶν, ἐπὶ τῆς ἄλλης τρεῖς ἰσχυρῶς κυματοειδεῖς γραμμαί. Εἰς τὴν δοκὸν τριπλαῖ ἐγκάρσιοι γραμμαὶ ἐναλασσόμεναι πρὸς σιγμοειδεῖς σπείρας. Πλαισίωσις δι' ἀβακωτοῦ. Πηλὸς καστανὸς ἀνοικτός. Ἐπίχρισμα κιτρινόλευκον. Βαφὴ διακοσμήσεως καστανέρυθρος. Ὄπτησις ἀνομοιομερής.

Ὕψος 1.14, μῆκος 1.37, πλάτος 0.48 μ.

Ἀγγεῖα

1) Μόνωτον κύπελλον ὑπ' ἀρ. 2163 μετὰ ποδός (εἰκ. 2β, πίν. 190γ).

Ἡ γάστρα εἶναι ἡμισφαιρική, ὁ πούς βραχύς, ἡ λαβὴ ταινιωτὴ ὁλόβαφος διὰ μελανῆς, ἐξιτήλου κατὰ τόπους, βαφῆς.

Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός.

Ὕψος 8.2, διάμ. χείλους 11.4, δίσκου ποδὸς 5.7 ἑκ.

2) Ἀμφίκοιλον μόνωτον κύπελλον ὑπ' ἀρ. 2164 (Tankard) (εἰκ. 2γ, πίν. 189γ).

Τὰ χείλη ἐξαίρει λεπτὸς δακτύλιος. Ἡ στρογγύλη λαβὴ εἶναι κάθετος εἰς τὸ μέσον τοῦ σώματος, τὸ ὁποῖον περιθέει πλαστικὴ πτύχωσις. Εἰς τὸν πυθμένα, παρὰ τὴν περιφέρειαν, ὀπή. Παράλληλοι ταινίαι περιβάλλουν τὸ ἀγγεῖον ἀπὸ τοῦ χείλους μέχρι τῆς βάσεως. Ἡ λαβὴ βεβαμμένη. Παρὰ τὰ σημεῖα ἐκφύσεως τῆς λαβῆς δύο κάθετοι ταινίαι. Εἰς τὸ κέντρον τῆς κάτω ἐπιφανείας δύο ὁμόκεντροι κύκλοι.

Βαφὴ διακοσμήσεως μελανή, ἐξίτηλος κατὰ τόπους. Πηλὸς καστανὸς ἀνοικτός. Ἐπίχρισμα καστανοκίτρινον.

Ὕψος 11.5, διάμ. χείλους 12, βάσεως 9.9 ἑκ.

3) Ψευδόστομος ἀμφορίσκος ὑπ' ἀρ. 2165 (εἰκ. 2α, πίν. 191γ-δ).

Σῶμα ἐλαφρῶς πεπιεσμένον, βάσις χαμηλὴ κωνική. Ἐπὶ τοῦ σχεδὸν ἐπιπέδου ὤμου τέσσαρα τετράφυλλα, ἕκαστον ἐντὸς περιγράμματος παπυροειδοῦς. Εἰς τὴν κοιλίαν παράλληλοι ταινίαι. Ἡ βάσις βεβαμμένη, ὡς καὶ αἱ λαβαί. Ἐπὶ τοῦ κλειστοῦ στομίου σπεῖρα.

Βαφὴ κεραμόχρους. Πηλὸς ὑπόλευκος. Ἐπίχρισμα λευκοκίτρινον.

Ὕψος 11, διάμ. βάσεως 4.7 ἑκ.

4) Ὑ ψ ί π ο υ ς κ ύ λ ι ξ ὑπ᾽ ἀρ. 2166 (πίν. 189β).
Συνεκολλήθη καὶ συνεπληρώθη εἰς μέρος τοῦ χείλους καὶ τοῦ δίσκου τῆς βάσεως. Γάστρα βαθεῖα κωνικὴ ἀπολήγει εἰς ἔξω νεύοντα χείλη. Εἰς τὴν μεταξὺ τῶν λαβῶν ζώνην ἅλυσις παπύρων πλαισιοῦται ἄνω ὑπὸ μονῆς (ἐπὶ τοῦ χείλους) καὶ κάτω ὑπὸ διπλῆς ταινίας. Ἴχνη ται-

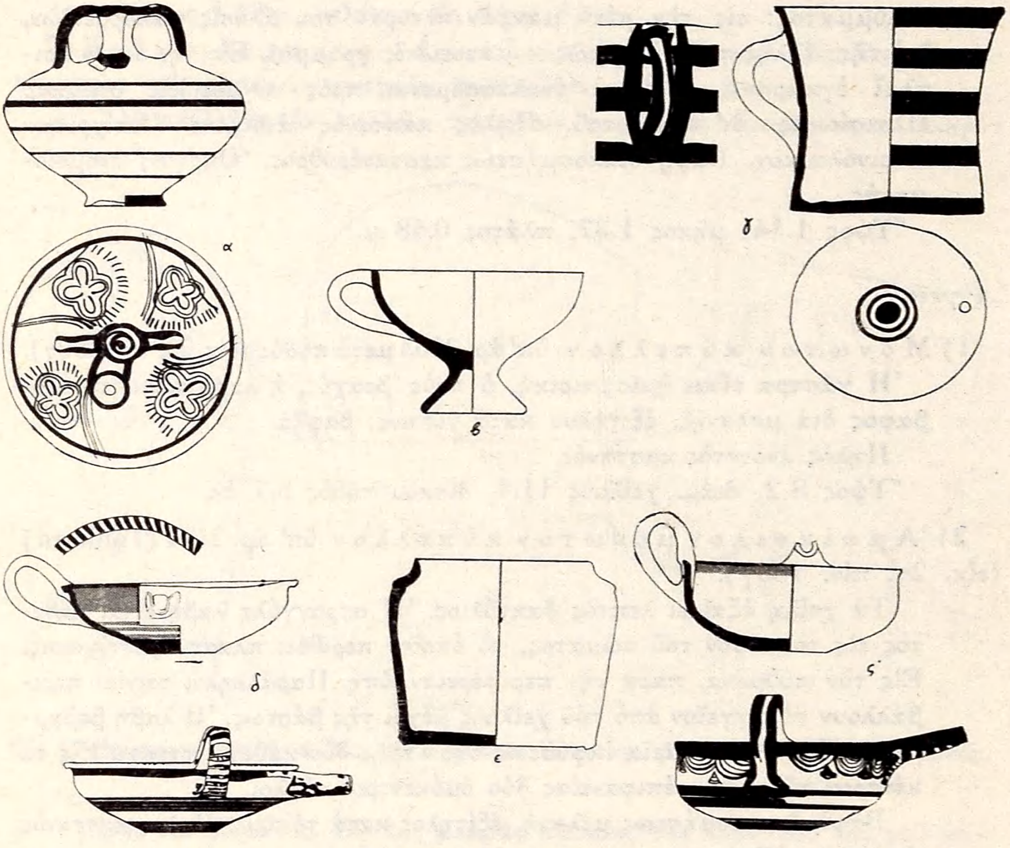

Εἰκ. 2. Μαρουλᾶς Ρεθύμνης : α. Ψευδόστομος ἀμφορίσκος. β. Μόνωτον κύπελλον. γ. Ἀμφίκοιλον κύπελλον. δ, ς΄. Κύπελλα μετὰ προχοῆς. Ἄδελε Ρεθύμνης : ε. Πυξίς.

νιῶν διακρίνονται καὶ περὶ τὸν πόδα. Αἱ λαβαὶ ἐχρωματισμέναι. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τρεῖς ὁμόκεντροι ταινίαι περὶ τὸ βεβαμμένον κέντρον. Ὁμόκεντροι ταινίαι καὶ εἰς τὴν κάτω ἐπιφάνειαν τῆς βάσεως.

Βαφὴ καστανέρυθρος. Πηλὸς κεραμόχρους, ἐπίχρισμα ὑπόλευκον. Ὕψος 18.5, διάμ. χείλους 16, δίσκου βάσεως 9.5 ἑκ.

5) Π ρ ο χ ο ΐ σ κ η ὑπ᾽ ἀρ. 2167 (πίν. 190δ).
Ἔχει συμπληρωθῆ μικρὸν μέρος τοῦ λαιμοῦ καὶ τῆς προχοῆς. Σῶμα

ἀμφικωνικόν. Περὶ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ ταινία. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος δύο ἀντίρροποι κυματοειδεῖς γραμμαί. Τὸ κατώτερον μέρος περιθέουν ταινίαι. Εἰς τὴν λαβὴν ἐγκάρσιοι γραμμαί.

Βαφὴ καστανέρυθρος. Πηλὸς ροδοκάστανος ἀνοικτός. Ἐπίχρισμα ὁμοιόχρωμον. Ὕψος 5.7, διάμ. βάσεως 2 ἐκ.

6) Πρόχους 2 ὑπ' ἀρ. 2168 (πίν. 189ς′).

Ἔχει σφαιρικὸν σῶμα, εὐρὺν χαμηλὸν λαιμὸν καὶ λαβὴν ταινιωτήν. Περὶ τὸ μέσον τῆς κοιλίας περιθέει τὸ σῶμα διπλῆ ταινία. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος καὶ ὑπὸ ταινίαν ὑπάρχουσαν περὶ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ, σειρὰ μικρῶν καθέτων καὶ παραλλήλων, ἀνίσου μεγέθους, γραμμῶν. Ταινία περιβάλλει ἐπίσης τὴν βάσιν καὶ τὸ χεῖλος. Ἐπὶ τῆς λαβῆς ἐγκάρσιοι ταινίαι μεταξὺ δύο καθέτων.

Βαφὴ μελανὴ ἐξίτηλος. Πηλὸς καστανός, ἐπίχρισμα ὑπόλευκον.

Ὕψος 15, διάμ. βάσεως 6.6, διάμ. χείλους 9.4 ἐκ.

7) Μόνωτον κύπελλον ἀβαθὲς μετὰ γεφυροστόμου προχοῆς ὑπ' ἀρ. 2169 (εἰκ. 2δ).

Τὸ σῶμα εἶναι κωνικόν, τὰ χείλη ἐπιπεδικά, ἡ προχοὴ σωληνωτή, ἡ λαβὴ ὑπερυψωμένη. Τὸν πυθμένα κοσμοῦν δύο ὁμόκεντροι ταινίαι περιβάλλουσαι πέντε μεμονωμένας σπείρας ἐκφυομένας ἀκανονίστως ἀπὸ τῆς ἐσωτερικῆς ταινίας. Τὸ μέσον τοῦ σώματος περιθέει τετραπλῆ ταινία. Τὰ ἐπίπεδα χείλη φέρουν ἐγκαρσίως γραμμάς. Ὑπ' αὐτὰ ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ὑπάρχει ταινία. Ὁμοία ταινία καὶ περὶ τὴν βάσιν.

Βαφὴ καστανέρυθρος. Πηλὸς καστανὸς ἀνοικτός. Ἐπίχρισμα ὑπόλευκον.

Ὕψος 3.8, διάμ. χείλους 13.5, βάσεως 4 ἐκ.

8) Μόνωτον κύπελλον μετὰ προχοῆς ὑπ' ἀρ. 2170 (εἰκ. 2ς′ καὶ πίν. 190α).

Ἄνω σῶμα κυλινδρικόν, ἀπολήγει εἰς ἔξω νεύοντα χείλη. Γάστρα κωνική. Λαβὴ ὑπερυψωμένη. Εἰς τὸ ἄνω σῶμα ζώνη ἐκ συνεχῶν ὁμοκέντρων ἡμικυκλίων, κρεμαμένων ἀπὸ τῆς ταινίας ὑπὸ τὸ χεῖλος· εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ἡμικυκλικῶν συστημάτων διαστήματα ἀνεστραμμένα παπυροειδῆ. Εἰς τὴν μετάβασιν πρὸς τὴν κοιλίαν καὶ περὶ τὴν βάσιν ὑπάρχουν ταινίαι. Ἐγκάρσιαι γραμμαὶ κοσμοῦν τὴν κάτω ἐπιφάνειαν τῆς προχοῆς. Εἰς τὸ μέσον τοῦ πυθμένος σπεῖρα περιβάλλεται ὑπὸ παχείας ταινίας.

Βαφὴ καστανέρυθρος. Πηλὸς καστανός. Ἐπίχρισμα λευκοκίτρινον.

Ὕψος 5.1, διάμ. χείλους 11.3, βάσεως 4 ἐκ.

9) Ἄωτα ἀβαφῆ κωνικὰ κύπελλα ὑπ' ἀρ. 2171, 2172.

α) Ὕψος 4, διάμ. χείλους 10, βάσεως 3.6 ἐκ.

β) Ὕψος 3.9, διάμ. χείλους 9.2, βάσεως 2.8 ἐκ.

Ψῆφοι: Δώδεκα πλακοειδεῖς παραλληλόγραμμοι καὶ θραύσματα ἄλλων ὁμοίων ἐξ ὑαλομάζης μὲ ἀνάγλυφα καρδιόσχημα κοσμήματα. Τέσσαρες σφαιρικαί, δύο ἐξ ὑαλομάζης καὶ δύο ἐκ λίθου. Τρεῖς ἀμυγδαλόσχημοι, δύο ἐξ ὑαλομάζης καὶ μία ἐκ στεατίτου. Μία ἡμικυλινδρικὴ ἐξ ὑαλομάζης φέρουσα πυκνὰς λοξὰς ἐγχαράξεις. Μία πολυεδρικὴ ἐξ ὀρείας κρυστάλλου.

Σκαραβαῖος ἐκ στεατίτου. Μῆκος 1 ἐκ.

Σφραγιδόλιθος φακοειδὴς μετὰ διαμπεροῦς ὀπῆς (πίν. 189α). Μέρος τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφανείας ἐφθαρμένον. Πτερωτὸν βοοειδὲς πρὸς τὰ δεξιὰ ἀναδιπλώνει ἐπὶ τοῦ σώματος καὶ κύπτει τὴν κατ' ἐνώπιον ἐστραμμένην κεφαλήν. Τὸ πτερὸν πληροῖ τὸ ὑπὲρ αὐτὸ πεδίον. Μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς ἀνωρθωμένης οὐρᾶς ἀστρικὸν σύμβολον. Ἄνω δεξιὰ δύο κεφαλαὶ αἰγάγρων ἐν κατατομῇ. Διάμ. 2.2 ἐκ. ΥΜ ΙΙΙΑ ἐποχῆς. Εὑρίσκετο πιθανῶς ἐντὸς τῆς ὑπ' ἀρ. 2176 λάρνακος, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὴν ΥΜ ΙΙΙΒ ἐποχήν.

Τὰ ἀγγεῖα καὶ αἱ λάρνακες δύνανται νὰ χρονολογηθοῦν εἰς ΥΜ ΙΙΙΑ - ΙΙΙΒ ἐποχήν. Ἴσως ὁ τάφος ἐχρησιμοποιήθη τοὐλάχιστον εἰς δύο φάσεις. Ἡ περιοχὴ τοῦ Μαρουλᾶ εἶναι γνωστὴ καὶ ἐξ ἄλλων τάφων[1].

Εἰς τὴν θέσιν Νταμουροῦ τῆς Κοινότητος Ἄδελε Ρεθύμνης καὶ εἰς τὸν ἀγρὸν τοῦ Ἐμμ. Μουλαζιμάκη ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν διάρκειαν γεωργικῆς ἐργασίας θαλαμοειδὴς τάφος ΥΜ ΙΙΙΑ - ΙΙΙΒ ἐποχῆς. Εἶναι καὶ αὐτὸς λαξευμένος εἰς τὸν μαλακὸν βράχον καὶ ἔχει σχῆμα ἀκανόνιστον τετραγωνικόν, διαστάσεων 2.75 × 2.45 μ. (εἰκ. 1β). Ὁ δρόμος δὲν ἀπεκαλύφθη ὁλόκληρος. Τὸ μηχάνημα εἶχεν ἀνοίξει ὀπὴν εἰς τὴν ὀροφήν, ἐκ τῆς ὁποίας εἶχον εἰσχωρήσει λίθοι, προκαλέσαντες ζημίας εἰς τὰς δύο λάρνακας καὶ τὰ ἐννέα ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς θραύσματα καὶ ὄχι πλέον εἰς τὴν θέσιν των. Ὑπὸ τὸ ἐκ κτυπητῆς γῆς δάπεδον τοῦ τάφου, τὸ ὁποῖον ἐσῴζετο πολὺ ὀλίγον, παρετηρήθησαν δύο μικρὰ λακκοειδῆ λαξεύματα εἰς τὸν φυσικὸν βράχον, εἰς τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν ὑπολείμματα ὀστῶν.

Ἡ τοποθεσία εὑρίσκεται εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς περίπου χιλιομέτρου ἀπὸ τοῦ χωρίου Πηγή, ὅπου κατὰ τὸ παρελθὸν εἶχον ἀνευρεθῆ παρόμοιοι τάφοι[2].

Τὰ εὑρήματα εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

---

1. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Κρητ. Χρον. 17, 1963, σ. 412.
2. Β. ΘΕΟΦΑΝΙΔΗΣ, ΑΕ 1948 - 9, Χρονικά, σ. 6 κέ. Ι. ΤΖΕΔΑΚΙΣ, ΑΔ 24, 1969, Β' Χρον., σ. 435.

Λάρνακες

1) Κιβωτιόσχημος λάρναξ ὑπ' ἀρ. 2173 μετ' ἀμφικλινοῦς καλύμματος καὶ τεσσάρων συμφυῶν ποδῶν (πίν. 186γ - δ).

Συνεκολλήθη ἐκ πολλῶν τεμαχίων καὶ συνεπληρώθη ὁ εἷς πούς καὶ μέρος τοῦ κιβωτίου. Ἑκάστη τῶν μακρῶν πλευρῶν χωρίζεται δι' ἀναγλύφου παραστάδος εἰς δύο μετόπας. Εἰς τὴν μίαν μακρὰν πλευρὰν καὶ εἰς ἀμφοτέρας τὰς μετόπας αὐτῆς καθὼς καὶ εἰς τὴν μίαν στενὴν

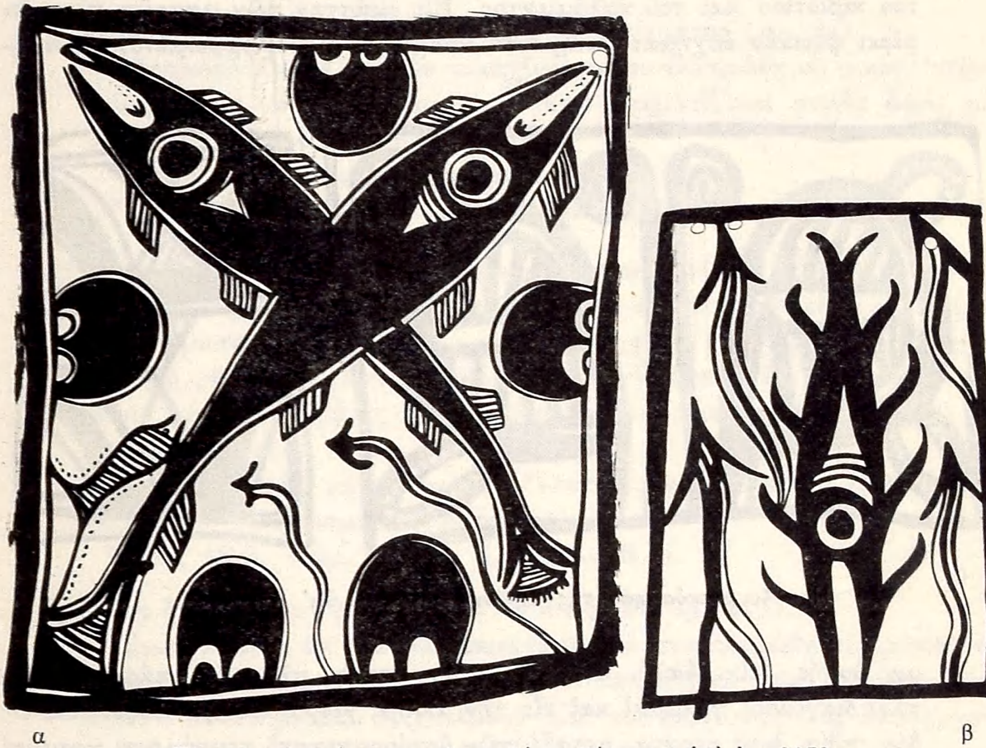

α β

Εἰκ. 3. Διακόσμησις τῆς πηλίνης λάρνακος ὑπ' ἀρ. 2173.

πλευράν, φοῖνιξ, ἐκ τῆς ρίζης τοῦ ὁποίου ἐκφύονται λεπτὰ φύλλα. Ἡ παραστὰς φέρει ὁμάδας τριπλῶν χιαστὶ τεμνομένων γραμμῶν. Εἰς τὴν ἄλλην μακρὰν πλευράν, ἡ μία μετόπη φέρει ἐσχηματοποιημένον ὀκτάποδα καὶ ἡ ἄλλη δύο ἰχθεῖς χιαστὶ διασταυρουμένους ἐν μέσῳ φυτικῶν θεμάτων (εἰκ. 3α). Εἰς τὴν παραστάδα τρέχουσα σπεῖραν. Εἰς τὴν δευτέραν στενὴν πλευρὰν ἰχθὺς πλαισιούμενος ὑπὸ φυτικῶν θεμάτων (εἰκ. 3β). Τοῦ καλύμματος αἱ μακραὶ πλευραὶ φέρουν συνεχῆ σπεῖραν, ἡ μία στενὴ ἐπάλληλα τόξα εἰς τὰς γωνίας, ἡ ἑτέρα ζεῦγος σπειρῶν. Ἐπὶ τῆς

δοκοῦ ὁμάδες ἐγκαρσίων γραμμῶν. Πλαισίωσις δι' εὐθειῶν καὶ κυματοειδῶν γραμμῶν.

Πηλὸς καστανέρυθρος τραχύς. 'Επίχρισμα ἀνοικτὸν καστανὸν ἐπὶ τοῦ κιβωτίου, λευκόφαιον ἐπὶ τοῦ καλύμματος.

Ὕψος 0.98, μῆκος 1.10, πλάτος 0.38 μ.

2) Κιβωτιόσχημος λάρναξ ὑπ' ἀρ. 2174 μετ' ἀμφικλινοῦς καλύμματος καὶ τεσσάρων συμφυῶν ποδῶν (πίν. 188α - β).

Συνεκολλήθη ἐκ πολλῶν τεμαχίων καὶ συνεπληρώθη εἷς πούς, μέρος τοῦ κιβωτίου καὶ τοῦ καλύμματος. Εἰς ἑκάστην τῶν μακρῶν πλευρῶν φέρει φυτικὸν ἐσχηματοποιημένον κόσμημα, μετεμορφωμένον εἰς σχῆ-

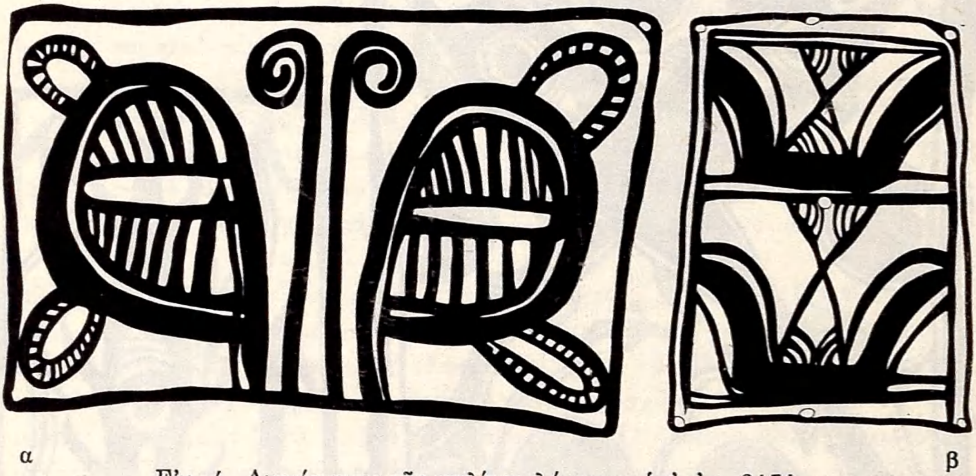

α β

Εἰκ. 4. Διακόσμησις τῆς πηλίνης λάρνακος ὑπ' ἀρ. 2174.

μα ψυχῆς (εἰκ. 4α)[1]. Εἰς τὴν μίαν στενὴν πλευρὰν ὑπάρχουν τριπλαῖ διαγώνιοι γραμμαὶ καὶ εἰς τὴν ἄλλην, χωριζομένην ὁριζοντίως εἰς δύο πεδία, ἱερὰ κέρατα, μεταξὺ τῶν ὁποίων χιαστὶ τεμνόμεναι γραμμαί (κατακόρυφοι διπλοῖ πελέκεις;) (εἰκ. 4β). 'Επὶ τοῦ καλύμματος, εἰς τὰς μακρὰς πλευράς, χωριζομένας διὰ δύο ταινιῶν εἰς δύο πεδία, κυματοειδεῖς γραμμαὶ καὶ εἰς τὰς στενὰς ὁμόκεντροι καμπύλαι. 'Επὶ τῆς δοκοῦ ἐγκάρσιοι γραμμαί. Πλαισίωσις διὰ τεθλασμένων ταινιῶν.

Πηλὸς τραχὺς καὶ καστανέρυθρος, ἐπίχρισμα καστανόξανθον, βαφὴ κεραμόχρους. Ὕψος 1.04 (μετὰ καλύμματος), μῆκος 0.94, πλάτος 0.42 μ.

1. Πρβ. AAA VI, 1973, σ. 316 - 317.

Ἀγγεῖα

1) Τρίωτον σφαιρικὸν ἀλάβαστρον ὑπ' ἀρ. 2154.

Ἀπετελέσθη ἐκ πλειόνων τεμαχίων καὶ συνεπληρώθη εἰς μέρη τοῦ σώματος καὶ κατὰ τὴν μίαν λαβήν. Εἰς τὸ ὕψος τῶν ταινιωτῶν λαβῶν κοσμεῖται διὰ συστημάτων ὁμοκέντρων τόξων καὶ ἐπαλλήλων γωνιῶν. Ὁ λαιμὸς μελανός. Περὶ τὸ μέσον τῆς κοιλίας καὶ περὶ τὴν βάσιν ταινίαι.

Βαφὴ μελανὴ ἐξίτηλος. Πηλὸς ροδοκάστανος. Ἐπίχρισμα ὑπόλευκον.

Ὕψος 15.5, διάμ. χείλους 8.8, βάσεως 7 ἐκ.

2) Πυξὶς κυλινδρικὴ ὑπ' ἀρ. 2155 ἄνευ πώματος (εἰκ. 2ε).

Συνεκολλήθη ἐκ πολλῶν τεμαχίων καὶ συνεπληρώθη εἰς μικρὸν τμῆμα τοῦ χείλους καὶ τοῦ σώματος. Ἄνω σχηματίζεται στενὸς ὦμος καὶ ὄρθια βραχέα χείλη. Ἀδιακόσμητος.

Πηλὸς καστανέρυθρος. Ἐπίχρισμα ὁμοιόχρωμον.

Ὕψος 10.5, διάμ. χείλους 9.7, βάσεως 10.2 ἐκ.

3) Ραμφόστομος πρόχους σφαιρικὴ ὑπ' ἀρ. 2156 (πίν. 189ε).

Συνεκολλήθη ἐκ πολλῶν τεμαχίων καὶ συνεπληρώθη εἰς μικρὸν μέρος τοῦ σώματος, τοῦ χείλους καὶ τῆς προχοῆς. Ὁ λαιμὸς εἶναι βραχύς, ἡ λαβὴ ταινιωτή. Ταινίαι περιβάλλουν τὸ μέσον τῆς κοιλίας. Χεῖλος, βάσις λαιμοῦ καὶ βάσις ἀγγείου φέρουν ἐπίσης μελανὰς ταινίας. Ἡ λαβὴ ἦτο βεβαμμένη.

Χρῶμα βαφῆς καστανομέλαν. Ὄπτησις ἀνομοιομερής. Πηλὸς ροδοκάστανος. Ἐπίχρισμα κιτρινόφαιον.

Ὕψος 16.5, διάμ. χείλους 8, βάσεως 8 ἐκ.

4) Ψευδόστομος ἀμφορίσκος ὑπ' ἀρ. 2157.

Συνεκολλήθη ἐκ πολλῶν τεμαχίων καὶ συνεπληρώθη εἰς μέρος τοῦ σώματος καὶ τῆς βάσεως. Τὸ σῶμα περιβάλλουν τρία συστήματα λεπτῶν ταινιῶν μεταξὺ παχυτέρων. Ἐπί τοῦ ὤμου ἐξίτηλος διακόσμησις ὁμοκέντρων τόξων. Τὰ στόμια εἶναι βεβαμμένα καὶ ἐπὶ τοῦ δίσκου τοῦ ψευδοῦς στομίου ὑπάρχουν δύο ὁμόκεντροι ταινίαι.

Βαφὴ καστανομέλαινα. Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός. Ἐπίχρισμα ὠχροκάστανον.

Ὕψος 10.7 ἐκ.

5) Ἀσκὸς πτηνόσχημος ὑπ' ἀρ. 2158 (πίν. 190β).

Συνεκολλήθη ἐκ πολλῶν τεμαχίων καὶ συνεπληρώθη κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ σώματος. Ὁ λαιμὸς ἀπολήγει εἰς ᾠοειδὲς στόμιον. Ἐπὶ τῆς ράχεως ὑπάρχει πλαστικὴ γραμμὴ καὶ κάτω δύο ᾠοειδεῖς προεξοχαί, ὡς πόδες τοῦ πτηνοῦ. Διακόσμησις ἐξίτηλος.

Πηλὸς ροδοκάστανος. Ἐπίχρισμα ἀνοικτὸν καστανόν. Ἐπιφάνεια ἀπολεπισμένη.

Μῆκος 12.7, ὕψος 4 ἑκ.

6) Ἄωτον κωνικὸν κύπελλον.

Συνεκολλήθη ἐκ πλειόνων τεμαχίων καὶ συνεπληρώθη εἷς μέρος τοῦ σώματος. Ἡ βάσις ἐπίπεδος. Ἀδιακόσμητον.

Πηλὸς καστανός, ἐπίχρισμα ὁμοιόχρωμον.

Ὕψος 7.2, διάμ. βάσεως 4.8, χείλους 12.6 ἑκ.

7) Μόνωτον κύπελλον ὑπ' ἀρ. 2160.

Συνεκολλήθη ἐκ πολλῶν τεμαχίων καὶ συνεπληρώθη μικρὸν μέρος τοῦ χείλους. Σῶμα μὲ κάθετα τοιχώματα καὶ χαμηλὴν κοιλίαν. Λαβὴ ταινιωτή, βάσις ἐπίπεδος. Ἀδιακόσμητον.

Πηλὸς κεραμόχρους. Ἐπίχρισμα καστανέρυθρον. Ἐπιφάνεια ἀπολεπισμένη.

Ὕψος 5, διάμ. χείλους 9.1, βάσεως 2.9 ἑκ.

8) Ψευδόστομος ἀμφορίσκος ὑπ' ἀρ. 2161 (πίν. 191α - β).

Ἀπετελέσθη ἐκ πολλῶν τεμαχίων καὶ συνεπληρώθη εἷς μέρος τοῦ σώματος καὶ τοῦ στομίου. Τὸ σῶμα εἶναι πεπιεσμένον, ἡ βάσις δακτυλιόσχημος. Ἐπὶ τοῦ ὤμου φέρει ζώνην μὲ ἅλυσον παπυροειδῶν καὶ ὁμάδας ὁμοκέντρων τόξων εἰς τριγωνικὰ σχήματα (ἐσχηματοποιημένα ἄνθη;). Τὸ ὑπόλοιπον τοῦ σώματος περιβάλλεται ὑπὸ ταινιῶν. Ἴχνη βαφῆς ἐπὶ τῶν λαβῶν καὶ τοῦ ψευδοῦς στομίου.

Βαφὴ καστανέρυθρος. Πηλὸς ροδοκάστανος. Ἐπίχρισμα ἀνοικτὸν καστανόν.

Ὕψος 8.5, διάμ. βάσεως 7.4 ἑκ.

9) Δοχεῖον πυροδόχον, θυμιατήριον ὑπ' ἀρ. 2162 (πίν. 189δ).

Ἀπετελέσθη ἐκ πλειόνων τεμαχίων. Τὸ κυλινδρικὸν σῶμα εὐρύνεται κατὰ τὴν βάσιν, ἡ δὲ λαβὴ φέρεται ἀπὸ τοῦ χείλους εἰς τὴν βάσιν. Τὸ σῶμα περιβάλλεται ὑπὸ κυματοειδοῦς ταινίας, ἡ δὲ βάσις καὶ τὸ χεῖλος εἶναι ἐπίσης βεβαμμένα. Ἐπὶ τῆς λαβῆς ὑπάρχουν ἐγκάρσιοι γραμμαὶ πλαισιούμεναι ὑπὸ δύο ταινιῶν.

Βαφὴ κατὰ τόπους μελανὴ καὶ καστανή. Πηλὸς καστανὸς ἀνοικτός, ἐπίχρισμα σχεδὸν ὁμοιόχρωμον.

Ὕψος 5.1, διάμ. βάσεως 10.4, στομίου 8 ἑκ.

ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΩΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐξετελέσθησαν κατὰ τὸ 1974 δι' εἰδικῶν συνεργείων αἱ κάτωθι ἐργασίαι ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως:

I. Εἰς **Δωδώνην**, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀνασκαφῶν, ἡ 11η ἐφορεία Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων, ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς ἐφόρου ἀρχαιοτήτων Ἔβης Τουλούπα καὶ τοῦ διευθύνοντος τὴν ἀνασκαφὴν καθηγ. Σωτ. Δάκαρη, προέβη διὰ τοῦ ἐμπείρου ἀρχιτεχνίτου Ἰ. Τσέβλικου εἰς τὴν ἐπανατοποθέτησιν τεσσάρων σφονδύλων τοῦ δυτικοῦ ἰωνικοῦ κίονος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ Βουλευτηρίου, οἱ ὁποῖοι εἶχον εὑρεθῆ πλησίον τῆς βάσεώς των. Τὸ ὁλικὸν ὕψος τοῦ κίονος μετὰ τῆς ἰωνικῆς βάσεως ἀνῆλθεν εἰς 3.88 μ. (πίν. 192α). Ὁ ἐκ λατυποπαγοῦς λίθου κίων ἦτο ἐπενδεδυμένος διὰ παχέος κονιάματος καὶ μαρμαροκονίας, ὑψηλότερον δὲ ἦτο ἐκτισμένος δι' ὀπτῶν πλίνθων τοξοειδῶν, αἱ ὁποῖαι εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ράχιν φέρουν ἰωνικὰς ραβδώσεις.

II. Διὰ τὰς ἐργασίας συντηρήσεως τῶν **τοιχογραφιῶν Θήρας** κατεβλήθη τὸ ποσὸν 40.000 δρχ. πρὸς πληρωμὴν ἡμερομισθίων. Παραλλήλως ἐγένετο διαμόρφωσις τοῦ χώρου, ἔνθα ἐργάζονται τὰ συνεργεῖα συντηρήσεως, χάριν τῆς ὁμαλῆς διεξαγωγῆς τῶν ἐργασιῶν τούτων.

III. Εἰς τὴν **Μονὴν Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος** : Εἰς τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ κατεσκευάσθησαν, ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίων τοῦ ἀρχιτέκτονος - ἀρχαιολόγου Εὐσταθίου Στίκα δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, δύο δρύιναι θύραι, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν μία ἐτοποθετήθη εἰς τὴν παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ ΒΑ παρεκκλησίου τοῦ καθολικοῦ θύραν εἰσόδου ἐκ τοῦ καθολικοῦ εἰς τὸ ΒΑ παρεκκλήσιον, ἡ δ' ἑτέρα εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ νάρθηκος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, εἰς ἀντικατάστασιν προχείρων διὰ κοινῶν σανίδων ὑπαρχουσῶν ἀντιαισθητικῶν θυρῶν. Ἐπίσης ἐγένοντο διὰ τοῦ ἀρχιτεχνίτου τῆς Ἑταιρείας Χαριλάου Σφακιανάκη προκαταρκτικαὶ ἐργασίαι ἀποκαταστάσεως τῆς ἀνατολικῆς ὑψηλῆς θύρας (ἀνοίγματος τοῦ ΒΑ χώρου τοῦ καθολικοῦ). Τὸ ὑψηλὸν τοῦτο ἄνοιγμα, διαστάσεων 1.07 Χ 4.36 μ., ὡδήγει πρὸς Ἀνατολὰς εἰς ἄνδηρον, διὰ τοῦ ὁποίου κατήρχετό τις εἰς τὴν ἀνατολικὴν αὐλὴν τῆς μονῆς. Εἰς τὸ κάτω μέρος του σῴζεται εἰς τὴν θέσιν του τὸ μαρμάρινον κατώφλιον, ἐπὶ

τοῦ ὁποίου διακρίνεται ἡ ἐκ τῶν πατημάτων τῶν προσκυνητῶν τριβεῖσα ἐπιφάνεια αὐτοῦ (πίν. 192β).

IV. Εἰς **Ζαγορὰν Ἄνδρου** ἐγένοντο ἐργασίαι διὰ τὴν προστασίαν τῶν κτηρίων τοῦ χώρου, τῶν ἀποκαλυφθέντων κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τὰς διεξαχθείσας ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ἀ. Καμπίτογλου, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1967 καὶ 1974 καὶ ἐκείνων, ἅτινα εἶχον ἀποκαλυφθῆ ἐνωρίτερον, κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τὰς διεξαχθείσας ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ κ. Νικολάου Ζαφειροπούλου κατὰ τὸ 1960 (βλ. ΑΕ 1970, σ. 134 κέ. καὶ Zagora 1, σ. 1 κέ.).

Τὸ πρόβλημα τῆς προστασίας τῶν κτηρίων δὲν ἦτο ἁπλοῦν, αἱ δὲ ληφθεῖσαι ἀποφάσεις κατόπιν συσκέψεως μετὰ τῶν ἁρμοδίων ἀρχῶν τοῦ Ὑπουργείου, ἐξηρτήθησαν ἐκ τῶν ἀκολούθων δυσκόλων συνθηκῶν καὶ σκέψεων 1) τῆς μεγάλης ἀποστάσεως τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἐκ τῶν χωρίων καὶ γενικῶς τῶν κατῳκημένων περιοχῶν τῆς νήσου, 2) τῆς ἐλλείψεως συγκοινωνιακῶν μέσων, ὕδατος καὶ χώματος, 3) τῆς ἀφθονίας εἰς τὴν περιοχὴν σχιστολίθων, 4) τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὸν ἀρχιτεκτονικὸν καὶ γεωμορφολογικὸν χαρακτῆρα τοῦ χώρου, 5) τῆς ἐνδεχομένης ἀνάγκης ἀποκαλύψεως, εἰς τὸ μέλλον, τῶν ἀνασκαφέντων κτηρίων ὑπὸ ἀρχαιολόγων ἐνδιαφερομένων διὰ τὴν περαιτέρω μελέτην καὶ ἐξερεύνησιν τοῦ γεωμετρικοῦ συνοικισμοῦ καὶ 6) τὴν ἐπιθυμίαν ὅπως τινὰ τῶν κτηρίων ἀφεθῶσιν ἀκάλυπτα πρὸς ἐξέτασιν ὑπὸ ἐπιστημόνων ἐπιθυμούντων νὰ ἐπισκεφθοῦν τὸν χῶρον.

Αἱ ἀνωτέρω σκέψεις ὑπηγόρευσαν τὸν ἐγκλωβισμὸν τῶν τοίχων τῶν περισσοτέρων κτηρίων τῶν περιοχῶν D καὶ H διὰ ξερολιθιῶν κατὰ τὸν τρόπον τὸν ἐμφαινόμενον εἰς τὸν πίν. 192γ. (Διὰ τὸ σχέδιον τῶν ἐντὸς τοῦ συνοικισμοῦ ἀνασκαφέντων κτηρίων βλ. ΠΑΕ 1972, σ. 255, εἰκ. 1.) Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ καὶ τῶν κτηρίων τῆς περιοχῆς J δὲν ἐνεκλωβίσθησαν· αἱ σῳζόμεναι ὅμως ἄνω ἐπιφάνειαι αὐτῶν, ἐπροστατεύθησαν διὰ μακρῶν λίθων τοποθετημένων ἐγκαρσίως καὶ εὐκόλως διακρινομένων ἀπὸ τῶν λίθων τῶν τοίχων τῆς γεωμετρικῆς καὶ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς.

ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ ΜΟΥΣΕΙΩΝ

Πλὴν τῶν ἀνασκαφῶν, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἐφρόντισε νὰ ἐφοδιάσῃ τὸ Μουσεῖον Μεσσήνης διὰ γυψίνου προπλάσματος ἀναπαραστάσεως τοῦ ἀνασκαφέντος Ἀσκληπιείου τῆς Ἀγορᾶς, φιλοτεχνηθέντος ὑπὸ τοῦ εἰδικοῦ τεχνίτου Χρ. Μαμμέλη, δαπανήσασα πρὸς τοῦτο δρχ. 60.750.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄

ΕΞΑΓΟΡΑ ΚΤΗΜΑΤΩΝ

Δι' ἐξαγορὰν κτημάτων ὑπὲρ τοῦ Δημοσίου χάριν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν καὶ ἀνασκαφῶν διέθεσεν ἐφέτος ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τὰ κάτωθι ποσά:

1. Δι' ἐξαγορὰν ἀγροῦ τοῦ Βασιλείου Κελάμη, κειμένου εἰς τὴν περιοχὴν Σικυῶνος δραχμὰς 90.000.

2. Δι' ἐξαγορὰν τριῶν ἀγρῶν κειμένων εἰς Φουρνὶ Ἀρχανῶν Κρήτης δραχμὰς 40.000 δρχ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ

Ἡ δημοσιευτικὴ δρᾶσις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας συνεχίσθη καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1974 ἐποπτείᾳ τῆς Ἐπιτροπῆς Δημοσιευμάτων ἀποτελουμένης ἐκ τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου καθηγητοῦ κ. Ἀν. Ὀρλάνδου, τοῦ Ἀντιπροέδρου καθηγητοῦ κ. Νικ. Κοντολέοντος καὶ τοῦ Συμβούλου κ. Βασ. Καλλιπολίτη διὰ τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων αὐτῆς, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῆς πτυχιούχου τῆς Ἀρχαιολογίας κ. Μαρίας Γαβρίλη.

Περιοδικὰ Δημοσιεύματα

α) Συνεχίσθη, ἐπερατώθη καὶ ἐκυκλοφορήθη ὁ τόμος ΠΑΕ 1972.
β) Ἐπερατώθη καὶ ἐκυκλοφορήθη ἡ ΑΕ 1973.
γ) Ἐπροχώρησεν ἡ ἐκτύπωσις τῶν τόμων ΠΑΕ 1973 καὶ ΑΕ 1974.

«Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας».

α) Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφορήθη τὸ ὑπ' ἀρ. 78 βιβλίον τοῦ ἐπικ. καθηγ. Γ. Στυλ. Κορρέ, Βιβλιογραφία Ἑρρίκου Σλῆμαν.

β) Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφορήθη ἡ ὑπ' ἀρ. 79 ἐναίσιμος διατριβὴ τῆς Μάντως Καραμεσίνη - Οἰκονομίδου, Ἡ Νομισματοκοπία τῆς Νικοπόλεως.

γ) Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφορήθη ὁ Γ΄ τόμος (Πίνακες) τοῦ βιβλίου τοῦ καθηγ. Γ. Ε. Μυλωνᾶ, Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσῖνος.

δ) Ἐπροχώρησεν ἡ ἐκτύπωσις τοῦ βιβλίου τοῦ ἀρχιτέκτονος Εὐστ. Στίκα, Ὁ κτίτωρ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ.

Ἐξ ἄλλου ἀνετυπώθησαν φωτομηχανικῶς τὰ ἑξῆς ἐξαντληθέντα βιβλία: α) ὁ Β΄ τόμος τοῦ βιβλίου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, τοῦ καθηγητοῦ Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου (ἀρ. 36 τῆς «Βιβλιοθήκης»). β) Τὸ βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ Ν. Μ. Κοντολέοντος, Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας (ἀρ. 29 τῆς «Βιβλιοθήκης»).

«Ἀρχαῖοι τόποι καὶ Μουσεῖα τῆς Ἑλλάδος»

α) Ἐπερατώθη καὶ ἐκυκλοφορήθη τὸ 6ον περὶ τῶν ἀνασκαφῶν Ἀκρωτηρίου Θήρας τεῦχος τοῦ καθηγ. Σπ. Μαρινάτου εἰς ἑλληνικὴν καὶ ἀγγλικὴν γλῶσ-

σαν κεχωρισμένως, ὡς καὶ τὸ ἀντιστοιχοῦν εἰς τὴν αὐτὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον Λεύκωμα ἐγχρώμων Πινάκων καὶ Σχεδίων.

β) Ἐπερατώθη καὶ ἐκυκλοφορήθη τὸ βιβλίον τοῦ καθηγ. Ν. Πλάτωνος, Ζάκρος, τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον.

Τέλος ἐξετυπώθη τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1974.

Δι' ἅπαντα τὰ ἀνωτέρω δημοσιεύματα ἐδαπάνησεν ἡ Ἑταιρεία τὸ ποσὸν τῶν 3.050.826 δραχμῶν.

Κατὰ τὸ 1974 εἰσήχθησαν εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Ἑταιρείας τόμοι ἐν ὅλῳ 1266, ἐξ ὧν 711 ἐξ ἀγορᾶς, 310 ἐξ ἀνταλλαγῆς καὶ 245 ἐκ δωρεᾶς.

Ἐπελήφθη ἐπίσης ἡ Ἑταιρεία δι' εἰδικοῦ συνεργείου τῆς ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως αὐτῆς περαιτέρω συντάξεως βιβλιογραφίας τῶν Μονῶν τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ διὰ τῆς ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας συμμετοχὴ τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν ἐν διεθνεῖ συνεργασίᾳ παρασκευαζομένην ἔκδοσιν τοῦ «Εἰκονογραφικοῦ Λεξικοῦ τῆς Κλασσικῆς Μυθολογίας» συνεχίζεται κανονικῶς, ἐφιλοξένησε δὲ ἡ Ἀρχ. Ἑταιρεία τὰ μέλη τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Λεξικοῦ πρὸς σύσκεψιν κατ' Αὔγουστον τοῦ 1974.

Ἀλλ' ἡ εὐεργετικὴ δρᾶσις τῆς Ἑταιρείας δὲν ἐσταμάτησεν ἕως ἐδῶ, διότι ἦλθεν ἀρωγὸς εἰς τὴν ἐπιμελήτριαν ἀρχαιοτήτων κ. Εὐτυχίαν Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου διὰ χρηματικοῦ ποσοῦ 16.780 δρχ. ὡς ὑποτροφίαν χάριν σπουδῶν εἰς Γαλλίαν καὶ εἰς τὴν δ. Μαρίναν Πέτρου, συντηρήτριαν ἀρχαιοτήτων, διὰ χρηματικοῦ ποσοῦ 10.000 δρχ. ὡς οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν πρὸς παρακολούθησιν σεμιναρίου εἰς Λονδῖνον. Ἐνίσχυσεν ἐπίσης οἰκονομικῶς ἡ Ἑταιρεία τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν διὰ χρηματικοῦ ποσοῦ 20.000 δρχ.

Ἐνίσχυσεν ὡσαύτως ἡ Ἑταιρεία τὰς Βιβλιοθήκας τῶν Μουσείων τοῦ Κράτους οὐ μόνον διὰ τῶν ἐκδόσεων αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ δι' ἀγορᾶς εἰδικῶν συγγραμμάτων ὡς καὶ διὰ τῆς δαπάνης σταχώσεως αὐτῶν.

Εἰς τὸν ξενῶνα τῆς Ἑταιρείας ἐφιλοξενήθησαν οἱ κάτωθι Ἕλληνες ἔφοροι καὶ ἐπιμεληταὶ ἀρχαιοτήτων, ὡς καὶ οἱ κάτωθι ἀλλοδαποὶ καθηγηταὶ καὶ σπουδασταὶ τῆς Ἀρχαιολογίας. Ἕ λ λ η ν ε ς : Φώτ. Πέτσας, Χρύσανθος Χρήστου, Εὐγενία Γιούρη, Ἰω. Τουράτσογλου, Κων. Τσάκος, Νικ. Νικονᾶνος, Εὐτ. Κουρκουτίδου - Νικολαΐδου, Κων. Γαλλῆς, Χαρ. Κριτζᾶς, Στυλ. Παρλαμᾶ, Θ. Παζαρᾶς, Χαρ. Μπακιρτζῆς. Ἕλληνες ἐκ τοῦ Ἐξωτερικοῦ: Ὁ ἑταῖρος Ἀρ. Πασαδαῖος καὶ ὁ κ. καὶ ἡ κ. Κ. Νικολάου. Ἀ λ λ ο δ α π ο ί : Ἐκ Γιουγκοσλαβίας, οἱ Bozidar Slapsak, Rastko Vacić, Marjeta Šašel. Ἐκ Ρουμανίας, ὁ κ. καὶ ἡ κ. J. Barnea καὶ ὁ κ. Petre Aurélian. Ἐκ Τουρκίας ὁ Yekta Kolcu. Ἐκ Πακιστὰν ὁ M. Sharif καὶ ἐκ Περσίας ὁ H.-M. Salehi.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ϛ'

Α' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1974

Ἐν Ἀθήναις τῇ 28 Ἀπριλίου τοῦ χιλιοστοῦ ἐνακοσιοστοῦ ἑβδομηκοστοῦ τετάρτου ἔτους, ἡμέρᾳ τῆς ἑβδομάδος Κυριακῇ, ὥρᾳ 9.30 π.μ. ἀκριβῶς, συνῆλθον ἐν τῷ μεγάρῳ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Ἐλευθ. Βενιζέλου 22, ἐκ τῶν Ἑταίρων αὐτῆς οἱ ἐν τῷ ἐκλογικῷ καταλόγῳ τοῦ ἔτους 1974 ὑπ' αὔξ. ἀριθ. 122 Δ. Μιράσγεζης, 4 Κωνστ. Ἀλεξανδρῆς, 166 Β. Πετράκος, 173 Ἰ. Κ. Πουρναρόπουλος, 155 Ροζ. Παπαντωνίου, 120 Διον. Μεταξᾶς - Μεσσηνέζης, 180 Κων. Σαραντόπουλος, 143 Ἀν. Ὀρλάνδος, 105 Παῦλος Λαζαρίδης, 39 Φανὴ Κουτσοκώστα - Δροσογιάννη, 2 Κων. Ἀδαμίδης, 205 Νικ. Τωμαδάκης, 14 Ἀλεξάνδρα Βάλδκιρχ - Κοτιώνη, 158 Ἰω. Παπασταύρου, 18 Μαρία Βελουδίου, 172 Ἀπόστολος Πουλόπουλος, 167 Φώτιος Πέτσας, 127 Κων. Μπίτζιος, 31 Ἀθαν. Δασκαρόλης, 59 Βασ. Καλλιπολίτης, 12 Ἀνδρ. Βαβρίτσας, 60 Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου, 199 Ἰω. Τραυλός, 48 Μαρία Θεοχάρη, 174 Εὐαγ. Πρωτονοταρίου - Δεϊλάκη, 190 Εὐστ. Στίκας, 42 Νικ. Ζαφειρόπουλος, 151 Φωτ. Παπαδοπούλου - Ζαφειροπούλου, 101 Θεόδ. Κωνσταντίνου, 164 Κωνστ. Πέππα - Δελμούζου, 35 Γ. Δοντᾶς, 47 Πέτρος Θέμελης, 110 Μανοῦσος Μανούσακας, 192 Κων. Συριόπουλος, 186 Χριστ. Σταθάτου, 184 Γ. Σπυριδάκης, 81 Νικ. Κοντολέων, 156 Κωνστ. Παπαπάνος, 83 Γ. Κορρές, 171 Ἰω. Πολυγένης, 106 Βασίλειος Λαμπρινουδάκης, 44 Ἀντ. Ζώης, 212 Ἀθαν. Χατζηκακίδης, 78 Γεράσ. Κονιδάρης, 148 Μαρία Παντελίδου, 25 Νικ. Γιαλούρης, 53 Θωμᾶς Καζαμίας, 144 Δημ. Πάλλας, 84 Στυλ. Κορρές, 132 Νικ. Μπουφίδης, 54 Κων. Καλίτσης, 214 Ἄννα Χατζηνικολάου, 217 Παν. Χριστόπουλος, 70 Ἀπ. Καρανδρέας, 85 Δημ. Κορωναῖος, 100 Γρ. Κωνσταντινόπουλος, 142 Ἀδ. Οἰκονομίδου, 58 Π. Καλλιγᾶς, ἤτοι ἐν ὅλῳ 58 ἑταῖροι, ἵνα συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον 31 τοῦ Ὀργανισμοῦ, ἐκλέξωσι τὸ Προεδρεῖον τῆς Συνελεύσεως καὶ τὴν πενταμελῆ Ἐξελεγκτικὴν καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείαν διὰ τὸ ἀρξάμενον ἔτος 1974, ἀκούσωσι τὴν περὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1973 ἔκθεσιν τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Γεν. Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου συνταχθεῖσαν ἔκθεσιν περὶ τῶν πεπραγμένων τοῦ 1973.

Ὁ Ἀντιπρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας Νικόλαος Κοντολέων ἐκήρυξε τὴν ἔναρξιν τῆς Συνεδρίας καὶ ἐκάλεσε τοὺς ἑταίρους εἰς ἐκλο-

γὴν τοῦ Προεδρείου τῆς Συνελεύσεως διὰ φανερᾶς ψηφοφορίας. Ἐξελέγησαν δὲ Πρόεδρος ὁ κ. Νικόλαος Τωμαδάκης, Ἀντιπρόεδρος ὁ κ. Ἰωάννης Παπασταύρου, Α' Γραμματεὺς ὁ κ. Δημοσθ. Μιράσγεζης καὶ Β' Γραμματεὺς ὁ κ. Παῦλος Λαζαρίδης. Ὁ ἐκλεγεὶς Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Ν. Τωμαδάκης ηὐχαρίστησε τοὺς ἑταίρους ἐπὶ τῇ ἐκλογῇ του καὶ ἐνετείλατο νὰ ἀναγνωσθῇ ἡ ἔκθεσις τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1973. Ὁ Γραμματεὺς τῆς Συνελεύσεως κ. Δ. Μιράσγεζης ἀνέγνωσε τὴν ἔκθεσιν τῆς Ἐπιτροπείας φέρουσαν τὰς ὑπογραφὰς τῶν ἐλεγκτῶν κ.κ. 1) Κ. Ἀδαμίδη 2) Θ. Κωνσταντίνου, 3) Ἀ. Νταῆ, 4) Ἀ. Πουλοπούλου.

Περαίνουσα τὴν ἔκθεσιν ταύτην ἡ Ἐπιτροπεία προέτεινεν, ὅπως ἡ Συνέλευσις ἐγκρίνῃ τὴν διαχείρισιν τοῦ λήξαντος ἔτους 1973 ὡς ὀρθῶς γενομένην καὶ ἐπικυρώσῃ τὸν ἰσολογισμὸν καὶ ἀπολογισμὸν τοῦ ἔτους τούτου.

Ἡ Συνέλευσις ἐπεδέξατο τὴν πρότασιν τῆς Ἐπιτροπείας καὶ ἐπεκύρωσε τὸν ἰσολογισμὸν καὶ ἀπολογισμὸν τοῦ ἔτους 1973.

Μετὰ τὴν ἔγκρισιν καὶ ἐπικύρωσιν τῆς ἐκθέσεως τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπῆς, ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Νικ. Τωμαδάκης ἐκάλεσε τοὺς ἑταίρους πρὸς ἐκλογὴν τῆς πενταμελοῦς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας διὰ τὸ ἀρξάμενον ἔτος 1974.

Ὁρισθέντων ψηφολεκτῶν τῶν κυρίων Γεωργίου Κορρὲ καὶ Βασιλείου Λαμπρινουδάκη προσῆλθον, ἀναγινωσκομένου τοῦ ἐκλογικοῦ καταλόγου καὶ ἐψήφισαν ἑταῖροι 58, γενομένης δὲ διαλογῆς ὡς μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας ἔλαβον: ἀνὰ 58 ψήφους οἱ κ.κ. Κων. Ἀδαμίδης, Ἰω. Δημαρᾶς, Θεόδ. Κωνσταντίνου, Ἀστέριος Νταῆς καὶ Ἀπόστολος Πουλόπουλος.

Κατὰ ταῦτα ἐξελέγησαν μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας διὰ τὸ τρέχον ἔτος 1974 οἱ κ.κ. Κων. Ἀδαμίδης, Ἰω. Δημαρᾶς, Θεόδ. Κωνσταντίνου, Ἀστέριος Νταῆς καὶ Ἀπόστολος Πουλόπουλος.

Εἶτα ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Νικόλαος Τωμαδάκης ἐκάλεσε τὸν Γεν. Γραμματέα τοῦ Συμβουλίου, ὅπως προβῇ εἰς ἀνακοίνωσιν τῆς ὑπ' αὐτοῦ συνταχθείσης ἐκθέσεως περὶ τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1973.

Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐκθέσεως ὑπὸ τοῦ Γεν. Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως ἐκφράζει τὰ συγχαρητήρια τῆς Συνελεύσεως πρὸς τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον διὰ τὴν γενομένην ἐθνικὴν ἐργασίαν. Εἶτα ἡ Συνέλευσις διελύθη περὶ ὥραν 12.30 μ.μ.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ	Ὁ Α' Γραμματεὺς ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΜΙΡΑΣΓΕΖΗΣ
Ὁ Ἀντιπρόεδρος ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ	Ὁ Β' Γραμματεὺς ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

Οἱ ψηφολέκται
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΡΡΕΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄

ΕΚΘΕΣΙΣ
ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1974

Κύριε Πρόεδρε,

Οἱ ὑπογεγραμμένοι, ἀποτελοῦντες τὴν Ἐξελεγκτικὴν Ἐπιτροπείαν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας διὰ τὸ ἔτος 1974, προσκληθέντες διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 506/4-4-1975, ἐγγράφου τοῦ κ. Προέδρου, ἐπελήφθημεν τοῦ ἐλέγχου τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ λήξαντος ἔτους 1974, ἐκ τῶν ταμειακῶν καὶ λογιστικῶν βιβλίων τῆς ὁποίας ἐξάγονται τὰ ἑξῆς ἀποτελέσματα:

ΜΕΡΟΣ 1

Α΄ Χρηματικὸν

Ταμεῖον

α) Χρέωσις

1.	Ὑπόλοιπον μετρητῶν ἐν τῷ Ταμείῳ τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν 31ην Δεκεμβρίου 1973 ....Δρχ.	64.755,20
2.	Ἀπὸ Ἔσοδα Γεν. Προϋπολογισμοῦ 1/1/74 - 31/12/1974	10.114.300.—
3.	» Προϊὸν ἐκποιήσεως 110 μετοχῶν Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, δι' ἐνίσχυσιν ἀρχαιοτήτων Κύπρου	1.972.780.—
4.	» Ἀναλήψεις ἐξ Ἐθνικῆς Τραπέζης Α΄ no. 480042...........................	415.996.—
5.	» Ἀναλήψεις ἐξ Ἐθνικῆς Τραπέζης Β΄ no. 480246...........................	12.123.947.—
6.	» Προσωρινοὺς λογαριασμοὺς	192.900.—
7.	» Ἐγγυήσεις	31.000.—
8.	» Φόρους ζ΄ κατηγορίας 8 %	6.440.—
9.	» Εἰδικὰς ἐνισχύσεις (Δημοσίων Ἐπενδύσεων διὰ τὰς ἀνασκαφὰς Θήρας, ἐξ ὑπολοίπων παρελθουσῶν χρήσεων καὶ ἔτους 1974) ...	2.308.841.—
	Εἰς μεταφορὰν	27.230.959,20

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΕΣΟΔΩΝ & ΕΞΟΔΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1974

Ε Σ Ο Δ Α

Προϋπολογισμού Κεφάλ.	Προϋπολογισμού Ἄρθρον	Εἶδος ἐσόδων	Προϋπολογισθέντα	Εἰσπραχθέντα	Διαφορά Ἐπὶ πλέον	Διαφορά Ἐπὶ ἔλαττον
		ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Ι				
		ΤΑΚΤΙΚΑ ΕΣΟΔΑ				
Α′		**Πρόσοδοι ἀκινήτου περιουσίας**				
	1α′ - ε′	Μισθώματα	2.844.000.—	2.739.000.—	—	105.000.—
	2	Παραχώρησις αἰθουσῶν	70.000.—	54.975.—	—	15.025.—
Β′		**Πρόσοδοι κινητῆς περιουσίας**				—
	1α′ - δ′	Μερίσματα μετοχῶν	2.708.200.—	3.046.977.—	338.777.—	—
	2α′ - ια′	Τοκομερίδια ὁμολογιῶν	36.500.—	33.086.60	—	3.413.40
	3	Τόκοι καταθέσεων παρ' Ἐθνικῇ Τραπέζῃ εἰς πρώτην ζήτησιν, κλπ.	10.000.—	31.645.—	21.645.—	—
Γ′		**Ἀντίτιμον δημοσιευμάτων**				
	1 - 3	Ἀντίτιμον πωλήσεως ἀντιτύπων ΑΕ, ΠΑΕ, Ἔργου κλπ. δημοσιευμάτων καὶ Ὁδηγῶν ἀρχαίων τόπων	400.100.—	928.781.—	528.681.—	—
Δ′		**Εἰσφοραὶ - Δικαιώματα**				
	1	Ὑποχρεωτικὴ ἐτησία εἰσφορὰ ἑταίρων καὶ τέλη ἐγγραφῆς	15.000.—	16.800.—	1.800.—	—
	2	Συμμετοχὴ τῆς Ἑταιρείας ἐπὶ τῶν καθαρῶν κερδῶν τῶν Κρατικῶν Λαχείων	3.000.000.—	3.000.000.—	—	—
	3	Ἐκ δωρεῶν καὶ κληροδοτημάτων	100.—	—	—	100.—
	4	Ἐκ δωρεῶν ἐπὶ εἰδικῷ σκοπῷ	100.—	—	—	100.—
Ε′		**Ἀπρόβλεπτα ἔσοδα**				
	1 - 3	Διάφορα καὶ ἀπρόβλεπτα ἔσοδα	30.200.—	34.440.—	4.240.—	—
	—	Ἔκτακτος συμμετοχὴ τῆς Ἑταιρείας εἰς τὰ καθαρὰ κέρδη τῶν Κρατικῶν Λαχείων χρήσεως 1974	—	2.000.000.—	2.000.000.—	—
Ϛ′		**Ἔσοδα παρελθόντων οἰκονομικῶν ἐτῶν**				
	1	Ὑπόλοιπα 4ης τριμηνίας 1973 ἐκ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὰ κέρδη τῶν Κρατικῶν Λαχείων	1.000.000.—	1.000.000.—	—	—
	2	Ἐξ ἐπιστροφῆς χρημάτων ἀπὸ ἐντάλματα προπληρωμῆς	100.—	—	—	100.—
		Σύνολον ἐσόδων	10.114.300.—	12.885.704.60	2.895.143.—	123.738.40
		ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΙΙ				
Ζ′		**Κίνησις κεφαλαίων**				
	1	Ἐκ παρακρατήσεως χαρτοσήμου ἐκ μισθωμάτων ...	45.000.—	70.597.—	25.597.—	—
	2α′ - γ′	Ἐκ παρακρατήσεως κρατήσεων ἐπὶ ἀποδοχῶν ἐν γένει	665.000.—	873.741.—	208.741.—	—
	3	Ἀνάληψις ἐκ τοῦ παρὰ Τραπέζαις χρηματ. ὑπολοίπου.				
	—	Ἀνάληψις ἐκ διαθεσίμων	400.000.—	—	—	—
	—	Προϊὸν 110 ἐκποιηθεισῶν μετοχῶν Ε.Τ.Ε. δι' ἐνίσχυσιν τῶν νασκαφῶν τῆς Κύπρου	—	1.972.780.—	1.972.780.—	—
		Σύνολον	11.224.300.—	15.802.822.60	5.102.261.—	123.738.40
Η′		**Ἔσοδα κληρονομίας Φ. ΦΑΡΜΑ**				
	1 - 7	Μερίσματα μετοχῶν, τοκομερίδια ὁμολογιῶν, τόκοι, ἀπρόβλεπτα κλπ. ἔσοδα	30.600.—	—	—	30.600.—
		Γενικὸν Σύνολον	11.254.900.—	15.802.822.60	5.102.261.—	154.338.40

Ε Ξ Ο Δ Α

Προϋπολογισμού Κεφάλ.	Προϋπολογισμού Ἄρθρον	Εἶδος ἐξόδων	Προϋπολογισθέντα	Συμπληρωματικαὶ πιστώσεις	Σύνολον	Πραγματοποιηθέντα	Διαφορὰ ἐπὶ ἔλαττον
		ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Ι					
		ΤΑΚΤΙΚΑ ΕΞΟΔΑ					
		Ἔξοδα διοικήσεως ἐν γένει					
Α′	1-2	Μισθοί, ἐπιδόματα διοικ. καὶ ἐπιστημ. προσωπικοῦ ..	1.766.100.—	—	1.766.100.—	1.741.384.—	24.716.—
Β′	1-2	» » βοηθητ. καὶ τεχνικοῦ »	1.020.100.—	15.000.—	1.035.100.—	1.024.745.—	10.355.—
Γ′	1	» » ὑπηρετ. προσωπ., ὁδοιπορικὰ κλπ.	881.200.—	250.000.—	1.131.200.—	1.081.720.—	49.480.—
Δ′	1-3	Ἔξοδα κινήσεως κλπ., λειτουργίας γραφείων, ἤτοι θέρμανσις, φωτισμός, ὕδρευσις, καθαριότης, Τ. Τ., στολαὶ κλητήρων κλπ., δικαστικὰ ἐν γένει	480.100.—	105.000.—	585.100.—	553.642.90	31.457.10
Δ′		**Ἔξοδα κινητῆς καὶ ἀκινήτου περιουσίας**					
	4α′-η′	Συντήρησις μεγάρου, ἀμοιβὴ συντηρητῶν ἐγκαταστάσεων, ἐπιπλώσεις, φόροι Δημοσίου καὶ Δήμου, ἀσφάλιστρα, φύλακτρα χρεογράφων, ποσοστὰ εἰσπράκτορος κλπ.	801.000.—	321.000.—	1.122.000.—	1.082.936.70	39.063.30
Ε′		**Ἔξοδα Βιβλιοθήκης**					
	1	Ἐμπλουτισμὸς Βιβλιοθήκης κλπ. ἔξοδα	500.000.—	—	500.000.—	209.313.50	290.686.50
Ϛ′		**Ἐκπλήρωσις τοῦ σκοποῦ τῆς Ἑταιρείας**					
	1-6	Ἀνασκαφαί, ἀπαλλοτριώσεις, ἀναστήλωσις ἀρχαίων μνημείων, ἀνέγερσις καὶ ἐπισκευὴ Μουσείων, ἐμπλουτισμὸς βιβλιοθηκῶν Μουσείων κλπ.	2.580.000.—	—	2.580.000.—	1.266.307.—	1.313.693.—
Ζ′		**Δημοσιεύματα ἐν γένει**					
	1-4	Ἔξοδα ἐκδόσεως ΑΕ, ΠΑΕ, Ἔργου, μελετῶν, διατριβῶν, ἀποζημιώσεις συγγραφέων κλπ.	1.850.000.—	1.450.000.—	3.300.000.—	3.163.964.—	136.036.—
Η′		**Οἰκονομικαὶ ἐνισχύσεις - Ὑποτροφίαι**					
	1-4	Ὑποτροφίαι, ἔξοδα διαλέξεων καὶ συμμετοχῆς εἰς διεθνῆ συνέδρια	160.000.—	—	160.000.—	121.888.—	38.112.—
Θ′		**Ἔκτακτα ἔξοδα**					
	1-3	Ἀποζημίωσις ἐκτάκτων βοηθῶν εὑρετηριώσεως ΑΕ, ἐκτάκτων βοηθῶν Λεξικοῦ, προτομαὶ καὶ ἀπρόβλεπτα	425.984.—	185.000.—	610.984.—	599.391.—	11.593.—
Ι′		**Ἔξοδα παρελθόντων οἰκον. ἐτῶν**					
	1	Ἔξοδα παρελθουσῶν χρήσεων	10.000.—	—	10.000.—	—	—
ΙΑ′	1-2	**Ἀποθεματικὰ** τ. ἀποθ. 100.000 ἐκτ. » 49.816 = 149.816 - 149.816	—	—	—	—	—
		Σύνολον ἐξόδων	10.474.484.—	2.326.000.—	12.800.484.—	10.845.292.10	1.945.191.90
		ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΙΙ					
ΙΒ′		**Κίνησις Κεφαλαίων**					
	1	Ἀπόδοσις κρατήσεων ἐξ ἀποδοχῶν	600.000.—	95.000.—	695.000.—	637.006.—	57.994.—
		Σύνολον	11.074.484.—	2.421.000.—	13.495.484.—	11.482.298.10	2.003.185.90
		Ἔξοδα κληρονομίας Φ. ΦΑΡΜΑ					
ΙΓ′	1-4	Ἀνασκαφαί, φύλακτρα, ἀσφάλιστρα καὶ ἀπρόβλεπτα	30.600.—	—	30.600.—	—	—
		Γενικὸν σύνολον	11.105.484.—	2.421.000.—	13.526.084.—	11.482.298.10	2.003.185.90

Ἀνάλυσις Ἐσόδων: Κεφαλαίου Γ′, ἄρθρ. 1 - 3

Ἀντίτιμον Δημοσιευμάτων

1) Ἀρχαιολ. Ἐφημερίς, Πρακτικὰ Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας, Ἔργον	Δραχ.	114.923.—
2) Διάφορα δημοσιεύματα	»	813.558.—
3) Ὁδηγὸς Ἐλευσῖνος	»	300.—
Σύνολον	»	928.781.—

Ἀνάλυσις Ἐξόδων: α) Κεφαλαίου Ϛ′ ἄρθρ. 1 - 6

1) Ἀνασκαφαὶ	Δραχ.	900.939.—
2) Ἀπαλλοτριώσεις	»	128.905.—
3) Ἀναστηλώσεις	»	35.000.—
4) Περισυλλογὴ ἀρχαίων	»	75.000.—
5) Ἀποπεράτωσις Μουσείου Ἀρχαίας Μεσσήνης	»	108.378.—
6) Ἐμπλουτισμὸς βιβλιοθηκῶν Μουσείων	»	18.085.—
Σύνολον	»	1.266.307.—

β) Κεφαλαίου Ζ′, ἄρθρ. 1 - 4

1) Ἔξοδα ἐκδόσεως ΑΕ, ΠΑΕ, Ἔργου	Δραχ.	608.909.—
2) Ἔξοδα ἐκδόσεως μελετῶν, διατριβῶν	»	1.987.808.—
3) Ἀγοραὶ χάρτου	»	388.357.—
4) Ἀμοιβαὶ συγγραφέων	»	178.890.—
Σύνολον	»	3.163.964.—

Παρατηρήσεις

Αἱ συμπληρωματικαὶ πιστώσεις ἐκαλύφθησαν εἴτε ἐξ ὑπεραποδόσεως ἐσόδων, εἴτε ἐκ μὴ ἀπορροφήσεως ὁλοκλήρου τοῦ ποσοῦ τῶν πιστώσεων.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 31 Δεκεμβρίου 1974

Ὁ Ταμίας
Ν. Κ. ΠΟΥΡΝΑΡΑΣ

Ὁ Προϊστάμενος τοῦ Λογιστηρίου
Ι. Χ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Ἐκ μεταφορᾶς ......Δρχ.	27.230.959,20
10. Ἀπὸ Δωρεὰς διὰ τὰς ἀνασκαφὰς Θήρας (ὑπόλοιπα)	76.365.—
11. » Δωρεὰν Καρρᾶ δι' ἀνασκαφὰς Θήρας	100.000.—
12. » Συμβολὴν Ἑλληνικοῦ Ὀργανισμοῦ Τουρισμοῦ δι' ἀνασκαφὰς Θήρας	1.800.000.—
13. » Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ, οἰκ. ἐνίσχυσις διὰ τὸ Διεθνὲς Μυθολογικὸν Λεξικὸν	200.000.—
14. » Μεξικανὸν Arango Arias, οἰκον. ἐνίσχυσις ἀνασκαφῶν Ζάκρου	104.650.—
15. » Κίνησιν Κεφαλαίων	1.110.000.—
16. » Χαρτόσημον τιμολογίων ἐκ πωλήσεως δημοσιευμάτων	7.687.—
Σύνολον ....Δρχ.	30.329.661,20

β) Πίστωσις

1. Εἰς Ἔξοδα Γεν. Προϋπολογισμοῦ ἀπὸ 1/1/74 - 31/12/1974 ....Δρχ.	10.474.484.—
2. » Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Α' no. 480042	856.624,60
3. » Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Β' no. 480246	15.077.167.—
4. » Προσωρινοὺς λογαριασμοὺς	9.948,50
5. » Ἀνασκαφὰς ἐξ εἰδικῶν ἐνισχύσεων (Δημοσίων Ἐπενδύσεων 1972, 1973, 1974 δι' ἀνασκαφὰς Θήρας)	1.888.110,50
6. » Ἀνασκαφὰς Θήρας ἐκ δωρεᾶς κ. Μάρκου Νομικοῦ	30.902.—
7. » Ἀνασκαφὰς Θήρας ἐκ δωρεᾶς κ. Εὐαγ. Νομικοῦ	33.903.—
8. » Ἀνασκαφὰς Θήρας ἐκ προσφορᾶς κ. Σ. Μόξλεϋ.	1.330.—
9. » Ἀνασκαφὰς Θήρας ἐκ δωρεᾶς κ. Ἰωάν. Καρρᾶ.	23.984.—
10. » Ἀνασκαφὰς Θήρας ἐξ ἐνισχύσεως Ε.Ο.Τ. ...	1.294.176.—
11. » Κίνησιν Κεφαλαίων	637.006.—
Σύνολον ......Δρχ.	30.327.635,60
Ὑπόλοιπον Ταμείου τῆς 31ης Δεκεμβρίου 1974 Δρχ.	2.025,60
Σύνολον ......Δρχ.	30.329.661,20

Β' Γενικὸς Ἰσολογισμὸς Χρήσεως 1974

Τὸ Ἐνεργητικὸν τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν 31-12-1974 ἀνήρχετο εἰς δραχμὰς 61.230.834,20 ἀποτελούμενον ἐκ τῶν κάτωθι μερίδων:

Ἐνεργητικὸν

Ἀπὸ Ἀκίνητα κτήματα (οἰκόπεδα καὶ καταστήματα) Δρχ.	25.000.000.—
» τὸ Μέγαρον τῆς Ἑταιρείας (Μεῖον ἀποσβέσεις)	18.000.000.—
» Ἔπιπλα καὶ Σκεύη (Μεῖον ἀποσβέσεις)	1.000.000.—
» Μετοχὰς πρὸς φύλαξιν παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Α'	13.143.235.—
» Ὁμολογίας πρὸς φύλαξιν παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Α'	335.457.—
» Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Α'	440.628,60
» » » » » » Β'	2.953.220.—
» » » » » » Α' Ἰ. Μαρκοπούλου	14.706.—
» Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Α' ἐκ δωρεᾶς Ἰ. Ρώμα	222.634.—
» Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Α' ἐκ Κληρονομίας Φ. Φαρμᾶ	128.928.—
» Ὑπόλοιπον Ταμείου 31 Δεκεμβρίου 1974......	2.025,60
Σύνολον ......Δρχ.	61.230.834,20

Παθητικὸν

Εἰς Κεφάλαιον ....Δρχ.	61.230.834,20
Σύνολον ...Δρχ.	61.230.834,20

Γ' Περιουσία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

Ἡ περιουσία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν 31 Δεκεμβρίου 1974 ἀνήρχετο εἰς τὸ ποσὸν τῶν δραχμῶν 61.230.834,20 ἀποτελουμένη ἐκ τῶν αὐτῶν ὑπολοίπων τῶν ἐν τῷ Ἐνεργητικῷ ἀναγραφομένων λογαριασμῶν.

Περαίνουσα τὴν ἔκθεσιν ταύτην ἡ Ἐπιτροπεία προτείνει ὅπως ἡ Συνέλευσις ἐγκρίνῃ τὴν ἀνωτέρω διαχείρισιν ὡς ὀρθῶς ἔχουσαν καὶ ἐπικυρώσῃ τὸν Ἀπολογισμὸν καὶ τὸν Ἰσολογισμὸν τοῦ λήξαντος ἔτους 1974 τῆς ἰδίας περιουσίας τῆς Ἑταιρείας.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 9ῃ Ἀπριλίου 1975

Ἡ Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπεία

ΚΩΝ. ΑΔΑΜΙΔΗΣ
ΙΩ. ΔΗΜΑΡΑΣ
ΘΕΟΔ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
ΑΣΤ. ΝΤΑΗΣ
ΑΠ. ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄

ΚΙΝΗΣΙΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΧΡΗΣΙΣ 1974

Α΄ ΕΚΔΟΘΕΝΤΑ

1) ΑΕ 1973 .... ἀντίτυπα 600
2) Γ. Στυλ. Κορρέ· Ἡ βιβλιογραφία τοῦ Ἑρρίκου Σλῆμαν......... » 700
3) Σπ. Μαρινάτου· Excavations at Thera VI (κείμ.)........... » 2500
» » Thera VI, colour Plates and Plans .... » 2500
» » Ἀνασκαφαὶ Θήρας VI (κείμ.)................. » 2500
» » Θήρα VI, ἔγχρωμοι πίνακες καὶ σχέδια .... » 2500
4) Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1973 .... » 2500

Β΄ ΠΩΛΗΘΕΝΤΑ

1) **Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς**

Ἔτος	Ἀριθ. τόμων	Εἰσπραχθὲν ποσὸν	Ἔτος	Ἀριθ. τόμων	Εἰσπραχθὲν ποσὸν
1898	1	180.—	Ἐκ μεταφορᾶς	16	3.600.—
1899	1	180.—	1929*	2	480.—
1913	1	180.—	1930	2	480.—
1916	1	240.—	1931	2	480.—
1917	2	420.—	1932	2	480.—
1918	1	240.—	1933	2	480.—
1919	1	240.—	1934-35	2	480.—
1920	1	240.—	1936	2	480.—
1921	1	240.—	1937 Α΄	1	480.—
1922	1	240.—	1937 Β΄	2	960.—
1923	1	240.—	1937 Γ΄	2	324.—
1924	2	480.—	1938	2	440.—
1925-26	2	480.—	1939 - 41	1	240.—
1927-28	2	480.—	1942 - 44	1	240.—
Εἰς μεταφορὰν	16	3.600.—	Εἰς μεταφορὰν	41	10.124.—

1) **Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς**

Ἔτος	Ἀριθ. τόμων	Εἰσπραχθὲν ποσὸν	Ἔτος	Ἀριθ. τόμων	Εἰσπραχθὲν ποσὸν
Ἐκ μεταφορᾶς	41	10.124.—	Ἐκ μεταφορᾶς	45	14.429.—
1945 - 47	2	440.—	1962	1	180.—
1948 - 49	1	240.—	1964,	1	240.—
1950 - 51	1	240.—	1965	1	280.—
1952	1	240.—	1966	1	280.—
1953 - 54 Α′	1	280.—	1967	1	400.—
1953 - 54 Β′	1	240.—	1968	1	280.—
1953 - 54 Γ′	2	690.—	1969	2	580.—
1955	1	240.—	1970	3	660.—
1956	1	240.—	1971	4	1.140.—
1957	2	510.—	1972	6	1.740.—
1958	2	465.—	1973	56	35.840.—
1959	1	240.—	Εὐρ. 1837-1884	44	21.060.—
1960	1	240.—			
Εἰς μεταφορὰν	45	14.429.—	Σύνολον . . .	179	77.109.—

2) **Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας**

Ἔτος	Ἀριθ. τόμων	Εἰσπραχθὲν ποσὸν	Ἔτος	Ἀριθ. τόμων	Εἰσπραχθὲν ποσὸν
1858 - 59	—	—	Ἐκ μεταφορᾶς	—	—
1859 - 60	—	—	1876	—	—
1860 - 61	—	—	1877	—	—
1861 - 62	—	—	1878	—	—
1862 - 63	—	—	1879	—	—
1865 - 66	—	—	1880	—	—
1868 - 69	—	—	1881	—	—
1869 - 70	—	—	1882	—	—
1871 - 72	—	—	1885	—	—
1872 - 73	—	—	1888	—	—
1873 - 74	—	—	1889	—	—
1874 - 75	—	—	1890	—	—
Εἰς μεταφορὰν	—	—	Εἰς μεταφορὰν	—	—

2) Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

Ἔτος	Ἀριθ. τόμων	Εἰσπραχθὲν ποσὸν	Ἔτος	Ἀριθ. τόμων	Εἰσπραχθὲν ποσὸν
Ἐκ μεταφορᾶς			Ἐκ μεταφορᾶς	21	1.908.—
1891	—	—	1941 - 44	1	96.—
1892	—	—	1945 - 48	1	96.—
1893	—	—	1949	1	96.—
1910	—	—	1950	1	96.—
1911	—	—	1951	1	96.—
1915	—	—	1952	1	240.—
1916 - 19	—	—	1953	1	96.—
1920	1	96.—	1954	1	96.—
1921	1	96.—	1955	1	144.—
1922 - 24	1	96.—	1956	1	144.—
1925 - 26	1	96.—	1957	3	544.—
1927	1	96.—	1958	4	688.—
1928	1	96.—	1959	3	544.—
1929	1	96.—	1960	3	1.120.—
1930	1	96.—	1961	4	688.—
1931	1	96.—	1962	4	944.—
1932	2	156.—	1963	4	1.200.—
1933	2	156.—	1964	5	1.294.—
1934	1	96.—	1965	3	1.000.—
1935	2	156.—	1966	4	944.—
1936	1	96.—	1967	4	1.200.—
1937	1	96.—	1968	3	720.—
1938	1	96.—	1969	4	1.040.—
1939	1	96.—	1970	7	2.100.—
1940	1	96.—	1971	14	7.440.—
Εἰς μεταφορὰν	21	1.908.—	Σύνολον ...	100	24.574.—

3) Ἔργον Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας

Ἔτος	Ἀριθ. τόμων	Εἰσπραχθὲν ποσὸν	Ἔτος	Ἀριθ. τόμων	Εἰσπραχθὲν ποσὸν
1954	1	80.—	Ἐκ μεταφορᾶς	10	1.280.—
1955	1	80.—	1964	1	160.—
1956	—	—	1965	1	160.—
1957	1	120.—	1966	2	256.—
1958	1	120.—	1967	2	216.—
1959	1	120.—	1968	3	352.—
1960	2	360.—	1969	3	352.—
1961	—	—	1970	5	592.—
1962	2	240.—	1971	7	1.002.—
1963	1	160.—	1972	16	1.880.—
			1973	76	9.870.—
Εἰς μεταφορὰν	10	1.280.—	Σύνολον	126	16.120.—

ΠΩΛΗΘΕΝΤΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΧΡΗΣΕΩΣ 1974

Αὔξων Ἀριθ.	Τίτλος Συγγράμματος	Πωλη-θέντες τόμοι	Εἰσπραχθὲν ποσὸν
4	Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι. Φύλλ. 2ον. 1852	3	150.—
	» » » 3ον. 1855	3	150.—
6	Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαί. 1860	3	150.—
8	A. G. Lolling: Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου. 1899...........	2	123.—
10	Π. Καββαδία: Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας 1837 - 1900. 1900	2	40.—
11	Comptes rendus du Congrès International d'Archéologie. 1905	2	96.—
12	Μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος. Τόμος 1ος. 1906 ..	3	224.—
13	P. Kavvadias - G. Kawerau : Ἀνασκαφὴ Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1895 μέχρι τοῦ 1890. 1906 - 1907 [1974]	4	3.200.—
14	Χρ. Τσούντα: Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου. 1908 [1964]........	20	6.060.—
15	Γ. Παπαβασιλείου: Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων μετὰ παραρτήματος Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν. 1910	3	280.—
16	Κ. Κουρουνιώτη: Κατάλογος Μουσείου Λυκοσούρας. 1911	4	100.—
17	Γ. Οἰκονόμου: Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας. 1915	6	440.—
18	Γ. Γαρδίκα: Μελετήματα Ἀρχαιολογικά. 1915	1	120.—
19	Ἀ. Κεραμοπούλλου: Τοπογραφία τῶν Δελφῶν. 1912 - 17	7	174.—
21	G. Oeconomus: De profusionum receptaculis sepulcralibus. 1921	—	—
23	Ἀ. Ἀρβανιτοπούλου: Γραπταὶ στῆλαι Δημητριάδος - Παγασῶν. 1928	4	1.530.—
25	Ἰ. Γενναδίου: Ὁ Λόρδος Ἔλγιν... 1930 ...	5	408.—
26	Ἰ. Χατζιδάκι: Ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου... 1931	4	182.—
26α	Γ. Σωτηρίου: Χριστιανικαὶ Θῆβαι. 1931 ..	10	2.640.—
27	Γ. Οἰκονόμου: Τὸ ἔργον τῆς Α.Ε. 1837-1937	1	25.—
	Εἰς μεταφορὰν	87	16.092.—

Αὔξων Ἀριθ.	Τίτλος Συγγράμματος	Πωληθέντες τόμοι	Εἰσπραχθὲν ποσὸν
	Ἐκ μεταφορᾶς	87	16.092.—
28	Γ. Οἰκονόμου: Τὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς Α.Ε. 1942	1	8.—
28α	Λεύκωμα Ἑκατονταετηρίδος τῆς Α.Ε. 1837 - 1937	2	324.—
29	Ν. Κοντολέοντος: Ἐρέχθειον 1949 [1975]	1	40.—
30	Φ. Σταυροπούλλου: Ἡ ἀσπὶς τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου. 1950	5	432.—
31	Ἀ. Ξυγγοπούλου: Συλλογὴ Ἑλ. Σταθάτου. 1950	11	187.—
32	Κ. Συριοπούλου: Ὁ Στερεοβάτης τοῦ Παρθενῶνος. 1951	5	396.—
33	Κ. Ρωμαίου: Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος. 1951	13	2.512.—
34	Μ. Μιτσοῦ: Ἀργολικὴ προσωπογραφία. 1952	7	1.170.—
35	Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου: Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσ/νίκης (κείμ. +λεύκωμα). 1952	21	7.325.—
36	Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου: Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης. Τόμ. Α'. 1952	36	7.300.—
	Τόμ. Β'. 1954	29	6.620.—
	Εὑρετήριον. 1957	31	2.035.—
37	Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου: Τὰ ὑλικὰ δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Τεῦχ. 1ον. 1955	33	4.780.—
	Τεῦχ. 2ον. 1959-60	36	10.020.—
38	Ν. Μουτσοπούλου: Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας. 1956	22	2.413.—
39	Γ. Μυλωνᾶ: Ὁ πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τῆς Ἐλευσῖνος. 1957	6	1.380.—
40	Ἀ. Ξυγγοπούλου: Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς... 1957	17	9.400.—
41	Ἰ. Κωνσταντίνου: Ρυθμοὶ κινήσεων καὶ λοξαὶ στάσεις εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν ἑλληνικὴν πλαστικὴν 1957	5	243.—
42	Ν. Βερδελῆ: Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας. 1958	10	545.—
	Εἰς μεταφορὰν	378	74.822.—

Αὔξων Ἀριθ.	Τίτλος Συγγράμματος	Πωληθέντες τόμοι	Εἰσπραχθὲν ποσὸν
	Ἐκ μεταφορᾶς	378	74.822.—
43	Ἰ. Κοντῆ: Τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν Δ' π.Χ. αἰ. 1958	10	631.—
44	Β. Καλλιπολίτη: Χρονολογικὴ κατάταξις τῶν μετὰ μυθολογικῶν παραστάσεων ἀττικῶν σαρκοφάγων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. 1958 ..	6	576.—
45	Χ. Μπάρλα: Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων. 1959	7	425.—
46	Γ. Δοντᾶ: Εἰκόνες καθημένων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τέχνην. 1960	3	280.—
47	Δ. Λαζαρίδη: Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων. 1960	9	744.—
48	Σ. Καρούζου: Τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύμβου Ι τοῦ Ἀναγυροῦντος. 1963	1	330.—
49	Χ. Καρδαρᾶ: Ροδιακὴ Ἀγγειογραφία. 1963	8	2.283.—
50	Ν. Δρανδάκη: Ἐμμ. Τζάνε Μπουνιαλῆς... 1962	24	2.789.—
51	Κ. Συριοπούλου: Ἡ προϊστορία τῆς Πελοποννήσου. 1964	10	2.800.—
52	Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου: Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης (ἄδετον). 1963..............	48	22.630.—
	(δεμένον). 1963	12	6.330.—
53	Σ. Δάκαρη: Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν. 1964	20	1.584.—
54	Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον		
	Τόμ. Α'. 1965 ...	4	1.080.—
	Τόμ. Β'. 1966 ...	4	1.080.—
	Τόμ. Γ'. 1966 ...	4	1.080.—
	Τόμ. Δ'. 1967 - 68	7	2.600.—
55	Ἀ. Πασαδαίου: Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κων/πόλεως. 1965	7	1.542.—
56	Στ. Ἀλεξίου: Ὑστερομινωικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ (Κατσαμπᾶ). 1966	4	984.—
57	Φ. Πέτσα: Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων. 1966	20	4.920.—
	Εἰς μεταφορὰν	586	129.510.—

Αὔξων Ἀριθ.	Τίτλος Συγγράμματος	Πωλη- θέντες τόμοι	Εἰσπραχθὲν ποσὸν
	Ἐκ μεταφορᾶς	586	129.510.—
58	Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου: Ἡ ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα. 1967 - 68	7	1.545.—
59	Ἐμμ. Πρωτοψάλτη: Ἱστορικὰ ἔγγραφα κλπ. 1967	2	780.—
60	Σ. Χαριτωνίδη: Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Λέσβου. 1968	6	1.456.—
61	Κ. Συριοπούλου: Ἡ προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. 1968	7	2.480.—
62	Μ. Ἀνδρονίκου: Βεργίνα Ι. 1969	9	3.610.—
63	Β. Πετράκου: Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου. 1968	12	2.850.—
64	Σπ. Μαρινάτου: Ἀνασκαφαὶ Θήρας (ἀγγλιστὶ)		
	Ι. 1968	206	27.134.—
	ΙΙ. 1969	1249	136.016.—
	ΙΙΙ. 1970	215	20.740.—
	IV. 1971	258	36.015.—
	V. 1972	1473	172.043.—
	VI, κείμ. ἀγγλ.	352	65.821.—
	» » ἑλλ.	15	2.962.—
	VI, πίν. »	158	30.487.—
	» » ἀγγλ.	391	72.860.—
65	Ε. Στίκα: Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος. 1970	12	4.298.—
66	Ἀ. Ζώη: Προβλήματα χρονολογίας τῆς Μινωικῆς κεραμεικῆς. 1969	6	700.—
67	Σπ. Ἰακωβίδη: Περατή. Τόμ. Α-Γ. 1969-70.	9	9.070.—
68	Χ. Τζαβέλλα - Evjen: Τὰ πτερωτὰ ὄντα τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς τοῦ Αἰγαίου. 1970 ..	3	278.—
69	Θ. Καράγιωργα: Γοργείη Κεφαλή. 1970...	10	1.093.—
70	Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου: Πέλλα Ι. 1971	31	6.330.—
71	Ἔ. Σαπουνᾶ - Σακελλαράκη: Μινωικὸν Ζῶμα. 1971	4	840.—
	Εἰς μεταφορὰν	5.021	728.918.—

Αὔξων Ἀριθ.	Τίτλος Συγγράμματος	Πωληθέντες τόμοι	Εἰσπραχθὲν ποσὸν
	Ἐκ μεταφορᾶς............	5.021	728.918.—
72	Θ. Σπυροπούλου: Ὑστερομυκηναϊκοὶ ἑλλαδικοὶ Θησαυροί. 1972	7	1.320.—
73	Γ. Μυλωνᾶ: Ὁ ταφικὸς κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν.Τόμ. Α—Β. 1973...............	33	30.780.—
74	Γ. Κωνσταντινοπούλου: Ὁ Ροδιακὸς κόσμος. Ι Λίνδος. 1972.....................	14	775.—
75	Στ. Πελεκανίδη: Καλλιέργης. 1973	36	15.790.—
76	Ἀ. Πασαδαίου: Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν βυζ. κτηρίων τῆς Κων/λεως. 1973	19	3.805.—
77	Ἀ. Πιερίδου: Ὁ Πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς ἐν Κύπρῳ. 1973.....................	39	10.385.—
78	Γ. Κορρέ: Βιβλιογραφία Ἑρρ. Σλῆμαν. 1974	7	1.450.—
79	Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου : Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ	52	16.900.—
80	Β. Λεονάρδου: Ἡ Ὀλυμπία. 1901	7	555.—
	Σύνολον	5.235	810.678.—

ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Αὔξων Ἀριθ.	Τίτλος Συγγράμματος	Πωληθέντες τόμοι	Εἰσπραχθὲν ποσὸν
1	Κ. Κουρουνιώτη: Ὁδηγὸς Ἐλευσῖνος (ἀγγλιστί). 1936	5	264.—
2	Ν. Κοντολέοντος: Ὁδηγὸς Δήλου. 1950	1	36.—
	Σύνολον	6	300.—

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΙΣ

1	ΑΕ	77.109.—
2	ΠΑΕ	24.574.—
3	Ἔργον	16.120.—
4	Διάφορα δημοσιεύματα	810.678.—
5	Ἀρχαῖοι Τόποι καὶ Μουσεῖα	300.—
	Σύνολον .... Δρχ.	928.781.—

Γ' ΔΙΑΝΕΜΗΘΕΝΤΑ ΚΑΙ ΕΠ' ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ

'Αρχαιολογικὴ 'Εφημερὶς

Ἔτος	'Αριθ. τόμων	Ἔτος	'Αριθ. τόμων
1869	—	'Εκ μεταφορᾶς	39
1870	—	1923	1
1872	—	1924	1
1874	—	1925 - 26	1
1883	1	1927 - 28	1
1884	—	1929	1
1893	2	1930	1
1894	2	1931	1
1898	2	1932	—
1899	3	1933	1
1905	2	1934 - 35	1
1906	2	1936	1
1907	2	1937 Α'	1
1908	2	1937 Β'	1
1909	1	1937 Γ'	1
1910	2	1938	1
1911	1	1939 - 41	1
1912	2	1942 - 44	1
1913	2	1945 - 47	1
1914	2	1948 - 49	1
1915	2	1950 - 51	1
1916	2	1952	1
1917	2	1953 - 54 Α'	1
1918	1	1953 - 54 Β'	1
1919	1	1953 - 54 Γ'	1
1920	1	1955	—
1921	1	1956	2
1922	1	1957	1
Εἰς μεταφορὰν	39	Εἰς μεταφορὰν	65

Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς

Ἔτος	Ἀριθ. τόμων
Ἐκ μεταφορᾶς	65
1958	—
1959	1
1960	—
1961	—
1962	—
1963	—
1964	—
1965	—
1966	—
1967	—
1968	—
1969	1
1970	3
1971	3
1972	13
1973	378
Εὑρετήρ. 1883-87	1
» 1837-74	417
Σύνολον ...	504

Πρακτικὰ Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας

Ἔτος	Ἀριθ. τόμων
1858 - 59	1
1859 - 60	—
1960 - 61	—
1861 - 62	—
1862 - 63	—
1865 - 66	—
1868 - 69	—
1869 - 70	—
Εἰς μεταφορὰν	1

Πρακτικὰ Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας

Ἔτος	Ἀριθ. τόμων
Ἐκ μεταφορᾶς	1
1871 - 72	1
1872 - 73	1
1873 - 74	1
1874 - 75	1
1876	1
1877	1
1878	1
1879	1
1880	1
1881	1
1882	1
1885	2
1888	1
1889	2
1890	2
1891	2
1892	1
1893	1
1910	—
1911	1
1915	—
1916 - 19	—
1920	2
1921	1
1922 - 24	1
1925 - 26	1
1927	1
1928	1
1929	1
1930	1
1931	1
1932	1
Εἰς μεταφορὰν	35

Πρακτικὰ Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας	
Ἔτος	Ἀριθ. τόμων
Ἐκ μεταφορᾶς	35
1933	1
1934	1
1935	1
1936	1
1937	1
1938	2
1939	2
1940	2
1941 - 44	1
1945 - 48	1
1949	3
1950	3
1951	2
1952	2
1953	2
1954	2
1955	2
1956	2
1957	2
1958	2
1959	2
1960	1
1961	1
1962	1
1963	1
1964	1
1965	1
1966	1
1967	1
1968	2
1969	3
1970	4
1971	51
1972	—
Σύνολον ...	140

Ἔργον Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας	
Ἔτος	Ἀριθ. τόμων
1954	1
1955	—
1956	1
1957	—
1958	1
1959	—
1960	—
1961	—
1962	—
1963	1
1964	—
1965	—
1966	—
1967	2
1968	—
1969	4
1970	1
1971	3
1972	9
1973	504
Σύνολον ...	527

Ἀρχαῖοι τόποι καὶ Μουσεῖα τῆς Ἑλλάδος	
Κ. Κουρουνιώτη: Ὁδηγὸς Ἐλευσῖνος (ἀγγλιστί). 1936.	1
Σύνολον	1

ΔΙΑΝΕΜΗΘΕΝΤΑ ΚΑΙ ΕΠ' ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΔΙΑΦΟΡΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΧΡΗΣΕΩΣ 1974

Αὔξων Ἀριθ.	Τίτλος Συγγράμματος	Ἀριθ. τόμων
4	Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι. Φυλ. 2ον 1852	2
4	Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι Φυλ. 3ον 1855	2
6	Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαί. Φυλ. α'. 1860	2
8	A. G. Lolling: Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου. 1899	1
10	Π. Καββαδία: Ἱστορία τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας ἀπὸ τοῦ 1837 μέχρι τοῦ 1900. 1900	—
11	Comptes rendus du Congrès international d'archéologie. 1905	—
12	Μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος. Τόμος 1ος. 1906	—
13	Π. Καββαδία - Γ. Καβεράου: Ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως. 1906 - 1907 [1974]	17
14	Χρ. Τσούντα: Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου. 1908. [1969]	4
15	Γ. Παπαβασιλείου: Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων μετὰ παραρτήματος Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν. 1910	2
16	Κ. Κουρουνιώτη: Κατάλογος Μουσείου Λυκοσούρας. 1911	1
17	Γ. Οἰκονόμου: Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας. 1915	1
18	Γ. Γαρδίκα: Μελετήματα ἀρχαιολογικά. 1915	2
19	Ἀ. Κεραμοπούλλου: Τοπογραφία τῶν Δελφῶν. 1912 - 17.	—
21	G. Oeconomus: De profusionum receptaculis ... 1921	2
23	Ἀποστόλου Σ. Ἀρβανιτοπούλου: Γραπταὶ στῆλαι Δημητριάδος - Παγασῶν. 1928	5
24	Γεωργίου Ἐ. Μυλωνᾶ: Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι.. 1928. Ἀνατύπωσις μετὰ προσθήκης 1975	—
25	Ἰ. Γενναδίου: Ὁ Λόρδος Ἔλγιν... 1930	2
	Εἰς μεταφορὰν	43

Αὔξων 'Αριθ.	Τίτλος Συγγράμματος	'Αριθ. τόμων
	'Εκ μεταφορᾶς	43
26	'Ι. Χατζηδάκι: 'Ιστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου. 1931	2
26α	Γ. Σωτηρίου: Χριστιανικαὶ Θῆβαι. 1931	2
27	Γ. Οἰκονόμου: Τὸ ἔργον τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολ. 'Εταιρείας (1837 - 1937). 1938	1
28	Γ. Οἰκονόμου: Τὰ 100 ἔτη τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας	1
28α	Λεύκωμα 'Εκατονταετηρίδος τῆς 'Αρχ. 'Εταιρ. 1837-1937	—
30	Φ. Σταυροπούλλου: 'Η ἀσπὶς τῆς 'Αθηνᾶς Παρθένου. 1950	1
31	'Α. Ξυγγοπούλου: Συλλογὴ 'Ελένης Σταθάτου. 1950	6
32	Κ. Συριόπουλος: Στερεοβάτης Παρθενῶνος. 1951	1
33	Κ. Ρωμαίου: Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος. 1951	1
34	Μ. Μιτσοῦ: 'Αργολικὴ προσωπογραφία. 1952	2
35	Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου: 'Η βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Κείμενον καὶ λεύκωμα. 1952	3
36	'Α. Κ. 'Ορλάνδου: 'Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης. Τόμ. Α'. 1952	56
	» Β'. 1954	59
	Εὑρετήριον. 1957	5
37	'Α. Κ. 'Ορλάνδου: Τὰ ὑλικὰ δομῆς τῶν ἀρχαίων 'Ελλήνων. Τόμ. 1ος. 1955	—
	Τόμ. 2ος. 1959 - 1960	—
38	Ν. Μουτσοπούλου: 'Η ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας. 1956	1
40	'Α. Ξυγγοπούλου: Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἅλωσιν. 1957	37
41	'Ι. Κωνσταντίνου: Ρυθμοὶ κινήσεων καὶ λοξαὶ στάσεις εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν ἑλληνικὴν πλαστικήν. 1957	2
	Εἰς μεταφορὰν	223

Αὔξων Ἀριθ.	Τίτλος Συγγράμματος	Ἀριθ. τόμων
	Ἐκ μεταφορᾶς	223
42	Ν. Βερδελῆ: Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας. 1958	1
43	Ἰ. Κοντῆ: Τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν Δ' π.Χ. αἰ. 1958..	1
44	Β. Καλλιπολίτη: Χρονολογικὴ κατάταξις τῶν μετὰ μυθολογικῶν παραστάσεων ἀττικῶν σαρκοφάγων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. 1958	2
45	Χ. Μπάρλα: Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων. 1959	1
46	Γ. Δοντᾶ: Εἰκόνες καθημένων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τέχνην. 1960	2
47	Δ. Λαζαρίδη: Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων. 1960	1
48	Σ. Καρούζου: Τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύμβου Ι τοῦ Ἀναγυροῦντος. 1963	2
49	Χ. Καρδαρᾶ: Ροδιακὴ Ἀγγειογραφία. 1963	2
50	Ν. Δρανδάκη: Ὁ Ἐμμ. Τζάνε Μπουνιαλῆς ... 1962 ..	1
51	Κ. Συριοπούλου: Ἡ προϊστορία τῆς Πελοποννήσου. 1964	2
52	Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου: Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης. 1963	
	(δεμένον)	—
	(ἄδετον)	1
53	Σ. Δάκαρη: Γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν. 1964 ..	2
54	Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον. Τόμ. Α'. 1965	—
	» Β'. 1966	—
	» Γ'. 1966	1
	» Δ'. 1967 - 68 .	1
55	Ἀ. Πασαδαίου: Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κων/πόλεως. 1965	1
56	Στ. Ἀλεξίου: Ὑστερομινωικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ. 1966	2
57	Φ. Πέτσα: Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων. 1966	3
	Εἰς μεταφορὰν	249

Αὔξων 'Αριθ.	Τίτλος Συγγράμματος	'Αριθ. τόμων
	'Εκ μεταφορᾶς	249
58	'Α. Κ. 'Ορλάνδου: 'Η ἀρκαδικὴ 'Αλίφειρα. 1967 - 68...	—
60	Σ. Χαριτωνίδη: Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Λέσβου. 1968	2
61	Κ. Συριοπούλου: 'Η προϊστορία τῆς Στερεᾶς 'Ελλάδος. 1968	5
62	Μ. 'Ανδρονίκου: Βεργίνα Ι. 1969	2
63	Β. Πετράκου: 'Ο 'Ωρωπὸς καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ 'Αμφιαράου. 1968	3
64	Σπ. Μαρινάτου: 'Ανασκαφαὶ Θήρας (ἀγγλιστὶ) Ι. 1968 .	18
	ΙΙ. 1969 .	17
	ΙΙΙ. 1970 .	20
	IV. 1971 .	35
	V. 1972 .	37
	VI, κείμ. ἀγγλ.	251
	VI, κείμ. ἑλλ.	251
	VI, λεύκ. ἀγγλ.	252
	VI, λεύκ. ἑλλ.	252
65	Ε. Στίκα: Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς τοῦ 'Οσίου Λουκᾶ Φωκίδος. 1970	7
66	'Α. Ζώη: Προβλήματα χρονολογίας τῆς Μινωικῆς κεραμεικῆς. Γοῦρνες, Τύλισος, Μάλια. 1969	14
67	Σπ. 'Ιακωβίδη: Περατή. Τόμ. Α'. 1969	8
	» Β'. 1969	8
	» Γ'. 1970	8
68	Χ. Τζαβέλλα - Evjen: Τὰ πτερωτὰ ὄντα τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς τοῦ Αἰγαίου. 1970	1
69	Θ. Καράγιωργα: Γοργείη Κεφαλή. 1970	1
70	Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου. Πέλλα Ι. 1971....	5
71	Ἔ. Σαπουνᾶ - Σακελλαράκη: Μινωικὸν Ζῶμα. 1971 ...	6
	Εἰς μεταφορὰν	1.452

Αὔξων Ἀριθ.	Τίτλος Συγγράμματος	Ἀριθ. τόμων
	Ἐκ μεταφορᾶς	1.452
72	Θ. Σπυροπούλου : Ὑστερομυκηναϊκοὶ ἑλλαδικοὶ Θησαυροί. 1972	6
73	Γ. Μυλωνᾶ: Ὁ ταφικὸς κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν. 1973	
	Τόμ. Α΄	22
	Τόμ. Β΄	22
74	Γρ. Κωνσταντινοπούλου: Ροδιακὸς κόσμος. Ι Λίνδος. 1972	4
75	Στ. Πελεκανίδη: Καλλιέργης. 1973	7
76	Ἀ. Πασαδαίου: Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν βυζ. κτηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως. 1973	9
77	Ἀγγελικῆς Πιερίδου: Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς ἐν Κύπρῳ. 1973	302
78	Γεωργίου Στυλ. Κορρέ: Ἡ βιβλιογραφία τοῦ Ἑρρίκου Σλῆμαν. 1974	252
79	Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου: Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική. 1901	129
80	Β. Λεονάρδου: Ἡ Ὀλυμπία	—
	Σύνολον	2.205

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ (1837 - 1976)

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Δραχμαί

1. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ (ΕΑ) 1837-1909, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ (ΑΕ) 1910 - 1972 (1 - 111: πρβ. πινάκιον παρὰ ⟨Β. Λεονάρδῳ⟩, Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα, σ. 1 - 3). Σχῆμα 4ον .... —

Περίοδος Α' : τόμος 1 - 16 (1837 - 1860) : *1837*: τεύχη 4 (Ὀκτώβριος, Νοέμβριος καὶ Δεκέμβριος α' καὶ β'), (*1838 - 1841* δὲν πωλοῦνται), *1842*: τεῦχος 26 (τεύχη 25 καὶ 27 - 28 δὲν πωλοῦνται), (*1843 - 57* δὲν πωλοῦνται), *1858*, τεῦχος 50, *1859*, τεῦχος 51, (*1860* δὲν πωλεῖται)· ἕκαστον τεῦχος 200.—

Περίοδος Β' : τόμος 17 - 21 (1862 - 1874) : *17 (1862)*: τεύχη α' - ιβ' (τὰ τεύχη θ' - ιβ' ἐξεδόθησαν τῷ 1863)· ἕκαστον τεῦχος .... 200.—
18 - 21 (1869 - 1874): 18 (1869): τεῦχος ιγ' 19 (1870): τεῦχος ιδ'· 20 (1872): τεύχη ιε' καὶ ιF' (τὸ ιF' ἐξεδόθη τῷ 1873)· 21 (1874): τεῦχος ιζ'· ἕκαστον τεῦχος .... 200.—

Περίοδος Γ' : τόμος 22 - 62 (1883 - 1923) : *22- 62 (1883 - 1923)*: (1883 - 1884, 1885 - 1892, 1893 - 1894, 1895 - 1897 δὲν πωλοῦνται), 1898 - 1899, (1900 - 1904 δὲν πωλοῦνται), 1905 - 1918· εἷς τόμος κατ' ἔτος (ἐκ τεσσάρων τευχῶν συγκείμενος)· ἕκαστος τόμος .... 300.—
1919 - 1923· εἷς τόμος κατ' ἔτος· ἕκαστος τόμος .... 300.—

Περίοδος Δ' : τόμος 63 κέ. (1924 κέ.) : *63 - 75 (1924 - 1936)*, εἷς τόμος κατ' ἔτος· ἕκαστος τόμος .... 400.—
76 (1937): πανηγυρικὸς τόμος ἑκατονταετηρίδος εἰς 3 μέρη ἑκατὸν εἴκοσι περίπου τυπογραφικῶν φύλλων· α' καὶ β' μέρος· ἕκαστος τόμος .... 800.—
γ' μέρος .... 300.—
77 - 91 (1938 - 1952)· ἕκαστος τόμος .... 400.—
92/3 (1953 - 1954): Εἰς μνήμην ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Α' μέρος .... 500.—
Β' καὶ Γ' μέρος· ἕκαστος τόμος ..... 450.—
94 - 103 (1955 - 1964)· ἕκαστος τόμος .... 450.—
104 - 105 (1965 - 1966)· ἕκαστος τόμος .... 500.—
106 (1967) .... 600.—
107 - 108 (1968 - 1969)· ἕκαστος τόμος .... 500.—
109 - 111 (1970, 1971, 1972)· ἕκαστος τόμος .... 450.—
112 - 113 (1973 - 1974)· ἕκαστος τόμος .... 800.—
Εὑρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου ὑπὸ **Ἀλεξάνδρου Λαμπροπούλου**· τόμος 1ος: 1883 - 1887. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στῆλαι 550. 1902 .... 300.—

Δραχμαί

Εὑρετήριον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εφημερίδος τῆς πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου (1837 - 1874) ὑπὸ **'Αθηνᾶς Γ. Καλογεροπούλου** καὶ **Μαρίας Προύνη - Φιλίπ·** τόμος 1ος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ροθ' + 243. 1973 .... 600.—

2. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1837 - 1970 (ΠΑΕ 1 - 127: πρβ. πινάκιον ἐν ΠΑΕ 1921, σ. 77 - 79).

Περίοδος Α' : τόμος 1 - 13 (1837 - 1848/9) : *1 - 3 (1837 - 1837/8, 1838/9):* Σύνοψις τῶν πρακτικῶν ⟨τῆς Α' - Γ' συνεδριάσεως⟩ τῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν 'Αθηνῶν ⟨"Εκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 93. 1840. (Δὲν πωλεῖται) .... —

4 (1840/41): Πρακτικὰ τῆς Δ' συνεδριάσεως τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ⟨"Εκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 77. 1840. (Δὲν πωλεῖται) .... —

5 (1840/1): Πρακτικὰ τῆς Ε' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ⟨"Εκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 87. 1841. (Δὲν πωλεῖται) .... —

6 (1841/2): Πρακτικὰ τῆς Ζ' (γράφε: F') Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ⟨"Εκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 31. 1842. (Δὲν πωλεῖται) .... —

7 - 11 (1842/3 - 1846/7): Δὲν ἐξετυπώθησαν ἰδιαιτέρως .... —

1 - 11 (1837 - 1846/7): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν ⟨τῆς Α' - ΙΑ' Γενικῆς συνεδριάσεως⟩ τῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν 'Αθηνῶν ⟨"Εκδοσις 2α⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 325, πίναξ 1. 1846 (1847). (Δὲν πωλεῖται) .... —

12 (1847/8): Πρακτικὰ τῆς ΙΒ' Γενικῆς συνεδρίας τῆς Ἑλληνικῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 31. 1848. (Δὲν πωλεῖται) .... —

13 (1848/9): Πρακτικὰ τῆς ΙΓ' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς Ἑλληνικῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 37. 1849. (Δὲν πωλεῖται) .... —

Περίοδος Β' : τόμος 14 - 25 (1858/9 - 1869/70) : *14 (1858/9):* Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες α + 43. 1858/9. *15 - 25 (1859/60 - 1869/70):* Γενικαὶ συνελεύσεις τῶν ἑταίρων τῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1859/60, 1860/1, 1861/2, 1862/3 (ἐξεδόθη τῷ 1864), (1863/4, 1864/5 δὲν πωλοῦνται), 1865/6, (1866/7, 1867/8 δὲν πωλοῦνται), 1868/9, 1869/70. Σχῆμα 8ον· ἕκαστον τεῦχος .... 100.—

Περίοδος Γ' : τόμος 26 - 74 (1870/1 - 1916/9) : *26 - 74 (1870/1 - 1916/9):* Πρακτικὰ 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1870/1 δὲν πωλεῖται), 1871/2, 1872/3, 1873/4, 1874/5, 1876 - 1882, (1883 - 1884 δὲν πωλοῦνται), 1885, (1886 - 1887 δὲν πωλοῦνται), 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, (1894 - 1909 δὲν πωλοῦνται), 1910, 1911, (1912 - 1914 δὲν πωλοῦνται), 1915 - 1916/9. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος .... 300.—

Περίοδος Δ' : τόμος 75 κέ. (1920 κέ.) : *75 - 107 (1920 - 1951):* Πρακτικὰ

Δραχμαὶ

Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1920, 1921, 1922/4, 1925/6, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941/44, 1945/8, 1949, 1950, 1951. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος .... 300.—

108 (1952) .... 400.—

109 - 110 (1953 - 1954)· ἕκαστος τόμος .... 200.—

111 - 115 (1955 - 1959)· ἕκαστος τόμος .... 250.—

116 (1960) .... 500.—

117 (1961) .... 250.—

118 (1962) .... 350.—

119 (1963) .... 450.—

120 (1964) .... 350.—

121 (1965) .... 450.—

122 (1966) .... 350.—

123 (1967) .... 450.—

124 (1968) .... 350.—

125 (1969) .... 400.—

126 (1970) .... 450.—

127 (1971) .... 700.—

128 (1972) .... 900.—

129 (1973) .... 800.—

130 (1974) .... —

3. ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ [ἐπιμελείᾳ **Ἀναστασίου Κ. Ὀρλάνδου**] κατὰ τὸ ἔτος 1954 .... 100.—

» » » 1955, 1956· ἕκαστον τεῦχος .... 100.—

» » » 1957 .... 150.—

» » » 1958 .... 150.—

» » » 1959 .... 150.—

» » » 1960, 1961· ἕκαστον τεῦχος .... 200.—

» » » 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969,1970 1971 ἕκαστον τεῦχος............. 200.—

» » » 1972 .... 200.—

» » » 1973 .... 200.—

» » » 1974 .... 200.—

» » » 1975 .... 250.—

Β. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

4. *Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι,* ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Φυλλάδιον (1ον: 1851, σελίδες 12, πίνακες 15· δὲν πωλεῖται), 2ον: 1852 (σελίδες ια' + 22 + 5, πίνακες 8), 3ον: 1855 (σελίδες 60, πίνακες 4). Σχῆμα 4ον· τὸ φυλλάδιον ἑκάτερον .... 100.—

5. *Πρακτικὰ τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐρεχθείου ἐπιτροπείας* ἢ ἀναγραφὴ τῆς ἀληθοῦς καταστάσεως τοῦ Ἐρεχθείου, γενομένη κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Σχῆμα 4ον, σελίδες 12, πίνακες 8. 1853. (Δὲν πωλεῖται) .... —

6. *Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαί,* κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι. Φυλλάδιον α' (ἄλλο δὲν ἐξεδόθη). Σχῆμα 4ον, σελίδες β'+34, πίνακες 9. 1860 .... 100.—

Δραχμαί

7. **Εὐθύμιος Καστόρχης** · *Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς τῷ 1837 μέχρι τοῦ 1879 τελευτῶντος.* Σχῆμα 8ον, σελίδες Γ'+130. 1879. (Δὲν πωλεῖται) .... —

7α. *Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 124, 1887 (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 126. 1906. (Δὲν πωλοῦνται) .... —

8. **A. G. Lolling**· *Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐπιγραφικοῦ μουσείου*· τόμος 1ος. Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, τεῦχος α': Ἀρχαϊκαὶ ἀναθηματικαὶ ἐπιγραφαί. Σχῆμα 4ον, σελίδες η'+στῆλαι 152+η', πίναξ 1. 1899. .... 150.—

9. **Π. Καββαδίας** · *Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 304, εἰκόνες 9, πίνακες 10, ὧν εἷς τοπογραφικός. 1900. (Δὲν πωλεῖται) .... —

10. **Π. Καββαδίας** · *Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἱδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 115. 1900 .... 100.—

10α. ⟨**Βαλέριος Στάης**⟩ · *Τὰ εὑρήματα τοῦ ναυαγίου τῶν Ἀντικυθήρων* (=ΑΕ 1902, στήλη 145 - 173/4), εἰκόνες 21, πίνακες 8 (παρένθετοι)+11. (Δὲν πωλεῖται) .... —

11. *Comptes rendus du Congrès international d'archéologie, Ière session: Athènes 1905.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 400, μετ' εἰκόνων. 1905 .... 200.—

12. *Μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος*· τόμος 1ος: Γλυπτὰ ἐκ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως (συντάκται: **Καββαδίας, Καστριώτης, Κουρουνιώτης, Lechat, Λεονάρδος, Schrader, Schroeder, Στάης, Σωτηριάδης, Wolters**). Σχῆμα 4ον, σελίδες β'+στῆλαι 118, πίνακες 36 (ἀρ. 1 - 33). 1906 .... 250.—

13. **P. Kavvadias + G. Kawerau**· *Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890.* **Π. Καββαδίας + Γ. Καβεράου** · *Ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890.* Ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστί. Σχῆμα φύλλου, στῆλαι 150+σελίδες 2, εἰκόνες 14, πίνακες 13. 1906 - 1907 [1974].. 1000.—

14. **Χρῆστος Τσούντας** · *Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου.* Σχῆμα 4ον, στῆλαι ΙΓ+432, εἰκόνες 312, πίνακες 47. 1908 .... 600.—

15. **Γεώργιος Ἀ. Παπαβασιλείου** · *Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων μετὰ παραρτήματος Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν.* Σχῆμα 4ον, στῆλαι β' + 108, εἰκόνες 53, πίνακες 21. 1910 .... 200.—

16. **Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης** · *Κατάλογος τοῦ Μουσείου Λυκοσούρας.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 72, εἰκόνες 74. 1911 .... 150.—

16α. ⟨**Βασίλειος Λεονάρδος**⟩ · *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἀναγραφή.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 4. 1912. (Δὲν πωλεῖται) .... —

Δραχμαί

16β. **⟨Βασίλειος Λεονάρδος⟩**· *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 8. (Δὲν πωλεῖται) .... —

17. **Γεώργιος Π. Οἰκονόμος**· *Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας·* τεῦχος 1ον. Σχῆμα 4ον, σελίδες 40, εἰκόνες 29. 1915 .... 150.—

18. **Γεώργιος Κ. Γαρδίκας**· *Μελετήματα ἀρχαιολογικά.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1915 .... 150.—

19. **Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος**· *Τοπογραφία τῶν Δελφῶν·* τεῦχος 1ον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 113, εἰκόνες (παρένθετοι) 11, πίνακες 3. 1912 - 17 ...... 150.—

20. **Βαλέριος Στάης**· *Τὸ Σούνιον καὶ οἱ ναοὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 55, εἰκόνες 14, πίνακες 5. 1920. (Δὲν πωλεῖται) .... —

21. **Georgius P. Oeconomus**· *De profusionum receptaculis sepulcralibus inde ab antiquissimis temporibus usque ad nostram fere aetatem usitatis.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 63, εἰκόνες 17. 1921 .... 150.—

22. **Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος**· *Ὁ ἀποτυμπανισμός,* συμβολὴ ἀρχαιολογικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν λαογραφίαν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 144, εἰκόνες 21, ἐξ ὧν 7 παρένθετοι. 1923. (Δὲν πωλεῖται)........... —

23. **Ἀπόστολος Σ. Ἀρβανιτόπουλος**· *Γραπταὶ στῆλαι Δημητριάδος - Παγασῶν.* Σχῆμα 2ον, σελίδες 179, εἰκόνες 203, πίνακες παρένθετοι 7, πίνακες ἐν τέλει ἔγχρωμοι 10. 1928 .... 900.—

24. **Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς**· *Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 174, εἰκόνες 86, πίνακες 2, γεωγραφικοὶ χάρται 3. 1928. Ἀνατύπωσις μετὰ προσθήκης. 1975 .... 200.—

25. **Ἰωάννης Γ. Γεννάδιος**· *Ὁ Λόρδος Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440 - 1837.* Σχῆμα 8ον, σελίδες κF′+257, πίνακες 5. 1930 .... 200.—

26. **Ἰωσὴφ Χατζιδάκις**· *Ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 74. 1931 .... 100.—

26α. **Γεώργιος Σωτηρίου**· *Χριστιανικαὶ Θῆβαι* (=ΑΕ 1929). Σχῆμα 4ον, σελίδες 256, εἰκόνες 270, πίνακες 5. 1931 .... 600.—

27. **⟨Γεώργιος Π. Οἰκονόμος⟩**· *Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς ἑκατονταετίαν 1837 - 1937,* ἐν ἀλφαβητικῇ διατάξει. Σχῆμα 8ον, σελίδες 104. 1938 .... 150.—

28. **Γεώργιος Π. Οἰκονόμος**· *Τὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.* Λόγος πανηγυρικὸς τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου, ρηθεὶς τῇ 23ῃ Ὀκτωβρίου 1938 ἐν τῷ Παρθενῶνι κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς Ἑκατονταετηρίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες 14 [1942] .... 150.—

28α. *Λεύκωμα τῆς Ἑκατονταετηρίδος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1837 - 1937.* Σχῆμα 4ον, 62+(51). Ἐν Ἀθήναις (1937 - 1952)....... 400.—

Δραχμαί

29. **Νικόλαος Μ. Κοντολέων**· *Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας*. Σχῆμα 8ον, σελίδες δ' + 102, εἰκὼν 1. 1949 [1975] .... 100.—

30. **Φοῖβος Δ. Σταυρόπουλλος**· *Ἡ Ἀσπὶς τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου τοῦ Φειδίου*. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 84, εἰκόνες 31, παρένθετος πίναξ 1. 1950 .... 200.—

31. **Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος**· *Συλλογὴ Ἑλένης Α. Σταθάτου. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν εἰκόνων, τῶν ξυλογλύπτων καὶ τῶν μεταλλίνων ἔργων τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνων*. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + 47, πίνακες 27. 1950 350.—

32. **Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος**· *Ὁ Στερεοβάτης τοῦ Παρθενῶνος*. Σχῆμα 8ον, σελίδες F' + 121, εἰκόνες 8. 1951 .... 150.—

33. **Κωνσταντῖνος Α. Ρωμαῖος**· *Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος. Συμβολὴ εἰς ἀκριβεστέραν θεώρησιν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης*. Σχῆμα 4ον, σελίδες F' + 144, εἰκόνες 76. 1951 .... 400.—

34. **Μάρκελλος Μιτσός**· *Ἀργολικὴ προσωπογραφία*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 211. 1952 .... 300.—

35. **Γεώργιος** καὶ **Μαρία Σωτηρίου**· *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*. Κείμενον καὶ λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιβ' + 278, εἰκόνες 98, πίνακες VII + 102. 1952 .... 900.—

36. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος**· *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης*. Σχῆμα 4ον, Τόμ. Α' (1952) + Β' (1954), σελίδες 605 + κη', εἰκόνες 549, πίνακες Α + Β καὶ «Εὑρετήριον» τοῦ Α' καὶ τοῦ Β' τόμου (1957), σελίδες 136 Ἀνατύπωσις 1974 .... 1000.—
Τόμος Α' .... 400.—
Τόμος Β' .... 450.—
Εὑρετήριον .... 150.—

37. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος**· *Τὰ ὑλικὰ δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα*. Σχῆμα 4ον .... 1000.—

Τχ. 1ον. *Τὸ ξύλον καὶ ὁ πηλός*. Σελίδες 154, εἰκόνες 64. 1955 .... 400.—
Τχ. 2ον. *Τὰ μέταλλα, τὸ ἐλεφαντοστοῦν, τὰ κονιάματα, καὶ οἱ λίθοι*. Σελίδες 426, εἰκόνες 405. 1959 - 60 .... 600.—

38. **Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος**· *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας*. Σχῆμα 8ον, σελίδες ιε' + 238, εἰκόνες 142. 1956 ... 250.—

39. **Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς**· *Ὁ πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τῆς Ἐλευσῖνος*. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 135, εἰκόνες 39, πίνακες 16 καὶ ἔγχρωμοι Α + Β. 1957. 450.—

40. **Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος**· *Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἅλωσιν*. Σχῆμα 4ον, σελίδες μς' + 380, πίνακες 72. 1957 ..... 800.—

41. **Ἰωάννα Κ. Κωνσταντίνου**· *Ρυθμοὶ κινήσεων καὶ λοξαὶ στάσεις εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν ἑλληνικὴν πλαστικήν*. Σχῆμα 8ον, σελίδες ια' + 58, εἰκόνες 31, πίνακες 16. 1957 .... 150.—

Δραχμα

42. **Νικόλαος Μ. Βερδελῆς**· *Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας.* Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 102, εἰκόνες 25, πίνακες 15. 1958 .... 150.—

43. **Ἰωάννης Δ. Κοντῆς**· *Τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν Δ' π.Χ. αἰῶνα.* Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 120, πίνακες 17. 1958 .... 150.—

44. **Βασίλειος Γ. Καλλιπολίτης**· *Χρονολογικὴ κατάταξις τῶν μετὰ μυθολογικῶν παραστάσεων ἀττικῶν σαρκοφάγων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 79 + πίνακες 6. 1958 .... 150.—

45. **Χαρίκλεια Μπάρλα**· *Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 52, εἰκόνες 12, πίνακες 14. 1959 .... 150.—

46. **Γεώργιος Σ. Δοντᾶς**· *Εἰκόνες καθημένων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τέχνην.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 108 + πίνακες 40. 1960 .... 200.—

47. **Δημήτριος Λαζαρίδης**· *Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 83 + πίνακες 34. 1960 .... 200.—

48. **Σέμνη Καρούζου**· *Τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύμβου Ι τοῦ Ἀναγυροῦντος.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ις' + 140, εἰκόνες 98, πίνακες 93 καὶ 9 ἔγχρωμοι. 1963 .... 900.—

49. **Χρυσούλα Καρδαρᾶ**· *Ροδιακὴ Ἀγγειογραφία·* Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 310, εἰκόνες 287, παρένθ. πίν. Α + Β, πίνακες 14. 1963 .... 500.—

50. **Νικόλαος Δρανδάκης**· *Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων του σῳζομένων κυρίως ἐν Βενετίᾳ.* Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 182, πίνακες 70. 1962 .... 250.—

51. **Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος**· *Ἡ προϊστορία τῆς Πελοποννήσου.* Σχῆμα 8ον, σελίδες XLVIII + 633, εἰκόνες 10, χάρται I - VI, πίνακες I - VIII. 1964 ... 500.—

52. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος**· *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 183, εἰκόνες 157, πίνακες 30 (1 - 20 ἔγχρωμοι), μετὰ συντόμου γαλλικῆς μεταφράσεως ἐκ σελίδων XLII. 1963 ....ἄδετον .... 1000.—
δεμένον....... 1200.—

53. **Σωτήριος Ἰ. Δάκαρης**· *Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν.* Σχῆμα 8ον, σελίδες β' + 169, πίνακες 5. 1964 .... 200.—

54. **«Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον»**· Τόμ. Α' (1965), Β' καὶ Γ' (1966)·
ἕκαστος τόμος .... 600.—
Τόμ. Δ' (1967 - 68) .... 700.—

55. **Ἀριστείδης Πασαδαῖος**· *Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀγνώστου ὀνομασίας.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 108, παρένθ. πίνακες Α - ΚΖ', πίνακες 16. 1965 .... 350.—

56. **Στυλιανὸς Ἀλεξίου**· *Ὑστερομινωικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ (Κατσαμπᾶ).* Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 85, εἰκόνες 38, παρένθετοι πίνακες 6, πίνακες 38 (ὁ πίναξ προμετωπίδος καὶ οἱ πίνακες 6 καὶ 20 ἔγχρωμοι). 1966 .... 400.—

Δραχμαὶ

57. **Φώτιος Μ. Πέτσας** · *Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 192, εἰκόνες 43, παρένθετοι πίνακες 3, ἔγχρωμοι πίνακες Α' - Ι', πίνακες 45. 1966 ... 600.—

58. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος** · *Ἡ ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 274, εἰκόνες 175, παρένθ. πίνακες 1 - 5. 1967 - 68 .... 600.—

59. **Ἐμμανουὴλ Πρωτοψάλτης** · *Ἱστορικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὰς ἀρχαιότητας καὶ λοιπὰ μνημεῖα τῆς Ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδίστρια.* Σχῆμα 4ον, σελίδες μδ' + 296, πίνακες Ι - ΧΙΧ. 1967 600.—

60. **Σεραφεὶμ Χαριτωνίδης** · *Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Λέσβου. Συμπλήρωμα.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 106, εἰκόνες 48, πίνακες 46. 1968 .... 400.—

61. **Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος** · *Ἡ προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος.* Σχῆμα 8ον, σελίδες L + 540, εἰκόνες 10, χάρται Ι - VI, πίνακες 8. 1968 ...... 600.—

62. **Μ. Ἀνδρόνικος** · *Βεργίνα Ι. Τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ' + 298, εἰκόνες 108, παρένθ. πίν. Α - ΚΓ (ΚΓ 1 - 5), πίνακες 135. 1969 .. 700.—

63. **Βασίλειος Χ. Πετράκος** · *Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου.* Σχῆμα 8ον, σελίδες ιδ' + 222, εἰκόνες 43, παρένθ. πίν. Α, πίνακές 63. 1968. .... 450.—

64. Μεταφέρεται εἰς τὸ Κεφάλαιον Γ, ἀριθ. 4.

65. **Εὐστάθιος Γ. Στίκας** · *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 299, εἰκόνες 135, παρένθ. πίν. Α - ΙΒ', πίνακες 184 + ἔγχρωμος πίναξ προμετωπίδος καὶ Α - Γ. 1970 .... 600.—

66. **Ἀντώνιος Ζώης** · *Προβλήματα χρονολογίας τῆς Μινωικῆς κεραμεικῆς — Γοῦρνες, Τύλισος, Μάλια.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ' + 99, πίνακες 47 + Α - Β ἔγχρωμοι. 1969 .... 200.—

67. **Σπυρίδων Ε. Ἰακωβίδης** · *Περατή. Τὸ νεκροταφεῖον.* Σχῆμα 4ον. Τόμ. Α - Γ. (Α'. *Οἱ τάφοι καὶ τὰ εὑρήματα.* Σελίδες ια' + 473, σχέδια 155. — Β'. *Γενικαὶ παρατηρήσεις.* Σελίδες ιθ' + 485, εἰκόνες 161, ἔγχρωμοι πίνακες Ι - ΙV. — Γ'. *Πίνακες* 1 - 190 + σελίδες 1 - 38). 1969 - 1970 .... 2400.—

68. **Χαρὰ Τζαβέλλα - Evjen** · *Τὰ πτερωτὰ ὄντα τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς τοῦ Αἰγαίου.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 132, πίνακες 40. 1970 .... 200.—

69. **Θεοδώρα Γ. Καράγιωργα** · *«Γοργείη Κεφαλή» (Καταγωγὴ καὶ νόημα τῆς γοργονικῆς μορφῆς ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ τῇ τέχνῃ τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων).* Σχῆμα 8ον, σελίδες ις' + 158, πίνακες 23. 1970 .... 250.—

70. **Δέσποινα Παπακωνσταντίνου - Διαμαντούρου** · *Πέλλα Ι. Ἱστορικὴ Ἐπισκόπησις καὶ μαρτυρίαι.* Σχῆμχ 4ον, σελίδες ι' + 257, πίνακες 40 + Α - Β ἔγχρωμοι. 1971 .... 300.—

71. **Ἔφη Σαπουνᾶ - Σακελλαράκη** · *Μινωικὸν Ζῶμα.* Σχῆμα 8ον, σελίδες κγ' + 259, εἰκόνες 77, πίνακες 54 + Α - F, ἔγχρωμοι καὶ χάρτης 1. 1971 .... 300.—

Δραχμαί

72. **Θεόδωρος Σπυρόπουλος·** *Ὑστερομυκηναϊκοὶ ἑλλαδικοὶ θησαυροί.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 233, εἰκόνες 1-37, πίνακες 37. 1972 .... 300.—

73. **Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς·** *Ὁ ταφικὸς Κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν.* Σχῆμα 4ον, (Τόμος Α', σελίδες κδ' + 442, εἰκόνες 30, ἔγχρωμοι πίνακες ε-ιβ'. Τόμος Β', πίνακες 1-249 + σελίδες δ-ις'). 1973 .... 1500.—

74. **Γρηγόριος Κωνσταντινόπουλος·** *Ὁ Ροδιακὸς Κόσμος. Ι Λίνδος.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 82, εἰκόνες 4. 1972 .... 150.—

75. **Στυλιανὸς Πελεκανίδης·** *Καλλιέργης. Ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ι' + 175, εἰκόνες 3, πίνακες 1 - 83, ἔγχρωμοι πίνακες Α - ΚΑ, ἔγχρωμος πίναξ προμετωπίδος + παρένθετος πίναξ Ι. 1973 .... 800.—

76. **Ἀριστείδης Πασαδαῖος·** *Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν βυζαντινῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως.* Σχῆμα 4ον, σελίδες Ι - ΧΙΙ + 84, πίνακες 50 + παρένθ. πίν. Α - Β. 1973 .... 400.—

77. **Ἀγγελικὴ Πιερίδου·** *Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς ἐν Κύπρῳ.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ις' + 112, εἰκόνες 5, σχήματα 23, πίνακες 35. 1973 .... 400.—

78. **Γεώργιος Στ. Κορρές.** *Ἡ βιβλιογραφία τοῦ Ἐρρίκου Σλῆμαν.* Σχῆμα 8ον, σελίδες ις' + 200, πίνακες 16. 1974 .... 250.—

79. **Μάντω Καραμεσίνη-Οἰκονομίδου·** *Ἡ νομισματοκοπία τῆς Νικοπόλεως.* Σχῆμα 4ον, σελίδες κ' + 200, εἰκόνες 2, πίνακες 71. 1975 .... 750.—

80. **Εὐστάθιος Στίκας·** *Ὁ κτίτωρ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ.* Σχῆμα 4ον, σελίδες κ' + 158, εἰκόνες 35, πίνακες 33, ἔγχρωμοι πίνακες Α' - Θ', ἔγχρ. πίναξ προμετωπίδος + παρένθετοι πίν. Α' - Γ'. 1975...... 650.—

81. **Γεώργιος Μυλωνᾶς·** *Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσῖνος.* Σχῆμα 4ον (Τόμος Α', σελίδες ιθ' + 357, σχέδια 91, ἔγχρωμοι πίν. θ' - ιβ'. Τόμος Β', σελίδες ιγ' + 355, σχέδια 135. Τόμος Γ', πίνακες Α - Μ καὶ 1 - 91 + σελίδες λθ'). 1975. (Οἱ τόμοι διατίθενται καὶ κεχωρισμένως) .... 3.000.—

82. **Ἰουλία Κουλεϊμάνη - Βοκοτοπούλου·** *Χαλκαῖ κορινθιουργεῖς πρόχοι.* Σχῆμα 4ον, σελίδες κς' + 205, εἰκόνες XXIII, πίνακες 56, ἔγχρ. πίναξ 1. 1975. 700.—

83. **Ἀντώνης Ζώης·** *Βασιλικὴ Ι.* Σχῆμα 4ον. 1976 .... 600.—

84. **Ἰωάννης Βολανάκης·** *Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος.* Σχῆμα 4ον .... —

85. **Νικόλαος Πλάτων - W. C. Brice·** *Ἐνεπίγραφοι πινακίδες καὶ πίθοι Γραμμικοῦ συστήματος Α ἐκ Ζάκρου. Inscribed Tablets and Pithos of Linear A System from Zakro.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 236, εἰκόνες 16, πίνακες 41, ἔγχρ. πίν. προμετωπίδος. 1975 .... 600.—

86. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος·** *Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος.* Τόμος Α': Πίνακες (Σχῆμα 2ον). 1976. Τόμοι Β'-Γ': Κείμενον (Σχῆμα 4ον) ... —

Δραχμαί

Γ. ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

1. **'Αντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος·** *'Οδηγὸς τῶν Δελφῶν*. Σχῆμα 16ον, σελίδες 144, εἰκόνες 100, χάρται 3. 1935. (Δὲν πωλεῖται) .... —

2. **K. Kourouniotes·** *Eleusis. A Guide to the Excavations and the Museum*. Σχῆμα 16ον, σελίδες 127, εἰκόνες 71, χάρτης 1. 1936 .... 150.—

3. **Νικόλαος Μ. Κοντολέων·** *'Οδηγὸς τῆς Δήλου*. Σχῆμα 16ον, σελίδες 185, εἰκόνες 109, χάρτης 1. 1950. (Δὲν πωλεῖται) .... —

4. **Spyridon Marinatos·** *Excavations at Thera I (1967 season)*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 59, εἰκόνες 88, πίνακες A - C (A - B ἔγχρωμοι). 1968 .... 200.—

Excavations at Thera II (1968 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 54, εἰκόνες 44, σχέδια I - XI, πίνακες 41 + A - E ἔγχρωμοι. 1969 .... 200.—

Excavations at Thera III (1969 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 68, εἰκόνες 45, σχέδια I - VIII, πίνακες 62 + A - B ἔγχρωμοι. 1971 .... 200.—

Excavations at Thera IV (1970 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 54, εἰκόνες 4, σχέδιον 1, πίνακες 126 + A - H ἔγχρωμοι. 1971 ...... 250.—

Excaxations at Thera V (1971 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 47, εἰκόνες 6, σχέδια 1, πίνακες 104 + A-J ἔγχρωμοι. 1972 .... 250.—

Excavations at Thera VI (1972 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 60, εἰκόνες 7, πίνακες 112. 1972 .... 250.—

Thera VI Colour Plates and Plans. Σχῆμα 4ον, ἔγχρωμοι πίνακες 11, σχέδια 7. 1974 .... 250.—

'Ανασκαφαὶ Θήρας VI (1972). Σχῆμα 8ον, σελίδες 52, εἰκόνες 7, πίνακες 112. 1974 .... 250.—

Θήρα VI, ἔγχρωμοι πίνακες καὶ σχέδια. Σχῆμα 4ον, ἔγχρωμοι πίνακες 11, σχέδια 7. 1974 .... 250.—

'Ανασκαφαὶ Θήρας VII (1973). Σχῆμα 8ον, σελίδες 37, εἰκόνες 4, παρένθετοι πίνακες 2, πίνακες 66 + A - IB ἔγχρωμοι. 1976. 250.—

Excavations at Thera VII (1973 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 38, εἰκόνες 4, παρένθετοι πίνακες 2, πίνακες 66 + A - L ἔγχρωμοι. 1976. 250.—

5. **Νικόλαος Πλάτων·** *Ζάκρος. Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 334, εἰκόνες ἔγχρωμοι καὶ μαυρόασπροι 141 + παρένθ. πίναξ. 1974 .... 1000.—

Δ. ΦΩΤΟΜΗΧΑΝΙΚΑΙ ΑΝΑΤΥΠΩΣΕΙΣ ΑΛΛΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

1. **'Αναστάσιος Κ. 'Ορλάνδος·** *Μοναστηριακὴ 'Αρχιτεκτονική* .... 500.—

Ε. ΑΛΛΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

1. *Ὀργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.* (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 16. 1848. (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 8. 1876. (Τεῦχος 3ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1894. (Τεῦχος 4ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1896. (Τεῦχος 5ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1899. (Τεῦχος 6ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1912. (Δὲν πωλοῦνται)... —

Δραχμαί

2. *Ὁ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμος καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὸν ἐγκύκλιοι ὑπουργικαὶ καὶ ἄλλα τινά,* ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς χρῆσιν τῶν κατὰ τὸ Βασίλειον ἀρχῶν καὶ αὐτῶν τῶν πολιτῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 43. 1872. (Δὲν πωλεῖται).. —

3. Νέος Ὀργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1949. (Δὲν πωλεῖται)........................ —

4. Νέος Ὀργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 51. 1966. (Δὲν πωλεῖται) .... —

Ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πωλεῖται καὶ τὸ ἑξῆς σύγγραμμα:

Βασίλειος Λεονάρδος· *Ἡ Ὀλυμπία.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 352, πίνακες 2. 1901 .... 200.—

Ἐξεδόθη ὁ παρὼν (130) τόμος

Αἱ ἀνωτέρω τιμαὶ τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἰσχύουν διὰ τὴν πώλησιν αὐτῶν ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτῆς (Λεωφόρος Βενιζέλου [Πανεπιστημίου] 22)· περὶ τῆς ἐκτὸς τοῦ μεγάρου τῆς Ἑταιρείας ἀποστολῆς τῶν ἀγοραζομένων παρακαλοῦνται νὰ φροντίζουν οἱ ἐνδιαφερόμενοι.

Μοσχᾶτον, κτῆμα Μιχαλοδημητράκη. Γενικὴ ἄποψις ἐκ Δυσμῶν.

Μοσχᾶτον, κτῆμα Μιχαλοδημητράκη. Γενικὴ ἄποψις ἀπὸ ΒΑ.

α. Οἱ τοῖχοι 11 καὶ 21 ὁρώμενοι ἐκ Δυσμῶν.

β. Γενικὴ ἄποψις τῆς ἀποχετευτικῆς αὔλακος ἐκ Βορρᾶ.

α. Ἄποψις τῆς ἀποχετευτικῆς αὔλακος ἐκ Νότου.

β. Ἄποψις τοῦ χώρου Ε (ἀριστερὰ) καὶ τῆς ἀποχετευτικῆς αὔλακος (δεξιὰ) ἐκ Βορρᾶ.

α. Ἄποψις τοῦ χώρου Ε ἐκ Νότου.

β. Ἡ δυτικὴ ὄψις τοῦ τοίχου 12 ὁρωμένη ἀπὸ ΝΔ.

α. Ἄποψις τοῦ χώρου Ε καὶ τῆς πρὸς Νότον συνεχείας τοῦ τοίχου 12 ἀπὸ ΒΔ.

β. Τὸ δάπεδον τοῦ χώρου Ε. Τὸ ἐκ χαλίκων πλαίσιον ὁρώμενον ἐξ Ἀνατολῶν.

α. Λεπτομέρεια τοῦ τοίχου 12.

β. Τμῆμα ἐκ τῆς ἐπιστέψεως τοῦ τοίχου 11 (;).

α. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ θαλάμου μετὰ τῶν κτερισμάτων κατὰ χώραν.

β. Τὸ περιεχόμενον τοῦ θαλάμου.

α. Τὸ παρὰ τὴν εἴσοδον τμῆμα τοῦ τάφου ἐκ τῶν ἔσω.

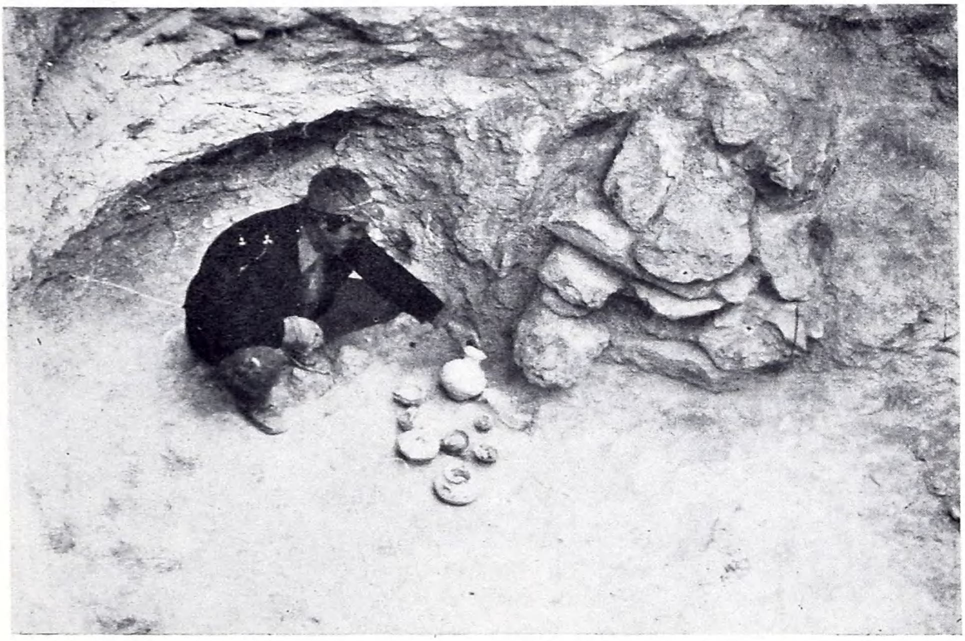

β. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου καὶ συλλογὴ τῶν κτερισμάτων.

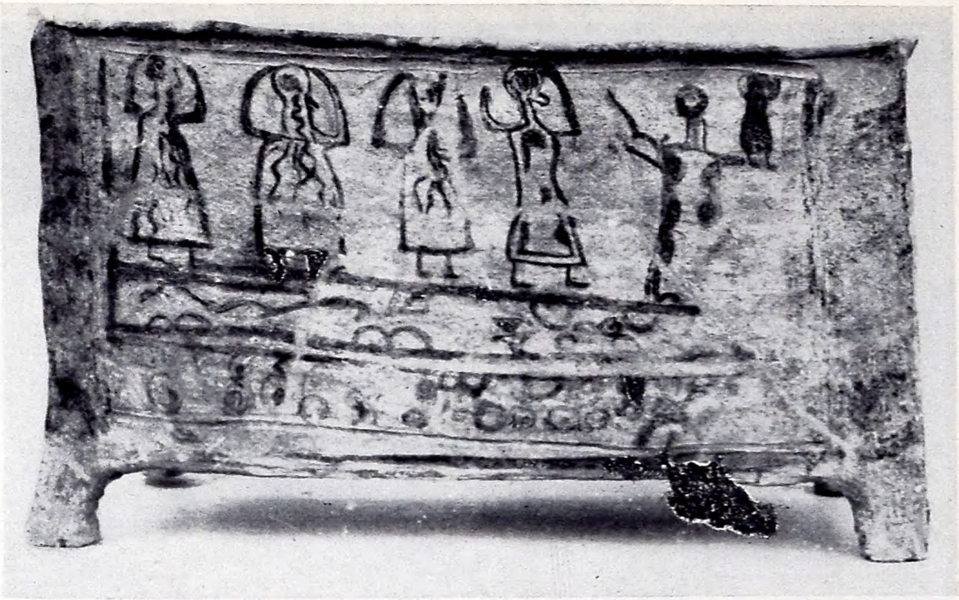

α. Μακρὰ πλευρὰ τῆς πρώτης λάρνακος.

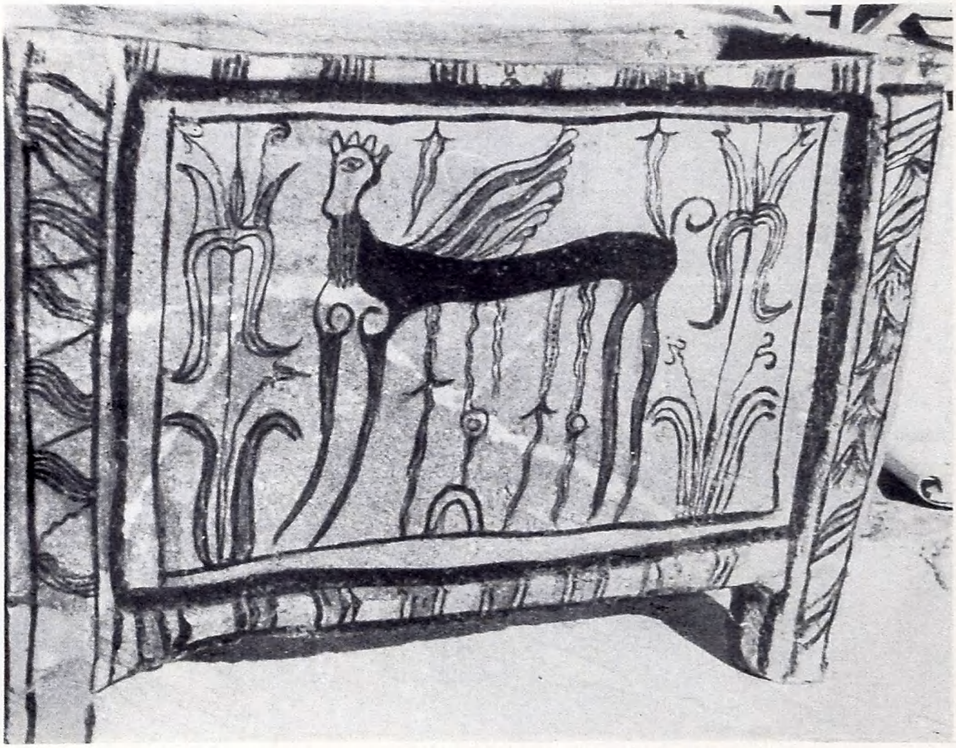

β. Ἡ μία τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς δευτέρας λάρνακος.

α. Ἡ ἑτέρα τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς δευτέρας λάρνακος.

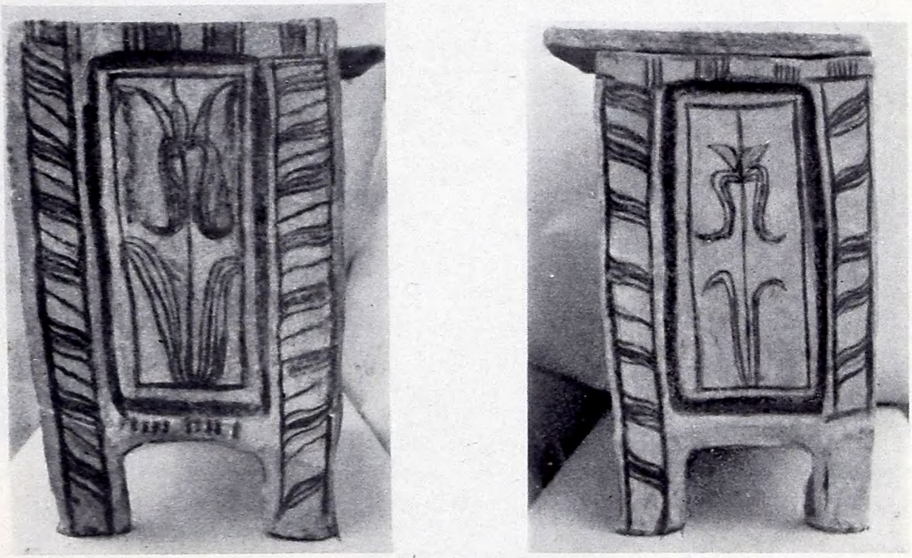

β. Αἱ στεναὶ πλευραὶ τῆς ἀνωτέρω λάρνακος.

Ὁ παναθηναϊκὸς ἀμφορεὺς τῆς ὁμάδος Χαρικλείδους. Ἡ Ἀθηνᾶ πρὸς τὰ ἀριστερά. Πτερωταὶ Νίκαι ἐπὶ κιονίσκων ἑκατέρωθεν αὐτῆς καὶ αἱ ἐπιγραφαί: *ΤΟΝ ΑΘΕΝΕΘΕΝ ΑΘΛΟΝ* ἀριστερὰ καὶ *ΧΑΡΙΚΛΕΙΔΗΣ ΗΡΧΕΝ* δεξιά.

Λεπτομέρεια τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέως τῆς ὁμάδος Καλλιμήδους. Ἡ Εἰρήνη ἐπὶ κιονίσκου καὶ ἡ ἐπιγραφὴ *ΑΡΧΩΝ ΚΑΛΛΙΜΗΔΗΣ* κιονιδόν.

Ἐρέτρια. Ο.Τ. 740 (Ε/5). Γενικὴ ἄποψις τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ ΒΔ.

α. Λείψανα κατασκευῆς τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων (τοιχίον καὶ δάπεδον) ἐπὶ τοῦ ὁδοστρώματος.

β. Τετράγωνον Α1. Τομὴ δεικνύουσα τὴν σχέσιν χάνδακος ἀγωγοῦ καὶ ὁδοστρωμάτων.

α. Λεπτομέρεια ἀγωγοῦ ὑδρεύσεως. Διακρίνονται οἱ μολύβδινοι δακτύλιοι.

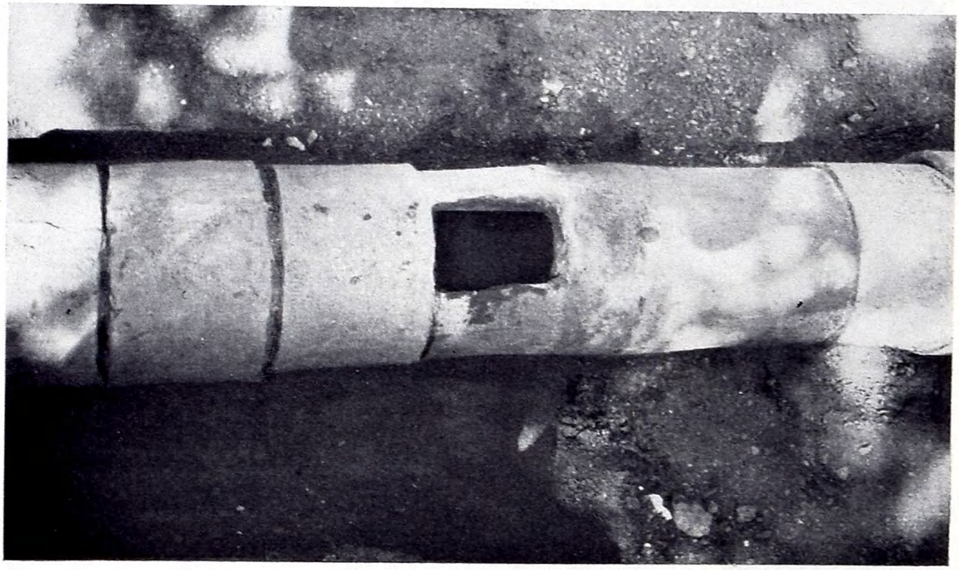

β. Λεπτομέρεια ἀγωγοῦ ὑδρεύσεως. Διακρίνονται τὰ ἀνοίγματα καθαρισμοῦ.

α. Λεπτομέρεια τοιχοδομίας τοῦ γεωμετρικοῦ ἀναλήμματος.

β. Ὁ ἀποθέτης γ μὲ τὰ εἰδώλια καὶ τὰ unguentaria κατὰ χώραν.

1 2 3

α. Τὰ τρία unguentaria τοῦ ἀποθέτου γ.

β. Τέσσαρες ἀστράγαλοι καὶ θραῦσμα ὀστοῦ ζῴου ἐκ τοῦ ἀποθέτου γ.

α - β. Πήλινα εἰδώλια ἐκ τοῦ ἀποθέτου γ. α. Τύπος α. β. Τύπος η.

α

β

γ

δ

ε

α - ε. Πήλινα εἰδώλια ἐκ τοῦ ἀποθέτου γ. α. Τύπος β. β. Τύπος .γ γ. Τύπος δ. δ. Τύπος ε. ε. Τύπος ζ.

α. Τὸ στόμιον τοῦ κλασσικοῦ φρέατος. Διακρίνονται αἱ μεταγενέστεραι ἐπισκευαὶ τῶν τοιχωμάτων του.

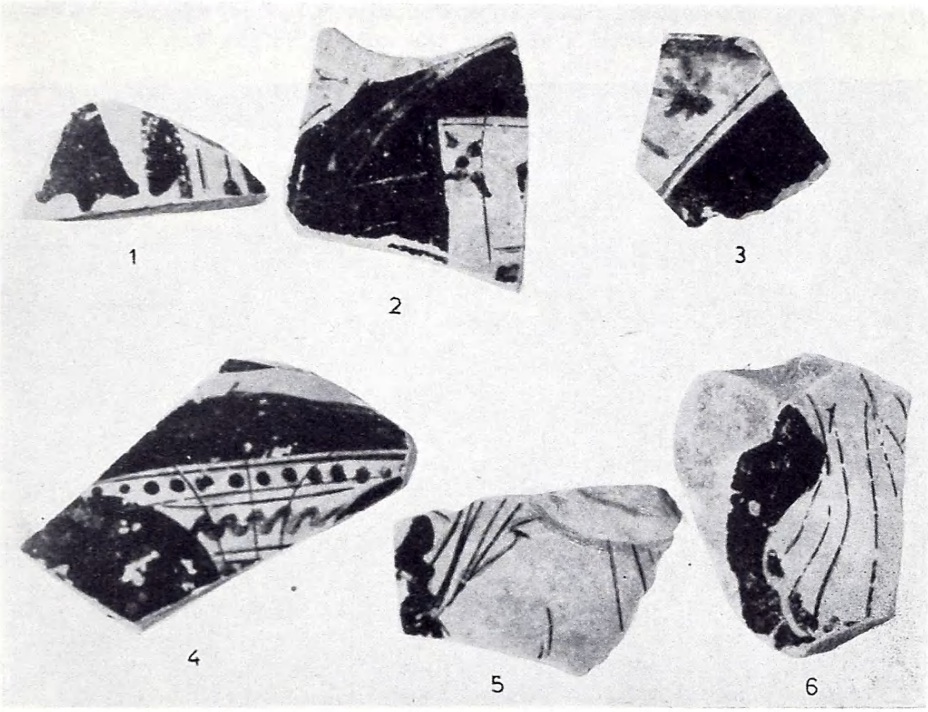

β. Ὄστρακα ἐρυθρομόρφων ἀγγείων.

α. Μερική ἄποψις τῆς ἀνασκαφῆς. Διακρίνονται μέρος τῆς ὁδοῦ μὲ τὸν ἀγωγόν, τὸ ἀνατολικὸν κράσπεδον καὶ ὁ πρώιμος ἑλληνιστικὸς τοῖχος δ.

β. Τμῆμα δαπέδου ἐκ θραυσμάτων κεράμων.

α. Μεγαρικὸς σκύφος μὲ ἀνάγλυφον φυτικὴν διακόσμησιν.

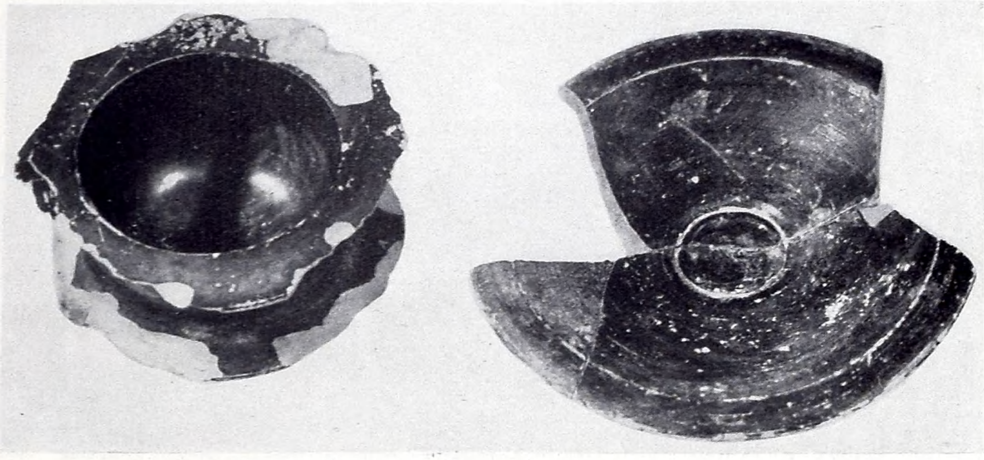

β. Ἁλατοδοχεῖον καὶ πινάκιον.

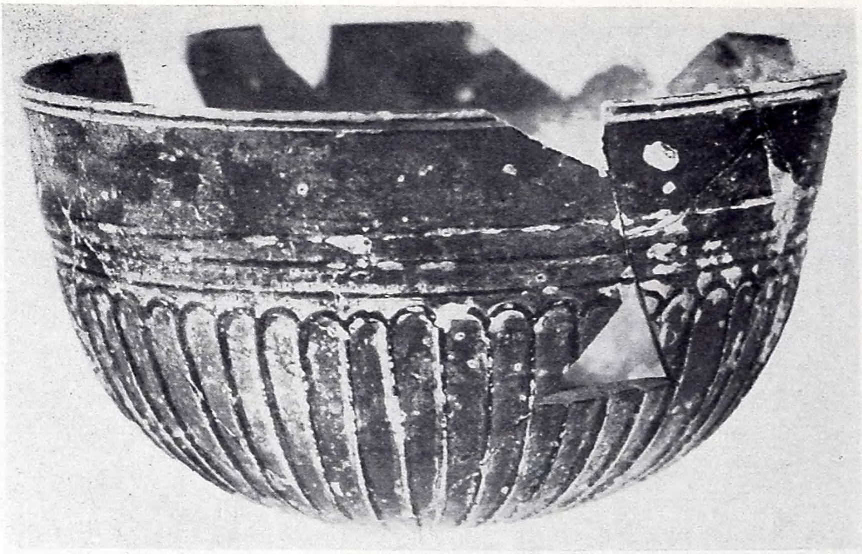

α. Σκύφος.

β. Μαρμάρινον ἰγδίον.

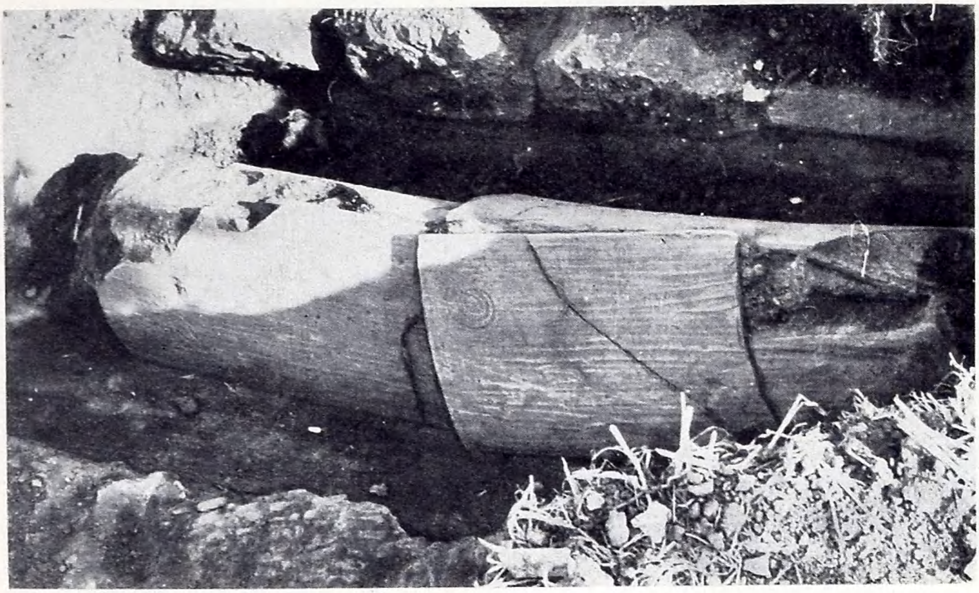

α - β. Ὁ κεραμοσκεπὴς τάφος 3 πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν καλυπτηρίων κεράμων.

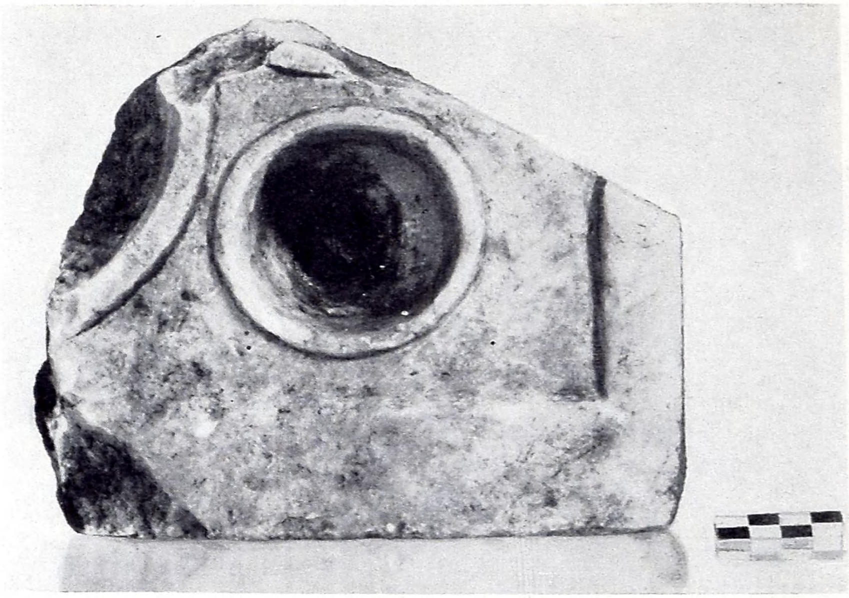

α. Μαρμάρινον σήκωμα.

β. Προχοΐσκη ἐκ τοῦ τάφου 3.

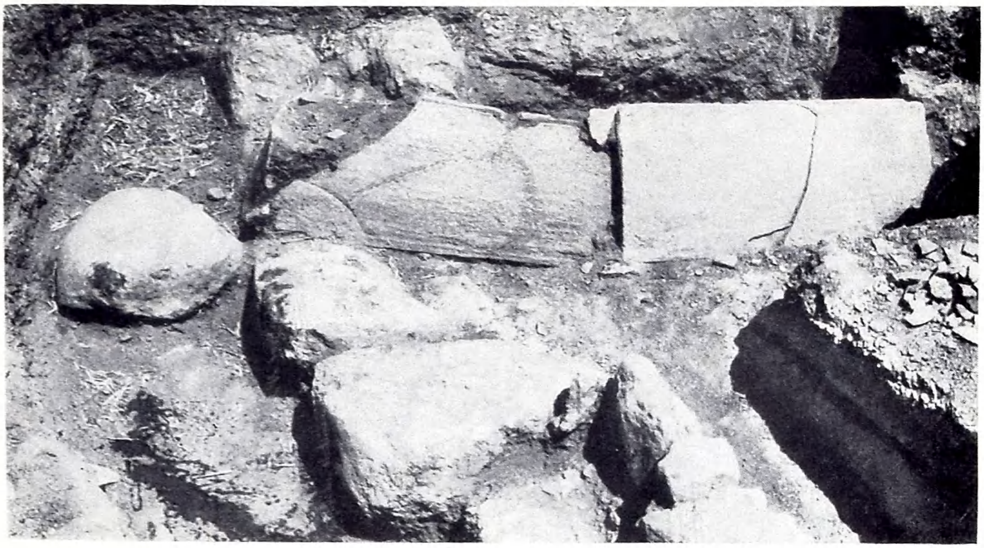

α - β. Δύο φάσεις τῆς ἐρεύνης τοῦ κεραμοσκεποῦς τάφου 5. γ. Οἱ δύο σκελετοὶ τοῦ τάφου 6.

α β

γ δ

α - δ. Τέσσαρα ἀγγεῖα ἐκ τῶν τάφων 5, 6, 7 καὶ 8 (κατὰ σειρὰν ἐξ ἀριστερῶν).

Βασιλική ἀρχιερέως Πέτρου. α. Ἅλυσις ἀναρτήσεως πολυκανδήλου. β. Ἀρτόσχημον πήλινον φλασκίον.

γ. Εἰκὼν διακόνου ἐπὶ ὀστεΐνου πλακιδίου. δ. Περίαπτον ἐκ τοῦ δωματίου VII.

Βασιλική ἀρχιερέως Πέτρου. α. Ἐγκαίνιον εἰς τὴν ἀψῖδα τοῦ χώρου Χ.

β. Ὁ χῶρος Χ ἀπ' Ἀνατολῶν.

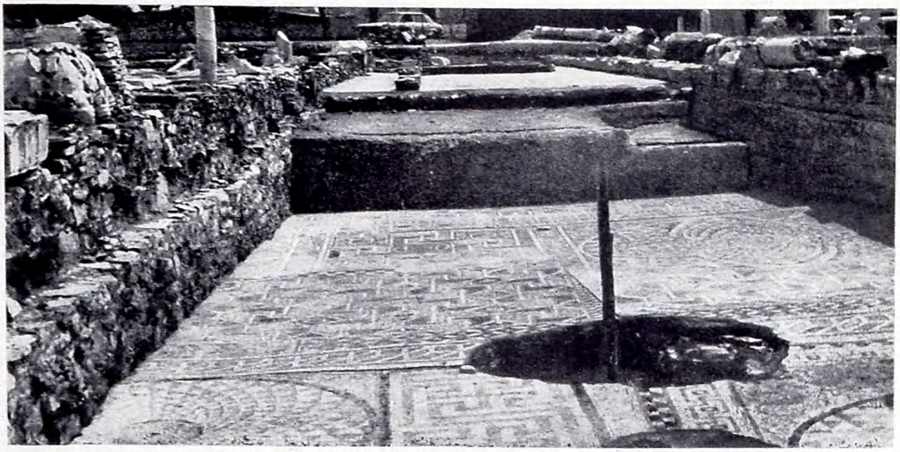
α

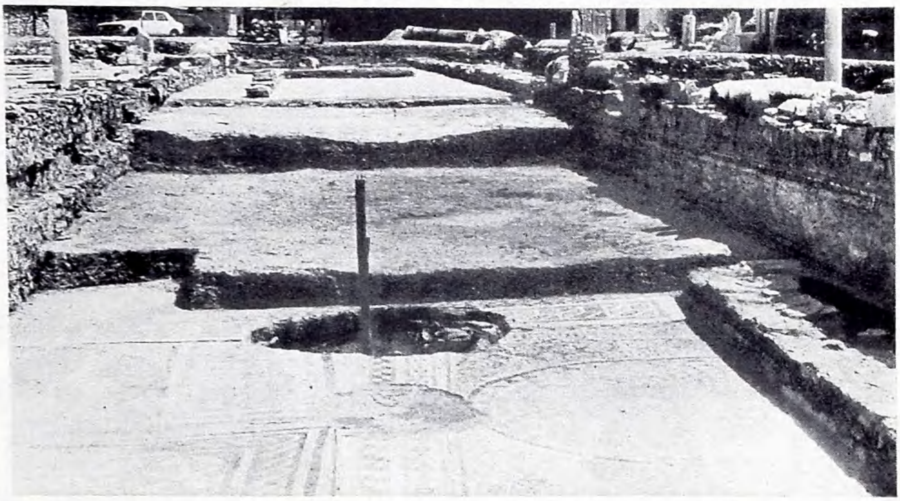
β

γ

Βασιλικὴ ἀρχιερέως Πέτρου. α - β. Τομεὺς ΤΜ - Θ, νότιον κλῖτος. α. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς. β. Μετὰ τὴν ἀνασκαφήν. γ. Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ τοίχου ΤΘ3, ὑπὸ τὸν νότιον τοῖχον τῆς βασιλικῆς.

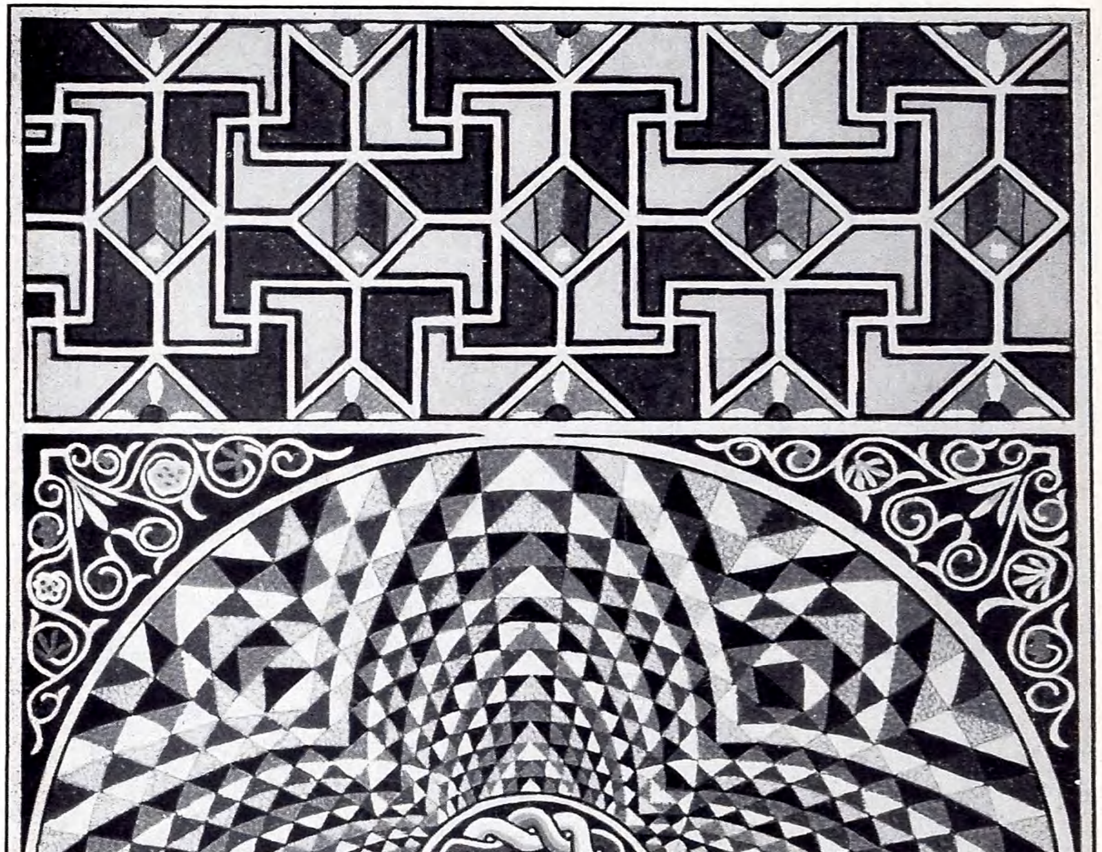

Βασιλική ἀρχιερέως Πέτρου. Σχεδιαστική ἀποτύπωσις τῶν διαχώρων 9 καὶ 9α τῶν ἀρχαιοτέρων τῆς βασιλικῆς ψηφιδωτῶν. (Τὸ πρωτότυπον ἐσχεδιάσθη ἔγχρωμον.)

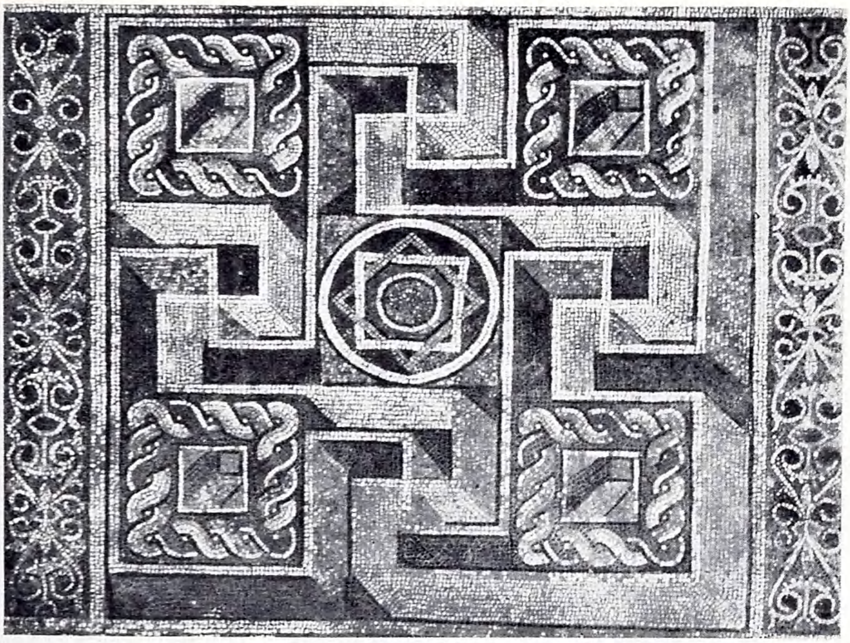

Βασιλικὴ ἀρχιερέως Πέτρου. α. Τὸ διάχωρον 10 τῶν ἀρχαιοτέρων τῆς βασιλικῆς ψηφιδωτῶν.

β. Τὸ διάχωρον 8 τῶν ἀρχαιοτέρων τῆς βασιλικῆς ψηφιδωτῶν.

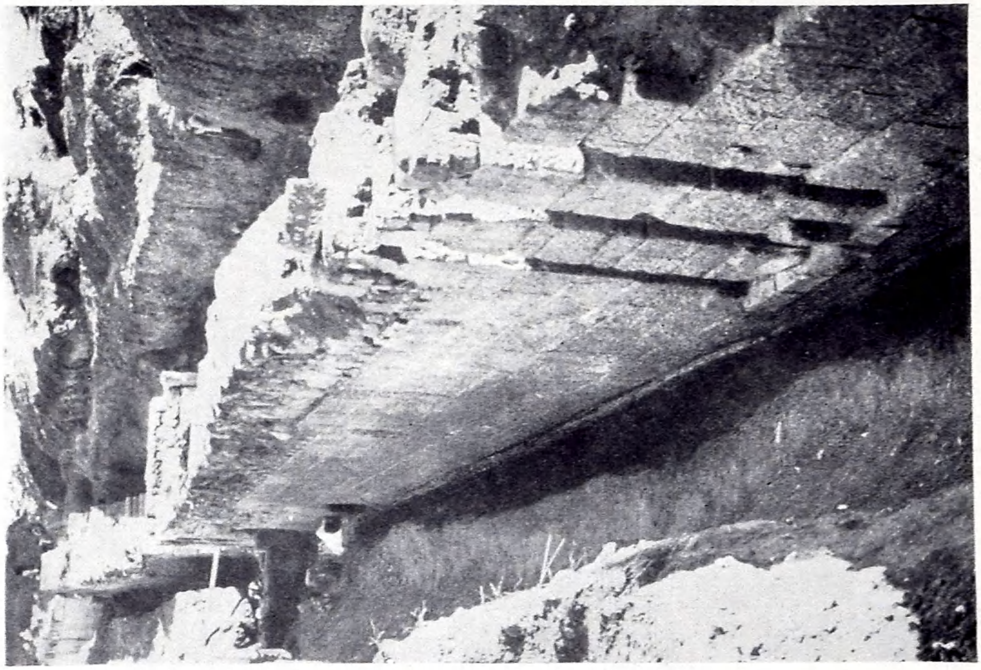

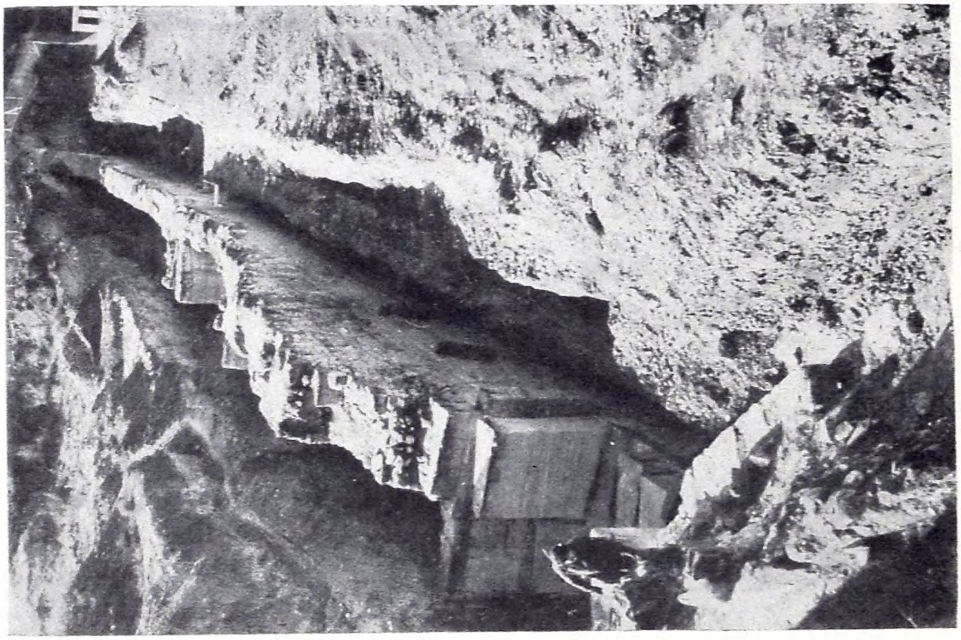

Γενικὴ ὄψις τοῦ βορείου τείχους. α. Ἀπὸ Α πρὸς Δ. β. Ἀπὸ Δ πρὸς Α.

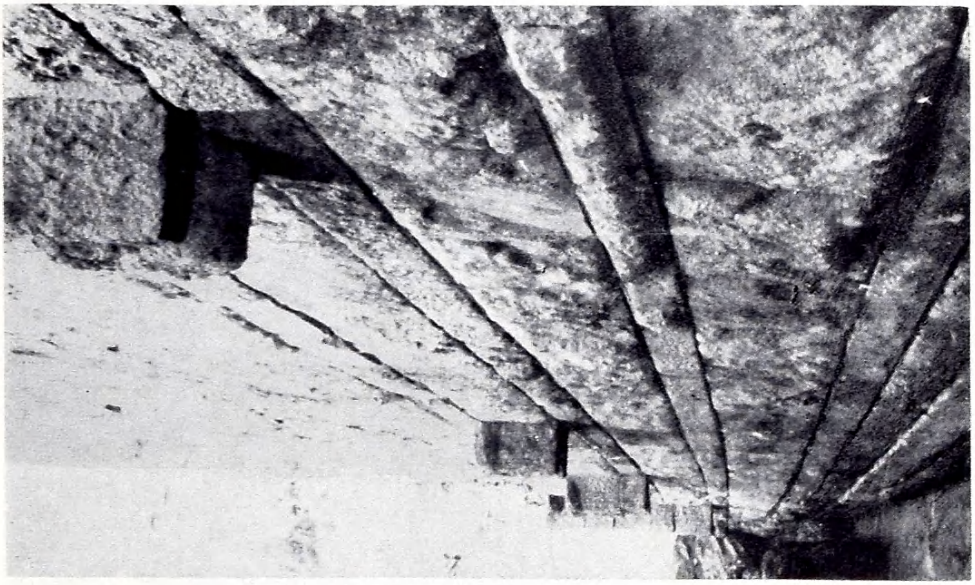

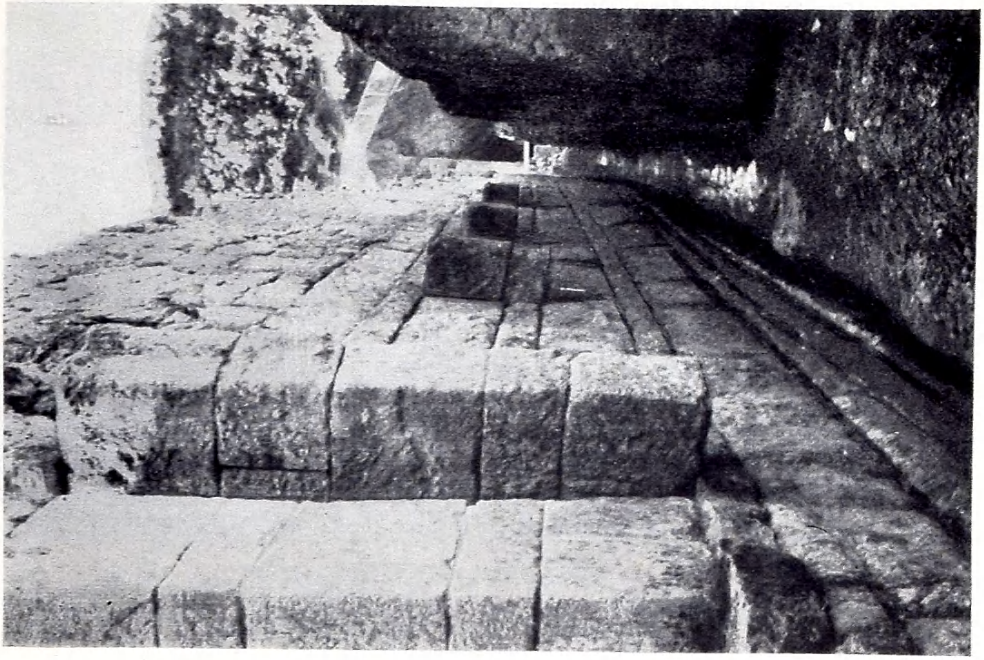

α. Ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ τείχους μεταξὺ τῶν ἀναβασμῶν καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ συγκροτήματος ὀχετῶν. β. Ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ τείχους δυτικῶς τοῦ ἀνατολικοῦ συγκροτήματος ὀχετῶν.

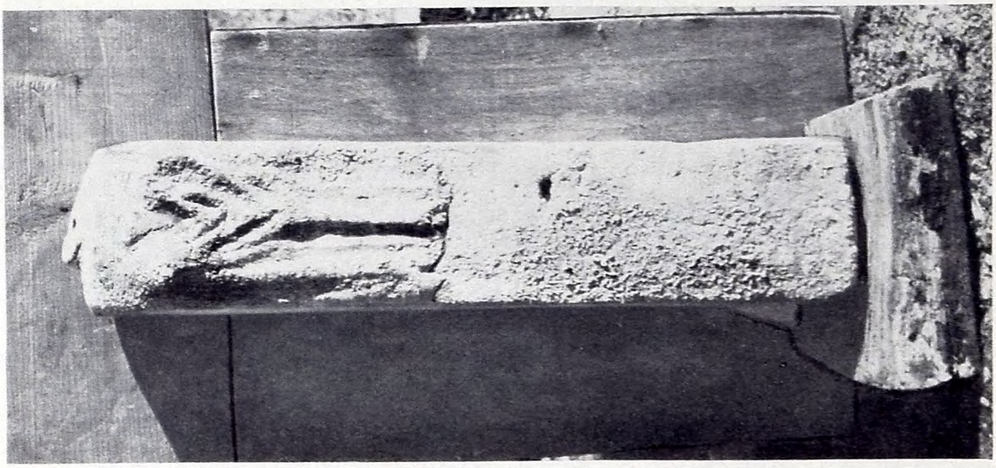

β. Ἀκέφαλος ἑρμαϊκὴ στήλη.

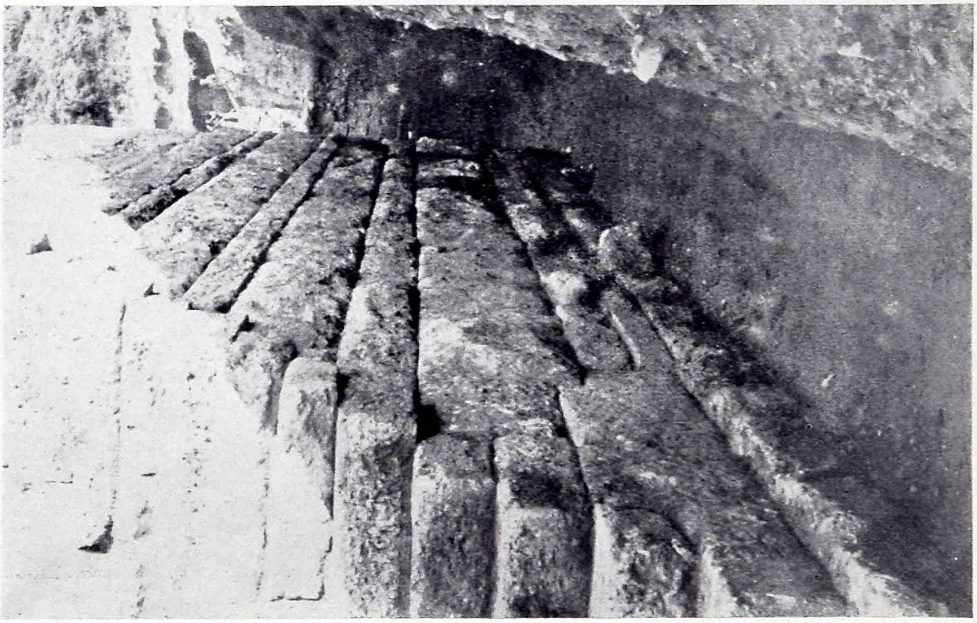

α. Ἐσωτερικὴ ὄψις τῶν ἀναβασμῶν.

α. Ἐσωτερικὴ ὄψις τοῦ τείχους. Στόμιον ἀγωγοῦ.

β. Ἐσωτερικὴ ὄψις τοῦ τείχους, ἀνατολικῶς τῶν ἀναβασμῶν. Στόμια ἀγωγῶν.

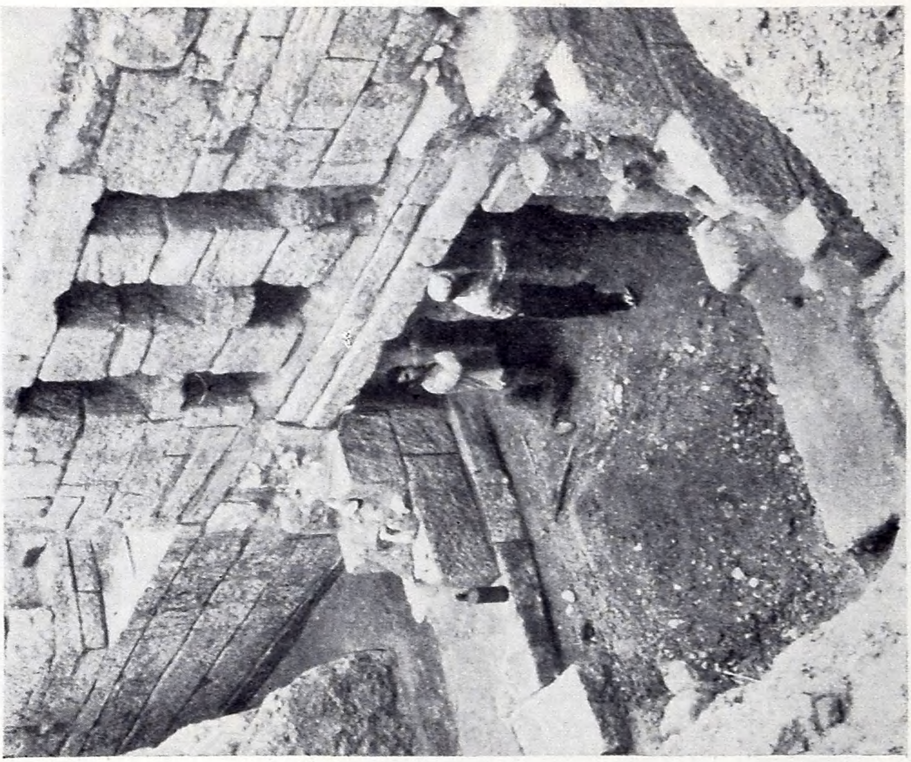

α. Ἡ ἐξωτερικὴ αὐλὴ τῆς κλασσικῆς πύλης. β. Οἱ τοῖχοι τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς τῆς κλασσικῆς πύλης ἀπὸ Δ.

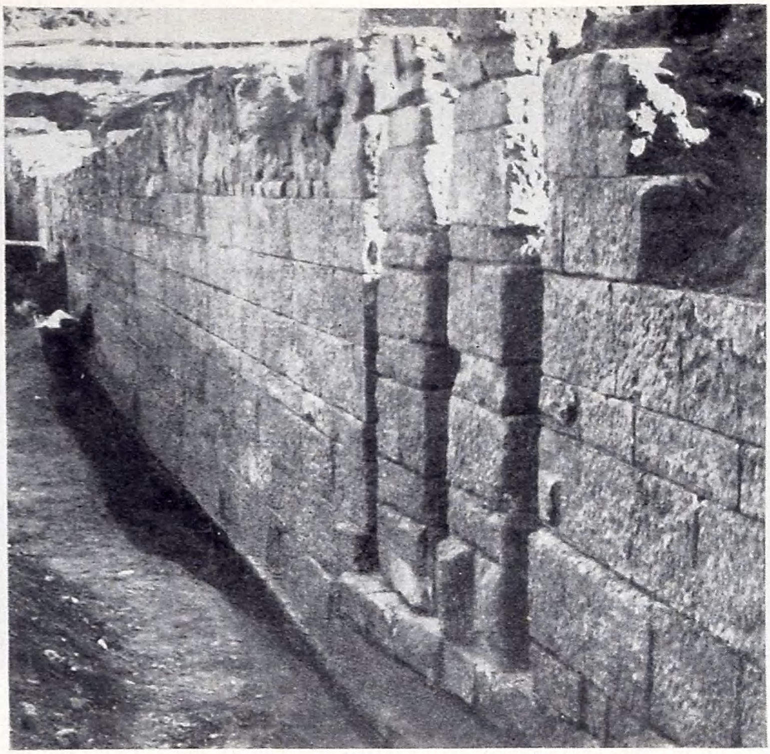

α. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ τείχους μετὰ τοῦ δυτικοῦ συγκροτήματος ὀχετῶν, ἀπὸ Δ.
β. Ἡ ἐσωτερικὴ ὄψις τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ τείχους ἀπὸ Α.

α. Ἡ τοιχοποιία τῆς ἐξωτερικῆς ὄψεως τοῦ ἀποκαλυφθέντος κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1974 τμήματος τείχους. β. Τὸ ἀποκαλυφθὲν δυτικὸν συγκρότημα ὀχετῶν, ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ.

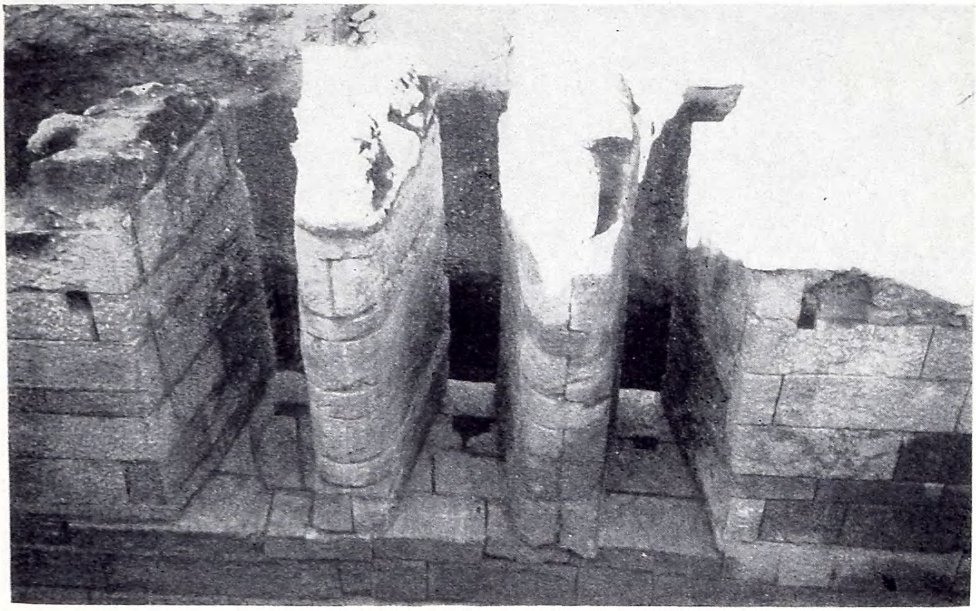

α. Ἄποψις τοῦ δυτικοῦ συγκροτήματος ὀχετῶν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τείχους.

β. Ἐξωτερικὴ ἄποψις τοῦ δυτικοῦ συγκροτήματος ὀχετῶν.

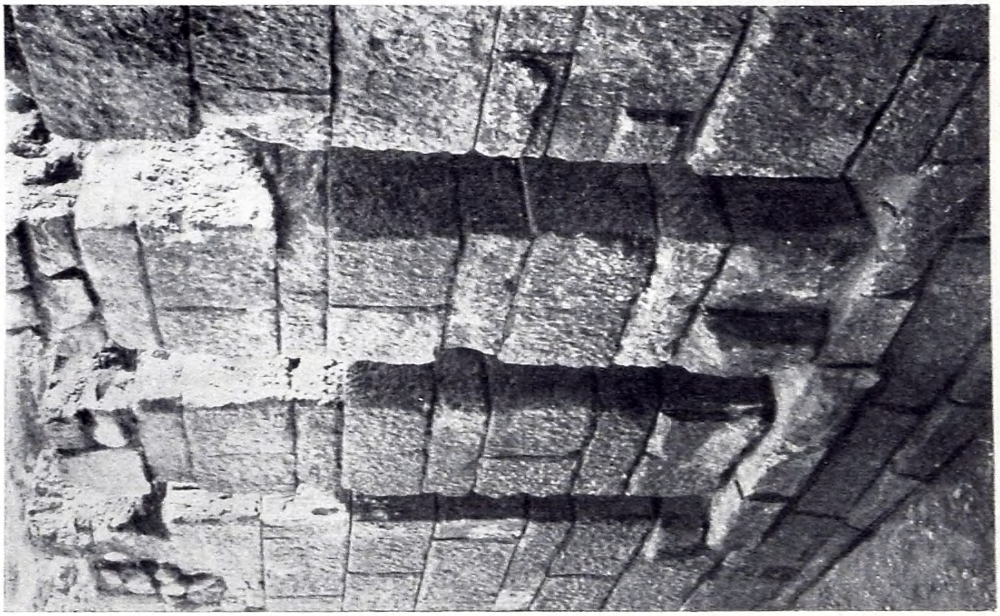

α. Τὸ ἀποκαλυφθὲν δυτικὸν συγκρότημα ὀχετῶν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ. β. Λεπτομέρεια κατασκευῆς ὀχετοῦ δυτικοῦ συγκροτήματος.

α. Ἡ ἀπόληξις τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τοῦ τείχους ἐπὶ τῶν κλιτύων τοῦ λόφου. Ἐσωτερικὴ πλευρά.

β. Λεπτομέρεια τοιχοποιίας δυτικοῦ ἄκρου βορείου τείχους.

Ἡ ἀπόληξις τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τοῦ τείχους ἐπὶ τῶν κλιτύων τοῦ λόφου. Ἐξωτερικὴ πλευρά.

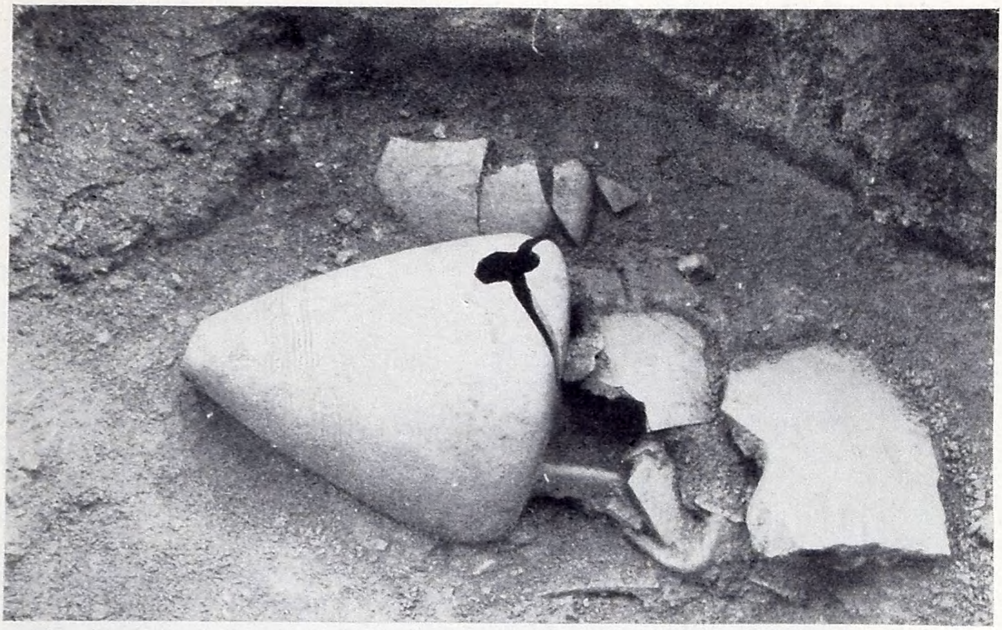

α. Ἀποτμήματα ὀξυπυθμένων ἀμφορέων, ἀνευρεθέντα πρὸ τοῦ τοίχου τῆς οἰκοδομῆς.

β. Ὀξυπύθμενος ἀμφορεὺς ἐκ τῆς βορείως τῆς οἰκοδομῆς ἐπιχώσεως.

γ. Ὄστρακον ἐρυθρομόρφου ἀγγείου.

α. Πηλίνη σίμη μὲ φυτικὴν διακόσμησιν.

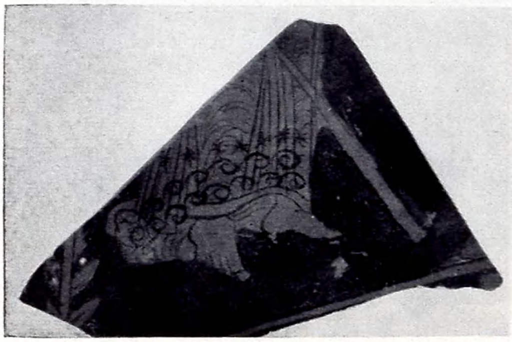

β. Ὄστρακον ἐρυθρομόρφου ἀγγείου. γ. Ἀπότμημα ἐκ τοῦ ἄνω μέρους πελίκης.

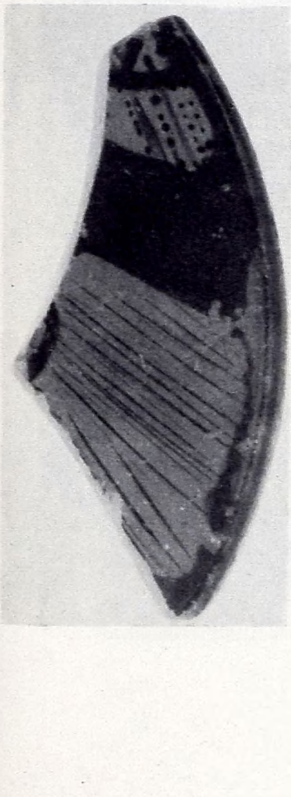

α

β

γ

δ

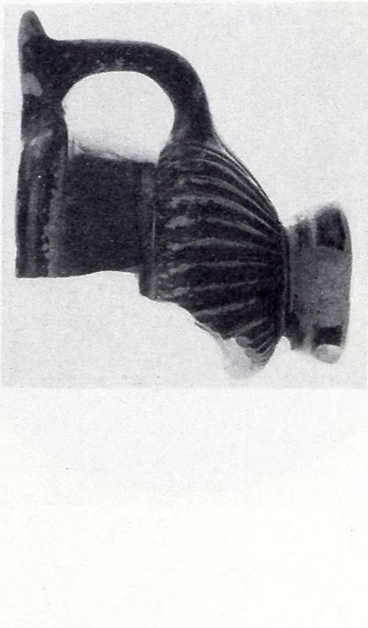

ε

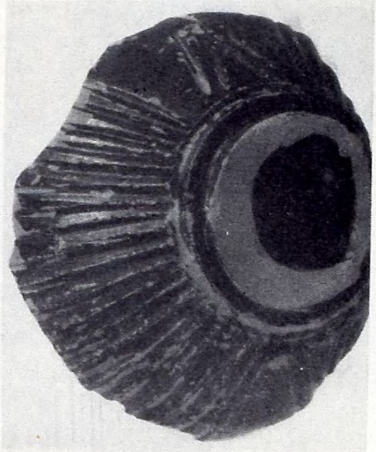

ζ΄

α - δ. Ὄστρακα ἐρυθρομόρφων ἀγγείων. ε. Τὸ ἥμισυ μελαμβαφοῦς κανθάρου, μὲ ἀνάγλυφον διακόσμησιν ἐπιμήκων φύλλων.
ζ΄. Ἀπότμημα μελαμβαφοῦς ἀγγείου μὲ ἐγχάρακτον διακόσμησιν.

α

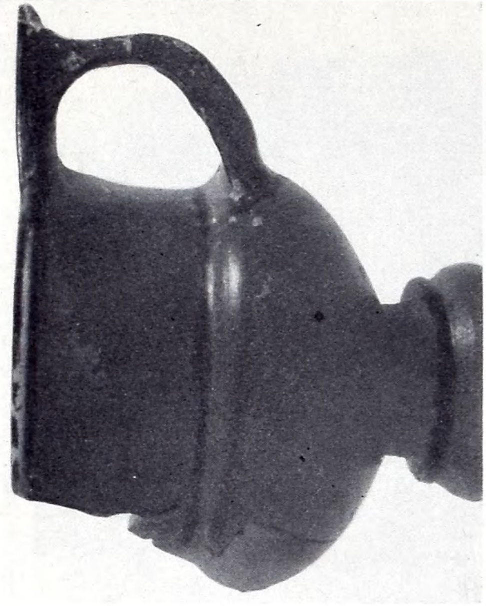

β

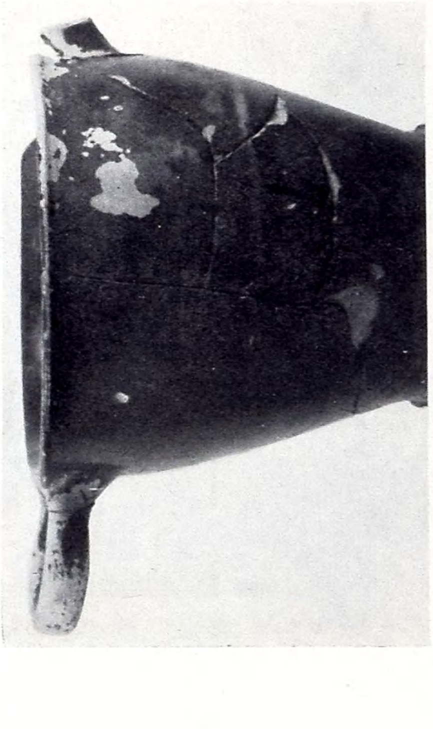

γ

δ

ε

α. Μελαμβαφὲς ὀξύβαφον πινάκιον. β. Ἀπότμημα μελαμβαφοῦς κανθάρου. γ. Μελαμβαφὴς σκύφος. δ. Ἀπότμημα κεφαλῆς εἰδωλίου γυναικός. ε. Εἰδώλιον γυμνοῦ παιδός.

α

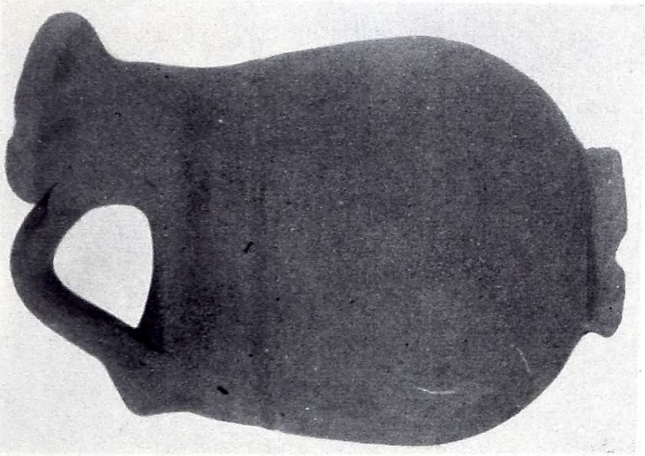

β

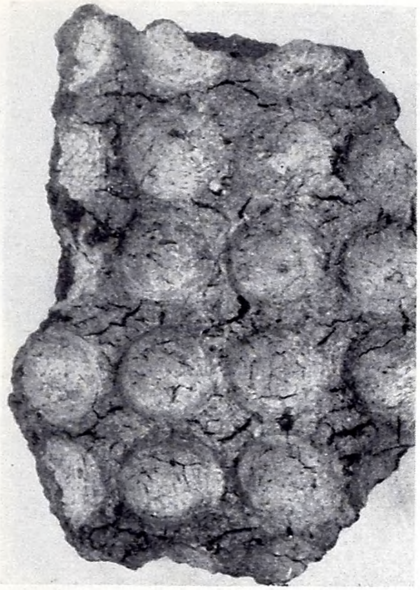

γ

δ

ε

α. Λύχνος ὀψίμων ἑλληνιστικῶν χρόνων. β. Ἀσκοειδὲς ἀβαφὲς ἀγγεῖον. γ. Πήλινον πλακίδιον μὲ ἡμισφαιρικὰς κοιλότητας. δ - ε. Τύμβος Καστάς. Κύλιξ ἐκ τοῦ τάφου ὑπ' ἀρ. VII (δ). Ἀμαυρόχρωμος κύλιξ ἐκ τοῦ τάφου ὑπ' ἀρ. IX (ε).

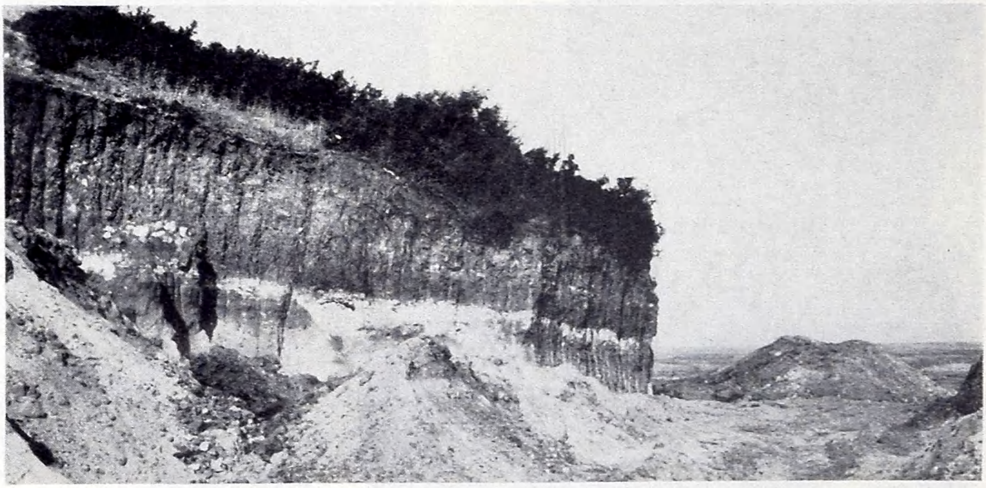

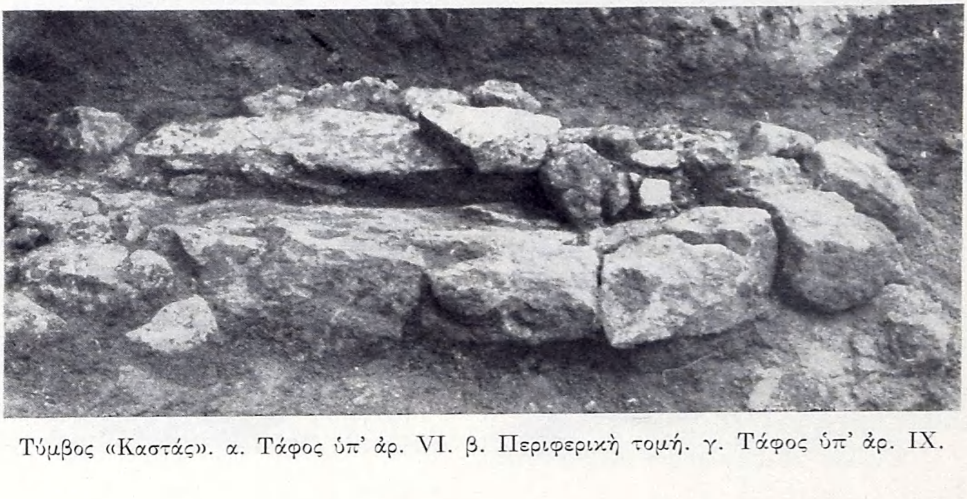

Τύμβος «Καστάς». α. Τάφος ὑπ' ἀρ. VI. β. Περιφερικὴ τομή. γ. Τάφος ὑπ' ἀρ. IX.

α. Ὁ ληνὸς τοῦ δωματίου LXV τοῦ ἐπισκοπείου.

β. Λεπτομέρεια τῆς ἀνωτέρω εἰκόνος.

α. Ἡ Πάροδος Β καὶ ἡ κάμψις αὐτῆς πρὸς Ἀνατολάς (δεξιὰ) καὶ Δυσμάς (ἀριστερά).

β. Οἱ χῶροι Η, Ζ, Ι, Κ, Θ τῶν προσκτισμάτων βορείως τοῦ αἰθρίου τοῦ ἀρχαιοτέρου ναοῦ.

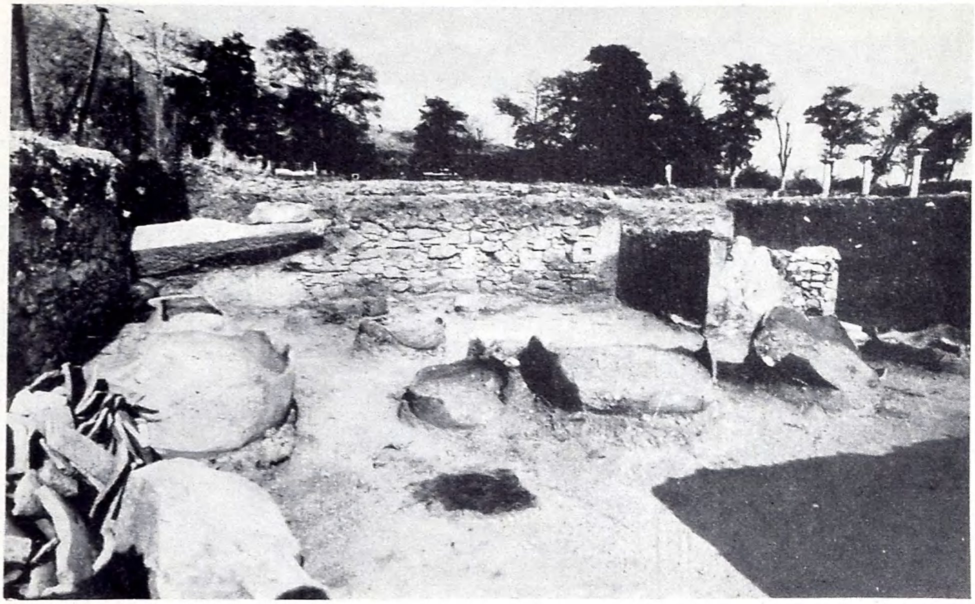

α. Τὸ διαμέρισμα Ι μὲ τὴν δεξαμενὴν (δεξιὰ) καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ πίθους.

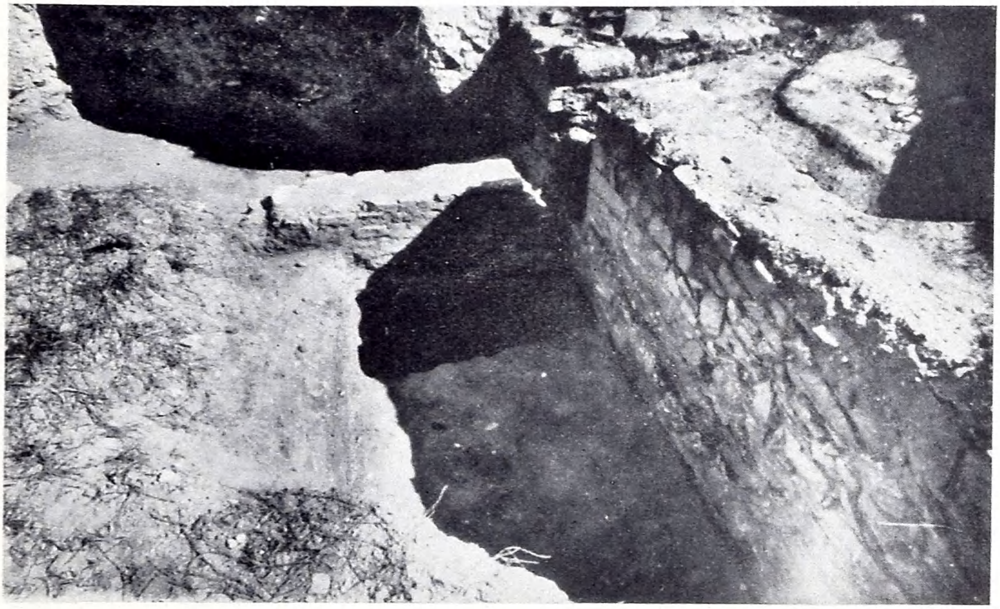

β. Τομὴ ΝΑ τοῦ Ὀκταγώνου πρὸς ἀνεύρεσιν τοῦ σημείου συμβολῆς τῆς Παρόδου Β καὶ τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ.

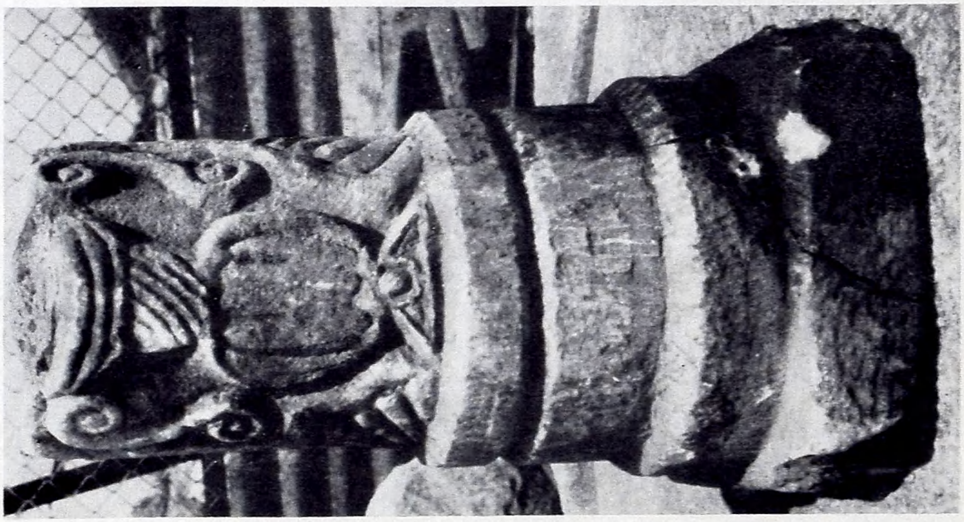

α. Κιονίσκος εὑρεθεὶς εἰς τὸν χῶρον Ι.

β. Τὸ ἄνω τμῆμα τοῦ κιονίσκου.

Τμῆμα τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ καὶ ἡ κλῖμαξ, ἡ φέρουσα εἰς τὴν νοτίαν στοὰν τοῦ Ὀκταγώνου.

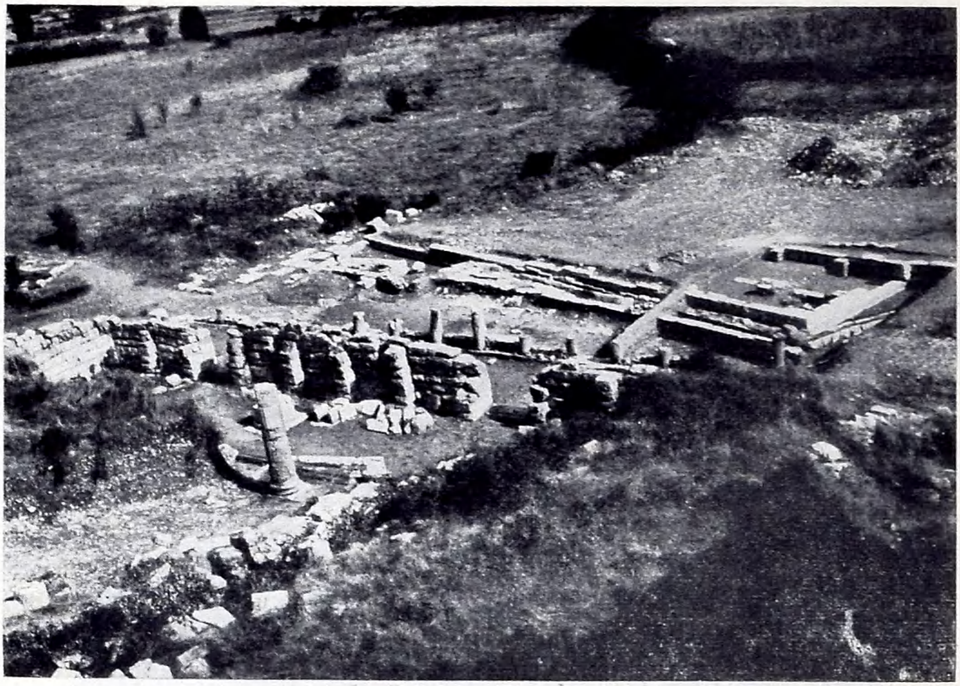

α. Ἄποψις ἀπὸ ΒΔ τοῦ Βουλευτηρίου καὶ τοῦ οἰκοδομήματος Ο.

β. Ἄποψις ἀπὸ ΒΔ τοῦ ὑπὸ ἀνασκαφὴν βορειοδυτικοῦ τμήματος τοῦ ἰσοδομικοῦ κτηρίου Ο (Α,Β,Γ,Δ).

α. Ὁ δυτικὸς τοῖχος (Α, Β) τοῦ ἰσοδομικοῦ κτηρίου μετὰ τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ.

β. Ἄποψις ἀπὸ ΝΔ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος.

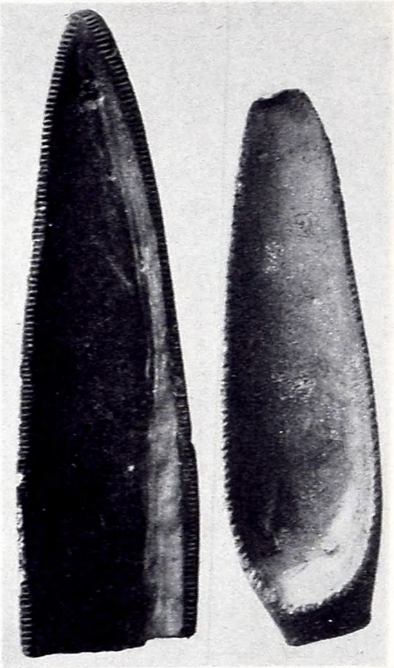

α. Ἐνεπίγραφον ὄστρακον ἀμφορίσκου. β. Δύο χαλκᾶ ὦτα γρυπῶν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν 1973 (δεξιὰ) καὶ 1974 (ἀριστερά).

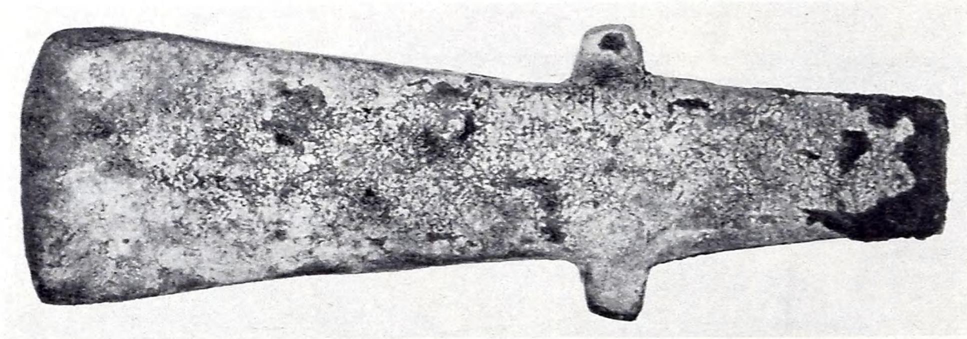

γ. Χαλκοῦς μονόστομος πέλεκυς μὲ πλευρικὰς ἀποφύσεις.

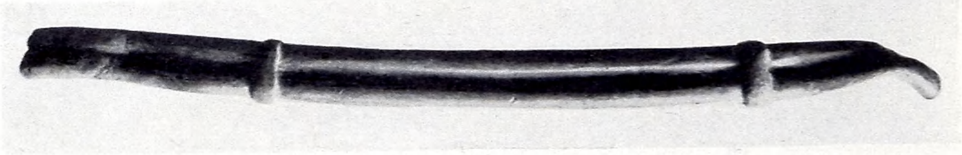

δ. Χαλκοῦς ποὺς τρίποδος.

Χαλκοῦν εἰδώλιον λέοντος. α. Πλαγία ὄψις. β. Προσθία ὄψις.

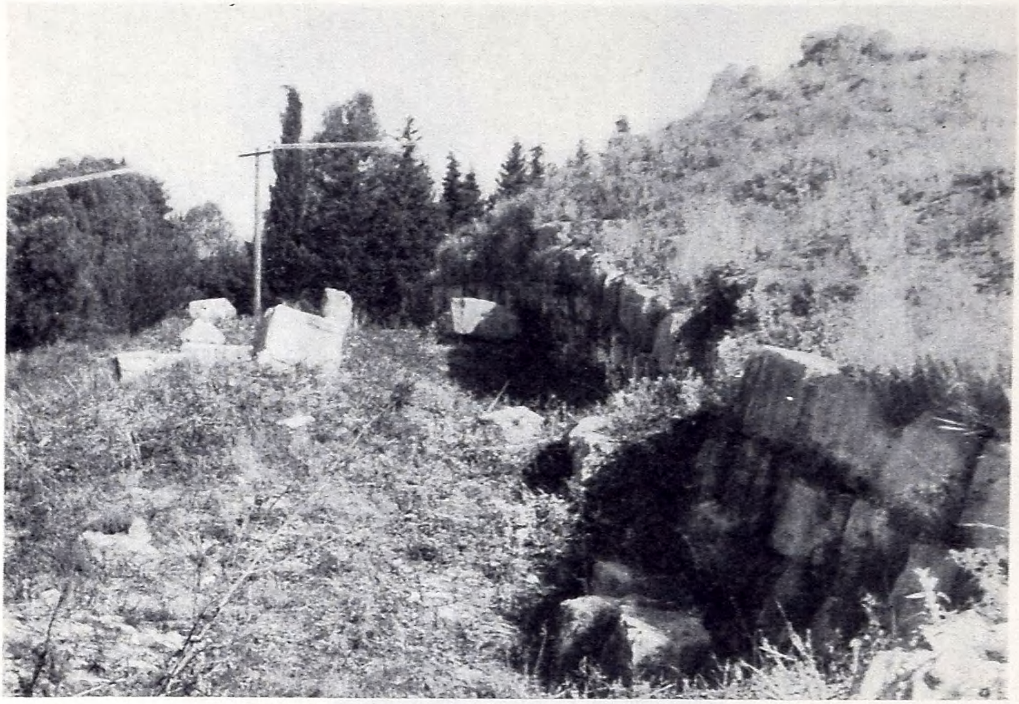

α. Ἄποψις τοῦ ἀναλήμματος μετὰ πρῶτον καθαρισμὸν τῆς περιοχῆς, πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀνασκαφῆς, ἀπ' Ἀνατολῶν.

β. Ἐνεπίγραφοι καὶ ἄλλοι λίθοι, ὡς εὑρέθησαν διάσπαρτοι, ἀπὸ Νότου.

α. Ἄποψις τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ ἀναλήμματος (ἄνω ἀριστερὰ) καὶ διασπάρτων λίθων, ὡς ἀπεκαλύφθησαν μετὰ πρῶτον ἐπιφανειακὸν καθαρισμόν, ἀπὸ Δυσμῶν.

β. Ἐνεπίγραφος λίθος, πώρινος σπόνδυλος κλπ., ὡς εὑρέθησαν ἡμίχωστοι, μετὰ ἐπιφανειακὸν καθαρισμὸν τοῦ ἐδάφους.

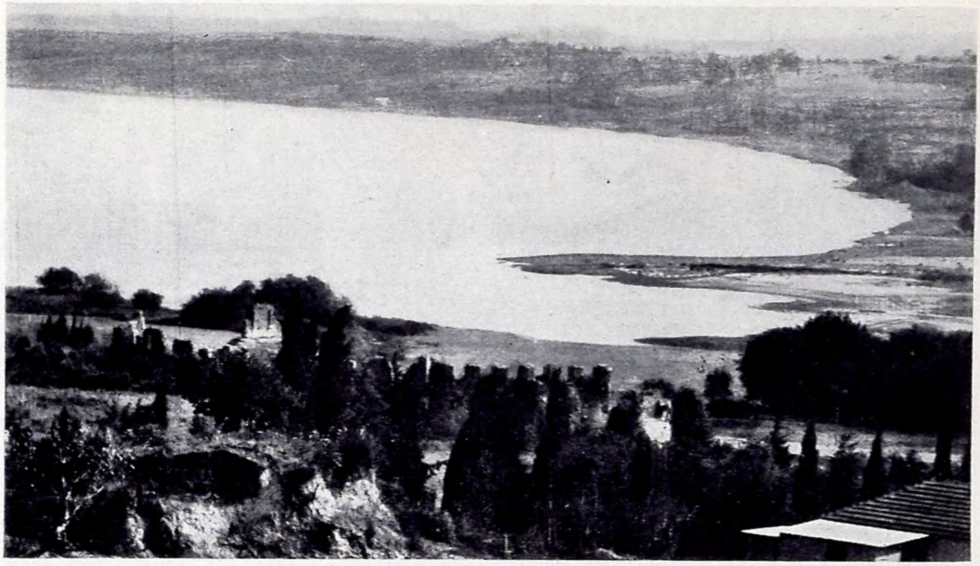

α. Ἀπὸ τοῦ ἀνδήρου τοῦ ἀναλήμματος ἄποψις πρὸς ΝΑ: εἰς πρῶτον ἐπίπεδον ἀριστερὰ ἐκσκαφαὶ ἰδιωτῶν καὶ τὰ λείψανα τοῦ θεάτρου ἐκ τῶν ὄπισθεν, εἰς τὸ κέντρον τό «Μάζωμα».

β. Ἀπὸ ὑψώματος ὑπερκειμένου τοῦ ἀνδήρου τοῦ ἱεροῦ ἄποψις πρὸς Ν: μέρος τοῦ στυλοβάτου τῆς βορείας στοᾶς κάτω δεξιά, ἡ Σμυρτούλα εἰς τὸ κέντρον, καί, ἐντεῦθεν τῶν βορείων τειχῶν τῆς Νικοπόλεως, ἡ περιοχὴ τοῦ «Προαστείου».

α. Μετὰ τὸν καθαρισμὸν ἄποψις τοῦ ἀναλήμματος καὶ τῶν διασπάρτων λίθων, ἀπὸ Νότου.

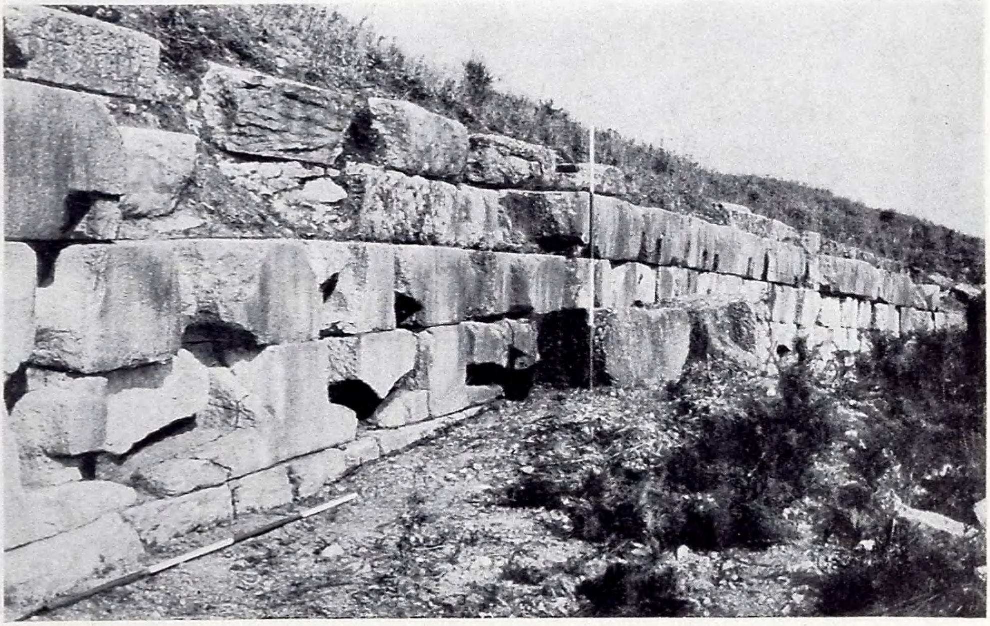

β. Ἄποψις μεγάλου μέρους τοῦ ἀναλήμματος μετὰ τὸν καθαρισμόν, ἀπὸ Δυσμῶν.

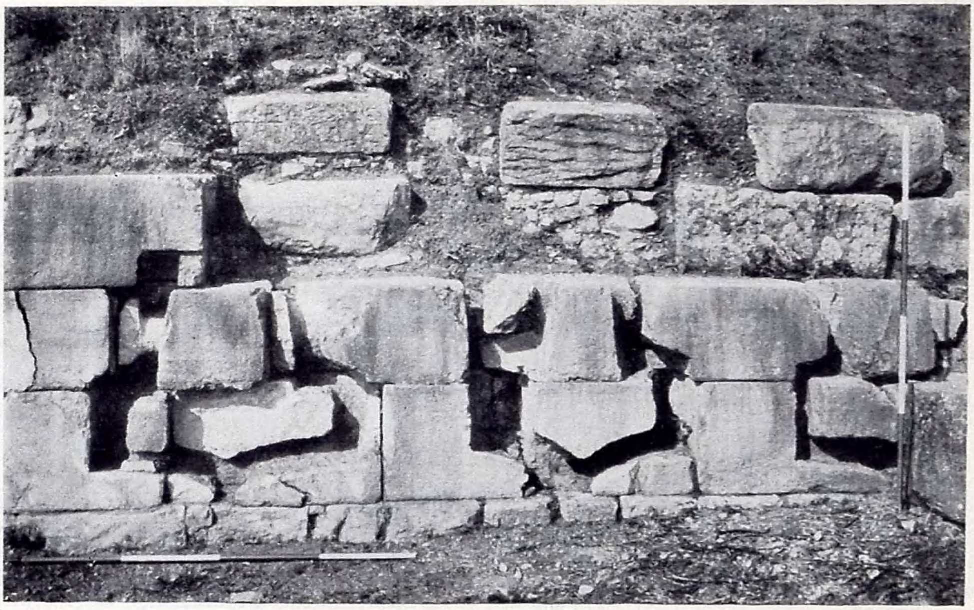

α. Ἀγκυρόσχημα λαξεύματα ἐπὶ δόμων τοῦ ἀναλήμματος.

β. Ἀγκυρόσχημα λαξεύματα καὶ ἐνεπίγραφοι λίθοι.

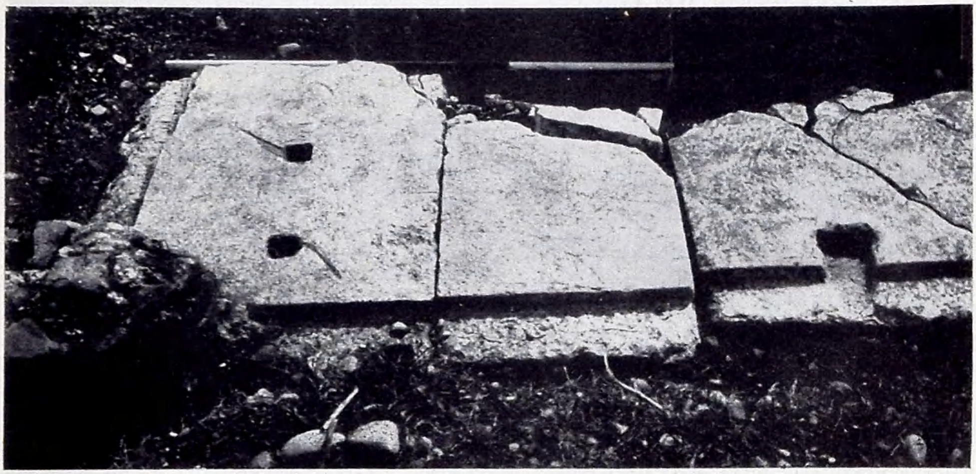

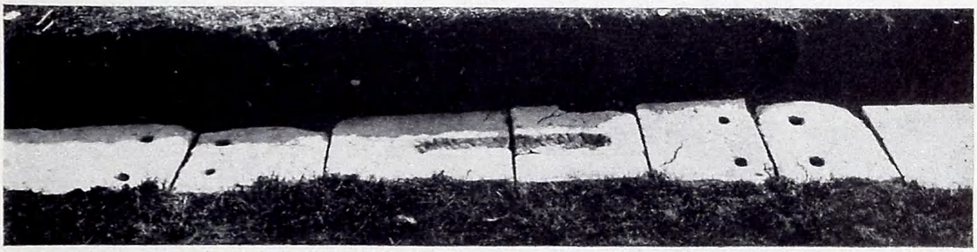

α. Τὸ σῳζόμενον κάτω μέρος «ἀγκύρας» τοῦ ἀναλήμματος. β. Τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ στυλοβάτου τῆς βορείας στοᾶς, ἀπὸ Βορρᾶ. γ. Μέρος τοῦ στυλοβάτου κατὰ τὸ μέσον περίπου, ἀπὸ Βορρᾶ.

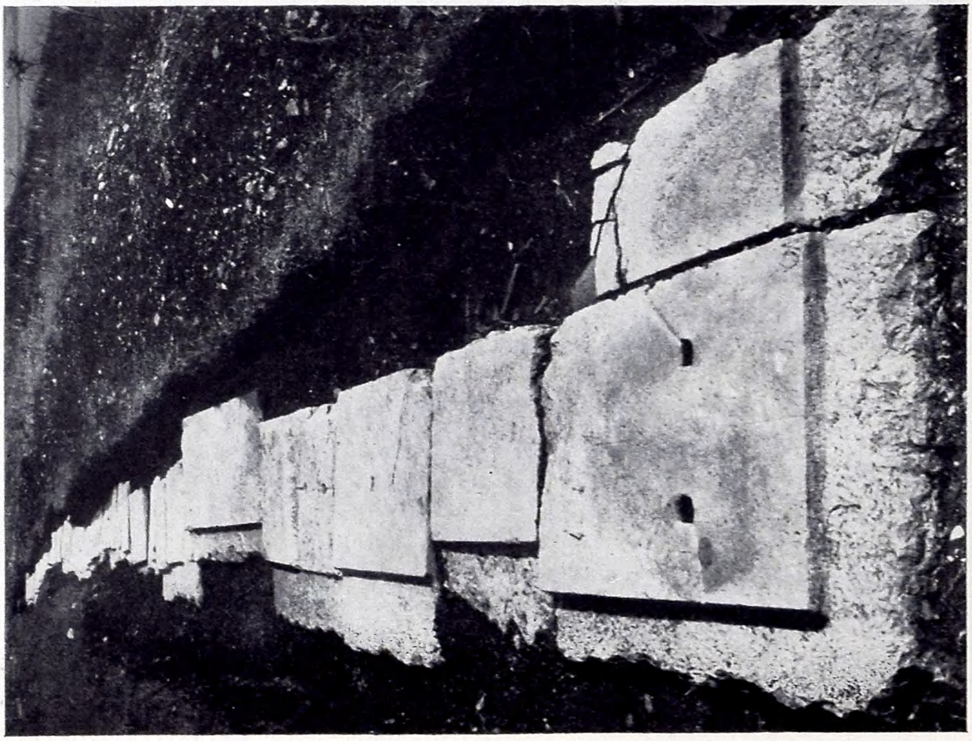

α. Ἄποψις τοῦ στυλοβάτου τῆς βορείας στοᾶς, ἀπὸ Δυσμῶν.

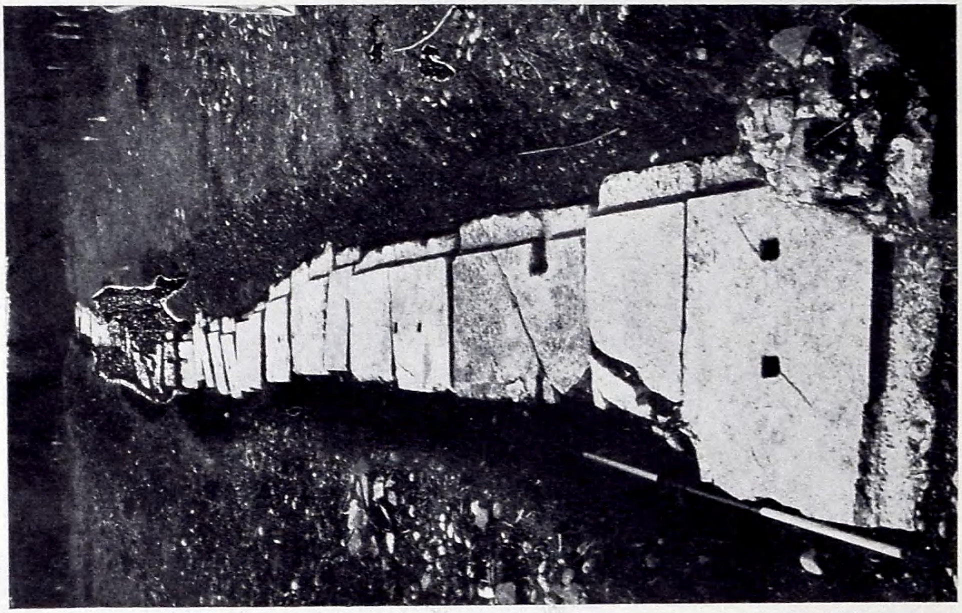

β. Ἄποψις τοῦ στυλοβάτου τῆς βορείας στοᾶς, ἀπ᾽ Ἀνατολῶν.

α - β. Οἱ ἐνεπίγραφοι λίθοι ὑπ' ἀριθ. 6 καὶ 7, ὡς εὑρίσκονται.

α - β. Οἱ ἐνεπίγραφοι λίθοι ὑπ' ἀριθ. 11 καὶ 13.

α - β. Οἱ ἐνεπίγραφοι λίθοι ὑπ' ἀριθ. 19 καὶ 21.

α - β. Οἱ ἐνεπίγραφοι λίθοι ὑπ' ἀριθ. 20, 22, 23 καὶ 24.

Μυκῆναι. Θεμέλια τῶν ΥΕ ΙΙΙΓ δωματίων.

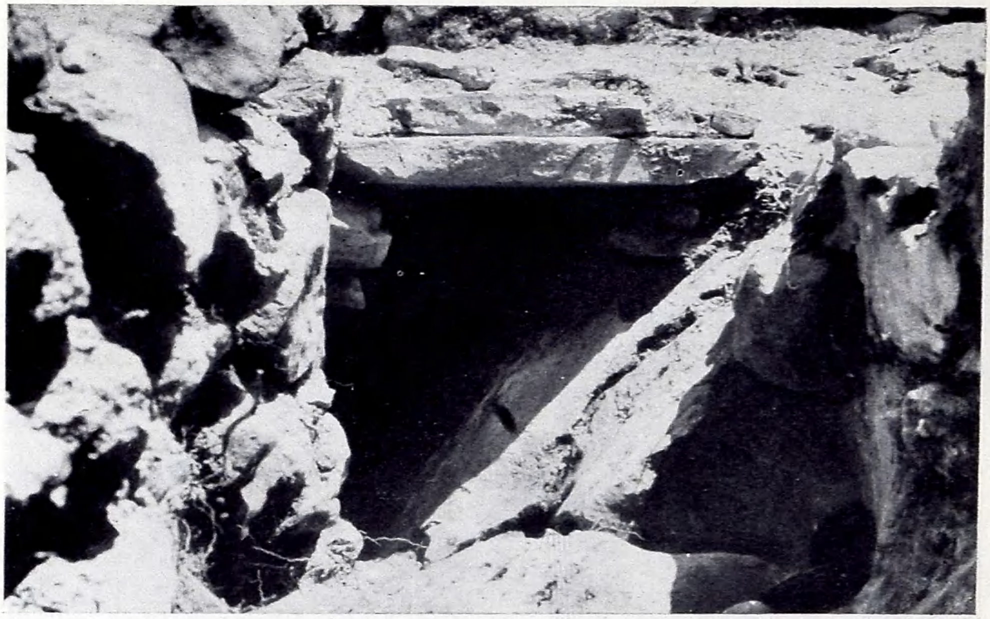

α. Ὀχετὸς ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ διαδρόμου μεταξὺ τῶν τετραγώνων Θ καὶ Ι.

β. Μυκῆναι. Καλκάνι. Καλυπτήριοι πλάκες ρωμαϊκοῦ (;) τάφου.

Η, τετοιχισμένη θύρα πρὸς τὸν βωμὸν τοῦ δωματίου Τ4 καὶ ἡ θέσις τῆς δοκοῦ.

α. Τὸ σημεῖον τῆς ἀνασκαφῆς πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ. β. Ὁ ὀχετὸς ὁ πρὸ τῆς παστάδος.

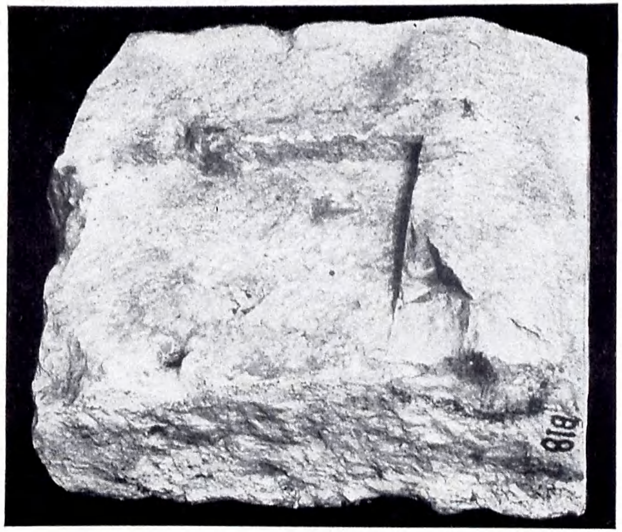

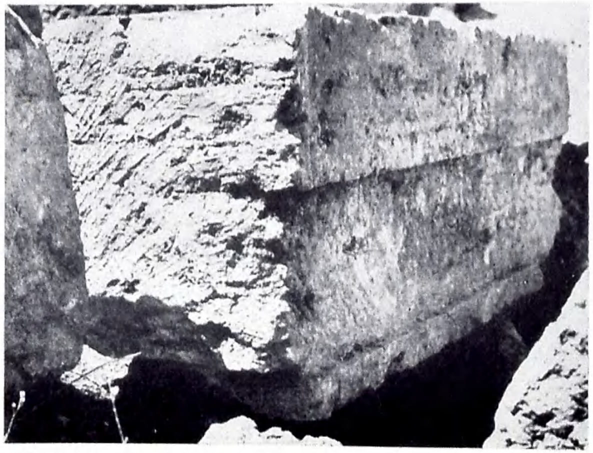

α. Μολυβδοχόησις εἰς τὴν πρόσοψιν τῶν ἀντηρίδων. β. Ἑλληνικὸν κτήριον ὑπὸ τὴν «σκανάν». γ. Λίθος ἐκ τῆς ἐπιστέψεως τοῦ ἀναλήμματος. δ. Πεσσὸς μὲ ἐντετμημένας ταινίας ἐκ τοῦ ἐπὶ τοῦ ἀναλήμματος τοίχου.

α. Τὸ ἀποκαλυπτόμενον «ἀνάλαμμα» ἀπὸ Βορρᾶ. β. Ἡ τομὴ τῆς ἐπιχώσεως ἐκ Δυσμῶν (βλ. καὶ εἰκ. 2).

α. Ἡ τομὴ τῆς τάφρου θεμελιώσεως τοῦ ἀναλήμματος ἐντὸς τῶν μελανῶν χωμάτων. β. Ὁ πυθμὴν τῆς τάφρου θεμελιώσεως ἐντὸς τοῦ μαλακοῦ βράχου. γ. Τὸ ἐπεσκευασμένον τμῆμα τῆς τετάρτης ἀντηρίδος δ. Τὸ ἐπεσκευασμένον τμῆμα τῆς ἀντηρίδος πρὸ τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ ἐπανατοποθετημένου εἰς τὴν πρόσοψιν πωρολίθου.

α. Οἱ πεσόντες λίθοι τοῦ ἀναλήμματος κατὰ χώραν. β. Οἱ λίθοι τῆς ἐπιστέψεως τοῦ ἀναλήμματος καὶ τῶν ἐπ' αὐτοῦ κατασκευῶν, ὡς εὑρέθησαν ὑπὸ τοὺς πωρολίθους.

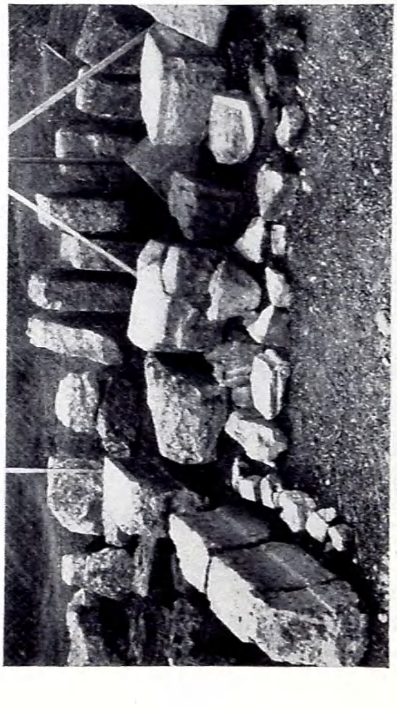

γ. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ τοῦ ἀναλήμματος καὶ τῶν ἐπ' αὐτοῦ κατασκευῶν. δ. Στρῶμα κεράμων καὶ ἥλων ὑπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη.

α

β

γ

δ

ε

ς′

α, γ. Πηλίνη σίμη καὶ ἀκροκέραμος ἐκ περισυλλογῆς. β, δ - ς′. Πήλινοι ἀκροκέραμοι ἐκ τοῦ στρώματος τοῦ πίν. 78δ.

α β

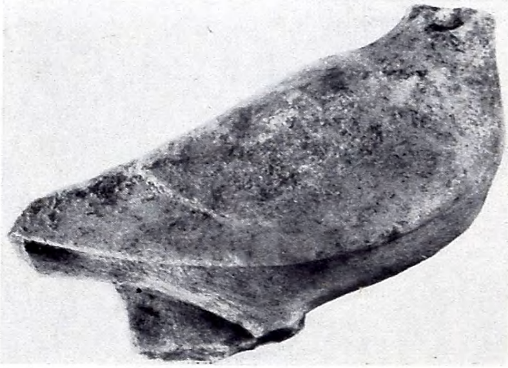

γ

δ

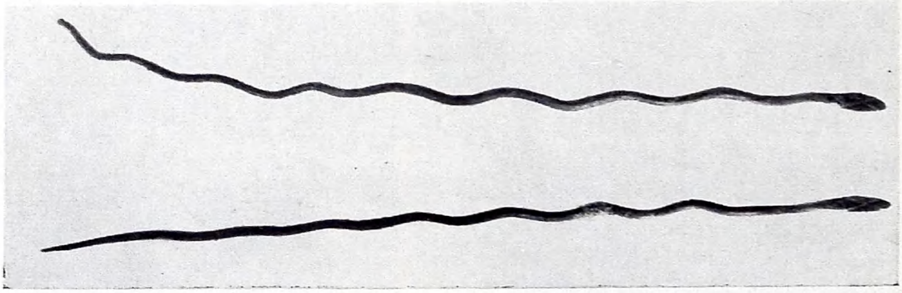

α. Κεφαλὴ μαρμαρίνου ἀγάλματος. β. Τεμάχιον μαρμαρίνου ἀναγλύφου Κυβέλης. γ. Μαρμαρίνη περιστερὰ ἐκ τῆς ἐπιχώσεως. δ. Τεμάχιον πηλίνου κιβωτίου μὲ διακόσμησιν γρυπῶν. ε. Χαλκοῖ ἀναθηματικοὶ ὄφεις.

Τεμάχια κλασσικῶν πηλίνων εἰδωλίων.

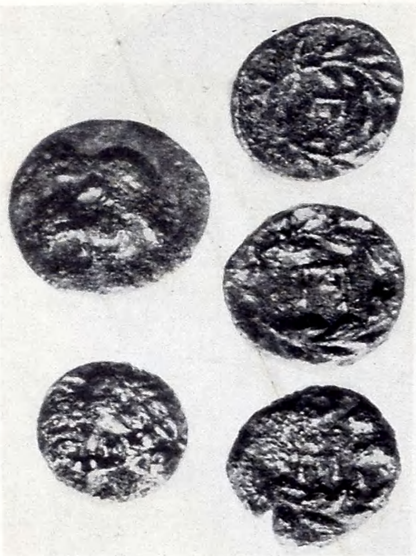

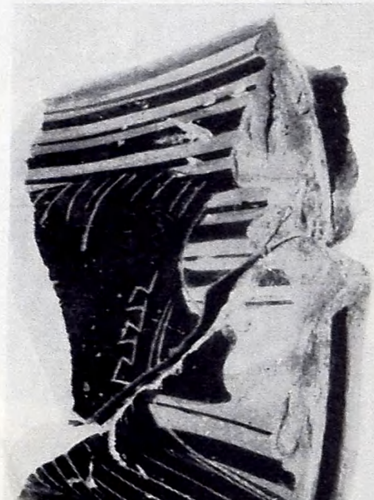

α. Χαλκᾶ νομίσματα τῆς Κορίνθου, τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Βοιωτίας κοπέντα εἰς τὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. β. Χαλκᾶ νομίσματα τῆς Ἐπιδαύρου κοπέντα εἰς τὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. γ. Θραύσματα ἐκ τοῦ λαιμοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέως τοῦ ὑστ. 4ου π.Χ. αἰ. δ. Θραύσματα τοῦ κρατῆρος ΠΑΕ 1950, σ. 201, εἰκ. 11.

α. Ἐξωτερικὴ ὄψις τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ Συνεδρίου ἐκ μεγάλων ἰσοδόμων λιθοπλίνθων.

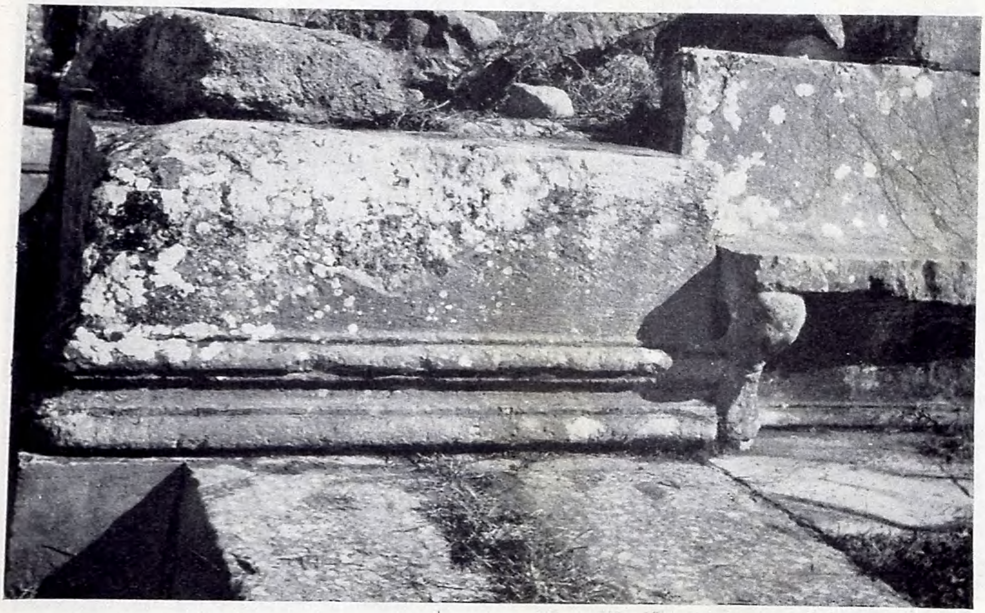

β. Ἄποψις τῆς βάσεως τῆς βορειοδυτικῆς παραστάδος τοῦ βορείου τριθύρου.

α. Ἄποψις τῆς προσόψεως τοῦ Συνεδρίου ἀπὸ Δυσμῶν.

β. Ἄποψις τοῦ κατὰ τὴν βάσιν τῶν τοίχων συνεχοῦς λιθίνου ἑδωλίου (ΒΑ γωνία).

α. Λεπτομέρεια τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ κατὰ τὴν βάσιν τῶν τοίχων συνεχοῦς λιθίνου ἑδωλίου.

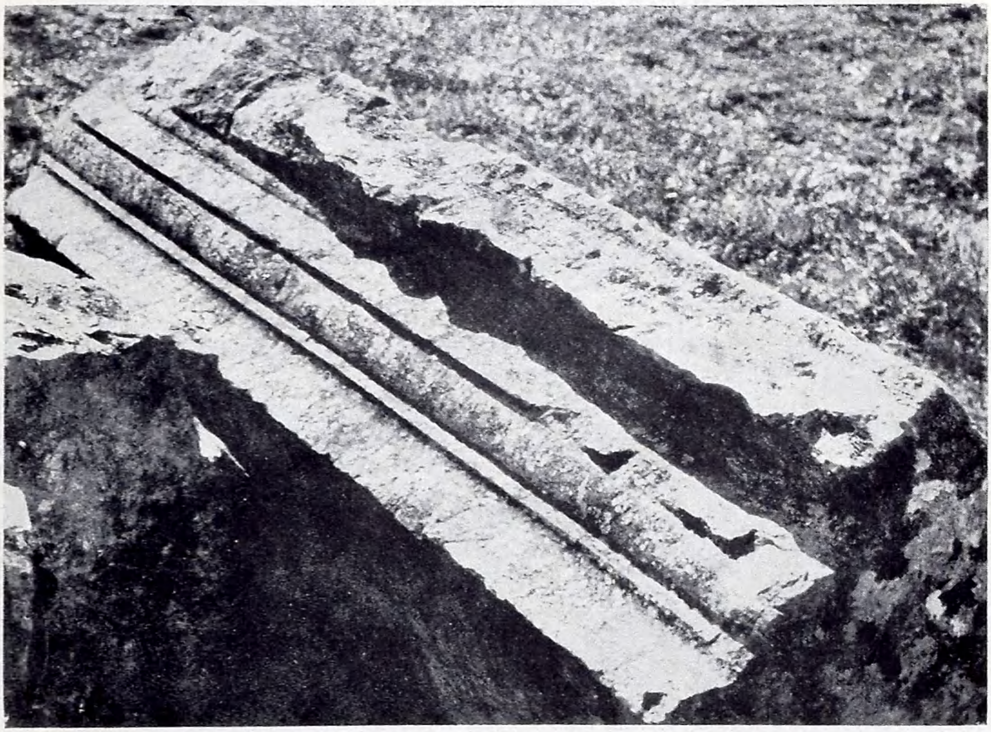

β. Ἓν τῶν πολλῶν εὑρεθέντων ἐσωτερικῶν γείσων τοῦ Συνεδρίου τῆς Μεσσήνης.

α. Τεμάχια τῆς λιθίνης σίμης τοῦ Συνεδρίου.

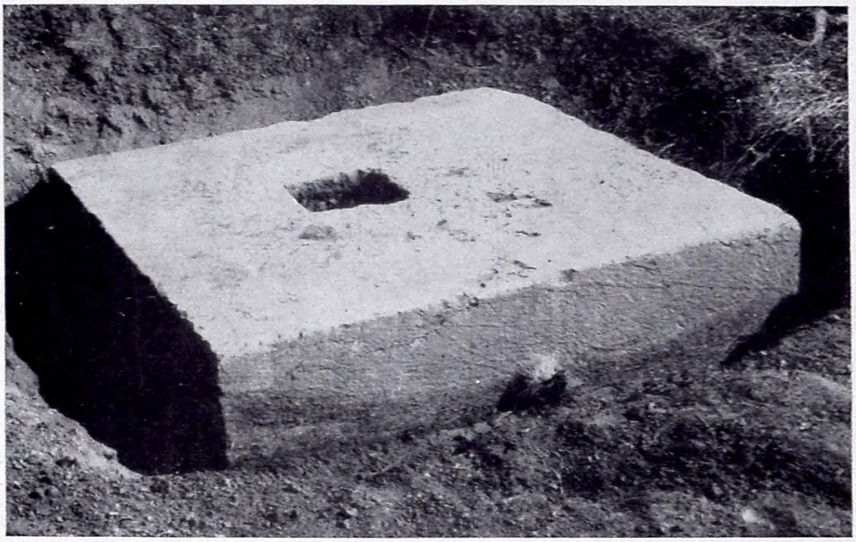

β. Μία τῶν ἐσωτερικῶν βάσεων κίονος στηρίξεως τῆς στέγης τοῦ Συνεδρίου.

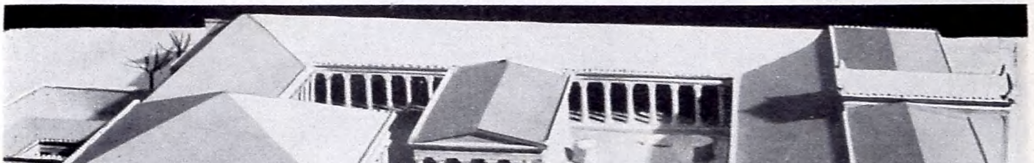

γ. Γύψινον πρόπλασμα ἀναπαραστάσεως τοῦ ἐν τῇ Ἀγορᾷ τῆς Μεσσήνης Ἀσκληπιείου. Ἄποψις ἀπ' Ἀνατολῶν.

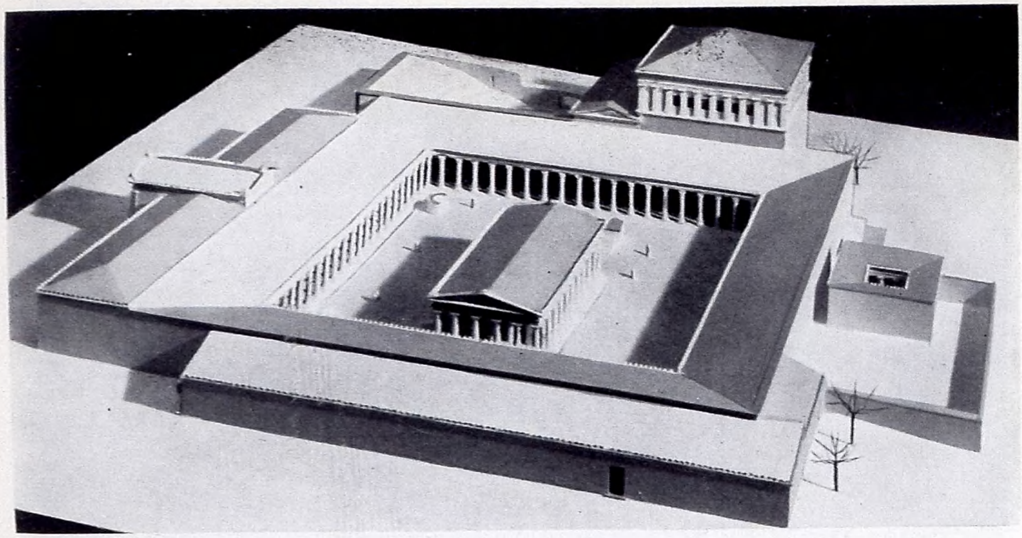

α. Προοπτικὴ ἄποψις τοῦ ἐν τῇ Ἀγορᾷ τῆς Μεσσήνης Ἀσκληπιείου ἀπὸ Δυσμῶν (γύψινον πρόπλασμα).

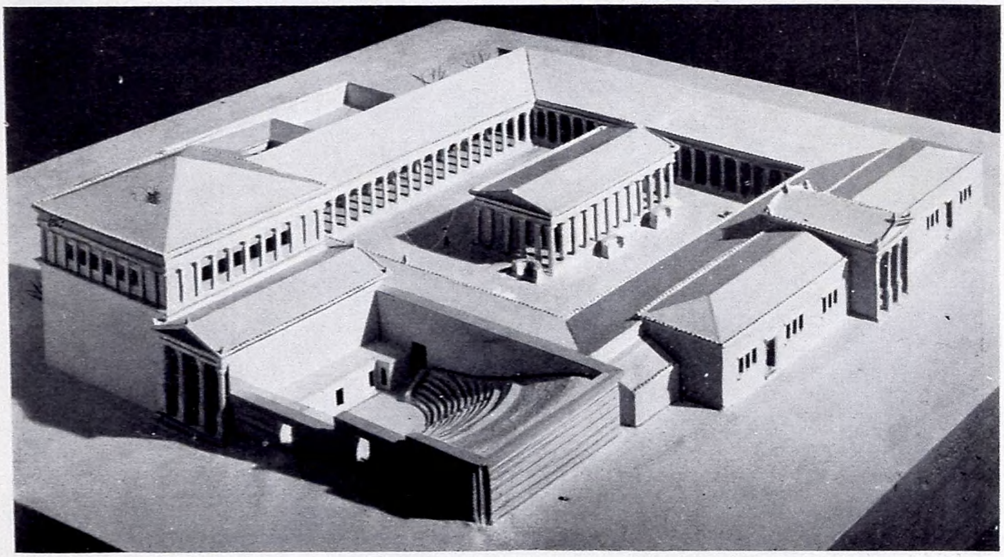

β. Γύψινον πρόπλασμα ἀναπαραστάσεως τοῦ ἐν τῇ Ἀγορᾷ τῆς Μεσσήνης Ἀσκληπιείου. Ἄποψις ἀπὸ ΒΑ.

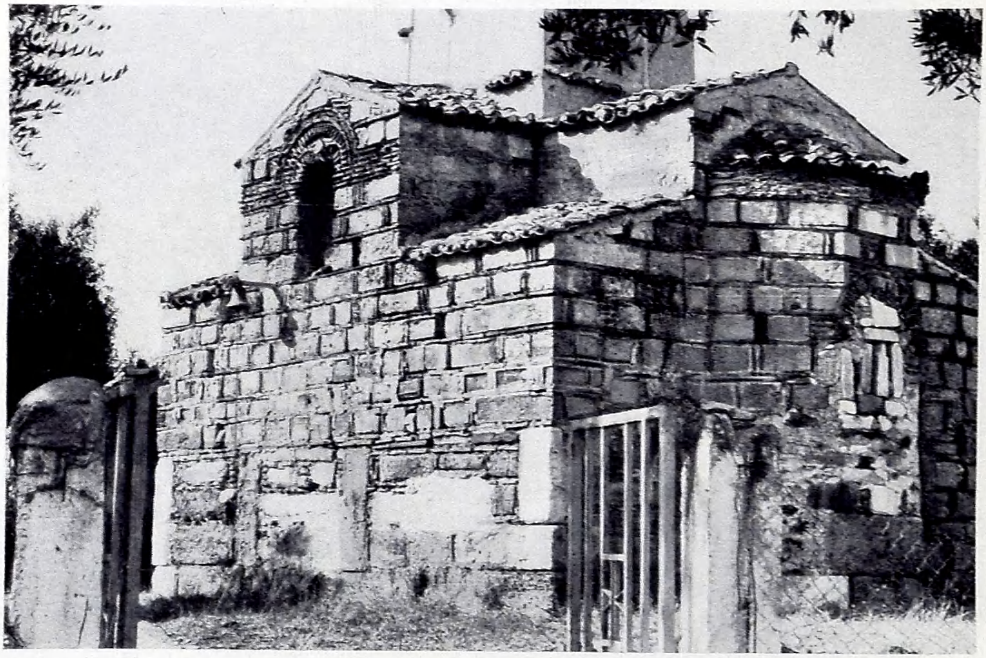

Λίμπερδο, ναὸς Ἁγίου Δημητρίου. α. Νοτία πλευρά. β. Ἀπὸ ΝΑ.

Λίμπερδο, ναὸς Ἁγίου Δημητρίου. α. Ἀπὸ ΒΔ. β. Λεπτομέρεια τῆς προσόψεως.

Λίμπερδο, ναὸς Ἁγίου Δημητρίου. α. Τόξον τῆς δυτικῆς θύρας. β. Τροῦλλος ἔσωθεν.

α. Ὀχιά, ναὸς Ἁγίου Νικολάου, νοτία κεραία.

β. Ἔρημος, ναὸς Ἁγίας Βαρβάρας.

α. Πλάτσα, ναὸς Ἁγίου Δημητρίου εἰς τὰ Δυὸ Πηγάδια. (Ἀπὸ ΒΑ).

β. Γέρμα, ναὸς Ἁγίου Νικολάου, βορεία πλευρά.

α. Πλάτσα, ναὸς 'Αγίου Δημητρίου εἰς τὰ Δυὸ Πηγάδια. Λεπτομέρεια τοῦ ἀναγλύπτου περιθύρου.

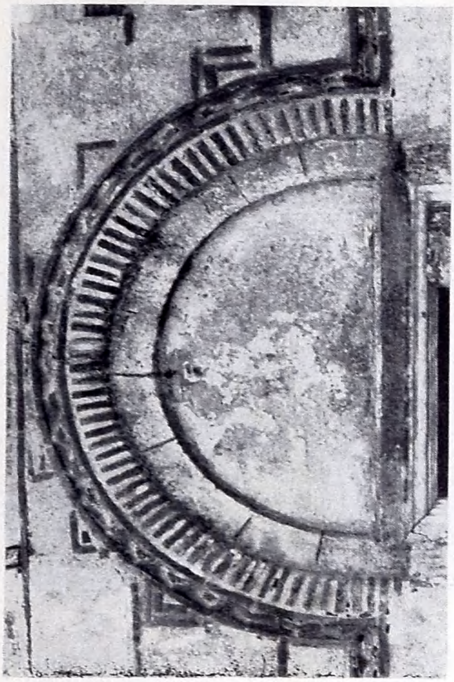

β. Ἔρημος, ναὸς 'Αγίας Βαρβάρας. 'Ανακουφιστικὸν τόξον δυτικῆς θύρας.

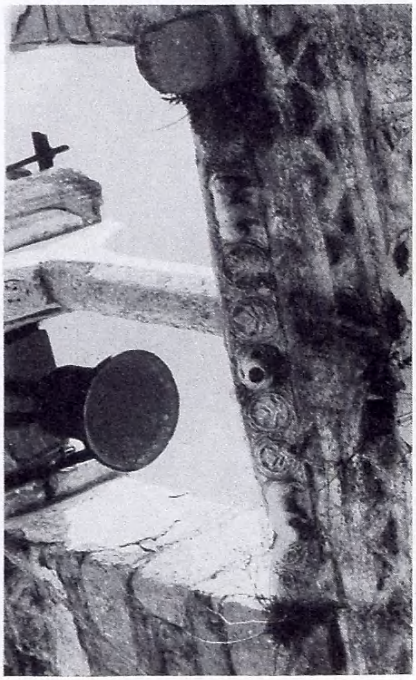

γ. Γέρμα, ναὸς 'Αγίου Νικολάου. Γλυπτὰ μέλη μαρμαρίνου τέμπλου ἐντειχισμένα ἐπὶ τοῦ μεταγενεστέρου κωδωνοστασίου.

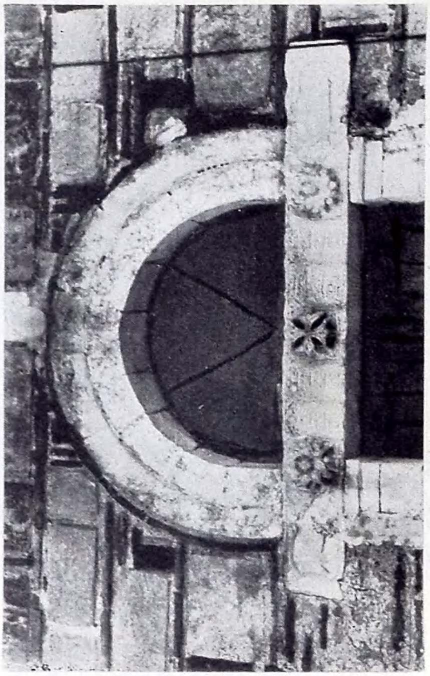

δ. 'Οχιά, ναὸς 'Αγίου Νικολάου. Λεπτομέρεια τοῦ περιθύρου.

α. Πλάτσα, ναὸς Ἁγίου Δημητρίου εἰς τὰ Δυὸ Πηγάδια. Ἡ Ἄκρα Ταπείνωσις, τοιχογραφία.

β. Γέρμα, ναὸς Ἁγίου Νικολάου, τοιχογραφία παριστῶσα τὸν Πανάγιον Τάφον (1752).

α. Παλιόχωρα, ἐρείπια ναοῦ Ἁγίου Πέτρου.

β. Μίνα, λεπτομέρεια τοιχοδομίας μεγαλιθικοῦ ναοῦ.

α. Κουνιώτικη Ἄνω Πούλα, ναὸς Ἁγίου Φιλίππου.

β. Ἄνω Πούλα Κηπούλας. Ναὸς Ἁγίων Θεοδώρων καὶ Ἁγίου Γεωργίου.

γ. Ναὸς Σωτῆρος παρὰ τὴν θάλασσαν, ὀπίσω τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Ἄνω Πούλας, ἀπὸ Ν.

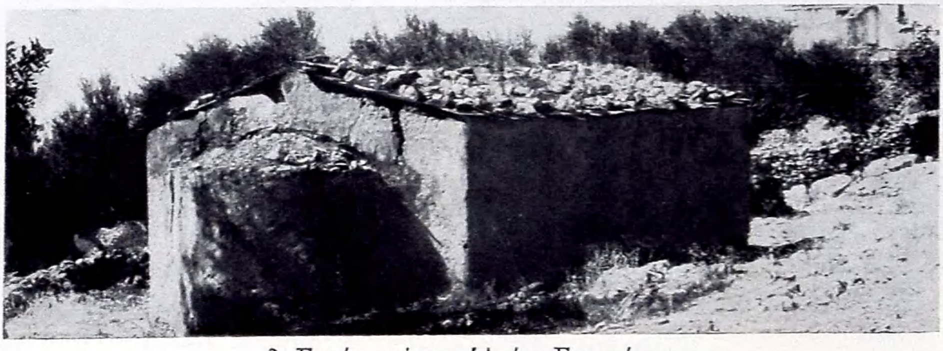

δ. Γωνέα, ναΐσκος Ἁγίου Γεωργίου.

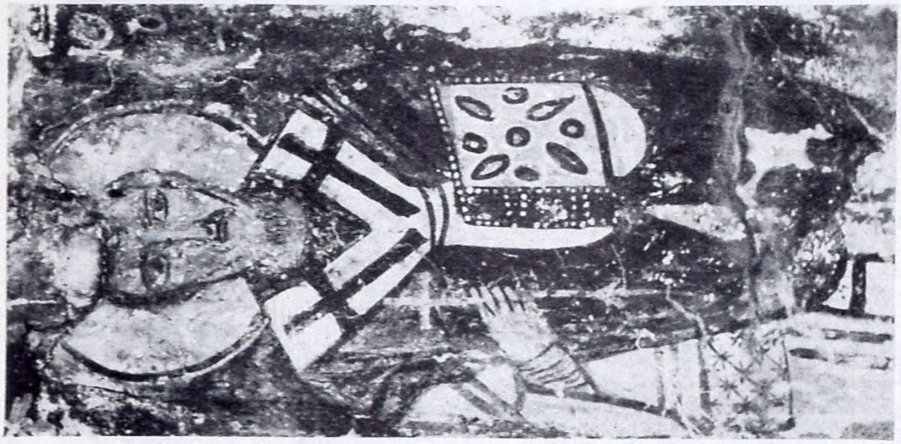

Παλιόχωρα, ναὸς Ἁγίου Πέτρου. α. Λείψανα ἁγίων ἐκ τοῦ πρώτου στρώματος τοιχογραφιῶν. β. Τοιχογραφία Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἐκ τοῦ δευτέρου στρώματος.

Παλιόχωρα, ναὸς Ἁγίου Πέτρου. α. Λεπτομέρεια ἁγίου (Χριστοφόρου) ἐκ τοῦ δευτέρου στρώματος τοιχογραφιῶν. β. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας Προφήτου Ἠλία (δεύτερον στρῶμα τοιχογραφιῶν).

Κουνιώτικη Ἄνω Πούλα, ναὸς Ἁγίου Φιλίππου. α. Κεφαλὴ ἁγίας, λεπτομέρεια τοιχογραφίας. β. Κεφαλὴ Ἁγίου Νικολάου, λεπτομέρεια τοιχογραφίας.

α - β. Ἄνω Πούλα Κηπούλας, ναὸς Ἁγίων Θεοδώρων, λεπτομέρεια τοιχογραφίας Γεννήσεως.

α. Ἄνω Πούλα Κηπούλας, ναὸς Ἁγίων Θεοδώρων, στηθάριον ἁγίου ἀρχικοῦ στρώματος.

β. Μηνᾶ, λεπτομέρεια τοιχογραφίας.

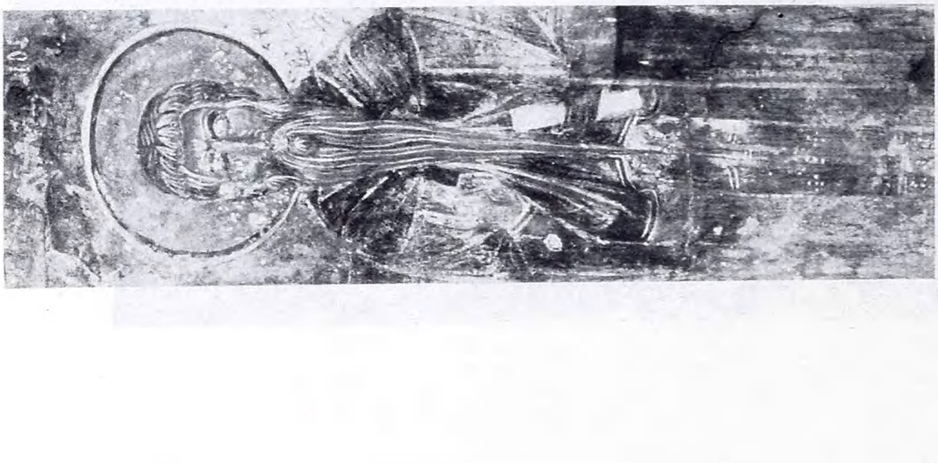

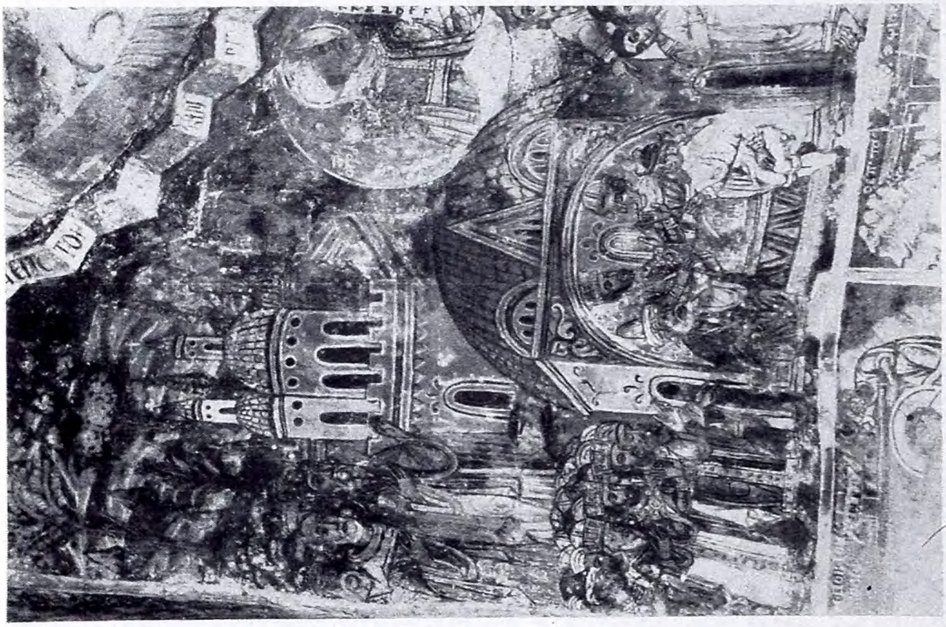

α. Ἄνω Πούλα Κηπούλας, ναὸς Ἁγίων Θεοδώρων, τοιχογραφία ὁσίου. β. Ναὸς Μονῆς Σωτῆρος ὑπὲρ τὸν Κότρωνα. Λεπτομέρεια μεταβυζαντινῆς τοιχογραφίας τῶν Αἴνων. γ. Νομιτζῆ, ναὸς Μεταμορφώσεως, Ἅγιος Πέτρος, τοιχογραφία (16ος αἰ.).

α. Κέρια, ναὸς Ἁγίου Γεωργίου.

β. Ναὸς Σωτῆρος παρὰ τὴν θάλασσαν ὀπίσω τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Ἄνω Πούλας.

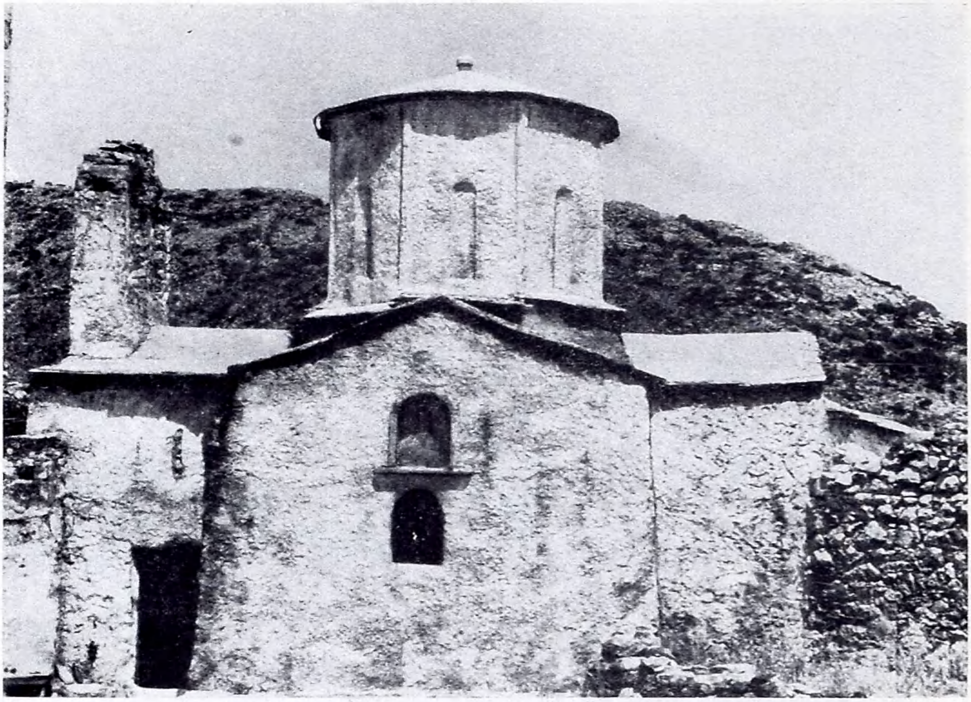

α. Ναὸς τῆς Μονῆς τοῦ Σωτῆρος ὑπὲρ τὸν Κότρωνα.

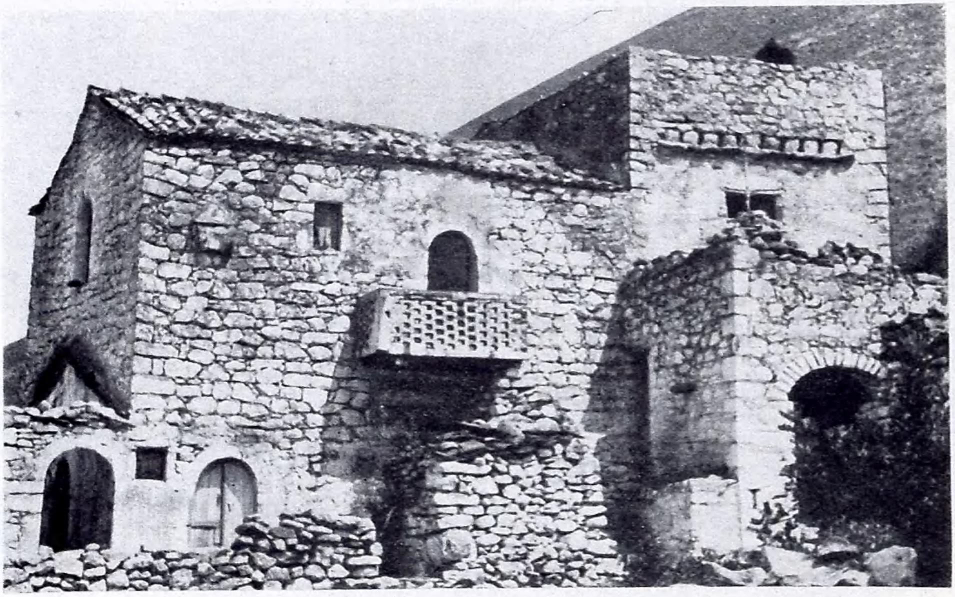

β. «Ξεμόνι» Ξιφαριάνικα.

α. Κέρια, ναὸς Ἁγίου Γεωργίου, λεπτομέρεια τοιχογραφίας τῆς Γεννήσεως (βον στρῶμα),

β. Ναὸς Ἁγίου Κωνσταντίνου μεταξὺ Κουτήφαρη καὶ Λαγκάδας. Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου., τοιχογραφία (1699).

α. Κέρια, ναὸς Ἁγίου Γεωργίου, λεπτομέρεια τοιχογραφίας ἁγίου ἐκ τοῦ δευτέρου στρώματος.

β. Νομιτζή, ναὸς Μεταμορφώσεως, Ἅγιος Φίλιππος, λεπτομέρεια τοιχογραφίας (16ος αἰ.).

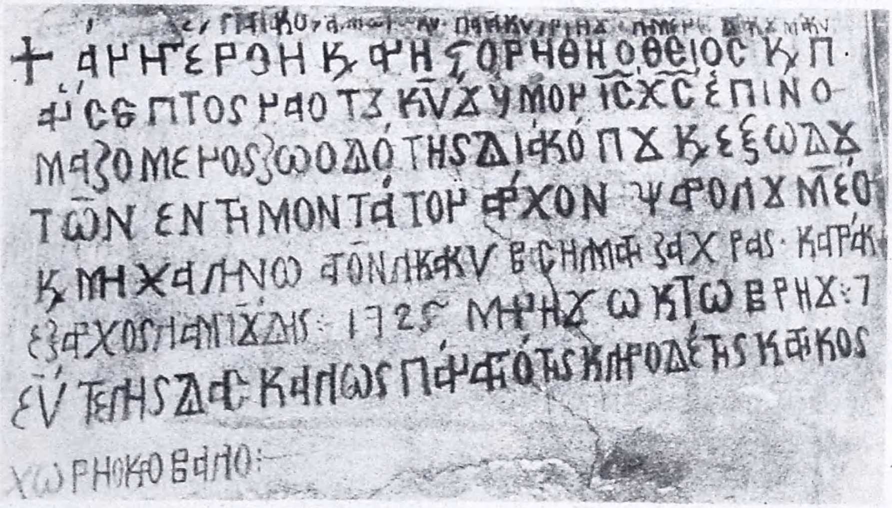

α - β. Κάλιαζη Γέρμας, ναὸς Σωτῆρος Ζωοδότου. α. Πλατυτέρα, λεπτομέρεια τοιχογραφίας (1725). β. Κτητορικὴ ἐπιγραφὴ (1725).

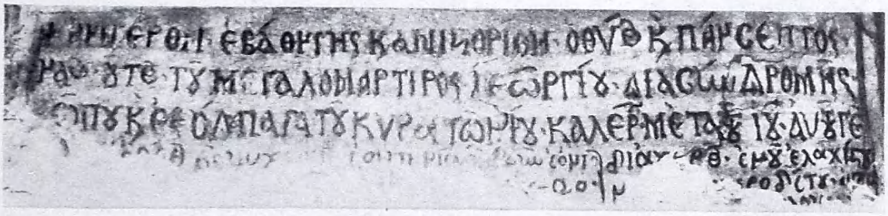

γ. Γωνέα, ναΐσκος Ἁγίου Γεωργίου, κτητορικὴ ἐπιγραφή.

α. Σουλανὴ Ἐρήμου, κιλλίβας ἐνισχυτικῆς ζώνης.

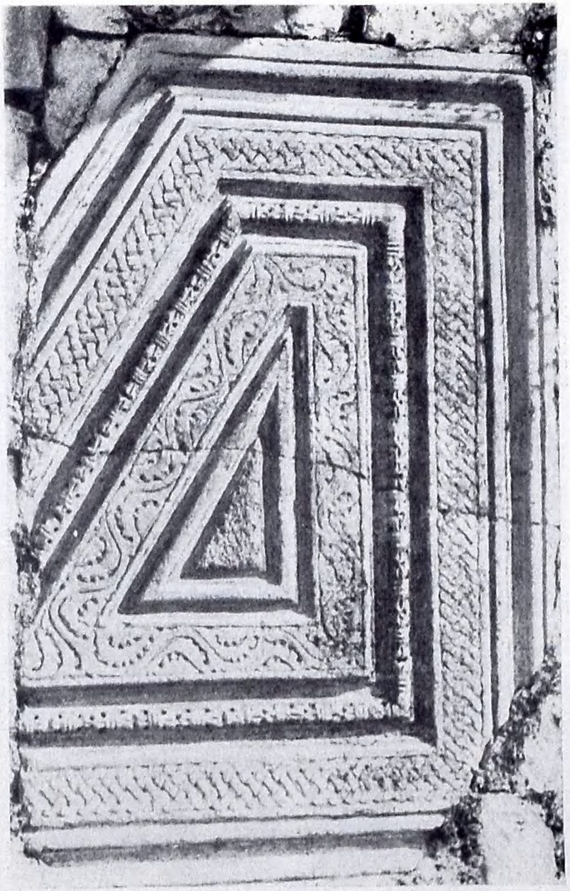

β. Πλάτσα, ναὸς Ἁγίου Δημητρίου, μαρμάρινον θωράκιον. γ. Γέρμα, ναὸς Ἁγίου Νικολάου, μαρμάρινον θωράκιον. δ. Κοῦνος, ναὸς Ἁγίου Ἰωάννου, ἐντειχισμένον πτερύγιον ἄμβωνος.

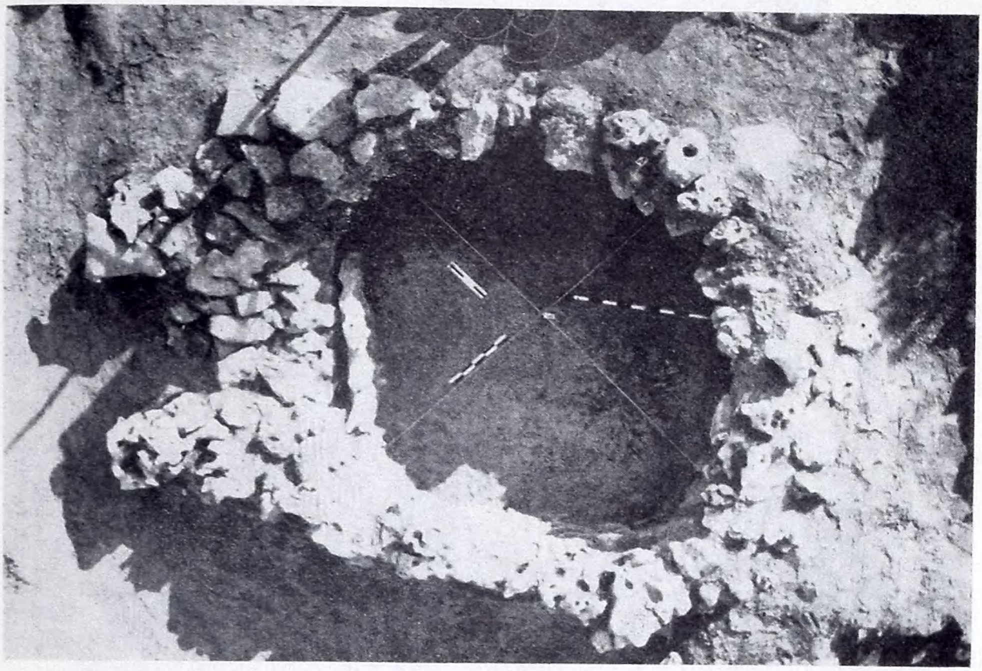

Κουκουνάρα, Γουβαλάρη. Τυμβοειδὲς ἔξαρμα **α**. α. Ὁ τάφος 1. Ταφαὶ δαπέδου. Ἀνατολικῶς ὁ παρακείμενος τάφος 5. β. Ὁ θολωτὸς-πεταλοειδὴς τάφος 2.

α. Κουκουνάρα, Φυτιές. Ὁ θολωτὸς τάφος 2 ἐκ Ν.

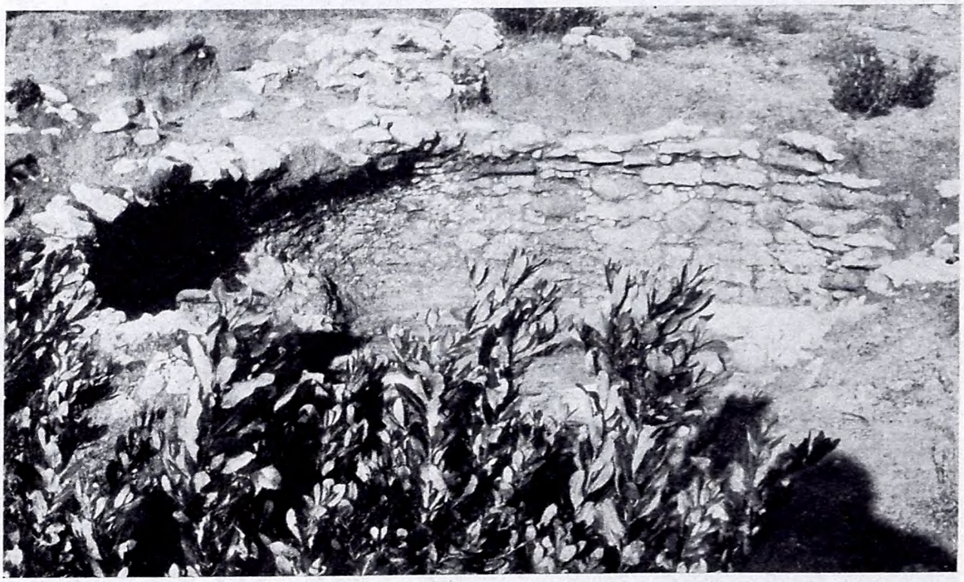

β. Κουκουνάρα, Γουβαλάρη. Τυμβοειδὲς ἔξαρμα **α**, θολωτὸς τάφος 7.

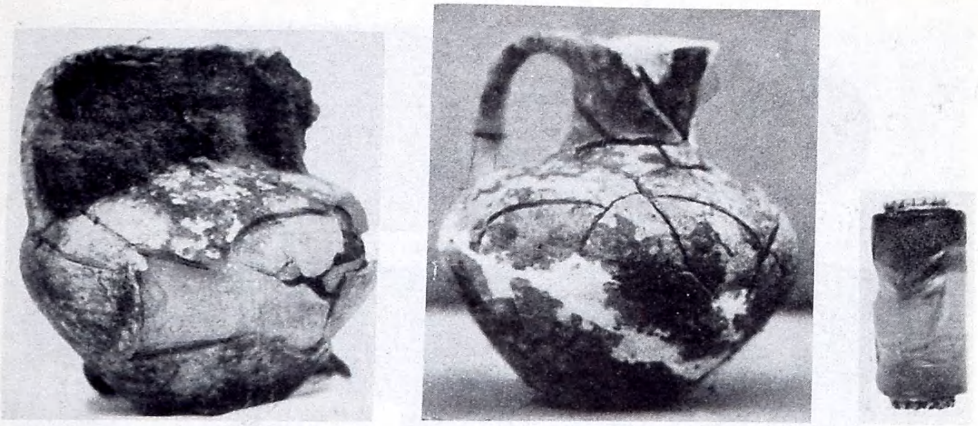

1 2 3

α. 1 - 2. Κουκουνάρα, Γουβαλάρη τυμβ. ἔξαρμα **α**, τάφος 2. Προχοΐσκη. 3. Κουκουνάρα, Φυτιές. Σφραγιδοκύλινδρος μετὰ χρυσῆς ἐπενδύσεως ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου 2.

β. Ἀνάπτυγμα τοῦ σφραγιδοκυλίνδρου τοῦ πίν. 111α3.

γ. Κεραμεικὴ ΥΕ ΙΙΙΒ1 ἐκ τοῦ τάφου 4 τοῦ τυμβοειδοῦς ἐξάρματος **α**.

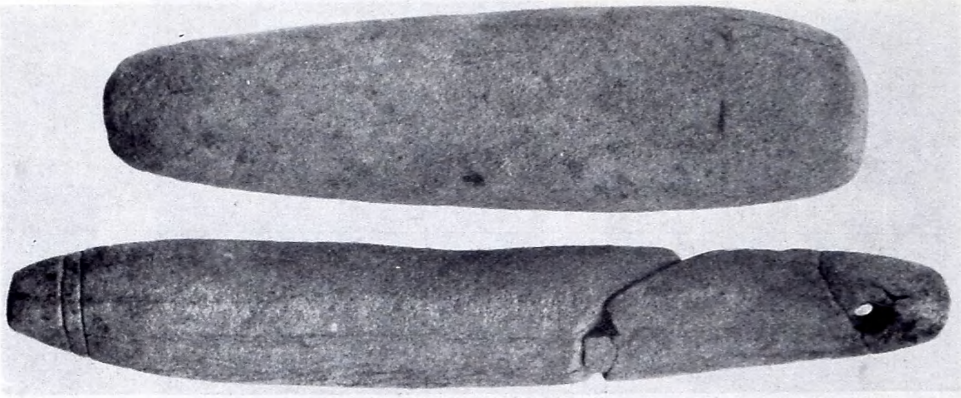

α. Κουκουνάρα, Γουβαλάρη. Τυμβοειδὲς ἔξαρμα **β**, πεταλοειδὴς μετὰ θόλου τάφος. Ἀκόναι ἐκ κεντρικοῦ σημείου ἀνακομιδῆς.

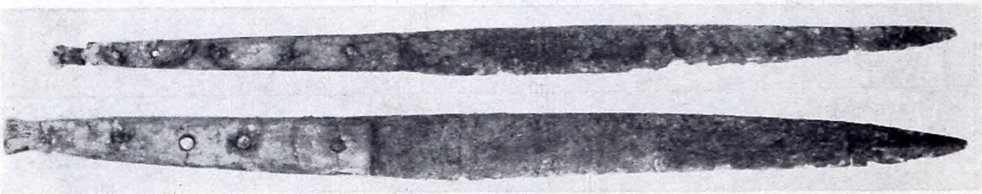

β. Κουκουνάρα, Φυτιές, θολωτὸς τάφος 2. Χαλκᾶ μετ' ἐλεφαντίνης λαβῆς μαχαιρίδια τῆς νεκρᾶς.

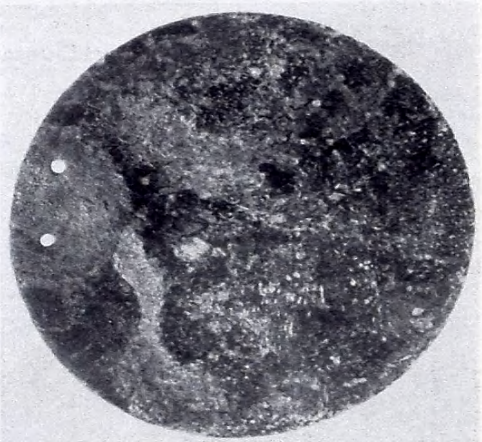

γ. Κουκουνάρα, Γουβαλάρη. Τυμβοειδὲς ἔξαρμα **β**. Πέλεκυς ἐκ τῆς κεντρικῆς ἀνακομιδῆς.
δ. Κουκουνάρα, Φυτιές, θολωτὸς τάφος 2. Κάτοπτρον νεκρᾶς.

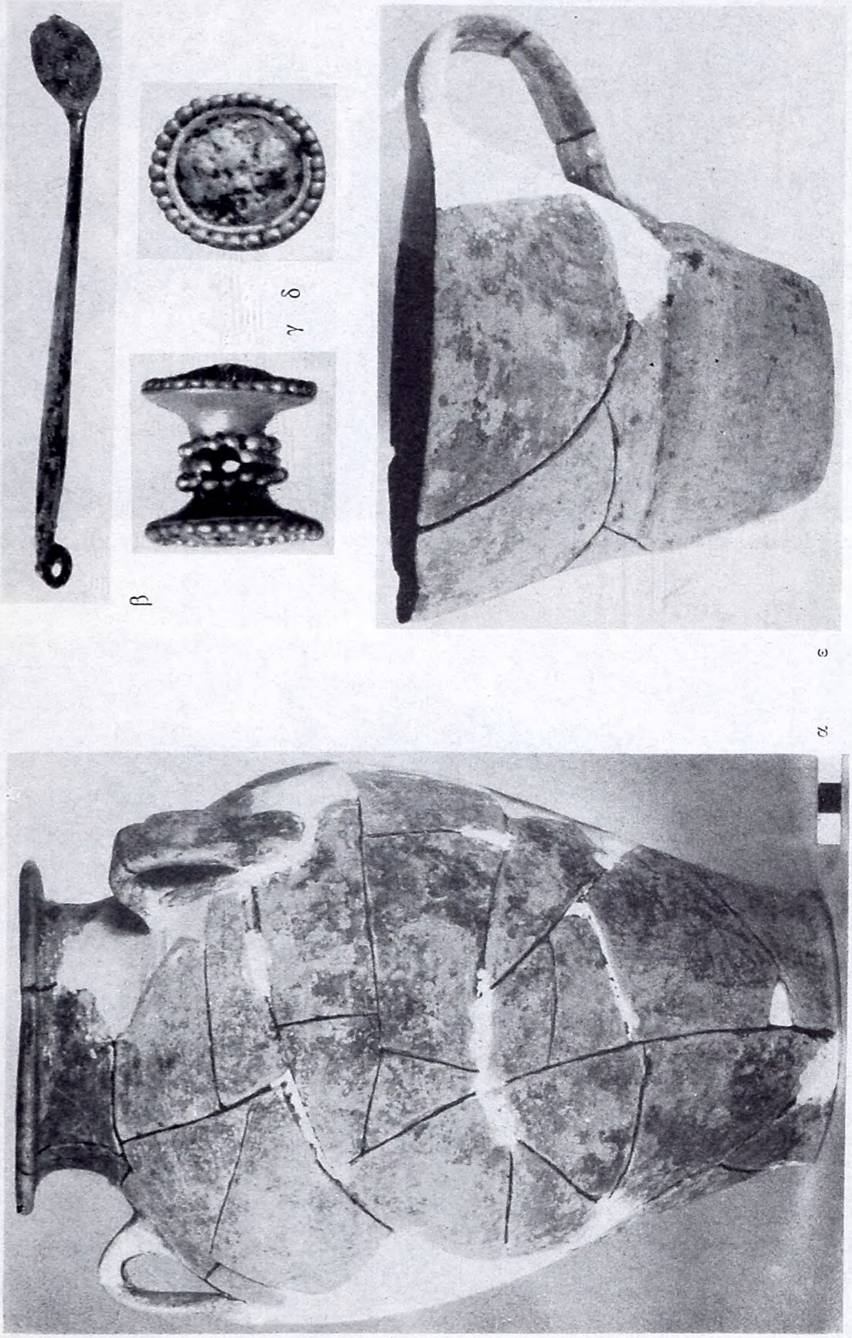

Κουκουνάρα, Φυτιές, θολωτὸς τάφος 2. α. Μικρὸς ἀνακτορικὸς πίθος. β. Ἀργυροῦν κοχλιάριον ἐκ τῆς ταφῆς τῆς νεκρᾶς. γ - δ. Χρυσῆ ψῆφος. ε. Κουκουνάρα, Γουβαλάρη. Τυμβοειδὲς ἔξαρμα **β**. Κύπελλον Κεφτὶ ἐκ τοῦ πεταλοειδοῦς τάφου.

α. Μέρος τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς τάφρου FW1 κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου. Ἄποψις ἀπὸ Ν.

β. Ἡ τάφρος FW1. Ἄποψις ἀπὸ ΒΑ. Αἱ παρειαὶ Υ πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ C (μετὰ τῆς ἀνασκαφικῆς γεφύρας) πρὸς τὰ δεξιά.

α. Ἡ τάφρος FW1. Ἄποψις ἀπὸ Ν. Διακρίνεται πλησίον τοῦ ἀκοντίου εἷς τῶν λίθων τῶν ἑρμηνευθέντων ὡς παρειὰ Ζ. πρὸς τὰ δεξιὰ ἡ παρειὰ Υ.

β. Ἡ τάφρος FW5. Ἄποψις ἀπὸ ΝΔ δεικνύουσα καθαρῶς τὴν παρειὰν C.

α. Ἡ παρειὰ Ζ εἰς τὴν τάφρον FW5. Ἄποψις ἀπὸ Α.

β. Ἡ τάφρος FW5. Ἄποψις ἀπὸ ΒΑ. Φαίνονται ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ αἱ παρειαὶ Α, Υ καὶ Ζ.

α. Ἡ τάφρος FW5. Ἄποψις ἀπὸ Β. Εἰς τὸ κέντρον ὁ τοῖχος Χ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου, δεξιὰ ἡ παρειὰ Υ. β. Ὁ κεντρικὸς τομεὺς τῆς τάφρου FW6 εἰς τὸ τέλος τῶν ἀνασκαφῶν. Ἄποψις ἀπὸ Β. Διακρίνονται ὁ φυσικὸς βράχος καὶ ἡ παρειὰ Ζ πρὸς τὰ δεξιά.

α. Ἡ γωνία ἡ σχηματιζομένη ὑπὸ τῆς παρειᾶς Α εἰς τὴν τάφρον FW6. Ἄποψις ἀπὸ ΒΑ.

β. Ἡ παρειὰ Ζ εἰς τὴν τάφρον FW6. Ἄποψις ἀπὸ ΝΑ.

α. Ἡ παρειὰ Α τοῦ ἀνατ. τομέως τῆς τάφρου FW6 ἀπὸ Α. Τὸ κεκαυμένον τέταρτον στρῶμα διακρίνεται εἰς τὴν δεξιὰν (ΒΔ) γωνίαν τῆς τάφρου.

β. Ἡ παρειὰ Ζ εἰς τὸν κεντρικὸν τομέα τῆς τάφρου FW6 ἀπὸ Α. Τὸ κεκαυμένον ἕκτον στρῶμα διακρίνεται εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ τομέως.

α. Ἡ παρειὰ Ζ εἰς τὸν κεντρικὸν τομέα τῆς τάφρου FW6, ἀπὸ ΝΑ. Πλησίον τοῦ ἀκοντίου ὁ φυσικὸς βράχος ὑπὸ τὸ δέκατον τρίτον στρῶμα εἰς τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τομέως.

β. Ὁ δυτικὸς τομεὺς τῆς τάφρου FW6. Ἄποψις ἀπὸ ΝΔ μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ἐπιφανειακῶν χωμάτων. Ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά: τὸ ἀνατ. θρανίον, ὁ ἀνατ. τοῖχος τοῦ δωματίου F3 (ἀνασκαφὴ 1969), ἡ παρειὰ C καὶ τὸ πρὸς Α αὐτῶν γέμισμα τοῦ τείχους.

α. Ὁ ἀνατολικὸς τομεὺς τῆς τάφρου FW6 ἀπὸ ΒΑ. Διακρίνονται ἡ παρειὰ Α καὶ ἡ ὑπ' αὐτῆς σχηματιζομένη γωνία, ὁ φυσικὸς βράχος (ἔμπροσθεν) καὶ αἱ πρὸς «βάσεις» ὁμοιάζουσαι κατασκευαί.

β. Ἡ περιοχὴ τῆς πύλης ἀπὸ Α κατὰ τὴν ἀρχὴν τῶν ἀνασκαφῶν 1974. Διακρίνονται ὁ νεώτερος (ἀνώτερος) δρόμος, ὁ διερχόμενος διὰ τῆς πύλης, τὸ ἀντιτείχισμα G, αἱ παρειαὶ τοῦ τείχους F καὶ B καὶ αἱ πρὸς «βάσεις» ὁμοιάζουσαι κατασκευαὶ Q καὶ R (βλ. καὶ εἰκ. 6 - 7).

α. Ἡ περιοχὴ τῆς πύλης ἀπὸ Α κατὰ τὴν ἀρχὴν τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1974. Ἄποψις ἀπὸ πλησίον.

β. Τὸ ἀντιτείχισμα G ἀπὸ Α.

α. Τὸ ἀντιτείχισμα G ἀπὸ Ν πρὸ τῆς ἀφαιρέσεως αὐτοῦ. Διακρίνεται ἡ βάσις αὐτοῦ ἀποτελουμένη ἐκ δύο μεγάλων μαρμαρίνων λίθων.

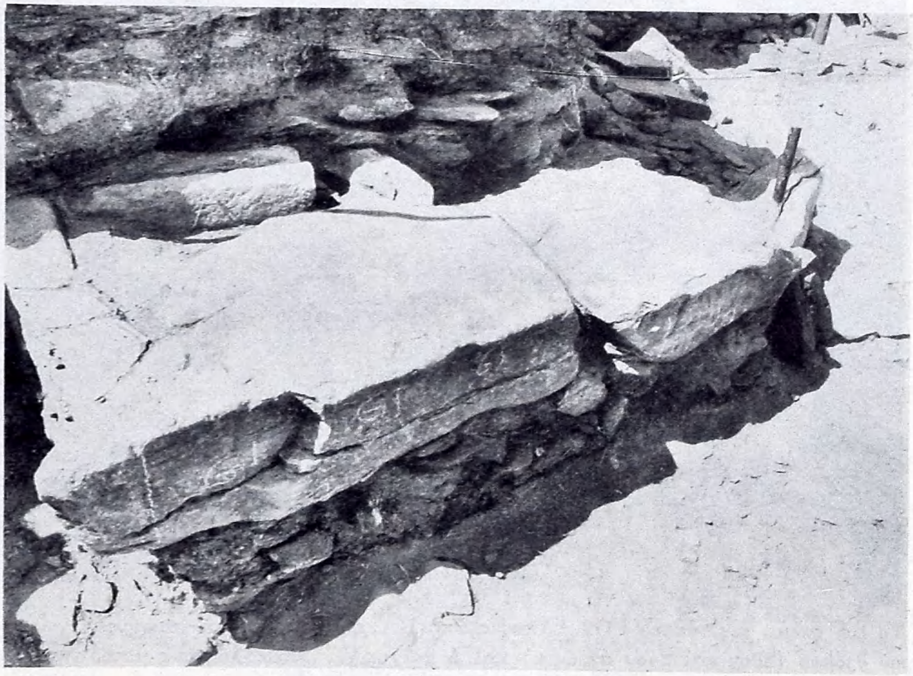

β. Ἡ ἐκ δύο μεγάλων μαρμαρίνων λίθων συνισταμένη βάσις τοῦ ἀντιτειχίσματος, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ἀνωτέρων σειρῶν. Ἄποψις ἀπὸ Ν.

α. Ἡ παρειὰ Η μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ἀντιτειχίσματος G.

β. Τὸ ΒΔ τμῆμα τῆς τάφρου FG2. Ἄποψις ἀπὸ ΒΑ. Διακρίνονται ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κατωτέρου δρόμου (23ον καὶ 24ον στρῶμα) καὶ ὁ τοῖχος W, ἀποκαλυφθεὶς μετὰ τὴν τελείαν ἀφαίρεσιν τοῦ ἀντιτειχίσματος G.

α. Μέρος τῶν τάφρων FG7 καὶ FG3 καὶ τῆς μεταξὺ αὐτῶν «γεφύρας» κατὰ τὸ τέλος τῶν ἀνασκαφῶν 1974. Διακρίνονται ἡ παρειὰ C τοῦ τείχους, μέρος τοῦ τείχου ΙΗ καὶ ὁ τοῖχος V.

β. Μέρος τῶν τάφρων FG7 καὶ FG3 καὶ τῆς μεταξὺ αὐτῶν «γεφύρας» κατὰ τὸ τέλος τῶν ἀνασκαφῶν 1974. Ἄποψις ἀπὸ ΒΔ. Διακρίνονται: πλησίον τοῦ ἀριστεροῦ πλαισίου τῆς εἰκόνος καὶ σχεδὸν παραλλήλως πρὸς αὐτὸ ἡ παρειὰ C τοῦ τείχους· πλησίον τοῦ ἄνω πλαισίου καὶ διαγωνίως πρὸς αὐτὸ ὁ τοῖχος ΙΗ· εἰς τὸ μέσον ὁ ἀποκαλυφθεὶς τοῖχος V πρὸς Β τοῦ ΙΗ καὶ σχεδὸν παράλληλος πρὸς αὐτόν.

α. Ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ ἀρχαίου τείχους τῆς Πάρου. ΒΑ μέρος τοῦ περιβόλου (τμῆμα ΙΙ).

β. Ἐνεπίγραφος πλίνθος κυκλικοῦ ταφικοῦ μνημείου.

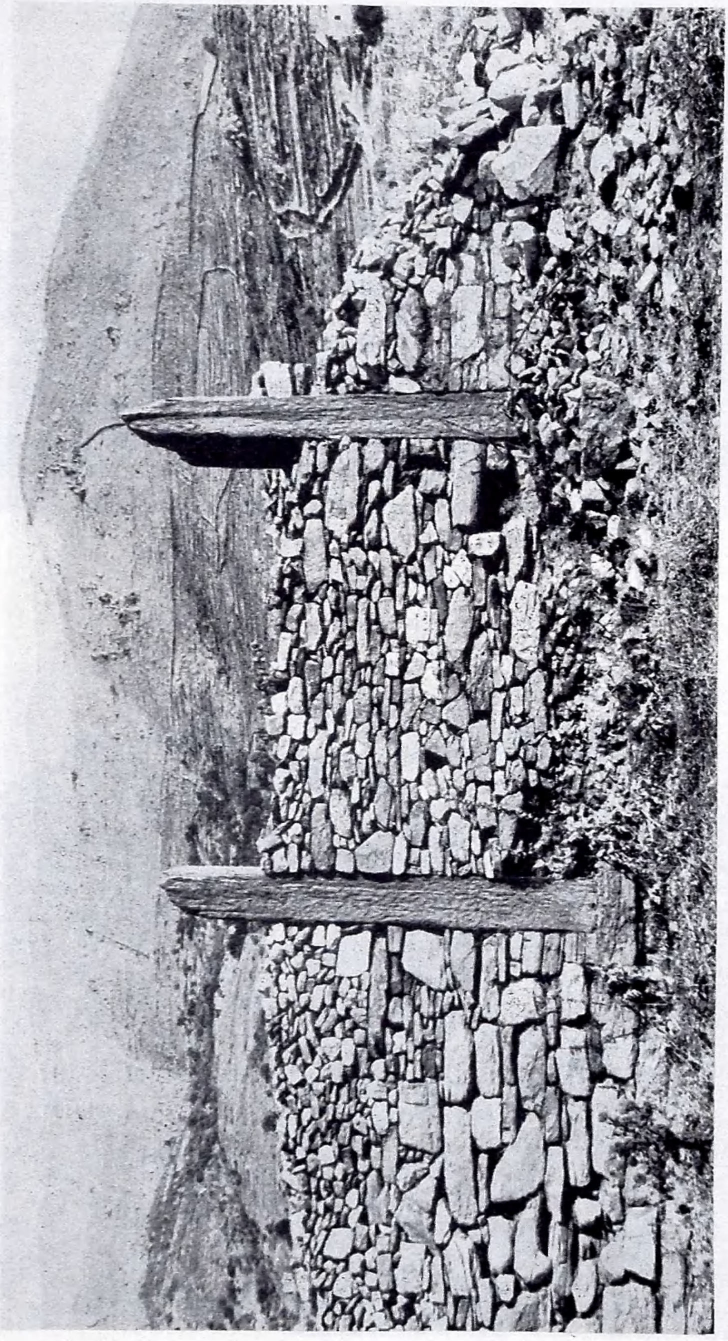

Ἐσωτερικὴ ὄψις τῆς πύλης Β τοῦ τείχους τῆς Πάρου.

α. Ἡ νῆσος Οἰκονόμου καὶ ὁ περίβολος τοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ Α.

β. Τμῆμα τῆς ΒΑ πλευρᾶς τοῦ περιβόλου ἀπὸ Ν.

α. Τὸ βορειοανατολικὸν τμῆμα τοῦ τείχους.

β. Τὸ βορειοδυτικὸν τμῆμα τοῦ τείχους.

α. Τὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ τείχους.

β. Τὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ τείχους ἀπὸ Β.

α. Ἐσωτερικὰ τοιχώματα καὶ ἐξωτερικὴ ἐπένδυσις τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ εἰς τὸ οἰκόπεδον Σκορδίλη.

β. Δάπεδον μεταξὺ τῶν θεμελίων τοίχων καὶ τοῦ ἀγωγοῦ εἰς τὸ οἰκόπεδον Σκορδίλη.

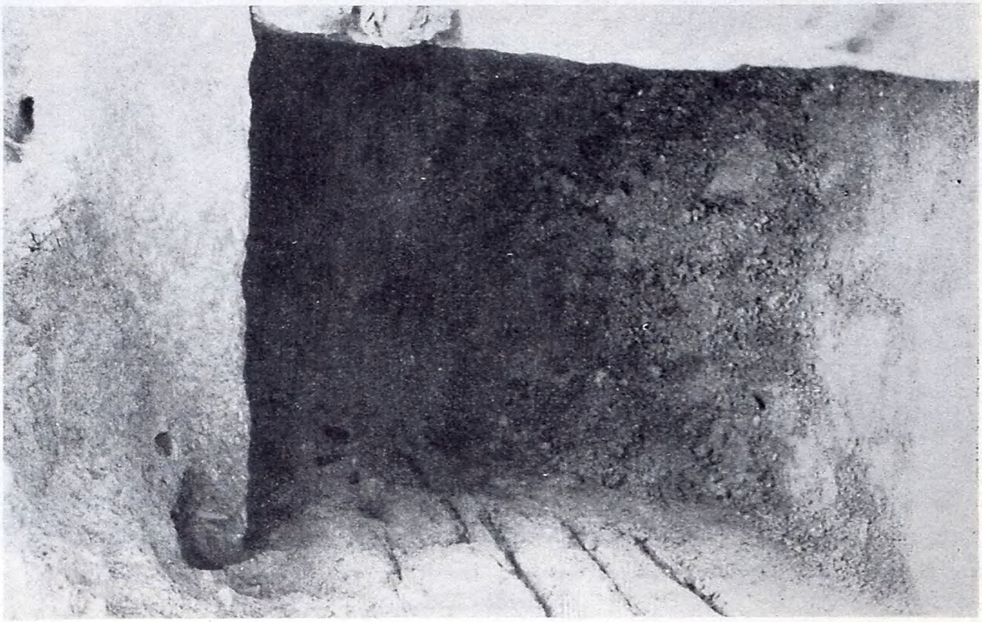

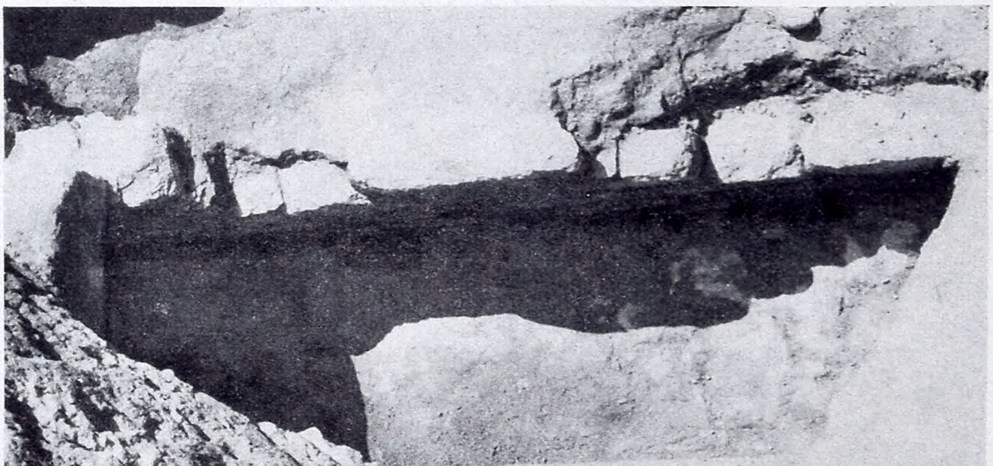

α - β. Ὄψεις τοῦ ἀποκαλυφθέντος εἰς τὸ οἰκόπεδον Σκορδίλη ἀγωγοῦ.

α - β. Διαδοχικαὶ φάσεις τῆς ἀνασκαφῆς ἐπαλλήλων ταφῶν ἐντὸς τῶν ἑλληνορρωμαϊκῶν θεμελίων εἰς τὰ Ἀπλώματα.

α. Ἀκτέριστοι μεταγενέστεραι ταφαὶ τῶν Ἀπλωμάτων.

β - γ. Πρόσωπον Σειληνοῦ ἐκ πυραύνου καὶ ἐνσφράγιστον περίαπτον ἐκ τῆς ἐπιχώσεως εἰς τὸ οἰκόπεδον Σκορδίλη.

α. Ταφαὶ εἰς ἀγγεῖα καὶ τράπεζα.

β. Μελανόμορφος ἀττικὴ κύλιξ.

α. Ἄποψις τοῦ δευτέρου τομέως.

β. Ἰωνικὴ ὑδρία.

α

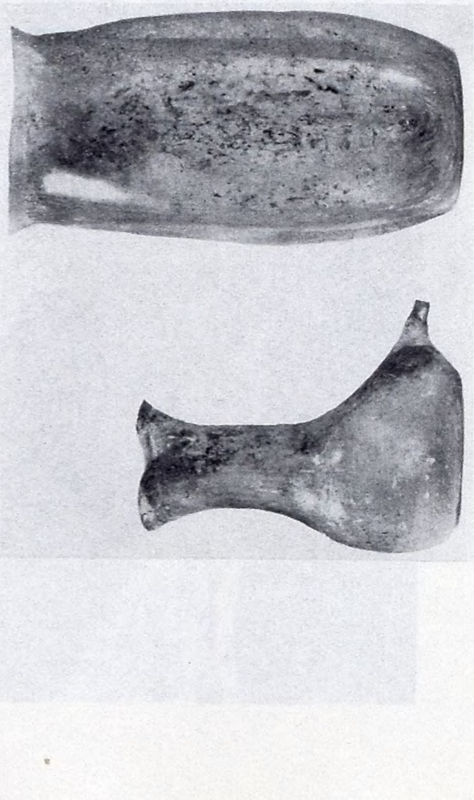

β

γ

α. Ἰωνικὴ κύλιξ. β. Ρωμαϊκὰ ὑάλινα ἀγγεῖα. γ. Μελανόμορφος ὄλπη.

β. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σπηλαιώδους τάφου.

α. Ἀρχαϊκὴ πυρὰ καὶ σῆμα.

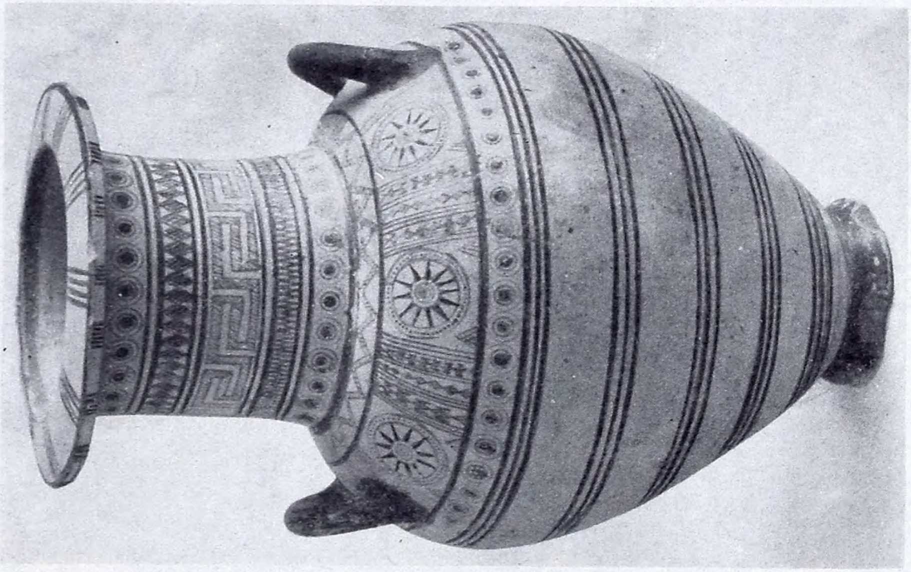

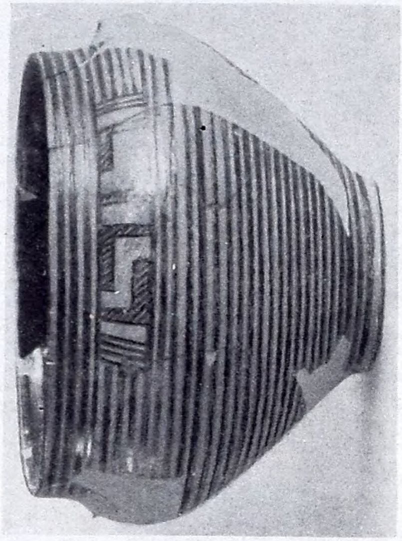

α. Θηραϊκός ἀμφορεύς. β. Τεμάχιον θηραϊκοῦ κρατῆρος. γ. Πρωτοκορινθιακός σκύφος.

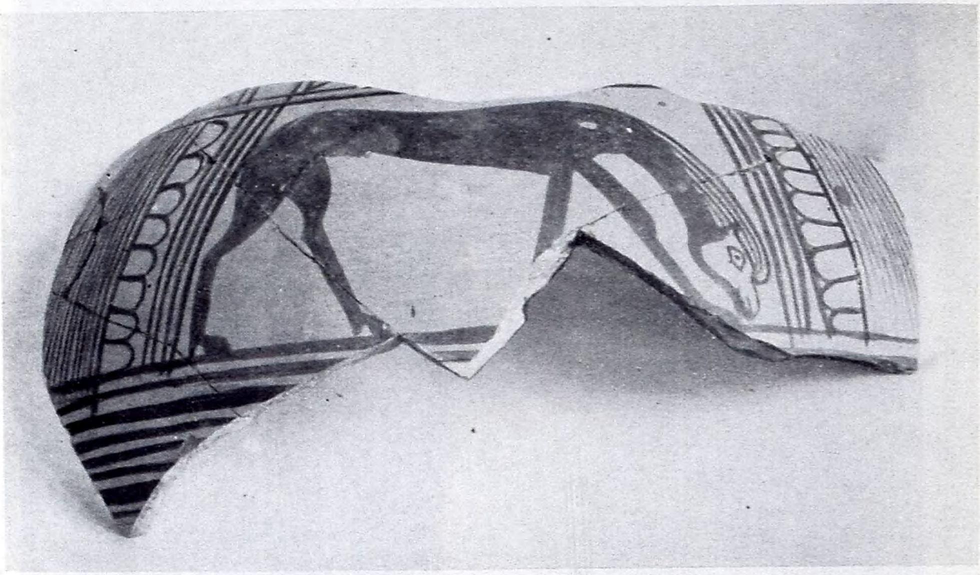

α. Μετόπη «εὐβοϊκοῦ» ἀμφορέως.

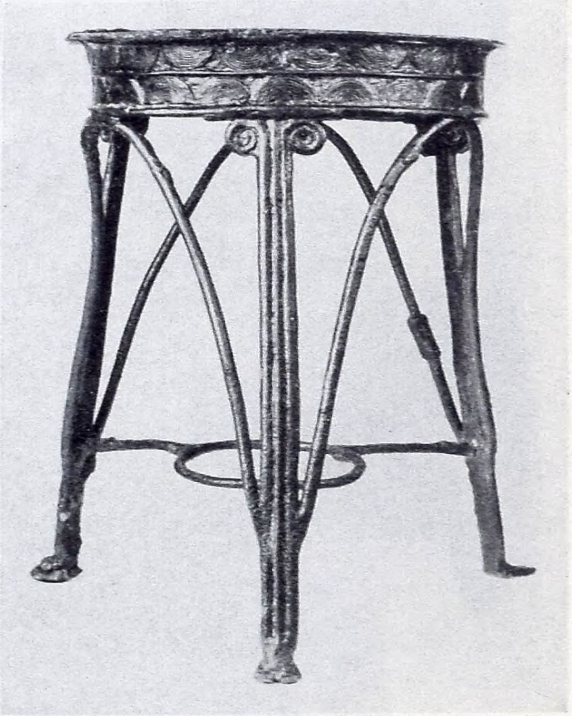

β. Πρωτοκορινθιακὸς ἀρύβαλλος. γ. Χαλκοῦς τρίπους.

α. Δυτικὸς τοῖχος μέσου κλίτους μετὰ τῆς βασιλείου θύρας καὶ τῶν κτιστῶν θρανίων (ἀπὸ Α).

β. Βόρειον κλῖτος ἢ πρόθεσις μετὰ τοῦ ἄμβωνος, βόρειος στυλοβάτης καὶ τμῆμα τοῦ μέσου κλίτους.

α. Ὁ ἄμβων ἀπὸ Α.

β. Ὁ ἄμβων ἀπὸ Β.

α. Χῶρος VIII, ὀξυπύθμενα ἀγγεῖα ἐντὸς τοῦ ἐδάφους.

β. Χῶρος IX, ὀξυπύθμενα ἀγγεῖα ἐντὸς τοῦ ἐδάφους.

α. Ὁ ἀψιδωτὸς χῶρος IX.

β. Ἡ ἀψὶς τοῦ βορείου κλίτους, ἐσωτερικῶς.

α. Ἐξωτερικὴ ὄψις ἀψῖδος μετὰ τοῦ περιφερειακοῦ πεζουλίου καὶ τῆς θύρας τοῦ ἀνατ. τοίχου τοῦ νοτίου κλίτους.

β. Τὸ δάπεδον τοῦ νάρθηκος.

α. Ὁ νάρθηξ (ἀπὸ Ν).

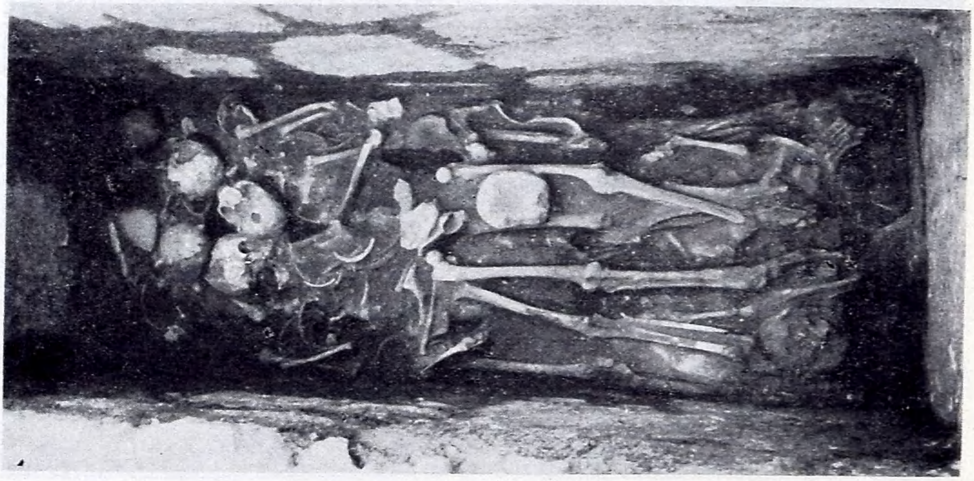

β. Ὁ τάφος 3.

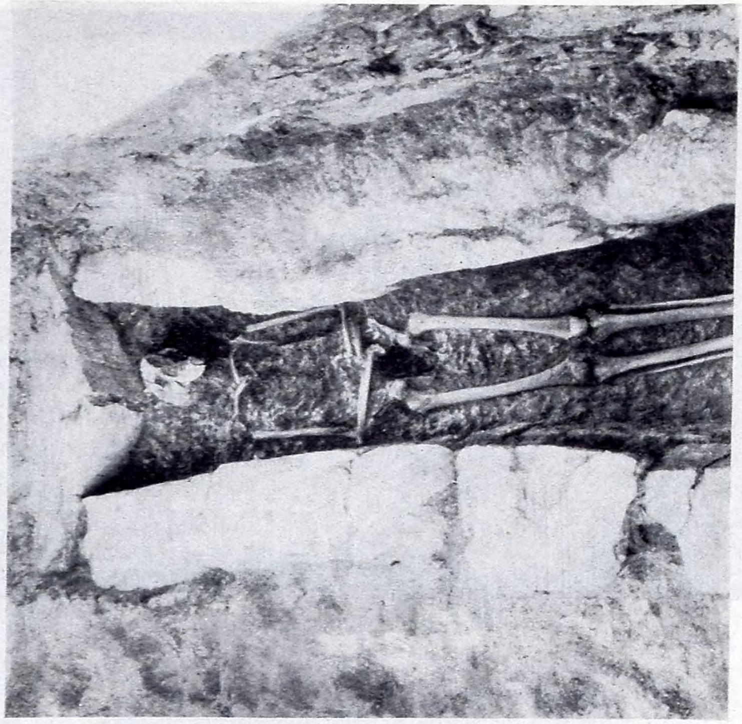

β. Ὁ τάφος 2.

α. Ὁ τάφος 1.

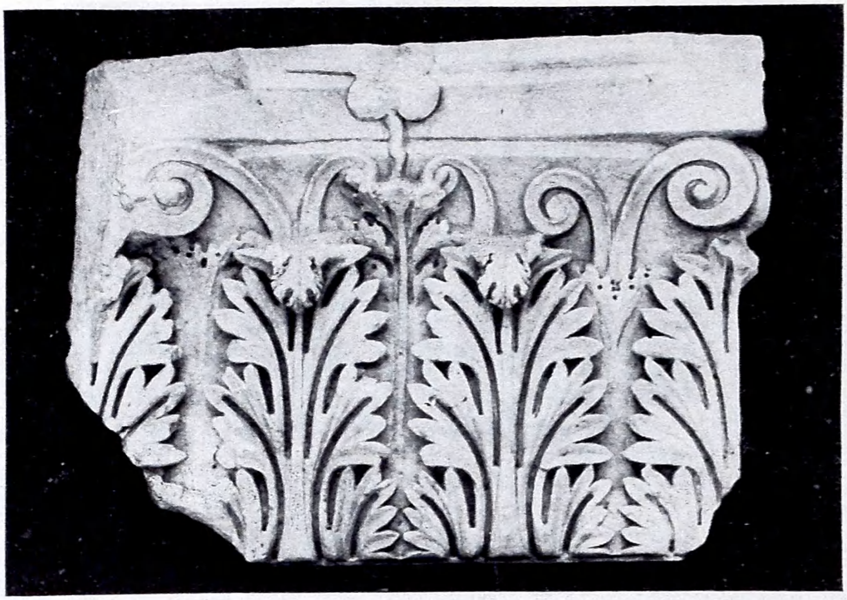

α. Κορινθιακὸν ἐπίκρανον.

β. Κιονίσκος τέμπλου μετὰ συμφυοῦς κορινθιακοῦ κιονοκράτου.

α. Δύο σιδηρᾶ δρέπανα.

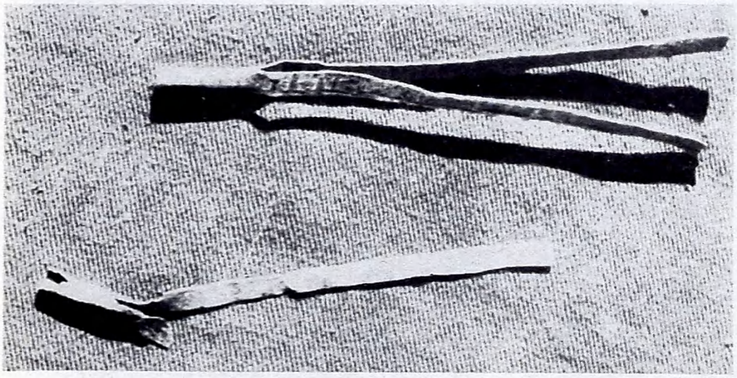

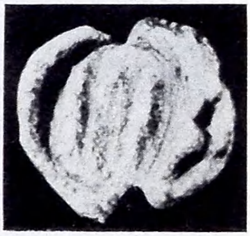

β. Χαλκαῖ κανδηλῆθραι. γ. Ἡμισφαιρικὸν μολυβδόβουλλον.

α. Τεμάχιον χαλκοῦ, πιθανῶς χελώνη.

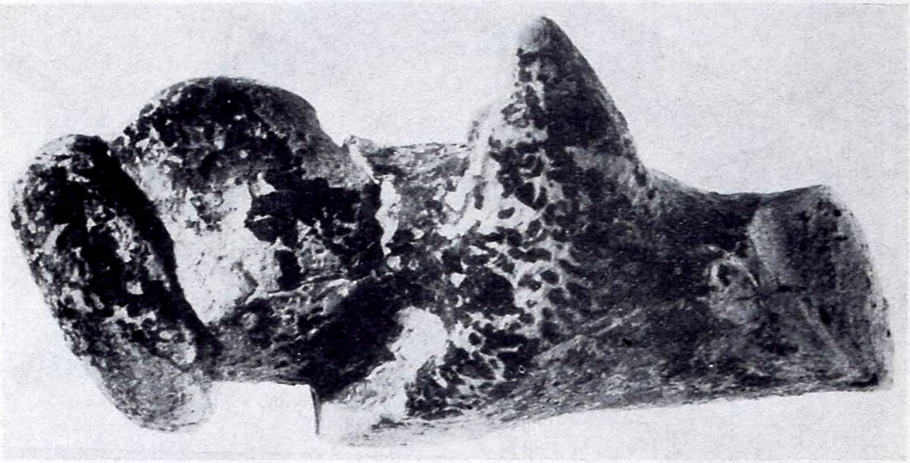

β. Εἰδώλιον γυναικός.

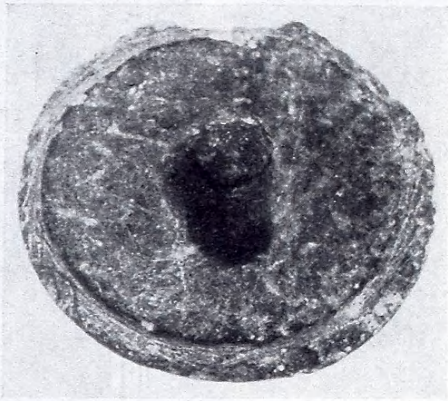

α. Περίαπτον εἰς σχῆμα ὀκλάζοντος πιθήκου. β. Πῶμα λιθίνου ἀγγείου.

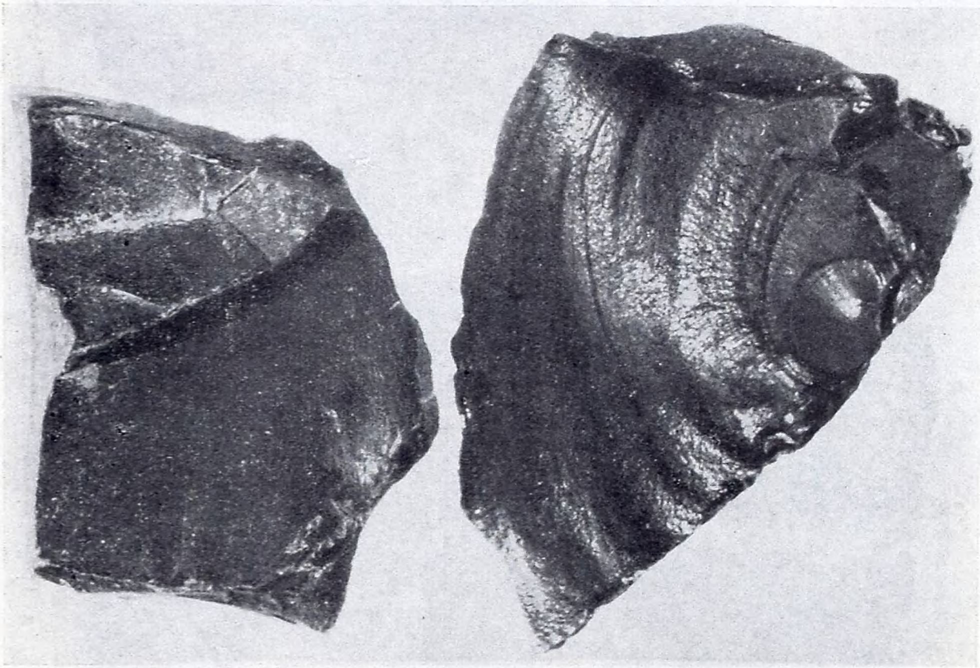

γ. Πυρῆνες ὀψιανοῦ.

α. Τμῆμα ἀγγείου ἐκ στεατίτου.

β. Τριπτὴρ μετὰ τριβείου.

Πήλινα ὑφαντικὰ βάρη.

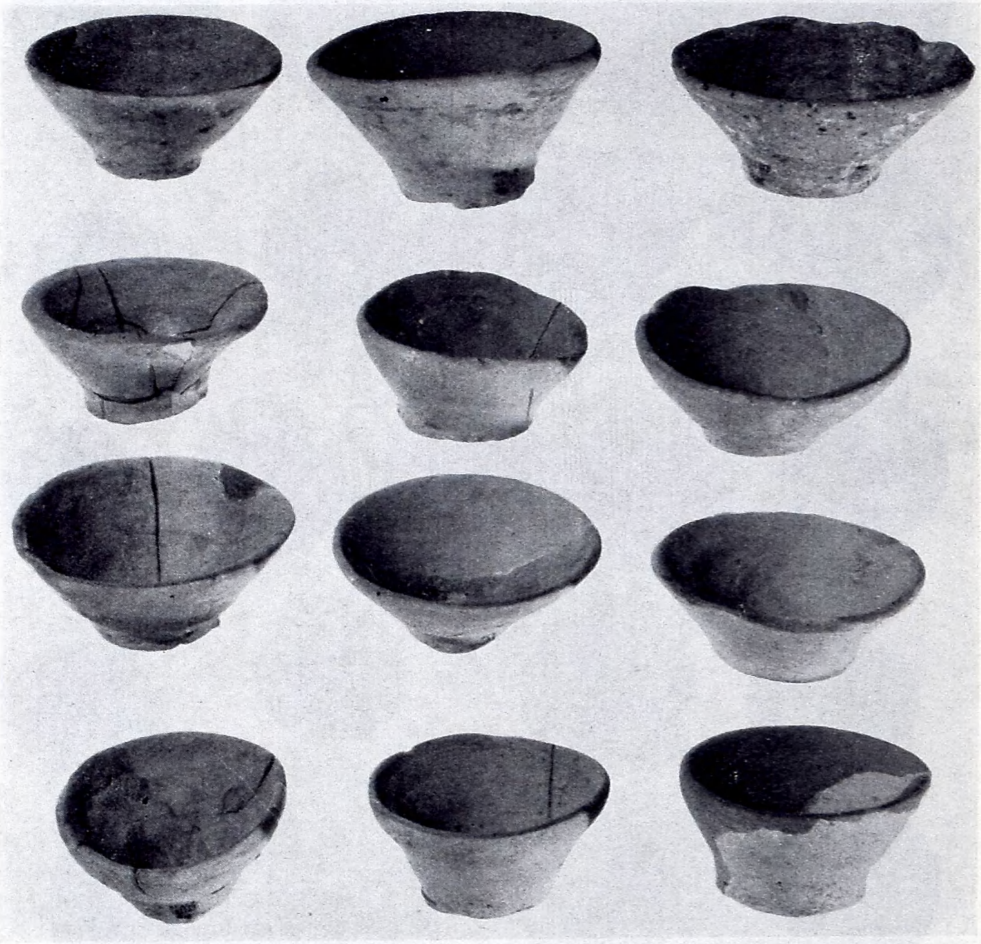

Πήλινα κύπελλα.

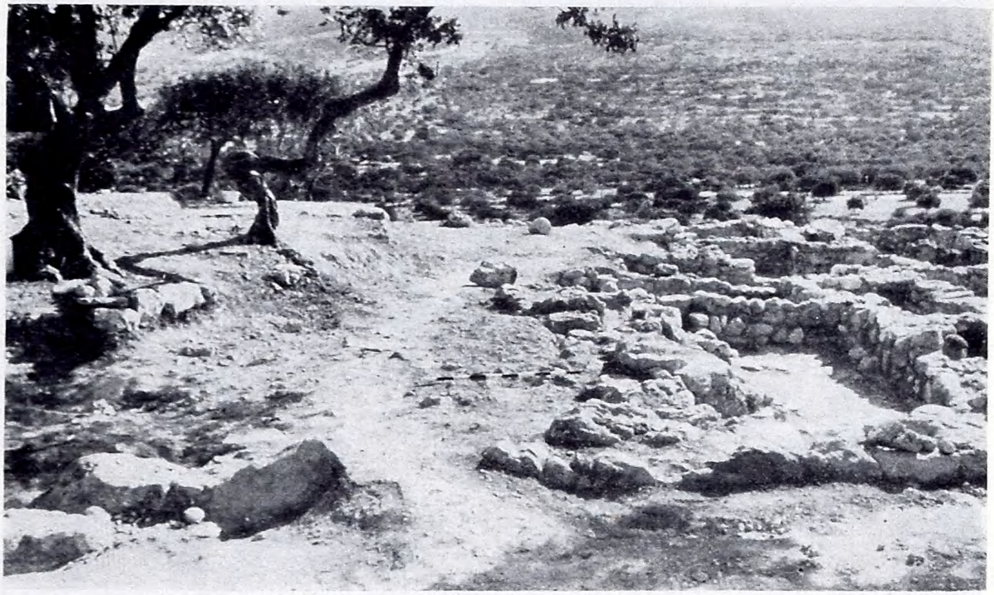

α. Βόρειοι χῶροι τῆς Μεγάλης Οἰκίας καὶ νότιον τμῆμα τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, ἀπὸ Δ. Ὁ δείκτης ἐπάνω εἰς τὸ ἀστράκι τοῦ δωματίου 50.

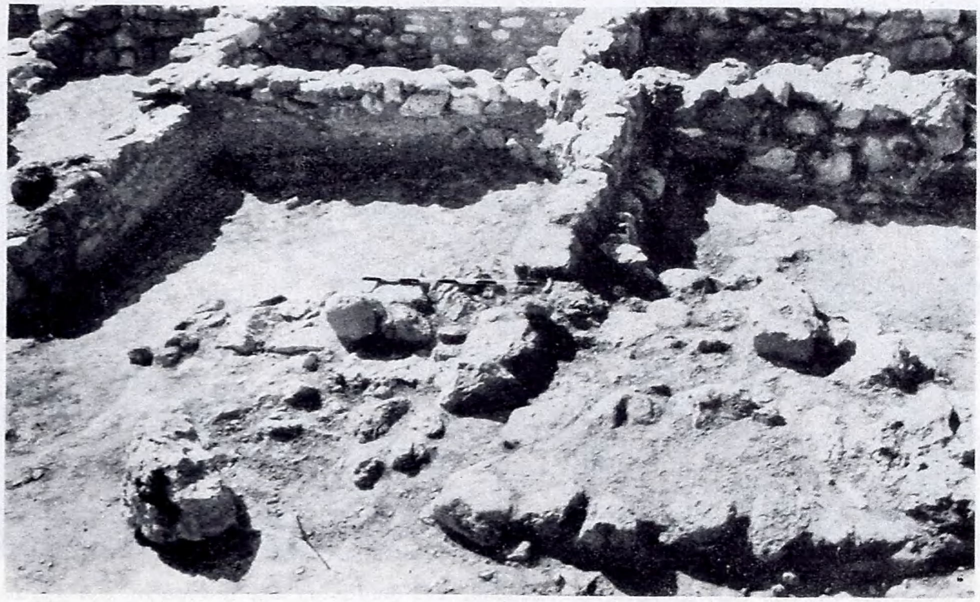

β. Δωμάτιον 29α (ἀριστερὰ) καὶ χῶρος 32 - 32α ἀπὸ Β. Ὁ δείκτης ἐπὶ τοῦ Β 29α. Κάτω δεξιὰ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ Ν 32 - 32α.

α. Περιοχὴ χωμάτων Seager μεταξὺ τοίχου γ (ἀριστερὰ) καὶ Μεγάλης Οἰκίας (δεξιὰ) μετὰ τὰς ἐργασίας 1974, ἀπὸ Δ.

β. Δωμάτιον 4β, ἀπὸ ΒΔ. Διακρίνεται ἡ εἴσοδος τοῦ δωματίου καὶ ἡ στροφὴ τοῦ ἀρχαιοτέρου πλακοστρώτου. Ὁ μέγας λίθος ἴσως μετακινηθὲν κατώφλιον τῆς Μεγάλης Οἰκίας. Πρβ. πίν. 157α.

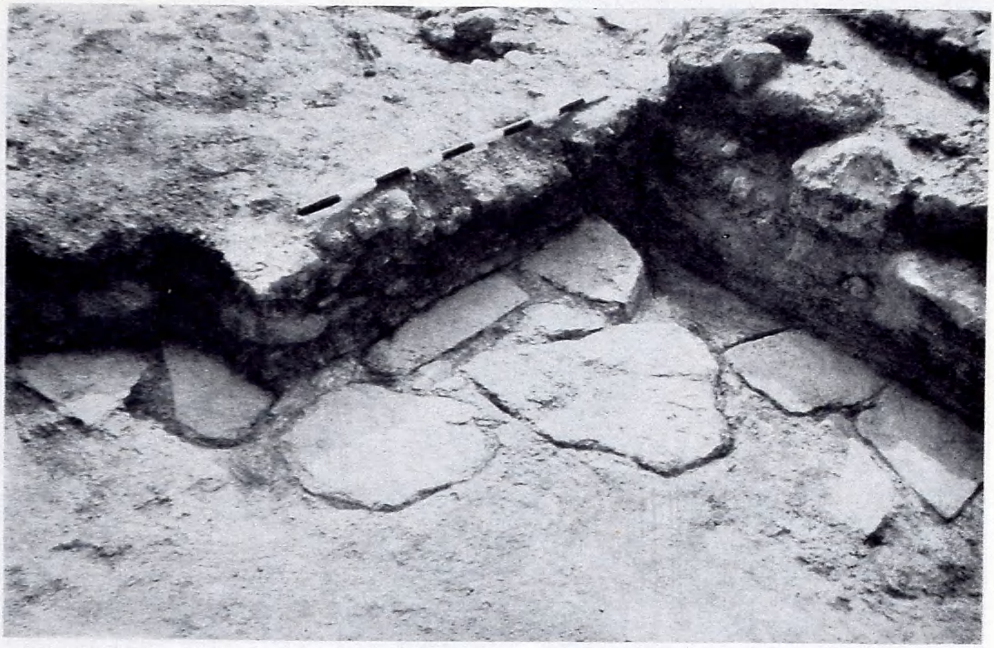

α. Εἴσοδος καὶ ΝΑ γωνία δωματίου 4β, ἀπὸ ΒΔ. Πρβ. πίν. 156β.

β. Περιοχὴ βορείως δωματίου 50, ἀπὸ Β. Δεξιὰ λείψανα πλακοστρώτων Α-Β-Γ καὶ λιθόστρωτον 52, ἀριστερὰ οἱ μεγάλοι «Δύο Λίθοι», τὸ λιθόστρωτον 53 καὶ τὸ πλακόστρωτον Δ. Εἰς τὸ βάθος τὸ δωμάτιον 50.

α. Χῶρος 51: Λείψανα ἐπαλλήλων πλακοστρώτων Α-Β-Γ.

β. Πλακόστρωτον Δ, λιθόστρωτον 53 (μὲ τὴν φέρουσαν τὸ κυκλικὸν λάξευμα μεγάλην πλάκα), καὶ οἱ «Δύο Λίθοι».

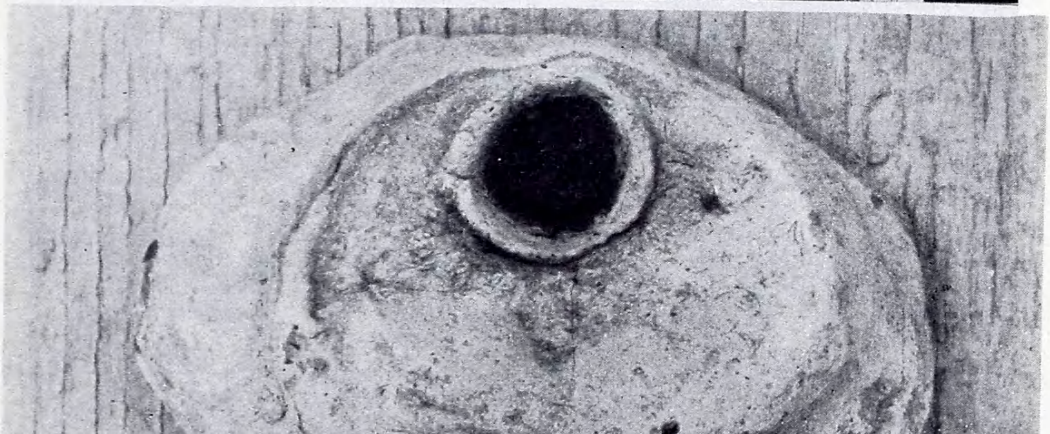

α. Δύο πήλινα εἰδώλια ἐκ τῆς κορυφῆς τοῦ Κεφαλιοῦ, πιθανῶς πρωιμώτατα ἑλληνικά· ἀριστερὰ ἐκ τοῦ σημείου **α**, δεξιὰ ἐκ τοῦ σημείου **β**. β. Τμῆμα πηλίνου εἰδωλίου βοός, ἐκ τοῦ σημείου α.

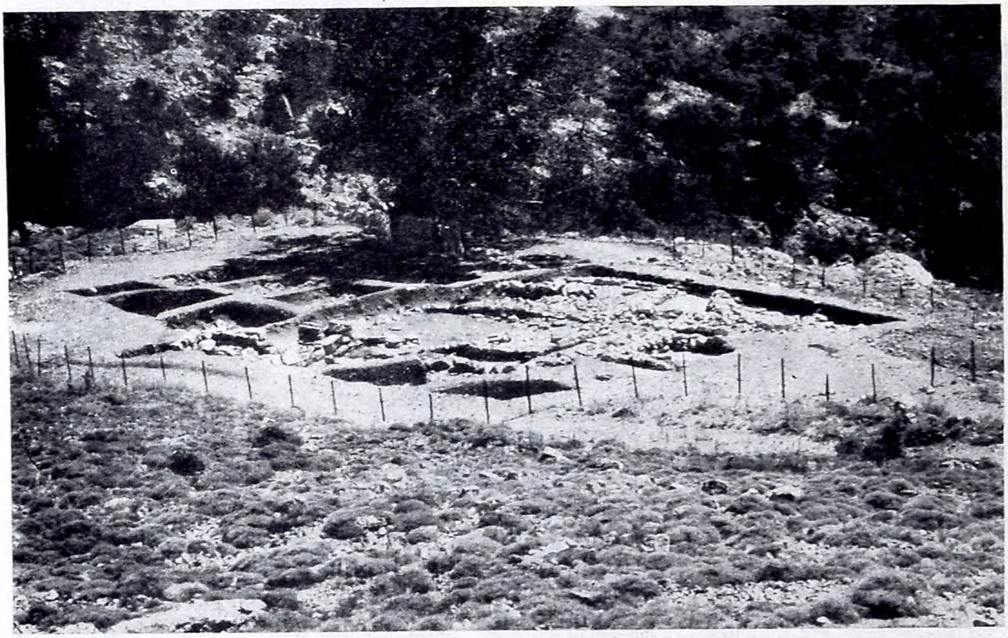

α. Γενικὴ ἄποψις τοῦ χώρου μετὰ τὸ πέρας τῆς τρίτης ἀνασκαφικῆς περιόδου (ἀπὸ ΒΑ).

β. Ἄποψις τοῦ πρὸς Βορρᾶν τοῦ βωμοῦ ἐρευνηθέντος χώρου (ἀπὸ Β.)

α. Οἱ εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον κείμενοι λίθοι τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου καὶ τὰ εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον παλαιότερα κτήρια (ἀπὸ Α).

β. Ἡ γωνία τοῦ κτηρίου. Δεξιὰ τμῆμα τοῦ βορείου τοίχου τοῦ παλαιοτέρου κτηρίου καὶ ἀριστερὰ ἡ λιθόστρωσις τοῦ δαπέδου του (ἀπὸ Α).

α. Αἱ ξύλιναι δοκοὶ ὀροφῆς εἰς τὸν χῶρον τοῦ ὀρθογωνίου -Ο (ἀπὸ ΒΑ).

β. Ὁ τοῖχος τοῦ κτηρίου τῶν πρωίμων ἑλληνικῶν χρόνων (πρὸ τοῦ πλαστικοῦ φύλλου), καλυπτόμενος ἐν μέρει ἀπὸ τὸν ἀναλημματικὸν τοῖχον (ἀπὸ ΝΑ).

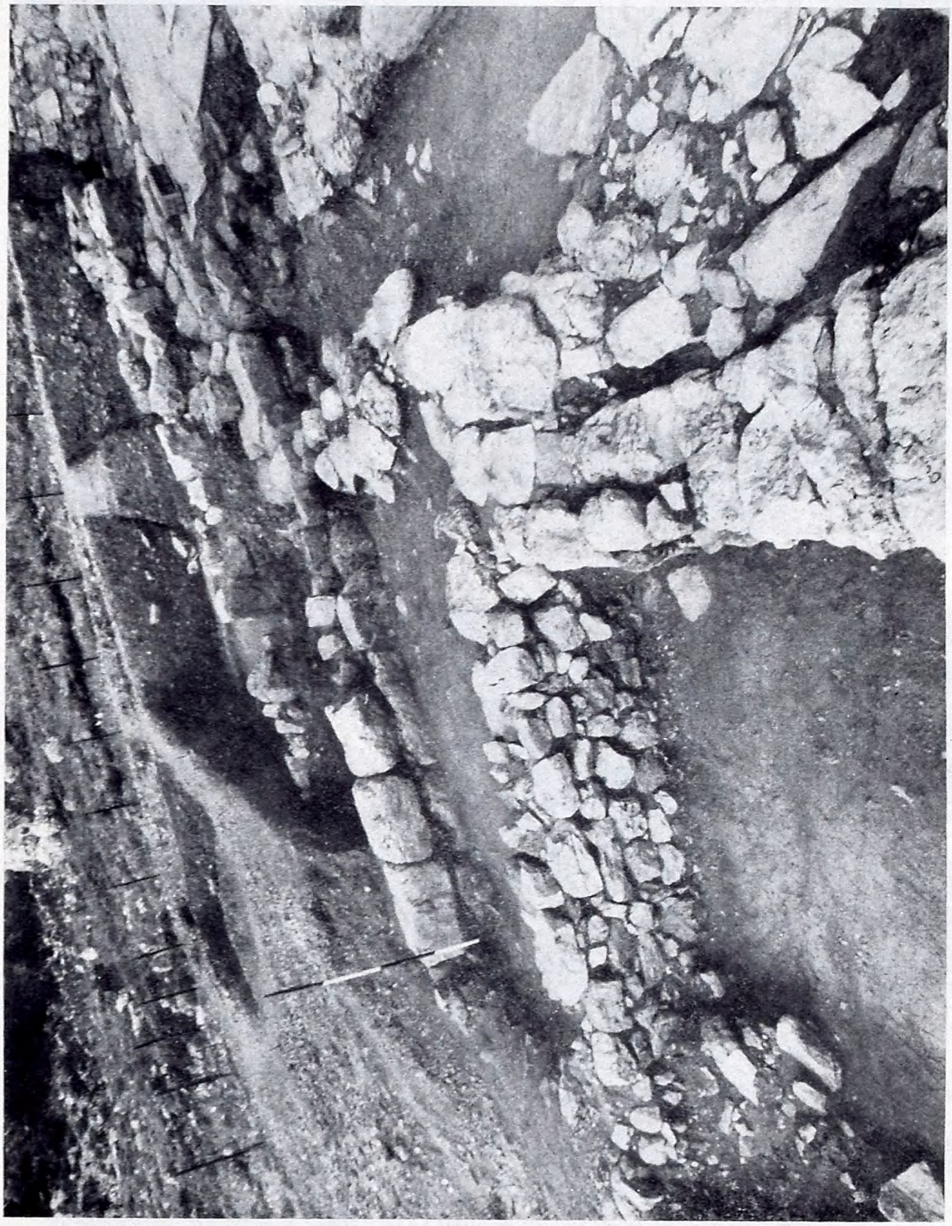

Ἡ πρόσοψις τοῦ προϊστορικοῦ κτίσματος παρὰ τὸν δείκτην καὶ εἰς τὸ βάθος ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος (ἀπὸ Ν).

α. Ὁ χῶρος τῆς «ἑστίας» πρὸς Βορρᾶν τοῦ νεωτέρου ἀναλημματικοῦ τοίχου (ἀπὸ Β).

β. Ὁ λάκκος τῆς «ἑστίας» μετὰ τὸν καθαρισμὸν ἀπὸ τὴν τέφραν (ἀπὸ Α).

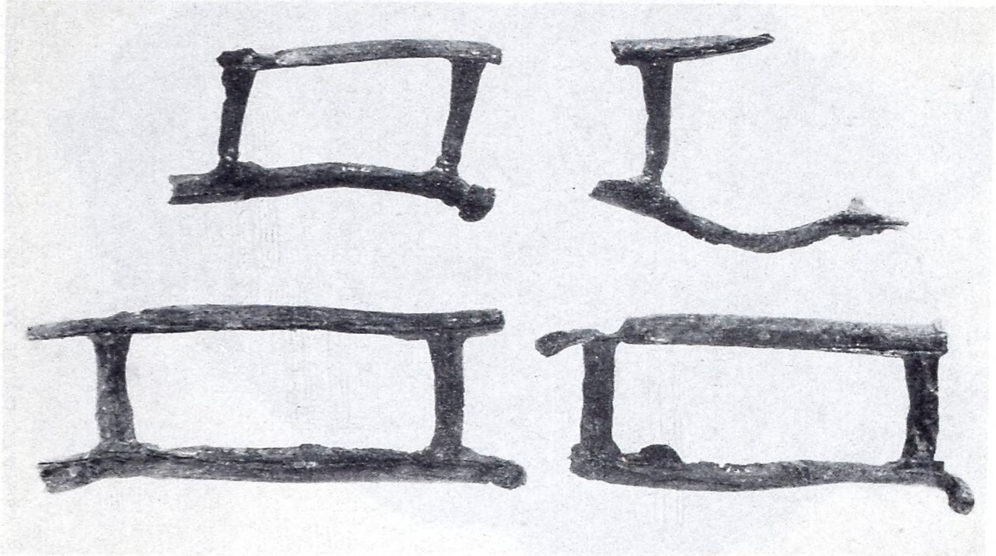

α. Μολύβδινοι σύνδεσμοι κεράμων.

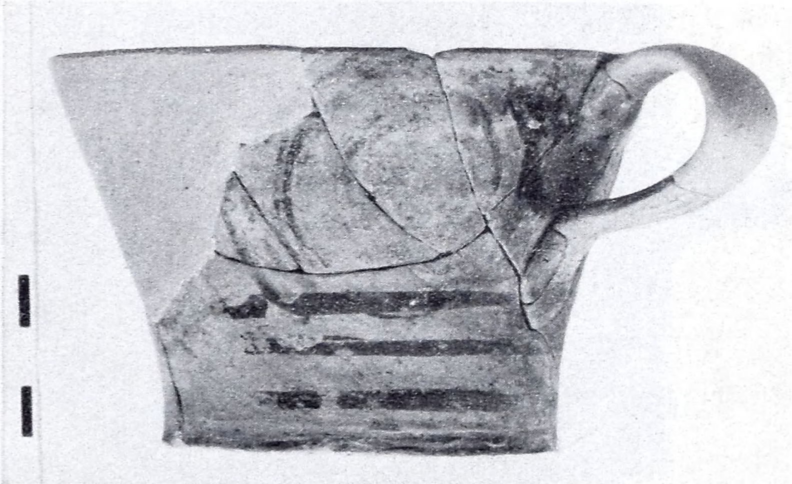

β. Κύπελλον τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου.

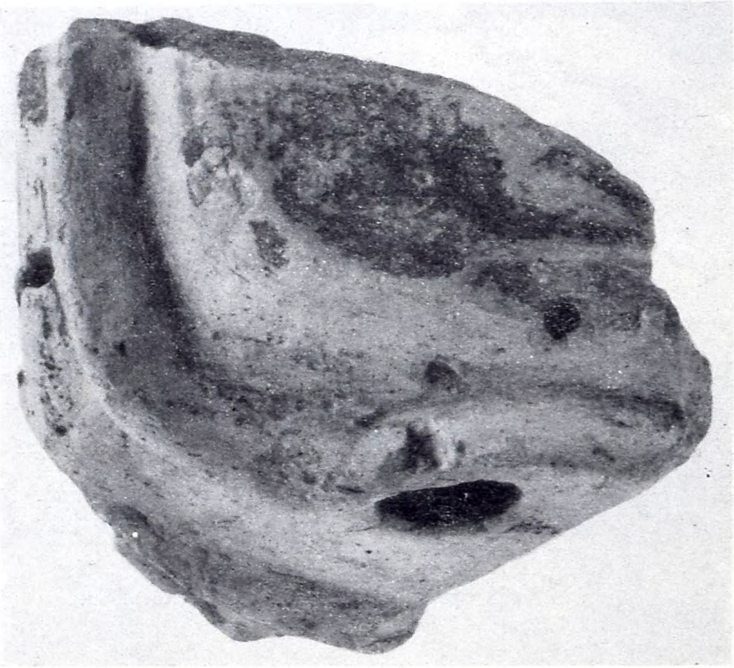

α. Θραῦσμα τροχηλάτου εἰδωλίου βοός.

β. Θραῦσμα πηλίνης ἀναγλύφου δαιδαλικῆς μορφῆς.

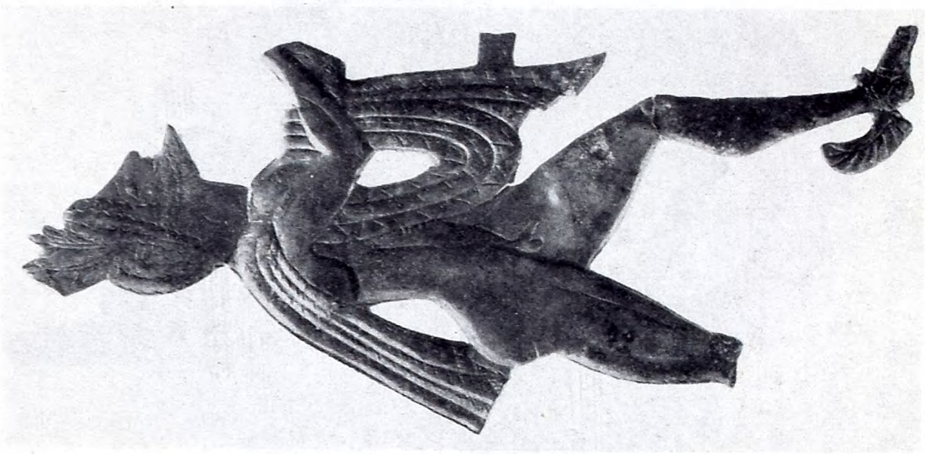

β. Χαλκοῦν περίτμητον ἔλασμα Ἑρμοῦ.

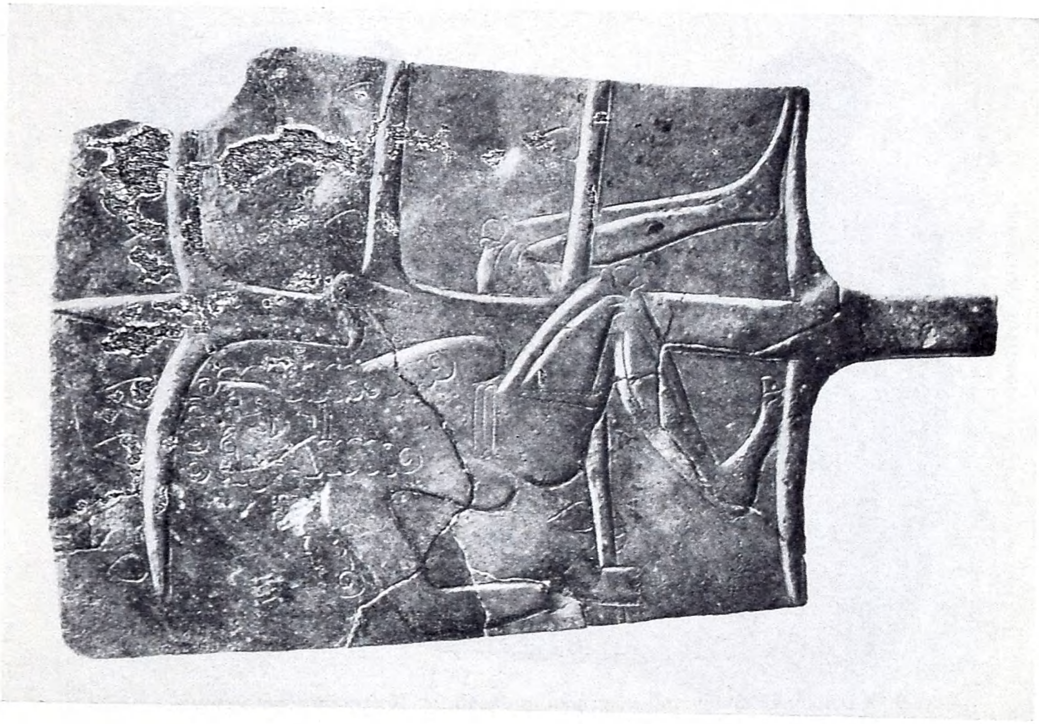

α. Χαλκοῦν ἔλασμα Ἑρμοῦ Δενδρίτου.

α. Θραῦσμα τρίποδος τοῦ τύπου τοῦ Ἰδαίου ἄντρου.

β. Χαλκοῦν εἰδώλιον τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ. γ. Χαλκοῦν κηρύκειον.

β. Πήλινον ὑστεροδαιδαλικὸν προσωπεῖον.

α. Πήλινον ἀρχαϊκὸν προσωπεῖον γυναικός.

α. Μερικὴ ἄποψις τοῦ ΝΑ τμήματος τοῦ «ἱεροῦ οἴκου» μετὰ τῆς ἐπικλινοῦς προσβάσεως, πρὸ τῆς ἐρεύνης.

β. ΒΑ ἄποψις τοῦ ἀνδήρου καὶ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου ΙΙ.

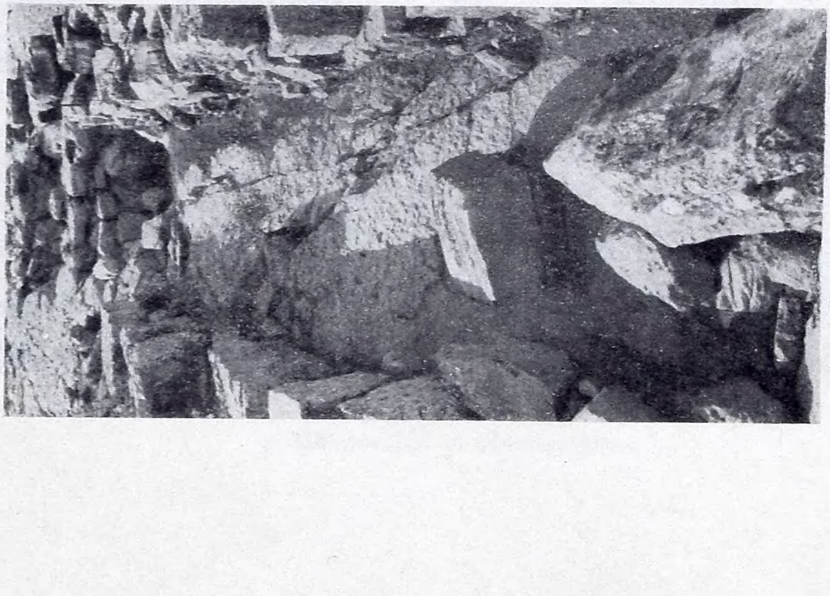

α. Ἡ ἐπικλινὴς πρόσβασις τοῦ ἱεροῦ.

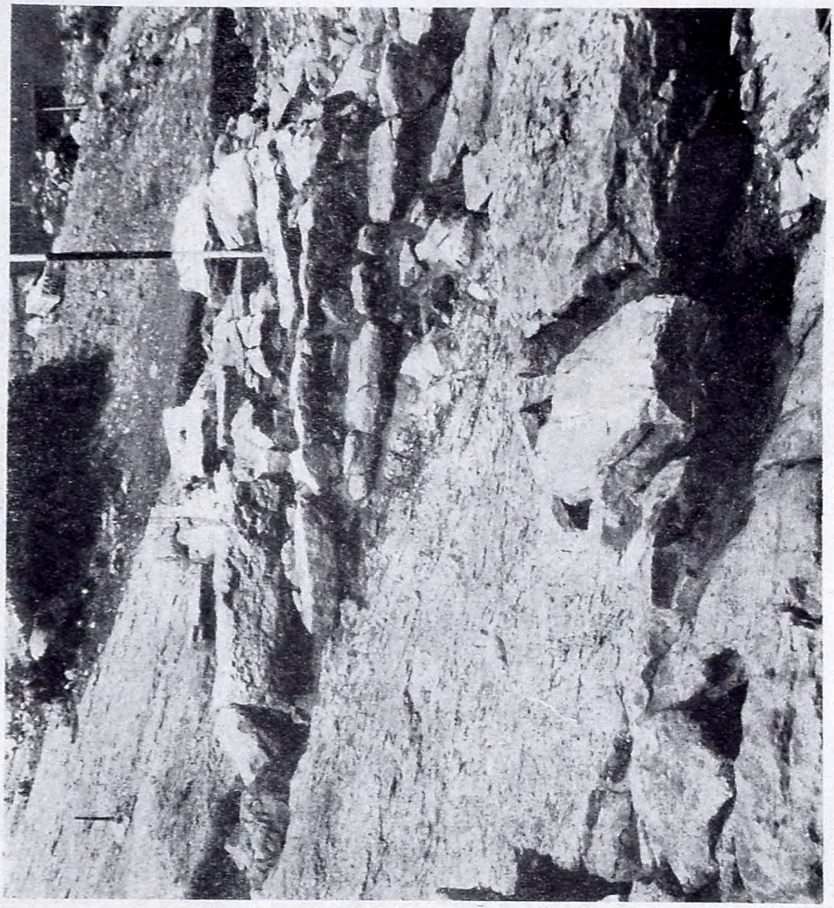

β. Νοτία ἄποψις τοῦ βαθμιδωτοῦ βάθρου, ἐξ ἀνατολῶν.

α. Θησαυρὸς χαλκῶν πελέκεων in Situ.

β. Τομεὺς Δ. Ἡ φράσσουσα τὸ σπηλαιῶδες χάσμα ἐπίχωσις πρὸ τῆς ἀποκαλύψεως αὐτοῦ.

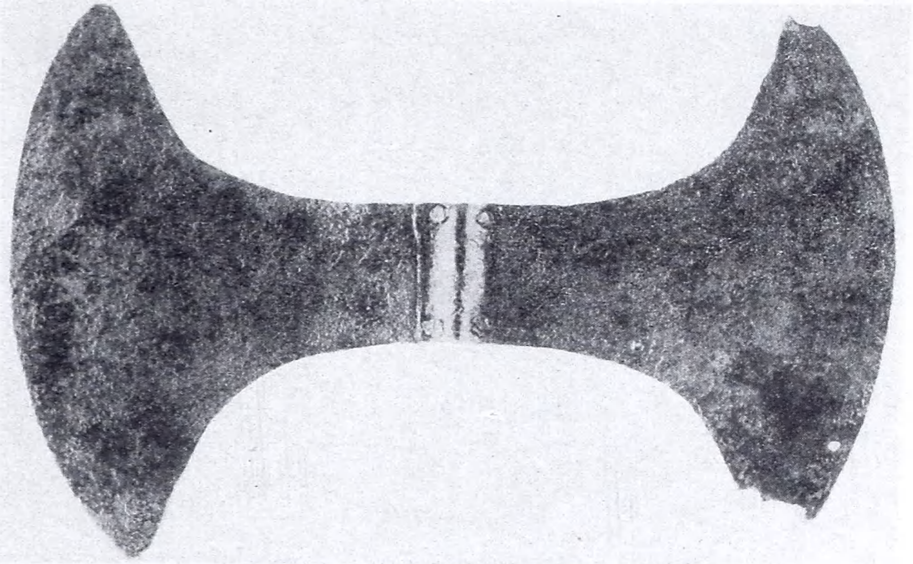

α. Χαλκοῦς ἀναθηματικὸς διπλοῦς πέλεκυς μὲ ὀπὴν στειλεώσεως.

β. Πωρίνη τράπεζα προσφορῶν τύπου κέρνου.

γ. Πήλινον ζῴδιον μέσου μεγέθους.

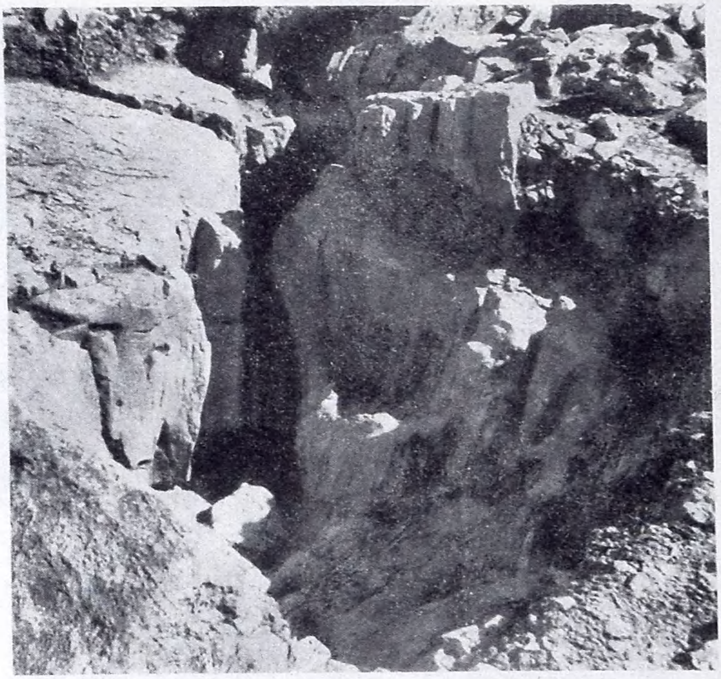

α. Τὸ ἐκ τοῦ βάθρου πρὸς τὰ ΒΑ ἀνοιγόμενον χάσμα.

β. ΒΑ ἄποψις τοῦ χάσματος καὶ τοῦ βαθμιδωτοῦ βάθρου.

α. Χαλκοῦν εἰδώλιον λατρευτοῦ. β - γ. Τὰ ἄνω ἥμίση πηλίνων εἰδωλίων λατρευτῶν.

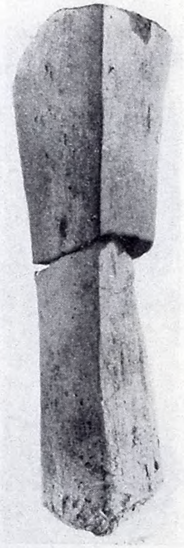

δ. Κάτω ἥμισυ χαλκοῦ εἰδωλίου ἀνδρός. ε. Τμῆμα πηλίνου ἀνδρικοῦ εἰδωλίου. ς'. Τμῆμα κνήμης πηλίνου ἀνθρωπίνου εἰδωλίου.

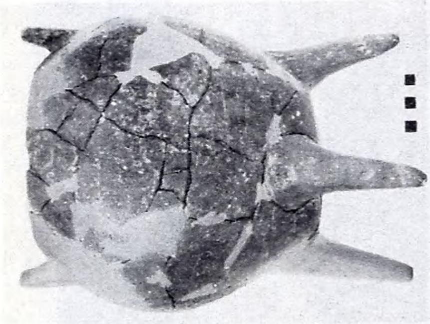

α. Τμῆμα πηλίνου ἀνδρικοῦ εἰδωλίου. β. Χύτρα ἐκ τῆς ἐπικλινοῦς προσβάσεως. γ. Πηλίνη ἀναθηματικὴ κεφαλὴ λατρευτοῦ. δ. Ὁμοιώματα ὄφεων ἐκ πηλοῦ.

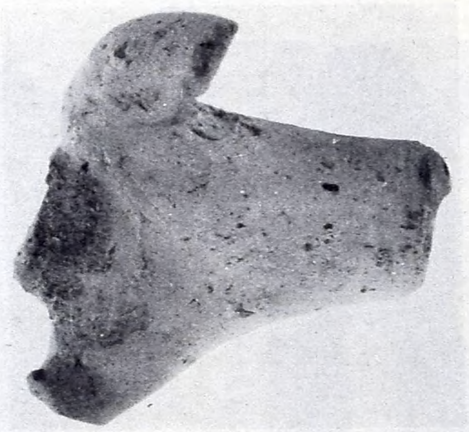

ε. Κεφαλὴ καὶ τμῆμα τοῦ κορμοῦ πηλίνου γυναικείου εἰδωλίου. ς΄ Ἀποκεχρουμένος κορμὸς λατρευτοῦ ἐκ τοῦ σπηλαιώδους ἀποθέτου. ζ. Ἐλλιπὲς πήλινον εἰδώλιον πτηνοῦ μετὰ μελανοῦ ἐπιχρίσματος.

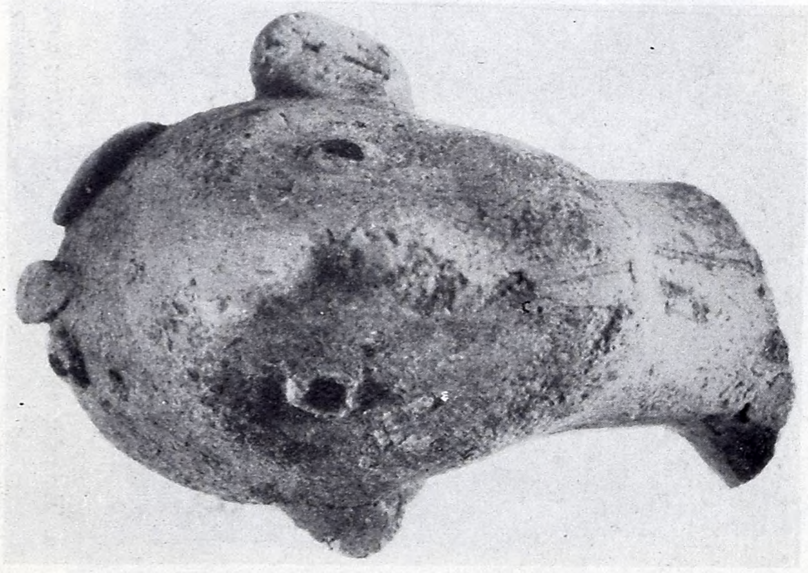

α - β. Κεφαλὴ λατρευτοῦ ἐκ πηλοῦ.

β

α

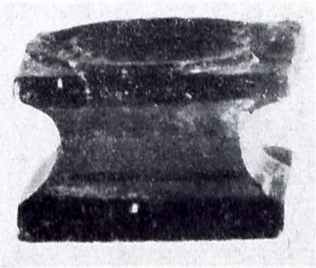

γ

α. Ἐπίπεδος σφραγὶς μετὰ τοῦ ἀποτυπώματος αὐτῆς. β. Πωρίνη πλὰξ φέρουσα ἐγχάρακτον ἀστρικὸν σύμβολον. γ. Ὁμοίωμα ἀμφικοίλου βωμίσκου ἐκ μελανοῦ στεατίτου.

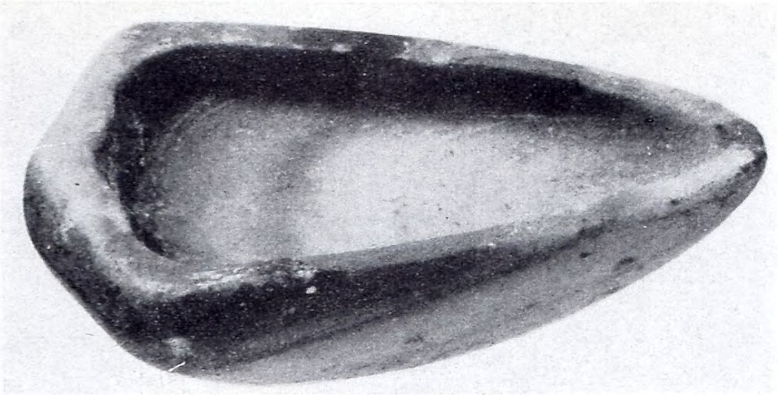

α. Λίθινον ἀναθηματικὸν σκεῦος.

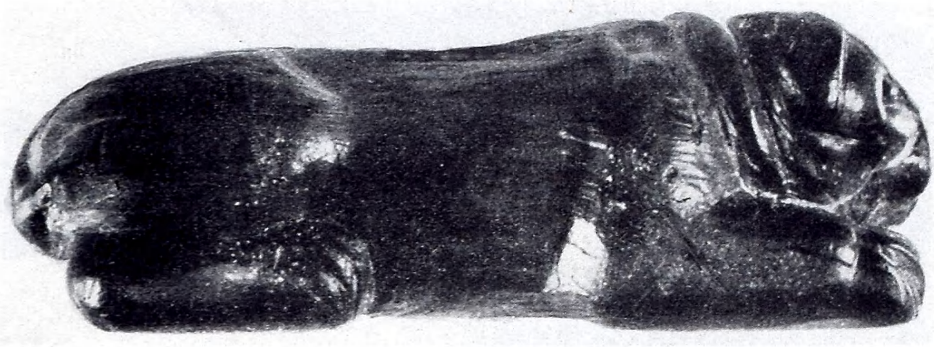

β. Ὁμοίωμα καθημένου ζῴου ἐκ μελανοῦ στεατίτου.

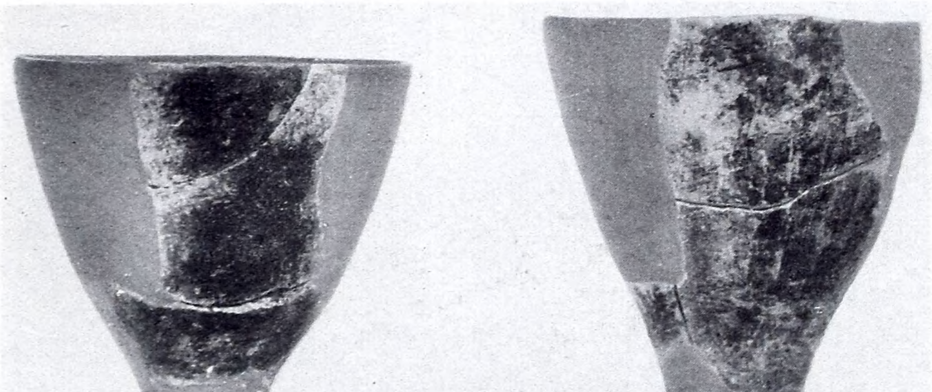

γ. Σπονδικὰ κύπελλα ΜΜ Ια περιόδου ἐκ τῶν σχισμῶν τοῦ βράχου.

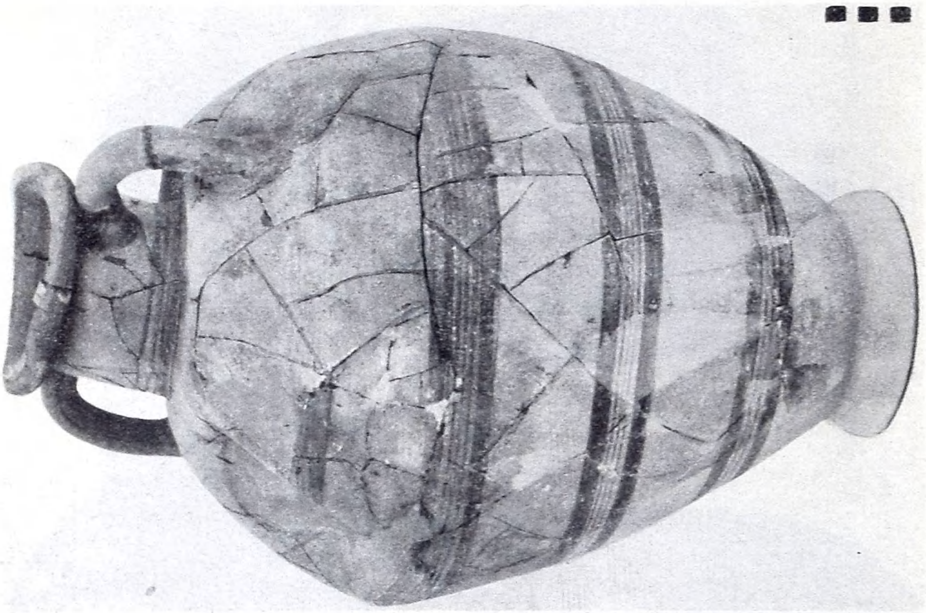

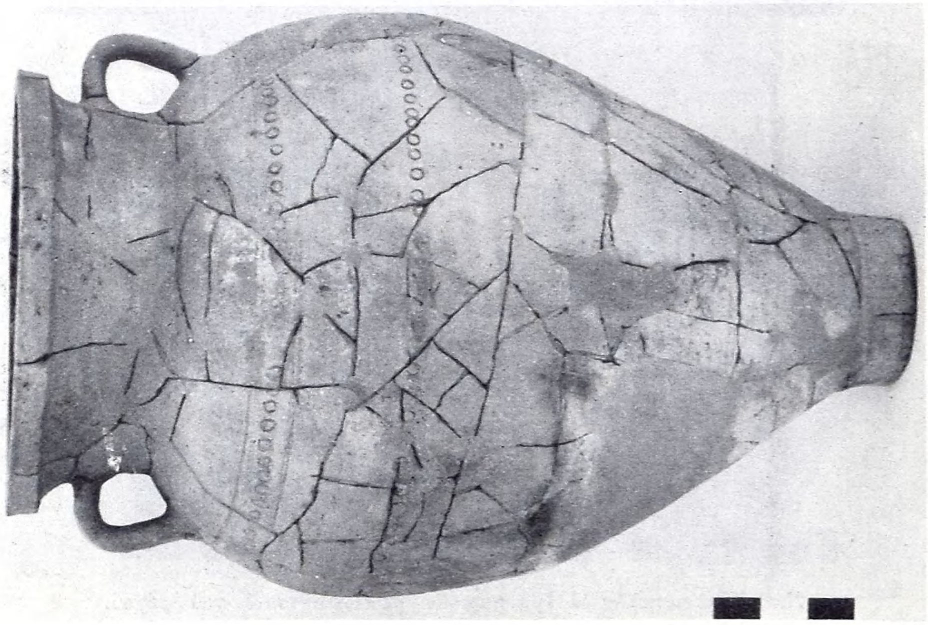

Καρνάρι. α. Δίωτος πίθος μὲ διάκοσμον ἐντύπων κύκλων. β. Ἄνω τμῆμα ἀμφορέως παραμορφωθέντος κατὰ τὴν ὄπτησιν.

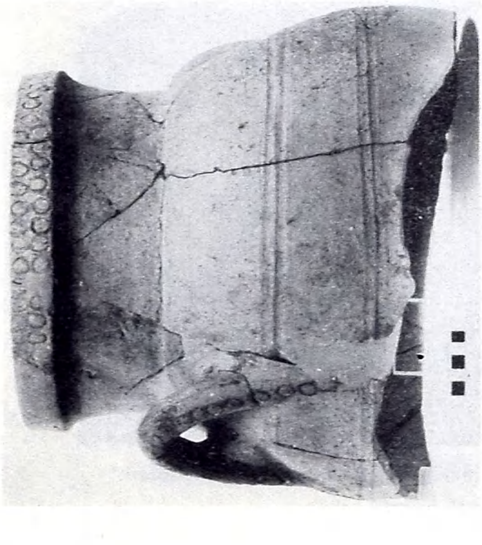

α. Καρνάρι. Ἄνω τμῆμα διώτου πίθου.

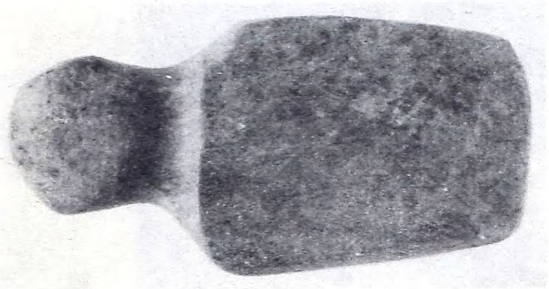

β. Παρθένι Μονοφατσίου. Λίθινον προανακτορικὸν εἰδώλιον τύπου Nagada.

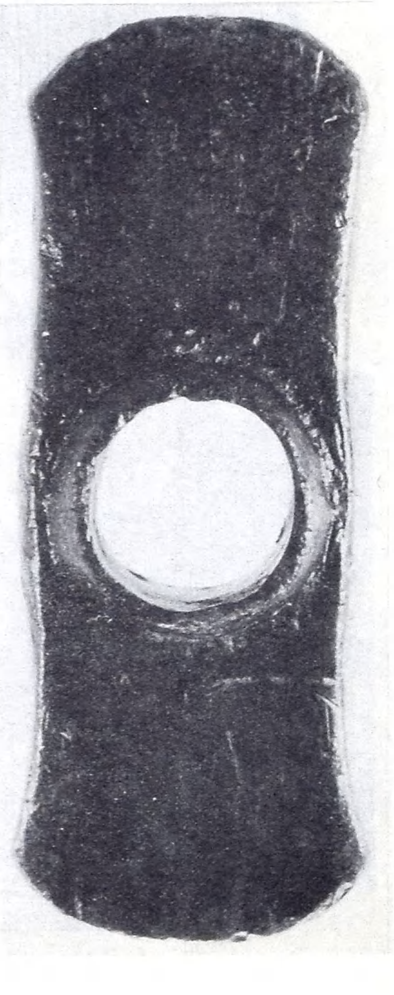

γ. Λουτράκι Μαλεβιζίου. Δίστομος χαλκῆ σφῦρα.

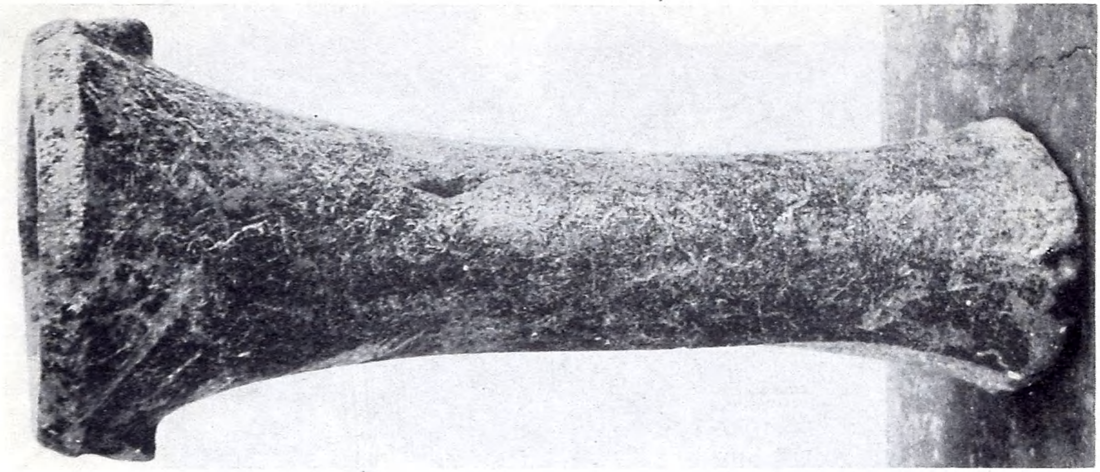

δ. Πάρτιρα. Νεοανακτορικὸς λίθινος λύχνος.

α. Καρνάρι. Ἀγγεῖον καὶ λίθινον σκεῦος ἐντὸς τοῦ ἀποκαλυφθέντος λάκκου.

β. Ἅγιος Παῦλος Μεσαρᾶς. Τάφος Β. γ. Τεκὲς Ἡρακλείου. Τούρκικος «κουμπές».

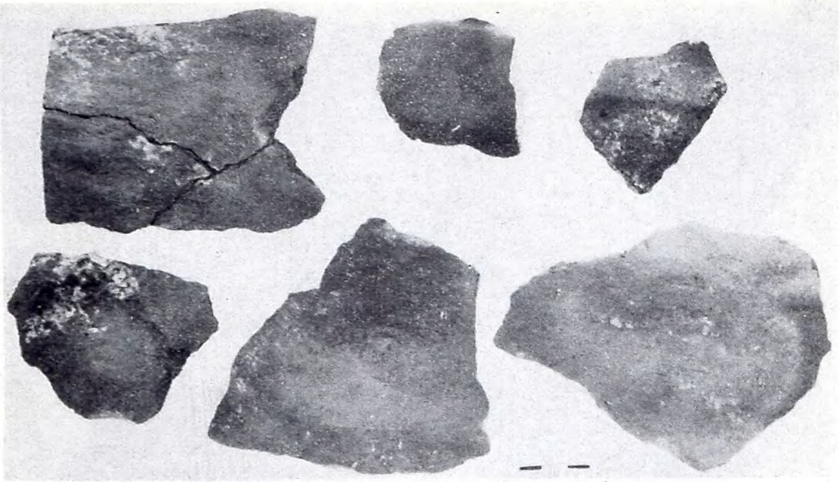

α. «Μέσα Καρτερὸς» Ἡρακλείου. Νεολιθικὰ ὄστρακα.

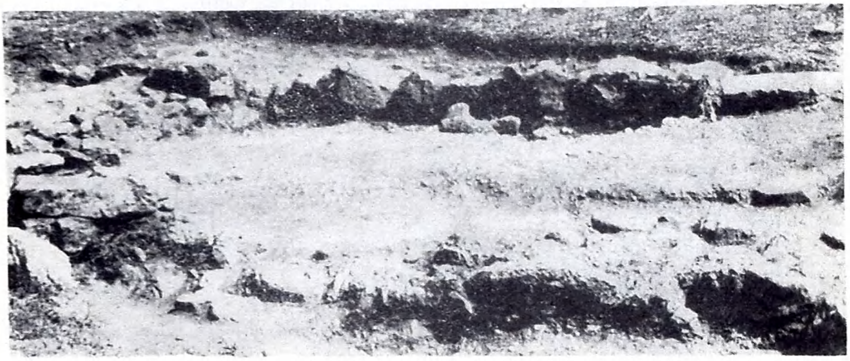

β. Καρνάρι. Τὸ ἀποκαλυφθὲν δωμάτιον ἀπὸ ΝΑ.

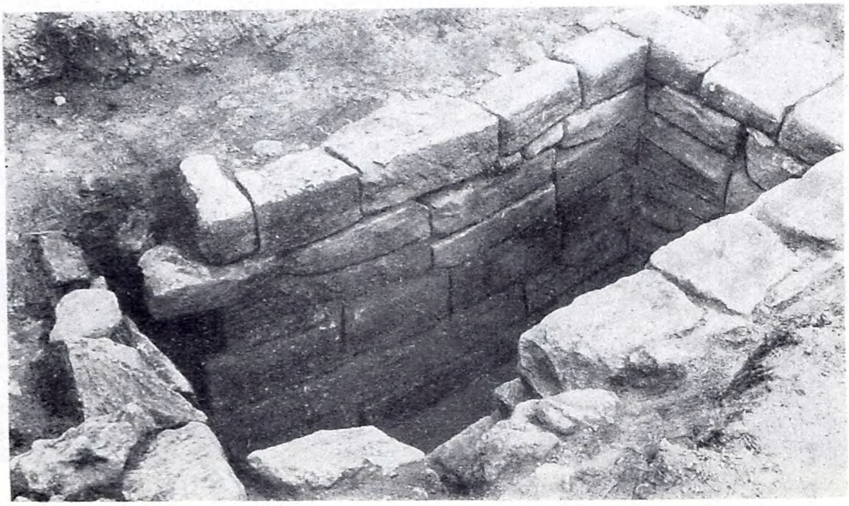

γ. Ἅγιος Παῦλος Μεσαρᾶς. Κτιστὸς τάφος Α.

α. «Μέσα Καρτερὸς» Ἡρακλείου. Νεολιθικὰ ὄστρακα.

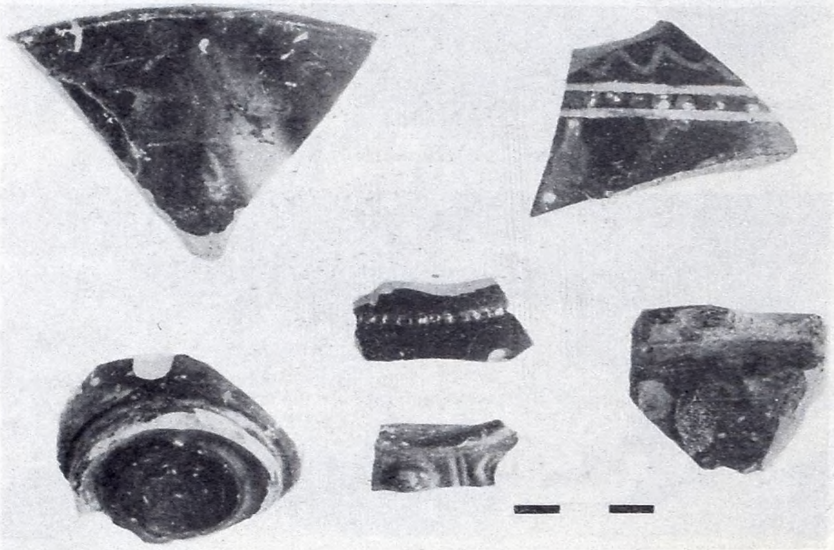

β. Ἀρχάνες, οἰκόπεδον Ἀντ. Δασκαλάκη. Ὄστρακα τῆς ὕστερας ἑλληνιστικῆς περιόδου.

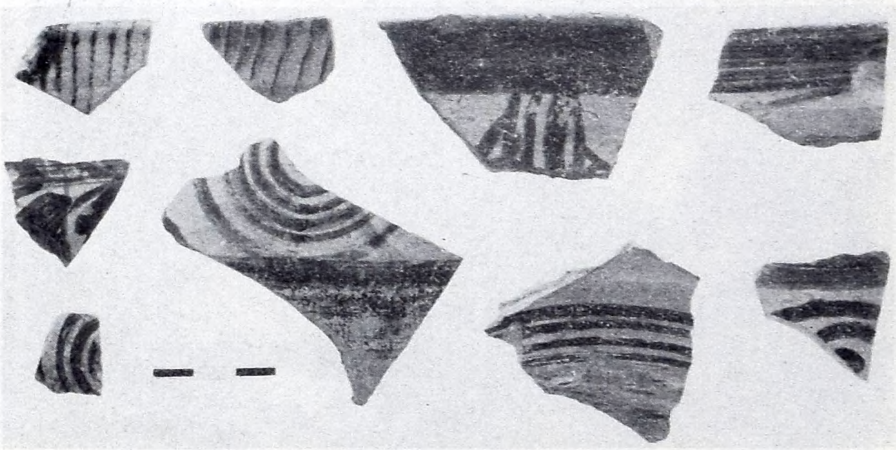

γ. Ἀρχάνες. οἰκόπεδον Ἀντ. Δασκαλάκη. ΥΜ Ια - ΙΙ, ΥΜ ΙΙΙβ ὄστρακα.

Μαρουλᾶς Ρεθύμνης. α. Δρόμος καὶ εἴσοδος θαλαμοειδοῦς τάφου.

β. Ἡ λάρναξ ὑπ' ἀρ. 2175.

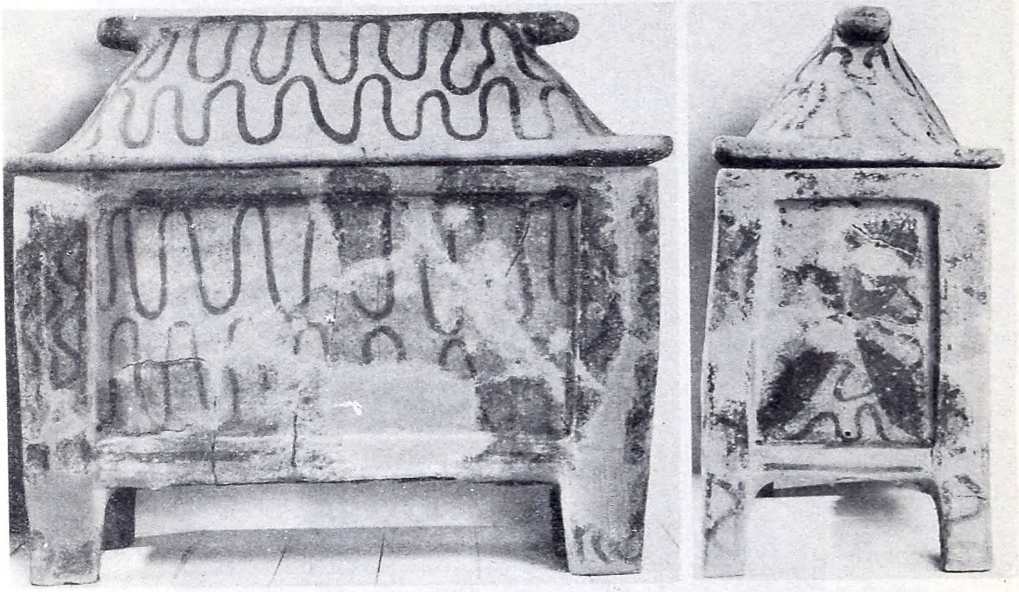

Μαρουλᾶς Ρεθύμνης. α - β. Ἡ λάρναξ ὑπ' ἀρ. 2176.

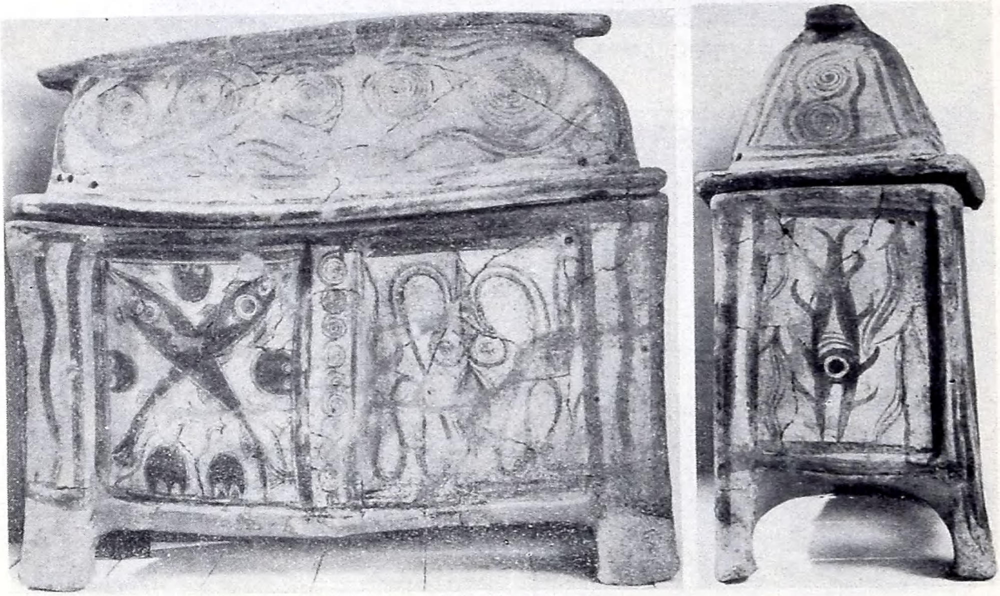

Ἄδελε Ρεθύμνης. γ - δ. Ἡ λάρναξ ὑπ' ἀρ. 2173.

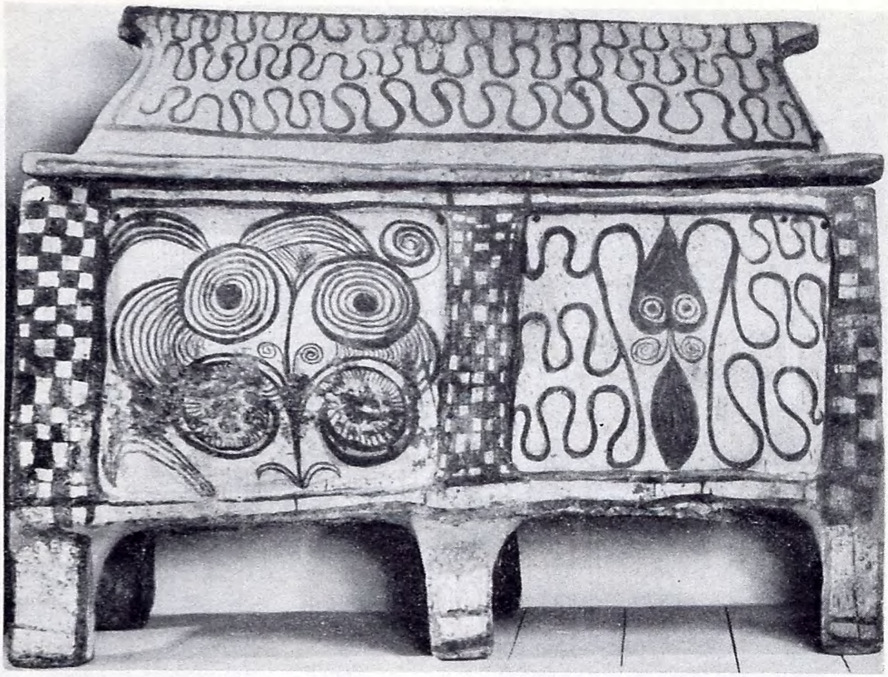

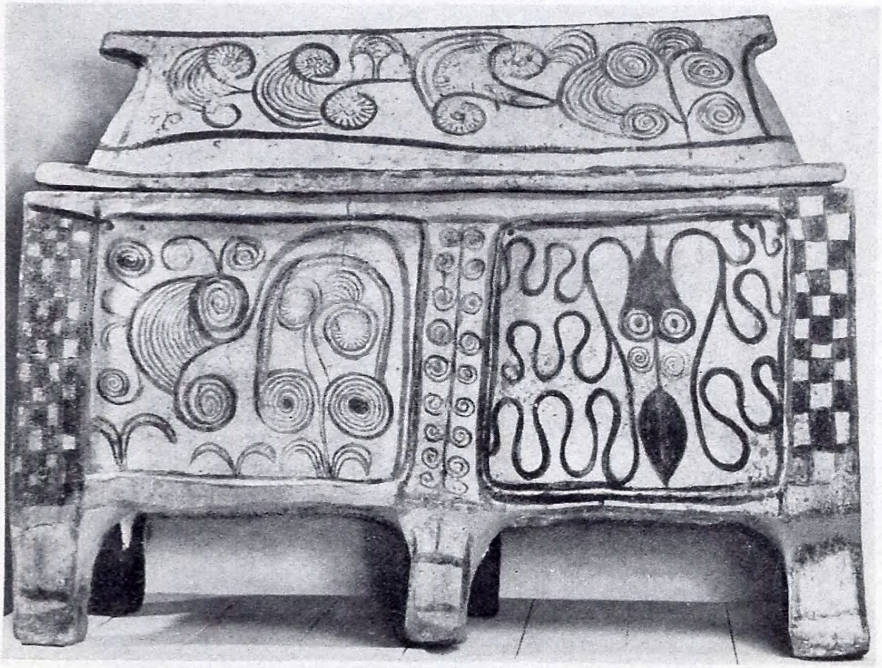

Μαρουλᾶς Ρεθύμνης. α - β. Ἡ λάρναξ ὑπ' ἀρ. 2177.

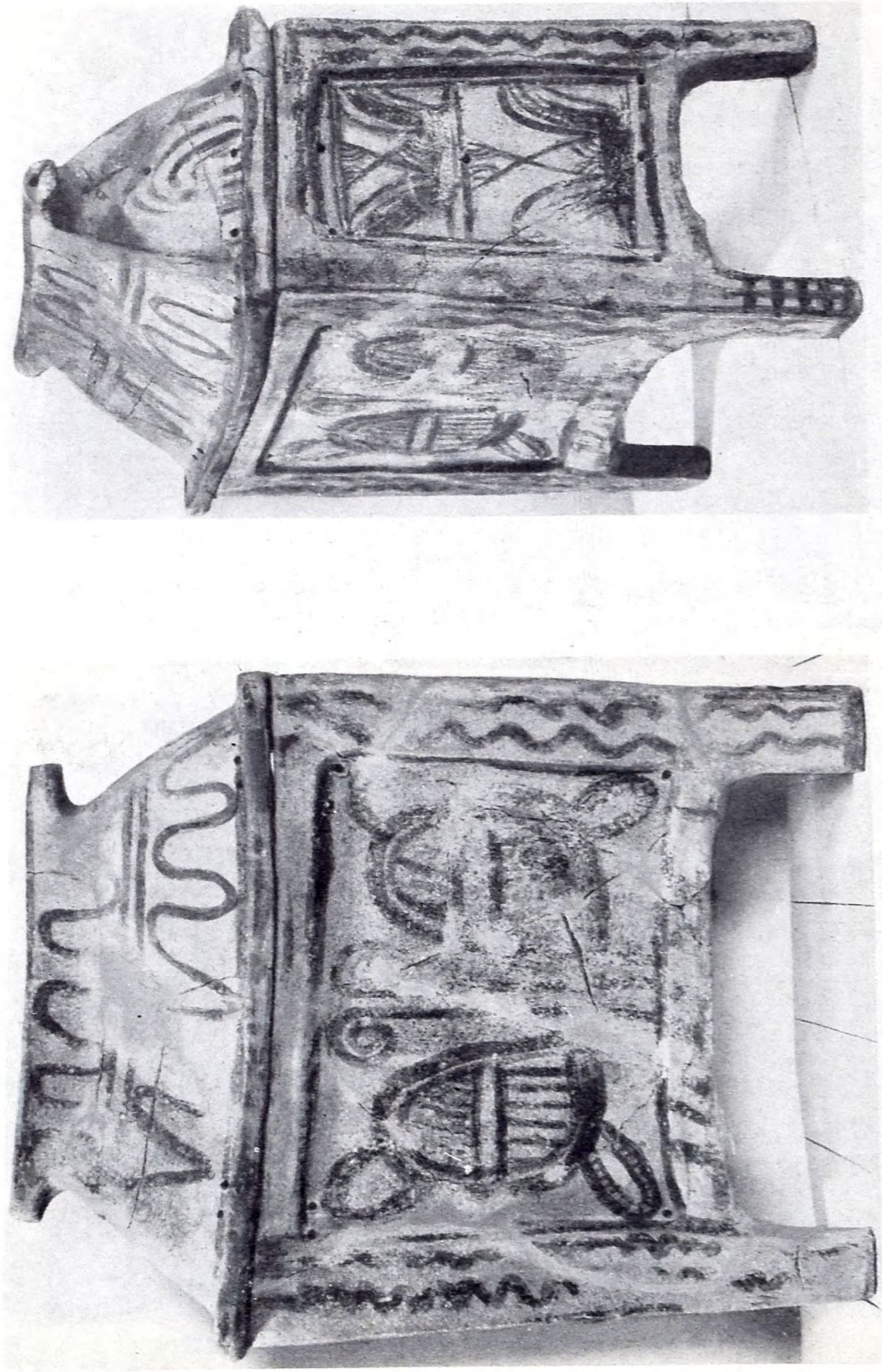

α - β. Ἄδελε Ρεθύμνης. Ἡ λάρναξ ὑπ' ἀρ. 2174.

Μαρουλᾶς Ρεθύμνης. α. Σχέδιον σφραγιδολίθου. β. Ὑψίπους κύλιξ (ὑπ' ἀρ. 2166).

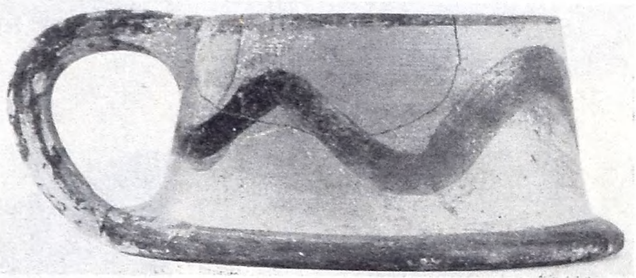

Μαρουλᾶς Ρεθύμνης. γ. Ἀμφίκολον μόνωτον κύπελλον. δ. Ἄδελε Ρεθύμνης, θυμιατήριον (ὑπ' ἀρ. 2162).

Ἄδελε Ρεθύμνης. ε. Ραμφόστομος πρόχους (ὑπ' ἀρ. 2156). ς' Μαρουλᾶς Ρεθύμνης, πρόχους (ὑπ' ἀρ. 2168).

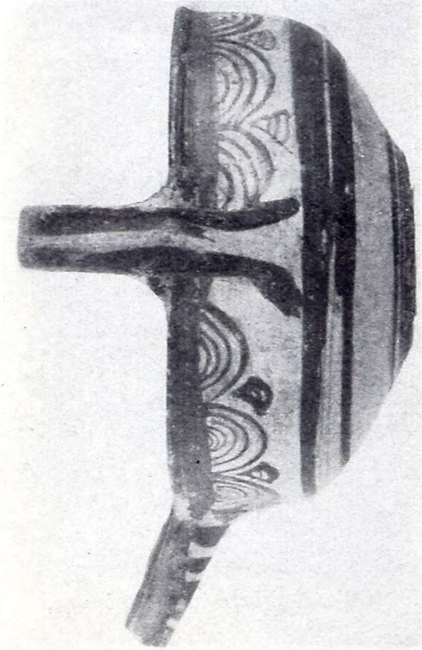
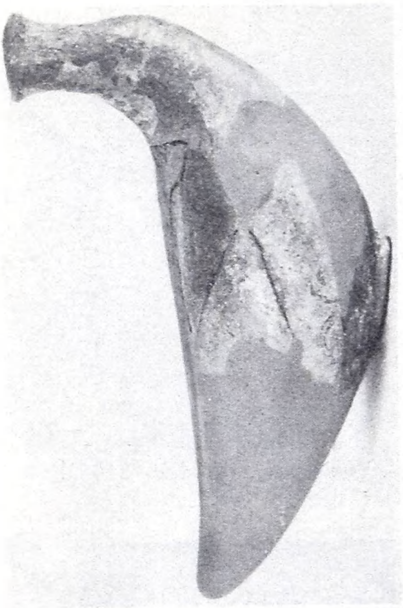
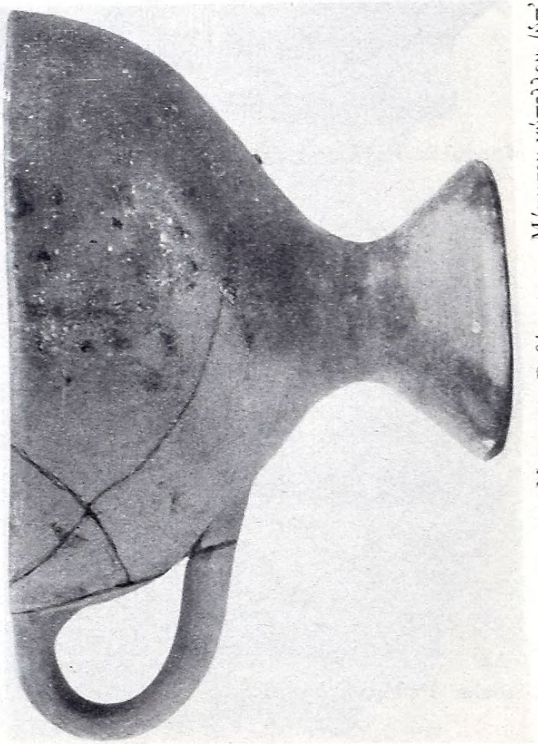
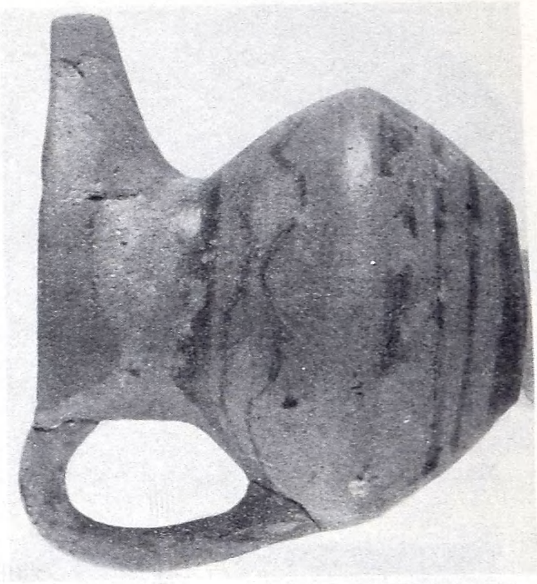

α. Μαρουλᾶς Ρεθύμνης, κύπελλον μετὰ προχοῆς (ὑπ' ἀρ. 2170). β. Ἄδελε Ρεθύμνης, ἀσκός (ὑπ' ἀρ. 2158).

Μαρουλᾶς Ρεθύμνης. γ. Μόνωτον κύπελλον (ὑπ' ἀρ. 2163). δ. Προχοΐσκη (ὑπ' ἀρ. 2167).

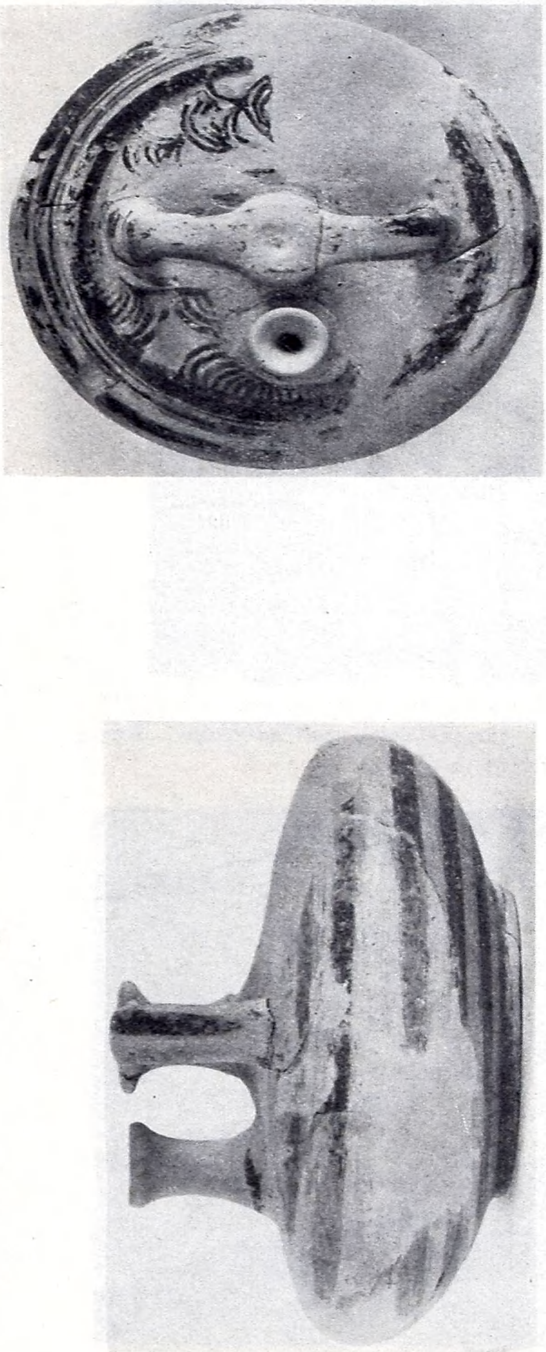

Ἄδελε Ρεθύμνης. α - β. Ψευδόστομος ἀμφορίσκος (ὑπ' ἀρ. 2161).

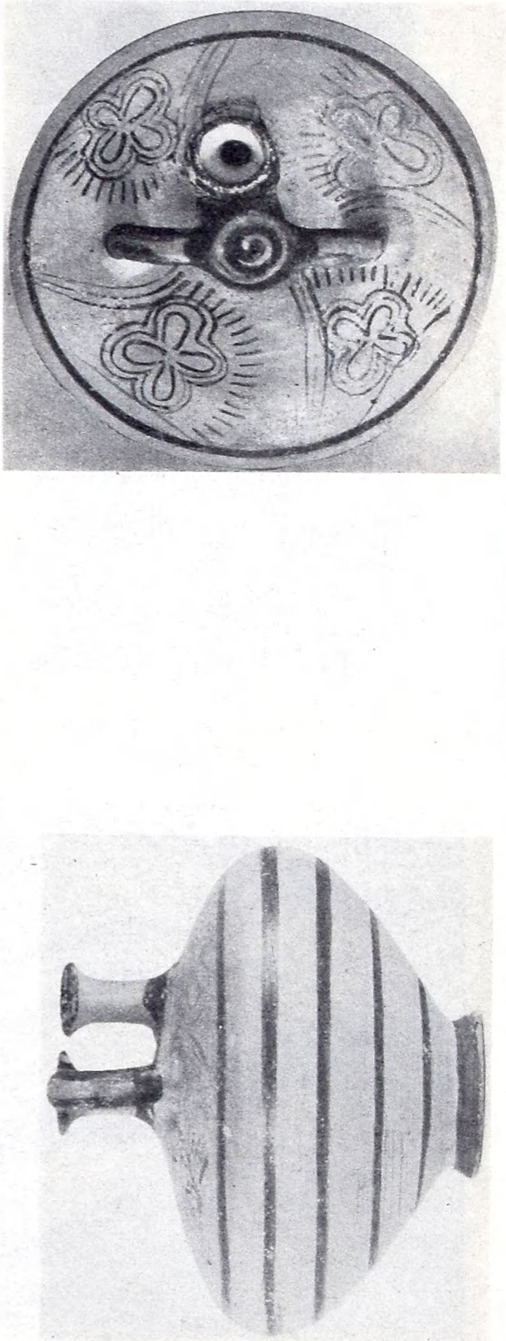

Μαρουλᾶς Ρεθύμνης. γ - δ. Ψευδόστομος ἀμφορίσκος (ὑπ' ἀρ. 2165).

Τ. 3. Ἐλάχιστο κόψιμο.

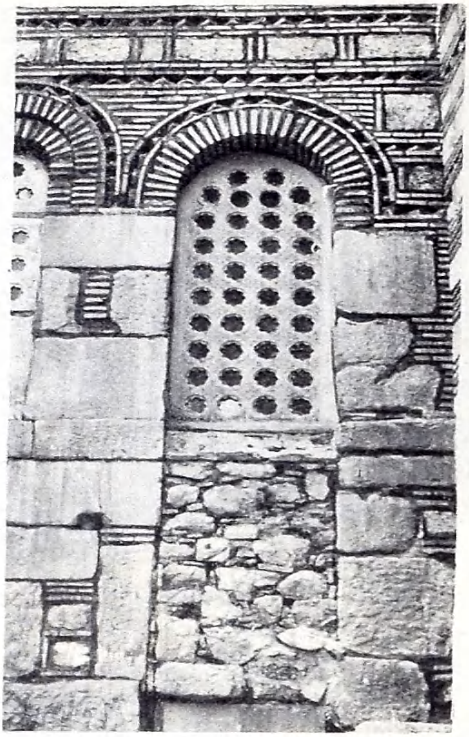

α. Δωδώνη. Ὁ ΝΔ ἰωνικὸς κίων τοῦ Βουλευτηρίου μετὰ τὴν ἀναστήλωσίν του. β. Ὅσιος Λουκᾶς. Ἡ πεφραγμένη ἀνατ. θύρα τοῦ ΒΑ παρεκκλησίου τοῦ καθολικοῦ. Κάτω διακρίνεται τὸ μαρμάρινον αὐτῆς κατώφλιον.

γ. Ζαγορὰ Ἄνδρου. Παράδειγμα προστασίας τῶν ἀρχαίων τοίχων εἰς τὰς περιοχὰς D καὶ H.